

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

- માટે

સંપાદક અને પ્રકાશક

ભારતીય વિદ્યા સંવન

અધેરી : મુંબઈ

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત : ૫૦૦

૩૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

મૂલ્ય ચાર રૂપિયા

: મુદ્રક :

શ્રી. લીલાગાદ શાહ, કમ્પી પ્રી-પ્રેસ પ્રેસ, ચીચપોલી : મુંબઈ ૧૨

નિવેદન

૪ સ. ૧૯૪૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમંડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ ત્રિમાસિક અને પરિષદના પ્રકાશનોનું પ્રકાશકાર્ય ભારતીય વિદ્યા ભવન મારફત કરાવવું. વસ્તુતઃ ભારતીય વિદ્યા ભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવાનું માગી લીધું હતું તદનુસાર આ પ્રકાશન-૪ સ. ૧૯૩૭ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખ અને ૪ સ. ૧૯૩૮ ના જાન્યુઆરી માસની પહેલી અને બીજી તારીખે કરાચી મુકામે મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના તેરમા અધિવેશનનો અહેવાલ અને નિમ્નલેખિત-અમે ગુજરાતની સાહિત્ય-શિક્ષક પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બનવાનો અનકાશ આપના માટે પરિષદના અધિકારીમંડળનો આભાર માનીએ છીએ

ભારતીય વિદ્યા ભવન

આભાર નોંધ

આ અન્ય પ્રગટ કરવામાં જેઓએ સીધી યા
આડકતરી, એક કે બીજા પ્રકારે જે કાંઈ
મદદ કરી છે, તે માટે તે સર્વનો અમે
અહીં આભાર માનીએ છીએ.

પ્રકાશક

Published by

Dr. Manilal Patel for Bharatna Vidya Bhavan, Andheri, Bombay
Photo Printed at Nallini Printery Jambhwalwadi west Bombay, 2.

અનુક્રમણિકા

ખંડ પહેલો

(પૃ. ૧-૩૬)

ક્રમાંક	પૃષ્ઠાંક
૧ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બધારણ	૧
૨ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ (તા ૧-૧-૩૪ થી ૩૧-૮-૪૦ સુધી) ...	૨૬

ખંડ બીજો : અહેવાલ

(પૃ ૩૭-૧૦૨)

૧ રચાનિક પ્રવૃત્તિ—સમેલન પહેલાં	૩૯
૨ શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીનું લાપણું	૪૨
૩ સમેલનનો અહેવાલ : પહેલો દિવસ	૫૧
૪ સ્વાગતાધિક્ષ શ્રી. હુંગરશી પરમશી સંપતનું લાપણું	૫૨
૫ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકજીભાઈ ...	
મુનશીનું લાપણું	૬૭
૬ સમેલનનો અહેવાલ : બીજો દિવસ - ઠરાવો ...	૯૧
૭ સમેલનનો અહેવાલ : ત્રીજો દિવસ	૧૦૦

ખંડ ત્રીજો

* વિભાગીય પ્રશ્નોનાં લાપણાં

(પૃ. ૧૦૩-૩૩૬)

૧ સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું વ્યાખ્યાન, ' આપણા વિવેચનના કેટલાક દૃષ્ટ પ્રશ્નો ' ...	૧૦૫
--	-----

(મ) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ (પૃ. ૪૭૬-૫૦૮)

૧ માત્રસ્પર્શો (Sensation)

(શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી)

... ૪૮૧

૨ ઓ અને ' અદુનવર ' ...

... ૫૦૭

(ધ) કલાવિભાગ (પૃ. ૫૦૯-૫૩૪)

૧ ભારત-સંગીતનો આરંભકાળ અને સમસ્તર

(શ્રી. મનદરરામ દરિર મ મહેતા)

... ૫૧૧

૨ હિંદી ચિત્રકલાનો શિષ્ટાચાર ...

(શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર)

... ૫૨૦

(ડ) પ્રકીર્ણ (પૃ. ૫૩૫ થી ૫૭૩)

૧ ઇસ્લામી સમયનું ગુજરાતનું વહાણવટુ ...

(કાઝી સૈયદ નુરુદ્દીનદુસેન અહેમદદુસેન)

... ૫૩૭

૨ ગુજરાતની ખેતીના વ્યાપક પ્રશ્નો ...

(શ્રી. કાન્તિલાલ મયુરાગમ શાહ)

... ૫૫૮

જરિસિષ્ટ

ગુજરાતની અંધરથ ચિત્રકળા-આચીન અને અર્વાચીન.

(શ્રી. જયભાઈ રાવળ)

... ૧-૩૨

સુચી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

- ૨ ઇતિહાસ અને પુરાનરત્ન વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રીનું વ્યાખ્યાન
'ગુરુવાલી ઐતિહાસિક સાહિત્ય' ૧૨૭
- ૩ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ,
શ્રી પ્રોફેસર ધનસ્યામદાસ મલહેરાગાનું વ્યાખ્યાન
'ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન' ૧૫૧
- ૪ ઇલા વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી નરિયકર મદદશંકર રાવનું વ્યાખ્યાન
'ચિત્રકવિ' ૧૮૮
- ૫ અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી નગસિદ્ધ દ્વારકાદાસ પરીખનું વ્યાખ્યાન,
'નવીન અર્થ અને રિતે નિયામ' ૨૧૧
- ૬ કેળવણી વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ મણિદાસ ભટ્ટનું વ્યાખ્યાન,
'આપણી કેળવણી નિર્દેશિકા' ૨૫૯
- ૭ પત્રમાર્ગત વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી સામગ્રીસ લક્ષ્મીલાલ માધીનું વ્યાખ્યાન
માધીપુત્રની ગૂઝલ રાગિણી પાગલ પત્રમાર્ગત ૨૭૦
- ૮ સંગીત વિભાગના પ્રમુખ
પતિ શ્રી ઓમ ગુનાયત્ત મડનું વ્યાખ્યાન
સંગીતની શક્તિ ૩૦૫

ખ ડ ચોથો

નિબંધ સ્વરૂપે

(૫ ૩૦૭-૫૭૩)

(૨) સાહિત્ય અને ભાષા વિભાગ (૫ ૨૮ ૬૪૪)

૧ નગસિદ્ધ પૂવેનું શુદ્ધગતી સાહિત્ય

(શ્રી ભોગીલાલ જી સાહેબગ)

૨૪૧

૨ વાતાંઓમા ઇતિહાસનો નિર્ધારણ
(શ્રી રામવાન સુનીવાન મોદી)	૩૯૬
૩ ઐતિહાસિક નવલકથા અને ઇતિહાસ .	..
(શ્રી સુનીવાન વર્ધમાન જાડ)	.. ૩૮૮
૪ ' રાજ્યરંગ ' અને નમંદની ગ્રંથ ગદ્યશૈલી	..
(શ્રી નિખલપ્રસાદ ર ત્રિવેદી)	. ૩૯૫
૫ જ્ઞાતાડબ્યાપિની કવિતા-રેખાના પાચ રચયો	...
(શ્રી મોદિનીચન્દ્ર)	.. ૪૦૦
૬ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય
(શ્રી બોગીનાથ ગાધી)	... ૪૧૦
૭ જૈનાની સમરણ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ઉપર એક દૃષ્ટિપાત	
(શ્રી ગોકુળદાસ નાનજીલાલ ગાધી)	.. ૪૧૮
૮ લોકગીત અને લગ્નભાવના
(શ્રી ચતુરલાલ ચકરભટ્ટ પટેલ)	.. ૪૩૦
૯ રજુપ્રદેશના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ ..	
(શ્રી જનકરાય હેલસકર ભુચ)	.. ૪૪૧
૧૦ નિપિનિચાર	
(શ્રી દરિયાલ ગીનદાસ માકડ)	.. ૪૪૬
૧૧ ૧-કાર	
(શ્રી ત્રિરધરલાલ લક્ષ્મીશંકર રાવળ)	૪૫૨
૧૨ ગુજરાતી અને કચ્છી ભાષાનો સંપર્ક	
(શ્રી લાલજી નાનજી વડીય)	૪૫૩

સોસાયટીઝ રજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટ (સન ૧૮૬૦ના ઍક્ટ નં. ૨૧) ની રૂએ
તા. ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૩ ના રોજ રજિસ્ટર થયેલી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નું અધારણું

૧ નામ, હેતુઓ વગેરે

૧. આ સંસ્થાનું નામ “ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ” રહેશે.
૨. મધ્યસ્થ સભા વખતોવખત કરાવે તે સ્થળે આ સંસ્થાનું કાર્યાલય રહેશે.
૩. આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી સ્થાપવામાં આવી છે:—
 - અ (ક) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી.
 - (ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિશે લખાએલાં પુસ્તકો સંરક્ષવા, તૈયાર કરવા, છપાવવાં કે પ્રસિદ્ધ કરવાં.
 - (ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક ઐક્ય સંરક્ષવાનાં પગલાં ભરવાં.
- આ ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે
 - (ક) પુસ્તકાવળો, સંગ્રહસ્થાનો, છાપખાનાં કે એવી બીજી સંસ્થાઓ નિભાવવાં.
 - (ખ) અનુકૂળ વખતે સંમેલનો કે પ્રદર્શનો ભરવાં.
 - (ગ) આવા પ્રકારની સંસ્થાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખરીદી લેવી, પોતામાં ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી.

- (ધ) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે આખ્યાનોની યોજના કરવી
- (ન) આર્યસભા કે ઉપરોક્તી જાણીય તે પ્રમાણે સામયિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપના, પ્રસિદ્ધ કરવા, સંપાદિત કરવા, અવારના અમર છાપવા, અથવા તેની પ્રતિષ્ઠા અનામતમાં મદદ કરવી
- (ચ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રગતિને લગતી સાહિત્ય નિયમ કે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવી કે તે કરવામાં ઉત્તેજન આપવું
- (છ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેના પ્રચારને માટે જે કોઈ વિશેષ કાર્યો કરવાની જરૂર માન્ય પડે તે કરવા
- (જ) પરિષદના હેતુઓ પર પાડનારા કે આગળ વધરનામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેના મંગલુસર જુગમાલડોગો (ટ્રસ્ટ ફંડ) સ્થાપના

ટીપ—ઉપરના હેતુઓને કારણે (અ) કોઈ પણ સમયે ગુજરાતના કે તેના કોઈ પણ ભાગના વનનીઓ જે માનુષાના બોલતા હોય તેનો સમાવેશ ‘ગુજરાતી ભાષા’ માં થશે અને (આ) આવી ભાષામાં લખાએના સાહિત્યનો સમાવેશ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ માં થશે પણ તેમાં ઉદ્ભૂતો સમાવેશ થશે નહીં

૨ રચના

૪ પંચિતના સભાસદોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે રહેશે—

- (ક) પંચિત તથા સંમેલનોના પ્રમુખો
- (ખ) પરિષદે ચૂંટેલા દસ સન્માન્ય સભાસદો
- (ગ) આશ્રયદાતાઓ એકને કે જેઓ રૂ. ૫૦૦) કે વધારે આપે તેઓ
- (વ) આશ્રયન સભાસદો એકને કે જેઓ પરિષદમાં રૂ. ૧૦૦) કે સંમેલનમાં રૂ. ૧૫૦) કે વધારે આપે તેઓ

(૩) સામાન્ય સભાસદો; એટલે કે, જેઓ દ્વિવાર્ષિક શ. ૪) ભરે તેઓ તથા કોઈ પણ સંસ્થા-સભાસદના પ્રતિનિધિ તરીકે જેના તરફથી દ્વિવાર્ષિક શ. ૩) આવે તેઓ.

(૨) સભાસદ સંસ્થાઓ; એટલે કે, પરિષદના જ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થાઓ દ્વિવાર્ષિક શ. ૨) આવે તે.

(બ) ઉપરની પેટા કલમ (ક) થી (૩) સુધીમાં ગત સંમેલનની વિષયવિચારણી સભાના ન આવી ગયેલા સભ્યો.

ટીપ્સ:-(૧) આજીવન સભાસદો ઉપરાંત પરિષદ અને સંમેલનોના આગમ્ના પ્રમુખો, સામાન્ય સભાસદો અને આશ્રયદાતાઓ પરિષદના સભાસદો ગણાશે.

(૨) આગમ્ની પરિષદો અને સંમેલનોના પ્રમુખોએ અને સમાન્ય સભાસદોએ વાર્ષિક લવાજમ ભરવું પડશે નહીં.

(૩) મધ્યસ્થ સભાને યોગ્ય લાગશે તો રોકડ રકમના બદલામાં બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપમાં લવાજમ સ્વીકારી શકાશે.

(૪) ઉપરના વાર્ષિક લવાજમ ઉપરાંત પરિષદના એક કે બીજા હેતુને માટે આસ વાપરવા આપવામાં આવતાં દાનો તથા રકમો પરિષદ સ્વીકારી શકશે.

(૫) પરિષદ ભંડોળ સમિતિ આ પરિષદ સાથે એક થઈ ગયેલી હોવાથી એ સમિતિના આજીવન સભાસદો આપોઆપ પરિષદના સભાસદો તરીકે રહેશે.

- (ખ) સાધારણ સામાન્ય સભામાં આ નિયમાનુસાર જે કામકાજ થવું જોઈએ તેવું બીજું કાંઈ પણ કામકાજ કરવું
- (ગ) મધ્યસ્થ સભાના અદેવાલથી ઉપરિચિત થયેલું જે કાંઈ કામકાજ સાધારણ સામાન્ય સભાને લગતી જાહેરનોમાં જણાવવામાં આવેલું હોય તે કામકાજ કરવું.

૧૪. કામકાજની શરૂઆતમાં જોઈતામાં જોઈતા દસ સભાસદો જાતે હાજર નહીં હોય અને તે પૈકીના નિદાન ત્રણ સભાસદો મધ્યસ્થ સભાના સભાસદથી ઈતર ન હોય તો એવી સામાન્ય સભામાં પ્રમુખની ચૂંટણી (૪૩૨ હોય તો) કરવા સિવાય બીજું કામકાજ કરવામાં આવશે નહીં.

૧૫. સભાસદોની નિશ્ચિત સંખ્યાની હાજરીના અભાવે સાધારણ સામાન્ય સભા મુદતવી રાખી પડશે તો એ જ કામકાજ કરવાને માટે જે તારીખે, સમયે અને સ્થળે ફરીથી સાધારણ સામાન્ય સભા ભરવાની હશે તેની ખબર સભાસદોને પહેલાંકાવામાં આવશે અને તેવી સભામાં ગમે તેટલા સભાસદ હાજર હશે તો પણ તેવું કામકાજ કરી લેવામાં આવશે.

૧૬. ઉપર જણાવેલી સભા “સાધારણ સામાન્ય સભા” ગણાશે અને બીજી બધી સામાન્ય સભાઓ “અસાધારણ સામાન્ય સભા” ગણાશે.

૧૭. અધિકારીઓ અથવા મધ્યસ્થ સભા, પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે, અને મંડળના જોઈતામાં જોઈતા પંદર સભાસદોની સહીથી માગણી કરવામાં આવે ત્યારે “અસાધારણ સામાન્ય સભા” જોતારશે.

૧૮. આની માગણીમા સભા જોતારવાને હેતુ સ્પષ્ટ જણાવવો પડશે, અને તે પરિપત્તના કાર્યાલયમાં નોંધાવની જોઈશે.

૧૯. આવી માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી એક મહિનામા અધિકારીઓ ત્રણ માસની મુદતની અંદર “અસાધારણ સામાન્ય સભા” ન જોલાવે તો તેવી માગણી કરનારા સભાસદો પોનેજ માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી ત્રણ મહિના પીત્તે એવી સભા જોતારશે.

૨૦. પરિપત્તના સભાસદોની કાંઈ પણ સભામાં લેખી મન લેવાની માગણી કમીમાં કમી જે સભાસદો તરફથી ન આવે તો અમુક

દરાવ પસાડ થયેલો પ્રમુખ તરફથી જાહેર થાય અને પરિવહના કામ-કાજના અહેવાલની નોંધપોથીમા તેવી મતલબની નોંધ લેવાય તો તે દગાવની પૂરતી સાખીતી ગણાશે; અને એવા દરાવની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં કેટકેટલા મત પડ્યા હતા તેના પુરાવાની જરૂર રહેશે નહીં

૪ મધ્યસ્થ સભા

૨૧. ઉપરની કલમ ૮ ને કારણે

- (ક) દરેક જે વર્ગે જુન મહિનામાં મંત્રીઓ મધ્યસ્થ સભા માટે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરવા (અ) આગ્રહદાતાઓને તથા આજીવન સભાસદોને, (આ) સામાન્ય સભાસદોને, અને (ઇ) સભાસદ સંસ્થાઓને વિનંતિ કરશે.
- (ખ) (અ) વર્ગના સભાસદો દસ (આ) વર્ગના સભાસદો બાર અને (ઇ) વર્ગના કલમ ૮ (૧) ની રૂએ જોટલા પ્રમાણમાં જોઈએ તેટલા પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરશે.
- (ગ) આ બાબતના વિનંતિપત્રની સાથે જાપેલા મતપત્રો પણ મંત્રીઓ સભાસદોને મોકલશે. જુદા જુદા સભાસદો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખના અથવા ઉપપ્રમુખના કબજામાં રહેશે
- (ઘ) પ્રમુખે નીમેલા ચાર મત ગણનારાઓદ્વારા મતની યોગ્ય રીતે તપાસણી કરવામાં આવશે, અને આવી ચૂંટણીનું પરિણામ બધા સભાસદોને યોગ્ય રીતે જણાવવામાં આવશે.

ટીપ:—(૧) જે વર્ગે મધ્યસ્થ સભાની ચૂંટણી થાય તે વર્ગે ૧૫ મી મે સુધીમાં જે સભાસદોના નામ મહાજની યાદીમાં નોંધાએલાં હશે તેમને જ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

- (૨) ઉપર આપેલા (અ) (આ) (ઇ) વર્ગના મતની અનુક્રમે ગણતરી થશે અને આગલી ગણતરીમાં ચૂંટાએલા પ્રતિનિધિને બીજી ગણતરીમાં ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે.

૨૨. ઉપરની કલમ ૨૧ માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મધ્યસ્થ સભાની નિમણૂક જે વર્ગે થાય તે વર્ગે એક માસની અંદર જુના અધિકારીઓ

૫. સર્વ પ્રકારનાં લગ્નગમ અગાઉથી લેવામાં આવશે. અને કલમ ૪ ટીપ (૨) માં મળુવેલા સભાસદો સિવાય એ લગ્નગમ આપ્યા પહેલાં કોઈ પણ વ્યક્તિ સભાસદના અધિકાર ભોગવી શકશે નહીં.

૬. સભાસદો છૂટક છૂટક આપેલી રકમોના કુલ સરવાળાને આધારે વર્ષની શરૂઆતમાં સભાસદનો પ્રકાર કરવામાં આવશે.

૭. પરિષદને લગતી બધી બાબતોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે મધ્યસ્થ સભા નીમાશે.

૮. મધ્યસ્થ સભા નીચેના ગૃહસ્થોની બનશે—

- (ક) આગલી પરિષદો તથા આગલા સંમેલનોના પ્રમુખો.
- (ખ) પરિષદના સધળા સન્માન્ય સભાસદો.
- (ગ) પરિષદના આશ્રયદાતાઓએ અને આશ્રયન સભાસદોએ ચૂટેલા દસ સભાસદો.
- (ઘ) પરિષદના સામાન્ય સભાસદોએ ચૂટેલા બાર સભાસદો.
- (ડ) સભાસદ-સંસ્થાઓએ ચૂટેલા પાંચ અથવા દશથી વધારે સંસ્થા સભાસદો હોય તો દર એ સંસ્થા દીઠ એક-જોડલા સભાસદો.
- (ચ) ગત સંમેલનની વિષયવિચારિણી સભાએ પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂટેલા બાર સભાસદો.
- (જ) પરિષદના બધા ભુખેદારો.

ટીપ:-૧) વિષયવિચારિણી સભાએ ચૂટેલા સભાસદો, પછીનું સંમેલન ભરાઈને નથી ચૂટણી કરે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે.

(૨) છેલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ પોતાના હોદ્દાની રૂએ પરિષદના, તથા મધ્યસ્થ સભાના પ્રમુખ મળાશે. પ્રમુખે રાજનામું આપ્યાને લીધે અનર બીગ કોર્ટ કારણસર એમની જગા ખાલી પડે તો આગલા સંમેલનના પ્રમુખ ઉત્તરોત્તર તે સ્થાન લેશે.

(૩) કોઈ સન્માન્ય સભાસદ સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજનામું આપને તો પરિષદ નેની જગ્યાએ બીગ કોર્ટની કે વધુ મને નિમણૂક કરશે.

(૪) ચૂંટણી સભાસદો પરિષદના સભ્ય હોવા જોઈએ, પણ જે વર્ગ ચૂંટણી કરતો હોય તે જ વર્ગનાં પોતાના પ્રતિનિધિ ન હોય તો તે બાધકર્તા નથી.

૬. પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ નીચેના અધિકારીઓની બનશે.

(ક) ઉપસા સંમેલનના પ્રમુખ.

(ખ) ઉપપ્રમુખ.

(ગ) ૭ મંત્રીઓ.

(ઘ) બે ખજાનચીઓ.

૩ પરિષદની સામાન્ય સભા.

૧૦. મધ્યસ્થ સભા ઠરાવે તે સમયે અને તે સ્થળે દર વર્ષે કમીમાં કમી એક વખત પરિષદની સામાન્ય સભા ભરવામાં આવશે, પણ જે વર્ષે સંમેલન ભરાવાનું હશે તે વર્ષે સંમેલન ભરાતા પહેલાં કમીમાં કમી એક પખવાડિયા પહેલાં પરિષદની સભા ભરવામાં આવશે.

૧૧. (ક) સામાન્ય સભાનું સ્થળ, તેની તારીખ અને તેના વખત તથા ખાસ કામ હોય તો તેવા કામનો પ્રકાર દર્શાવનારી જાહેરાત (નોટિસ) પરિષદના બધા સભાસદોને ટપાલ મારફતે કે બીજી કોઈ રીતે ત્રીસ દિવસ અગાઉ પહોંચાડવામાં આવશે.

(ખ) નોંધાએલા સરનામે ટપાલ મારફત સભાસદને મોકલાએલી જાહેરાત નિયમસર મળીશે.

૧૨. આવી જાહેરાતમાં જણાવવામાં આવેલા કામકાજના સંબંધમાં જે કોઈ સભ્યને કંઈ પ્રશ્નો પૂછવા હોય या ઠરાવો લાવવા હોય તો તેણે તેની લેખી ખજર સભાની તારીખથી ઓછામાં ઓછા વીસ દિવસ અગાઉ મંત્રીને આપવી.

ઉપર પ્રમાણે ખજર મળતાં મંત્રી લાવવામાં આવનાર ઠરાવોની ખજર ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ અગાઉ સભ્યોને પહોંચાડશે.

૧૩. સાધારણ સામાન્ય સભામાં નીચે મુજબનું કામકાજ થશે:-

(ક) મધ્યસ્થ સભાએ રજુ કરેલો અહેવાલ તથા તપાસાવી તેમાર કરેલો હિસાબ વિચારી મંજૂર કરવો.

પોતાના અધિકારક્ષતની પરિપત્તી પ્રવૃત્તિનો અદેવાલ મધ્યસ્થ મળાના નવા ચૂંટાયેલા સભ્યોને મોકલશે.

(ઘ) મધ્યસ્થ સભા ૮૦ વર્ષે ઓગસ્ટ માસમાં પોતાની સામાન્ય સભા ભરશે અને તેમાં નીચેનું કામકાજ કરવામાં આવશે —

(ક) રીનસ્ટ્રુક્શનલ કમિટીમાં આંતરો દિવસ બિચારવો અને મંજૂર કરવો અને

(ખ) પ્રમુખની મંજૂરીથી બીજી જે કાંઈ કામ સામાન્ય સભા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તે.

(ગ) મધ્યસ્થ સભાની સભામાં કામકાજ થઈ શકે તેટલા મારે દસ સભાસભ્યોની દાખરી દોરી ને-એ.

ટીપ્સ:—તદુપરાંત અધિકારીઓ ન્યાયે બોલાવે ત્યારે, અથવા મધ્યસ્થ મળાના દસ સભાસભ્યોની હાજરીથી મધ્યસ્થ સભા મળશે.

૨૩. મધ્યસ્થ સભા તથા કાર્યાવાદક સમિતિ પોતાપોતાના અધિકારની મર્યાદામાં રહી પરિપત્તી સર્વ વહીવટ કરશે અને તે અર્થે બીજા કોઈ ઉપરાંત પરિપત્તી નામે (૧) આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ કરે કરશે અને ચાલુ ગણશે, (૨) પરિપત્તી નિભાવવાની સંઘાઓને માગે દર્શાવશે, તેમજ ઉપર કાજ નાખશે, (૩) બહુજન અથવા જે સહર જામીનગીરીમાં બહુજનનાં તાલુકા મેલે. દશે તે બેમાં કરશે લેશે અને વેચશે, મેલશે, તેમજ નિશાન કરશે અને ખર્ચશે, અને (૪) પરિપત્તી નામે કાઢે ધ્યાવ-મિલ્કત મેલશે, ખરીદશે, વેચશે, મીંગે મૂકશે અથવા સમગ્રવશે કે ફરીથી ખર્ચાવશે, અથવા બીજી રીતે લેવાદેવાનો નિશાન કરશે.

૨૪. ઉપરની કલમ ૨૩ માં આપેલી સામાન્ય સત્તાને, કે બંધાવણની રૂએ આપવામાં આવેલી બીજી સત્તાને બાંધ ન આવે એવી રીતે મધ્યસ્થ સભા નીચેની સત્તાઓ બોગવશે, એમ રજૂ કરવામાં આવે છે —

(ક) પરિપત્તી સમિતિઓને લગતા ઉપરાંત્યમે અને કાનુનો બાંધવા, ખર્ચવા અથવા નફા કરવા.

(ખ) દર વર્ષે અંદાજપત્ર તૈયાર કરવું અને સામાન્ય સભા સમક્ષ તે રજૂ કરવું.

(ગ) પોતાના હાથમાંનાં નાણાં અને ભંડોળ સંબંધમાં પાવતીઓ આપવી, તે કમળમાં રાખવાં આપવાં, મોકલવાં, તેમનો વહીવટ કરવો અને તે ખર્ચવા બાબતની વ્યવસ્થા કરવી, અને બીજી રીતે આ બંધારણમાં જણાવેલાં પરિપદના હેતુને પાર પાડવા.

(ધ) પરિપદ તરફથી આવશ્યક ને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે દાવા માંડવા, દાખલ કરવા, ચલાવવા અને જયાવ કરવો; અને જેને રીતસર અધિકાર આપ્યો હોય તેને પરિપદ તરફથી દાવો કરવા સંબંધી દરેક અધિકારપત્ર કરવાની, આપવાની, તેના ઉપર સહી કરવાની અને તેનો અમલ કરવાની સત્તા રહેશે.

(ડ) વાર્ષિક આરકમાંથી અને જયતમાંથી યોગ્ય લાગે તે રકમ કાયમ ભંડોળમાં જમા કરાવવી.

(ચ) સામાન્યતઃ પરિપદના સામાન્ય કામકાજ પરત્વે અથવા આ બંધારણની રૂએ અપાયેલી બધી કે કોઈ પણ સત્તાના અમલ પરત્વે આવશ્યક જણાય તેવી મંજૂર થએલી કે અધિકૃત બધી બાબતો અમલમાં મૂકવી, મંજૂર કરવી, કે અધિકૃત કરવી.

(છ) મધ્યસ્થ સભા જે પ્રવૃત્તિઓ યોજશે તેની રપરેખા પરિપદ આગળ રજુ કરશે.

૨૪ (અ) આગામી સમેલન મળવાના છ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભા સમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા યોગ્ય ચાર અંકિતઓનાં નામો સૂચવશે.

૫ અધિકારીઓ.

૨૫ (૧) દર બે વર્ષે પરિપદ મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોમાંથી એક ઉપપ્રમુખ, ચાર મંત્રીઓ અને બે ખજાનચીઓ ચૂંટી કાઢશે.

(૨) જે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂંટણી થાય તે વર્ષે જીન મહિનામાં મંત્રીઓ અધિકારીઓની ચૂંટણી કરવા પરિપદના સભાસદોને મતપત્રો ટપાલથી મોકલી આપશે.

(૩) મતપત્રો ઉપર નવી મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોનાં નામ ટાપવામાં આશે.

(૮) સભાસદો તરફથી આવેલા મનપનો પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખના કમળમાં રહેશે.

(૫) મતોની તપાસણી પ્રમુખે નીમેલા ચાર મન ગણના કરશે.

(૬) ઉપર આપેલા અધિકારીઓના મતની ગણતરી અનુક્રમે થશે, અને આગલી ગણતરીમાં ચૂંટાએલા અધિકારીને બીજી ગણતરીમાં ઉમેરવાર મરવા વિના મન ગણાશે.

૨૬. પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવા મધ્યમ સભાના હોય અનુમાર અધિકારીઓ પ્રતિષ્ઠિત થોડાં અને તેમની લુભેદારી સંયુક્ત રહેશે.

૨૭. સંસ્થાના કામકાજ ઉપર અને તેની આંતરિક વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ ગણવાની અને કાબૂ રાખવાની, નિયમસર વર્તન ગણના જેવાની, અને મધ્યમ સભાની અનુમતિથી નોકરો નીમવાની અને બન-નગર કરવાની, તેમને કરવામાં આવેલી સગત કાયમ ગણવાની, ઝોલી કરવાની કે ગર કરવાની સત્તા મધ્યમ સભાને રહેશે.

૨૮. અધિકારીઓના અધિકારકાળ દરમ્યાન કે ઇ અધિકારીના મૃત્યુથી કે ગાંઠનામાથી કોઇ જગ્યા ખાલી પડે તો મધ્યમ સભા બીજા કોઈ સભાસદની નિમણૂક કરીને તે જગ્યા પૂરશે; અને અધિકારીની ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે પૂરાય ત્યાં સુધી ખાલીના અધિકારીઓ પોતાની સત્તાનો અભય કરશે.

૨૯. કોઇ પણ અધિકારી પતિવ્રતા અસ્તિત્વને હાનિ કરે એવી રીતે વર્તે તો હોય અથવા તેણે ભારે ગેરવર્તણૂક અજાવી હોય તો તે કાન્સુમર બોલાવેલી મધ્યમ સભાની વિનય સભામાં દાગર રહેવા સભાસદોની દૃબદ્મનીથી તેવા અધિકારીને કાઢવાની સત્તા સભાને છે.

૩૦. પતિવ્રતા અને મધ્યમ સભાની બધી સભાઓમાં પતિવ્રતા પ્રમુખ કે તેમની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ પ્રમુખસ્થાન લેશે. ઉપયુક્ત અને અધિકારીઓની ગેરહાજરીમાં તે પ્રસંગને માટે સભા પોતાન પ્રમુખની ચૂંટણી કરી લેશે.

૩૧. મધ્યમ સભાના સભાસદો અને અધિકારીઓ નવેસર નીમાઈને ત્રણ અધિકારીઓ તથા સભાસદો પામેથી તેમના કામદા

હનાયો લેશે ત્યાં સુધી જૂના અધિકારીઓ તથા સભાસદો ચાલુ રહેશે, અને નીન મધ્યસ્થ સભા અને અધિકારીઓ નીમારો ત્યાં સુધી જૂની મધ્યસ્થ સભા તથા જૂના અધિકારીઓ ચાલુ રહેશે

૩૦ અધિકારીઓ મધ્યસ્થ સભાના તેમજ પોતાના કામદારોનો અહેવાલ રાખશે અને તેમાં નીચેની બાબતો દાખલ થશે :-

(ક) પરિષદની, મધ્યસ્થ સભાની કે અધિકારીઓની કે તેની કોઈ ઉપસમિતિની દરેક સભામાં હાજર રહેવા સભાસદોના નામ

(ખ) પરિષદની, મધ્યસ્થ સભાની, અધિકારીઓની અને તેની ઉપસમિતિઓની સભાઓને લગતો નિગતવાર અહેવાલ તથા તેમાં પસાર થએલા રાવો

૬ મિલકત અને નાણાંનો હિસાબ

૩૩ પરિષદ કુટુંબમાં જામ અથવા કામ કરતી બધી ધાવ ત્યારે તેના સર્વ પ્રકારના દેના ચૂકનાઈ જાય ત્યારપછી કોઈ પણ મિલકત સિલકમાં રહેશે તો તે પરિષદના સભાસદોને વહેંચી આપવામાં આવશે નહિ, પણ પરિષદ બધી ધાવ તે વખતે કે તે પહેલાં પરિષદના સભાસદો નક્કી કરે અથવા તેમ નહિ તો મુજાબની ન્યાયાધિકારી સદર અદાલત (હાઈ કોર્ટ) પોતે સાધારણ અસલ દિનાની હકુમતમાં નક્કી કરે તેવી, પરિષદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી સરથાને કે સરથાઓને સોંપી દેવામાં આવશે

૩૪. વખતોવખત જ્યારે આવશ્યક કે સલાહભર્યું લાગશે ત્યારે પરિષદના બધા રોકડ ભંડોળો પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને એક મંત્રી એમ ત્રણના સંયુક્ત નામે અધિકારીઓ પોતાને મોઝ લાગશે તે રીતે બતાવત રાખશે કે બેકમાં મૂકશે, પરંતુ માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયાની રકમ ચાલુ ખાતે માટે ખર્ચનથીઓના નામે મધ્યસ્થ સભા બેકમાં પોતાની મુનસરીથી રખાવી શકશે

૩૫ પરિષદની માવીકોની બધી સ્થાવર મિલકત તથા જુમ્મા-ભંડોળો જુમ્મેદારો દ્વારાના સંયુક્ત નામ ઉપર રહેશે

૩૬ (ક) પરિષદના જુમ્મેદારોની સખ્યા ત્રણ કરતાં ઓછી કે વધુ કરતાં વધારે રહેશે નહિ (ખ) તેમનામાં કોઈ જગ્યા ખાલી પડશે તો

બાકીના ચાલુ લુભેદારો નવા લુભેદારોની નિમજૂક કરી લેશે અને એવા નવા લુભેદારોની નિમજૂક થયા પછી તેવો નવો લુભેદાર લુભેદારોના કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમાં પોતાની નિમજૂકનો સ્વીકાર કર્યા બદલ સહી કરશે. પરિષદની મિલકત તથા લુભાભંડાજો બાકીના લુભાભંડાજો બાકીના લુભેદારોમાં તથા એ રીતે સ્વીકારની સહી કર્યા પછી નવા લુભેદારોમાં સ્થાપિત (Voted) થયેલી ગણાશે.

૩૭. પરિષદની સંસ્થાઓના નિભાવ માટે તથા કામકાજ પરત્વે થતો બધા પ્રકારનો ખર્ચ તથા મધ્યસ્થ સહાયે મંજૂર કરેલી બીજી બધી રકમ આ ભંડોજમાંથી અપાશે.

૩૮. કોઈ રકમ, ભંડોજ કે મિલકત મળ્યા બદલ જે પાવતી લખી આપવામાં આવે તેના ઉપર ખર્ચનથીઓ પેકીના ઝંકે સહી કરી દેશે અને મંત્રીઓએ અથવા તો તેઓમાંના ઝંકે સામે સહી કરી દેશે તો તેવી પાવતી પરિષદ તરફથી અપાએલી રીતસર પાવતી લેખાશે.

૩૯. પરિષદને મળેલાં અને પરિષદે ખર્ચેલાં બધાં નાણાં તથા જે બાબતોને માટે આવી રકમ મળે કે ખર્ચાય તે બાબતોનો, તેમ જ પરિષદની મિલકતનો, લેણાનો અને દેવાનો ખર્ચે દિસાબ અધિકારીઓ રીતસર રાખશે.

૪૦. દિસાબના ચોપડા પરિષદના કાર્યાલયમાં અથવા અધિકારી-ઓને ચોખ્ખા લાગશે તે સ્થળ કે સ્થળોએ રાખનામાં આવશે.

૪૧. મધ્યસ્થ સહાય દર વર્ષે એક વખતે સાધારણ સામાન્ય સહાયમાં પરિષદના દિસાબનો અહેવાલ તથા પરિષદની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી તેમજ પોતાની નિમજૂકના હેતુ બાં માસ દરમિયાન પોતે કરેલા કામકાજ સંબંધી પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરશે.

૪૨. સમય અને સ્થળ પરત્વે ચોખ્ખા બધો મધ્યસ્થ સહાય વખતોવખત દરમિયાન તેને પાત્ર ગીને દિસાબના બધા ચોપડા તથા બીજા ખતપત્રો સહાયસદોને જોવા મળી શકશે.

૪૩. પરિષદે સામાન્ય સહાયમાં નોંધેલા એક કે વધારે દિસાબ તપાસનાર (ઓડિટર) ને હાથે પરિષદનો દિસાબ દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો એક વખત તપાસવામાં આવશે, અને તેવો દિસાબ ખરો તથા ઝાંઝાટો નેવા જન બાવી કરીને તેનું પ્રમાણપત્ર રજીવવામાં આવશે.

૭. સાહિત્ય સંમેલન

(અ) સ્થાનિક કારોબારી સભા

૪૪. મધ્યસ્થ સભા દર બે વર્ષે એક વખત અને ભરવાની જરૂર જણાય તો વધારે પ્રસંગે સાહિત્ય સંમેલન ભરશે.

૪૫ આગામી સંમેલન માટે નિમંત્રણ આવ્યા પછી જે સ્થળે સંમેલનની ખેઠૂક ભરવાની પ્રવજા મધ્યસ્થ સભા સખતી હશે તે સ્થળે કારોબારી સભાની નિમણૂક કરાવશે.

૪૬. સ્થાનિક કારોબારી સભામાં નીચેના સભાસદો રહેશે -

- (ક) પરિપક્વની મધ્યસ્થ સભાના બધા સભ્યો,
- (ખ) જે સ્થળે સંમેલન ભરવાનું હોય તે સ્થળમાં વસતા બધા પરિપક્વના સભાસદો, અને
- (ગ) સ્થાનિક કારોબારી સભાને ઝોજામા ઝોજા રૂપીઆ પાત્ર આપે તે ગૃહસ્થો

૪૭ સ્થાનિક કારોબારી સભા

- (૧) મધ્યસ્થ સભાએ નક્કી કરેલા વર્ષમાં ભરવાના સંમેલનની તારીખો ફરાવશે
- (૨) પોતાના પ્રમુખની, મંત્રીઓની અને ખજાનચીઓની તથા સંમેલન ભરવા પરત્વે જરૂરના જણાય તેવા બીજા અધિકારીઓની નિમણૂક કરશે.
- (૩) કામ કરવામા જરૂર જણાશે તો એક કે વધારે હિપસમિતિ નીમશે
- (૪) સંમેલન ભરવાને માટે હિધગણુ કરીને નાણા ભેગા કરશે
- (૫) સત્કારમ ડળ અધાપવાની વ્યવસ્થા કરશે અને તેમા સભ્યનુ સવાજમ નક્કી કરશે.
- (૬) સંમેલનના મહેમાનોના સત્કાર કરી તેમના રહેવા વગેરેની સગવડો બદાનસ્ત કરશે.
- (૭) સંમેલનનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી ગોઠવશે
- (૮) સંમેલનનુ કામ વિજામ કરીને ચલાવનુ કે કેમ તે નક્કી કરશે.

(૯) સંમેલનની સિદ્ધિના દેગુથી ને આ અધારણે અનુસરીને સાહિત્યવિષયક કાળાનું પ્રદર્શન ભરશે.

૪૮. સંમેલન નિમિત્તે જે નાણાં અગર અસિસ આપ્યાં દશે તેના આવક અર્થનો દિસાજ સ્થાનિક કારોગારી સભા સંમેલન પૂરું થયે એક માસમાં પરિપદને મોકલી આપશે, અને તેમાંથી જમન રહેલી રકમના ૭૫ ટકા જેટલાં નાણાં રૂ. ૧૦૦૦) થી એનાં દેવા તે રૂ. ૧૦૦૦) તે પરિપદને સ્થાપીન કરશે. અને ઉપર (૧) રકમ આપનાં બાકી રહેલી રકમ સ્થાનિક સમાસદ-સંસ્થાઓને સરખે દિરસે વહેંચી આપશે.

(આ) પરિપદ અને સંમેલન

૪૯. (અ) સંમેલન પૂરું થયે એક માસમાં કારોગારી સભા સંમેલનનો સંપૂર્ણ અહેવાલ તથા તેમાં રજૂ થયેલા અને નિર્ણય-સમિતિએ મંજૂર કરેલા નિર્ણયો મધ્યસ્થ સભાને સ્થાપીન કરશે, અને તેને સભા ખતી ત્વરાએ છપાવશે.

(આ) વેચાએલા અહેવાલ-નિર્ણયસંગ્રહના વેચાણનું ઉત્પન્ન તથા ન વેચાએલા અહેવાલ-નિર્ણયસંગ્રહની નકલો તથા સંમેલનની કોષ્ટ પણુ બેઠકને માટે સ્થાનિક કારોગારી સભાએ કે બીજા કોષ્ટએ બેઠાં કરેલાં નાણાંમાંથી સંમેલનની બેઠક પરત્વે થયેલો બધો ખર્ચ અને અહેવાલ-નિર્ણયસંગ્રહ છપાવતાં થયેલો ખર્ચ બાદ જતાં જે રકમ બચે તે રકમ પરિપદની માલીફીની ગણાશે.

૫૦. સંમેલનની કોષ્ટ પણુ બેઠક પરત્વે એકાં કરવામાં આવેલાં નાણાં અથવા તેનો કોષ્ટ બચત ભાગ સ્થાનિક કારોગારી સભા કે બીજા કોષ્ટ વ્યક્તિના કબજામાં દશે ને અથવા પરિપદોએ અત્યાર સુધીમાં કોષ્ટ પણુ વખતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓએ બેઠા કરેલાં કોષ્ટ પણુ નાણાં ઉધરાવવાની વસુલ કરવાની, એકાં કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૫૧. કોષ્ટ પણુ સંમેલનની સ્થાનિક કારોગારી સભા જે મંત્રીઓ નીમશે તેમના ઉપરાંત પરિપદના સામાન્ય મંત્રીઓ પણુ તે સંમેલનના મંત્રીઓ હોવાની રૂએ ગણાશે.

(ક) નિર્ણય સમિતિ

૫૨. સંમેલનની નિર્ણયસમિતિ નિર્ણયોને માટે આમંત્રણ આપશે અને આવેલા નિર્ણયોમાંથી ચોગ્ય લાગશે તેવા નિર્ણયોને

સ્વીકાર કરશે.

૫૩. સંમેલનમાં વંચાવાં આવેલા લેખોની ચોખ્ખાચોખ્ખતા તપાસવા સ્થાનિક કારોબારી સભા વિદ્વાનોની એક નિબંધસમિતિ નીમશે અને પરિપક્વતા અધિકારીઓ હોદ્દાની રૂએ આ સમિતિના સભ્યો ગણશે. ક્યા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાંના ક્યા વાંચવા, ક્યા છપાવવા, તેનો નિષ્કૃષ્ટ નિબંધ સમિતિ કરશે.

(દ્વિ) સત્કાર મંડળ

૫૪. સત્કાર મંડળ.

(૧) પોતાના પ્રમુખની નિમજૂક કરશે.

(૧ અ) સંમેલનના પ્રમુખની ચૂંટણી કરવા માટે પોતાના સભ્યો-માંથી દસ પ્રતિનિધિઓની નિમજૂક કરશે.

(૨) જે વિભાગ નહીં થાય તો તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમજૂક ચૂંટણીથી કરશે.

(૩) સંમેલનની બેઠકને માટે બેઠા કરેલા નાણાંના એક ભાગ તરીકે, પોતાના સભાસદોની પાસેથી લીધેલી લવાજમની રકમ સ્થાનિક કારોબારી સભાને સોંપશે; અને

(૪) સ્થાનિક કારોબારી સભાની સાથે મસલત ચલાવીને, સંમેલનમાં હાજર રહેલા આવનારા પ્રેક્ષકોનો સત્કાર કરવાની અને સંમેલન બરવાની વ્યવસ્થા કરશે.

૫૪ (બ) પ્રમુખની ચૂંટણી

(૧) સંમેલનની બેઠક મળવાના છ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભાએ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા યોગ્ય ચાર વ્યક્તિઓનાં નામો સૂચવ્યાં હોય તેમાંથી પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે એકની ચૂંટણી સદરહુ બેઠકના ચાર મહિના અગાઉ પરિપક્વતા સભાસદો અને સત્કાર મંડળના સભ્યોના દસ પ્રતિનિધિઓ કરશે.

(૨) અધિકારીઓની ચૂંટણીના સંબંધમાં કલમ ૨૫ માં જે પદ્ધતિ દર્શાવી છે તેદનુસાર પ્રમુખની ચૂંટણી કરવામાં આવશે.

૧૩) સંમેલન

૫૫. વિષયવિચારણી સમિતિમાં નીચેના સભાસદો રહેશે:-

- (૧) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ અને રચાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ
- (૨) સંમેલનના પ્રમુખ અને ગન પરિષદ અને સંમેલનોના પ્રમુખો
- (૩) મધ્યગ્ધ સભાના સંમેલન ભરાય તે સ્થાનમાંના હાજર સર્વ સભાસદો.
- (૪) સત્કારમંડળે પોતાનામાંથી ચૂંટેલાં વીસ પ્રતિનિધિઓ.
- (૫) સંસ્થા સભામદે ચૂંટેલા દસ પ્રતિનિધિઓ.
- (૬) સંમેલનના પ્રમુખને જરૂર લાગે તો દસથી વધારે નદિ એવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો.
- (૭) વિભાગવાર કામ લેવાનું નકી થયું હોય તો વિભાગોના અધ્યક્ષો.

ટીપ - (૧) - વિષયવિચારણી સમિતિના કુલ સભાસદોમાં પચિસના સભાસદોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી અર્ધી હોવી જોઈએ; અને વિષયવિચારણી સમિતિના સભાસદોમાં પચિસના સભાસદોની સંખ્યા અર્ધાથી ઓછી હોય તો ખૂટતી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓ એ પચિસના હાજર સભામદો બહુમતે નીમશે.

૫૬ વિષયવિચારણી સમિતિ

(ક) પચિસના અને મધ્યગ્ધ સભાના અહેવાલ વિષે વિચાર કરશે અને પચિસની નીતિને ઘોળનાગ કરાવેા કરશે; તથા

(ખ) સંમેલનના દેતુઓ પાર પાડવાને લગતા કરાવેા કરશે.

૫૭. (ગ) વિષયવિચારણી સમિતિએ પસાર કરેલા કરાવેા પછીથી મંજૂર થવા માટે સંમેલન સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે; વિષયવિચારણી સમિતિમાં જે કરાવ થયેા હોય તે કરાવ ઉપર સંમેલનમાં પ્રમુખની પરવાનગીથી સુધારો રજૂ થઈ શકશે માત્ર આ સુધારાને કલમ ૫૬ માં સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ અને તે કરાવને લગતો હોવો જોઈએ.

(બ) વિપવવિચારિણી સમિતિમાં જે ઠરાવ કે સુધારાને કે મત મળ્યા હોય તે પહેલેથી જાહેરાત આપી સંમેલનમાં રજૂ કરવા દેવામાં આવશે; એ ઉપરાંત સંમેલનમાં આવેલા ઠરાવ ઉપર પ્રમુખની રજૂઆતી કોઇ પણ સુધારો સંમેલનમાં લાવી શકાશે.

(૬) સંમેલનમાં રજૂ થએલા ઠરાવો ઉપર પરિપદના સભાસદો તથા વિપવવિચારિણી સભાના ખાફીના સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

(૬) આ પ્રમાણે પસાર થએલા ઠરાવો અમલમાં મૂકવા પરિપદ થોડા પગલાં ભરશે.

ટીપ્પ:-વિભાગ ૭ ના કારણ સારું પરિપદનો સભાસદ એટલે સંમેલનની બેઠકની તારીખથી ઓછામાં ઓછા દસ દિવસ અગાઉ જે પરિપદનો સભાસદ થયો હોય તે સમજવો.

૮ નિયમોમાં ફેરફાર

૫૮ ઉપર જણાવેલા પરિપદના કે સંમેલનના બંધારણના નિયમોમાં માત્ર નીચેની રીતે જ ફેરફાર કે વધારા કરી શકાશે. કે તેમાંથી કોઇ નિયમો રદ કરી શકાશે:-

(ક) મધ્યસ્થ સભાના પાંચ સભાસદો અથવા પરિપદના પંદર સભાસદો આ નિયમોમાં સુધારાવધારા કરવાની દરખાસ્ત કરશે તો તેવી દરખાસ્ત પરિપદના બધા સભાસદોને પહેંચાડવામાં આવશે

(ખ) એવી દરખાસ્ત પહેંચાડ્યા પછી વહેલામાં વહેલા એક પખવાડિયા પછી અધિકારીએ એ દરખાસ્ત વિષે વિચાર કરવાને માટે મધ્યસ્થ સભાની બેઠક બોલાવશે.

(ગ) એવી દરખાસ્ત મધ્યસ્થ સભામાં મંજૂર થશે તો પરિપદની અસાધારણ સામાન્ય સભા બોલાવી તેની સમક્ષ તેવી દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવશે; માત્ર એવી મધ્યસ્થ સભામાં ઓછામાં ઓછા વીસ સભ્યોની હાજરી હોવી જોઈએ.

(ધ) આવી પરિપદની અસાધારણ સામાન્ય સભામાં એવી દરખાસ્ત મંજૂર થશે તો પરિપદના બંધારણના નિયમોના એક ભાગ તરીકે તેને સ્વીકારવામાં આવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

• પરિષદ-પ્રવૃત્તિ :

[તા. ૧-૧-૩૪ થી તા. ૩૧-૩-૪૦]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા. ૨૬-૬-૩૬ સુધીનો અહેવાલ

લાઠીમાં તા. ૧-૧-૩૪ ને રાજ્ય પરિષદ સંમેલનની વિષય-વિચારણી સભા આગળ તા. ૨૪-૧૨-૩૩ સુધીની પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તા. ૨૬-૬-૩૬ સુધીનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે:-

લાઠી સંમેલને નીચે જણાવેલા ત્રણ મહત્વના વિષયોના સંબંધમાં ઠરાવો પસાર કર્યા હતા:-

૧. અનિદાસિક અવરોધો
૨. ગુજરાતનું સાંસ્કારિક ઐક્ય
૩. કલાપી-સ્મારક

ઉપરોક્ત પહેલા ઠરાવના સંબંધમાં મધ્યસ્થ સભાએ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમી હતી અને તેના મંત્રી તરીકે કામ કરવા શ્રી. પ્રતાપરાય મહેતા અને શ્રી. મુનિકુમાર બટ્ટની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ પોતાનું કામ પૂરું કર્યું છે. અને થોડા વખતમાં એનો અહેવાલ આપણા હાથમાં આવશે એવી આશા રાખી હતી પણ તે હજી સુધી પૂરું થઈ નથી.

બીજા ઠરાવના સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે એનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાને વારતે કેટલીએક મહત્વની વિગતો ગુજરાત વિશેષના સીમાડા પર આવેલા ભાગોમાંથી તેમ જ પરદેશમાંથી મેળવવાની આવશ્યકતા હોવાથી એ સંબંધી અધિકારીઓએ એક પત્રક ધડી કાઢ્યું છે. ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યવિષયક સંસર્ગ વધારવા મધ્યસ્થ સભાએ એક વ્યાપક યોજના ધડી કાઢી છે. એ યોજનાની રૂએ (જ) ગુજરાતી સાહિત્ય: પ્રાચીન અને અર્વાચીન, (ઘ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને સમાજ, અને

(૬) જગતનું સાહિત્ય-એ તથા વિષયોના શિશુબુકમ યોજી તેને લગતા વિષયોના વિદ્વાનો પામે ગુજરાતમાં જુદે જુદે રથએ વ્યાખ્યાનો અપાવવાની, અને વ્યાખ્યાતાઓને પુરસ્કાર આપી તે વ્યાખ્યાનો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની યોગ્યતા કરવામાં આવી છે, અને તેનો અમલ કરવાનો આરંભ થઇ ચૂક્યો છે એ યોગનાથી પરિપક્વ કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતાં તેનો ઉદ્દેશ સફળ થવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

ત્રીજા હરાવના સંબંધમાં જણાવવાનું કે સાહિત્ય દાકર સાહેબ શ્રી. પ્રેક્ષાદસિંહજી તથા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની સદાયથી કાર્યવાહાના પાંચ રજવાડાઓ તરફથી કુલ રૂ. ૪,૪૦૦ (ભાવનગર ૨,૫૦૦, મેરખી ૧,૦૦૦; રાજકોટ ૫૦૦; પાલીતાણા ૨૦૦ અને વાંકાનેર ૨૦૦ ભરાયા છે) જેમાંથી રૂ. ૩,૪૦૦ વસુલ થયા છે. અને સાહિત્ય સંસદના આશ્રય તળે એના પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીજીના પ્રયાસથી “નરસેયો-ભક્ત હરિનો” એ નામક એક નાટ્યરાસક ભજવાયો હતો અને તેની આવકમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ એક હજાર આ રમારક ખાતે મળ્યા છે.

આ ઉપરાંત પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી છે:—

હિંદી સિપિ એક કરવા માટે કાર્ય કરતા સિપિ-સંમેલન સાથે સહકાર કરવા નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે:—

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

શ્રી. નરસિંહગવ દિવેદિયા

,, કનૈયાલાલ મુનશી

, કાકાસાહેબ કાલેશકર

,, કિશોરલાલ મશરવાળા

અખિલ ભારતના સાહિત્યકારો વચ્ચે સંસર્ગ વધાવવાની ખાતમમાં હિંદી સંમેલનને જરૂર પડ્યે સહકાર આપવા સમિતિ નીમવાની પ્રમુખને સત્તા આપેલમાં આવી છે.

અખિલ ભારતની પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યને હિંદીમાં પ્રગટ કરવાને પ્રસિદ્ધ થતા ‘હસ’ માસિકની ‘સલાહકાર સમિતિ’ પર દિ. બ. ઝવેરી તથા આચાર્ય આનંદશંકર કુવને નીમવામાં આવ્યા હતા.

૨૫. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારના રમારક માટે અંકઠાં કરેલાં નાણાં યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રયાસથી અને એમના સહદ્રુસ્તીઓ શ્રી. વિશ્વનાથ વૈદ્ય અને શ્રી સન્મુખલાલ પંડ્યાની સંમતિથી અમુક શરતોએ પરિપદને સોંપવામાં આવ્યાં છે.

નમંદ રમારકને લગતાં પુસ્તકો ઉપરાંત અસલ લાડોળ સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોમાંથી જેની પૂરતી નકલો હોય તે તેમજ સ્વ. પઢિયાર રમારકાથે જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તે દરેકની એકેક નકલ પરિપદના સર્વ સભ્યોને વિના મૂલ્યે આપવાની અધિકારીઓને સત્તા આપવામાં આવી છે અને તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્ય પરિપદના અત્યાં સુધીના નિર્જનકર્મકોમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નિર્જનક પસંદ કરી, પરિપદે પ્રગટ કરવા એક વિગતવાર યોજના તૈયાર કરવાનું મંત્રીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તક-પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પાછી હાથ ધરવામાં આવી છે. તેને અંગે 'ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક' ૩ જી તૈયાર થઈ ગયું છે, અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય અદ્ય સમયમાં હાથ ધરવામાં આવશે.

નડિયાદમાં પરિપદની ૯ મી તથા ૧૦ મી એકેક થઈ હતી, તેનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ત્યાંના એક મંત્રી શ્રી. જયંતિલાલે અમારામાંના એક મંત્રી શ્રી હારાલાલ પારેખને સોંપના તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

લાડી પરિપદ સંમેલનનો અહેવાલ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે.

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૧૭ સંભાસદો છે.

આપણી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૬ સુધીની નાણાંસંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે :-

સ્વ. કાદાવળા દ્રુસ્ટ ફંડમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ. ૧૪,૪૪૪-૩-૨ જમા છે. અને તેમાંથી રૂ. ૧૩,૮૬૨-૦-૯ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકેલા છે. તેમજ નમંદ રમારક ફંડમાં રૂ. ૧૦૫૧૧-૫-૯ જમા છે. તેમાંથી રૂ. ૯,૭૩૨ ૧૦-૩ રોકેલા છે. સ્વ. રણુછેડાસ મોદી રમારક ફંડમાં રૂ. ૨૦,૨૭૭-૭-૧૧ છે તેમાંથી રૂ. ૧૯,૧૬૩-૧૮-૯ રોકેલા છે. અને સ્વ. પઢિયાર રમારક ફંડના

૩. ૫,૨૨૭-૧-૦ માંથી રૂ. ૫,૨૦૪-૧-૮ રેકિસ્ટ્રા છે. તે ઉપરાંત કસ્ટોડી રમારક ફંડ ખાતાના રૂ. ૪,૨૨૧-૦-૦ જમા છે, તેમાંથી રૂ. ૪૦૦૦ બેન્ક ઓફ હિન્દીસ્તામાં રીકચર્ડ ડિપોઝીટમાં રાખેલા છે. દીલાવ આર્ડિટ થયા પછી નર્મદ રમારક ફંડની સિસ્ટકમાંથી રૂ. ૫૦૦ ના ૬ ટકાના બોન્ડે મ્યુનિસિપલ બોન્ડ તથા ગ્વેન્ટેન્ટાસ ફંડની સિસ્ટકમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ ના ૪ ટકાના મુન્શામ હાઇવેમેન્ટ ટ્રસ્ટ બોન્ડ લીધાં છે. બાકી રહેલી રકમો મેવીન્સ બેન્કમાં જમા રાખેલી છે.

ખનિષના પોતાના સામાન્ય ભટ્ટાજ ખાતે રૂ. ૨,૦૦૦ ના બોન્ડે ફાઓપરેટીવ બેન્કના ડીબેન્ચર ભટ્ટાજ સમિતિ તરફથી મળ્યાં દર્તા. તે ઉપરાંત લલાજમો, યુગ્તકોની ગાયદી, ડીબેન્ચર તથા ચાલુ ખાતાનાં વ્યાજ વગેરેની અત્યાગ મુધીની પરચુરલ આવકમાંથી રૂ. ૧૯૫૧-૮-૭, ૬ ટકાના કરાંચી પોર્ટ ટ્રસ્ટ બોન્ડમાં રેકિસ્ટ્રા છે. બાકી રહેલી સિસ્ટક રૂ. ૫૮૬-૬-૨ મેવીન્સ બેન્કમાં જમા છે.

ઇ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ માં જરમું સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન ભગવતું જોઈતું હતું, પણ તે સંમેલનના નિયુક્ત થયેલા પ્રમુખ મદાતમા ગાંધીજીની અનુકૂળતા અનુસાર તે ૧૯૩૬ માં ભગવ છે. જ્યાંથીમાં થએલી આ ક્ષતિ, આશા રાખવામાં આવે છે કે, હાથગર કરવામાં આવશે અને તેમજ સંમેલન ઇ. સ. ૧૯૩૭ નું વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં ભગશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો તા. ૧૮-૧૨-૩૭ સુધીનો અહેવાલ

અમદાવાદના તા. ૧-૧૧-૩૬ ને રોજ પરિષદ સંમેલનની વિષય-વિચારણી સભા આગળ તા. ૨-૧૧-૩૬ સુધીની પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી તા. ૧૮-૧૨-૩૭ સુધીનો અહેવાલ નીચે મુજબ છે:-

સંમેલને દરમિયાન હતું કે:-

(૧) “આ સંમેલન જુદા જુદા શહેરોમાં સાહિત્ય સભાઓ સ્થાપવા અને પ્રસંગોપાત સમારોહો યોજના પ્રયાસ કરવાની પરિષદને સૂચના કરે છે.”

આ દરમિયાન અમલમાં ગુજરાતી સાહિત્ય સભા ભરૂચ, ગુજરાત વિદ્યાપાઠ, અમદાવાદ, ગુજરાતી એજ્યુકેશન સોસાયટી, કરાચી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મહાળ, નેરોળી-એ ચાર વધુ સભાઓ સ્થાપના-સભાસદ તરીકે સાથે જોડાઈ છે તે ઉપરાંત મુંબઈમાં જુદે જુદે સમયે સાહિત્યપરિષદ વ્યાખ્યાનો પણ યોજવામાં આવ્યા હતા.

(૨) ‘હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતોના લાપાસાહિત્યમાથી ઉત્તમ કૃતિઓના તન્મુખા ગુજરાતીમાં પદ્ધતિસર કરાવના . . . લેખક અને પ્રકાશકોને માર્ગદર્શક થાય એવા પુસ્તકોની એક યાદી પરિષદ તૈયાર કરાવે”

પુસ્તકો કેવાં છે એ તપાસી એને વિશે મોઝ સહદ અને મૂચના આપવાનું કામ પરિષદ ઉપાડી લે એ જ આ સંમેલન મૂચવે છે. ”

(૪) ‘સાહિત્ય પરિષદે અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અથે’ ‘ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકમાળા’ મોજ દતી, તેને ફરીથી વિચારી બનતી તરગએ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવા પરિષદને મૂચના કરે છે ”

ઉપયુક્ત કામ માટે મધ્યસ્થ સભાએ એક સમિતિની નિમણૂક કરી દતી. તેના અહેવાલમાં જણાવવામાં આવે છે કે “ ગુજરાતની અને ગુજરાત બહારની શિક્ષણ સંસ્થાએ પામેથી વિગતો મંગાવવાનું કામ જ આપુ વગર દરમ્યાન થયું છે. તેમાં પણ દર બધી સંસ્થાઓની વિગતો આવી નથી. ”

ત્યાં સગી આ સમિતિનો અહેવાલ મળે નહિ ત્યાં સુધી ફગવ (૪) મંબધી વિચાર કરવાનું મધ્યસ્થ સભાએ મુચવવી ગમ્યું છે.

(૫) “ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણી સર્વમાન્ય થાય એવાં પગલાં લેવાં.”

આ ફગવને માટે પણ એક સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવેલી. આ સમિતિના સજ્યો પોતાના લેખમાં આ જોડણીનો ઉપયોગ કરીને તેમ જ પોતાના મિત્રો અને માસિકો અમદતર પ્રકાશનોના સંચાલકો ઉપર પોતાની ભાગવમ ચાલતી હોય તેમાં વપરાવવાનો આગ્રહ કરીને ઉપયુક્ત જોડણીનો પ્રચાર ફગવનો પ્રયાસ કરી રલ્યા છે.

(૬) “ગુજરાતી ભાષામાં એક સાગે મોટો અને પ્રમાણભૂત ફાશ રચવાનો પ્રમથ કરવા આ સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મૂચના કરે છે.”

આ મૂચનાનો અમલ ફગવા માટે સાદે એક સમિતિ નિમવામાં આવી દતી. આ સમિતિ એ વિષયમાં ગસ લેતાં ડી સાહિત્યરસિક ભાર્ગવર્જનોનો સહકાર મેળવવા પ્રયાસ કરી રહી છે.

(૭) “વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યના ઉત્તેજન માટે એક સમિતિ નીમવા પરિષદને મૂચના કરવામાં આવે છે.”

આ મૂચના અનુસાર એક સમિતિ નીમવામાં આવી દતી. તેના અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે એ સમિતિએ ‘વૈજ્ઞાનિક સજ્જદસંગ્રહ’

તૈયાર કર્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ 'કાળ' સ સભા' ના ઔદાય'ને પરિણામે જાણ્યો પણ છે. આ ઉપરાંત વિજ્ઞાનના પ્રચારાર્થે એક વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવી તેની રૂએ અમદાવાદમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો દ્વારા સાત વ્યાખ્યાનો આપાયાં હતાં. વિશેષમા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા વૈજ્ઞાનિક લેખો તથા પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવાનું કામ પણ ઉપાડી લીધું છે. આ સમિતિને નાણાંસંબંધી મુશ્કેલી ઘણી નડે છે. સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. પોપટલાલ શાહે પરિષદ તરફથી નાણાની મદદના સંબંધમાં પરિષદના મંત્રી સાથે વાતચીત કરેલી અને એ પ્રકારની મદદ પરિષદની નાણાંસંબંધી સ્થિતિ જોતાં હાલ કંઈ થઈ શકે એમ નથી એમ જણાવવામાં આવેલું. આમ હોવાથી આ સમિતિની નાણાંસંબંધી મુશ્કેલી તો ઊભીજ છે સમિતિએ જે કંઈ કામ કર્યું છે, તે જાળવવામાં એના ઉત્સાહી મંત્રી શ્રી જોગીલાલ પટવાને ધન્યવાદ આપી પ્રમુખ ભલામણ કરે છે કે "વિજ્ઞાન સમિતિને કાયમનું સ્વરૂપ આપવાની ખાસ જરૂર હતું જોઈ" છુ. ગુજરાતી વાક્ય-મયમાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને અને વૈજ્ઞાનિક લેખકોને યોગ્ય સ્થાન મળે અને તે વિષયમાં ચિરસ્થાયી અને દિગ્વિશી કામ ચાલુ તેને માટે પરિષદ મંડળે દર વર્ષે આ કામને માટે અમુક રૂપિયા જુદા મુકવા" અને આ સમિતિના કાયમના મંત્રી તરીકે શ્રી. જોગીલાલ પટવાની નિમજૂક કરવી.

આ ઉપરાંત પરિષદનું જ ધારણ તપાસી તેમાં યોગ્ય લાગે તેવા ફેરફાર મૂકવા એક સમિતિ નીમવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. તેની રૂએ એક સમિતિ નીમવામા આવી છે અને તે એ સંબંધી વિચાર ચલાવી રહી છે.

આ સિવાય તા. ૨૬-૮-૩૭ ને રોજ મળેલી મધ્યરથ સભાએ દર્શાવ કર્યો હતો કે—

"પ્રેસ એક્ટની રૂએ જે જાપેલી ગુજરાતી ચોપડીઓ સરકારને ભરવામાં આવે છે તેનો સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગ કરવા, જોઈએ તેવી સગવડ મળે, એટલા માટે જે ગુજરાતી પુસ્તકો સરકારને મળે છે તેની એક નકલ, જે કાંઈ ગુજરાતી જાણીતી અને પ્રતિષ્ઠિત જાહેર સાહિત્ય સંસ્થા, તેની સાચવણી અને જાહેર ઉપયોગની સગવડ આપવાની જવાબદારી સ્વીકારે તેને, કાયમ સંગ્રહ માટે સોંપાય,

એવી વ્યવસ્થા થવા યોગ્ય પગલાં ભરવા સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.”

આ કાર્યની બાબતમાં ઘટતાં પગલાં ભરવા હાલના મુંબઈ સરકારના ગૃહમંત્રી શ્રી. કૃનેશ્વરભાઈ મુનશીને વિનંતિ કરવામાં આવી છે.

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૨૫ સભાસદો છે.

આપણી તા. ૩૧-૩-૧૯૩૭ સુધીની નાણાંસંબંધી ગિયતિની બાબતમાં પ્રથમ તો એ જણાવવાનું કે પરિષદના જુએદારો સર રમણભાઈ નીલકંઠ તથા સર લક્ષ્મણભાઈ સામળદાસની જગ્યાએ આજી પડતાં તેમને ઠેકાણે ન્યાયમૂર્તિ થી. દગસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા તથા સર ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઈ માધવલાલની નિમણૂક કરવામાં આવી છે.

હિસાબ નીચે પ્રમાણે છે—

સ્વ. કાંતાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડોમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ. ૧૫,૧૩૮-૪-૧૦ જમા છે અને તેમાંથી રૂ. ૧૩,૮૬૨-૦-૬ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકિલા છે. તેમજ નમંદ રમારક ફંડમાં રૂ. ૧૦,૭૦૨-૧૧-૬ જમા છે, તેમાંથી રૂ. ૧૦,૩૬૪-૦-૭ રોકિલા છે. સ્વ. ગુણોદ્યાસ મોદી રમારક ફંડમાં રૂ. ૨૦,૬૧૮-૬-૬ છે, તેમાંથી રૂ. ૨૦,૦૫૫-૧૩-૫ રોકિલા છે અને સ્વ. પદિયાર રમારક ફંડમાં રૂ. ૫,૩૩૮-૧૨-૫ માંથી રૂ. ૫,૦૦૪-૧-૮ રોકિલા છે. તે ઉપરાંત કલાપી રમારક ફંડ ખાતાના વ્યાજ સાથે રૂ. ૪,૩૩૬-૦-૦ જમા થયા છે, તેમાંથી રૂ. ૪,૦૮૦-૦-૦ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયામાં રીકમ્ડ ડીપોઝીટમાં રાખેલા છે.

પરિષદનું પોતાનું સામાન્ય લાંડોન રૂ. ૪,૪૭૦-૧૦-૨ જેટલું છે તેમાંથી રૂ. ૩,૬૫૧-૮-૭ જમીનગીરીઓમાં રોકિલા છે. ટ્રસ્ટ ફંડોની તથા પરિષદના સામાન્ય લાંડોનની બાકી રહેલી સિલકો મળી કુલ રૂ. ૨૮૫૩-૯-૮ બેન્કોના સેવીંગ્સ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે.

પરિષદના જુએદાર સર લક્ષ્મણભાઈ સામળદાસ સદગત થયા એટલે ઇમ્પીરીયલ બેન્કે પોતાના નિયમ મુજબ બાકીના કે નવા

જુમ્હેદારોને નામે બધી જામીનગીરીઓ ફેરનાય નહીં ત્યાં સુધી
ટ્રસ્ટના ખાતાની લેન્ડફેન્ડ અટકાવી હતી તેમ જ જામીનગીરીઓના
ચહેલા વ્યાજ પણ ઉધરાવવાનું બધું કયું હતું આમ હોનાથી આ
હિસાગી વર્ષમાં પૂરા વ્યાજ જમા થયેલા નહોતા ઉપર જણાવ્યા
મુજબ નવા જુમ્હેદારોની નિમણૂક થતા તેમને નામે જામીનગીરીઓ
ચલાવનામાં આવી છે, અને બેન્કે ગયે મહિનેથી વ્યાજ ઉતરાવના માડ્યુ
છે એ ગુમે હાન્ડેસ્ટ કરવાની તજવીજ હવે કરવામાં આવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો તા. ૩૧-૩-૪૬ મુધીનો અહેવાલ

૧. કરાંચી સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે શ્રી મુનશીજીને પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં હોવાથી તેનું એક સંભારણું કરવાની યોજના કરવાની સૂચના કરી હતી. એ યોજનાને અંગે નકામી ધામધૂમ કે નિરથક પૈસાનો વ્યય ન કરવાની થી. મુનશીજીની ઇચ્છાનુસાર મધ્યસ્થ સભાએ એમના જીવન અને કૃતિઓ સંબંધી પુસ્તક કે પુસ્તકો પ્રકટ કરવા દરાવ કર્યો છે.

૨. કરાંચી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના કરાવાનુસાર શ્રી. દૈમ સારસ્વત સત્ર પાટણમાં ઉત્તવ ની વ્યવસ્થા થયેલી છે. તે દરમ્યાન ગદ્ય કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે કલિદાસસર્વજ્ઞ શ્રી. હેમચંદ્ર મુરિજીનો જન્મદિવસ પડેલો હોવાથી સાહિત્ય પરિષદે કરેલી વિનંતિને માન આપી મુંબાઇ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, ગોધરા આદિ ગુજરાતનાં અનેક સ્થળે ઉત્સવ કરવામાં આવેલો.

૩. ગુજરાતની વિવિધ ખોલીઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ એકઠો કરવા સારૂ નીચેના પાત્ર સભ્યોની એક સમિતિ વધુ સભ્યો ઉમેરવાની સત્તા સાથે નીમવામાં આવી છે:—

- (૧) શ્રી. ડોલરરાય માંકડ
- (૨) „ કેશવરામ શાસ્ત્રી
- (૩) „ ઉમાશંકર જોષી
- (૪) ડૉ. બહેરામ એન મહેતા
- (૫) શ્રી. અંબાલાલ જ્વની, મંત્રી.

૪. ગુજરાતી લિપિના નાગરીકરણની બાબતમાં વિચાર કરી અહેવાલ રજુ કરવા નીચેની સમિતિ નીમવામાં આવી હતી :—

- (૧) દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રમુખ
- (૨) શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેઝકર
- (૩) „ બલુભાઈ રાવત
- (૪) „ નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ
- (૫) „ હિંમતલાલ અમરીઆ
- (૬) „ મુનીલાલ શાહ
- (૭) „ કેશવરામ શાસ્ત્રી
- (૮) „ કિશોરલાલ મશરવાળા
- (૯) ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ
- (૧૦) શ્રી. હીરાલાલ પારેખ, મંત્રી

આ સમિતિ તરફથી આવેલો અહેવાલ ધ્યાનમાં લઈ સદસ્યો અહેવાલમાં કરેલી માગણી પ્રમાણે કરાંચી સંમેલનમાં કરાવ નં. ૧૪ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા સર્વ પ્રશ્નોનો વિચાર કરી વિસ્તૃત અહેવાલ રજૂ કરવા માટે વિનંતિ સાથે સદર અ અહેવાલ સમિતિને પાછો મોકલી આપ્યો છે.

૫. સાહિત્ય પરિષદના સભ્યોને વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેઓ પોતે અથવા કોઈ કાર્યકરો દ્વારા નીચેની બાબતો વિષે જે કંઈ કરી શકે એમ હોય તે મંત્રીઓને જણાવવા, તેઓએ કૃપા કરવી.

(અ) મહાગુજરાતમાં જતે કઈ અથવા તો કાર્યકરો મોકલી ત્યાં વસતા ગુજરાતીઓની સામાજિક અને સાંસ્કારિક સ્થિતિ વિશે થોડું દહીકતો મેળવી તેમ જ તેમની શ્રુતિઓની તપાસ કરવી તે સબધી અહેવાલ રજૂ કરવો.

(આ) મહાગુજરાતનાં તેમજ ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જ્યાં જ્યાં સાહિત્ય સભાઓ ન હોય ત્યાં ત્યાં તે સ્થાપવાની તેમજ જ્યાં સાહિત્ય સભાઓ હોય પણ પરિષદ સાથે જોડાએલી ન હોય તેને પરિષદ સાથે જોડવાની તકનીક કરવી.

૬. આજ સુધીમાં પરિષદ હસ્તકના દ્રશ્ય દેહના બેગા થયેલા બ્યાગમાંથી શિષ્ટ સાહિત્ય અને ગ્રંથમાળા પ્રગટ કરવાનો દરખાસ કરવામાં આવેલો છે, પણ એ પ્રતિ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે 'ભારતીય વિદ્યા ભવન' દ્વારા કરવા વિચારણા ચાલે છે.

૭. મુંબાઇમાં ભારતીય-વિદ્યા ભવન નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના થઇ છે. પરિપત્નું સ્થાપી, અન્વેષણાત્મક અને વિદ્યાપોષક કાંમ એ સંસ્થા દ્વારા કરવાનો નિષ્કૃંપ મધ્યસ્થ સભામાં કર્યો, જે અને એ ભવનનો સદ્કાર પૂરેપૂરો સાધવા એના સદસ્યોગી (Associated) અમાસદ પરિપત્ને બનાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરાંત નમંદ સમારકનો હેતુ પાર પાડવા “નમંદ ગુજરાતી શિક્ષાપીઠ” નામની ગુજરાતી અધ્યાપનની એક પીઠ સ્થાપવા નમંદ સમારકની આવક ભવનને આપવા તેમજ પુસ્તક-પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ પણ ભવનદ્વારા કરવાનું ફરવવામાં આવ્યું છે. આ વ્યવસ્થા એક પ્રયોગરૂપે હોઇ હાલ દુરત એ તા. ૧-૨-૩૬ થી ૩૦-૬-૪૧ સુધીની રાખવામાં આવી છે.

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૩૫ સભાસદો છે.

આપણી નાણાંસંબંધી ગિચિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

૨૧. કાંટાવાળા દ્રુટ હંડમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રા. ૧૬૨૬૦-૮-૪ જમા છે તેમાંથી રા. ૧૩૮૬૨-૦-૬ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકિલા છે; તેમજ નમંદ સમારક હંડમાં રા. ૧૧૭૨૧-૬-૨ જમા છે તેમાંથી રા. ૧૦૩૬૪-૦-૭ રોકિલા છે.

૨૨. રણછોડદાસ મોહી સમારક હંડમાં રા. ૨૨૩૧૩-૧-૪ છે તેમાંથી રા. ૨૦૨૪૫ ૧૩-૫ રોકિલા છે અને ૨૨ પરિયાર સમારક હંડના રા. ૫૮૧૮-૫-૬ માંથી રા. ૫૨૦૪-૧-૮ રોકિલા છે. તે ઉપરાંત હસાપી સમારક હંડના વ્યાજ સાથે રા. ૪૪૮૩-૧-૦ છે તેમાંથી રા. ૩૫૦૦) બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની શીક્સ ટ્રીપોલીટમાં રાખેલા છે અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી હંડના રા. ૧૦૦૧) રોકિલા છે.

પરિપત્ન પોતાનું સામાન્ય ભડોળ રા. ૫૧૧૦-૭-૫ બેટલું છે, તેમાંથી રા. ૩૬૫૧ ૮-૭ જમીનગીરીઓમાં રોકિલા છે. દ્રુટ હંડની તથા પરિપત્નના સામાન્ય ભડોળની બાકી રહેલી સિલકો બેન્કના મેનીન્સ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ .

પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો તા. ૩૧-૩-૪૦ સુધીનો અહેવાલ

પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો તા. ૩૧-૩-૩૬ સુધીનો અહેવાલ તા. ૮-૪-૩૬ ને રાજ પાઠશ્રુમાં મળેલી મધ્યસ્થ સભાની બેઠકમાં રજૂ કરવામાં આવેલો. ત્યાં પછીનો તા. ૩૧-૩-૪૦ સુધીનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શ્રી. મુનશીજીને ખ્યાસ વધે પૂરાં થયાં તેના સંભારણ તરીકે પુસ્તક પ્રકટ કરવાની યોજનાને અંગે ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

૨. ગુજરાતની વિવિધ બોલીઓના સાહ્ય અભ્યાસના સંબંધમાં નિમાયકી સમિતિનો અહેવાલ તૈયાર છે.

૩. ગુજરાતી લિપિના નાગરીકરણની જાળતમાં નીમવામાં આવેલી સમિતિને કરાંચી સંમેલનના ઠરાવ નં ૧૪ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા સર્વ પ્રયત્નોનો વિચાર કરી વધારે વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કરવા વિનંતિ કરવામાં આવેલી. તેને અનુસરીને તેવો અહેવાલ આવી ગયો છે.

૪. ગયા અહેવાલની સાતમી ક્લમમાં જણાવેલા ભારતીય વિદ્યા ભવનના સહયોગી (Associated) સભાસદ તરીકે પરિષદ નીમાધ ગઇ છે. ઉપરાંત સદરજી અહેવાલની છઠી ક્લમમાં જણાવેલું શિષ્ટ સાહિત્ય અને ગ્રંથમાળા પ્રગટ કરવાનું કાર્ય એ સંસ્થાને સોંપવામાં આવ્યું છે અને “નમંદ ગુજરાતી શિક્ષાપીઠ” નામની પીઠ પણ ત્યાં સ્થપાઈ ગઈ છે.

પાઠશ્રુમાં મળેલી સભાએ આગામી સંમેલન મુંબાઈમાં કરવું કે તેના પરમાં ભરવું તેનો ઉપદેશ નિશ્ચય કરવા જે સમિતિ નીમી દતી તે સમિતિએ સંમેલન મુંબાઈના પરમાં ભરવું એમ ઠરાવ્યું છે અને તે પ્રમાણે તા. ૪-૪-૪૦ ને રાજ અધિરીમાં શ્રીયુત મુનશીજીના

પ્રમુખપણા નીચે પતાગમીઆની સભામાં ધીવૃત રૈકુંઠભાઈ તત્તુભાઈ
મામગાસના પ્રમુખપણા નીચે કારોનાગી મહાત્માની ધ્યાપના કરામાં
આરી છે

આ સરકારમાં મળ્યોની મળ્યા નીચે પ્રમાણે છે - ગન તથા ચાતુ
પ્રમુખ-૫ મ-માન્ય સભામંદો-૩ આચાર્યનાઓ ૩, આદ્યવન
મહાસંદો-૩૬ સામાન્ય સભામંદો ૮૮ મધ્યા સભામંદો-૧૦, તેને
અમે તેના ૫૦ પ્રતિનિધિઓ

આપણી નાણાસબધી ગિરિ નીચે પ્રમાણે -

અ મળનાળા ટ્રસ્ટ ફડોમાં મૂળ નમ તથા ગુજરાત મળી
કુલ ૧ ૧૮૮૦-૧-૪ જમા છે તેમાંથી ૩ ૧૮૮૦-૦-૦
સરકારી જમીનગીરીઓમાં રકિના છે ૦ ગળે ૧૬ મોદી રમાગક
ફડોમાં ૩ ૦૦૦ ૪-૪-૧૦ છે તેમાંથી ૧ ૦૦૦ ૫-૧૩-૫ રેકિવા
છે અ પદિવાર ગમાગક ફડોમાં ૩ ૧૦૦૦ ૧૦ ૪ માંથી
૩ ૫૦૦૪- -૮ રેકિના છે શ્રી નમદરમા ફડોમાં ૩ ૧૧૭૦ ૧-૮-૨
ના ૩૧ મી માં ૧૮૮૮ ના સરકારી પ્રમાણે હતા તેમાંથી બા તીય
નિધા બચતને નમદર શિખાખીકના ગિલાન અથે ૩ ૧૦૧૦ ૧૨-૦
આપના છે માખી હાન જમા ગેના ૦૮૫-૯-૦ માંથી
૩ ૧૦૦૮૪- -૭ રેકિવા માખી ગમાગક ફડોમાં ૩ ૪૫૪૪ ૫ ૦
છે તેમાંથી ૩ ૩૫૦૦) બેક આર ધન્ડીઆમાં શીકસક
ડીપોઝીટ તરીકે ગમેના છે શ્રી મેયાનાત મુનકી ફડોમાં હાન
૩ ૪૩૮- -૦ છે

પરિવનુ પોતાનુ સામાન્ય બડોગ ૧ ૩૧૮૦-૧૦-૮ છે તે
ઉપગત ૩ ૨૦૪૫-૨ ૬ પુસ્તક ફડોમાં છે એટલે એકદર
૩ ૧૪૩૦ ૧૦ ૦ છે તેમાંથી ૩ ૩૯૫૧ ૮ ૭ જમીનગીરીઓમાં
રેકિના છે ટ્રસ્ટ ફડોની તથા પરિના સામાન્ય બડોગની બાખી
રેલેવી સિનકો બેગોના મેલીઅ તથા ચાન ખાતામાં જમા છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

[તા. ૩૦-૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭
તા. ૧-૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮]

અહેવાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન કરાંચી

[તા. ૩૦-૩૧ : ડિસેમ્બર ૧૯૩૭
તા. ૧-૨ : જાન્યુઆરી ૧૯૩૮]

અહેવાલ

સ્થાનિક-પ્રવૃત્તિ : સંમેલન પહેલાં

છ. સ. ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબર માસની તા. ૩૧ થી તથા નવેમ્બર માસની તા. ૧-૨ ના રોજ અમદાવાદ મુકામે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના બારમા અધિવેશન પ્રસંગે કરાંચી શહેર તરફથી શ્રી. ડોસરાય રં. માકડે, સંમેલનના તેરમા અધિવેશન માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું અને તેનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થયો હતો.

સંમેલનની બેઠક છ. સ. ૧૯૩૭ માં ભરવા માટે વર્ષની શરૂઆતથી કરાંચીએ જગૃતિ રાખી હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બંધારણની કલમ ૪૬ ની પેટા કલમે (ક) (ખ) (ગ) ગુજબ, પ્રથમ સ્થાનિક કારોબારી સભાની બેઠક તા. ૨૩-૪-૩૭ ના રોજ શ્રી. જ્યોતારામ ભવાનજીના પ્રમુખપદે શરદા મંદિરમાં મળી હતી; અને તેમાં સ્થાનિક કારોબારી સભાને લગતું કાર્ય કરવા કુલ પચીસ સભ્યોનું કાર્યવાહક મંડળ નીમવાનું સર્વાનુમતે નક્કી થયું હતું. એ જ સભામાં સત્કાર મંડળના સભ્યપદનું લવાજમ રૂપિયા બે રૂપવાની દરખાસ્ત બહુમતીથી પસાર કરવામાં આવી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન વિષયક પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય મેળવવા અને કરાંચીની સ્થાનિક કાયદસરણી અમળવવા, આમંત્રણ આપવા અને પ્રચાર કરવા, તેરમા સાહિત્ય સંમેલનના બે પ્રતિનિધિઓ તરીકે શ્રી. કન્સનદાસ માણેક અને શ્રી. પ્રેમજી કુંવરજીને ઓકટોળગ માસના બીજા અઠવાડિયામાં મુંબઈ-ગુજરાત-કાઠિયાવાડના પ્રવાસે મોકલવામાં આવ્યા હતા.

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે તા. ૧૦-૧૦-૩૭ ની સભામાં શ્રી. કુંવરજી ધરમજી સંપટની સર્વાનુમતે વગ્ગી કરવામાં આવી હતી.

નિબંધ સમિતિ

સાહિત્ય પરિષદના બંધારણની કલમ (૬) પર, ૫૩ મુજબ, તેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની નિબંધસમિતિ નીચેના સભ્યોની બનાવવામાં આવી હતી. હેઠાની રૂઝે :

- (૧) શ્રી. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, પરિષદના પ્રમુખ;
- (૨) લેડી વિંધાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ, પરિષદના ઉપપ્રમુખ;
- (૩) શ્રી મનહરરામ દગ્ગિદરરામ મહેતા, પરિષદના મંત્રી;
- (૪) શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાધચુરા, પરિષદના મંત્રી;
- (૫) શ્રી. અંબાલાલ જીજ્ઞાષીરામ જનની, પરિષદના મંત્રી;
- (૬) શ્રી. દીરાલાલ ત્રિભોવદાસ પાગેખ, પરિષદના મંત્રી;
- (૭) શ્રી. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ, પરિષદના ખજાનચી;
- (૮) શ્રી મણિલાલ કાલાભાઈ નાણાવટી પરિષદના ખજાનચી.

સ્થાનિક કારોગારી સભાએ ચૂટેલા

- (૧) શ્રી જયેન્દ્રરાય ભગવાનદાસ દુરગા,
- (૨) શ્રી નવચરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી,
- (૩) શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ,
- (૪) શ્રી. મણેકજી પેઠાવાલા,
- (૫) શ્રી રેવાચંકર જોષી,
- (૬) શ્રી. નવનીતલાલ જટાસંક,
- (૭) શ્રી જનકરાય જુય, (મત્રી, નિબંધ સમિતિ).

સંમેલન પ્રમુખ અને વિભાગી પ્રમુખો

સત્કાર મંડળની એક બેઠકમાં સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી કર્નયાલાલ ભાણેકલાલ મુનશીની ચૂંટણી થઇ હતી. સંમેલનના બુદ્ધ વિભાગોના પ્રમુખો તરીકે નીચેના ગૃહસ્થોની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી

- (૧) સાહિત્ય-શ્રી. રામનારાયણુ વિ પાટક,
- (૨) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ- શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી,
- (૩) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન- શ્રી કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા,
- (૪) લલિતકલા- શ્રી ગવિશંકર મ રાવળ,
- (૫) પત્રકારિત્વ શ્રી. સામળદાસ ગાંધી,
- (૬) સંગીત- પંડિત આમ્કારનાથજી,
- (૭) શિક્ષણ-શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ,
- (૮) અર્થશાસ્ત્ર-સમાજશાસ્ત્ર- શ્રી. નરહરિ દાગ્દાસ પરીખ.

સંમેલન પ્રસંગે

કલા પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન

સંમેલનના અધિવેશનનું પ્રથમ મુખ્ય કાર્ય તે કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા. શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના શુભ હસ્તે, સારદા મંદિરમાં તા. ૩૦-૧૨-૩૭ ના રોજ કલા પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. કળા પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા કરવાની વિનંતિ કરતાં, મંત્રી શ્રી જીવતરામ રાવળે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી અને અન્ય અતિથિઓનું સ્વાગત કરી, પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું હતું. કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતાં શ્રીમતી સીતાવતી
મુનશીએ કહેલું ભાષણ

[તા. ૩૦ : ડિસેમ્બર : ૧૯૩૩]

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો

મારું પહેલું કન્યા તો આપ માનો આભાર માનવાનું છે. સાહિત્ય સંમેલનમાં કલા પ્રદર્શન એ દરેક એક આવશ્યક અંગ થઈ પડ્યું છે. કાવ્ય, કલાઓના સુમેશથી સાહિત્ય વધારે મોબે છે. જે કે સાહિત્ય પણ એક જાતની કલા છે—ભાષામાં મેડ હોય તેવી; અને સાહિત્યકલા આવા પ્રદર્શનને નિમિત્તે કંઈક આમે કલા-સાહિત્ય નિપજાવે એવા આમાં મુશ્કેલ પણ મૂલો છે. દુનીઆમાં વિધિવિધ જાતની કલાઓ વેગએલી પડી છે. પણ તેને વણવવાને માટે આખરે તો શબ્દકલાની જ મદદ લેવી પડે છે. આગતું મદદમાં આપે મને મોઝ્યું તેથી, આભારથી હૃદય ભરાઈ જાય છે; જે કે મારી અદ્યતાનું ભાન પણ મને પૂરેપૂરું છે જ. આ ધ્યાન ગત સાલ આચાર્ય આનંદશંકરલાલ જેવા સાહિત્ય આલોચે દીગમ્યુ હતું પૂર્વે આજ ધ્યાનને શ્રી પુરુષોત્તમ ત્રિશરૂ માવડ, સ. મનુભાઈ ન દસ કરે મહેતા અને સર પ્રભાશંકર પટેલની જેવા કલાપાત્રુઓએ મદદતા આપી હતી. આતું મદદરયાન મોભાવવાની મારી તે સી લાયકાત? આપનો સદ્ભાવ એજ માન મને આ મદદપદની અધિકારી બનાવે છે. અને તેથી જ હું સકારણ ફતમના અનુસરુ છું

અત્યાગ સુધીમાં જુદાં જુદા કલાપ્રદર્શનોની અને સાહિત્ય પરિષદોની વ્યાખ્યાયો પાંચી આપની પામે કલા વિષેના અનેકદેશીય દૃષ્ટિબિદુ જન્મ થઈ ગયાં કોઈકે કલાની પ્રત્યીનતા માપી છે, અને

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી

જેમના શુભ દરને કલાપ્રદર્શનની
ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવામા આવી હતી.

જેવાનો તેમને વધારે શોખ થાય છે. અને વિવેચકો પણ કલાને બદલે તેનાં દાડ્યામ વધારે જુએ છે. કુદરતે બનાવેલો સુંદર માનવદેહ જો ચીરીને જોઈએ તો અંદર દાડ્યામ અને માંસમજ્જાનું બનેલું માળખું જ દેખાય છે. સુંદર નાટકના પડદા પાછળ જાયો તો રંગેલા મોઢાવાળા કદરૂપા માનવીઓ નજરે પડે છે. ચિત્રારાના ચિત્રખંડમાં રંગના ધાગાં અને તેમ નીચળતી પીંછીઓ પડેલી દેખાય છે. જેમ દેહની સુંદરતા તેને ચીરીને જોવામાં નથી; નાટકની સુંદરતા જોવા આપણે પડદા પાછળ જવાની જરૂર નથી; અને ચિતારાનું ચિત્ર જોતાં આપણે રંગના ધાગાં અને પીંછીઓ સંભારવાની જરૂર નથી; તેમ સાહિત્યમાં કે સંગીતમાં, ચિત્રમાં કે શિલ્પમાં આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને તો વિવેચકથી જુદું સાદું દષ્ટિબિંદુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ દલા આપણને ગમે છે ? આપણા હૃદયને અસર કરે છે ? આપણા ભાવોને એ ઉન્નત બનાવે છે ? જો જવાબમાં હકાર આવે તો આપણે આપણા પોતાના દષ્ટિબિંદુ ઉપર આધાર રાખવો સારો.

પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. દરેક સારી વસ્તુ સમજવાને માટે માણસે કાંઈક અધિકાર પણ પ્રાપ્ત કરવાનો રહે છે. જે વસ્તુ સમજાય નહીં તે હૃદયને બહુ સ્પર્શે પણ નહીં. સુંદરમાં સુંદર સંગીત, જાણકાર ન હોય તેને મન રાગડા તાણુવા જેવું લાગે છે. સાહિત્યની સુંદરમાં સુંદર કૃતિનો આસ્વાદ કેળવાએલી રસવૃત્તિ વગર માણસ લઈ શકતો નથી અતિ ઉત્તમ ચિત્રકૃતિને અનાધિકારી ધ્યાનથી જોતો પણ નથી.

ને કલાઓમાં પણ પાછા સંપ્રદાયો છે; સાહિત્યમાં, સંગીતમાં, ચિત્રમાં, શિલ્પમાં, સ્થાપત્યમાં અને સાથે સાથે નાની નાની ગૃહકલાઓમાં પણ. વસ્ત્રાલંકાર, રચ્ચસ્વીકૃત, ભરતસીતલ, રસોઈકલા, એવી સા નાની મોટી કલાઓમાં માણસથી એક ચીલે ચાલી શકતું નથી. દરેકમાં પ્રાંતીય, દેશીય અને ભૌગોલિક ભેદો; અને તેમાંય પાછા સાંપ્રદાયિક ચીલા જુદા.

કલાના પાછળ ગણેલા પ્રકારોને યોગીતાર જાણુએ રાખી આપણે દરેક ગ્રંથગ્રાહીમાં દેખાતા કલાના બે મુખ્ય ભેદોની નોંધ લઈએ. એ બે મુખ્ય ભેદો તે કલામાં વાસ્તવદર્શન જોઈએ કે આદર્સદર્શન એ ત્રિજોનો મૂળ મનભેદ. સંસાર હોય એવો બનાવે એ ખરી કલા કે સંસાર

હોવો જોઈએ એવો વલુવે તે ખરી કલા ? કલાવિવેચકો વચ્ચે તકરારનો આ એક જૂનો પ્રશ્ન છે

મારા નામ મત પ્રમાણે તો કલા-સરસ કલા વાસ્તવને અને આદર્શને તદ્દન છૂટા પાડી, દર્શાવી શકાતી જ નથી વાસ્તવમાં આદર્શના રંગ પૂરે ત્યારેજ કલા સરસતા પામે છે. દુનિયામાં બધી વાસ્તવિકતાઓ દેખાડવા જેવી નથી હોતી અને વાસ્તવના આધાર વગરનો આદર્શ કાંઈનાથી સમજાતો નથી ને હૃદયને સ્પર્શતો નથી. સાચી કલા હોય તો વાસ્તવ અને આદર્શ બંને હોય તેનાથી વધારે સુંદર લાગે છે, અને આની કલા બિડી અસર કરનારી નીચડે છે. સાહિત્યકાર કે ચિત્રકાર ગામડીઆનું ધર વાસ્તવમાં હોય તેવું દેખાડે ત્યારે એ ત્યાંની ધણી નકામી વસ્તુઓ છોડી દે છે અને કેટલીક વસ્તુઓમાં આદર્શના રંગ પૂરે છે. અને પ્રાંતનો મહેલ કે માનવસ્વભાવની કાંઈ બાબત દેખાડતાં સફળ કલાકાર વાસ્તવ અને આદર્શ બંનેના સંમિશ્રણ વગર તે સારી રીતે બાંધેલી શકતો નથી. વાસ્તવના આધાર વગરની કલા હોઈ શકે નહીં. પણ છેક 'વાસ્તવ જ' એવી કલામાં માનવને ઊંચે લઈ જવાના અશો બહુ ઓછા હોય છે. નહીં અને આકાશ બને સુંદર છે પણ ચિત્રમાં હોય તો એવીયે સુંદર લાગે છે સુંદર માનવની દેહકલા કવિના શબ્દો કે ચિતારાની પીંછી દ્વારા અભિનવ આકર્ષણ રજૂ કરે છે. રાહદારી રત્નો એટલો આકર્ષક નથી, એમાં ધણી મદદી અને ધણાં જેડાળ માણસો ફરતા હોય છે પણ એના જ સારી રીતે 'લેવાયલા ચિત્રમાં કંઈક નવીનતા દેખાય છે. રસ્તાની બિખાગણ કે મીસનો મજૂર આપણે તેમને જોઈએ ત્યારે ખ્યાલ બેચે તેના કરતાં કલા દ્વારા આપણી વધારે સહાનુભૂતિ બેચી લે છે

પણ આ કલા શને માટે છે ? કલા એ જીવન માટે છે કે જીવન કલાને માટે છે ? કાંઈક કાંઈક કલાકારો પોતાનું આખું જીવન કલાને અર્પણ કરી દે છે અને કલાચીદ પણ બની જાય છે, એવું સાંભળ્યું છે; પણ માનવસમૂહના મોટા ભાગને માટે તેમ નથી. કલા ખરેખર જીવનને માટે હોવી જોઈએ કલા એ જીવનથી કંઈક જુદો પદાર્થ છે એવી માન્યતા જ બૂવ લેરેલી છે. ખરેખરી કલા જીવનમાં જ છે; જીવનને માટે છે. જે આદર્શ જીવી ન શકાય, તેવા આદર્શો માત્ર સાહિત્યમાં વાચવાથી શુનો ઉદ્ધાર થાય ? જે સંગીત લાવને ન મેરે તો પછી ગવવાના

કોઇએ કોનો વિસ્તાર જોયો છે. કાકાસાહેબ જેવા કયાના સ્થૂલ દેહને ન જોતાં તેના સૂક્ષ્મ દેહની તપાસમાં વધારે ઊતર્યા છે. શ્રી. પુરૂષોત્તમ જેટલી ચોકસાઇથી હું આપને કહાનો જૂનો ઇતિહાસ આપી શકું એમ નથી, અને પૂજ્ય કાકાસાહેબ જેટલી વિદ્વતાથી કહાનો સૂક્ષ્મ દેહ પણ મારાથી પકડાય તેમ નથી. હું તો માત્ર મારા તમારા જેવા સામાન્ય માણુમેને માટે, કહા એટલે શું અને કેવી કહા આપણને અસર કરે એ વિશે કાંઇક દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરી શકું.

મારું આ દૃષ્ટિબિંદુ ગત્ કરતાં પહેલાં એક વાત હું સ્પષ્ટ કરી દઉં. કહાના કોઇ સંપ્રદાય વિશે હજી સુધી મારે કાંઇ જ પૂરુંબૂદ નથી. કહા એ કંઈ કોઇ પક્ષનો ઇજારો નથી. અને આપણા જેવા કલાકાર નહીં એવા કલાભોગીઓ માટે તો કહાના જુદા જુદા સંપ્રદાયની કંઈ બાંધી ફરવું એ ઇષ્ટ પણ નથી. જે હૃદયને સ્પર્શે, જે આંખને આનંદ આપે, જેમાં સંવાદિતા અને સ્પર્શગતો મેળ હોય, અને સુરુચિ જોનારી પ્રસન્ન થતી હોય એ સર્વ આપણે માટે કહા આવી કહા 'કહાને ખાતર કહા' છે કે ઉપયોગિતા પોષે એવી કહા છે, કે ભક્તિભાવભીની કહા છે કે પ્રચાર-પૂરતી કહા છે; એવી માયાકૃતમાં આપણે પડવું જરૂરી ખરું?

ખરેખર, આવી બધી માયાકૃતમાં આપણને કલાકારો કરતાં કલાવિવેચકોએ વધારે દોર્યા છે. કોઇ કવિ એક કાવ્ય લખી ગયો, કોઇ ચિતારો એક ચિત્ર ચીતરી ગયો, કોઇ શિલ્પીએ એક સુદર પ્રતિમા ધડી જગતને સાદર બેઠ કરી; એમણે આ કામો કાંઈ જગત પર ઉપકાર કરવા નહોતાં કર્યા, કે જગતની આજીજીને માન આપીને પણ નહોતાં કર્યા. એમણે તો માત્ર સર્જનના ઉન્માદમાં એ ચીજો સર્જવી અને પોતાના આનંદમાં લોકોને ભાગીદાર કરવા એ ચીજો જગત સામે રજૂ કરી. એ બધી ચીજો જેમ હોય તેમ જોવાનું મુકી, એને તોડીફાડીને, વીંખીખીંખીને જોવાથી શો લાભ ? પણ ઘણા કલાવિવેચકોનો આ મત નથી હોતો એમને જેટલો રસ આ વિવેચનના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પડે છે, એટલો જુદ કલાકૃતિમાં પણ પડતો હશે કે કેમ એ શંકા પડે એવી વાત છે. કેટલાંક બાલકોને નવાં રમકડાં રમવા આપો તો તેનાથી રમવાને બદલે તેને તોડીફાડીને અંદરની રચના ને યંત્ર

જોવાનો તેમને વધારે શોખ થાય છે. અને વિવેચકો પણ કલાને બદલે તેનાં દાડ્યામ વધારે જુએ છે. કુદરતે બનાવેલો સુંદર માનવદેહ જો ચીરીને જોઈએ તો અંદર દાડ્યામ અને માંસમજ્જાનું જોતું માળખું જ દેખાય છે. સુંદર નાટકના પડદા પાછળ જાયો તો રંગેલા મોઢાવાળા કદરૂપા માનવીઓ નજરે પડે છે. ચિતારાના ચિત્રખંડમાં રંગના ધારા અને તેમ નીમળતી પીંછીઓ પડેલી દેખાય છે. જેમ દેહની સુંદરતા તેને ચીરીને જોવામાં નથી; નાટકની સુંદરતા જોવા આપણે પડદા પાછળ જવાની જરૂર નથી; અને ચિતારાનું ચિત્ર જોતાં આપણે રંગના ધારા અને પીંછીઓ સંભારવાની જરૂર નથી; તેમ સાહિત્યમાં કે સંગીતમાં, ચિત્રમાં કે શિલ્પમાં આપણા જોવા સામાન્ય માણસોને તો વિવેચકથી જુદું સાદું દષ્ટિબિંદુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ કલા આપણને ગમે છે ? આપણા હૃદયને અસર કરે છે ? આપણા ભાવોને એ ઉન્નત બનાવે છે ? જો જવાબમાં હકાર આવે તો આપણે આપણા પોતાના દષ્ટિબિંદુ ઉપર આધાર રાખવો સારો.

પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. દરેક સારી વસ્તુ સમજવાને માટે માણસે કાંઈક અધિકાર પણ પ્રાપ્ત કરવાનો રહે છે. જે વસ્તુ સમજાય નહીં તે હૃદયને બહુ રૂપશે પણ નહીં. સુંદરમાં સુંદર સંગીત, જાણકાર ન હોય તેને મન રાગડા તાણવા જેવું લાગે છે. સાહિત્યની સુંદરમાં સુંદર કૃતિનો આસ્વાદ કેળવ્યાએલી રસવૃત્તિ વગર માણસ લઈ શકતો નથી અતિ ઉત્તમ ચિત્રકૃતિને અનાધિકારી ધ્યાનથી જોતો પણ નથી.

તે કલાઓમાં પણ પાછા સંપ્રદાયો છે; સાહિત્યમાં, સંગીતમાં, ચિત્રમાં, શિલ્પમાં, રચાપત્રમાં અને સાથે સાથે નાની નાની ગૃહકલાઓમાં પણ. વસ્ત્રાલંકાર, રચરચીણું, ભરતસીવણ, રસોઈકલા, એવી સ્ત્રી નાની માટી કલાઓમાં માણસથી એક ચીજે ચાલી શકતું નથી. દરેકમાં પ્રાંતીય, રેશીય અને ભૌગોલિક ભેદો, અને તેમાંય પાછા સાંપ્રદાયિક ચીલા જુદા.

કલાના પાછળ ગણેલા પ્રકારોને થોડીવાર જાણુએ રાખી આપણે દરેક રચનાકાળમાં દેખાતા કલાના એ મુખ્ય ભેદોની નોંધ લઈએ. એ એ મુખ્ય ભેદો તે કલામાં વાસ્તવદર્શન જોઈએ કે આદર્શદર્શન એ વિશેનો મૂળ મતભેદ સંસાર હોય એવો બનાવે એ ખરી કલા કે સંસાર

હોવો જોઇએ એવો વર્ણવે તે ખરી કલા ? કલાવિવેચકો વચ્ચે તકરારનો આ એક જૂનો પ્રશ્ન છે

મારા નામ મત પ્રમાણે તો કલા-સરસ કલા વાસ્તવને અને આદર્શને તદ્દન છુટા પાડી, દર્શાવી શકાતી જ નથી વાસ્તવમાં આદર્શના રંગ પૂરે ત્યારેજ કલા સરસતા પામે છે. દુનિયામાં બધી વાસ્તવિકતાઓ દેખાડવા જેવી નથી હોતી અને વાસ્તવના આધાર વગરનો આદર્શ કાંઈનાથી સમજાતો નથી ને હૃદયને સ્પર્શતો નથી. સાચી કલા હોય તો વાસ્તવ અને આદર્શ બંને હોય તેનાથી વધારે સુંદર લાગે છે, અને આવી કલા ઊંડી અસર કરનારી નીવડે છે. સાહિત્યકાર કે ચિત્રકાર ગામડીઆનું ઘર વાસ્તવમાં હોય તેવું દેખાડે ત્યારે એ ત્યાંની ધણી નકામી વસ્તુઓ છોડી દે છે અને કેટલીક વસ્તુઓમાં આદર્શના રંગ પૂરે છે. અને શ્રીમંતનો મહેલ કે માનવસ્વભાવની કોઈ બાબત દેખાડતાં સફળ કલાકાર વાસ્તવ અને આદર્શ બંનેના સંમિશ્રણ વગર તે સારી રીતે આલેખી શકતો નથી વાસ્તવના આધાર વગરની કલા હોઈ શકે નહીં. પણ છેક 'વાસ્તવ જ' એવી કલામાં માનવને જોઈ લઈ જવાના અંશો બહુ ઓછા હોય છે નહીં અને આકર્ષ બંને સુંદર છે પણ ચિત્રમાં હોય તો એથીયે સુંદર લાગે છે સુંદર માનવની દેહકલા કવિના શબ્દો કે ચિતારાની ખીંછી દ્વારા અભિનવ આકર્ષણ રજૂ કરે છે. રાહદારી રસ્તો એટલો આકર્ષક નથી, એમાં ધણી મદદી અને ધણાં એડાળ માણસો ફરતા હોય છે પણ એના જ સારી રીતે 'લેવાયલા ચિત્રમાં કંઈક નવીનતા દેખાય છે રસ્તાની બિખાગણ કે મીલનો મજૂર આપણે તેમને જોઇએ ત્યારે ધ્યાન ખેંચે તેના કરતાં કલા દ્વારા આપણી

ગળામાંથી નીકળતો કાલાદત્ત માણસને કાલિક મોજ જ આપે છે. જે ચિત્ર ઘરમાં ને હૃદયમાં સંદરતા આણે એવું ન હોય એ ચિત્ર જગત્ ભીંત પર શોભે તો પણ એની આપણે મન કાંઈ કિંમત નથી.

ને નાની નાની કલાઓનું-મહાકલાઓનું-પણ એમજ છે. જે માનવદેહને ન મોભે તે શબ્દગાર નહીં. કલામય રાચરચીલું જે કાટડીમાં ભરી ગખવા માટે હોય ને વાપરવા માટે ન હોય તો એ ઘરમાં હોય તો પણ હીક અને ન હોય તો પણ ફીક ભાતભાતના ભગતના નમૂના માત્ર પ્રદર્શનમાં જોયે ને વખાણ્યે એની કારીગીરીની શી કિંમત થવાની હતી?

જે ઉપયોગિતાનું દૃષ્ટિબિંદુ કલામાં આણી શકાય તો તે માત્ર આટલા પૂરતું કલા-ભોક્તાઓ પૂરતું. કલામજાઓને તો એમાંથી આપણે સ્વતંત્ર જ રાખવા ઘટે છે. કોમ્પોઝર કાવ્ય કવિથી સ્વભગ ધડીમાં લખાઈ ગયું. એને કોમ્પોઝે એ કવિતા બનાવવાનો ‘ઑક્ટર’ નહોતો કર્યો. એનો આત્મા એ કરતાં રાચ્યો અને વાંચનારનો આત્મા પણ જે એવો જ શુદ્ધ આનંદ અનુભવે તો પછી, એ કલા ઉપયોગી છે, નીતિબોધક છે, એવા પ્રશ્નો પૂછવાને કોમ્પોઝે અધિકાર નથી; અને એનો કાંઈ અર્થ પણ નથી મદાભાગન લખાયું અને અનેક આત્માઓ રાચ્યા. મીનગોરિદ વાંચીને ધણું હૃદયો નાચ્યાં. એ બને પ્રથોમાં જોડતું લખ્યું છે એ બધું નીતિમાન છે કે નહીં, એ ધોરણે નથી લખાયું; પણ એકમાં એ જમાનાની વાગ્તવિકતાનું આદર્શ પ્રતિબિંબ છે અને બીજામાં ભાવોદ્રેકમાંથી ઉદ્ભવેલી શબ્દ ને સૂરની દૂધગુંથણી છે. કલામાં મંયમ ગખવા જરૂરી છે, એ વાત કશુંક છે; પણ સંયમ એટલે કલા નહીં એ વાત પણ એટલી જ યાદ ગખવા જેવી છે.

પણ આટલી સહેલાઈથી આ પ્રશ્નનું નિગાળવું થાય એમ નથી. “કલાને ખાતર કલા” કે “ઉપયોગિતાને ખાતર કલા” એ પ્રશ્નોની ગર્યાએ તો બે સપ્રશ્નો જ લેખા કર્યા છે અને કોઈ પણ વાત સચોટી વિષય બને, એટલે બે જુનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ વારવિવાદનું સ્વરૂપ લે છે. ખરેખર આ પ્રશ્ન આટલી તકરાર માંગી લે તેવા છે ખરો?

મને લાગે છે કે “કલા કલાને ખાતર” કે “કલા ઉપયોગિતાને ખાતર” એ બેદ પાડવા જેવો જ નથી; અને પાડવો દોષ ને એ બેદ

દેખાય છે તેટલો જાહેર પણ નથી. ઉપયોગી હોય તે ધણી વાર સુદર હોય છે અને ન હોય તો તે કંપુનું જોઈએ; એ વાત મને માન્ય છે. આજ કાલ તે જીવન-વ્યવહારની નાનામાં નાની ચીજોને મુંફર, કલામય બનાવવાનો અખતરો ચાલી રહ્યો છે. સાણુની પેટીઓ રાગના મહેલ સુધીની બધી ચીજોમાં સુદરતા આણવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. આમ ઉપયોગી ને કલામય બનાવાય છે, પણ કલામય હોય એ બધું ઉપયોગી હોય, એટલે કે જેનો ઉપયોગ આપણી દૈનિક જરૂરીયાતોને માપવા જેવો થઈ શકે, એ વુ નથી. સુંદર કયા, કાવ્ય કે ચિત્ર આપણને મમે, તે એની ઉપદેશ આપવાની શક્તિને લીધે નહી, પણ એની સારિત્વક આનંદ આપવાની શક્તિને લીધે પ્રકૃતિ સુદર નામે છે; પણ ખાડ, પહાડ, તાગ એ બધા ઉપયોગી છે, માટે સુંદર છે એમ આપણે માનીએ છીએ ખરા? કૂલનો ઉપયોગ કરે તો પણ સુંદર છે ન કરે તો પણ સુંદર છે. જે જે કલાકૃતિઓમાં કૃત્રિમતા ન હોય, આડંબર ન હોય, મનની કાંઈ જિમિ કે ભાવ, કે કાંઈ પ્રસંગનું એ સદૃશ સુંદર ચિત્ર હોય તો પછી એ ઉપયોગી હોય કે ન હોય, તો એ કલાકૃતિ રહેવાની જ.

કલા એ 'ક' અને 'લા'ને ખાતર' હોવી જોઈએ, એ વાતનો વિરોધ કાંઈક ગેરસમજભાવી ઉદ્ભવ્યો હતો એમ મને લાગે છે દેહના સર્વ ધર્મો જનસમાજની હાજરીમાં જેમ નથી કરી શકાતા, તેમ મનની સર્વ વૃત્તિઓનું પ્રદર્શન જાહેરમાં કરવા જેવું હોતુ નથી. પતિપત્નીનો પ્રેમ એ સુંદર વસ્તુ છે અને એનું જાહેર વર્ણન કરવાની કાંઈ ના ન હશે, પણ પતિપત્નીના બધા સંબંધમાં દૃષ્ટિને માટે જેમ મર્યાદાને રચાત છે તેટલી મર્યાદા કલામાં પણ રહેવી જોઈએ જીવનની જેમ કલામાં માણસે કેટલાક વિધિનિષેધ પાળવાના હોય છે એની કુદરતી મર્યાદા ક્યાં મૂકવી અને શ્રદ્ધિ ગણી એને ક્યાંથી છોડી દેની એ નહીં કરવામાં સુરુચિનું રચાત આવે છે. જે ખીલત્સ હોય તે સુદર ન હોય અને તે દેખાડવામાં કલા પણ ન હોય કલા ને સુદરતા એક ખીલના અવિભાજ્ય અંગ છે. અસુંદર ચીજો આકર્ષક હોય તો, તે આકર્ષણ જિજ્ઞાસાનું હોય છે, સુંદરતાનું નહીં; અને તેથી જ આ વાદ નિરર્થક છે.

કલા પ્રદર્શનને પ્રસંગે કલાના આવા ગોદોનું વર્ણન કરવું એ સુકત નથી. પ્રદર્શનમાં કલાઓના નમુના હોય છે તે વપરાતી ચીજોના-જેનો

ઉપયોગ આપણે દરદમેય કરી શકીએ એવી ચીજોના, મોટે ભાગે એમાં ધરશણુગારની અને માણસને વાપરવાની ચીજોની દલા હોય છે. ભાતભાતના ભરતનો ઉપયોગ આપણા નિત્યજીવનમાં ઉપયોગિનાની સાથે મુદરતાની બૂખને સતોપવાને માટે થાય છે. કારીગીરીમાં રાચરચીકું, કલામય કેતરણીયાળાં વ્યત્ક્રમનની ધાતુઓનાં વાસણો, રૂપાળાં વસ્ત્રાવકાર અને ધરની બી તે ગોમે એવાં ચિત્રો આપણા ધરની મુદગતા વધારવામાં ઉપયોગી થાય એવા ગદ્યાપત્યના નમુના આ બધી વસ્તુઓને જોઈને આપણુ અંતર રાચે છે, એટલા માટે કે એ બધાનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં કલામયતા અને મુદગતા આણશે, એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે. આપણા પૂર્વજો, જેમના સમયમાં આપણા કરતાં એછી પ્રગતિ હતી, એમ આપણે માનીએ છીએ; તેમના જીવનમાં કલા તો વધારે હતી, એ આવાં પ્રદર્શનો મંભારી આપે છે; અને તેથી આપણને ગર્વ થાય છે આપણી પામે કલા પોષવાનો ને ઉત્તેજવાનો સમય હોય કે ન હોય પણ આપણા પૂર્વજો પામે તો હતો. વગર પ્રદર્શનોએ એમનાં ધરો ને ગચગચીના કલામય હતાં આજે કલામય થવાને માટે આપણે પ્રદર્શનો જોવાં પડે છે, એ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન પણ આપણને આપી થાય છે. ને આપણે પશ્ચાત્તાપમાં દોડતાં દાઝતાં જીવન જીવતાં થોડી કલા જીવનમાં ભરવાનો આવે પ્રસંગે કાંઈક પ્રયત્ન કરી લઈએ છીએ, અથવા આપમેજે થઈ નય છે.

પણ આપણી કલાપિપાસા થોડીક બાલક દલામાં છે, ને તેથી કેટલીએ વાગ આપણે કલાને નામે કૃત્રિમતાના થોકડા ધરમાં વસાવીએ છીએ. કલા રંગબેળમાં નથી, પણ રંગબેળમાં છે, ને તે એકવી રંગદર્શી જ નહીં પણ રૂપદર્શી છે. કલાત્મક અને કલાવિહીન ચીજો વાપરવામાં ફરક માન મનના આન દનો છે કલાવિહીન ધરમાં ગદી શકાય અને કલાહીન ચીજોથી જિ દગીની જરૂરીઆતો સતોષી શકાય, ન સતોષી શકાય માત્ર માણસની સૌંદર્યવૃત્તિ અને ન પૂરી શકાય એના અંતરની ઉણપ કલા ઇન્દ્રિયગમ્ય છે ખરી, પણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા એ વહોાયે છે આત્મા સુધી; અને એનામાં રહેલી આનંદ આપવાની શક્તિથી એ સાત્ત્વિક બાવોને પોષે છે.

અને જેમ કલામાં મુદરતા છે, કલામાં લગ્નતા છે, તેમ કલામાં સાદાઈ પણ છે. કલાનો હરેર કરવામાં આવે તો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માર્યો

વળ્ય છે, જોધએ તે કરતાં વધારે રામરમીહું ધરને સામાન ભરવાની કોટરી જેવું બનાવી મૂકે છે. જોધએ તે કરતાં વધારે અલંકાર પહેરનાર સુદરનાને જોડોળ બનાવી મૂકે છે. જોધએ તે કરતાં ધાડા મૂર સુદર સંગીતને કંકશ બનાવી મૂકે છે, અને જોધએ તે કરતાં વધારે ગતિ નૃત્યને કૂદાકૂદીમાં ફેરવી નાંખે છે. જેમ જોધએ તે કરતાં વધારે મસાલો રસોઈને બગાડી મૂકે છે, તેમ કલામાં પણ છે. આમજ કહ્યું તેમ કલા જેમ રંગદર્શક છે, તેમ રૂપદર્શક પણ છે. રેખાઓની શુદ્ધિ વિના સારું ચિત્ર ન અ કાય તેમ દરેક કલા પોતપોતાના પ્રદેશમાં રેખાઓની શુદ્ધિ અને સપ્રમાણતા માગી લે છે. સારિતક કલા રૂપદર્શી હોય, રંગદર્શી કલા ભવકાદ્યર અને વધારે આકર્ષક હોય; પણ શુદ્ધ કલા તો એ બેના સુમેળથી જ નીપજે છે.

આજના આ કલાપૂજના મંત્રણ પ્રસંગે કના વિગેના મારા ખ્યાલો દૂંકમાં કંઈક અંશે રજૂ કરવાનો મેં મગ્ન કર્યો છે. આ વિચારો કલાના અભ્યાસના પરિણામે નહીં પણ કૃત્યતાં કૃત્યતાં જેમ જરૂર તેમ એકઠા થયેલા છે. આમાંથી ગુજરાતની કલાસમૃદ્ધિનો બહુ ખ્યાલ આવે એમ નથી, એ વાત હું કબુલ કરી લઉં છું. આમાં નથી રૂઢમાળ ને આશુ કે મોદેરા ને પ્રભાસનાં મંદિરનું વર્ણન કે નથી અમદાવાદના મેઘબ બાદશાહના મહેલ ને મરીહની જળીઓનાં વર્ણન, અમદાવાદના કાંતખાખ ને સુરતના કોતરકામની પણ એમાં નોંધ નથી; કાઠીઆવાડના ભરત ને પાટણના પટોળાંનાં વર્ણન આમાં મેં છોડી દીધાં છે. માટી ને ત્રાંખાપિત્તળનાં વાસણો ને રંગરેખની કારીગીરી પણ આમાં કહેવાઈ નથી. રાજદરબારના હથોળાં. અને કિંમતી સિંદાસનો, જર ને જરીઆતના આમાં નામનિશાને નથી મારા ધારવા પ્રમાણે આ બધાનો ખ્યાલ આપે એવા નમુના તમે પ્રદર્શનમાં જોશો. માત્ર એકલા ગુજરાતના જ નહીં, પણ કદાચ સિંધના પણ; એટલે, માત્ર એનું વર્ણન કરવા કરતાં, તમને એનો વધારે ખ્યાલ એ જોવાથી આવશે.

જે કલાઓમાં આપણે છેક પાછળ છીએ, એનાં નામ અટી' ગણાયતાં જરૂરી છે. રંગભૂમિની કલામાં જ્યાં પ્રાંતોને મુકાબલે ગુજરાતીઓ જ પાછળ હોય એમ મને લાગે છે. મોર્ચ કરવાની કલામાં આપણે જરાએ પ્રગતિ સાધી નથી. ગુજરાતી સિનેમાએ ખીજા પ્રાંતોને મુકાબલે કલાની દૃષ્ટિએ ધણું પછાત છે મુંદર, ગ્યુકાનર, મીડાસવાળી ને બાવો સંપૂર્ણપણે દર્શારી શકે એવી જાણ બોલવાની કલા ઉપર તો આપણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નથી. અને જીજી બાપાએને માંભગવાની ટેવવાળા માણસોને ઝાંખામી ખુજજ સાહે છે.

કેટલીક વસ્તુઓ જન્મથી સુંદર હોય છે. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રયત્નથી સુંદર જાને છે. રૂપાણું શરીર માણસને જન્મથી મળે છે પણ કસરત એને ગ્રાધુજીવ જતાવે છે લાંબો દાળી નાગણુના જેવા કેશકક્ષાપ મુદર હોય પણ વાળ એજાયા વગરના હોય તો એ કાંખગ જેવા દેખાય છે શિષ્ટ અને સંગ્રહારી લાળા પાણુસને પ્રયત્નથીજ સાંપડે છે કુદરતત્ત કલાશક્તિ હોય તો પણ તે મહેનતથી જ સંપૂર્ણ કેળવી શકાય છે મોમાં નવ્યાણું કલાવાનેની વ્યાભાવિક કલા સખત મહેનત અને એકનબી કલાઅક્તિ માંગી લે છે. અને તેથીજ ગુજરાતીઓ જે જે કલાઓમાં પ્રગતિ સાધી નથી શક્યા, તે એમની શક્તિના અભાવે નહીં પણ જરૂરી મહેનતના અભાવે છે—એકલક્તિનાના અભાવે છે, એ વાત પર હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. બનિધ્યમા ગુજરાતીઓ કલાના સર્વ ક્ષેત્રમાં, દ્વિકુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતોની દારમાં રહી શકે એવા રીતે વધારે ને વધારે પ્રગતિ સાધશે એવી આશા ગખરી વધારે પડતી નહીં ગણાય.

સત્તારીઓ અને સદ્ગુહરથો ! ંવા પ્રદર્શન સમિતિની સખત મહેનતના પનિણુમે ઝણુ થયેલુ આ પ્રદર્શન જોવા તમે સો અધીગ થયા હશે, એ હું કંપા શકુ છું અને તેથી ધાર્યા કગતા આપનો કમક વધારે સમય જો મેં લીધો હોય તો તે માગે હું કમા માગું છું. મારુ લાપણુ સમાપ્ત કગતા પહેલાં ફરી વાર જે સદ્લાવથી તમે મને અત્રે નોતરી છે તેને સારુ હું આપ સોનો અંત કન્યુપુવંક આભાર માનુ છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

પહેલો દિવસ : તા. ૩૧ : ડિસેમ્બર ૧૯૩૭

તા. ૩૧ : ૧૨ : ૧૯૩૭ શુક્રવાર સવારના ૯-૩૦ થી ૧૨-૩૦ સુધી સંમેલનની પહેલા દિવસની બેઠક માટેનો સમય નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતી ઍન્જુકેશન સોસાયટીના મકાનમાં સંમેલનની બેઠક માટે ખાસ મંડપ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ અણુધાર્યો વરસાદ પડવાથી પહેલા દિવસનું અધિવેશન પ્રભાત ટાંકીઝ થીએટરમાં ભરવામાં આવ્યું હતું.

સંમેલનના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી મનહરરામ મહેતા, શ્રી. અંબાલાલ વ્હની, ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ વગેરે સાથે મંડપમાં આવી પહોંચતા સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી હુન્નરશી ધરમશી સંપટ તથા સત્કારસમિતિના અન્ય સભ્યોએ તેમનો સત્કાર કર્યો હતો. બેઠકમાં શ્રી હરિદાસ લાલજી, ડૉ. પોપટલાલ ભુપતકર, શ્રી. ચંપકલાલ કેશિકે શ્રી. જ્યોતારામ ભવાનજી, પ્રો. ડોલરરાય રં. માકડ અને બહારગામથી પધારેલ અતિથિઓમાંના શ્રી કિશોરલાલ ધ મશરનાજા, શ્રી રામનારાયણ નિ પાઠક, શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ, શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી બસુલાલ રાવળ, શ્રી સામળદાસ ગાધી, ડૉ. રમણલાલ યાસિકે, શ્રી ગોકળદાસ રવચુરા વગેરેની હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

પ્રારંભમાં સંમેલન માટે, ખાસ રચાયેલાં ગીતોમાંથી થોડાં ગીતો ગાવામાં આવ્યા હતા.

સ્વાગત-પ્રમુખનું બાપજી

ત્યારબાદ સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી હુન્નરશી ધરમશી સંપટે, સંમેલનના વરાણના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, અન્ય અતિથિઓ અને સાહિત્ય-રસિક સભ્યો અને સંજ્ઞારીઓનો સત્કાર કરતાં પોતાનું નીચે પ્રમાણનું બાપજી વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

અનાગતાધ્યક્ષ શ્રી. કુગરશી પરમશી મયપત્નુ ભાષા :

માન્યર મન્નારીઓ અને બહુ મન્નારનો,

એવા એ ગુજર મતાના

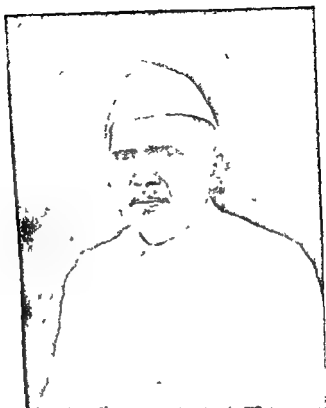
દિદુ પામી, મુમનમાનો, ચિમ્તિ, મોદ કે નેન ચકન,

ભુજમુ ગુજ બીડીને આવા એજ જ પ્રેમ તણી છે વેન

ગો ગુજાત ! એ ગુજાત !

શ્રી ખમ દા

આજે આપને મિધ પ્રાતના મુખ્ય શરે = 1 નીને આગળે અમાગ
ગુપ્ત હૃદયનો અર્થ આપના આનંદ થાય છે સ્વાગત મડગના
મય પ્રેરોએ માગ જેની વાણિજ્યની સાથે મુખ્ય મ 1 વ 1 ખના
ચિમ્તિ ઉપર આ પંક્તિ મહાન જવામતારી ગેણી ૬ અને તેની પવિત્ર
કુળને ઉપાડનાની આશા - ૮મા નિર્મલ હન બોગરી રહેન મા 1 ઉર
પાની જે સ્વાગત અને મય નાહી સમિતિઓના મય વહકોની
સહ વતા અને કુશળતામા તદ્દા હારાથી આ પદ મ્પીકા નાનુ મે
સાદમ ખડકુ છે આપ સન સન્નનોના મુણ સદ્ગા થી આ ભાગ
મુખ્ય ઉપાડી શમીશ એની મને આશા કે આપ સો સન્નનોને
સપ્રેમ આવકાર આપના મારુ હૃદય અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવ કે
આ 1 જેના સમર્થ પિત્રો અને સાહિયમગએ અમારે આગળે
પધારીને અમન મોટુ માન આપ્યુ ૬ તેથી અમ કૃતૃત્ય થયા પ્રીએ
આવો મગારડો મૃદ્દ ગુજાતના આ સપ્ટેમા પટેલો અને અનવો
કે આવા વિધાનિવામી મદિયસમ કે બૃહ મગતના સ્થાનમા
બેગા મત્યા એ અમા 1 અહોભાવ્ય ૬ અમે આપનો પ્રેમપૂરક
મ મા પ્રીએ છીએ અમારી પ્રતી સમરંગમા ધણી ઉલ્લેખ હશે

શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપદ
રનાગતાખ્યાલ યુગગતી સાહિત્ય પરિષદ સમિતી
નેગમુ અધિવેશન કરાચી
૧૯૩૭-૪૮

તમારા જેવા માનવંત પ્રાહુણ્યોનો આતિથ્યસત્કાર કરવામા અમે ઘણા પછાત પડ્યા હઈશું, પરંતુ અમારો સત્કાર ખરા હૃદયનો અને હાવબીનો છે, સુદામાના પૌંઆ અને વિદુરજીની બાજી જેવો ખરા ઉમળકાથી આદર સહિત કર્યો છે, તે સ્વીકારી અમને કૃતકૃત્ય કરશે એવી આશા છે. અમારી તુડીઓ તથા પ્રવાસો તરફ દંસદ્રષ્ટિથી જોશે એવી પ્રાર્થના છે. મહાગુજરાતનું આ સંરચાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સન્માનવાના મળેલા સુપ્રસંગ માટે મગર છે.

સિંધુ દેસ સાથે ગુજરાતીઓનો સંબંધ ઘણો પ્રાચીન છે. સિંધની સિંધુ નદી મહાગુજરાતના એક ભાગ કચ્છના મોટા ભાગને નંદનવન સમો બનાવી વહેતી હતી. એ પ્રવાહને કાંઠે સમ્રાટ સીકદરના આક્રમણ સમયે મોટાં શહેરો વસેલાં હતાં જેનીવાડી, બાગબગીચા, ધીચ વસ્તી અને ધીકતા વાણિજ્યનો એ માર્ગ ઠેક કાઢિયાવાડ સુધીનો રાજમાર્ગ હતો. પાછળથી રાજ્યદ્વારી અને દેરા કારણોથી સિંધુનો પ્રવાહ અન્ય માર્ગે વહો, ને ગુજરાત સાથેનો એનો સંપર્ક ઘટ્યો.

બૃહદ ગુજરાત એ ઘણો વિશાળ પ્રદેશ છે એની સીમાની મર્યાદા અશુદ્ધાચ્ચથી તાપી સુધીની નથી; પરંતુ કચ્છ, કાઢિયાવાડ પણ એના જ ભાગો છે હિંદના ઘણા ખરા પ્રાંતોમા, રાતા સમુદ્રના બંદરોમાં, ઇરાની આખાતના બંદરોમાં જંગબાર, પૂર્વ આફ્રિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં શહેરોમા, અરબદેશમા, સીબોનમાં, અને બીજા અનેક પરદેશોમાં ગુજરાતી વસાહતો વસે છે. અસલ વાણિજ્ય અને ઉદરનિર્વાહ અથે આવેલા ગુજરાતીઓની પાંચ સાત પેઢીઓ ત્યાં થઈ ગયા છે. સિંધુ નદીનાં જળ હિતાળા યોગાસામાં બંને પાળો ઉપર છઠકાઈ સિંધના એતરોને રસકસવાળાં બનાવે છે, તેવીજ રીતે આ બૃહદ ગુજરાતીઓ પંદેશથી ગિરિ સિંધિનો પ્રવાહ ગુજરાતમાં વહેવરાવી તેને સમૃદ્ધ બનાવે છે

આ બૃહદ ગુજરાત પ્રત્યે, ગુજરાતે ભૂતકાળમાં ઉદાસીનતા સેવી છે. લાખો ગુજરાતીઓનાં સાહસ, સંયમ અને તપ તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. એમનાં સંબંધી કાંઈ માહિતી મેળવવાની કે તેમનામાં રસસિંચન કરવાની દરકાર કરી નથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે મોટો મોટો પથ આ વસાહતને પોતાના તરીકે અપનાવવાનો હક્ક

સ્વીકાર્યો એ આનંદની નાત છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બાર બેઠકો ગુજરાતના સહેરોમાં જ ભરાય છે, તેરમી બેઠક ગુજરાતની સંકુચિત હદની બહાર પ્રવેશ કરે છે. આ અધુરૂટ્ય કરી ગુજરાતી સાહિત્યકોએ પોતાની ખરી ફરજ બજાવી છે.

કચ્છ કાઠિયાવાડ અનાવૃષ્ટિને કારણે થોડાં થોડાં વરસોને આંતરે દુષ્કાળથી પીડાય છે. આ સમયે એ દેશોની મરીમ પ્રજા અને જનવરોને રોજ તથા ચારા માટે સિંધના આતિથ્યનો લાભ ધણી લાંબા સમયથી અઘાપિ પથ'ત મળે છે. સારાં વરસોમાં પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડ પોતાની પ્રજા નિર્વાહ જોટલું અન્ન પંદા કરતાં નથી. સિંધ એ ન્યૂનતા પૂરી કરે છે. (અહરદેશના ચોખા પંચ હમણાં એ ન્યૂનતા પૂરી કરવામાં ભાગ દે છે.) આથી કચ્છી અને કાઠિયાવાડીઓ સિંધ સાથેનો આર્થિક સંબંધ પણ ધણી જુના સમયથી ચાલ્યો આવે છે. સિંધુ નદીની કૂપાથી સિંધ અનાજ પેદા કરવાનું મૂળથી જ મુખ્ય સ્થાન છે. સિંધના જૂના જંદગે; ખડક બદર, શાદબદર અને કેરી બદર, ગુજરાતી પેટીઓ બહુ કાળથી ધગવતાં આવ્યાં છે.

ધરાની અખાતના જંદરો મગફળ, કપાસ, બહેરીન, બસરા અને મામગ સાથે ગુજરાતીઓને ૨૫૦ વર્સો થયાં વેપારી સંબંધ છે. મરકનના મુસતાનો પ્રભાવશાળી અને વિગતૂન પ્રદેશના રાજ્યકર્તાઓ હતા. ગુજરાતી વેપારીઓ પ્રત્યે તેઓ બહુ મમના ધરાવતા હતા. જમીન અને સત્તાના લોભ વગરના પ્રામાણિક અને કરકસરીયા ગુજરાતી વેપારીઓમાંના કેટલાકને એમણે દીવાનો જનાવ્યા હતા, કેટલાકને જકાત ખાતાનો વહિવટ મોંઘો હતો એ ધરાની અખાતના જંદરો ખાતેથી ખજુર, ખારેક અને માતી દિંદમા ગુજરાતી વેપારીઓ મોકલતા હતા. દિંદમા જંદરોથી કાપડ, મીઠું, અનાજ અને ચાદી ચડતા આ વાણિજ્યને માટે સિંધના બદરો સરસ મધ્યમ મચકો હતા. આથી ગુજરાતી વેપારીઓની પેટીઓ સિંધના જંદરોમા રથપાએલી હતી.

સને ૧૮૮૩ મા સ્ટ્ર ચાન્સ નેપીઅરે સિંધના મીરના ચિત્ત વગરના સરકારને મીયાંખીના બુધ્ધમાં દરવી દીધું. તે સમયની પહેલા કરાંચી એક નાનું સામકું હતું. જોયો વેપાર ખડક જંદરથી ચાલતો

હતો પાછળથી ખડક બંદર કાદવથી ભરાઈ જતાં, સિંધના સન્માનનીય વે પરી શેઠ નાઉમલ હોતવંદના વડાઓએ બીજા વેપારીઓ સાથે સહકાર સાધી કવાલી ખાડી નામે સમુદ્રના કિનારે કરાંચીનું નવું બંદર વસાવ્યું હતું. અહીં એમણે નવાં ઘરો બાંધ્યાં, એમના વહાણોમાંથી માત્ર ઉતારવાના રથાનો બાંધ્યાં, ધાડપાકુઓ અને દુધીઆરખ ટોળાઓથી રક્ષણ મેળવવા માટે મજબુત દીવાલ બાંધી. ચોકીદારોનું નાનું લશ્કર ગણ્યું. આ સર્વેમાં ગુજરાતી વેપારીઓએ પૂરો સહકાર આપ્યો હતો. લાસબેલાના જામની કરાંચી ઉપર નામની સત્તા હતી.

સિંધના શાસનકર્તા મીરોએ કરાંચી જતી લેવા એના ઉપર આક્રમણ કયું. સિંધના મીરોના મેનાપ્યલે પીસ દબારના લશ્કર સાથે હુમ્મો કર્યો વેપારીઓએ પોતાના વહાણોની તોપોથી કરાંચીનું રક્ષણ કયું. સૈન્યાધ્યક્ષ ઘેરો બિડાની ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે કરાંચી ઉપર ત્રણ વખત આક્રમણ કયું, ત્રણ વખતે ઘેરો નિષ્ફળ ગયો; છેવટે લાસબેલાના જામની સંમતિ અને પૂરતી વાટાઘાટ પછી સંધી થઈ. સિંધના મીરોનું બેરીપણ સ્વીકારાયું; પરંતુ વેપારીઓની સ્વતંત્રતા અને કાણુ ચાલુ રહ્યાં.

કચ્છ-કાઠિયાવાડ સાથે સિંધનો બીજો સંબંધ પણ છે. કચ્છ, જામનગર, ગોંડળ, દ્રોણ, રાજકોટ વગેરે દેશી રાજ્યોના જાહેન રાજ્યકર્તાઓ સિંધના સમા રાજપુતોએ આપ્યા છે. સિંધના નગરપાલકર પ્રદેશની પ્રજાનો મોટો ભાગ સેંકડો વર્ષોથી અઘાપિ પચત પોતાનું ગુજરાતીપણું સાચવી રહ્યો છે. સિંધમાંનાં ધણાં કુટુંબો કચ્છ કાઠિયાવાડમાંથી આવી અહીં વસ્યાં છે, જેઓ રીત-રિવાજો અને ભાષામાં સિંધી બની ગયા છે. કચ્છ-કાઠિયાવાડના લોહાણા, ભાટિયા, પુઝરણા, સારસ્વત અને બીજા ઉજ્જિયાત જાતિઓના વડીલો પ્રથમ સિંધમાંથી આવી ત્યાં વસ્યા છે અને દેશો વચ્ચે ધણા જૂના કાળથી અવરજવર અને વસાહતનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો છે.

સને ૧૮૩૩ માં કરાંચી અંગ્રેજ સત્તાના તાબામાં આવ્યું, ત્યાર પહેલાં જ વેપારીઓની પાછળ ગુજરાતના અનેક યમજીવીઓ, ધંધાદારીઓ અને કારીગરો આવ્યા હતા. મીરોની રાજધાની હેઠાળાદ ત્યજીને સર ચાલ્સ નેપીઅરે કરાંચીને સિંધની રાજધાની.

તરીકે સ્થાપી એ નાના બદલે ખીનપણા અંગ્રેજ સત્તાએ પુકા પ્રયત્નો કર્યા, યુરોપ આઘેનો મીરો સમઘ બધાયો, વસ્તી અને વેપાર વધવા લાગ્યા નવા ડમકાએ, મોગ પહોળા ગત્યાઓ, મોટા મકાનો બધાવા માગ્યા આની ગુજરાતના અનેક કાગીરો અને ધધાદારીઓ અહી આગ્યા કગચીની બનરોમા શરૂઆતથીજ પુકા ગુજરાતીની નાની નાની દુકાનો થઈ લરકાને રાશન પૂર પાડવા પાગમી ભાઈઓ આગ્યા પોદા ગ અને વાગીસન વેપાર માટે વોગ ભાઈઓ આગ્યા ચામના વેપાર તથા માગમગીયા માગે ખોળ ભાઈઓ આગ્યા આ રીતે કગચીના રિમસમા ગુજરાતીઓનો મોટો ફાગો છે

ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ, મરીગરો અને અમલદારો કગચીમા ધનવૃદ્ધિ અને ઉદગનિર્વાહ માટે આગ્યા, નાના નાના ટેકરાઓ ઉપર અને દુગિયામિનારે સ્થપાવેન કગચી મદમ આગના ઊંચા ઓલંગાઉનની પાછળ કુવા તમામના મરે હાના નાવનનીઓએ જોડીઆ બગર સ્થાપ્યું કમળા અમલદારો મરીગરો અને ધધાદારીઓએ નિર્જન નજીક વાહનમા ધરો માધ્યા ગુજરાતના વેપારીઓએ મોનર બગ મા દમનો સ્થાપી, અપતિ મેગરી શગરીનો ધધો આનુ કર્યો મુબઈ મગમમા ગુજરાતી વપારી પેદીઓ દીપી નીચળા તે પટેના મહી મરીઓ વગી મઈ હતી હવે ગુજરાતીઓ વ્યાપક રીતે કગચીમા રમે છે ગુજરાતી લતા એટલે ગુજરાતના મહા શાળાના વિભાગને તાથી ઉધરી અહી નખ્યુ હોય તેવુ લાગે એ જ સમૃદ્ધિ એ જ મીનબાત અ જ સાસારિક રિવાજો, એ જ પદેવેશ ભાષા બોજનાવધિ-મવન ગુજરાતનુ જ વાતાવણુ દેખાને જોડીઆ મગમથી દેડ ગુજરાતનમ મુધી ગુજરાતી પ્રજામા ૧૦૦ ગા ગુજરાતીત દેખ મ

અહીના ગુજરાતીઓમા પોતાનુ વિશિષ્ટ ચકિતત અને શરૂઆત છે, અને એને વગમી નવાની દદગ પણ છે દિદ બહા ના દેગોમા પણ ગુજરાતીતના સમગ્ર ગુજરાતીઓએ જાગવી નખ્યા છે શ્રી અમદારે હી મધુ છે કે —

ત્ય ત્યો ગુજરાતી બોની ત્યા ત્યા ગુજરાતીની નહાના
ત્યા ત્યા વમે એ ગુજરાતી, ત્યા ત્યા સદા ગુજરાત

ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે, ત્યાં ત્યાં તેમની સંસ્થાઓ. પણ સ્થપાય છે. શિક્ષણસંસ્થાઓ, વાચનાલયો, સંગીતશાળાઓ, પાંજરાપોળ, વેપારીસંસ્થાઓ વગેરે ગુજરાતી વસાહતોની અનુગામી સંસ્થાઓ છે. વતંમાનપત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની સંસ્થાઓ પણ સાથેજ સ્થપાય છે સાત સાત પેઢીઓ થયાં બીજા દેશના લોકોની સાથેનો નિકટનો સંબંધ ગુજરાતીઓનું વ્યક્તિત્વ ઘોષ કરતો નથી.

સિંધની સિંધી ભાષા સંસ્કૃતની પુત્રી છે. છતાં એની લિપિ આરબી છે. એક હિંદુ સ્ત્રી આરબી પોશાક પહેરી બેસી છે. સિંધીનું સાહિત્ય બહુ મોળી સ્થિતિમાં હતું. હવે સડેજ પ્રગનીથીય થયું છે. આરબી સિંધીનું અનુશીલન શિક્ષિત વર્ગમાં હવે વધ્યું છે. પરંતુ વેપારી અને સામાન્ય વર્ગ ગુજરાતી ભાષા ઉપર આધાર રાખે છે. ગુજરાતી વતંમાનપત્રો અને પુસ્તકો વાંચે છે. દુકાનોનાં પાટિયાં ઉપર, સીનેમા અને નાટકોનાં હસ્તપત્રો ઉપર, બહેર સભાના આવાહન પત્રો ઉપર ગુજરાતી અને અંગ્રેજી લિપિનો ઉપયોગ થાય છે હમણાં બે વરસો થયાં સિંધ પ્રાંત મુબઈ ઇલાકાથી અલગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી આરબી સિંધીનું મહત્વ કાંઈક વધ્યું છે; છતાં આરબી સિંધીમાં વતંમાનપત્રો પ્રગટ થાય છે, તે કરતાં કરાંચીમાં ગુજરાતી ભાષામાં વધારે પત્રો પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતીનું મહત્વ હજી કરાંચીમાં સારું છે. ઘણા ખરા સિંધી ભાષીઓ ગુજરાતી ખોલી લખી જાય છે

ગુજરાતી નાટ્યકળાના પણ કરાંચીમાં સારાં સન્માન છે. અનેક ગુજરાતીની નાટક કંપનીઓ કરાંચીમાં આવી પોતાની નાટ્યકળાની સુંદર છાપ મૂકતી જાય છે. એમના નાટકગ્રહો સિંધી જનતાથી ભરાઈ સારો આયોજ લાભ આપે છે. બીજા કોઈ પ્રાંતની નાટકમંડળીઓ અહીં ક્યારેય આવે છે અહીં ગુજરાતી માલિકોના સીનેમાગ્રહો પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે એ સીનેમામાં મુબાઈની ફિલ્મ કંપનીઓની બોલતી ફિલ્મો લોકપ્રિય થઈ પડી છે. અંગ્રેજી અને અમેરિકન ફિલ્મો પછી ગુજરાતી ફિલ્મો વખણાય છે.

સિંધી સુદરીઓ સ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે. એમની વસ્ત્ર પરિધાનની શૈલી વિચિત્ર છે. પરંતુ હમણાં નવા યુગની સુદરીઓ ગુજરાતી સાડીઓ અને પોલકાંને વધાવી લે છે. એમાં એમનું 'સૌંદર્ય' દીપી નીકળે છે. ઘણી સિંધી બહેનોના અલંકારોની દેશન ઉપર ગુજરાતી ઢબની છાપ દેખાય છે.

સિંધના દરેક સહેરમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી છે. નાના નાના સહેરોમાં ગુજરાતીઓ નાની નાની દુકાનો માંડીને પોતાનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે. સિંધની બીજી પ્રજાઓ સાથે ગુજરાતીઓ દુધમાં સાકરની પેઠે દળી મળીને રહે છે. સિંધના કોઇ પણ નાના મોટા સહેરમાં જાઓ, પરંતુ ગુજરાતી પુરુષોનાં ધોળીઆં અને ગુજરાતણીની સાડીઓ જગમાં સુકાતી જોવામાં આવશે. ગુજરાતી વેપારીઓ, શ્રમજીવીઓ અને કારીગર વર્ગ સિંધમાં વ્યાપક છે.

કરાંચીના ગુજરાતીઓએ પોતાના સુસંસ્કારોનાં પુષ્પોની ફારમ ચારે તરફ ફેલાવી છે. તેઓએ અહીં ગુજરાત ઊભું કર્યું છે.

સુણ્ણીયલ ગુજરાતી ને વન ઉપવન જો,
ફૂલડે ફૂલડે વસન્તરાણી વિહરે.

ગુજરાતીઓનો દાનપ્રવાહ પણ પ્રબળ વેગથી જ્ઞાતિ, ધર્મ કે દેશથી પર રહી વહે છે. દિંદના કોઇ પણ ભાગમાં આફત કે દેવી પ્રકાપને સમયે ગુજરાતીઓએ પોતાની કોથળીનાં મોઢાં ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, દિંદના કોઇ પણ ભાગમાં રથપાયત્રી લોકકલ્યાણની સંસ્થાઓ તરફ પોતાનો ઉદાર હાથ લંબાવ્યો છે. અહીંની રાજદારી, સાંસારિક અથવા સેવાભાવી કોઇ પણ દીક્ષાક્ષમાં ગુજરાતીઓએ સક્રિય ભાગ લીધો છે.

નેશનલ કોંગ્રેસના ૪૫ મા અધિવેશનની સફળતા માટે ગુજરાતીઓએ તન, મન, અને ધનનો સહકાર આપ્યો હતો. સને ૧૯૩૧ની કોંગ્રેસની અસહકારની લ તમાં પણ ગુજરાતી ક્રિટેટરો, સ્વયંસેવકો અને કેસરી સાહીવાળી સેવિકાઓએ બાદ્ય ધકોમો સાથે મળીને જોડવાગા, લાડીઓના માંના સપાટા અને દંડની રકમોનાં તપ સલાં હતાં. ભારતના મંત્રદષ્ટા મહાપુરુષના ઉપદેશો અને પ્રજ્ઞાઓએ અહીંના ગુજરાતીઓનાં જીવન ચેતનમય બનાવ્યાં છે.

પચીસ વરસ ઉપરે ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુ મોળી હતી. ગુજરાતી પ્રજાનો મોટો ભાગ ચેત્યવૃત્તિ અને શ્રમજીવીપણામાં સાર્થકતા માનતો હતો. નવા વિચારો, પ્રોત્સાહન અને ચેતનવંતી પ્રેરણાના પમલાં હજી પડ્યાં ન હતાં. ગુજરાતી જીવન ગતાનુગતિક મંદગતિએ વહેતું જતું હતું. ગુજરાતની અરિમતા જાગૃત થઇ નહોતી. પાશ્વિમાત્મ વાંદાનકલ જાણેલા વર્ગમાં આદર પાળી હતી. એ સમયે

કેટલાક ગુજરાતીઓએ “કચ્છી સભા” નામે એક સંસ્કારી સંસ્થા ઊભી કરી હતી તેની સભાઓમાં સાહિત્ય અને સંગીતના સ્વરો પુરાતા હતા સિંધથી કચ્છ નર્મદક હોવાથી ગુજરાતીઓને કચ્છી તરીકે ઓળખવાનો અને સંબોધવાનો સિંધી ભાષાઓમાં રિવાજ છે

દોરી ભોટો લઈ નીકળેલા સાહસિક ગુજરાતીઓની પાંચથી સાત પેઢીઓ અહીં વતી ગઈ છે, હવે તેઓ યાજ્ઞે પડ્યા ગણાય. ગુજરાતીઓની લુદી લુદી શાંતિઓનાં મેઠાં જુથો અહીં બધાર્થ ગયા છે. વિવાહો, સીમંતો અને માતૃપિતાની પાછળનાં શાંતિભોજનો હવે અહીં જ પતી શકે છે. ગુજરાતીની સખ્યા સાદથી એંશી હજારની વચ્ચે ગણાય છે. દર વરસે એમાં સારી વૃદ્ધિ થાય છે. તેઓ અહીં સારી રવાવર જ ગમ મિલકતો ધરાવે છે મહાગુજરાતની આ મહા વસાહતનું અવિચ્છેદ્ય પ્રકાશમય છે.

છેલ્લાં થોડાં વરસો થયાં ગુજરાતીઓમાં સંસ્કારભાવના તીવ્ર થઈ છે પંદર વીસ વરસો ઉપરે જન્મ પામેલી નાની નાની બાળ ગુજરાતી સંસ્થાઓ પુનઃ અર્ધ કિશોર ભાવને પ્રાપ્ત કરી ચકી છે ગુજરાતીઓને ઇવનકલહનું મંથન તો હજીએ કરવું પડે છે, છતાં શહેની તરીકેની પોતાની દુરંતે ગુજરાતીઓ અદા કરવામાં પછાત પડતા નથી. ગુજરાતીઓમાં જાગૃત થએલી આ સંપ્રજ્ઞાને લંધે દરેક જનતાની સાંસ્કારિક હીલચાલોમાં ગુજરાતીઓ સંપૂર્ણ સહકાર આપે છે.

આપણા પારસી બંધુઓ અહીં સૌ કોમો કરતાં વિશેષ પ્રગતિમાન છે. એમની સંસ્થાઓનું સ્વરૂપ ઉગત છે. શિદાણુ હુમર ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ અને સમૃદ્ધિમાં તેઓ આમળ વધેલા છે કોમી ભાવ જો હળવો થાય તો ગુજરાતીઓની અહીંની પ્રવૃત્તિઓ બહુ દીપી નીકળે. પારસીઓનો દાનપ્રવાહ પણ પ્રબળ છે.

મુખ્ય વાલિન્ય ન રચાઓ ધી કગચી ઈંટીયન મચ' ટસ ઑમોસિએશન અને બાયસ' અને શીપસ' ચેન્ગની ગ્યાપનામાં અને વહીવટમાં મુજગાનીઓએ સક્રિય અને ચંતનવનો ભાગ લીધો છે. બંન સગ્યાઓ ગુજગાનીઓના દારથી ગ્યપાઇ, હવે સાન'જનિકત્વ પામી છે અહીંની કોટન ઑમોમિએશનમા પણ ગુજગાતી ડિગ્રેટગે છે. કગચીની બીજ કોક જુગ જુદા ખામ ધધાઓની ઑસોમિએશનોમા પણ ગુજગાતીઓનું પ્રમાણ દીન જળવાયું છે

સિંધની ધાગસભામા ગુજગાતી સભામંડે ઉપયોગી કાય' બળની ગ્યા છે ગુજગાતી ઇજિનિયરો, વડીયો, ડૉક્ટરો, સગ્વેચરો, પ્રોફેસરો શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ ઠીક ઠીક સખ્યામા કગચીના ગુજગાતી સમાજને ગોભારી ગ્યા છે એજ્યુએગેનુ પ્રમાણ પણ દિન પ્રતિદિન વધે છે કગચીની ચંતનવતી એજ્યુએટ ઑમોમિએશન એની શાખ પૂરે છે

પોતાની ભવિષ્યની પ્રગના શિક્ષણ માટે ગુજગાતી ભાષાઓમાં ખૂબ નસ મગત થયો છે તથુ દાદરકુયો પોતાના ચંતન સુદઝ મકનો ધગવે છે ગોથી દાદરકુય પણ એ દિશામા પ્રગતિ કરના જાય છે દગરો વિદ્યાર્થીઓ આ દાદરકુયોમા શિક્ષણ લે છે એમને માટે મારો અનુમતી મટાફ રોકનામા આન્યો છે. આ સર્વ દાદરકુયોનુ સગન અપેક્ષિત છે એક નત્ર નીચે એનો કારભાર કઠકસરનાજો અને ગુજગાતી પ્રગને લાભદાયક જથ્થાને આ સિનાવ ગરન'મેન્ટ દાદરકુયમા પણ ગુજગાતી છત્રોની સખ્યા ઠીક છે અહીંની આટસ' કોનેગમા મોઝક ગુજગાતી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે તો અને એ જિનિયરોગ એવેજેમાં પણ ગુજગાતી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લઇ ગ્યા છે વેતરી શિક્ષણ માટે ખાનગી સગ્યાઓ મારી સગવડ આપે છે

અહીંના ગુજગાતીઓ પોતાના ગાજકોની પ્રાથમિક કેજવણી માટે પણ ઉત્સુક છે ખાનગી અને મુનિનિપાલિટીની મળી સાટેક પ્રાથમિક શાળાઓ ગુજરાતી શિક્ષણ આપે છે દમણ પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ વેતા ગુજગાતીઓના દસ દગગ નેટવા વિદ્યાર્થીઓ અમાગી આશાના અગાઝ છે અમાગી નરકુનિનો વિદ્યસ એમના ભાવિ શિક્ષણ ઉપગ ગ્યા છે એમનુ ભાવિ ધગનર અવીની વસાહતને

વિશેષ પ્રકાશ આપશે, એવું અમારું માનવું છે. વર્ધાના ઉદ્યોગ સાથેનું શિક્ષણ આપવાના વિચારોએ પણ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

અહીં કન્યાઓનાં શિક્ષણ માટેની સગવડો પણ વિકાસ પામતી જાય છે. જ્યાં કન્યાશિક્ષણનું નામ નહોતું, ત્યાં થોડા વરસોમાં વીશેક કન્યાશાળાઓ ખાનગી અને મ્યુનિસિપાલિટીના સંચાલન નીચે ચાલે છે. કન્યાઓને માટે માધ્યમિક શિક્ષણની જુદી સગવડ મળી છે. તેમ સહશિક્ષણ પણ અખતરારૂપે દાખલ થયું છે.

ગુજરાતીઓના સંસ્કૃતિવિકાસ માટે અનેક સંસ્થાઓ કામ કરી રહી છે. તેમાં શ્રી મહાગુજરાત સભા પણ છે. કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય શાંતિઓના યુવકોનાં સેવા તથા સંસ્કૃતિ વધારક અનેક મંડળો સક્રિય કામ કરી રહ્યાં છે. એમના આગ્રય નીચે ભાષણો, મેળાવડાઓ, સભાઓ ચાલુ થયા જ કરે છે. કેંગ્રેસ કમિટિમાં રહીને ગુજરાતીઓ પોતાની રાજકીય પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે. અનેક વ્યાયામશાળાઓ સ્વાસ્થ્યરક્ષણ માટે સ્થપાએલી છે.

ગુજરાતીઓનાં લોકહિતની પણ કેટલીક સંસ્થાઓ છે. ગુજરાતી કો-ઓપરેટિવ બેંક, ગુજરાત નગર સોસાયટી, શ્રી બોહાણા ડુનર-ઉદ્યોગશાળા, શ્રી. દેવધરભાઈ પ્રાગજી મલીર સેનેટોરીઅમ, શ્રી મહિલા મંડળ, શ્રી. જીવદયા મંડળ વગેરે સંસ્થાઓ ગુજરાતીઓનું હિત સાધી રહી છે.

વીશેક ગુજરાતી લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી વાંચનારાઓનાં વાચન-શોખની સગવડ પૂરી પાડે છે. કેટલીક લાયબ્રેરીઓ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીનું સંયુક્ત વાચન પૂરું પાડે છે. આ લાયબ્રેરીઓ સર્વ એકતંત્ર નીચે આવે તો વાચનની વિવિધતા અને વિશાળતા વધે.

કરાંચીના ગુજરાતીઓની સાહિત્ય વિષયમાં રસરસિત કેળવણી જાય છે. દૈનિકા, આઠવાડિકા, માસિકા બદાર પડ્યા લાખ્યાં છે. તેમાં શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રયાસો પણ છે. પ્રુન્તિકા પણ પ્રગટ થાય છે. સંસ્કારવાંચકોએ આદર આપે તેવું સાહિત્ય પ્રગટ હવે માંગી રહી છે. ગુજરાતી વસાહતોના થોડાં વરસોના પ્રયત્નો જોતાં કવિઓ, નવલકથાકારો, ટુંકી વાર્તાઓના લેખકો, નિબંધકારો, જાપાસાહીઓ

અહીં દરેક દીક સંખ્યામાં જોવામા આવે છે. તેમાં અખીલ ગુજરાતના લેખકો તરીકે પણ થોડા લેખકોએ પ્રસસા મેળવી છે કચ્છીમા ગુજરાતી માલેકીના વાગેક મુદ્રણાલયો છે તેમા કેટલાક તો ઘણુ સાગ્ર મુદ્રણ કરી શકે તેવાં છે અહીના મુખ્ય અંગ્રેજ દૈનિક પત્રમા ગુજરાતી ડિરેક્ટરો સક્રિય ભાગ લઇ રહ્યા છે.

કચ્છીના સાહિત્યરમિક ગૃહસ્થોએ આડેક વરસો ઉપર સાહિત્ય-કળામહોત્સવ બજાવ્યો હતો તે પ્રસંગે મહાકવિ ન્હાનાવાવ અને બીજા ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ આવી કચ્છીના સાહિત્યરસિકોને મુખ્ય ક્યાં હતા. એ પ્રથમના હુ, આજે ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય સરથાને નોતરી કરાંચી પેતાને કૃતકૃષ માને છે લખિત કળાના પ્રદર્શનો ભરીને અહીની ગુજરાતી જનતાએ પેતાનો કળાપ્રેમ વારવા જાહેર કર્યો છે વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ પ્રસંગે પ્રસંગે મગસ નાટકો અને સંવાદો ભજવી શાયાશી મેળવે છે ચિત્રકાગે અને સંગીતના ઉપાસકો પણ ગુજરાતીઓમા છે

અમારી સરકૃતિની દૃઢી ઉપરેખા ઉપગ મુજબ છે. હજી અમારે લાખે પથે વિચગવાનું છે. અમારી મર્યાદાઓ અને બિજુપોનું અમને જ્ઞાન છે, છતાં અમે નિરાશ થતા નથી અમે આગળ પ્રગતિ કરવાની ધમશવાળા છીએ આ માટે ગુજરાતના ઉત્સાહ અને દોગવધૂને અમે સપ્રેમ આમંત્રીએ છીએ

ગુજરાત પામેથી અમે કેટલુક સાહિત્ય માગી રહ્યા છીએ એક જૂદા ગુજરાતી કોશની મુખ્ય જરૂર છે. જનુ મજાતો ગોડગને કોશ બહાગ પડે એટલે એ પણ ઉપયોગી થઇ પડે બીજુ, સાગ્ર વ્યાકરણની ગુજરાતીને જરૂર છે તે પણ પૂરી પાડવા માટે કોષ ભાષાશાસ્ત્રી કમર કમે તો એ બિરુપ દૂ ચાવ. જંગાવી ભાષામા એ બંને બિરુપો નથી કાઢીની નામગીઅચારિણી મજાએ બહાગ પાડેવ દિંદી વિજ્ઞાન કોશ જેવા કોશની પણ આપણી ભાષાને ઘણી જરૂર છે જગાવી અને દિંદી કોશોની સહાયનાથી એ મામે' ગુજરાતી ભાષાની મેવા કગાવી સકાય તેમ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની બિરુપ પણ સાથે તેવી છે. જૂદા જ્ઞાનચક્રે જંગાવી અને મરમીમા પ્રકટ થયાં ■ ત્યારે ગુજરાતનો વારો દરેક ક્યારે આવમે ૪ વિધિ મુદારણના

પ્રશ્નમાં પણ અમને ઘણો રસ છે. જોડણીની સુધારણા અને તેને એકધારી બનાવવાના પ્રયત્નો વધારે ઉત્સાહ અને પ્રગતિ માગી રહ્યા છે.

એક આટલું કાલેજના પણ અહીંના ગુજરાતીઓ સ્વપ્નાં સેવી રહ્યા છે. ભવિષ્ય કદાચ એ સ્વપ્નાને મૂર્ત બનાવે. અમને સરવું સાહિત્યવધક અને વર્નાકયુક્ત સોસાયટી જેવા મંડળોની પણ તૃષ્ણા છે. સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ અહીં વિશેષ વ્યાપક બને અને ગુજરાત જેવા સાહિત્યસ્થામીઓ, મહાકવિઓ અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં પાકે એવી અમારી ભામિંઓ છે.

સાહિત્ય પરિષદ માટે પણ અમે પ્રગતિની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કેમકે સના પેઠે એની પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ વ્યાપક બને, અને આમજનતાનો એની સાથે સંપર્ક રહે એવા બંધારણની જરૂર છે. મહાગુજરાતના દરેક શહેરમાં એની શાખાઓ સ્થપાય અને એની પ્રવૃત્તિઓ ત્રણ ચાર વરસને માટે ત્રણ ચાર દિવસોમાં ન સમાઈ જાય એવી અમારી ઉત્કંઠ મુઝા છે. બંગાળી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ આપણા કરતાં ઘણી વંચવતી છે. ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી અને હિંદી સાહિત્ય પરિષદો પોતાની પ્રાંતીયતા ત્યજીને પરસ્પરના સહકાર અને સંબંધમાં આવે તે પણ મુઝાનીય છે.

બંગાળ, મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ, મધ્યપ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર જેવા બૃહદ ગુજરાતીઓની વસાહતોવાળા ભાગોમાં પણ સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનો ભરાય એવી તજવીજો થવી જોઈએ. મારા અધીન મત પ્રમાણે ગુજરાતના શહેરો કરતાં આ વસાહતોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનો ભરવાની પ્રવૃત્તિ આદરના યોગ્ય છે.

આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય સર્વ ગુજરાતીઓની સમભાવે મિલકત છે. એના સમુદ્રમંચનમાંથી જુદા જુદા સમયે ઊપજેલાં રત્નો એ આપણી કિમતી સમૃદ્ધિ છે. બંગાળના અંકીદાસ, હિંદીના સુરદાસ અને મરાઠીના તુકારામ સમા નરસંયાએ, ગુજરાતી ભાષાને જે દિવ્ય વરસો આપ્યો છે તે અમૂલ્ય છે. મહાકવિ મેઘાનંદની પ્રસાદી તો ગુજરાતી ભાષામાં ચિરંજીવ સાહિત્ય છે. લાલજી, બીમ, સામળ, અખો અને દયારામ વગેરે મહાકવિઓએ ગુજરાતીને પ્રાસાદિક બાનાવવા

માટે કિંમતી ક્ષણો આપ્યો છે. સંસ્કૃત પુરાણ, ઇતિહાસ, કાવ્ય, વેદાંત વગેરે વિષયો ઉપરથી આપણા મહાકવિઓએ સુંદર સાહિત્ય ઊપજાવી કાઢ્યું છે તેમાં પણ શ્રી કૃષ્ણભક્તિ, એ સમયના સાહિત્યમાં પ્રમુખ ગ્રંથો બોલે છે. બંગાળી ભાષામાં ચૈતન્યના સખાઓએ, વૃજ્ઞ ભાષામાં વલ્લભાચાર્યના અનુયાયીઓએ અને ગુજરાતીમાં સ્વામિનારાયણના સખાઓએ કૃષ્ણભક્તિનું પોતાનું સરખ સાહિત્ય પ્રકટાવ્યું છે.

ભક્તિયુગ પછી સુધારાયુગનું સાહિત્ય આવ્યું. બંગાળમાં શ્રી. ગમભોદનરાય અને શ્રી. કેશવચંદ્ર એને ઇન્દ્રોસમાજનું સાહિત્ય રચ્યું. ગુજરાતના મૂળચંદ્ર, તે શ્રી. દયાનંદ સરસ્વતીએ આયસમાજનું સાહિત્ય રચી પંજાબ અને યુક્ત પ્રાંતોમાં ચેતનની ચીનગારીઓ ફેલાવી. ગુજરાતમાં શ્રી. નમદાસચંદ્ર, શ્રી. દલપતરામ અને શ્રી. બોળાનાથે સુધારા યુગનું સાહિત્ય રચ્યું.

અખીલ ભારતમાં સાહિત્યપ્રવાહ વેગવંતો વહેવા માંડ્યો હતો. ગદ્ય સાહિત્યનું સુંદર સર્જન થતું હતું. બંગાળમાં શ્રી દ્વંધરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના સર કરી શ્રી. રતીન્દ્રનાથ ટાગોરના સમય સુધી ગદ્ય સાહિત્ય ખૂબ ખેડાયું હિંદીમાં શ્રી હરિશ્ચંદ્રથી તે મદાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ આ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કામ કર્યું. ગુજરાતીમાં શ્રી નમદાસચંદ્રથી તે શ્રી ગોવર્ધનગમ સુધી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર બંધાયું. કાંઈક પણ અર્થગ બીધું અને રસવાળું સુંદર નવ્ય કાવ્ય સાહિત્યનું ક્યેવર પણ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિના સમય સુધી બંધાઈ ગયું આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને મદાતમાજીએ પણ આરો વેગ આપ્યો છે

જગત હવે હસ્તામલક જેવું બન્યું છે. સુરોપિયન સાહિત્યની સામાન્યપણે અને અત્રેજી સાહિત્યની ખામ અસર નીચે ગુજરાતી સાહિત્ય આવ્યું છે પરંતુ સાહિત્યની પુષ્ટિ અને વ્યાપક અસર આપણાં સાહિત્ય ઉપર થવા માંડી છે. આરે તરફથી સાહિત્યવેત્રમાંથી પુષ્પોતો ફાલ હવે ઊતરવા માંડ્યો છે. તેમાં કેટલાંક અનિ સુગંધી અને કેટલાંક ઓછાવત્તા સુગંધવાળાં ફૂલોં આરે તરફ ઊતરવાં માંડ્યાં છે.

રાજ્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન, ભૂગોળશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ, દુનંદ, લલિતકળાઓ, વિદ્યુતશાસ્ત્ર, વનરપતિ-

ગુજરાતીઓને સદાય મહાગુજરાત રચતાં આવડ્યું છે. ઇતિહાસકાળની ઉપામાં પણ ગુજરાતીઓએ મીસર ને સિંદલ, ખવા ને ચીન ખેડ્યાની કથા કહે છે નથી સાંભળી? મધ્યકાલમાં ચોર્યાંથી બંદર પર વાવટો ફરકાવના ગુજરાતની કીર્તિ પણ કહે છે નથી સાંભળી? અને આજે ગુજરાતી ક્યાં નથી? કરાચી ને કલકત્તા, દિલ્હી અને મદ્રાસનો ગુજરાતીસમૂહ એ તો દિંદી મહાગુજરાતનાં મોદિશનાં સીમાચિન્હો છે; પણ ગુજરાતીઓ ક્યાં નથી? ટાક્રાઓમાં ક્યાં નથી? પેરીસમાં ક્યાં નથી? ન્યુયોર્કમાં ક્યાં નથી? ત્યાં બધે પાદેપાદ રસાળ ગુજરાતિરા બોલાય છે, ત્યાં ગરબે રમવાને ગુજરાતિઓ નીસરે છે, ત્યાં બધે જ ગુજરાતીઓ વસે છે—પૈસાની શોધમાં અને જીવનના શોખમાં મશગુલ; પોતાની ‘નાની શી નાર ને નાકે રે મોતી’ને લગાવના ને ધમને કાળે અથ’ વહેવડાવવામાં તત્પર. તેમને માટે તેલંગણના કવિ વેંકટશ્વરીએ સત્તરમી સદીમાં જે કહેલું તે આજે હું પણ કહી શકું તેમ છું:

“આ ગુજરાત દેશ જો, ને આંખ કાર. સર્વ સંપત્તિથી ભરપૂર આ તો જાણે સ્વર્ગલોક કપૂર અને મીઠી સોપારીથી મધમધતા પાનથી એના યુવાનોનાં મુખ શોભે છે. વિવિધ દિવ્યાંબરો તે ધારે છે ને પ્રસાંસાને પાત્ર બને છે. ચમકતાં રત્નોના આભૂષણ તે પહેરે છે. ચંદનથી તેમનાં શરીરો મધમધે છે. અને તે રતિ સમી યુવતીઓ સાથે મહાને છે.

અને અહીં આની સ્ત્રીઓનું સૌન્દર્ય પણ અનુપમ છે. તપ્ત મુવણનો એમનો રંગ છે; લાલ ને મૃદુ એમનાં હોઠ છે; નવ-પ્રવાલસમા એમનાં હાથ છે; એમની વાણી અમૃતસમી મીઠી છે; એમનું મુખ છે કમલસમ, ને આખોમાં છે નીલ કમલનાં તેજો. ગુજરાત યુવતીઓની મોદિનીથી યુવાનો મુગ્ધ બને એમાં શી નવાઈ?

વળી આ લોકો દેશ દેશ બને છે, ત્યાંનાં કોતુકો જુએ છે, અને અમિત દ્રવ્ય મેળવે છે. ત્યાંથી તે પાછા આવે છે, અને લાંબા વખતથી રિહોલ્કે એવી એમની સતીઓને પાછા મળે છે. આ પ્રમાણે

આ ધન્ય પોકા સન' સ પતિથી સમૃદ્ધ ક્યુ મુખ નથી ભોગવતા ?" X
૨

આ ભુટે ભુટે રથમે વસતા ગુજરાતીઓ આજે શાથી એક બને છે ? એમને શું એક બનાવે છે ? ગુજરાતીપણુ—ગુજરાતીતા—ગુજરાતની અસ્મિતા એટલે શું ? એ વલે છે કે ઘટે છે ? વધે છે તો કેટલી ને કેનીક વધે છે ?

। આ અસ્મિતા શબ્દ ૧૯૧૩ ૧૪ માં હુ યોગમૂત્રમાથી આપણા ઉપયોગમા ખેચી લા યો*, ત્યાંથી હુ નેના પર વિચાર કરુ છુ,

X સ એવ સવમદમામ્પદતયા ત્રિદશાલસ્યાદેશ દેવ ગુજરદેશશ્ચપુણ સુસ્થાકરોતિ ।

મનહિ—

સર્વપૂરસ્થાદુઃખમુક્તતર્વાટોરસલસન્
મુક્તા. સર્વસ્થાપદ્ધિનિષિદિત્યા પરધરા : ।
કમદ્રત્નાવલ્પા ઘુમઘુન્નિતદેહાશ્ચઘુસૃણ્
યુવાના મોદન્તે યુવતિમિરમો તુલ્યગતિમિ ॥

નમઃ વધુનામપ્યન્યાદશ સૌંદર્યમ્ ।

તત્તરચર્ણસર્જન મગધમિદં તામ્રો મૃદુશ્ચ ધર
પાણીપ્રાક્તનવપ્રધાલસરણી વાર્ણી સુધાર્ધોરણી ।
ચક્રં વારિજામિત્રમુત્પલ્લદલર્ધાસૃચને લોચને
કે વા ગુર્જરસુશ્રુતમયયા યુનાં મોહારહા ॥
દેશે દેશે કિમપિ કુતુકાદ્ઝુત લોકમાના
સપાઘેય દ્રવિણમમિત સઘ મૂયાપ્યવાપ્ય ।
સંયુજ્યન્તે સુચિરવિરહોત્ કઠિતામિ . સતીમિ
સૌલ્યં ઘંન્યા કિમપિ દુઘટે સર્વસંપત્સમૃદ્ધા ॥

* આ વિશે શ્રી હીનનાન પારેખ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', ખડ ૩ મા જણાવે છે કે "કવિ- ન્દનાલાલાન વખે છે, કે, 'ગુજરાતની અસ્મિતા એ શબ્દપ્રયોગ શ્રી મુનશીજીનો, પણ એ કાવ્ય શ્રી મુનશીજીએ નજીતગમમા સાક્ષાત મૂર્તિવન્ત નીખેનો, ને ત્યાંથી 'ધિમેનો' પણ અમારા ધારવા પ્રમાણે એ શબ્દ પ્રથમ નજીતનમે યોજેનો" શ્રી હીનાલાલાની આ ધાન્યુમા ખૂબ છે

અને તેને પોષે એવી સામગ્રી એકઠી કરે છું. અમે જન્મે ગુજરાતી છીએ, અમે ગુજરાતી બોલીએ છીએ, અમારા સંસ્કાર ગુજરાતી છે એમ કહે આપણામાં ગુજરાતી અસ્મિતા આવતી નથી. અસ્મિતા જે મનોદશા મૂલ્યે છે તેનાં બે અંગ છે : 'હું છું' અને 'હું હું જ રહેવા માગું છું.' એમાં એક વ્યક્તિત્વની સુરેખ કલ્પના અને એ વ્યક્તિત્વને હસ્તીમાં રાખવાનો સંકલ્પ બન્ને રહ્યાં છે. જ્યારે આપણે 'ગુજરાતની અસ્મિતા' શબ્દો ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે ક્યા અને કેવા ગુજરાતની કલ્પના સેવીએ છીએ ? ને ક્યા ગુજરાતને હસ્તીમાં આણવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ ?

એક સમય એવો હતો કે જોધપુરની આસપાસની ભૂમિ ગુજરાત-ગુજરાત ભૂમિ કહેવાતી, અને અમદાવાદ ગુજરાતની બહાર ગણાતું. એક વાર સાબરમતીની ઉત્તરે ગુજરાત ગણાતું. પણ આજે તો દક્ષિણે મુંબઈ સુધી વિસ્તરે છે. એક વાર શ્રીમાલ, ઝાલોર, વાંસવાડ ને નાંદુરબાર ગુજરાતનાં મથકો હતાં; આજે તે ગુજરાતની ભૂગોળની બહાર છે, આજે ઉત્તર ઘાણા અને પશ્ચિમ ખાનદેશમાં ગુજરાતીઓ વસે છે. છતાં તેને કોઈ ગુજરાત ગણતું નથી. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કાઠિયાવાડ અને કચ્છને ય ગુજરાત બહાર ગણાવનારા કેટલાક છે કરાચી ને કલકત્તામાં હજારો ગુજરાતીઓ વસે છે અને તો ય તે ગુજરાતમાં છે, એમ માનવા મથે છે. એટલે સ્થળની ગુજરાતની સીમાઓ બાધા એ અયોગ્ય છે. હું તો માનું છું અને કહું છું કે 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' એ ગુજરાત રાષ્ટ્રકવિની કેવળ કલ્પના નથી, પણ વાસ્તવિક અને વ્યાવહારિક સત્ય છે.

પરંતુ 'જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' કહેવામાં કદાચ વાસ્તવિક સત્ય નથી મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં સદીઓ થયા વસતા 'ગુજરાતીઓ ગુજરાતી નથી બોલતા. ઝાલોર ને વાસવાડ, છડર અને શ્રીમાલમાં આજે મારવાડી વધારે બોલાય છે, છતાં એમાં વસતા ગુજરાતીઓ નથી એમ કોણ કહેશે ?—કેમ કહેવાશે ? ગુજરાતીનું પ્રાધાન્ય એ ગુજરાતનું મુખ્ય લક્ષણ મનાય પણ એ પ્રાધાન્ય ન હોય ત્યાં

ગુજરાત નથી એમ કેમ કહેવાય ? ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે ‘ગુજરાત’ એટલે શું ? ત્રીસ વર્ષના મનને હું એની વ્યાખ્યા આપું. એની રાજકીય કે ધાર્મિક એકતામાં એનું મૂળ નથી; એનું મૂળ હિંદી સંસ્કારને લાક્ષણિક રીતે જીવનમાં ઉતારવાની કલામાં છે.

પણ ગુજરાતને મીમાંસા નથી. ‘ગુજરાત’ એક જીવંત અને જીવન વ્યક્તિ છે—જે પોતાને એક કલ્પનામાં, પોતાનું અનિત્ય એક દેહ સંકલ્પ દ્વારા સરજવામાં જીવનસાક્ષ્ય સમજે છે. એ ગુજરાતીઓનું બન્યું છે ખરું; પણ એ માત્ર માનવીઓનો સમૂહ નથી. જ્યાં ગુજરાતીઓ ‘ગુજરાત’ છે તે રહેશે એવી નિશ્ચયા મત કલ્પના મેરી એકલા મળે છે ત્યાં ગુજરાતની દુનિયા છે જ. ગુજરાત વિસ્તરે છે જ્યાં ગુજરાતીઓ પોતાની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પજળથી એને સરજે છે ત્યાં. ‘ગુજરાત’ તો એક લાવનાધરી પણ જીવંત સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે. ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના જાનથી પ્રેરાઈ એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો જેલું સક્રિય સંકલ્પ કર્યો હોય તેનામાં ગુજરાતની અસ્મિતા હોય.

આ વ્યક્તિત્વના ઘાતરમાં પર્વત ને નદીઓનું ધ્યાન જોણું છે. મુખ્ય ધ્યાન તો જે મહાપુરોએ ગુજરાતની આ ભાવના સરળરી છે તેમનું છે. તેનાં પરાક્રમે અથવા સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીઓની કલ્પના અને ઇચ્છાને કેન્દ્રીય કરે છે તે ઇનિદામ કે સિધ્ધાંત રમી જાય છે, ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રેરે છે, જોડવકથાઓનાં મંડાણ મારે છે અને ગુજરાતનું સુદૃઢ શરીર બાંધી જાય છે.

૩

ઇતિહાસના પ્રસાદમાં આવા મહાપુરોમાં પ્રથમ તો જે સિધ્ધિગંગા જયસિંહ એલે સામ્રાજ્ય આપ્યું, પાટલુને વિદ્યાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, પોતાની કળાગાથાથી લોકસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું. ગુજરાત એક છે, મદાન છે, વદનીય છે એ લાવના ઉપજનવાની સામગ્રીઓ એલે સરજી. પણ જો કોઈએ ગુજરાતને અસંકલ્પ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો પડેલો પ્રવળ કર્યો હોય તો ને ધમ્મકાના મોઢ વાળીઆએ, ગુજરાતનાં સાહિત્યનામીઓના શિંગેમણિએ, કવિકાવચરંજ

શાસ્ત્ર, ડોશ, વ્યાકરણ વગેરે અનેક શાળાઓમાં વહેતી સાહિત્યનદી વેગથી આગળ ધરી જાય છે. આ સાહિત્યે આપણા સમાજનાં ધડતર ઉપર વ્યાપક અને ઊંડી અસર કરી છે. મહાત્મા ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સાદુ રવજી જીવન, સેવાભાવી કર્મો, સ્ત્રોત્રાતંત્ર્ય, અહિંસાના વહેણો દુજી હાથમાં જ વસ્યા છે. પરંતુ હવે એનાથી પણ આગળ વધીને સમાજવાદ અને સા-વવાદનું સાહિત્ય ગુજરાતી સમાજની સામે આવી પડ્યું છે. રશિયાનું ઉદ્યોગ-સુધારણા અને સમાજ-સુધારણાનું સાહિત્ય પણ આપણા યુવાનો ઉપર પુષ્કળ અસર કરે છે. જાપાનની ઔદ્યોગિક અને રાજકીય ઉન્નતિએ પણ ગુજરાતી યુવકોના હૃદયમાં નવીન દૃષ્ટિકોણ જીવો કર્યો છે. હાથમાં ધરીપત્રું હિંસા, દુર્પા અને ફેરીઝમને લગતું સાહિત્ય પણ પ્રજામાં હોંસે વંચાય છે. સમાજની પાસે લગ્નસગરપાઓ, સહશિક્ષણ અને સંતતિનિયમનનું સાહિત્ય હવે પીરસાય છે. આવતી કાલે આથી પણ આગળ વધી નવું નવું સમાજને હચમચાવનારું સાહિત્ય પ્રગટ થઈ, પ્રજાને ઠપા માગે લઈ જશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. કેટલુંક સાહિત્ય અતિ ક્ષુલ્લક અને ક્ષુદ્રવૃત્તિ પણ પ્રકટ કરે છે. પરંતુ પ્રજાનો સિદ્ધ વર્ગ એને સન્માનતો નથી.

બંગાળી, હિંદી, મરાઠી સાહિત્યમાંથી સુંદર અનુવાદો અને અવતરણો ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યે જાય છે. પરંતુ દક્ષિણની ભાષાઓ તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમમાં દુજી વિશેષ અનુપાત ગુજરાતીઓએ કર્યો જણાતો નથી. સૌથી વિશેષ અનુવાદો અંગ્રેજી ભાષામાંથી થયાં છે. ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન સાહિત્યની વાનગીઓ પણ અહીંતહી પીરસાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદા અતિ વિશાળ બનતી જાય છે. જગતના ધણુંખરા સાહિત્યોની ઢાયા ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય ઉપર જવાતી જાય છે. ગુજરાતી પ્રજામાં જ્યેમ જ્યેમ નિરુદ્ધતા ઓછી થતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યનો પ્રચાર વધતો જાય છે. રેડીઓ જેવા સાધનો એમાં સહકાર આપે છે. આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો પણ પ્રજાના સાહિત્ય-રસને પુષ્ટિ આપે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો જમો વગ્મના વિકાસ જેટલો વિકાસ, છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં થયો છે. અને છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં ગુજરાતી

સાહિત્યની જે પ્રગતિ થઈ છે તેના કરતાં આ દાયકામાં વધારે ચેતન તેને મળ્યું છે. હવે તો દિનપ્રતિદિન એનો ક્ષત્ર વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યાપક રીતે જનરતો જાય છે સંખ્યાની વૃદ્ધિ સાથે ગુણોની વૃદ્ધિ પણ અપેક્ષિત છે. છતાં ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય ઉન્નત છે. એની વ્યાપકતા વધારે વિસ્તારમાં ફેલાય તેવો દરેક સંભવ છે. પરંતુ રસ-સાહિત્યને પોષીને એના દરેક અંગોને નૈસર્ગિક રીતે ઉન્નત કરવામાં આવે તો જ ગુજરાતી સાહિત્ય દીપી નીકળશે. આપણું વિવેચન-સાહિત્યને વધારે મજબુત અને વ્યાપક બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતીઓમાં હિંમત, સાહસ, ઉદ્યેગ, નિશ્ચય છે; ભુષિ અને સૂક્ષ્મ વિચાર છે; હાપસ, બરહારકુશળતા પણ છે; સાહિત્ય, સંગીત અને ક્ષારસિકતા પણ છે, એટલે ગુજરાતીઓ ગુજરાતી ભાષાની મેઝા એક નિષ્ઠાથી કરી ઉન્નત સાહિત્યરૂપી રત્નો પેદા કરશે એમાં કંઈ શક નથી ગુજરાતી સર્વે પ્રાંતીય ભાષાઓમાં ઉન્નતત્વ પ્રાપ્ત કરે, એની શક્તિ, સામર્થ્ય જગ, વીર્ય, ઓગસ, ગારવ અને પ્રતિભા વધે, એની મેઝા, વ્યાપકતા અને વિભૂતિ આખા ભારતમાં પ્રચલિત થાય એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

અંતમાં હું શ્રી માનવંતા પ્રાદુષ્યાએને પુનઃ આવકાર આપી વિરમું છું.

‘જગત જે તુમ તનજ થયાં ત્યાં આ નરચેતન ભગતી;
પ્રાપ્તી દિશામાં વિવિધ ગંગ ભરી, ઉદય ઉપા જગદગતી.

જો! દિવ્ય દસંત પ્રભાત;

તુમને વંદન જય ગુરુગત !

ધેરી ધુરંધર દેશનણની સુધર માળ થ મ ક મે ;
સ્વતંત્રતા, શિદ્ધિ સિદ્ધિને પ્રતાપ, ચેતન સંગ મે.

જોઈ સ્તબ્ધ થશે જગમાન !

તુમને વંદન જય ગુરુગત.”

પ્રમુખશ્રીની વરણી અને ભાષણ

સ્વાગત-પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું થયા બાદ, સંમેલનના વરાયણ પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને પ્રમુખસ્થાન લેવ નો પ્રસ્તાવ દી બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ રજૂ કર્યો હતો, જે સર્વાનુમતે વધતી લેરામાં આવ્યો હતો.

આ પછી સભાજનોના તાળીઓના હુપનાદ વચ્ચે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું અને સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપટે, પરિપદ પ્રમુખ તરીકેનો રૂપાનો ચન્દ્રક તેમને કંઠે આરોપ્યો હતો.

તે પછી પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મા મુનશીએ પ્રમુખાદેથી પોતાનું ભાષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું હતું.

સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનું ભાષણ

સત્કારમંડલના અધ્યક્ષ, સન્નારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો,

આજે આ સ્થાન સ્વીકારતાં હું સંકેત અનુભવું '૧' આ તો સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામથી માંડી મહાત્મા ગાંધીજી સુધીના ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનના ચક્રવર્તીઓનું સ્થાન છે, એટલે અહીં ખેસતા હું આજે અણ-અનુભવો લોભ અનુભવ હું મને મારી અશક્તિ-ઓનું તીવ્ર જ્ઞાન થાય છે. પણ જે રનેદ અને વિશ્વાસથી તમે મને સર્વાનુમતે આ સ્થાન સારું પસંદ કર્યો, તે જ માત્ર મારામા આત્મ-શ્રદ્ધાનો સંચાર કરાવે છે, અને તેના વડે જ તમે મને સોપેલા નિમ્ન અધિકારને ન્યાય આપી શકવાની કેક આશા હું મેવું છું. અને તેને ગોચર નીવડું એ સિવાય મારા અંતરની બીજી ઈચ્છા નથી.

હેતુમાં પંદરેક વર્ષથી હું સાહિત્ય પરિષદ સાથે સંકળાએલો રહ્યો છું. ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી સ્વ. સર રમણલાલ, ગ્વ મટલાઈ કાંટાવાળા અને બાઈ લીરાલાલ પારેખના કહેવાથી મેં એમાં રસ લીધો છે અને લેવડાવડો છે. પણ મારી સેવાનું ક્ષેત્ર સારી રીતે બદલાએલું હોય, ગયા જુલાઈમાં જ એ બાર અન્યને સોંપવા મેં પરિપદનું ઉપપ્રમુખપદ ઇચ્છું. પણ તમને, કરાંચીના ગુજરાતીઓને, જાણે એ

ન રુચ્યું, અને આજે બે વર્ષને માટે તમે મને એની સાથે ફરી બાંધી દીધો છે.

કરાંચી મહાગુજરાતનું ગવંલયુ" કેન્દ્ર છે. અહીં ગુજરાતના સીમાગતી બહાર વચ્ચા છતાં તમારા હૃદયમાં ગુજરાત માટે માન છે, તેના સાહિત્ય માટે આદર છે, તેની ગિચ્છિતા માટે પ્રેમ અને ગૌરવ છે. અહીં રહ્યાં રહ્યાં પણ તમારી નજર ગિરિગજ ગિરનાર પર, સાગરમતીના પુષ્પ તટ પર, ભૃગુકંઠના ભૂત ગૌરવ પર, નષ્ટ અણુદિક્ષવાડની અદ્ભુતરંગી મહત્તા પર, ઝૂંબાઈની પતંમાન ભવ્યતા પર ફરે છે; અને તમારા હૃદયમાં પ્રચંડ ધ્વનિ જાહેર છે: “ત્યાં ત્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!” અને એ દૃષ્ટિથી અને આ ધ્વનિના ગુંગનથી પ્રમુખ શોધતાં ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ના નશામાં તમને એ શબ્દોનો યોગ્યક તો નથી જડી ગયોને? એ કે ગમે તે કારણ હોય, પણ મને દીધેલા આ અધિકાર માટે હું તમારો સાનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

બારમા સંમેલન પરિષદ પછી થયેલા મુ. નરસિંહગવલાઈના અવસાનની હું સખેદ નોંધ લઉં છું. નાટક ને નવલકથા સિવાયના ધણીખરાં સાહિત્યના ક્ષેત્રોમાં સમભગ પચાસ વર્ષ સુધી એમની હાક વાગતી હતી. ધણી વિષયોમાં એમનો નિષ્પૃંથ અંતિમ ગણાતો. શુદ્ધ અને સત્યશોધનથી પ્રેરાયેલી આ બીમંખિતામહની આણુથી સાહિત્યકારો ને સાહિત્યગસિકો બને ક્રજતા હતા ધણી વાર તો જાણે અવસ્ય દુઃખ હોય એમ એ આપણા સાહિત્યવ્યોમમાં શોભના. આજે એ ખર્ચા, અને આપણું આભ મૂનું ને નિરતેજ લાગે છે. તમારા બધાના તરફથી, અને માગ પાતાના-એમનો ને મારો સંબંધ તો નિકટનો હતો-તરફથી હું એમને રમઝણાંજલિ આપું છું.

આજે તેત્રીસ વર્ષ પહેલી જ વાર સાહિત્ય સંમેલન મહા-ગુજરાતમાં બંદાય છે. જ્યારે પરિષદે અહીં આવવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે એણે ગુજરાતની મીમાઓને વિગૃહ કરી નાંખી. અને હું આશા રાખું છું કે પરિષદ બંધિત્વમાં વખત મળે ત્યારે મહાગુજરાતના મોટાં મધ્યમાં જરૂર સંમેલન જરૂર.

હેમચંદ્રસરિએ. એનું 'કુમારપાલ ચરિત્ર' પાટણની મહતાની ભાવનામાંથી ગુજરાતની અસ્થિતા પ્રગટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન. આ જ્યોતિષરત્ના તેજથી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના કાળમાં અનેક કવિઓએ પોતાની કૃતિઓને ઉજ્જવળ કરી

આજે આપે અવસર આપ્યો છે તો કહેવાની તક લઉં છું કે કાષ્ઠક દ્વિયસ આ વિધાનિધિનાં રમરણો સતેજ રાખતી પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પરિષદ આદરશે અને પાર ઉતારશે ત્યારે જ તે ઋણમુક્ત કહેવાશે.

પણ પછી પાટણ પડ્યું અને ગુજરાતની જાવના ધડીભાર નબૂટ થઈ ગઈ. પરહરતે ગયેનું ગુજરાત, વીખરાઈ ગયેલી અને વિદ્વતા, ધરમ કાપતો એનો જનસમૂહ જેમ તેમ જીવન વીતાડવા લાગ્યાં છતાં સારે નસીબે માલુભરોએ ગુજરાતી જાણને જીવતી રાખી અને સમૃદ્ધ કર્યાં કરી છતાં સત્તરમા સૈકાના મધ્ય સુધી એમની કૃતિઓમાં ગુજરાતી અસ્થિતા દેખા દેતી નથી

આશરે ૧૬૪૫ માં હારમાળા રચાય છે સાહિત્યરસિકો 'મહેતાજી' તરફ આકર્ષાય છે, એમના જીવન અને કવનના પરિચયમાં આવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પરિણામે એમના કેટલાક જીવનપ્રસંગો વિશે સાહિત્ય સરજવા માર્ગે છે. આ બધામાં મુખ્ય કવિ પ્રેમાનંદ. એમણે મહેતાજીની જીવનગાથા ગાઈ; એમની હારમાળા, હુંડી, આજ ને આમેરાં વડે ગુજરાતીઓની કલ્પના જૂનાગઢના ભક્તશિરોમણી પર એકામ બની, ટળી અને અણુજણી એ કલ્પનામૂર્તિની આસપાસ ગુજરાતની અસ્થિતાને આઠો આભાર નીરખવા લાગી.

વળી પાછી બરતી પછીની ઓઠ આવી. ફરીથી દોઢમે ત્રોનું આવરણ છતાયુ-ન્યાં સુધી નમંદ આગ્યો ત્યાં સુધી આગણીસમી સદીની મધ્યમાં જ્યારે કેળવણીની કેવળ શરૂઆત હતી અને રાષ્ટ્રીયતા તો જન્મી નહોતી ત્યારે આ ઉત્સાહધેરા, અધીરા, યોવનભર્યાં પીરે ગુજરાતી સાહિત્યનું મચત કયું" ને નવરત્નો કાઢ્યાં એણે ઇતિહાસ ખંજોળ્યો ને ગુજરાતીઓની કથાઓ એકઠી કરી; એણે જીવન સંશોધનું અને ગુજરાતનાં સામાજિક લક્ષણોની ચર્ચા કરી એની નવવંત કલ્પના થઈ ગુજરાત બિનુ થયું-ભૌગોલિક નહીં, પણ જૂત મહત્તા અને વર્તમાન નિશિષ્ટતાથી સમૃદ્ધ ચેતનવંત વ્યક્તિ-અને જીવનગર મેંવંશી અસ્થિતાને ચબ્દોમાં ઉગ્યારી.

“જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત!”

નમંદનાં અનેક ઝણોમાં આ પણ એક નાનું મૂનું નથી. ઉચ્ચારનાં હેયું ચનગન થાય એવા આ ચાર શબ્દો ગુજરાતી અભિમતાને પ્રાણ સમા પ્રિય અને પ્રેરક છે.

‘નમંદ’ અને એના સમકાલીનોના પ્રથમોથી આ અસ્મિતા સાહિત્યમાં અમર રથાન પામી ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિન્નાર વધનાં કેળાએલા ગુજરાતીઓ બે પાંચ સાહિત્યકારો પ્રતિ અંકાત્ર દષ્ટિ ગામતાં શીખ્યાં જનના આગળ ‘સધગુ જોસંઝ’ ને ‘વનરાજ આવડા’ ની કથાઓ દ્વારા જૂત મહત્તા સજીવન કરવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા. ‘ગુજરાત’—એક, અવિભાજન, અભેદ અને અનુભવ-જીવંત વ્યક્તિ-રૂપે-કલ્પનામાં ને ભાવનામાં સરળતા લાગ્યું.

આ ભાવનાના ધડતરમાં કાળે કરીને બીજાં પણ કેટલાંક તત્ત્વોએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

નમંદ પછી તો ઘણા ગુજરાતીઓએ આ ભાવના સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. ‘ગુણવંતી ગુજરાત’,^૧ ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ, અમારો ગુણિયમ ગુજરાદેશ,^૨ ‘જ્ય માઓ, જ્ય માઓ, ગુજરાત મિરાનો જ્ય માઓ’,^૩ ‘ગુજરાત મોરી મોરી રે’. ‘આમ આ ભાવના પૂરેપૂરી પોષાઈ છે નવવક્યાકારોએ સરજેલાં ગુજરાતી પીરોના કાલ્પનિક વ્યક્તિત્વે એને આશયગ્રાહ્ય પૂરું પાડ્યું’ છે. સાહ્ય ને સરકારના સંશોધનથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાથે કામ કરના કેટલાય ગુજરાતીઓએ અસ્મિતાનો સાક્ષાત્કાર કેળવ્યો છે. આ અસ્મિતાની અજબ ભાવનાને પોષના સ્વ. રણજીતરામ આ પરિષદની સંરથા રથાપી ગયા. ગુજરાતીઓ ગુજરાત સરજે એ એમના જીવનની મહત્તાકાંક્ષા હતી.

પણ આવી ભાવના જે પ્રાંતીયતાની સિદ્ધિ સારું મેંચાય તો તે નરર સંકુચિત બને, અને ગૃહવિધાનની આડે આવે. દિંદ જેવા વિશાળ દેશમાં જ્યાં સામાજિક અને ધર્મિક બેદોના ઢગવા પડ્યા હોય

ત્યા પ્રાતિક પ્રેમની નીસરણી દ્વારા જ રાષ્ટ્રીયતાની સિદ્ધિને પહોંચાય-જે આ ભાવો પરસ્પર વિરોધી ન હોય તે.

દિદ્યી અલગ ગુજરાતનું અસ્તિત્વ ન હોવું જોઈએ, ન હોય શકે એ મહારાષ્ટ્ર સાથે સિંધ સાથે, મારવાડ ને રજપુતાના સાથે નિકટ સંબંધે સંકળાએલું છે રાષ્ટ્રીયતા જે વર્તમાન પર શાસન કરે છે તે તે ચિરકાલ ચાલનાની, અને બધી પ્રાન્તિક વિશિષ્ટતા દ્વિંદની પ્રચલ એકતામાં ભળી જાય તે જ જીવનસાહસ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

અન ગુજરાતની અસ્મિતાએ આ સાહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે ગાંધીજીને પ્રતાપે આ વિશ્લેષણન, રાષ્ટ્રવિધાયક, દિવ્યદર્શી મહાપિંએ રાષ્ટ્રસેવાને ગુજરાતીઓનો ધર્મ બનાવી તેમને વ્યવસ્થિત, અદ્વિ સાત્મક રાષ્ટ્રીય વિચારની શક્તિનો અને કૃષ્ણિનો આપ આપ્યો છે. રાષ્ટ્રીયતાને ગુજરાતી અસ્મિતાનું લક્ષણ બનાવી જે વિરોધી ભાવનાઓ ચાત તેનું સમીકરણ કર્યું છે એમનું પ્રચલ વ્યક્તિત્વ, એમનું રાષ્ટ્રવિધાન, એમનાં દિગંતગામી પરાક્રમે અને એમની સંજીવની પ્રેરણાથી રાષ્ટ્રીય ઇચ્છાશક્તિના અગભૂત યત્ન ગુજરાતીને સરળ થઈ પડ્યું છે ગુજરાતની અસ્મિતા આમ રાષ્ટ્રીય આત્મસિદ્ધિનું પમથિયું બની રહે છે.

પોતાની ભાષા ને સાહિત્ય, પોતાના સ રહસ્ય ને જીવનને અસ્મિતા વડે સજીવન કરતો ગુજરાતી રાષ્ટ્રધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એ સ કલ્પ વડે 'ગુજરાત'ને જીવંત કરે છે; 'રાષ્ટ્ર માં એને વિલુપ્ત કરી દેવા માટે-જેમ યોગી સમાધિ આદરે છે, પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મમય બનાવી દેવા માટે-તેમ.

૫

આ અસ્મિતા સાહિત્યને કેમ પ્રેરે છે તે તપાસતાં પહેલાં, ફરીથી, એ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય તે તપાસીએ.

૧ ગુજરાતીઓની ભાષા ને સાહિત્ય, સંસ્કાર, પરાક્રમ ને પ્રવૃત્તિનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ.

૨ આપણી જ કલ્પના વડે સમસ્ત ગુજરાતીઓના બન્યા 'ગુજરાત'ને આપણા મન આગળ રાખતા શીખીએ છીએ.

૩ ગુજરાતને હિંદી ગાંઠના એક અવિયોત્સવ અગ તરીકે જ કદપીએ છીએ

૮ આપણી સામુદાયિક એકતા જેમાં મૂર્તિમાન થઈ છે એવી ગુજરાત ની ભાવના પર એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન કરતાં આપણા આચાર, નિયમ ને સકલ્પ આ ભાવનાથી જ પ્રેરાય છે.

૫ પંચિણમે આ ભાવના એવતા ને સમૃદ્ધ કરતા ગુજરાતીઓને સઘ મોટો થનો જાય છે.

૬ એવું સાહિત્ય પ્રગટે છે કે જેથી આ ભાવના પ્રસરે. એ સક્રિય સંકલ્પમા પરિવર્તન પામે, અને એ ભાવનાથી પ્રેરાએલા ગુજરાતીઓની ઇન્છાશક્તિઓ એક જ જાણીના વણાટમા ગુ થાય જાય

૭ એ ભાવનાની મિદ્ધિ અથે મેવેલી સંકલ્પજન્ય સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે કે જેથી એકતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

૮ આ ભાવનાની જ્યોત કાપમની જગે અને ઇન્છાશક્તિઓનું ગુ થયું સદૃશ બની સમગ્ર ઇન્છાશક્તિ - collection નાપી - પ્રભાવશાળી ગને માટે સામુદાયિક સુદૃઢતા કેળવાય છે, આદરભોજ વચ્ચે બને બળનો હોય કે શાન્તનો, ગસનો હોય કે નીનિનો એમાં સમાર્પ જતી કલ્પના, સકલ્પ ને સિદ્ધિ દરેક માણસ ગાતાના વ્યક્તિત્વના બળ વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે

‘ગુજરાત’ને ‘ગાંધી’ની મહાવ્યક્તિ સંગતવાની શક્તિમા દરેક માણસની ઇન્છાશક્તિનો હેતુપૂર્વક સ્વીકાર્યોએ પ્રયત્ન રહ્યો છે. આજ વસ્તુ આપણા પૂર્વજો વચ્ચેનો, તેમ જ આપણા જૂના સમુદાયો અને આજના સમુદાયો વચ્ચેનો માલિક ફેર બતાવે છે આપણા પૂર્વજો અનિ-જએ સામુદાયિક ભાવનાના અગ બની રહેતા, આપણે મ કલ્પપૂર્વક આપણને જોઈતી સામુદાયિક ભાવના સરજી શકીએ છીએ.

જૂના સમુદાયો સમયના પ્રવાહમા પેઢીધ- કેળવેલા આચારવિચારથી અને વ્યક્તિગત સર્જકના અભાવથી ચાલ્યા કરતા બ્રાહ્મણ જ-મે થયાય, બ્રાહ્મણને પોતાના સમૃદ્ધ માટે જવ હોય, પણ બ્રાહ્મણવના બોખામ એ જ-મે, જીવે ને મરે, અને પોતાના આચારવિચાર માટે તે બ્રાહ્મણ આપે તો તે વાગસામા મળેલા મુઠનોને બળે જ.

બ્રાહ્મણમાત્રના બન્યા વિરાટપુરુષની કલ્પના તે સેવતો નથી, અને સ્વનંત્ર પ્રયત્ને તેને જીવંત સ્વરૂપ આપતો નથી.

આજના સમુદાયો સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓની અંગત કલ્પના દ્વારા સમૃદ્ધ છે, ને વ્યક્તિગત સંકલ્પ ને ઇચ્છાશક્તિને બળે જીવંત રહે છે.

‘ગુજરાત’ ને ‘રાષ્ટ્ર’ બંને વ્યક્તિગત કલ્પના, સંકલ્પ ને શક્તિઓનાં શુદ્ધભૂમી પ્રગટે છે. એ બંધાનો પાયો ને આશ્રય વ્યક્તિ છે, સમૃદ્ધ નથી.

અવિચળ એવા આ સત્યને કાંઈ ઝાંખે એમ નથી. વ્યક્તિના વિકાસ વિના સૌહાર્દ નથી, સમૃદ્ધિ નથી, સામુદાયિક બળ નથી. જ્યાં એ વિકાસને અવકાશ નથી ત્યાં જીવન નથી, પણ મૃત્યુની નિશ્ચેતન સમાનતા પ્રસરે છે.

ગયા સૈકામાં પ્રચલિત હતો તે વ્યક્તિવાદે માત્ર વ્યક્તિ પર ભાર મૂક્યો, ને વ્યક્તિત્વની શુદ્ધભૂમી ધ્યાનમાં ન રાખી. પરિણામે રાષ્ટ્રીય બળ ઘટ્યું, અને તેથી ફેટલાક આજે કાંઈ પણ પ્રકારે મેળવેલા સામુદાયિક બળની પૂજા કરી રહ્યા છે. પણ જે સામુદાયિક બળ વ્યક્તિઓના અંગત સંકલ્પથી નથી રચાયું તે શુદ્ધાત્માના જ્ઞાનના બળે જોડાઈ પાશવ છે ને તેટલું જ ટંકજીવી છે.

૬

વ્યક્તિત્વને સાહિત્ય ને કલા જોડે ગાઢ સંબંધ છે. બધું સરસ સાહિત્ય, ગમે તે કાલમાં કે સમુદાયમાં, પ્રખર ને સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાંથી જ ઝરે છે. જે નરસિંહ મહેતાનું વ્યક્તિત્વ ધર છોડી, ગાંઠા બની, ભગવાન ભજવામાં સાહસ્ય ન માનત, —જે મધ્યકાલીન રમપૂત સંસારની શૃંખલાઓ બેદી, સાધુડી બની દ્વારિકા નાસી જવાનું મીરાંમાં વ્યક્તિત્વ ન હોત તો એમના મુખમાંથી સદીઓ સુધી દગ્ગડતો ઊર્મિપ્રવાહ ક્યાંથી નીકળત ? જે કવિ સૃષ્ટિનું મધ્યબિંદુ પોતાના વ્યક્તિત્વ પર નથી ઠેરની શક્યો તેની કલ્પના સરસતાનું દર્શન નથી કરી શકતી; તેનામાં સર્ગકતા હોય તો યે નિર્બલ ને રોગિષ્ઠ; તેની કલ્પના ચિરંજીવ સંતાન જન્માવી શકતી નથી. બધી સરસતા સમૃદ્ધ ને વિવિધરંગી વ્યક્તિત્વમાંથી જન્મે છે અને તેના વિકાસથી ખીલે છે.

તેવી જ રીતે સાહિત્યમાં સરસતાનું માપ પણ તેમાં પ્રતિબિંબિત થતા વ્યક્તિત્વ ઉપરથી નીકળે છે. આ વ્યક્તિત્વ જે રીતે દેખાય છે:

અપરોક્ષ સ્વાનુભવ-મ્થાથી ને પરોક્ષ-પાત્રાનેખનથી મીઠાગાઇ ને દયાગમ, અણુદૃષ્ટિ ભજન માના, રાનાનુભવમ્થત કરે છે ને વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવે છે, નરસિંહ ‘સુન્દરસામ’માં ગદ્યાનુ પાત્ર ચીતરતા તેને આધુ આધુ વ્યક્તિત્વ આરે જે પત્ર આપણા જૂતા સમુદાયમાં વ્યક્તિત્વ અદામ્થ મ્થાનુ, તેથી તે સાહિત્યકારોનું જે વ્યક્તિત્વ તેમની કૃતિઓમાં દેખાય છે તે સર્વતુક નથી નરસિંહ મહેતા, મીઠાગાઇ ને દયાગમે હૃદયોદ્ગાર ભિમગઇ જતા હૈક વ્યક્તિત્વ દેખાડ્યું પણ ભાનજનું કયા ? પ્રેમાનંદનું કયા ? અને પરોક્ષ પાત્રાનેખનમાં તે એ કયાથી ખતાવાય ?

એટલે—

૧ જે સમુદાયમાં વ્યક્તિનો વિભાસ ન હોય ત્યાં સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વદર્શન જાદુ જ થોકુ હોય છે અને તે પણ ન-દુર્માના ભિમિક્થન રૂપે જ.

૨ તે સમુદાયમાં પરોક્ષ-પાત્રાનેખનમાં ઇવત વ્યક્તિત્વ નહીં જેવું હોય છે આ પરોક્ષ રીતે કરેલું પાત્રાનેખન કા તો (૧) કાંઈ ગુણના પ્રતીકરૂપે કરવામાં આવે છે કે (૨) સામાજિક આદર્શના બીમારૂપે

૩ અને જે સમુદાયમાં વ્યક્તિત્વના વિકાસને અવકાશ હોય ત્યાં ભિમિક્થન દ્વારા વ્યક્તિત્વ સંદેનાઇથી દર્શાવાય છે અને પાત્રાનેખનમાં વ્યક્તિત્વનિરૂપણ મગસ થાય છે

હ પરોક્ષ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ પર આપ્તો ભાર મૂકુ છું, કારણ કે તેમાં સાહિત્યકારની સર્જકતાની ખોળી છે આત્મોભિનું કથન એ તો પખીના પ્રિન્સિપલ જેવું પણ નેસર્ગિક ને પચત્તલીલું હોય છે એનો ભિમરો તા બહાર પડે ત્યારે જ શમે પરોક્ષ પાત્રાનેખનમાં લેખકની સર્જકતા સર્જનહારની શક્તિનું પ્રતિબિમ્બ ઝીંવે છે, અને શબ્દો દ્વારા ઇવત સૃષ્ટિ નજર આગળ સર્જ મૂકે છે આથી જ ભિમિક્થન કરતા નાટક સાહિત્યનું સ્વરૂપ નધારે સુદ છે, જેમ સગીનથી શિત્પ ને ચિત્રમ્થા છે તેમ તેથીજ જધા મહાન કવાસ્વામીઓએ Objective Creation મા-પરોક્ષ સર્જનમાં-કૃતકૃત્યતા માની છે

ન્યારે આચાર કે બળથી સમુદાય બંધાયેલો હોય ત્યારે સાહિત્યમાં મનુષ્યનું દર્શન પ્રતીક કે બીજાંરૂપે થાય છે. ન્યારે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ શરૂ થાય ત્યારે વ્યક્તિત્વનિરૂપણમાં વાસ્તવિકતા આવતી જાય છે અને ત્યારે પરોક્ષ સર્જન દ્વારા સાહિત્ય સરસતાની ઊંચી કક્ષા પર ચડે છે.

આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વનિરૂપણ ધણે ભાગે બીજાંરૂપે છે. મહાભારતમાંના કેટલાક ભાગ ને ઔચકટિક જેવા અપવાદ છે ખરા; પણ થોડા જ આથી નાટકો માત્ર નાટકરૂપી કવિતાઓ—Dramatic Poems—બને છે. વંશપરંપરાગત રચાયેલા સમુદાયનું આ પરિણામ છે.

ગ્રીસમાં પહેલેથી વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ અવકાશ હતો. મનુષ્ય મનુષ્યરૂપે માન પામતો, માન સમુદાયના અંગરૂપે નહીં. તેથી જ ત્યાં લોકશાસનનાં બી સૌથી પહેલાં નખાયાં, તેથી જ ગ્રીક સાહિત્ય ને કલાએ અદ્ભુત સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. સર્વે કલાના અત્યરૂપ નાટકે પણ ત્યાંજ અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરી. ગ્રીક સાહિત્યકારોની કૃતિઓનું પરોક્ષ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ આજે પણ જીવંત નરનારીઓની સૃષ્ટિ નજર આગળ ઊભી કરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલેથી વ્યક્તિવિકાસનો અભાવ જેવામાં આવે છે. હરિભદ્રની ‘સમરાધ્યાકહા’ (ઇ. સ. ૭૫૦) ગુજરાતીએ લખેલી એક જૂનામાં જૂની વાર્તા છે. એમાં પાત્રો માત્ર ગુણનાં પ્રતીક છે. ગુણસેન રાજા સદ્ગુણનું સ્વરૂપ, અને અમિરામાં ખાલણ નીચતા ને ક્રોધનું સ્વરૂપ; એમાંથી એકેયને વ્યક્તિત્વ જ ન મળે. ‘ઉપમિતિભવપ્રવચકથા’ (ઇ. સ. ૯૦૬) માં સદ્ગુણો ને દુર્ગુણો જ, મનુષ્યના નામ નીચે, વિહરે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય જેના અધિષ્ઠાતા હતા એવા યુગમાં—દેમયુગમાં—ગુજરાતમાં અનેક કાવ્યો ને નાટકો લખાયાં, કલાએ અનેક સર્જનાત્મક પ્રયત્નો કર્યા, પણ પાત્રને વ્યક્તિત્વ આપવા તરફ નજર ન ગઈ તે ન જ મંઈ. એ નાટકો આજે રસથી વાંચવા અપરાં મંઈ પડે તેમાં કે નવાઈ? પૌરાણિક આખ્યાનોમાં, સામાજિક કથાઓમાં એક રાજા ને બીજા વચ્ચે, એક સ્ત્રી ને બીજા વચ્ચે એક નગરસેક ને બીજા વચ્ચે માત્ર નામનો જ ફેર. બધાં

માત્ર Types-નિશ્ચેતન બીનાં! 'સુરતસંભ્રામ'ની રાધા ને પ્રેમાનંદનાં ફેટલાંકે પાત્રોને કવિ સર્જકતાના આવેશમાં આણું આણું વ્યક્તિત્વ આપે છે, પણ તેને સૌંદર્યવિધાનનું મૂળ બનાવવાને પ્રયત્ન નથી.

પણ નમંદથી નવું વિશ્વ રચાતું થયું. જિજ્ઞાસો, કાલ્પ જિજ્ઞાસો આગ્યો વ્યક્તિવાદ. માનસમૃદ્ધિનું મધ્યભિન્દુ સમૂહ નહીં પણ વ્યક્તિ ઘણું. પોતાના વિચારો, અનુભવો અને આચાર દરેકને ધડવાનો અધિકાર હતો, એટલું જ નહિ; પણ તેને પોતાના જ રાખવા એ એનું પ્રથમ ને અનિવાર્ય કર્તવ્ય મનાયું. આ દૃષ્ટિથી ઉચ્છંખળતા આવી, સ્વચ્છંદ આગ્યો ને બેપરવાઈ આવી; સાથે સ્વાનુભવી સાહિત્ય પણ આગ્યું. પોતાના વ્યક્તિત્વમાં આત્મશ્રદ્ધા ઊગી, કલા ને સાહિત્યમાં પ્રાણ આગ્યો; સાથે પોતાની કલ્પના ને સંકલ્પ વડે ગુજરાતનું સામુદાયિક વ્યક્તિત્વ રચવાની દિશામાં પણ આવી. ગુજરાતીઓએ પોતાના ધર્મ ને સમાજનાં બંધનો સિધ્ધિ કરી, પોતાની કલ્પનાના બળ વડે, બધા ગુજરાતીઓ જોડે કડી બાંધી, નવી એકતા સર્જવા માંડી. આમ વ્યક્તિત્વ વસંતપરાગત સામુદાયિક બંધનોમાથી છૂટુ થવા માંડ્યું અને સ્વેચ્છાથી નવાં જીવંત બંધનો બાંધવા લાગ્યું.

સાહિત્યમાં આ દૃષ્ટિનિર્ભર એટલે નવું ચેતન આણ્યું. પ્રતીકથી બીજું : બીજાથી વ્યક્તિ 'સામાન્ય અનુભવથી નિરિહ્ટ સ્વાનુભવ : એધારા સાહિત્ય સ્વરૂપોને બદલે વ્યક્તિમત સ્વરૂપાતર 'સમશીલતાને બદલે વૈવિધ્ય. આ આપણા સાહિત્યવિકાસનો કેમ થયો.

ગુજરાતમાં વ્યક્તિત્વવિકાસને અવકાશ નહોતો, સાહિત્યકારની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિત્વની કિંમત ઘણી ઓછી હતી અને તેના સમૃદ્ધ નિરૂપણમાં રહેલી સરસતા પારખવાની શક્તિ ગુજરાતીઓમાં હતી નહીં આ કારણોને લીધે અહીં સદીઓ થયાં નાટકનું નામ ને નિશાન જ હતું. સ્વ. રણજીભાઈ ઉદયરામે અર્વાચીન નાટકની પ્રણાલી આરંભી, પણ એનું મૂળ તત્ત્વ તેમની કલાદૃષ્ટિની બહાર રહી ગયું.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી બે જીવંત વ્યક્તિઓ-નવ વસંતનાં પહેલાં બે મધ્યમધર્તા કલ્પનાપુષ્પો-તે સરસતીચંદ્ર અને

કુમુદ સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામની નવલકથાના એ એ અમર રત્નો. એના પહેલા ભાગમાં એ દસતાં, રડતા, ઇચ્છા ને સિધ્ધાન્ત વચ્ચે ઝાંઝાં ખાતાં જીવતાં મનુષ્યો આપણા નિકટબાંધવો સમાં આપણા જીવનમાં વસાઈ જાય છે. એમનાં ટપકતાં અશ્રુઓ આપણને ભીંજવે છે, એમના પ્રેમ ને કતવ્યની જ્યોત આપણને હૂંફાળાં આપે છે.

હેતુમાં ત્રીસ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં વ્યક્તિ સામુદાયિક પરાધીનતામાંથી છૂટી થઈ, વિકાસનાં ક્ષેત્રો શોધની ચાલી છે. ન્યાતોનાં બંધન શિથિલ થયા, કુટુંબની ઘટના બદલાઈ ગઈ. લગ્નની પ્રથા પર ગુલામગીરીની મુદ્રા દત્તી તે ખરી પડી; સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર થયો. પ્રેમે જનતાની કલ્પના મુગ્ધ કરી સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોતાં પ્રેમની ભાવના વ્યક્તિત્વવાતંત્ર્ય પર રચાય છે પોતે જાતે ન સ્વીકાર્યાં હોય એવાં સામુદાયિક બંધનોની એ વિદ્યાતક છે, કારણ કે એને આપણે ખ્યાલ ને કલ્પના વ્યક્તિગત છે. જીવનમાં અને સાહિત્યમાં એને સ્થાન મળ્યે મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે રચાય છે. આ બધાં વ્યક્તિત્વ-વિકાસનાં સીમાચિન્હો છે.

જેમ આ વિકાસ વધ્યો તેમ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સમૃદ્ધ થતું ગયું. આ સદીની શરૂઆતમાં એ પાત્રો નવા સ્ત્રીત્વનું દર્શન કરાવે છે: શ્રી ગોવર્ધનરામની કુસુમ ને કવિ ન્હાનાલાલની જ્યા-બને સ્ત્રીઓ બાંડખોર, વ્યક્તિત્વશીલ ને તેજસ્વી. શ્રી રમણભાઈનો ભદ્રંભદ્ર, અવિરમરણીય ને આંડબરધારી. શ્રી ધૂમકેતુનો લૈમાદાદા ને શ્રી રામનારાયણ પાંકની ખેમી, અને શ્રી દવે ને શ્રી ધનસુખલાલનાં વિપિત ને નિમંળા-બધાં આબેહુબ મનુષ્યો, ઝીણી મોટી શક્તિ અને અસંકિતઓની જીવંત ને ચેતનવંતી વ્યક્તિઓ. હું તો વ્યક્તિત્વનિરૂપણનોજ રસિયો રહ્યો છું. જીવંત સ્ત્રીપુરુષો ચીતરાયાં છે કે નહીં એ સિવાય મને બીજી પરવા જ નથી.

મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનું સર્જન આમ સમૃદ્ધ થયે કલાદષ્ટિ વિશુદ્ધ થતી ગઈ છે. પણ જેને આપણે સ્વજનથી ચે નિકટ ગણીએ એવાં કેટલાં પાત્રો આપણી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જીવતાંજગતાં બેઠાં છે? વ્યક્તિત્વમાં આપણો રસ એટલો નથી વધ્યો આપણે ત્યાં નવલકથા લોકોને રુચે છે પણ નાટક પર પ્રીતિ નથી, એ તો કાંઈ પણ પુસ્તક

વેચનાર કહી શકશે. હજી નવલકથા અને ઊર્મિ'કાવ્યમાં રાચવા જેટલી જ આપણી વ્યક્તિગત રસિકતા વિકસી છે. સદૃશ નાટક એટલે વાર્તાભાષ્ય દાગ આલેખાતાં આચારાત્મક વ્યક્તિત્વોની સુરેખ ઘટના. આવા વ્યક્તિવિહારી સાહિત્યમાં રસ લેવાની શક્તિ જોઈતા પ્રમાણુમ હજી ગુજરાતમાં નથી આા; એટલે અંશે આપણી સર્જકતા ને રસિકતા બંને અધુરાં છે.

૬ અ

આત્મોક્તિના સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વદર્શન દરાવતું મહેલ નથી. ઊર્મિ'કાવ્ય કે આત્મકથા એ આ સાહિત્યના લોકપ્રિય પ્રકારો છે, છતાં કેટલુંક એવું સાહિત્ય જન્મનાં જ મૃત્યુ પામે છે, કાગળ કે તેમાં સાદિયકારના વ્યક્તિત્વનું દર્શન થતું નથી. ઊર્મિ'કાવ્ય રચતા ધણી વાર તે પોતાની ઊર્મિ'ને બદલે પોતે કેના ઊર્મિ' કેળવવા માગે છે તેનું કથન આવી જાય છે; આત્મકથામાં ધણીવર પોતે છે એવો નહીં, પણ પોતે કેવો હોવો જોઈએ અથવા પોતાને લોકોએ કેવો માનવો જોઈએ તેનું કથન આવે છે. અને પરિણામે આવા પ્રયત્નોમાં વ્યક્તિત્વદર્શન સ્પષ્ટ ને સુરેખ બનતુ નથી, સનાતન માનવને બદલે આડબરી નટનું એક કે વધારે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે ને કૃતિ સરસ જનતી નથી. (હું છું એવાનું જ દર્શન થવા હજી), એ માનવીને માટે આપણે ધારીએ છીએ એવી સરસ વસ્તુ નથી. જીવનભર સંસારની રંગભૂમિ પર આપણે નવા નવા ભાગે ભજનવા માગીએ છીએ અને તે દેવ સાહિત્ય રચતી વખતે દૂર થઈ શકતી નથી. પણ જ્યારે કોઈ કલાપી પોતાનું દર્શન મુક્ત કંઠે ગાય છે, તે જેવા હતા તેવાનું, અને તેના નિર્મલ ને સ્નેહવશ, જોળા, ઊર્મિ'ધેવા, પ્રણય ને પ્રતિષ્ઠા વચ્ચે કચરાતા આત્માના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનું દર્શન થાય છે. અને આપણે આટલે વળે પણ તેને આપણા સનાતન સ્વજન ગણી કાઢે વળગાડીએ છીએ

પૂજ્ય ગાંધીજીના આત્મકથનમાં પણ તેવું જ વ્યક્તિત્વદર્શન થાય છે. તેથી જ તે શિષ્ટ સાહિત્ય બને છે. સમૃદ્ધ ને ભાવનાશીલ વ્યક્તિત્વ : પ્રચંડ ઊર્મિ'થી ને સક્રિય તરવરતું, આત્મનિર્ણિત નિયમોમાં વિકાસ પામતું આપણે જોઈએ છીએ, અને આપણને પ્રતીતિ

યાય છે કે એમાં દેખાતો, સત્યની શક્તિ અને માનવ નિબંધતા વચ્ચે નિકટ મુસાફરો કરતો આત્મા આપણા સનાતન સ્વજનનો છે. અને આ પ્રતીતિથી એ કૃતિની કિંમત અંકાય છે આ બે અમર ગુજરાતી કૃતિઓમાં બે તદ્દન જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિઓનું દર્શન થાય છે. અને કલાપી ને ગાંધીજી, એ કૃતિઓ દ્વારા, આપણા જીવનસાથીઓ બને છે.

પરોક્ષ સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ કરવું એમાં સાહિત્યકારની સર્જકનાની કસોટી છે સંપૂર્ણશિષ્ટીનો ખરો કીમિયો એમા રહ્યો છે. કલાપી ને પૂજ્ય ગાંધીજી નૈસર્ગિક નિબાલસતાથી જો વ્યક્તિત્વદર્શન કરાવે છે તે સાહિત્યકારને સમૃદ્ધ સર્જકશક્તિથી કરવું પડે છે. પાત્ર સર્જનની એની પ્રયોગશાળા તૈયારીએ.

સાહિત્યકની સ્ત્રી મિત્રની સ્ત્રીને મળવા ગઈ છે. સ્ત્રી ને મિત્ર બંને વિશ્વસનીયતાની સંપૂર્ણ કસોટીએ ચઢેલાં છે એટલે એના હૃદયમાં જરાય સંદેહ નથી પણ માત્ર વિચાર આવે છે કે બે વિશ્વસનીય ન હોય તો આમ કલ્પનાના શાત સાગર પર વહેમ ને ઇલાનો તરંગ આવે છે; મિત્ર ને સ્ત્રી એકલાં મળે, ન મળ્યો પ્રસંગ મળે, ન કહેવાનું કહેવાઈ જાય, ન ધાર્યો રહેલ સબંધ જીભો થાય; પોતાનું જીવન વહેમથી વિચર્યું બને, સ્ત્રી અકારી બને, છોકરાંનાં મુખ પર ખીજની રેખાઓ દેખાય-તો પોતે શું કરે ? લડે, ઝડે, છૂટે પડે ? કે લગીરમ આત્મત્યાગથી હૃદયનાં ઝેર હૃદયમાં શમાઈ કતવ્યની મૂર્તિ બની રહે ? પોતે કતવ્યમૂર્તિ બની રહેવાનો સંકલ્પ કરે છે, નવી સૃષ્ટિમાં નવી જીવનદીક્ષા સ્વીકારતાં એનું વ્યક્તિત્વ નવા રંગે ચમકે છે.

સાહિત્યકાર કલમ પકડે છે અને આ હિંદુનોથી પોતાના વ્યક્તિત્વને આવેલા નવા રંગો કાલ્પનિક ને નવી સૃષ્ટિ પર ચમકાવે છે. સ્ત્રી ને મિત્ર પણ નવાં સ્ત્રી પુરુષો બની જાય છે; અને એ બે વચ્ચે પોતે નાયક બની કાલ્પનિક આત્મકથા લખી રહે છે.

સ્વ. કલાપી ને પૂજ્ય ગાંધીજીને પોતાનું હતું તેવું વ્યક્તિત્વ દર્શાવતું હતું, સાહિત્યકારને પોતે રચેલી નવી સૃષ્ટિમાં તે દોલત તો

પોતાનું વ્યક્તિત્વ કેવું બનત તે દર્શાવતુ ગ્યું. આ ક્રિયા અધી બને છે, કાઠણ કે—

(૧) પોતે કાણુ વાગ અનુભવેલી ઊર્મિને ધુટી ધુટીને સુંદર રચાથી સ્વરૂપ આપનાની એનામાં રસજ્ઞતા જોઇએ;

(૨) એ ઊર્મિના ગ્રાહી સ્વરૂપને કલ્પનામાં મદાવાવનાં નહીં સામગ્રી એકઠી કરનાની એની કલ્પનામા સમૃદ્ધિ જોઇએ,

(૩) એ સામગ્રી એકઠી કરી તેમાંથી એ સ્વાનુભવને અનુકૂલ વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ગ્રથવાની શક્તિ જોઇએ,

(૪) એ નહીં સૃષ્ટિને યોગ્ય પોતાનું વ્યક્તિત્વ પનરાગને માટે નિકસાવવાની શક્તિ જોઇએ;

(૫) પોતે નિકસાવેલા વ્યક્તિત્વને અણદીગી સૃષ્ટિમાં નવા અનુભવો કનનવાનું કાપનાવૈધિય જોઇએ અને

(૬) એ નવા સમગ્ર વ્યક્તિત્વની રેખાઓમાં કેંક શૈમિક માનવનાની અપૂર્વતાનો ભાસ થવો જોઇએ

આ બધી શક્તિઓના સંયુક્ત ઉપયોગથી સહિયમર નહીં કલ્પનાસૃષ્ટિ ઊભી કરી, પોતે, નવે ને સમૃદ્ધ સ્વરૂપે, ન જોયેલા અનુભવો કરે છે, અને તે કાલ્પનિક સ્વાનુભવો ચન્દ્રોમાં વ્યક્ત કરે છે

તે જ પ્રમલે પોતાની જીને મિત્રનાં વ્યક્તિત્વો જે એને પામ્યા છે તેમા એ નવા ગંગો ઉમેરે છે નવી સૃષ્ટિમા શક્ય એવા અનુભવો ઊભી પામે કરાવના માટે તે પર-સ્વભાવ-પ્રવેશ કરે છે. જેમ લોકો અસલ પર-કાયા-પ્રવેશ કરતા હતા તેમ અને પરિણામે એનો મિત્ર ને જી જુદાં જ બની જાય છે.

આ નલે પાત્રોમાં—

(૧) અસલ વ્યક્તિ વનો પાયો એટલો મજબૂત જોઇએ અને લેખકની સજ્જતા એટલી અપ્રમાણ જોઇએ કે નવું નિકસિત વ્યક્તિત્વ વાસ્તવિક લાગે અને તેજે કરેલા કાલ્પનિક અનુભવો સ્વાભાવિક લાગે,

(૨) અને છતાં એ વ્યક્તિત્વ એવું દેખ કે જેથી પુસ્તક વાંચનારને એમા પોતાનો જ મિત્ર કે સાથી દેખાય.

આમ સાહિત્યમાં આલેખેલું વ્યક્તિત્વ આખેદુળ કાંઈ જીવંત અને પરિચિત માણસનું હોય એવું લાગે, અને છતાં એમાં એવી હૃદયસ્પર્શતી માનવતા હોય કે અનેક વાચકોને પોતાના કાંઈ સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ એમાં જણાય, - યારે વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ સફળ થયું ગણાય. આપણા સાહિત્યમાં કવિની સર્જકતાએ પેદા કરેલી પ્રૌઢમાં પ્રૌઢ ને જીવંતમાં જીવંત વ્યક્તિ હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણની. ભાગવત-કારની કલ્પનાનું એ પરિણામ છે. એ પુરાણમાંથી નીતરતી વ્યક્તિનાં લક્ષણ લાડકડા પુત્રના, દેલખટાઉ વરણગિયાનાં, પ્રેરક સખાનાં, સર્વદેશી મુત્સદ્દીના લાગે છે; અને છતાં એના દરેક સ્વરૂપમાં સર્વ સામાન્ય માનવ હૃદયની કાંઈ ભિન્નિતિને મૂર્તિમાન કરતી અપૂર્વતા દેખાય છે. જેમ કાવ્યસૃષ્ટિ આપણી વ્યવહાર સૃષ્ટિ કરતાં અપૂર્વ હોય છે, તેમ સાહિત્યમાં નિરૂપેલું વ્યક્તિત્વ વ્યવહારમાં દેખાતા વ્યક્તિત્વથી વધારે સંવાદી છે.

આમ વ્યક્તિઓ સર્જતા સાહિત્યસ્વામી, સિદ્ધિઓની સર્જકતાને વીસરાવી, વિશ્વકર્માની કલાને વધારે અપૂર્વ બનાવે છે. આમ હોમરનો એકીલીસ ને હેક્ટર, વાલ્મીકિના રામચંદ્ર, કાલિદાસની શકુંતલા ને ભાગવતકારના શ્રીકૃષ્ણ, શેક્સપિયરના હેમ્લેટ, ઓથેલો ને ફોલ્સ્ટ્રાફ, હુગોનો જીન વેલજીન અને કુમાનો દારતાન્યો, ડાન્સનની નોરા ને ટૉલ્સ્ટોયની એના કરેલીના ખરાં સ્ત્રી પુરુષોથી વધારે માનવી છે, ખરી વ્યક્તિઓથી વધારે અપૂર્વ છે, અને તેથી આપણી જીવનયાત્રાના અણુવિછોડામાં ને નિકટના સાથી બને છે. અને સાહિત્ય આમ જીવનથી વધારે સત્ય ને પ્રબલ બની આપણને, વધારે સમૃદ્ધ અનુભવસૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય અપાવે છે.

૭

હેલાં પચીસ વર્ષમાં માંધીજીએ હિંદના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ઘડતરને નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એ વિધાયકનો અગત ફાળો પણ વાર નજર બહાર રાખી આપણે એમણે પેદા કરેલા બળનું નિરીક્ષણ કરીએ.

માંધીવાદ એટલે શું ? એનાં અર્થો કયાં ?

માંધીવાદનું પહેલું અંગ સત્ય. સત્ય એટલે દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવ ને સ્વાનુભવની કસોટીએ ચલાવેલો સ્વધર્મ. આ સત્ય તે

દરેકનું પોતાનું જ નિરાણું; એની અને એના ઇશ્વર વચ્ચે બંધોડો બ્રહ્મસંબંધ; જેને માટે એ ગ્રાણ પાચરવા તૈયાર હોય તે દષ્ટિ. આમ માનવીનું વ્યક્તિત્વ સત્ત્વ સ્વરૂપે પોતાનો વિકાસ શોધે છે અને કર્તવ્યની કમોટી પર ચઢી વિશુદ્ધ અને જીવિષ્ટ બને છે. અને જેમ આ સત્યના સ્વરૂપ પર જાર મૂકાય તેમ તેમ આ વ્યક્તિત્વ વધારે ભવ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાંધીવાદનું બીજું અંગ અહિંસા છે. અહિંસાનો અર્થ એક વખત 'અમારી' થયો હતો. કુમારપાલ ગમ્મના રાજ્યકાલમાં જુ મારનારે 'જીવસદિકા' બંધાની પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કયું હતું. આ વ્યક્તિગત બળને ગાંધીજીએ સામુદાયિક ઉપયોગમાં આવડું અને તેમાંથી સત્યાગ્રહનું વજ્ર ધસ્યું. પોતાની દૃષ્ટિએ નીરખેલા સત્યથી ન ચળવાનો સંકેપ તે સત્યાગ્રહ : આ એનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ; એ જ્યારે સમુદાય દ્વારા આરંભાય ત્યારે એ આગ્રહમાં અનેકના સત્યો સમાઈ જાય, અનેકની કલ્પના ને સકલ્પ એકાગર બને અને અનેક વ્યક્તિત્વોની યુથણી થઈ જાય. આ સામુદાયિક સત્યાગ્રહથી જુદા જુદા વર્ગો ને ધર્મોનાં નરનારીઓને એકજ સક્રિય સંકલ્પ દ્વારા ગપ્ટ સજાતા આપણે દીઠાં છે. ફ્રાંસ જેવા દેશોએ હિંસાત્મક વિગ્રહો દ્વારા સકલ્પ સિદ્ધ કરી 'રાષ્ટ્ર' રચ્યું છે પણ એ વિગ્રહો તો વિકટ હતા અને લાખો કાળ ચાલેલા. હિંદે અહિંસાત્મક વિગ્રહથી થોડે ભોગે ને ટૂંક વખતમાં એ ભાવના સિધ્ધ કરી. આનું કાગળ એટલું જ કે અહિંસાત્મક વિગ્રહમાં વ્યક્તિગત સકલ્પ-સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા ત્યાગને વધારે સ્થાન હતું. અને તેથી તેમાં જોડનારને વધારે વ્યક્તિગત કેળવી સામુદાયિક ઇચ્છાશક્તિના અંગ બનવું પડ્યું. આમ ગાંધીજી જગતના સમયબળના અધિષ્ઠાતા બને છે. એમની પ્રેરણાથી વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું છે અને સામુદાયિક એકતા સર્જવાનું દરેકને સહેલું થઈ પડ્યું છે.

ગાંધીવાદ સ્પષ્ટ કરે છે કે વિકાસ પામેલું વ્યક્તિત્વ અને સંકલ્પજન્ય સમુદાય બે સાથે રહી શકે છે ખરૂં જોતાં જેમ વ્યક્તિત્વ વિકમે તેમ સમુદાય; વ્યક્તિઓની સકલ્પયુગ્મણીથી વધારે પ્રયત્ન અને મતિમાન બને, વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર બન્ને ભાવના પરસ્પરાવલંબી થાય.

૮

સાહિત્યમાં પણ આનું જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે. વ્યક્તિત્વનું સૌંદર્ય સાહિત્યકારો વધારેને વધારે નીરખતા બન્ય છે. અને સાથે હેતુપૂર્વક આદરેલા પ્રયત્નથી જનસમૂહની ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતી સમગ્ર એકતા વધારેને વધારે અનુભવતા થયા છે. ગરીબો ને દલિતોના અનુભવોનાં પણ નોંધ સાહિત્યમાં ઉતરવા લાગ્યાં છે. સામાજિક અન્યાય કનિઓના હૃદયમાં જ્વાલા પ્રગટાવે છે. રાષ્ટ્રની ભાવના તો સાહિત્ય ગાત્રમાંથી નીનરે છે પણ તે ઉપરાંત કવિ જગતના પીડિતોને પણ સમુદાય કહી તેના તરફ પોતાના ભવો વહેવડાવે છે.

કવિ નવી દૃષ્ટિ કેળવે છે :

‘ મન ! છાંડ નિદાળવા તારણિયા, કાળાં કેદખાના કેસ જે સળિયા,
એનાં કંદન શુ નથી સાંભળિયાં ?

એની બીતર મૌન એકાકી રીયાઝ રીયાઝ હમ્મરોના પ્રાણ શમે,
ત્યારે હાય રે હાય કવિ ! તુને સાગરતીર કેરાં શેણે ગાન ગમે ? ૧ ’

કવિ એ સમુદાય રચવા કાલ્પનિક વિગ્રહની નોખતો વગાડે છે :
અમે કંટકનો પુનિત તાજ પહેરી સિર પરે આજ પીડિત દલિતોનું
રાજ રચવાને આવ્યાં.
અમે જુગ જુગ કેરાં કંગાલ ભાંગી નરકનાં દ્વાર દેતાં ડગ એકતાલ
ધરણી પર આવ્યાં. ૨

વળી કવિનો ભાવ ઉભરાય છે :

મુખે શું બૂખ્યાને જળ બસ સિંચે દાદક વળે ?
નવસ્ત્રાં અંગેને જળથી કયમ રે હૂંફજ મળે ?
દરિદ્રી નોંધારાં હૃદય જળ દેખી કયમ દરે ? ૩

પણ એકજ એતવણી આપું. સમસ્ત જગતને પોતાની આદરેતાના સમભાગી કરવાની જેને ઇચ્છા હોય તે પણ એ ન બૂલે કે

૧. મેઘાણી : યુગવન્દના

૨. મેઘાણી : ”

૩. સુન્દરમ : કાવ્યમંગલા.

સાહિત્યમાં વ્યક્તિનું સ્થાન જૂલુવું એ તો સૃષ્ટિને એની રોચ પર લિંધી ગોઠવવા જેવું છે. વ્યક્તિનો પ્રેમ અને અશુભ, ભક્તિ ને વિકાર, અસ્થિતા અને ક્ષયના, સ્વાનુભવ ને સ્વદષ્ટિ એ જ જીવન ને સાહિત્યનાં બળો છે, એના વિનાનું રાષ્ટ્ર વગર કંઈ સૃષ્ટિ વર્ણવવું સાહિત્ય એ તો કાચું કાચું છે. જેને રાજવી ન મમતો હોય તે અમજવી આલેખે, જેને સદેરની સુંદરીઓ ન પ્રેરે તે ભલે ગામડાની 'ગોરી' ની પ્રેમલુભા છે; પણ વ્યક્તિત્વભરી માનવતાથી તરવરતાં સ્ત્રીપુરોનાં આંતરજીવનનાં ન્યાં દર્શન થતાં નથી ત્યાં સાહિત્ય નથી ને સરસતા નથી.

૯

આ સંમેલન આગળ કેટલાક વ્યવહાર પ્રશ્ન પડ્યા છે તેનો ઉદ્દેશ્ય અસ્થાને નહીં ગણાય.

૧. ગયા સંમેલનને કચેલી લવામણ મુજબ પરિપક્વતા બંધ રણમાં સુધારા સૂચવવા મધ્યસ્થ મલાએ એક સમિતિ નીમી હતી. પૂ. ગાંધીજી અસ્વચ્છ તત્ત્વોને કીધે એના કાર્યમાં નેણાઇ રહ્યા નથી. પણ બાકીના સભ્યો એકમતે સૂચનાઓ રજુ કરવાની આશા રાખે છે એ સૂચનાઓના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :—

(અ) આગળે પરિપક્વતા તંત્ર છે તેને ઘણે અંશે સમવાયન ત્ર બનાવવું;

(આ) મધ્યસ્થ સભા મોટી કરવી અને તેના કેટલાક અધિકાર કાર્યવાહી સભાને આપવા.

૨. બીજો પ્રશ્ન ગુજરાતી લિપિનો છે;

(અ) જે અક્ષરો દેવનાગરી સ્વરપમાંથી ચળ્યા છે તેને પાછું અસહી સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ?

(આ) દેવનાગરી અક્ષરોને વધારે વૈજ્ઞાનિક કે મુદ્રક સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ? આપવું તો કેવું આપવું ? અને તે અત્યારે આપી શકાય એવા સાનુકૂળ સંયોગો છે કે કેમ ?

૩. અને આ બધાથી મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે તમે આ સંસ્થાને કેવું સ્વરૂપ આપવા માગો છો ?

રણજીતરામે સાહિત્ય પરિષદને ને ગુજરાતી સાહિત્યને સંસ્કારનું મંત્રિ કહ્યું હતું; મને એ ગુજરાતી અસ્મિતાની પ્રયોગશાળા રૂપે દેખાઈ છે. અહીં ગુજરાતીઓ રાજકીય ને ધાર્મિક મેદાં છોડી ગુજરાતી તરીકે બેઠા મળી શકે; ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો એમાં સરસતાની લહાણું કરી શકે; ગુજરાતી વિદ્વાનો ને કલાકારો અહીં આદર્શો અને પદ્ધતિની આપ લે કરી શકે; ગુજરાતનું જીવન-સાહિત્ય, નાટક, નૃત્ય, સંગીત ને કલા દ્વારા-સર્વાંગ સુંદર બનાવવાના પ્રયત્નો અહીં થઈ શકે; ગુજરાત ને મહાગુજરાતમાં વસનારાઓને એ દ્વારા સામુદાયિક અસ્મિતાની સિદ્ધિ સાંપડી શકે

હું આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા આ સંમેલનને વિનવું છું. તમારે માત્ર બે વર્ષે મળતી, વચમાં મંદ મંદ કાયે કરતી સંસ્થા ચલાવવી હોય, તો તો વધારે કંઈ કરવાની જરૂર નથી. તો વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કર્યા કરે, સાહિત્યકારો ટીકા કર્યા કરે અને ગુજરાતની શક્તિનો વ્યય થવા દો. મેં ૧૯૨૬થી એમ થના ન દેવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા; પણ દસ વર્ષે મારે કશું કરવું પડે છે કે જોઈતી ઝડપે ગુજરાતીઓ આ માગે ચાલવા તૈયાર નથી. પણ જો તમારી ઇચ્છા એવી હોય કે પરિષદ દ્વારા અસ્મિતાની ગંગા વહેતી મૂકવી છે તો માત્ર દરાવ ક્યેં કામ નથી આવવાનું. બધારણના નિયમો ફેરવ્યે પણ સંસ્થામાં વધારે ચેતન નથી આવવાનું. કાયકરોની, પ્રચારની ને પૈસાની જરૂર પડશે, અવિરત ઉત્સાહ વગર ચાલવાનું નથી. રથજે રથજે જઈ સાહિત્ય સભાએ સ્થાપવી પડશે કે ચેતનવતી કરવી પડશે. ન્યા ન્યા ગુજરાતીપણાનું જ્ઞાન કમી થયું છે કે વીસરાર્થ ગયું છે ત્યાં તેને ફરી પ્રગટાવવું પડશે.

ઝાવેર, વાંસવાડ, શ્રીમાલઃ ગુજરાતના આ જૂતપૂવે વિભાગોને તમારે અપનાવવા છે ! મહાગુજરાતમાં પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ પ્રસારવી છે !

તમારી હિમત અને કાર્યદક્ષતા પર આ સભાએના જ્ઞાપન અપવાનું હું મોંઘી દઉં છું.

બપોર પછીની બેઠક

પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશીના ભાષણ પછી, સંમેલનના પહેલા દિવસની સવારની બેઠક પૂરી કરવામાં આવી હતી. બપોર પછીની બેઠક સાંજના ૩-૩૦ થી ૫-૩૦ સુધી પ્રભાત ટૉકીઝ થિયેટરમાં મળી હતી.

આ બેઠકમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી રામનારાયણ વિ પાઠકે પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ મંચમાં અન્યત્ર જાપવામાં આવ્યું છે) વાંચ્યું હતું. સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું થતાં, પત્રકારિત્ત-વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. સામળદાસ ગાંધીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ મંચમાં અન્યત્ર જાપવામાં આવ્યું છે) વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આ બન્ને પ્રમુખોના ભાષણો બાદ પ્રથમ દિવસની ખુદ્દતી બેઠકનું કામ પૂરું થયું હતું.

રંજન કાર્યક્રમ

ત્યારબાદ, રાત્રે સાઘ નર વાગે, મેમાનંદ રચિત ‘મામેરૂ’ તથા શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી રચિત ‘પૂણિ’માં નામક સંગીત-નાટ્યો કાત્રક દોડમાં ભગ્નવામાં આવ્યાં હતાં. બન્ને નાટકોમાં ચિત્રિત ગુજરાતી, દક્ષિણી તેમજ સિંધી બહેનોએ ભાગ લીધો હતો. સંગીત તથા નૃત્યને આ મધુર-મનોહર કાર્યક્રમ હાજર રહેલ બધા શ્રેનાએને આનંદપ્રદ લાગ્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

બીજો દિવસ

તા. ૧ : જાન્યુઆરી : ૧૯૩૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેરમા સંમેલનની બીજા દિવસની કામવાહી તા ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ, સવારે ૧૦-૪૫ કલાકે હરિભાઈ પ્રાગજી કારીઆ હાઇસ્કૂલના હોલમાં મળી હતી.

પ્રથમ કલાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી. રવિશંકર મહારાજે રાત્રે પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) વાંચ્યું હતું. ત્યાર પછી ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે ત્રીજા ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) વાંચ્યું હતું. ત્યાર બાદ શિક્ષણવિભાગના પ્રમુખ શ્રી. નૃસિંહભસાદ કાલિદાસ ભટ્ટે પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) વાંચ્યું હતું.

ઠરાવો

આ પ્રભુ વ્યાખ્યાનો બાદ ઠરાવો પસાર કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું.

ઠરાવ ૧ લો

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, નૂતન કાવ્યપદ્ધતિમા માર્ગદર્શક અને નિખાલસ સાહિત્યસમીક્ષક વિદ્વદ્વચ્છ શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયાના અવસાનથી ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને પડેલી મોટી ખોટ ભરવા આ સંમેલન શોક પ્રદર્શિત કરે છે.

(પ્રમુખશ્રીનેથી).

ઠરાવ ૨ જો

કલાદીપ શ્રી. હેમચંદ્ર નરભોજી ભટ્ટ, શ્રી. કનૈયાલાલ દુરદેવરામ વઝીર, શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા, શ્રી. બેચરલાલ ત્રિકમજી પટેલ (વિદ્યારી), શ્રી. ઉપેન્દ્રચાવડા, શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર ખંડ્યા અને શ્રી. મણિચંકર સ્વામજી ત્રિવેદીઃ એમના અવસાન માટે આ સંમેલન પોતાનો હાર્દિક શોક જાહેર કરે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૩ જો

આ સંમેલન ભરાય છે તે પ્રસંગે જ પરિવહના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુનશીને પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય છે. એ એ સુઅવસરને માટે સંમેલન તેઓશ્રીને અભિનંદન આપે છે તથા એ પ્રસંગના સંભાળના માટે યોગ્ય યોજના અને વ્યવસ્થા કરવાની આ સંમેલન પરિવહને સૂચના કરે છે.

રજૂ કરનાર : શ્રી. મનુભાઈ કુંગરશી

અનુમોદન આપનાર : શ્રી. પ્રાણીલાલ દેસાઈ

ઠરાવ ૪ થી

આ સંમેલન પરિવહને સૂચના કરે છે કે ગુજરાતના અગ્રમુખ જ્ઞોતિષંકર અને સાહિત્યકાર શ્રી. હેમચંદ્રચાવડાનાં સ્મરણો પરિવહની સાથે જોડાયતાં રહે એવાં પગલાં યોજવાં અને એને નિમિત્તે પાટણમાં “હેમ સારસ્વત સત્ર” યોજવે.

રજૂ કરનાર : શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

અનુમોદન આપનાર : શ્રી. હીરાલાલ પારેખ

ઠરાવ ૫ થી

ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અને દેશી રાજ્યોને આ સંમેલન વિનંતિ કરે છે કે તેમની દ્વદ્ધમાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક તેમ જ કલાત્મક અવશેષો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકો દોષ તે સંજોગો યોગ્ય સંરક્ષણ કરાવી, એવી વસ્તુઓનું એક સંગ્રહસ્થાન બનાવે.

આ સંબંધમાં વડોદરા, ઇકર અને લાઠી રાજ્યોએ ઉત્સાહપૂર્વક ફરેલા આરંભને આ સંમેલન આવકાર આપે છે.

આ ઉપરાંત ખંભાત રાજ્યે જે ધોરણ પર 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' લખાવ્યો છે તે ધોરણ પર પોતાના રાજ્યના ઇતિહાસ તૈયાર કરાવે એવી સર્વ દેશી રાજ્યોને આ સંમેલન વિનંતિ કરે છે.

રજૂ કરનાર : ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ
અનુમોદન આપનાર : શ્રી રેવાશંકર જોષી

ઠરાવ ૬ છે

કચ્છ, માંગરોળ વ્યાદિ રાજ્યોમાં પુસ્તકો ઉપર જે જકાત લેવામાં આવે છે તે જ્ઞાનપ્રચારને અવરોધક હોવાથી એની જકાત લેવાતી જાહે કરવી, એમ આ સંમેલન તે તે રાજ્યોને જાણામણુ કરે છે.

રજૂ કરનાર : શ્રી. કુંભરશી સંપદ
અનુમોદન આપનાર : શ્રી. મોતીચંદ કાપડિયા

ઠરાવ ૭ મો

આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે તેણે ગુજરાતની વિવિધ બોક્ષીઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનાં સાધનો એકઠાં કરવાં કરાવવાં યોગ્ય પગલાં લેવાં.

રજૂ કરનાર : શ્રી ડોહરરામ માંકડ
અનુમોદન આપનાર : શ્રી. કેશનરામ શાસ્ત્રી

ઠરાવ ૮ મો

આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે :

(અ) મહાગુજરાતમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલી ત્યાં વસતા ગુજરાતીઓની સામાજિક અને સારકારિક સ્થિતિ વિષે યોગ્ય હકીકતો મેળવે, તેમ જ તેમની મુશીબતોની તપાસ કરાવી તે સંબંધી અહેવાલ રજૂ કરે; અને

(આ) તે સ્થળોમાં સાહિત્યસભાઓ સ્થાપવાનો તથા તેમને પરિષદ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કરે; તેમ જ

(૪) ગુજરાતનાં શહેરોમાં પણ ન્યાં ન્યાં માહિત્ય સભાઓ ન હોય ત્યાં ત્યાં તે સ્થાપવાની તથા તેમને પરિષદ સાથે જોડવાની તજવીજ કરે.

રમૂ કરનાર : શ્રી. રામનારાયણ પાંડક
અનુમોદન આપનાર : શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરા

ઠરાવ ૯ મો

સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની યોજના અમલમાં મૂકવાની મુંબઈની સરકારને આ સંમેલન ભલામણ કરે છે.

(પ્રમુખગદાનેથી)

ઠરાવ ૧૦ મો

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે મહાગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓનાં આળોકને ગુજરાતી દ્વારા પ્રાથમિક કેળવણી આપવી એ દરેક સ્થળની સરકાર અથવા ધ્યાનિક મત્તાની ફરજ છે; તેથી આ સંમેલન મહાગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓને ભલામણ કરે છે કે તેઓ આ ફરજ તેમની સરકાર અથવા સ્થાનિક મત્તા પામે અદા કરાવવા યોગ્ય પગલાં લે.

ઉપરાંત આ સંમેલન પ્રગ્વિદને સૂચના કરે છે કે મહાગુજરાતવાસીઓના આ બાબતના પ્રયત્નોમાં ન્યાં ન્યાં મદદ માગવામાં આવે ત્યાં ત્યાં બનતી મદદ કરે.

રમૂ કરનાર : શ્રી ગોકુળદાસ રાયચુરા
અનુમોદન આપનાર શ્રી ભોગીલાલ પટવા

ઠરાવ ૧૧ મો

સિંધમાં વસતા ગુજરાતીઓને પોતાની માતૃભાષા દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે છે, તે ચાલુ ગઢે એવી સગવડ આપવાની, સિંધ સરકારને આ સંમેલન ભલામણ કરે છે.

નગરપારકર, મીઠી આદિ ગ્રામોમાં સદીઓ થયાં વસતા ગુજરાતીઓને ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ મેળવવાની જે સગવડો આજ દિન સુધી ચાલુ છે તેને બંધ કરવાની કાયમીની લોકલ ગ્રામો સ્વીકારવાની ઇચ્છા રાખે છે, એવું આ સંમેલનના બહુવામાં આવ્યું છે. આ

કાય'નીતિનો આ સંમેલન સખત વિરોધ છે અને સિંધની સરકારને લક્ષ્યમણુ કરે છે કે આ કાય'નીતિ અમલમાં ન મૂકાય એવાં પગલાં તેણે લેવાં. તેમજ આ સંમેલન સિંધમાં અને સિંધની બહાર વસતા ગુજરાતીઓને સૂચના કરે છે તેમણે આ પ્રકારની માતૃભાષાવિશ્વસક નીતિનો અમલ ન થાય તે માટે આવશ્યક પગલાં લેવાં.

રજૂ કરનાર : શ્રી. અ. પક્ષાલ કૅપિશિક

અનુમોદન આપનાર : શ્રી, હરિલાલ ઠાકર

ઠરાવ ૧૨ એ.

(અ) દેશ સમસ્તની પ્રાથમિક કેળવણીમાં મૌલિક ફેરફારો કરવા માટેની જે વિચારણા અને યોજનાઓ આપારે પૂર્વ મહાત્મા ગાંધીજીની દોરવણી નીચે ચાલી રહી છે, તે પ્રસંગે આ સંમેલન લક્ષ્યમણુ કરે છે કે સરકાર તરફથી પ્રાથમિક કેળવણીમાં ચિત્રશિક્ષણુ દાખલ કરવા ઉપરાંત શિક્ષકો માટેના શિક્ષણુશાસ્ત્રમાં પણ દેશનાં સંસ્કૃતિજન્ય મૌલિક ચિત્ર ને સંગીતના કલાસ્વરૂપોનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવો જોઈએ અને યોગ્ય નિષ્ણાતોના મંડળની દેખરેખ નીચે તે યોજાવો જોઈએ.

(આ) આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય અને લક્ષ્યમણુ છે કે દેશનાં ચિત્રકલા ને સંગીતન સંશોધન, સમુદ્ધાર અને સદૃષ્ટિ માટે યુનિવર્સિટી જેની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા તરફથી સક્રિય પ્રયત્નો થવા જોઈએ અને તેને માટે યુનિવર્સિટીમાં ચિત્રકલા ને સંગીતના અધ્યાપન માટે વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, તેમ જ દર વર્ષે નિષ્ણાતો પાસે એ વિષયનાં વિવિધ અગ્રણી સંશોધનો, અધ્યાપનો તથા પ્રદર્શનોની યોજના થવી જોઈએ.

રજૂ કરનાર : શ્રી. રનિસંકર રાવલ

અનુમોદન આપનાર : પદ્મિત ઓમકારનાથજી

.. .. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

ઠરાવ ૧૩ એ.

કરાંચીની શરદા મંદિર, ગુજરાતી ઍન્થ્રોપોલોજી સોસાયટી, હરિલાલ કારીઆ હાઇસ્કૂલ, પ્રભાત ટોર્ગ્રાફ, જેન સ્વયંસેવક મંડળ તથા જે જે

અન્ય સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ આ સંમેલનને સફળ કરવામાં જે ફાળો આપ્યો છે, તેની આ સંમેલન સાભાર નોંધ લે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૧૪ મો:

(અ) આ સંમેલન સંસ્કૃત વલ્લુભાગાને અનુસરનારી જુદી જુદી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં લિપિની એકના લાવવા માટે જે પ્રયત્ન ચાલે છે તેના અનુસંધાનમાં ગુજરાતી લિપિનું નાનરીકરણ કરવાના સિદ્ધાન્તને માને છે.

(આ) આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને નીચેના અક્ષરોના નીચે પ્રમાણેના નાગરી રૂપનો ગુજરાતી લિપિમાં ઉપયોગ કરવો એમ આ સંમેલન સ્વીકારે છે. અને સર્વે લેખકો, મુદ્રકો, પ્રકાશકો, વતંમાનપત્રો સામયિકો વગેરેને એ પ્રમાણે લખવા તથા છાપવા ભલામણ કરે છે.

અ, ક, જ, જ, છ, દ, ફ, ઘ, મ

(ઇ) નાગરી લિપિમાં મુદ્રણ, લેખન, મુદ્રાલેખન, ટાઇપરાઇટિંગ તથા અક્ષરચયન પ્રચારની સુલભતાની દૃષ્ટિએ સુધારો કરવાની જરૂરિયાત આ સંમેલન સ્વીકારે છે તથા એ દિશામાં પરિવર્તની મધ્યસ્થ સમિતિએ નીચેની લિપિસમિતિના તથા ગુજરાતમાં થયેલા જુદા જુદા વ્યક્તિગત પ્રયત્નોની નોંધ લે છે.

(ઈ) આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે એ બધા પ્રયત્નોને તથા એ વિશે થતી વિવિધ મૂલ્યાંકોને તપાસી એમાંથી ગુજરાતને ભલામણ કરી શકાય એવી એક યોગ્યતા પરિવર્ત દ્વારા થતી ઈષ્ટ છે. આ માટે સંમેલન પરિવર્તને ભલામણ કરે છે કે તેણે એક સમિતિ નીમવી, જે આ બાજતને પૂરેપૂરી તપસી ત્રણ માસમાં પોતાનો અભિપ્રાય તથા ભલામણો પરિવર્ત આગળ રજૂ કરે.

(ઉ) આ સંમેલન પરિવર્તને મૂલ્યાંક કરે છે કે તે યોગ્યતા ઉપર વિચાર કરી એની મધ્યસ્થ સમા ઉત્પત્તો નિર્ણય કરે અને તે નિર્ણયને ગુજરાત સમક્ષ મૂકી તેને સ્વીકાર કરાવવા તથા અમલ કરવા સઘળા યોગ્ય પગલાં લે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૧૫ મો.

(અ) ગત સ મેલને બધારણુ તપાસવા એક સમિતિ નીમવાની પરિપદને સૂચના કરી હતી, અને ત મુજબ એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી અનેક સચેત્રોને લીધે એ સમિતિ પોતાનો અહેવાલ હજુ મધ્યસ્થ સભા આગળ રગ કરી શકી નથી અને બધારણુની તપાસણીનુ કામ લખાય એ છુટ ન લાગવાથી આ સ મેલને એ સમિતિના ત્રણ સભ્યોએ તૈયાર કરેલા કે આ ખરડામાં સૂચવેલા સુધારાઓ પર ધ્યાન આપી એવા અભિપ્રાય પર આવેલ છે કે ખારમા સ મેલનના હંગામમાં આવેલો હેતુ સાધવા બધારણુમાં નીચેના સુધારાની જરૂર જણાય છે —

હાલના બધારણુ પ્રમાણે

કલમ ૪ (૩) સામાન્ય સભાસદો . એટલે કે, જેઓ દિવાપિંક શ. ૪) હરે તેઓ.

૪ (અ) સભાસદ-સરઘાઓ ; એટલે કે પરિપદના જ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સરઘાઓ દિવાપિંક શ. ૮) આપે તે.

૪ ની ટીપ (૭) દરેક સરઘા-સભાસદ એ વર્ગ માટે એ પ્રતિનિધિઓ નીમશે અને તે પ્રતિનિધિઓને એ સરઘા તરફથી સદરજુ મુદત દરમ્યાન પરિપદના સભાસદના બધા અધિકાર તેમ જ જોખમદારી પ્રાપ્ત થશે

૮ ની ટીપ (૩) કોઈ સ-માન્ય સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે ગણનામું આપશે તો પરિપદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઈની ૨/૩ વધુ મતે નિમણૂક કરશે, પણ સ-માન્ય સભાસદોની સંખ્યા ૩ મેસની દસ જ રહેશે

૯ પરિપદના અધિકારીઓ.

(ગ) ચાર મંત્રીઓ

૨૩ મધ્યસ્થ સભા પરિપદના હેતુઓને અસલમાં મુકશે.....

૫૪ (૨) સંમેલનની બેઠકના પ્રમુખની નિમણૂક અને જે વિભાગ નક્કી થાય તો તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમણૂક ચૂંટણીથી કરશે

મ મેવને મૂચવેના ગુધારા પ્રમાણે

૩૧૩ ૪ (૩) સામાન્ય સભાસદો, એટલે કે જેઓ
 નિર્વાહિક રૂ. ૮) ભરે તેઓ તા. ૩૦ ડિસેમ્બર સરકારી
 સભામંદના પ્રતિનિધિ તરીકે જેના તરફથી નિર્વાહિક રૂ. ૩)
 આવે તેઓ.

૪ (૩) સભાસદ-સરકારી એટલે કે પરિપદના જ હેતુઓથી
 કે તેને મળતા હેતુઓથી મામ કરતી જે મંથાઓ
 નિર્વાહિક રૂ. ૩) આપે તે

૪ ની ગીપ (૭) દરેક સમયામયમાં જે વર્ષ માટે પોતાના
 દા. ૫૬૭ સભા દીકે અક અને વધારેમાં ૫૫૭ ફસ
 મુધી પ્રતિનિધિઓ નીમને અને તે પ્રતિનિધિઓ એ સમયા
 તરફથી સરકારી મુદત દરમિયાન પરિપદના સામાન્ય સભાસદ
 ગણાશે

૮ (૩) પછી ઉમેરો -

૮ (૭) પરિપદના બધા લુપ્તોદારો

૮ ની ગીપ (૧) ગઈ સમાન્ય મંથાસદ મૂલ્ય પામશે કે ગણનામાં
 આપશે તો પરિપદ તેની જગ્યાએ ખીજા ગાંધી ૨/૩ વધુ મત
 નિમણૂક કરશે

૯ પરિપદની મંથાવાદક સમિતિ નીચેના અધિભારીઓની મનશે
 (૩) ૭ મંત્રીઓ

૨૩ મધ્યસ્થ સભા તથા મંથાવાદક સમિતિ પોતપોતાના
 અધિભારી મંથાવાદક રી પરિપદનો મંથા વહીવટ કરશે

૨૪ પછી ઉમેરો -

૨૪ (અ) આગામી સ મેલન મળનાના ૭ મંદિના અગાઉ
 મધ્યસ્થ સભા મેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા પોતપોતાના
 ચાર વ્યક્તિઓના નામો મૂચવશે

૫૪ (૧) પછી ઉમેરો -

૫૪ (૧) (અ) સંમેલનના પ્રમુખના ચૂટણી કરવા માટે પોતાના સભ્યોમાંથી દસ પ્રતિનિધિઓની નિમણૂક કરશે.

૫૪ (૨) જે વિભાગ નક્કી થાય તે તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમણૂક ચૂટણીથી કરશે

૫૪ પછી ઉ ગ -

૫૪ (અ) પ્રમુખની ચૂંટણી

(૧) સંમેલનની બેઠક મળવાના છ મહીના અગાઉ મધ્યસ્થ સભાએ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂટાવા યોગ્ય ચાર વ્યક્તિઓના નામે સૂચ યા હોય તેમાંથી પરિપક્વા પ્રમુખ તરીકે એકની ચૂટણી સદરહુ બેઠકન આગ્ર મહિના અગાઉ પરિપક્વા સભાસદો અને સત્કાર મળના સભ્યોના દસ પ્રતિનિધિઓ કરશે.

(૨) અધિકારીઓની ચૂટણીના સબધમાં કુલમ ૨૫ મા જે પદ્ધતિ દર્શાવી છે તદનુસાર પ્રમુખની ચૂટણી કરવામાં આવશે

(બા) સંમેન પરિપક્વે સૂચવે છે કે બધારહુમા એ સુધારાઓ તથા તેને અગે જોહતા બીજા સુધારા સત્વર કરવા

રજૂ કગનાર . શ્રી રામનાગાયણુ પાંદક
અનુમોદન આપનાર શ્રી કિશોરલાલ મશરવાળા
,, , શ્રી સામળદાસ ગાધી

ઠરાવો પછી

ઠરાવોનું કામ પૂરૂ થયા બાદ મંમ અને તરવરાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી કિશોરનાલ ધ મશરવાળાએ પોતાનુ લાપણુ (જે આ મથમાં અન્યત્ર લાપવામાં આવ્યુ છે) વાન્યુ હતુ

અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ શ્રી નરહરિ પરીખની નોદુરસ્ત તખીયતને અગે એમનુ લાપણુ (જે આ મથમાં અન્યત્ર લાપવામાં આવ્યુ છે) સભામાં વહેચનામાં આવ્યુ હતુ.

હેરટે સગીત વિભાગના પ્રમુખ પંડિત શ્રી જોમકારનાથજીના લાપણુ (જે આ મથમાં અન્યત્ર લાપવામાં આવ્યુ છે) પછી પરિપક્વની આગની કામવાહી પૂરી કરવામાં આવી હતી

ત્રીજો દીવસ

તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮

આભાનદર્શન ને ઉપસહાર

ગરિવાજી તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ સવારે હા વાગે
હજિલાઈ પ્રાગઝ કારીઆ હાઈસ્કૂલના દોરમા, સ મેલનની ત્રીજી
દિવસની ખેડક મળી હતી

શરૂઆતમા ગેક હજિલાસ વાનગી શ્રી કુમરશી સપટ જો પોપગ્લામ
બુપતર અને શ્રી ચ પકનાન મેશિકે રથાનિક સમિતિ તરફથી
મહેમાનોનો તેમ જ આ સ મેલનને સફળ બનાવવા સાથ આપનાર
સર્વ લાઈનહેનોનો આભાર માન્યો હતો

મહેમાનો તરફથી પ્રથમ દીવાન બદાદુર કૃષ્ણન ન ગ્રેવેરીએ સવર્ન
આભાર માન્યો હતો શ્રીમતી લીનાવતી મુનશીએ પણ આભારના
ખે શરૂઆત હતા ત્યાં બાદ પરિવહના યત્રી શ્રી મનદરરામ મહેતાએ
પ્રવચન રૂપ હતું, અને શ્રી કુમરશી ધરમશી સપટ,
શ્રી જોગલામલાઈ શ્રી પ્રેમજીલાઈ, શ્રી ચ પમ્લાલલાઈ શ્રી
જનકરામ બુચ શ્રી મસનદાસ માણેક તથા અન્ય કાવ કર્તાઓનો
દ્વિતીક આભાર માન્યો હતો

પત્રી ન હરિમસાદે આભાર બ્યક્ત કરતા જણાવ્યું હતું કે
સાહિત્ય પરિષ સ મેલન કરાચીમા લગભગથી બે નવું મહાન બાનતો
થઈ રહ્યા છે અને તમે સદુએ એને આનંદથી સફળ બનાવી તેના
ઉચ્ચ ધોરણને નફુ ઉચ્ચ બનાવી તમારા સરકારનું દર્શન કરાવ્યું છે,
એ માટે આભાર માનું છું તમારો રજવનો ગાંધીય પણ બહુ
મુદર હતો અને આપણી અભિનય કળા વિશે મને જે સંકા હતો
તે હવે દૂર થઈ છે મને ખાતરી છે કે ગુજરાતીઓ આ કળામાં
પણ આગળ વધશે

પરિવહની આગળ દીવસની કાવંવાલીમા અગ્રેષ્ઠ પ્રમુખ તરીકે
એમલે આગેવા રતીય જાગન પણ એમલે ખુલાસો કરતા
કહ્યું હતું કે આપણા દેશની ખાતરીનું કારણ તે આપણામાં
સામાય સમજ (Common sense) ની ખાતરી છે, પણ ગુજરાતી-
ઓમાં સામાન્ય સમજનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી તે આજ રાત્રી છું
કે મારા રૂનીમનો ઉધો અર્થકોષ નહીં કરે

એમતા પછી સાહિય પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું હતું કે અહીં ધર્મથી થયું હતું પણ એ ધર્મથી આવેલી જાગૃતિને લીધે તમોએ સાચો પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે. રંજન કાયકેમ વિશે બોલતાં એમણે કહ્યું હતું કે તમારો રંજન કાયકેમ બહુ સુંદર હતો; હવે કરાંચીને એમ માનવાનું કારણ નથી કે કલા-સાહિયરસિકતામાં તે પછાત છે.

આગળ બોલતા એમણે જણાવ્યું કે મહાં વધ પહેલાં આ પરિષદ અજબ જેવી સંસ્થા હતી. ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં જ્યારે મુ'બાઈમાં બેઠક મળી ત્યારે ખૂબ તોફાન, ને ગાજવીજ હતાં, અને એથી થયેલું કે પરિષદને નોતરવી એટલે અનેક ઈંદ્રાને બોલાવવા જેવું છે. લાડી, અમદાવાદ અને કરાંચી એ ત્રણેએ મહાં સુંદર કાય કરી બતાવ્યું છે. સાહિયકારો સ્વર્ગમાં એકઠાં મળવા માટે અહીં લડી લે છે, એવી જે લોકોક્તિ છે તે છેલ્લી ત્રણ પરિષદોથી ખોટી ફરી છે.

આપણી સમક્ષ બંધારણનો કૂટ પ્રશ્ન હતો. આ બંધારણનો અગ્રડો તો ૩૦-૩૨ વર્ષનો જુનો છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬ થી એમ લાગ્યું કે બંધારણ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. માણસ બંધારણને બનાવે છે એટલે એકતાના વિષયમાં અને સંસ્થાનુ ગૌરવ સાચવવા બંધારણનો અગ્રડો ન પડવો જોઈએ આ બંધારણમાં હવે થયેલા સુધારાથી પરિષદ સર્વવ્યાપી થશે અને વધુ સુંદર કામ કરી શકશે; અને એ બધો યશ કરાંચીને ફાળે જાય છે.

નાગરી લિપિને લગતા ઠરાવનો હિલેખ કરતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે આપણે નાગરી લિપિને લગતો ઠરાવ કર્યો છે તેની અસર બધે જશે અને ખીજા એ લિપિ તરફ વળશે. તેથી, એ અસર વ્યાપક બનશે અને હિંદની લિપિ એક કરવાનું કાય સરળ થઈ શકશે.

આગળ આગતાં તેમણે જણાવ્યું કે ખીજું મહત્વનું કાય આપણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સ્મારક માટે “ હેમ સારસ્વત સત્ર ” ઉજવવાનું ને કાયમી સ્મારકની યોજના કરવાનું નક્કી કયું છે, તે છે.

પરિષદની આવતી બેઠક માટે મુ'બાઈનાં ખર્ચાં તેમજ કમ્પટી

આમંત્રણ આવેલ તે પરત્વે બોલતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે બંને આમંત્રણો પર મધ્યસ્થ સલાહ વિચાર કરશે અને યોગ્ય જણાશે તે એક રચના નક્કી કરશે. છેવટે તેમણે પોતાને આ સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની બેઠકના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, નિભાવી લીધા બદલ અને પોતાનો સુંદર સત્કાર કરવા બદલ સદ્ગુણ આભાર માન્યો હતો. પ્રમુખશ્રીના ઉપસંહારના વ્યાખ્યાન પછી પરિષદની બેઠક પૂરી થઈ હતી.

કવિ મુશાયરો

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન અંગેના છેલ્લા કાર્યક્રમ તરીકે રાત્રે ૯ વાગ્યે, ગુજરાત વિદ્યાલયના યોગાનમાં બાંધવામાં આવેલ ખાસ મંડપમાં કવિ મુશાયરો યોજાવામાં આવ્યો હતો.

શરૂઆતમાં કવિ મુશાયરાના પ્રમુખ શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ હુંક પ્રવચન કર્યા પછી, આ મુશાયરા માટે નક્કી થયેલ પાદપંક્તિનાં પાદપૂર્તિનાં આવેલ કાવ્યો વંચાયાં હતાં.

ત્યાર પછી શ્રી. રાધવજી ભગતે દુહા સંલગાવ્યા બાદ, ગજકવિ શ્રી. માવજાનજીએ મોરડી સાહિત્યની એક લોકચાતૃત્વ સૂચના કરી દુહા સાથે કહી સંલગાવી હતી વચ્ચે કચ્છના કવિ શ્રી. લાલજીભાઈએ પશુ પોતાની એક કવિતા ગાઈ સંલગાવી હતી.

આ કાર્યક્રમની સદુપી રસમય વાનગી તો શ્રી. રામચુરા અને શ્રી. માવજાનજી વચ્ચે જનમેલી દુહાની રસિક રમઝડ હતી.

આ ઉપરાંત કવિ મુશાયરામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ કવિઓ શ્રી. કરસનદાસ માણેક, શ્રી. મન્દુલાલ ગાંધી, શ્રી. સુધાંત્ર અને જાણીતા વિવેચક શ્રી. નવજીરામ ત્રિવેદીએ પોતાનાં કાવ્યો વાંચી સંલગાવ્યાં હતાં.

મોડી રાત્રે આ કાર્યક્રમ પૂરો થતાં સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સવળા કાર્યક્રમોની પૂર્ણાવૃત્તિ થઈ હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણા

હોવાનું કારણ પૂરા નાંદ સમજેલા શબ્દોથી ગોટાળા થાય છે, ખોટા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, અને વિચારો અને અભિપ્રાયો ટડોળાય છે એ છે.

એક દાખલાથી આં રપટું કરવા પ્રયત્ન કરીશ. આપણા વિવેચનમાં અંગ્રેજી વિવેચન પદ્ધતિ અને પારિભાષિક શબ્દોને ક્ષેત્રી 'પ્રથમ' પ્રવેશ કરાવનાર કવિ નમંદ. તેણે આપણી કવિતાની અંગ્રેજી વિવેચન પદ્ધતિ પ્રમાણે જાતિઓ કે પ્રકારો કે વિભાગો કરવા માંડ્યા. તેમાં સિરિક (Lyric) માટે તેણે ગીતકવિતા શબ્દ વાપર્યો અને એપિક (Epic) ને માટે વીરકવિતા અને ગીતકવિતાની વ્યાખ્યા આપી કે "આવી કવિતા રચવામાં જન્મના નીમ સાથે ગાયનના નીમ પણ પાળવા પડે છે." અહીં એ સરતચૂમ બેગી થઈ છે. ગ્રીક સિરિકો જેવ દના પણ અંગ્રેજી સમસ્ત કવિતા ને સિરિક પાડ્ય છે, અગેય છે. બીજી તરફથી નમંદ પહેલાંની બધી ગુજરાતી કવિતા, ગુજરાતી એપિકો પણ, જેવ જ છે. આ બધો ગોટાળો 'એપિક'ની વ્યાખ્યા કરતાં બેગો થયો. 'સિરિક'ને જેવ કહ્યા પછી, એપિકને અગેય જ કહેવાનું રહ્યું. પણ ગુજરાતીમાં તો બધી વીરકવિતાઓ જેવ જ છે. એટલે નમંદ ખુલાસો કરે છે : 'કાંઈ કહેશે કે, આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે જનાવેલી છતાં ગીતકવિતામાં કેમ નથી મૂકના? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો છુટક છુટક સંબંધરહિત ન્દાનાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથવા

ખતાવના પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા પણ દૃષ્ટાન્તો એકલાં અગ્રેષ્ઠ વાંચનનાંજ આપ્યા છે તે સાથે ગુજરાતી અને તે ન મળે ત્યાં સંકેત આપ્યા હોત તો વિષય વધારે વિશદ થાત તેમ છતાં આપણામા અગ્રેષ્ઠ સરકૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ વધતો જાય છે એટલે આશા રાખીએ કે તેમના પ્રયાનથી બધી ગેરસમજૂતો દુરે બધ પડશે

આ સાથે હું માનુ છું કે આપણા અલંકારશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ થવાની જરૂર છે તેથી પશ્ચિમના વિવેચનમા ઊઠતા થણા પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે અને તેમ થતા અંજ તરફથી આપણા વિવેચનના સિદ્ધાન્તોના પણ વિકાસ થશે આના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અત્યારે આપણા વિવેચનમા કુટ પ્રશ્નનું રૂપ પામેલ એક જ દૃષ્ટાન્ત હું લઉં છું, અને તે છે *Aat for Aat's sake* એટલે 'કલાની ખાતર કલા' 'કવિતાની ખાતર કવિતા' પશ્ચિમમા આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઇ છે તેને હું સ્પષ્ટતા માગતો નથી પણ મારી રીતે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા પ્રયત્ન કરીશ

પ્રથમ તો મારે એ કહેવાનું છે કે 'કલા ખાતર કલા' એમ કહેતી વખતે તેના પ્રતિપાદકો કંઈક એમ માનતા લાગે છે કે એમ કહેવાથી કાવ્યની દિવ્યતા કે અન્ય સર્વ માનવ અર્થાતથી વિલક્ષણતા અદિતીયતા અને જીવન ઉપરનો તેનો કાંઈ અદ્ભુત દહક સાળિત થઇ જાય છે, અને તેના વિરોધીઓ પણ કંઈક આમ થઇ જશે એ ભયે તેનો સામેા પક્ષ લેતા મને જણાય છે તો મારે કહેવાનું કે એવું કાંઈ નથી કાવ્ય દિવ્ય કે અદ્ભુત છે તેની મારે ના નથી, પણ તે બીજા કાણેને લીધે કલા ખાતર કલા છે માટે નહિ અને કલા કલા ખાતર છે એમ કહેવાથી તેનો અન્યથા હોમ તે કરતા સમસ્ત જીવન ઉપરનો દહક કે દાવો જરા પણ વધી જતો નથી

માન કલા જ કલા ખાતર છે એમ માનવું એ ખોટું છે હું પૂછું છું 'શું જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન નથી ?—પછી ભલે જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી પણ થાય છે. શું નીતિ ખાતર નીતિ નથી ?—પછી ભલે નીતિથી કીર્તિ' અને બીજા લાભો પણ મળતા હોય એટલું જ નહિ, શું રમત ખાતર રમત નથી ?—પછી ભલે શારીરિક રમતથી શરીર સુધરવું

શ્રી. નામનારાયણ નિશ્વનાથ પાઠક

પ્રમુખ સહિત નિભાગ

ગુજરાતી સહિત પત્રિકા સમિતી

તેમ અધિવેશન દ્વારા

૧૯૩૭-૩૮

સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. રામનારાયણુ વિશ્વનાથ પાઠકનું

વ્યાખ્યાન

આપણા વિવેચનના કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો

વર્તમાન યુગના સાહિત્ય ઉપર અંગ્રેજી સાહિત્યના સંસ્કારોની અસર છે એ તો હવે કહેવું પડે એવું નથી તેથી આપણું સાહિત્ય જાણ્યે અજાણ્યે વસ્તુ ભાગણી અને સ્વરૂપમાં તેના જેવું કંઈક અંશે થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ અસર જેટલી લક્ષિત વાસ્તવ્ય કે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉપર થઈ છે તેટલી જ તેના વિવેચન ઉપર પણ થઈ છે. વિવેચન તો સર્જનસાહિત્ય કરતાં વિશેષ કરીને પશ્ચિમના વિવેચનનું ઝાણી છે, કારણ કે આપણે થાય છે એ વિવેચનપ્રકાર તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહોતો, સંસ્કૃતમાં પણ નહોતો એમ કહી શકાય. આથી આપણા વિવેચનસાહિત્યે આપણા સાહિત્યનું વિવેચન કરતા અંગ્રેજી વિવેચનના રૂઢ પાઠ્યાધિક શબ્દો અને વાક્યોનો ઉપયોગ કરવા માટે પશુ દરેક ભાષામાં શબ્દોના રૂઢ થયેલા અર્થો પાછળ ઇતિહાસ હોય છે અને એ ઇતિહાસમાનના સંસ્કારો આપણામાં નહિ હોવાથી આપણે બહુ વાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ આપણા વિવેચનમાં સમજ્યા વિના ક્યો દુ અ.વી રીતે એકદમ અંગ્રેજી શબ્દો પકડી લેવાની વિરુદ્ધ છું—સાથે સાથે કહું છું,—માત્ર શબ્દ પકડી લેવાની વિરુદ્ધ છું, અંગ્રેજી સાહિત્યના કે બીજા કોઈ દેશી કે પરદેશી સાહિત્યના સંસ્કારોની કે તેની અસરોની વિરુદ્ધ નથી. આમ પરદેશી અસરની વિરુદ્ધ થવાનું એક જ વાળખી કારણ હોઈ શકે—જો એથી આપણું સર્જકપણું દબાતું હોય કે વિકૃત થતું હોય તો શબ્દની વિરુદ્ધ

હોવાનું કારણ પૂરા નહિ સમજેલા શબ્દોથી ગોટાળા થાય છે, ગોટા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, અને વિચારો અને અભિપ્રાયો ટૂંકાવાય છે એ છે.

એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. આપણા વિવેચનમાં અંગ્રેજી વિવેચન પદ્ધતિ અને પારિભાષિક શબ્દોને સાથી પ્રથમ પ્રવેશ કરાવનાર કવિ નમંદ. તેણે આપણી કવિતાની અંગ્રેજી વિવેચન પદ્ધતિ પ્રમાણે જાતિઓ કે પ્રકારો કે વિભાગો કરવા માંડ્યા. તેમાં કિરિક (Lyric) માટે તેણે ગીતકવિતા શબ્દ વાપર્યો અને એપિક (Epic) ને માટે વીરકવિતા અને ગીતકવિતાની વ્યાખ્યા આપી કે “આવી કવિતા સ્વરામાં જન્મતા નીમ સાથે ગાયનના નીમ પણ પાળવા પડે છે.” અહીં જે સરતચૂં બેગી થઈ છે. ત્રીજા કિરિક જેવ હતા પણ અંગ્રેજી સમસ્ત કવિતા ને કિરિક પાક્ય છે, અંગેય છે. બીજી તરફથી નમંદ પહેલાંની બધી ગુજરાતી કવિતા, ગુજરાતી એપિક પણ, જેવ જ છે. આ બધા ગોટાળો ‘એપિક’ની વ્યાખ્યા કરતાં બેગો થયો. ‘કિરિક’ને જેવ કલ્પા પછી, એપિકને અંગેય જ કહેવાનું રહ્યું. પણ ગુજરાતીમાં તો બધી વીરકવિતાઓ જેવ જ છે. એટલે નમંદ ખુલાસો કરે છે : “કાંઈ કહેશે કે, આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે બનાવેલી છતાં ગીતકવિતામાં કેમ નથી મૂકતા ? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો તુટક તુટક સંબંધરહિત ન્હાનાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથવા ધર્મ સુધી સપૂણું રીને રચેલો છે; માટે કું ધારું છું કે, અગર કદાપી તેઓ ગાયનમાં છે, તથાપિ તેઓને આ જાતીમાં ગણ્યાં હોય તો સારું.” x પછી ગીતકવિતા જેવ છે એ બેદ ક્યાં રહ્યો ? આ ગોટાળો અંગ્રેજી અને ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં સિધ્ધ થયેલાં સ્વરૂપો નહિ સમજવાને લીધે થયો છે ત્રિરિક સંબંધી જે જે વ્યાખ્યા વિવેચનમાં ચર્ચા થઈ છે તેમાં ઘણી ગેઝમજ કિરિક શબ્દ પરભાષાનો છે તેને અંગે ચર્ચા છે. તેના ઉપર છેલ્લું પુસ્તક પ્રે. બક્ષતંતરય દ્વારે બખેલું છે અને તેમાં તેનું ઇતિહાસસિદ્ધ સ્વરૂપ

જતાવતા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા પણ દૃષ્ટાન્તો એકલાં અગ્રેજી વાં મળનાજ આપ્યા છે તે સાથે ગુજરાતી અને તે ન મળે ત્યાં સંક્રુત આપ્યાં હોત તો વિષય વધારે વિશદ થાત તેમ છતાં આપણામા અગ્રેજી સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ વધતો જાય છે એટલે આશા રાખીએ કે તેમના પ્રયત્નથી બધી ગેરસમજૂતો દૂરે બધ પડશે

આ સાથે હું માનુ છું કે આપણા અલંકારશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. તેથી પશ્ચિમના વિવેચનમા જિહતા ધણી પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડવાનો સભન છે અને તેમ થતા બંજી તરફથી આપણા વિવેચનના સિદ્ધાન્તોના પણ વિકાસ થશે આના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અત્યારે આપણા વિવેચનમા કૂટ પ્રશ્નનું રૂપ પામેલ એક જ દૃષ્ટાન્ત હું લઉં છું, અને તે છે *Art for art's sake* એટલે 'કલાની ખાતર કલા' 'કવિતાની ખાતર કવિતા' પશ્ચિમમા આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે તેને હું સ્પર્શવા માગતો નથી પણ મારી રીતે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા પ્રયત્ન કરીશ

પ્રથમ તો મારે એ કહેવાનું છે કે 'કલા ખાતર કલા' એમ કહેતી વખતે તેના પ્રતિપાદકો કંઈક એમ માનતા લાગે છે કે એમ કહેવાથી કાવ્યની દિવ્યતા કે અન્ય સર્વ માનવ પ્રવૃત્તિથી વિશ્લેષણુતા અદ્વિતીયતા અને જીવન ઉપરનો તેનો કેાઇ અદ્ભુત દહક સાબિત થઈ જાય છે, અને તેના વિરોધીઓ પણ કંઈક આમ ચર્ચ જશે એ બધે તેનો સામો પક્ષ લેતા મને જણાય છે તો મારે કહેવાનું કે એવું કાંઈ નથી કાવ્ય દિવ્ય કે અદ્ભુત છે તેની મારે ના નથી, પણ તે બીજા કારણે ને લીધે, કલા ખાતર કલા છે માટે નહિ અને કલા કલા ખાતર છે એમ કહેવાથી તેનો અન્યથા હોય તે કરતા સમસ્ત જીવન ઉપરનો દહક કે લગ્નો જરૂર પણ પડી જતો નથી

માન કલા જ કના ખાતર છે એમ માનવું એ ખોટું છે હું પૂછું છું શું જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન નથી ?—પછી બલે જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી પણ થાય છે. શું નીતિ ખાતર નીતિ નથી ?—પછી બલે નીતિથી કીર્તિ અને બીજા લાભો પણ મળતા હોય એટલું જ નહિ, શું રમત ખાતર રમત નથી ?—પછી બલે શારીરિક રમતથી શરીર સુધરતું

હોય, અને માનસિક રમતથી છુદ્ધી તીવ્ર થતી હોય. હજી આગળ જઈને પૂછું છું, શું કેટલાક અને ઘણાખરા ધન ખાતર ધન મેળવતા નથી ? અરે ઘણા ખામ ખાતર ખાતા નથી ? નાનાં હોકરાંને ખાવામાંથી જ, એ વ્યાપારમાંથી જ આનંદ આવે છે, અને ઘણા માણસો જિંદગીનર જે દશાથી આગળ ગવા હોતા નથી. અને સમગ્રણા માણસો પણ ખામ છે ત્યારે તેમને ખાવામાંથી સ્વતંત્ર સ્વાદ આવે છે તેની ના પડાય તેમ નથી. એટલું જ નહિ, ઘણી વાર એક પ્રવૃત્તિ તૈનાથી બિન્ન પ્રયોજન માટે શરૂ કરીએ અને શરૂ કર્યા પછી તે પ્રયોજન તિરેહિત ચંદ્ર આપણે એ પ્રવૃત્તિમાંથી જ રસ લેવા માંડીએ અને એ પ્રવૃત્તિ થોડી વાર એ પ્રવૃત્તિની ખાતર જ ચલાવીએ એમ પણ બને છે. હું પગાર ખાતર શીખવવાનું શરૂ કરું, પણ શીખવવાની ક્રિયા દરમિયાન મને એ ક્રિયામાં જ રસ પડે અને હું શીખવવાની ખાતર શીખવું, એમ બને. ઘણી ક્રિયામાં એમ બને છે અને એ તો જીવનયોગનાની એક ધન્યતા છે. એમ ન હોત તો જીવન અસહ્ય થઈ પડત. જેમ અનેક જીવનશક્તિના વ્યાપારમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રસ આવે છે તેમ કા ધમાં અને કલામાં કંપનાશક્તિ સ્વૈર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને બીજી કશી બાબતના સંબંધ વિના એ વ્યાપારમાંથી જ આપણને આનંદ મળે છે એમ થવાથી કા ધની કશી ય વિમલાશુના સાખીન થતી નથી, તેનો કરો. પણ જીવન ઉપરનો દક વધતો નથી એ વાક્યથી ભડકવાની જરૂર નથી.

અને તેમ છતાં હું માનું છું કે કાવ્ય અદ્ભુત કલા છે. અને હું એમ શા માટે માનું છું તે દકમાં બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ. મેં કથું કે કાવ્યમાં કંપના ન્ધેર પ્રગટ થાય છે પણ સ્વૈર પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનો અર્થ તે પ્રવૃત્તિના મુખ્ય અવગળનની નાજનમાં ઉદારીન હોય છે એમ નથી. કંપનાને જેમાં જે પ્રવૃત્તિમાં, જે અનુભવમાં, સૌથી વધારે જીવનનું રદગ્ય લાગે તેમાં જ તે સ્વાભાવિક રીતે રાગે, તેમાં જ વ્યાપારવની થાય. ઉત્તમ કવિને ઉત્તમ રદગ્યવાળા અનુભવમાં જ રાગનું મમે, અને નથી એ કંપનાની કૃતિ ઉત્તમ અનુભવ કરાવનાર, ઉત્તમ અંરમાર પાડનાર નીવડે. અને તેમાં કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે. માણસને ચોતાના જીવનનો ઉત્તમ, સૌથી રદગ્યવાળો અનુભવ જ કંપના દ્વારા કરી અનુભવવો મમે છે. એક

દૃષ્ટાન્તથી આ સ્પુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. ધારો કે બે મિત્રો પંદરેક વરસે બેગા થયા. બન્ને દિલોઝન મિત્રો છે. બન્ને પાસે પધારી નાંખી સૂશે અને રાત આખી પોતાના આગલા બેગા ગાળેલા શ્વનના અનુભવો સભારવામાં અને પોતાના તે ખટ્ટી થયેલા અનુભવો કહેવામાં આખી રાતનો ઉત્તમગરો કરે તો પણ નવાઇ નહિ. દુવે વિચારો કે આટલાં બધાં વરસોના આટલા બધા અનુભવે માંથી તેઓ કયાની વાત કરશે? અલગત તેમને જે અનુભવમાં શ્વનનું રહસ્ય સૌથી વધારે અનુભવાયું હશે તેની વાતો કરશે. અત્યંત બીકના દુઃખના પ્રસંગોની યાદ કરશે, જ્યારે શ્વનની શક્તિઓએ તીવ્રમાં તીવ્ર વેગથી કાપ કરવાનું કયું હશે! નવા સાહસના પ્રસંગો જ્યારે એકલાં કે ગોઠિયાઓ સાથે શ્વનની બહાદુરી હિંમત મૈત્રીના દ્વાવા લીધા હશે! શ્વનના અદ્વિતીય પ્રેમ સંપાદન કર્યાના, જ્યારે શ્વનમાં નવા ગહન અનુભવો થયા હશે, શ્વનનો પ્યાસો હૃદયથી ધડીલર ઊભરાતો લાગ્યો હશે! એ સામાન્ય મિત્રોની કલ્પના જે રીતે શ્વનના રહસ્યને અવલંબીને પોતાના અનુભવો પોને ભોગવતાં મિત્રને અંગત સમભાવ અને કલ્પના દ્વારા ભોગવાવે છે, તેમ જ કવિ પણ પોતાના અનુભવોમાંથી સૌથી રહસ્યવાળા અનુભવો આખા સમાજને અનુભવાવે છે. મિત્રોમાં સમભાવ હતો, એવો સમભાવ અહીં નથી. એવો સમભાવ નથી એટલે કવિના સંગ્રહમાં ખરેખર જ વસ્તુ રહસ્યવાળી સામાન્ય કરતાં લેક્ષિતર રહસ્યવાળી હોવી જોઈએ. આખાપને પોતાના ઊકડરા તરફના મમત્વને લીધે તેનામાં ઓછો ચમત્કાર પણ વધારે મોટા લાગે, પોતાના ઊકડરાની શક્તિની પરીક્ષામાં તેમને મોહ થાય, તે કરતાં શિક્ષકને પાતાના વિદ્યાર્થીઓના સંગ્રહમાં ઓછો મોહ થાય. તેમ જ કવિ અંગત પિછાન વિનાના અનિર્દિષ્ટ સમાજ આગળ બોલે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેને માત્ર ઉત્તમ રહસ્યવાળી વસ્તુ કહેવાની જ પ્રેરણા થાય, અને એવી વસ્તુ જ સમાજને રસિક નીવડે કેવળ અંગતતાને લીધે આવતી વસ્તુ તેનામાં પ્રવેશ જ પામી ન શકે. વળી કવિમાં વિશેષ એ છે કે એ માત્ર કાર્પ પણ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું જ ચિત્ર અપતો નથી પણ એ રહસ્યને અવલંબીને એ રહસ્ય પ્રગટ થાય એવી રીતે પરિસ્થિતિ રચે છે. બીજી અનેક રીતે કવિનો વ્યાપાર પેલા બે મિત્રોના વ્યાપાર કરતાં વધારે જટિલ શ્વનની

વધારે ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમા ઉપર વર્તનારો હોય છે અને માટે કાવ્ય અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે, નહિ કે કાવ્યની ખાતર કાવ્યપ્રવૃત્તિ થાય છે માટે

આ ગીતે બે મિત્રોની વાતચીત કરતા કરિનું વચ્ચે વધારે ઉત્કૃષ્ટ હોવાનો સ્પષ્ટ ધારો મોટો છે છતાં જેમ મિત્રોના યુગલો યુગલોમા ફરક પડે તેમ કરિ કરિમા ફરક પડે કાંઈ બે મિત્રો માન ધનપોષી જ હોય—એવા વચ્ચે મેત્રી જ બહુ સહનથી નથી, પણ એ વાત જવા દઈએ—તો તેમની વાતમા ધન મેળાવામા તેમને ક્યારે ક્યારે મળ પડી એ જ આવે બે મિત્રો વિચનપર હોય તો તેમની વાતમા એવા જ અનુભવો આવે એવું જ નહિ એક ને એક મિત્રયુગલના દૃષ્ટાંતમા તેમની અનુભવ પકનતાની ભૂમિકાઓ પ્રમાણે એની એક બાનત તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિમા તેમને રસ પડે એમ દર્શી શકીએ દાખલા તરીકે તેમાના એકને ધારો કે તનમા કાંઈની સાથે વેગ બધાયુ હોય તો તે પોતાના મિત્ર આગળ વાત કરતા પોતાના વૈરીનું ધસાતું બોલવામા ક્યાંક નહિ ગમે પણ વેગે લાખો સમય ચર્ચા થયો હોય તો કદાચ કહું કે એ વખતે તો મે બહુ ટુંકાં ખેતુ પણ હવે લાગે છે કે એમ ન ક્યું હોત તો સાચું એક વખત વેગમા જીતનું રક્ત્ય વાગતું હતું તે હવે કામામા ઉદાગતામા તટચમા વાગે તેમ જ કરિએ પ્રિએ, અન કરિની પોતાની નિકામશ્રમિમા પ્રમાણે કાવ્ય કંપના જુદી જુદી પ્રતિમા ગય, અને તે પ્રમાણે જુદી જુદી કરિના થાય કરિ દલકી નિકૃષ્ટ વસ્તુમા રસ લેવો હોય તો તેની કંપના નિકૃષ્ટ વિષયમા ગમે અને તેનું ફગ કાવ્ય એવું નિકૃષ્ટ વસ્તુ વ્યક્ત કરે ત્યાં કાવ્યની કૃતિ નિકૃષ્ટ જ ગણાય, ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાએ વચ્ચેના મારકને તેમા રસ ન આવે, નિકૃષ્ટ ભૂમિમાવાગને જ તેમા રસ આવે, અને ક્યાની ખાતર ક્યા હોરા જતા એવી કૃતિનો બચાવ ન થઈ શકે

હીન થાય. હવે ‘ કલા ખાતર કલા ’ કહેનારા એમ માને છે કે કલ્પનાના આધારમાં જ એની કૃતાર્થતા હોવાથી કાઈ પણ કલાની કૃતિને હીન ન કહી શકાય. અહીં મને એક દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. ગુજરાતીના એક અભ્યાસીએ ‘કાષ્ઠને કહ્યું’ કે પ્રેમાનન્દના ઓખાદુરણની કેટલીક પંક્તિઓ અશ્લીલ છે. ખરી રીતે તો એ પંક્તિઓ જોઈને તેની મન ઉપર શા અસર થાય છે અને એ અસર અશ્લીલ અને એ તરીકે રસમાં ક્ષતિકર છે કે નહિ એ જોઈને તે વિચારીને આ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ. તેને બદલે પેલા ભાષ્યએ એમ ક્યાં વિના જ ખરબાયું કહી દીધું : ‘તમે’ કલાની ખાતર કલા’ નો સિદ્ધાન્ત માનતા નથી શું ? ‘ કેમ જાણે કે કલાની ખાતર કલા કલા પછી કલામાં અશ્લીલતા એ દોષ જ અશક્ય થઈ જતો હોય । પણ એમ નથી ઉપર કહ્યું તેમ કલા તરફ જન્ને દૃષ્ટિ રહે છે હલકી કૃતિમાં કલ્પના વિહરવાથી ઉચ્ચ સંસ્કારવાળાને તેમાં રસ ન લાગે, અથવા અન્યથા સારા કાવ્યમાં અમુક જગ્યાએ અશ્લીલતાનો દોષ જણાય અને ખરી રીતે જોતા એમ જનતુ આવ્યું છે. ભવાઈમાં પણ જોઈએ તો ઘણી જગ્યાએ કલ્પનાનો વિહાર હોય છે જ, પણ અશ્લીલ વિષયમાં કલ્પના જતી હોવાથી સંસ્કારી સમાજે તેને ઝીડી દીધી. શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં ઘણી જગ્યાએ અશ્લીલ ધખારતો આવતી હોવાથી પછીના સંસ્કારી સમાજે તેનું વિશેષન કર્યું. કલ્પનાનો સાચો વિહાર હોવા છતાં જે રહસ્યમાં કલ્પના રાખતી હોય તે રહસ્યની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ઉચ્ચાવય હોઈ શકે, અને એ જ કારણથી તે અધમ અને હાનિકર્તા હોઈ શકે, અને એમ હોય ત્યારે તેનું નિયંત્રણ કરવું પણ પડે હું તો એમ માનું છું કે ઉચ્ચ રહસ્યના અવલંબનમાં જ કલ્પના વધારે વખત અને વધારે વેવિધ્યથી રાચી શકે છે, આપણા સર્વ નિર્મલનો સ્વાર્થી આત્મા કે જીવ એક જ હોય તો એમ જ બને, પણ એ માન્યતા એક તરફ રાખતાં પણ, ‘ કલા ખાતર કલા ’ નો સિદ્ધાન્ત માનનાર પણ ખરાબ કલાનું નિયંત્રણ તેમજ નાશ પણ કરી શકે. પછી કાંઈ વાર અને ઘણી વાર પણ, કલાપરીક્ષમાં બૂલ થાય એ જુદો સવાલ છે; નીતિનાં ધોરણો બદલાય, માણસ જનતાની દૃષ્ટિ બદલાય એ જુદો સવાલ છે.

અહીં એક પ્રશ્ન તરફ સાથે સાથે ધ્યાન ખેંચુ છું આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ મહેલું છે કે કાવ્ય રસનિષ્ઠિતિ માટે છે. એમાં જ Art for art's sake, કલા ખાતર કલાનો સિધ્ધાન્ત આવી જતો નથી ? ગસનો કોઈ પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ ને ભાષામાં તે જે રીતે રૂઢ થયો છે તે રીતે કરીએ, તો તેટલાથી પણ તરત સમગ્રાય કે ગસ શબ્દમાં જ આપણે ક્યાની સ્વતંત્રતા અને અનન્યપણતા સ્વીકારી છે. રસ શબ્દ મૂળ તો જીભના સ્વાદ માટે વપરાય છે તેને લીધે જીભને ગસના પણ કહીએ છીએ અજકોપમાં જે અનાજ ભય છે તેના માર્ગમાં તેને જીભનો સ્પર્શ થાય છે અને તેમ થતા સામાન્ય સ્પર્શથી ગ્વતંત્ર એક અનુભવ થાય છે તેને રસ કહીએ છીએ. એની હૃદય જ સ્વતંત્ર છે તેવી જ રીતે વસ્તુઓના અનુભવો, માનસ અનુભવિકાઈમાં જતા એક સ્વતંત્ર ન્સેન્દ્રિયને લીધે અનુભવનો સ્વાદ, અનુભવનો ગસ આવે છે આ અર્થમાં રસ એ અગ્રેષ્ઠ ૧૧૫૮ નથી, તેમ જ એ sentiment પણ નથી. સદ્ગત રમણભાષાએ એક વાર કહેવું કે ગુજરાતીમાં spirit (i. e. spirit of law) નો સમાનાર્થ શબ્દ નથી, અને અગ્રેષ્ઠમાં રસનો સમાનાર્થ શબ્દ નથી તેના પૃથક્કણમાંથી aesthetic joy અર્થ આવે છે પણ એ પદ ગસનું સમાનાર્થ નથી પૃષ્ઠીથી આવકારિકાએ રસનો પારિભાષિક અર્થ કયો છે, અને તે વિશે અનેક ચર્ચાઓ થઈ છે, તે ઉપરથી લાગે કે રતિ હાસ કોષ જેની લાગણીઓ એ જ એનો અર્થ છે, પણ આના પારિભાષિક અર્થો થતાં પણ, સ્વાદ સાથે સબંધ ધરાવતો અને તેના તત્વને અવલબીને વિરતાર પામેલો ઉપર કહો તે મૂળ અર્થ ક્યાઈ દૃષ્ટિ બહાર ગયો હોય એમ હું માનતો નથી આપણે ગુજરાતીમાં કર્મચુરસ વગેરે શબ્દો પારિભાષિક અર્થમાં વાપરીએ છીએ પણ સામાન્ય ભાષામાં રસ રસિકતા સગસ સન્સતા ગસગના અરસિકતા વગેરે શબ્દોમાં પ્રતીત થતો ગસનો અર્થ, મૂળ રસના અર્થ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે પણ ગસનો પારિભાષિક અર્થ લેતા પણ કાવ્યની અનન્યપણતા તો જણાઈ જ આવે છે. આપણા આશ્ચર્યિકાએ કદી એમ કહ્યું નથી કે કાવ્ય નીતિની ખાતર છે. તેમણે ભુવિધ

અને નીતિ બન્નેથી આ રસિકતાને જુદી પહેલેથી જ ગણેલી છે. સુધ્ધિ અને નીતિના વિચારને મળતી મતિને તેમણે એક વ્યભિચારી ભાવ ગણેલો છે જે બતાવે છે કે કલ્પનાવ્યાપારને ગૌણ રહીને મતિ વ્યાપારવાળી બની શકે, જેમ બીજા અનેક વૃત્તિઓ બને છે તેમ. ખરું તો કલ્પના માનસતંત્રની અનેક શક્તિઓને અવલંબીને વિદ્યે છે. પણ તે કેવળ સ્વતંત્ર વિહારને માટે અવલંબે છે. અને તેમાંથી કાવ્ય બને છે. એટલે એ પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર છે અને કેવળ સ્વપર છે. આમ સમજ્યા પછી 'કલા ખાતર કલા' કે એવું કશું કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. હું માનતો આવ્યો છું કે આપણે આપણાં કાવ્યસારગ્રોતો અવ્યાસ વધારવો જોઈએ. એમ કરવાથી પશ્ચિમના કેટલાક પ્રયોગ ઉપર પ્રકાશ પડે છે, અને એ પ્રયોગને ધ્યાનમાં લઈ આપણા જૂના સિધ્ધાન્તો વિચારવાથી એ સિધ્ધાન્તનું અંતરસંસ્કરણ વિકાસ પામે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આપણી કલામીમ સા પોતાની વિચારસરણીએ વિકાસ પામે છે.

અર્થાત્ મારી દૃષ્ટિએ તો 'કલા ખાતર કલા' અથવા અહીં પ્રસ્તુત 'કાવ્ય ખાતર કાવ્ય' ના સિધ્ધાન્તથી કાવ્યની કર્શા વિસદાશયતા સિધ્ધ થતી નથી કાવ્યની અપૂર્વતા તેના વક્તવ્યમાં અને તે વક્તવ્ય કહેવાની શક્તિમાં રહેલી છે, અને કાવ્યમાં કલ્પનાવ્યાપાર હોવા છતાં વક્તવ્યના રહસ્યની દૃષ્ટિએ કાવ્યો ઉચ્ચાવચ હોઈ શકે, અધમ પણ હોઈ શકે, અને તેમ હોય ત્યારે તેનું નિયંત્રણ પણ કરવું પડે વળી રસદષ્ટિએ જોતાં આ ચર્ચા આપણે ત્યાં અસ્થાને છે. એ આપણી ચર્ચામાં નકામો કૂટ પ્રશ્ન થઈ જોઈલો છે.

હું હવે એક બીજા કૂટ પ્રશ્નની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું. Realism એટલે વારતવવાદ વિરુદ્ધ Idealism એટલે આદર્શવાદ અથવા જાલનાવાદ. આપણે પ્રથમ અહીં વાપરેલા શબ્દોનો જ અર્થ સમજવાનો અને તેને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. આપણે કહીએ છીએ કે કાવ્ય લાગણી કે ભાવ જ છે. સામાન્ય રીતે જગતના અનુભવમાં ન આવતી, અથવા જગતના સામાન્ય અનુભવમાં આવે છે તે કરતાં ઉચ્ચતર લાગણી કે ભાવ, જેમ કે ભક્તિ,

ઉદારતા, ઉત્તમ વિશુદ્ધ પ્રેમ, તે જ ભાવના છે. એ ભાવના આદર્શભૂત હોવાથી ભાવનાવાદને આદર્શવાદ પણ કહે છે. આદર્શવાદમાં પણ ભાવના એટલે લાગણી અભિપ્રેય છે કારણ કે કાવ્યનું કામ લાગણી પ્રેરવાનું, કે અનુભવાવવાનું અહીં આદર્શ માટેની ઉચિત લાગણી પ્રતીત કરાવવાનું છે, બીજી રીતે કહીએ તો આદર્શનો રસ અખાલ્યનું છે.

વાસ્તવવાદ, ભાવનાવાદ કે આદર્શવાદની સામેના પક્ષમાં મુકાય છે પણ તેનો અર્થ ભાવના કે આદર્શ અવાસ્તવિક એટલે ખોટો છે એવો નથી. ભાવનાનો સ્વૃક્ષ અનુભવ વ્યવહારમાં લાગે વિગત રચો, જણ્યુ તેથી તે જ. પણ અવાસ્તવિક બનતો નથી. જગતમાં જે વધારે વાર બનતુ હોય તે વધારે વાસ્તવિક અને વિરલ બનતું. હોય તે ઓછું વાસ્તવિક એવો કોઈ નિયમ નથી. એથી જિજ્ઞાસુ કશી જ અવાસ્તવિક વસ્તુથી રસનિર્ભર થઈ શકે નહિ. આપણું આપણું ચિત્રન એમ કહે કે આ તો આમ જ બને ત્યારે જ રસનિર્ભર થાય. કલામાં, આપણને અચિત રીતે, આપણા ચિત્રનનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વચ્ચે અનુસરણાં દોષ છે. કલા સાચી હોવાની કમેડી, દુનિમાં વજુ'વેનું' બરાબર બદારની દુનિયામાં બને છે કે નહિ એ નથી, પણ જીવનના અનુભવોથી ધણેણું આપણું માનસ-આપણું ચિત્રન-તેને અત્યંત અનુકૂળતાથી સ્વીકારી શકે છે કે નહિ એ છે. આ વાત માત્ર ભાવનાને માટે જ સાચી એમ નથી, બધા રસો માટે સાચી છે. અરેનિયન નાઈટ્સમાં એક સ્ત્રી પોતાના પતિને મૂકે મારી, તેનું નીચેનું અરધું અંગ પથ્થરનું કરીનાં છે, અને જારીને તેને અપંગ થયાં પછી હમેશાં ખાસકાં મારે છે અથવા એનું કંઈક અપમાન કરે છે. અહીં કોઈને આવી રીતે અપંગ કરી લાચાર કરી અપમાન કરવું એ કોઈ ભાવના કે આદર્શ નથી, તેમ જ અરધું અંગ પથ્થરનું કરી નાખવાની હકીકત વ્યવહારના અનુભવ બદારની છે અને જ્યાં સ્ત્રીની પતિ તરફની રીસ એ કોઈ ખોટી વસ્તુ નથી. આપણું માનસ અત્યાર સુધીના અનુભવથી સ્વીકારી શકે છે કે સ્ત્રીની પતિ તરફ એટલો કાળો દોષ ચડે કે જેથી આટલે મુઠ્ઠી તે તેને અપંગ કરી અપમાન કરે, -હેવટ અરેનિયન નાઈટ્સ ન્યાં અને ન્યારે લખાણ ત્યાં તે કાળનું સમાજમાનસ સ્ત્રીનું આપણું

મનસ રચીકારી શકે તેમ હતું. હાથમાં તો આવા દાખલા વધારે ખતાવી શકાય.

જ્ઞાન જનાવરની મળી, મેઘાડંબર માળે;

બકરી બાઘનો બેટડો પરણે છે આળે.

એમાં વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કશું જ વાસ્તવિક નથી, અને છતાં તેમાં વ્યક્ત થતી શુદ્ધતાઓની ગમે તેવાં કળેડાનાં લગ્નોમાં દેખાતી વેવલાઇ ઘેલછા, એ મનની કાંઈ પણ બીજી વૃત્તિ જેટલી જ સાચી છે. અને કાવ્યને જે જાતના સત્યનું અવલંબન જોઈએ છે તે આ જાતના સત્યનું. કવિ એ સત્ય વ્યક્ત કરવાને ગમે તેવી બાબ સૃષ્ટિ કહ્યે, ગમે તેવી અતિશયોક્તિ કરે, પણ તેથી કાવ્ય જો સાચું કાવ્ય હોય, તો એવી અતિશયોક્તિથી તેને જરા પણ ક્ષતિ થતી નથી. બાવનાવાદમાં પણ અતિશયોક્તિ આવે છે, ને દુનિયાના વ્યવહારમાં બાવનાકૃતિમાં પણ વેલ બનાવો દરમ્યાન થતા નથી એ વાંધો સાચો નથી.

હવે વારતવવાદનો અર્થ તપાસીએ. દલીલમાં વારતવવાદ કેવા ખોટા અર્થમાં કોઈ વાર વપરાય છે તે પછી જોઈશું, પણ પહેલાં તો તેનો સારો અર્થ જોઈએ. વારતવવાદી એવો આગ્રહ કરે છે કે દુનિયામાં જે દેખાય છે તે પોતે કલામાં રજૂ કરવા ઇચ્છે છે હવે આ પ્રતિજ્ઞા ગમે તેટલી સાચી હોય છતાં એક બાજુ એ કહેવું જોઈએ કે કલા માત્ર અનુકરણ નથી તે ફોટોગ્રાફી પેઠે માત્ર છે તેનું, છે તેનું જ ચિત્ર રજૂ કરવા ઈ ઇતી નથી અને ફોટોગ્રાફીમાં પણ દૃષ્ટિકોણની પસંદગી તો થાય જ છે. લામા છે તેવી જ દુનિયાં પ્રગટ કરી પણ ન શકાય, કારણ વાસ્તવિક દુનિયા તો અનંત કાલ વહે છે, અને આપણી કલાની કૃતિમાં અનંતને પ્રગટ કરીએ એ લાલે, પણ એ કૃતિ તો સાદી અને સંપન્ન છે. આ જગત કહો કે આપણો અગુલવ કહો, જે કહો તે અનાદિ, અનંત, અરૂપ, નિરવધિ વલ્લે જાય છે આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ (Scientists) તેને કારણકારની સૂખલાથી સમજે છે ને તેમાંથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો રચાય છે, અને આપણા નવિઓ તેમાંથી રહસ્ય સમજે છે, તેને વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાંથી કલાની કૃતિઓ થાય છે. એ અનાદિ અનંત અરૂપ વહેતા પ્રવાહને જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ

મગ્નમાર્ગના રૂપમાં જ સમગ્ર રોકે અન્યથા નહિ તેમ આપણા કનિગો તો નદ્યથી જ પ્રદ્યુ મ્મી યક્ષ મ્મી રોકે અન્યથા નહિ આ નિગ્રધિ રૂપના અનન પ્રસાદમાં જ રા મગ્નુ ઉપાગે રા મગ્નુ તેના પમેદગી દગ્યો અવન મીતે જ યમ મોકે બો એ નદ્ય કોઈ સમગ્રન ઉપનભારનાના મધ્યગિ દુઅ ચિત્ત યઈ અમુક વસ્તુ તરફ મ્મી દષ્ટિથી જ નેષ્ટ સમા રે ભારના રિના રદ્ય પા પી સમતુ નથી તમે નેભ કે અમિમાન કે રિનાન નના તરફ વારે જ દગી રોકે, કે બ્યાગે ઉગના દગિરિગ્રાનના અનગિન રિનામમિની ઉપનતાની તમાગમા ભારના નેય નિમ ગના કે ન નમતા માટે આખી માણસ જાનને ધિકારતા પણ તમગ મનમા તમે દુરેમ કોઈ સમગના કે ઉગતા નો હોય જ કે કોઈ માણસ ઉગ રિશ્વાસ ન ખખો અીર્જાન ઉગ રિધમ ન ન મને કે એવુ માઈ મ્મી વખતે પણ તમાગ મનમા કોઈ ભાવના તો દય જ કે અ ભારનાથી નેરેના દયો અવન મીને રાગ્રીન ની સુરે ન્ય ર કે એ રદ્યને વ્યક્ત કગ્વાની પ્રતિગાથી કલામા હેય ઉપદે ર સમગ્રન કે અર્થાત્ વાન્તવવામાં ભારના રોન જ નહિ એમ ન બને એને તર ત વાસ્તવના અને આ રાગ કે ભવનામા મા કોઈ ફેર નરી

મન્યમા એવુ ધણી વાગ બને છે કે સામાન્ય રીતે મનાના બેદો તરન લિ ન ન હોય અને ના એના બેગથી રિવેચનમા એ પ્રમરની સમવક આવ રાગ્રા અને ભ રાવા નુ તણુ એમ સમજુ છુ તરવદા મ તેમા બં નથી છના અમુક પ્રમરના સાહિત્યને વાન્તવવાદી મ્હેનાથી કેગ્રી સમવક પરે હરે તેનો બે સમજવા પ્રયત્ન મ્મીએ એક બેનું સૂચન તો પહેના મ્મેન છે ભારનાનાદનુ સાહિત્ય જગતમા રિગ્ર દેખાતી ઉ ન ન ભાવનામા રાયે કે તેને પડક વાન્તવવાદી સાહિત્ય જગતમા ને દેખાય કે ન રિધનિનુ નિરૂણ મ્મી પ્રવલ કરે છે ખગી રીતે આ સમગ્ર જન ત કના બદનાના દષ્ટિકોણનુ પલિમ છે મધ્ય યુગ સુધી ધમ જ જીવનનુ મુખ્ય મગ હતુ અને ધમ ઉચ્ચ ભારનાનો પ્રયગ્ક અને માત્ર ત તરફ જ નક્ષ આપનારો હતો તે પગી જેમ જેમ વિજ્ઞાન અને ખાસ મ્મીને પ્રાણીશાસ્ત્ર માનમશાસ્ત્ર વગેરે તરફ ખ્યાન વધતુ ગયુ તેમ તેમ ઐદિક વસ્તુનુ જીવનમા મહત્વ વધ્યુ અને તેની અસર સાહિત્ય

ઉપર પણ યદ. કેવલ ઉચ્ચ લાવના સિવાયની ઐહિક અને માનવ
 વૃત્તિઓનું કૌતુક વધ્યું. બીજી તરફથી એક ને એક ઉચ્ચ લાવનાઓનું
 નિરૂપણ નીરસ થયું હતું, તેમાંથી નવીનતા ચાની ગમી હતી, અને તેનું
 વાસ્તવિકતાનું ખસ પણ કમી થતું હતું. સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં
 નવા રસ દેખાયા તે સાથે પુષ્કળ વૈવિધ્ય દેખાયું અને દરિયામાંસ તે
 તરફ આકર્ષાયું. આ ફેરફાર કાવ્યના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અગ સુધી પહોંચ્યો.
 નાટકો પાખલ છોડી ગલમાં લખાયાં અને જૂનાં અલંકારો મુખકમલ
 કે પાદારવિરોધ જેવા છોડાઈ, મુખનું વધારે આબેહૂબ વર્ણન કરવાનું
 વલણ થયું વગેરે આ દ્રષ્ટિપરિવર્તનની જ એક કે બીજી રીતની અસર
 છે આમા એક પ્રકારનો સત્ય તરફનો આગ્રહ પણ છે. કલાની
 દ્રષ્ટિએ એક રીતે કેટલીક નિગત મૂકીને વાસ્તવવાદી સાહિત્ય ચિત્રોને
 વધારે હૂબહૂ અને મૂત્ત કરી શકે છે. આને મર્યાદા હોય તો તે એક
 • બાજુ કાવ્યના નિયમની અને રીતની, અને બીજી બાજુ શબ્દશક્તિની.
 કોઈ કોઈ કાવ્યનો વિષય જ અવા હોય છે અથવા તેની રીત જ એવી
 હોય છે કે અમુક બાબતની વિગતો તેમાં ન આવી શકેઃ દાખલા તરફ
 બીજાસ વિષયમાં વિગતો આવ તેટલી લખ્યતામાં ન આવે, ગલમાં
 આવ તેટલી પદમાં ન આવે, નવલકથામાં જે અમુક આવે નાટકમાં
 ન આવે. બીજી બાજુ શબ્દો અમુક સુધી જ દરખોને મૂત્ત કરી શકે છે,
 અન ઘણી વાર અનેક વિગતો આધારી દસ્ય વધારે સ્પષ્ટ થવાને
 બદલે ઊલટું મૂચવણવાળું અને તેથી અસ્પષ્ટ બને છે. ઘણી વાર
 અનેક નાની વિગતોથી અસર થાય છે તેના કરતાં એક જ કૌશલથી
 પસંદ કરેલી નિગતથી આખું દસ્ય વધારે સારું દર્શાવી શકાય છે. આ
 વાસ્તવવાદી વલણમાં કશો દોષ નથી. આ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ
 વધારનારું છે.

પણ વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો સામાન્ય રીતે એક બીજો પણ
 અર્થ થાય છે. લાવનાવાદી સાહિત્ય સુદર વસ્તુનું નિરૂપણ કરે તો
 વાસ્તવવાદી બેડોળ અને ગદી વસ્તુનું નિરૂપણ કરે. અને વધારે
 પ્રચલિત તો આ જ અર્થ છે. આના નિરૂપણ સામે એક પાવો
 તરત ઊઠે. કલાનું કામ તો રસમય અને સુંદર વસ્તુઓ રજુ કરવાનું
 હોય, તેની પાસે ગદી વસ્તુઓ શા માટે નિરૂપાવવી ? જગતમાં
 ગંદવાડો છે જ તેને કલામાં શા માટે પ્રગટ કરવો ? એ તો તદ્દન

નીરસ બને ! પણ એ દલીલ તત્ત્વતઃ સાચી નથી. આને મળતી દલીલ કરુણરસની સામે મૂકાઈ હતી જગતમાં દુઃખ તો ભરેલું જ છે, તો તેને કલામાં શા માટે લખ આવતું ? એમાં રસ શો ? અને આનો જવાબ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ આપેલો છે. તેઓ કહે છે કે કરુણથી ભરેલાં આંસુ આવે છતાં તેમાં રસ તો છે જ કારણ કે કરુણરસનું કાવ્ય પણ વારંવાર વાંચવાનું મન થાય છે. એટલે વ્યવહારમાં જે અનુભવ દુઃખમય હોય તે પણ કલામાં આરી રસપ્રદ થઈ શકે છે અને એ જ યુક્તિ ભુગ્યુસાકારક વસ્તુઓની બાબતમાં ખરી છે. બીજાસને પણ રસ મળ્યો છે એ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોની બીડી દષ્ટિબતાવે છે. જગતમાં જે ખરેખર ભુગ્યુસાકારક છે તેને ભુગ્યુસાકારક સમજવું, જે દુઃખકારક છે તેને દુઃખકારક સમજવું એમાં કશું રહેલો છે. એટલે બીજાસન્સ સામે વાધો લખ શકાય નહિ. બીજી તરફ સાહિત્ય જગતની મદી કે બેડોળ ચીજો નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં તત્ત્વતઃ, અહીં બતાવ્યું તેમ, કશું નવું પણ નથી.

પણ દરેક રસને પોતપોતાનાં લયરચના હોય છે. દારૂને કુદ્દલકતા, દોષિયાપણું, અસ્વીકતાનું લયરચન છે તે જાણીવું છે. શૃંગારને અસ્વીકતાનું લયરચન છે. તેમ બીજાસ રસને પણ પોતાનું લયરચન છે. રસની ચર્ચામાં વિચિત્રતા કહે છે કે દરેક રસમાં અદ્ભુત અનુમ્મન હોવો કષ્ટ છે. એનો બીજો અર્થ એ છે કે કવિના વક્તવ્યમાં કંઈક નવીનતા, અપૂર્વતા હોવી જોઈએ. એટલે મદી વસ્તુ પણ એવી જ નિરૂપવી જોઈએ જે મદી હોવા છતાં સામાન્ય રીતે સામાન્ય માણસ હજી સમજતો નથી કે સમાજજીવનમાં અહીં મંદવાડ છે. જે મંદવાડ બધા જ જાણે છે તે નિરૂપવાનો કરો અર્થ નથી. ધ્રુવસને અનેક નાટકોમાં પોતાના સમાજમાં ક્યાં ક્યાં છુપો સડો ગહેતો હતો, તેની નીચે ક્યું માનસ કામ કરતું હતું, સમાજમાં એ સડો ક્યાં દંભથી ટકતો હતો, અને એ દંભ કાવવાની પાછળ કયું સામાજિક પરિસ્થિતિ રહેલી હતી તે બતાવેલું છે, અને તેના તરફ સામાજિક કુણુ તેણે ઘેરી છે એટલું જ નહિ, કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ તો એ દલીલ પોતા પાસે જ પોતાનું પાપ કબૂલ કરાવી, બતાવેલું છે કે માણસે પોતે પોતાની મેજે મુઠરવું જોઈએ, ત્યાં વાસ્તવવાદ યોગ્ય રીતે બિનરેલ છે. આવી

વાસ્તવવાદી કૃતિઓની સામે વાંધો લેવાનું કાંઈ કારણ મોટું શકે નહિ. પણ ઘણી વાર એવી અયુવંતા હોતી નથી. ઘણી વાર અતિપ્રસિદ્ધ ગંદકીવાળું, જેમાં કશું જ નવું હોતું નથી, જેમાં ગંદકીના માનસ ઉપર કરો જ નવો પ્રકાશ નાખેલો હોતો નથી, એવું સાહિત્ય સર્જવામાં આવે છે. વિશેષ તો એ છે કે આવા સર્જનની નીચે સર્જકનો હેતુ ગંદકી તરફ લુગ્નૈસા ઉપજવવાનો હોતો નથી, પણ તેને પોતાને તેમાં રસ પડે છે એ હોય છે. ઇંગ્લંડના ટ્રેલ્કાક માણસો અશ્લીલ વસ્તુના રસથી છૂટાછેડાના કેસો વાંચે છે, એ પ્રસિધ્ધ છે હું જાણું છું, થોડાં વરસો પહેલાં આપણા એક ગુજરાતી પુસ્તકપ્રકાશક અત્યંત ગંદી વસ્તુવાળા કેસો સાત્ય પ્રકાશ કરવાના નામે પ્રસિધ્ધ કરતા. તેમ આપણો કહેવાતો વાસ્તવવાદી સાહિત્યસર્જક પણ સાત્ય કે વાગ્તવિકતા રજૂ કરવાને બદલે મલીચ વસ્તુની પોતાની વાસના તૃપ્ત કરતો હોય છે. અને સાહિત્ય તેના સર્જક કરતાં પણ વધારે સાચાખોલું હોય છે. દલપતરામે ફાળંસવિલાસમાં એક મસ્કરી કરી છે. એક માણસ દુદિયા ધર્મના જે સાધુઓને કહે છે કે અમદાવાદમાં જોવા જેવી જગ્યાઓ કય? સાધુઓએ કહ્યું કે અમે ધામ બતાવીએ તો તમે ત્યાં જાઓ ને પગતળે ઇવજનું કચરાય તેનું પાપ અમને લાગે. પણ અમારા ધર્મનું એક કવિત અમે તમને શીખવીએ તે શીખો તો તે તમારા અર્થનું છે. એ કવિત પછી નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:

અ જનસલાહ, સ્વામીનારાયણની દુવેલી
કાકરીયું સરોવર જેવું નહિ કોમળે;
શાહઆલમ, કે શાહીજામ ન સિધાવીએ તો,
મકરખો કે ભુમામસીદ શીદ જેમળે ?
સૂતરના સાંચા, કન્યાચાળા કે પુસ્તકચાળા,
પાપ દાદા દરિની જેતા વખત ખોમળે;
આવી અમદાવાદમાં એવું નહિ જેવું કશું.
સાધુ પામે ધરમ શુધ્ધિને પાપ ધોમળે.

એટલું જ નહિ, સાધુઓ આગળ કહે છે:

સાત ગાઉ પર સરસ છે, જેતા લાયક જેઠઃ
વાવ અગળજ આગળે, જશે ન જેતા તેઠ.

અહીં ન જવાનું કહીને અમદાવાદનાં રથજો તો ક્યાં પણ સાન ગાઉ પગના અડાળગળી પણ વાત દગી, તેમ ઘણી વાર કસિતવસ્તુમુખ્ય લેખક વાસ્તવવાદને ઝોરે વાસ્તવિક જગતમાં દોષ તે દરતાં પણ વધારે ખગળ વસ્તુને વધારીને બતાવે છે. અને તે પણ કેવળ ખગળની ખાતર ખરાબ વસ્તુ બતાવે છે—બાજે કે 'કલા ખાતર ક્યાંના સિદ્ધાન્તનું' વેર વાળતો દોષ નહિ !

અને કેવળ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવામાં એક અંતર્ગત દોષ રહેલો છે જેમ કોઈ માણસને આપણો અમાજ જોવો દોષ ને તેને સમાજના નમના તરીકે દવાખાનું કે ફોજદારી મુનાની કોર્ટો બનાવવી એ અસાધ્ય છે, તેમ સાહિત્યને જો ખગ જુવનનું પ્રતિબિંબ કરવું હોય તો તેમાં માત્ર જુગુપ્સિત વસ્તુઓ બતાવવી એ અસાધ્ય છે. બાવનાવાદી સાહિત્યમાં, બાવનાને ઉત્કર્ષ કે વિજય બતાવવા માટે પણ જગતનું અનિષ્ટ રૂઢવાની આવશ્યકતા રહેતી હતી. પણ જુગુપ્સિત વસ્તુ બનાવવાને માટે સુંદર વસ્તુ બતાવવાની એવી કોઈ જરૂર રહેતી નથી. એટલે જુગુપ્સિત વસ્તુઓનું નિરૂપણ વધારે એકાંતિક થઈ જવાનો સંભવ છે અને એમ થાય છે. એ રીતે વાસ્તવવાદ ખોટી દિશાએ જઈ, પોતાને જ ખોટો પાડે છે.

ખરું તો આ કવિતા ખાતર કવિતા વાસ્તવવાદ વગેરે પુરસ્કર આક્ષેપ મટિ સગવડવાળાં પદો છે કોઈ એ માણસને લેવઃદેવડને અગે તકરાર થાય, અને બંને માણસો ન્યાય શો છે તે જોવાની કે સમજાવવાની દગ્ગર ક્યાં વિના જેમ પરંપર આક્ષેપો કરવા મડિ, એક બીજાને સામસામા કહે કે તમે વાણિયા તો આવા જ, કે તમે કાઠિયાવાડી તો આવા જ. જેમ અગ્રેજો કહે કે તમે પૌરસ્થો તો આવા જ. એમ એક માણસ બીજાની કૃતિની ટીકા કરે કે તમારી કૃતિ અશ્લીલ છે તો તેની સામે તમે 'કલા ખાતર કલા' સમજતા નથી, કે તમે નવીન વાસ્તવવાદ સમજતા નથી, એમ લેયાર પદો ધા કરવાને સગવડવાળાં છે બહુ ઉપરની વાણિયાઓ કે કાઠિયાવાડીઓ વિશેની ઉક્તિઓમાં સત્યકથન કરતાં ગળ લાંડવાની વૃત્તિ જ વિશેષ હોય છે, તેમ આ 'કલા ખાતર કલા' કે 'વાસ્તવવાદ' વિશેના ઝગડામાં પણ મૂળ પ્રશ્નને એક બાજુ રાખી લડવાની વૃત્તિ

જ હોય છે. ખરો પ્રશ્ન અમુક કૃતિ કલા છે કે નહિ એ છે. જે એ કલા નહિ હોય, તો કામ પણ વાદ તેને કલા બનાવી શકવાનો નથી એટલા માટે જ કટલાક અંગ્રેજ નિવૈર્યકો આવી શબ્દગણીમાં પડવાની ના કહે છે જેમ અખો ધર્મવાદોમાં 'પડવાની' નો કહે છે:

ખટ દર્શનના જુજવા મતા, માહોમાંહી ખાધા ખતા,
એકનુ યાચુ' બીજો હણે, અન્યથી આપને અધકા ગણે;
અખા એ જ અધારો કુવો, ઝનડો લાગી કોઈ ન મુવો.

તેમ જ આ મતો કે વાદો પણ ધણી વાર આડે રસ્તે અદાનનારા છે અને આ જમાનામાં જેમ રાજ્ય-પ્રકરણમાં ખોટું ખરું સમજીને સોશિયાલિઝમ અને કોંગ્રુનિઝમની, સામાન્ય વાતચીતમાં જેમ સાહકા-એનેલિસિસ કે માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોની વાતો કરવાની ટેવ પડી છે તેમ જ કાવ્યચર્ચામાં કલા ખાતરે કલા, વારતવનાદ વગેરે શબ્દો પકડીને વાતો કરવાની ટેવ પડી છે. આના અર્થ સમજેલા શબ્દોની વાતો કરે છે તે કરતા કોઈ કાવ્યને કાવ્ય તરીકે સમજે, તેનું વક્તવ્ય સમજે, અને એ વક્તવ્ય તે કવિએ કેવી રીતે પ્રગટ કરેલું છે તેની ખૂબી આવો કોઈ પણ શબ્દ વાપર્યા વિના સ્ફુટ કરતાં શીખે, તો કાવ્યચર્ચાને અને કાવ્યના અભ્યાસીને વધારે લાભ થાય એની ખતે ખાત્રી છે.

આવો ત્રીજો કૂટ પ્રશ્ન પ્રગતિવાદી સાહિત્યનો છે. હમણાં પ્રગતિશીલ લેખકોનો સઘ રચપાયો છે અને તેમાં ઘણા જુવાન લેખકો ભળ્યા છે તેથી આ તરફ સારું ધ્યાન જેવાયું છે. આ સઘની સ્થાપના નીચે રહેલા બે જો નપાસવાથી એનું સ્વરૂપ સમજાશે. મહાન યુરોપીય સુદ્ધ પદ્ધતિ રશિયામાં બોલશેનિક પદ્ધતો વિજય થયો અને અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં નહિ થયેલી એવી રાજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિ યર્ષ. આ ક્રાન્તિએ હિંદના યુવાનોનું ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ક્રાન્તિના મુખ્ય મન્તવ્યો હિંદમાં પણ થોડે ઘણે અંશે સ્વીકારવા લાગ્યા છે એ આદર્શની દિવ્યમુશી એ છે કે ઇતિહાસના બનાવોનું ખરું પ્રયત્નકારણ સમાજની લૌતિક પરિસ્થિતિ છે. એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ બનાવો બને છે તેમ જ એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ધર્મ અને સમાજશિક્ષા રચાય છે. આ મત પ્રમાણે આપણી ઇંધરની શ્રદ્ધા,

નીતિનું બંધારણ, રાજ્યબંધારણ, સામાજિક બંધારણ, એ પરિસ્થિતિમાં જન્મને લાભ મળતો હતો તેમણે જાણ્યો અમલ્યે એ લાભ ટકાવી ગળવા ઉત્પન્ન કરેલાં. એનો ફિતાઈ એ થયો કે ધર્મ સમાજબંધારણ બંનેમાં તત્વતઃ કશું સત્ય નથી. ધર્મને તેમણે દુઃખી જનોને દુઃખ અને અન્યાય બુલાવવાનો માદક પદાર્થ ગણ્યો. સમાજમાં દરેક માણસને જીવવાનો અને વિકાસ પામવાનો સરખો દાક હોવો જોઈએ એમ ગણી, રાજ્ય, અમીર ઉમરાવો, ધર્મોપદેશકો, મૂડીદારો, એ સર્વની સ્થિતિ તેમણે સમાજને દોહ કરનારી ગણી. ઔપુરુષાનો લઘસંબંધ, બંને પક્ષે તફાકના એક સરખા સંપૂર્ણ દુકવાનો હોવો જોઈએ એમ ગણ્યું. સમાજની આજ મુશીબી જાંઠમાં જાંઠી બે લાવનાઓના મૂળ પર આથી આધાર થયો, એક ધર્મની અને બીજી લઘસંબંધની અપૂર્વતા કે દિવ્યતા કે અસૌકિયતાની. આ બે લાવનાઓ જ મુખ્યત્વે આજ મુશીબી સાહિત્યની પ્રેરક હતી. કાન્તિવાદીઓ આ કાન્તિને જગતનાં બધાં વર્તમાન અનિષ્ટોનો એક જ અમોઘ ઉપાય માને છે અને તેથી ધર્મ અને મૂડીવાદ સામે ઝુઝેશ ઉઠાવે છે. પ્રગતિવાદી લેખકો પણ ધર્મ અને મૂડીવાદના વિનાશનો અને ઔપુરુષ સંબંધની ઐહિકતા તથા મુશળ વિચ્છેદનો આદર્શ પ્રેરતા સાહિત્યને જ પ્રગતિવાદી માને છે. સાહિત્યનો એ જ આદર્શ હોવો જોઈએ એમ માને છે, એવું જ સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે એમ માને છે, અને એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનાં યત્નો યોજવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે આ પ્રગતિશીલ સાહિત્યના પ્રચારમાં અનેક પ્રયત્નો ગૂંચવાયેલા છે. તેને એકે એકે ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીએ પ્રથમ તો એ કે જે માન્યતાઓ ઉપર પ્રગતિવાદીઓને શ્રદ્ધા છે તે માન્યતા કંઈક અંશે તત્વદર્શનની છે, કંઈક અંશે સમાજશાસ્ત્રની છે, કંઈક અંશે રાજ્યપ્રકરણની છે, અને તે સર્વ ઉપગ્રંથ આપણે માટે તો આપણી વ્યાવહારિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છે. આ માન્યતામાં રહેલા મુદ્દા એટલા બધા ગંભીર છે કે તેમાં બધાની સંમતિ હોઈ શકે નહિ. આ મતની ટુવના કે પરીક્ષાનો આ પ્રસંગ નથી કારણ કે આ માનવું કે ન માનવું એ વિવેચનનો પ્રશ્ન નથી. ઉપર કહ્યું તે તે શાસ્ત્રનો અને વ્યવહારનો છે. વિવેચનમાં તેને સ્થાન નથી.

વિવેચન સાથે આને જે રીતે સંબંધ છે એક તો એ કે સાહિત્ય-સર્જકોને એમ કહી શકાય ખરું કે તમારે ઉપરની શ્રદ્ધાવાળું જ સાહિત્ય સર્જવું અને બીજી ન સર્જવું ? અને બીજો પ્રશ્ન એ કે આપું જ સાહિત્ય સર્જવું જોઈએ એની પ્રતિશ્રુતી કરેલું સાહિત્ય પ્રચારક બનવાથી તે કલા તરીકે નિષ્ફળ કે અકલાતમક બની ન જાય ? બન્ને પ્રશ્નોનો જવાબ એક જ છે. સાચા વિવેચનમાં ઉપરના બન્ને પ્રશ્નો અપ્રસ્તુત છે. આપણી પાસે રજૂ થયેલી કૃતિ કલાની છે કે નહિ એ એક જ પ્રશ્ન વિવેચનનો છે. જીવનના કોઈ અપૂર્વ રહસ્યના અનુભવને અવલંબીને દર્શના સ્વેર વ્યાપાર કરે તો કલાની કૃતિ જન્મે. અમુક કૃતિમાં એવો સ્વેર વ્યાપાર હોય તો તે કલા છે એ વ્યાપારની પછવાડે ઉપરની માન્યતા છે કે કોઈ બીજી એ હકીકતનો પ્રશ્ન છે, સિદ્ધાન્તનો નહિ. ઉપર કહી તેવી માન્યતા કવિના સ્વદેશ રહસ્યમય અનુભવમાં ઊતરી હોય તો તેવી માન્યતાવાળું કાવ્ય રચાય. અને કવિને ગહન અનુભવ એવો હોય તો તેને એવા વસ્તુ ઉપર કાવ્ય રચવાની ભક્ષામણ્ય કરવાની જરૂર પણ ન રહે. માત્રાપના અવશ્યજોતુ પરિણામ પ્રભને બોગલું પડે એવું સરીરશાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત થયું પછી તેના કોઈ પણ ખાસ પ્રચાર વિના ઇન્કસને અનેક નાટકોમાં એ સત્ય પ્રગટ કરી બતાવ્યું. બીજી બાજુ નવા જમાનાનાં બોલો ક્યાં ક્યાં છે તેનો વિચાર કરી તે ઉપર લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા છતાં ઇન્કસનના નાટકો બગડ્યાં નથી. તેવી જ રીતે નવું માનસપ્રયત્નશાસ્ત્ર પ્રગટ થયું તેણે સાહિત્યકારોમાં કયા પણ પ્રચાર વિના, સાહિત્ય ઉપર ધણી અસર કરી છે. ધણું સાહિત્ય એ શાસ્ત્રનાં વિધાનોની માન્યતા ઉપર લખાય છે. મને પોતાને લાગે છે કે માન્યતા વિવાદનું અનિષ્ટ લોકોને બનાવવું એવો સ્પષ્ટ વિચાર કાલિદાસને શાકુન્તલ લખતાં હશે પણ એ વિચારથી ક્યાંય તેની કલા બગડી નથી. એટલું જ નહિ, કલાની ઉત્તમ કૃતિ કોઈને કોઈ અપૂર્વ રહસ્યને અવલંબે છે અને એવા કાવ્યથી એ રહસ્યના સરકારો વાચકના ચિત્તમાં દબ થાય છે એ સામાન્ય અનુભવ છે. અર્થાત કાવ્યથી રહસ્યનો પ્રચાર થાય છે એમ કોઈ કહે તો ના કહી શકાય નહિ. એટલે ભક્ષામણ્ય કે પ્રતિજ્ઞા કાવ્ય સર્જનની પછવાડે હતા કે નહિ એ કાવ્યને અને તેથી વિવેચનને અપ્રસ્તુત છે. એ કવિમાનસના દર્શિદાસનો બનાવ છે, વિવેચનનો

નહિ એવી ભનામણ કે પ્રતિજ્ઞાથી કરિની કદાના ઉત્તેજન
 દોષ અને કલ્પનાનો ખરખરો એ વ્યાપાર થયો હોય તો કાવ્ય બને
 તેમ જ એ ભનામણ કે પ્રતિજ્ઞા કલ્પનાના એર ઉપનમા આડી
 આવે, ભાનપૂર્વક કરિ કલ્પનાને સ્વેર બોલ ન દેના અમુક દિશાએ
 વોગે, તો કાવ્ય થાય જ નહિ અથવા તેમા કૃત્રિમતા આવી જાય
 કાવ્યમર્જનમા કરિની પોતાની પણ જગ પણ ઉખન ન જોઇએ
 ઉપેક્ષા કાળે સામે આપે નથી અણુગમે થવાનું કાગળ
 એ જ છે કે ત્યાં કરિની બનપૂર્વક ઉખનથી ધગી વાર મન્યમા
 કૃત્રિમતા આવી જાય છે પણ એવી કૃત્રિમતા આવી છે કે
 નહિ એ રિતેયકે પ્રયત્ન અનુભવી નિષ્ક્રિય કરાતો છે આની
 પ્રચારની ભનામણ કે પ્રતિજ્ઞા હતી મારે કાવ્ય ખોદુ જ થાય
 એવું અનુમાન ન કરી સગન મારે મુખ્ય કાવ્ય કરવું છે,
 તેને ઉત્તમ કરવું છે, એવી પ્રતિજ્ઞાથી જેમ કાવ્ય ઉત્તમ
 નથી થઈ જતું, તેમ જ સર્જન બહારના પ્રચારના ઉદ્દેશથી તે
 અવલ્ય બગડી પડી જતું નથી કાવ્યની કમોળી કાવ્યમા જ છે,
 કાવ્ય પોતે જ છે, કાવ્ય મહારની કોઈ વસ્તુ તેની કમોળી થઈ શકે નહિ

પણ આપતું કલા પત્રી મારે કહેતું જોડે કે પ્રગતિવાદના
 આગ્રહથી કના બગડાના સહન છે અને ઘણી જગાએ તે બગડી છે
 ઘણી જગાએ પ્રગતિવાદના પક્ષપાતથી કોઈ કૃતિના ખોળ વખાણો થાય
 છે આની કૃતિવાદ પણ થઈ છે x પ્રગતિવાદનું મહત્ત્વ કરિના ગોળ

x આનો અર્થ એવા નથી કે પ્રગતિવાદી મડગ ન મની શકે
 કે કોઈએ તેમા ન જવું જોઈએ મે ઉપર કણુ તેમ મડગ હોય
 ન હોય એ તર્કનિવેચન તરસ છે કોઈ પણ અમુક મતનાળા માણુમે કે
 લેખકો કે સર્જકો કે વિવચકો મળે ચર્ચા કરે મે રિતે સાહિત્યની
 દૃષ્ટિએ કશું કહેવાનું હોઈ શકે નહિ એથી સાહિત્ય સુધરશે કે
 બગડશે એ આખા મડગની લેમાની સર્જક બર્કત ઉપર શી અસર
 થાય છે તે ઉપર જ આધાર રાખે છે કાવ્ય કે સાહિત્ય ઉપર
 મહારના સમાજની ગમે તેની અસર હોય તોપણ એવી સાહિત્ય
 સર્જન છે તે તો યાંત્ર દ્વારા જ.

અનુભવમાં ઊતરવું જોઈએ ને પછી કલામાં પ્રગટ થવું જોઈએ, તેને ખૂલે ઘણી વાર લેખક પ્રગતિવાદ એટલે મૂડીદારો અનીનિવાળા જ હોય, ત્રિપલપટ જ હોય, નિર્દય જ હોય, સ્ત્રી તરફ વિશ્વાસઘાતી જ હોય, એમ પકડી બેસવાથી કલા ખગડે છે. ઊપર કહી તે વાત તે રીતે સાચી નથી જ, ઘણા મૂડીદારો એવા હોતા નથી, મૂડીદાર ન હોય એવા ઘણા ય માણસોમાં, એ જ પાપટિઓ હોય છે; પણ ઉપરનાં મૂડીદારોની, સામેના નિધાનો સાચાં જ હોય તો પણ ત્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વભાવમા રહેલાં તેનાં ગૂઢ દારણો સુધી પ્રતિભા પહોંચી ન હોય ત્યાં સુધી તેનું રહસ્ય લેખકને જણાયું નથી જ, અને રહસ્ય જણાયું ન હોય ત્યાં સુધી તેનાથી કાવ્યની કૃતિ બને નહિ આવાં વાક્યો કે વિધાનો પકડી લખ તેના છુદ્દે દાયે ઉપયોગ કરવો એ સૂક્ષ્મ કે સરકારી શુદ્ધિનું લક્ષણ નથી આપણે ધર્મમાં ધૂનોનો ઉપયોગ કરતા, તે ગમે તેમ પણ નિર્દોષ હોય. રાજ્યપ્રકરણે, તેનું જાણે અજાણે અનકરણ કરી નહીં ધૂતો (alogues) ઉપગતી. રાજ્યપ્રકરણમાં એ ચાલતું હોય તો બલે ચાલે, તેમાં કદાચ માનસ તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય અમુક ક્રિયા તત્કાલ કરી લેવાની જરૂર હોય તેથી એમ કરવું પડે પણ કાવ્યસર્જન, કાવ્યભાવન, કાવ્ય વિવેચનમાં એ ન ચાલે કશું પણ રહસ્ય સુધી ગયા વિના પકડી લેવું એ માનસજડતા છે. અને કલાનો જડતા જેવો બીજો જાણ થતો નથી. શુદ્ધ કલાનો આદર્શ કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યવિશ્વાસ છે ગમે તેવું જિંચું સત્ય પણ સમજ્યા વિના પકડી રાખ્યું હોય તો, તે માત્ર એક બધન જ છે, એ ચૈતન્યનું અવલબ્ધન નથી. અવલબ્ધન એ પણ મારે ભાષાને લીધે કહેવું પડે છે. ખરું તો સત્ય સપણું

પ્રથમ કે અન્ય કૃતિ કલાત્મક છે કે નથી, હોય તો કઈ રીતે છે, એ ધૂમણિત થાય છે. કોઈ વાદ્યી કોઈ અકલા કલા બનતી નથી. એક પણ વાદનું નામ દીધા વિના, કે તેની પચાત ક્યાં વિના કવાની સાચી કૃતિઓ થઈ છે, અને એક વાર કૃતિને અમરતરૂપે અને તેનું એકેએક સુદ્ધ અંગ-પ્રત્યંગ જોઈને તે કલા છે એમ પ્રતીત થયા પછી, વાદના શબ્દોથી તેની દીકા કરવાની સગવડ મળે, પણ તે સર્વ એ કૃતિ સમજવા માટે છે. કૃતિ એક બાજુ પડી રહે ને એકથી વાદની ચર્ચા થાય એ મિથ્યાચેષ્ટા છે.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેનજરામ ગાંધી
 પ્રમુખ ઇતિહાસ અને યુવાતરન વિભાગ
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેનન
 નેરમુ અધિવેશન ડગર્મી

૧ ૩૫-૩૮

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનું

વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય

આ તેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખરચાને મારા જેવા, એ વિદ્યાના વિદ્યાર્પદને હજી થયે દૂર જોનાર સાધારણ અભ્યાસીને બોલાવીને સ્વાગત-સભાએ ઔચિત્યનો દ્રોહ કર્યો છે કે નહિ એ જોવાનું કામ મારું નથી. મારા જેવા આ વિદ્યાના ભક્તજને તો આ સારસ્વત તીર્થનો લાભ લેવાનો પ્રસંગ આપના માટે સ્વાગત-સભાનો ઉપકાર જ માનવાનો હોય અને આપ સર્વ યાત્રાળુઓ સમક્ષ અત્ત કરણથી ઉપકાર માનું છું. વડોદરાની સાતમી ઑરિએન્ટલ કોન્ફરન્સના સભાપતિ દિગંતવિખ્યાત ભારતીય પુરાતત્ત્વ સ્વ જયસ્વાલે આની સભાઓને ‘ગુરુતીર્થ’ કહેલ છે. એક કરતાં વધારે અર્થમાં આ સાહિત્ય સંમેલનને એ પદ લાગુ પડે છે. પણ સાહિત્યસંમેલન એકત્રું જ તીર્થ છે એમ નથી મોહેન્જોદોરોની શોધ પછી તો ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ માટે આ સિંધ પ્રદેશ જ તીર્થસ્થાન બની ગયો છે.

મનમથ કે મને તો તીર્થવંદનનો લાભ જ મળ્યો છે, પણ તીર્થદેવતાને મારી સેવાથી સતોય યશે કે કેમ એ વિષે મને ઘણી શંકા છે. જાણમાં વાગ્યેનું સાચું હોય તો આ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે પહેલા મારા મિત્ર શ્રી. ગ્લમ્લિંગવ બીમરાવની વરણી થઈ હતી, પણ તેઓએ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે ના પાડી એટલે મારા ઉપર કળશ ઢળ્યો. શ્રી. ગ્લમ્લિંગવે આ સ્થાનને મારા કરતાં વધારે સારી રીતે દીનચ્ચુ હોન એમ કહું માનું છું. મને પોતાને

તો એથી લાલ જ થાત પણ મારી પિટંગણાઓ એટલેથી પૂરી થતી નથી ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના પ્રમુખપદને માંદગી સાથે આ વર્ષે કાંઈક યોગ હોય તેમ આગનસમિતિની બીજી પસંદગી થ એક માંદા માણસ ઉપર બિનરી. ડિમેન્શની હ થી તારીખે મને રાગત-સલાને તાર મળ્યો ત્યારે હું ભારે માંદગીમાંથી તારને ઊઠ્યો હતો. શરીરમાં અને મનમાં પણ સક્રિય થોડી હતી અને સંમેલન આગ દિવસો તો કાંઈ હતા જ નહિ. પણ વજ્ર પુર્ણ વલ તોય ચો મે મક્ત્યા પ્રચલિત એ શ્રીકૃષ્ણના વચન અનુસાર ભક્તિથી અપેક્ષી મમે તેટલી અદ્ય સામયો પણ દેવતાને ગ્રાહ્ય છે, એ વિચારથી નમ્રભાવે રાગત સમાને હાજરી :

, અને હવે મને આ રથાને નિભાવી લેવા માટે પૂતાં કારણો આપ સૌને મેં આપ્યાં છે એમ ધારુ છું.

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની જાડી ને જાડી બાનરતી જતી ગુદાના ગુજરાતમાં જે થોડા પ્રવાસીઓ છે તેમાંથી એક થી માનસકર પીતાંવરગમ મહેતા મજે વર્ષે જોછા થયા છે. એ જલ્દ તીથેરપ ઇતિહાસો ગસકને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

સાહિત્ય સંમેલનની મર્યાદા

આપણું આ સંમેલન સાહિત્ય સંમેલન છે અને સાહિત્યનો વિશાળ વાડુમય અર્થ કરીને આપણે ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોની વિદ્યાઓને પણ આ સંમેલનની ચર્ચાઓમાં રથાન આપીએ છીએ. જનાં આ કેવળ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યા કે પુરાવિદ્યાનું સંમેલન નથી, એટલે ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં કેવળ સંશોધનનો વિચાર કરવો થોડા નથી. ઇતિહાસવિષયક રસ ગુજરાતી પ્રજામાં કેવળાચ અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રજામાં પ્રચાર થાય, એ જાતના પ્રયત્નો પણ આપણા દષ્ટિક્ષેત્રમાં જરૂર આવે છે આવાં સંમેલનોમાં આ વિષયોને રથાન આપી આપણે મુખ્યત્વે તો એ જ કરીએ છીએ. અસમત નિમ્નધોદારા આવી વિદ્યાઓના અભ્યાસને થોડું ઉત્તેજન મજે ખરું; બાકી સંશોધનને મેરણા આપવાની શક્તિ આ સંમેલન કે આપણી પરિષદમાં નથી હા, પહેલાં કરેલાં સંશોધનને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન આ સંમેલન આપી શકે ખરું.

ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારની પ્રવૃત્તિ

અને ઉપર દહેલ જ્ઞાનપ્રચારની દ્રષ્ટિથી જોતાં આપણી એ જૂની અને સદ્દર સંસ્થાઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને શ્રી હાઈ સ્કૂલ ગુજરાતી સભા બેબનું કાર્ય પ્રશંસાપાત્ર છે અને એ બે સંસ્થાઓની સ્થાપના સાથે એક ઉદાર હૃદયવાળા ઇતિહાસપ્રેમી અંગ્રેજ સર અલેક્ઝાન્ડર કિન્નોક હાઈ સ્કૂલ સાહેબનું નામ યાદ આવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસને પ્રકાશમાં લાવવા હાઈ સ્કૂલ સાહેબે એ વખતની સ્થિતિમાં ભારે પ્રયાસ કરીને ‘રાસમાળા’ નામનો જે ગ્રંથ લખ્યો છે, તે બહે નિર્ભેળ ઇતિહાસ ન હોય પણ દૃઢ ગુજરાતના ઇતિહાસ સ શોધકને જોવો પડે એવો અને દત્તકથાઓના સમૂહ તરીકે ઘણો કામતી ગ્રંથ છે. ‘રાસમાળા’ માટે રાસાઓ સંગ્રહવાના કામમાં હાઈ સ્કૂલ સાહેબના સહાયક કપીથર દલપતરામ ગાધાભાઈની જ ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો આધુનિક પ્રયાસ શરૂ થાય છે. ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો’ નામથી એમનું લખાણ હમણાં જ શ્રી. હાઈ સ્કૂલ ગુજરાતી સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમના નાના સમકાલીન કવિ નમંદે ‘રાજધરંગ’ ભા. ૨માં “જમતનો ઇતિહાસ” અને “ગુજરાત સર્વસંગ્રહ” તથા “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ” લખીને આ દિશામાં ઘણી જીતી જતનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ જમાનાના ત્રીજા ગુજરાતી સાહિત્યકાર-વિવેચક નવલરામે પણ ‘અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ’ લખ્યો છે.

અનુવાદો

સારા ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અનુવાદોદ્ધારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રચારકુળ ઉપર દૃષ્ટુ તેમ સો વધુ પહેલાં જન્મેલા નવલરામ અને ‘રાસમાળા’નો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર રણુછેડલાઈ ઉદયરામથી શરૂ થાય છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શિષ્ટ ગ્રંથોના વીણી વીણીને કરાવેલા અનુવાદો મારફત આ દિશામાં ભારે ફાળો આપ્યો છે. અંગ્રજી વડોદરાના ભાષાન્તરજ્ઞતા તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકોની એ સંખ્યા નાની નથી તથા પરિપદ બહોળ કમિટીએ પણ કેટલાંક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. ગુણવત્તાની દુનનામાં જિતરવાની ઇચ્છા નથી, છતાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગ્ર. વ. સો. તરફથી પ્રકાશિત થયેલા અનુવાદો અનુવાદકને અને પ્રકાશક સંસ્થાને માન અપાવે એવા છે એટલું કહેવું જોઈએ.

કેળવણીખાતું અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનપ્રચાર

સન્ધર્ગી કેળવણીખાતાને અંગે પણ સાળાઓ ચલાવવા માટે અથવા શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે અનુવાદનક તથા દૃઢ સાક્ષ્યગ્રહ થયેલા લખવાની શરૂઆત ઘણી વહેલી થઈ છે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતાના પિતા મગદૂમ ગ. ગ. રજીસ્ટ્રારસ મિત્ત-ભાઈ-જેમનો જન્મ કવીશ્વર દયપત્રગમ પ્રજ્ઞાભાર્તના જન્મ અગાઉ ૭ વર્ષે ૪ સ. ૧૮૦૩ માં થયેલો તેઓએ- 'દિગ્ગજાનનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે. કવિ નમદે ગુજરાતી મઘને અર્વાચીન રૂપ આપ્યું તે પહેલાંના ગુજરાતી મઘના નમૂનાઓ જેમ આખીનાગણનાં વચનામૃતોમા તથા તેઓના શિષ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જોવા મળે છે, તેમ આ રજીસ્ટ્રારસભાર્તનાં પુસ્તકોમા પણ જોવા મળે છે. રજીસ્ટ્રારસભાઈના પુત્ર અને દી જ. રૂઝવાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પિતા ગ. જ. મોહનલાલ રજીસ્ટ્રારસ ઝવેરી, -જેઓ ઉત્તરમાં કવિ નમદેથી પાંચ વર્ષે મોટા હતા તેઓએ-પણ 'ઇન્ડિયનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખેલો છે. આ રીતે ગુજરાતમાં મો. વર્ષ પહેલાંની પેઢીથી ચાલુ થયેલો અનુવાદ દ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો પ્રવાહ આજ સુધી ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવાહ વિશાળ થતો મળે છે, એટલે કેવળ જમ્યાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે, તો ગુજરાતની વરતીનું તથા કેળવણીનું પ્રમાણ જોતાં જે કાંઈ થયું છે તે કદાચ ઓછું ન ગણાય. x

પણ ગુજરાતી દૃષ્ટિથી આ અનુવાદોનું મૂલ્ય જોવામાં આવે, તો આ પુસ્તકોનો મોટો ભાગ કચરો છે. જુના વખતમાં થયેલા અનુવાદો તો કેવળ કાળનો બાધ લાગીને નકામા થઈ ગયા છે, અને એમા અનુવાદકોને

x પુસ્તક લેખ સહાયક સદસ્યી મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલ 'ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ'ના બે ભાગ 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકર્તા'માં પ્રસિદ્ધ થતી વાર્ષિક ન.માવલિ તથા સન્ધર્ગી ઈમાસિક ગિર્ણો ઉપરથી ઇતિહાસના પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા કાઢી રાખવા; પણ એનું કાંઈ ફળ મને દેખાતું નથી. છેલ્લા આઠ વર્ષોમા પ્રસિદ્ધ થયેલા કુલ ૧૦૩૦ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસ સંબંધનના ફક્ત ૮૫ ગ્રંથો છે (આ આકાશ અમદાવાદ સાહિત્ય સભા' માટે પ્રો. ડેવગાલ જ. માટે કરેલી ૧૯૮૬ ના ગુજરાતી વાસ્તવ્યની સમીક્ષામાં આપ્યા છે.)

કદાચ દોષ ન આપી શકાય. પણ વર્તમાનમાં પ્રગટ થયેલા અનુવાદોના મોટા ભાગને પણ કચરો કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે, એમ કહેતાં દુઃખ થાય છે. કાં તો અનુવાદ માટે પસંદ કરવામાં આવેલું મૂળ પુસ્તક જ નિર્માણ હોય તેથી—અને આપણા પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને હાથે પણ નિર્માણ પુસ્તકોના અનુવાદો થયા છે એ આશુ શોચનીય નથી—અથવા જે ભાષામાં મૂળ પુસ્તક લખાયું હોય તેનું સારું જ્ઞાન ન હોવાં છતાં ભાષાન્તર કરવાની ધૂંટતા કરવાથી, અથવા ગુજરાતી ભાષા અને સરસ શૈલી ઉપર હાથ ન ખેડો હોય તેથી અથવા કેવળ ખેદરકારીને લીધે અથવા સંસ્થા પાસેથી પોતાની ડિગ્રી કે નામને જોરે કામ મેળવ્યા પછી ભાડૂતી કામ કરાવ્યું હોય તેને પરિણામે પણ અનુવાદોનો મોટો ભાગ કચરો જ એમ ખેરાક કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે. કેઇ જુવાન ઇતિહાસરસિક અભ્યાસીને સમય હોય તો આજ સુધી પ્રગટ થયેલાં અનુવાદોમાંથી કેટલા ઉપેક્ષાયોગ્ય કચરો છે અને કેટલા એ ઢગલામાંથી તારવી ફરી ફરી પ્રગટ કરવાયોગ્ય કીમતી સાહિત્ય છે, એનું આજણુ કરી એની યાદી ગુજરાત આગળ મૂકવી એ એક આવશ્યક સેવા છે. ઉપરનું કાંઇને ભારે પડતું સાગે એવું વિધાન કયું છે, એ કેવળ રાજકીય ઇતિહાસના અનુવાદોને લક્ષમાં રાખીને નહિ, પણ ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનાને અનુસરી સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોના અનુવાદોને ધ્યાનમાં રાખીને કયું છે અને જૂના અનુવાદોના આજણુની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે, એ કેટલાક ખરેખર સારા અનુવાદો યાદ હોવાથી.

૨. સારા અભ્યાસી અનુવાદોની આવશ્યકતા

વળી સ્વતંત્ર મંથો મને તેટલા ઊંચી કોટિના લખવાની શક્તિ આપણામાં આવે તો પણ વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ જેવા વિષયોમાં અનુવાદોની આવશ્યકતા તો હમેશા રહેશે જ એમ હું ચોક્કસ માનું છું. અંગ્રેજી આદિ જે ભાષાઓ ગુજરાતી કરતાં ઘણી વધારે ખેડાયેલી છે તેને પણ બીજી ભાષાઓમાંથી અસાધારણ મૂલ્યવાળા મંથોના અનુવાદો વગર ચાલતું નથી. ત્યારે આપણી ગુજરાતી ભાષા જેમાં હજી ગુજરાતના રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું ઢેકાણું નથી અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતા વિષયોમાં તો હજી સંશોધનનું મગજાચરણું કયું છે; તેમાં પડેલી

પ્રાન્તોના રાજકીય, સાહિત્યવિષયક, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે વિષયોના શિષ્ટ ઇતિહાસોના સાગ અનુવાદો વગર શી રીતે ચાલવાનું હતું? અને દુનિયાનાં બીજાં રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આપણે ગુજરાતીઓ ગુજરાતીમાં અત્યંત રીતે લખીએ એ દિન તો દૂર છે, પણ આપણું લક્ષ્યગ્રાસ્ત્ર તો એ જ હોય. અને જે ગુજરાતના પુત્રોએ પૃથ્વીના ખૂણેખૂણામાં વ્યાપારી ગતિ કરી છે, તે ગુજરાતના પુત્રોની ગતિ સમ્મત? વિષયમાં સદાકાળ કુદિન ગદેજો એવું માનવાને કારણ નથી.

પ્રગતિની આશા

પ્રાચીન ભાગ્યના જે ઋષિઓએ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાવિદાસ જેવા મહાકવિઓ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય, શકરાચાર્ય જેવા દાર્શનિકો ઉત્પન્ન કરીને ભારતીય વિદ્યાકળાઓને વિશ્વમાં ગ્રાસ્ત્ર અપાવ્યું તે ઋષિઓનું લોહી ભલે બીજા લોહી સાથે ભળેલું હોય, પણ ગુજરાતીઓમાં વહે છે અને આ જમાનામાં જે ભારત નિર્માણ નથી થયો સર સર્વપત્ની ગંધાર્ધનને આંકસૂકડું યુનિવર્સિટીએ પૂર્વના ધર્મો અને નીતિના અધ્યાયક તરીકે રાખ્યા છે, સદ્ગત જોશ, પી. બી. ડૉય અને ડૉ. વ્યંકટ રમણે વિજ્ઞાનમાં જગતભરમાં નામ કાઢ્યું છે; અને ગુજરાત જેના જન્મથી ગૌરવ લે છે, તે મહાત્મા ગાંધીજી, ભગવાન શ્રીમદ્ અને શુદ્ધ સાથે જુવના કરના યોગ્ય વિશ્વવંદ્ય વિખૂત ગણાય છે. પ્રગતિ વિષયમાં ફ્રાન્સના સર્વાગ્રણી પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ સદ્ગમ સીદ્ધાં લેવીએ ૧૯૩૩ માં વડોદરાની ઓરિએન્ટલ કોલેજનાં પ્રમુખ સ્વ. કાશીપ્રસાદ જયશ્વલને પત્રમાં જે સંદેશ લખેલા તે પ્રમાણજૂત સંદેશ મૂળમાં ઉતારીને જ સતોષ માનીય. Indian scholarship in India has made wonderful progress in the meanwhile, and the many periodicals now published by Indian Savants in India, can almost all of them, compete with the best scientific journals published in the West.

(સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ.)

મનન્ય કે, છેલ્લાં પંદર વર્ષ દરમિયાન ભારતીય વિદ્વાનોને હાથે સાચી પૈત્રાનિક કીમતવાળું સર્વદેશી એનિદાસિક સંશોધનનું ધણું કામ થયું છે. આ સંશોધનકાર્યમાં ગુજરાતને લીધેયો ભાગ જમાન, મહારાષ્ટ્ર કે હિંદી ભાષાબાવી પ્રદેશ સાથે સગ્ગાવનાં જગ્યામાં અને મૂલ્યમાં

સુતોપજનક નથી એટલું સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી. છતાં ઐતિહાસિક સંશોધન ગુજરાતમાં નથી થતું એમ નથી.

ઐતિહાસિક રસના કેળવણી

આજથી સો વર્ષ પહેલાં જન્મેલા મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠનો 'વનરાજ કાવડો' અને નંદરા કરનો 'કરણ ઘેલો' એ વાર્તાઓથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં લોકોનો રસ કેળવવાની જે શરૂઆત થઈ છે તે, ઉલ્લી લખાયેલી 'જય સોમનાથ' અને 'રાજહાયા' નામની વાર્તાઓ સુધી આગે છે. અલખત, ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, નાટકો વગેરે સાહિત્ય-પ્રકારમાં આપણા પ્રમુખ શ્રી કનેયાલાલ મુનશીનો દ્વિસો પ્રમાણમાં અને તેથી પણ વિશેષ મૂલ્યમાં પ્રથમ પદે આવે એટલો મોટો છે. આ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખવાના કાર્યને અંગે કેટલાક લેખકોને હાથે થોડું ધણું સંશોધન-કાર્ય થયું હોવાનો સંભવ છે; પણ એની નોંધ મળે નહિ એટલે એટલી કીર્તિ-હાનિ એ લેખકોને જરૂર થાય છે પણ ઐતિહાસિક સંશોધન કરતાં સર્જક તરીકે વધારે રચાયેલી કીર્તિના પાત્ર લેખકો એ હાનિનો ખેદ નહિ કરે. અને શ્રી મુનશી જેવા તો સર્જક સાહિત્યકાર હોવા સાથે કેટલેક અંગે સંશોધક વિદ્વાન પણ છે.

ગુજરાતમાં થયેલું ઐતિહાસિક સંશોધન

ઉપર પ્રમાણે ગુપ્ત કે ગોળુ સંશોધનનું સ્ત્યત કરી ઐતિહાસિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિના મુખ્ય ઉદ્દેશથી થયેલા સાચા સંશોધનનું ગુજરાતપૂરતું સંક્ષિપ્ત-માત્ર પ્રકારસૂચક અને સમયના અભાવે કદાચ તે પણ અપૂર્ણ ઝડપી દિગ્દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન હવે કરું છું.

સમર્થ ઇતિહાસ સંશોધક પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી

અમદાવાદની જૂઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (એ વખતે આજે જેને સમેલન કહેવામાં આવે છે તેને આપણે પરિષદ કહેતા હતા) ના પહેલીવાર પાડવામાં આવેલા ઇતિહાસ-વિલામના અધ્યક્ષપદેથી 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન' નામથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાં અ. બક્ષવંતરાય ક. દાકોરે પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી વિશે સાચું જ કહેલું છે કે "આખી દુનિયાના ઐજ્ઞ ઇતિહાસ-સંશોધકોની વીણી વીણીને કરેલી હારમાં પણ દીપી બેઠે એવું નવરત્ન પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી હતા." પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને એ 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન' માં જે અધ્યક આપવામાં

આનો છે તેમા મારે કશું ઉમેરવાનું નથી વળી પડિતજની જન્મ
શતાબ્દી નિ સવત ૧૮૮૬ મા આવે છે એ પ્રમુખ યોગ્ય રીતે
ઊજનનાનો ગુજરાત રીસય' મોમાયી વિચાર કરે છે આપણી
પરિષદ, શુ વ સો, ફા સ રંગેરે સસ્થાઓ એને સદમાર આપીને
કે સ્વતંત્ર રીતે એમની શતાબ્દી જન્મે એ ગુજરાતના ઇતિહાસ
પ્રેમને જોભારપદ છે જો કે જો છુત્તર જેમસ દેખાયેન પ્રો મન'લ,
ડો ભા નેમ વગેરે એમના સમયના અન્ક અનત્ય તથા પાશ્ચાત્ય
પુરાતિદોના મિત્ર અને કોઈ કોઈ જ્ઞાતતમા ગુજ પશુ એવા આ
દેવની પુર્ણવિદ્યાના પ્રતિભાશાળી પડિતને જન્મ આપવા માટે ગુજરાત
જન્મ ગર્વ લઈ શકે, પણ એવા મહાસમય' નિ નનો લાલ ગુજરાતને
ધણો ઓગે મળ્યો એ ધણુ દિવગીર યવા જેવું છે શ્રી રતિરામ
દુર્ગામ, શ્રી વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય અને શ્રી ગિરિજાજી
ચામગજી બદ્દ એ ત્રણ ગુજરાતીઓ તો ખાસ આ વિષયમા એમના
શિષ્ય હોવા છતાં ગુજરાતમા એમનાથી એ રિવાજો સપ્રદાય આ યો
નદિ આનું એક મરણ પડિતજનું દૂક આપુલ્ય એમના સમમીન
ને સર ગમકણુ ભાગ્યગુના દીર્ઘાયુ સાથે સગખાનતા તો એ
હકીકત ધણી પરિણામગર લાગે છે છતાં 'ઇતિહાસદિગ્દર્શનમગ'
કહે છે તેમ વધારે મહત્વનું મળુ તો અધી' મદી પહેલાં પડિતજનો
પગેભવાસ થયો ત્યાં સુધી "આપણો પ્રાન્ત આવી રિવાજોમા
એમલો તો પછાત હતો," કે ગોધખોળનો સપ્રદાય વગેરે મોગ
ફોગ ઉત્પન્ન થનાનો તે મોગે સલાવ જ ન હતો અને હજી આપણે
કયો મોટો વિનય આપ્યો છે ?

ઇતિહાસ સંશોધન માટે આવશ્યક કે દ્રવ્યો અભાવ

પૂનામા ભાગ્યદગ્ધ ઇન્ડીયન જેવી સરથા ઊભી થવામા
ગુજરાતે પૈસાનો ફોગો આપ્યો છે એજુલ નદિ પણ ગુજરાતમાથી
મોલી હમરો હાયપ્રતો-ધણી તો આપણો સારકૃતિક ઇતિહાસ
ઉવવામા મીમતી મદદ આપે એવી હાયપ્રતો-પૂનાના એ ઇન્ડીયનમા
પડી છે અને ગુજરાતી વિદ્વાનોને એનો ઉપયોગ દુન'લ છે ન્યારે
ગુજરાતમા ગુજરાત રિવાજો સાથે ઠિત થયેનું-જેમથી ધણા ફળની
આશા રાખવામા આવેલી, તે-પુરાતત્ત્વ મંદિર રિવાજો રાજમીય

યુધ્ધમાં પડતાં વિખાઈ ગયું. ગુજરાતમાં ૫૦ લાખવાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી એમની પેઠે પાતાની વિદ્યાથી ગુજરાતને આન્તરરષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અપાવી શકે એવો પ્રતિભાશાળી ઇતિહાસ સંશોધક જન્મ્યો નહિ એ ભલે દૈવદુર્વિપાક હોય પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના તથા પ્રાચીન શોધખોળના અભ્યાસ માટે કેન્દ્રરૂપ કોઈ સંસ્થા પણ આપણે બની કરી શક્યા નહિ એ સ્વિતિ બીજી રીતે ભારે શક્તિશાળી અને ન્યાં નય ત્યાં માર્ગ મૂકાવે એવી ગુજરાતી પ્રજાની વિદ્યાવિષયમાં ઉપેક્ષાદૃષ્ટિની દોષતક છે, એમ કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો નથી.

ઐતિહાસિક સંશોધનના બે પ્રકારો

ઐતિહાસિક સંશોધનના બે મોટા પ્રકાર છે (૧) ઐતિહાસિક કીમતની નાની મોટી વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે અંદરથી શોધી કાઢવી તે ખોદકામ જેવો એક પ્રકાર; આમાં સામાન્ય માણસને નિરર્થક માત્ર મકાન ચણવા માટે કે ચૂનો બનાવવા માટે જ ઉપયોગના હોય એવા લાગતા જૂની કોતરણી કે જૂના અક્ષરો કે બીજી કંઈ પણ જૂની નિશાનીવાળા પથરાંઆ વગેરે અનેક જાતની જૂની વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે જમીન અંદરથી શોધી કાઢવાની હોય છે. સો વર્ષ પહેલાંના કોઈ શરવીરના નામના અક્ષરોવાળા એક સામાન્ય પાળિયાથી આરંભી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંની સિન્ધુ સંસ્કૃતિને પ્રકાશમાં લાવનાર મોહોન્જોદોરોના ખોદકામ સુધીના નાના મોટા સર્વ પ્રકારોનો, આમાં સમાવેશ થાય છે. શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિકાઓ, જૂનાં મકાનો, જૂની મૂર્તિઓ, જૂના ગ્રંથો વગેરે અનેકાનેક જૂની ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ શોધવી, સંગ્રહવી; મળી આવેલી જૂની લિપિઓ, ખેસાડવી, જૂની ભાષા સમજવી, કોતરણી મૂર્તિઓના આકારો વગેરેનું હાથ ઉકેલવું, વગેરે બધું આ પ્રકારમાં જ સમાય છે. અલબત્ત, વિગતો ગણાવવા જતાં આ પ્રકારના વર્ણન માટે જ આ વ્યાખ્યાન દૂકું પડે એટલે એ પ્રયત્ન પડતો મૂકું છું. (૨) પહેલા પ્રકારના સંશોધન સાથે પણ કાંઈક પછીની ભૂમિકામાં, શોધાયેલી વસ્તુઓનાં વર્ગીકરણથી આરંભી પહેલાં ચર્ચેલાં સંશોધનાત્મક લખાણો ઉપરથી મળેલા પુરાવાની ઐતિહાસિક કીમત આંકવી, ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોને કાવકમમાં તેનો વિકાસ સમજાય તે રીતે જોડવાની અને છેવટ જુદા જુદા યુગો, જુદા જુદા દેશ, વિભાગો અને અન્તે આખી

૫૨-ીનો સાવકાલિક ઇતિહાસ વગેરે નાના મોટા દાનિદાઓ લખવા સુધીના અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

૫. ભગવાનવાલ ઇન્દ્રજીમાં ઉપર કહેલાં બન્ને પ્રકારનાં સંશોધનની શક્તિ હતી. જો કે એમને હાથે કાચખી મૂલ્યનું પહેલો પ્રકારનું કાચ' પ્રમાણમાં વધારે થયું છે. તેઓનાં કેટલાંક લખાણો સંશોધનના આદર્શ નમૂના છે. પરંતુ એમની પછી ઉપર કહ્યું તેમ, એનો સંપ્રદાય (School) આપ્યો નહિ કે કોઈ સંગ્રહ આવી નહિ જે જાણી થઈ તે દીધ'ગવી ન થઈ, પરિણામે પહેલા પ્રકારનું કાચ' ૫. ભગવાનના પછી વધારે પ્રમાણમાં ન થયું. જો કે ચોડું ચોડું વ્યક્તિગત પ્રયામોથી જરૂર થતું રહ્યું છે.

શિક્ષાલેખો અને તાત્રપત્રો

સં. ૧૯૧૦ માં જન્મેલા પણ આળીસ વર્ષનું જ આયુષ્ય ભોગવનાર ડૉ. હરિલાલ દુપંદગય ધ્રુવે તાત્રપત્રો શોધેલાં. એમના નાના ભાઈ અને જીવંત સાક્ષરોમાં પગમ જુદા શ્રી કેશવ દુપંદ ધ્રુવે સંશોધનની અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ સાથે તાત્રપત્રની મોઢ પશુ કરી છે. અને યુવાનોમાંથી પ્રતાપરાય ગિરધગ્લાણને અમરેલીમાંથી તાત્રપત્રો મળ્યાં છે તે, તથા ૧૯૩૨ માં લાગીના કારભારી શ્રી કેશવલાલ ઓઝાને મળેલાં તે તાત્રપત્રો ઉકેલીને તે ઉપર શ્રી એ. એસ. ગદ્રેએ વડોદરા એ. ડૉ. માં નિબંધ વાંચ્યો છે. શ્રી. ગમલાલ ચુનીલાલ મોદીને પાટણમાંથી મળેલી પૃથ્વર ઉપર કોતરેલી સહસ્રલિંગ સરોવરની તટિત પ્રથક્ષિત 'પ્રસ્થાન' (પુ ૧૨ અ. ૫) માં છપાઈ છે. આ ખાનગી પ્રયામે ઉપગંત સંગ્રહરચાનો (મ્યુઝિયમો) દ્વારા પણ શિક્ષાલેખાદિની શોધ અને સંગ્રહનું કેટલુંક કાચ' રાજકોટના વૉલ્ટ્સન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર વલ્લભજી હરિદત આચાર્યથી આરંભી આજ સુધી ચાલ્યા કયું છે. ગુજરાત બહાગના અગ્રમેરના મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે શ્રી. ગૌરીચંદ્ર ઓઝા, જેઓ નડિયાદની સાહિત્ય પરિષદમાં ઇતિહાસમાં-વિભાગના પ્રમુખ હતા. તેઓને હાથે પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી શિક્ષાલેખો મોઢાયા છે. કેટલાક વર્ષનથી મળી આવેલાં પણ પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં તાત્રપત્રો હજી સંશોધન-રસિકો પામે પડેલાં છે. અને કોઈ કોઈ નવાં તાત્રપત્રો અને નવા શિક્ષાલેખો ભવિષ્યમાં મળી આવવાનો સંભવ છે.

સિક્કાઓ

સિક્કાઓ પણ ઐતિહાસિક સંશોધનનું મોટું અંગ છે અને ૫૦. લગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી પ્રોફેસર હોડીવાળા, શ્રી ગિરિજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, શ્રી રણછોડલાલ ધ. માની વગેરે સિક્કાનિષ્ણતોને હાથે તથા રામકોટનું વૉટ્સન મ્યુઝિયમ, મુંબઈનું પ્રિન્સ આર્ચ વેલ્સ મ્યુઝિયમ વગેરે સ્થાવરથાવો મારફત સિક્કાઓનાં શોધન, સંગ્રહ અને ઉકેલનું કામ ચાલ્યા કરે છે. આ ઉપરાંત અનેક અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને પોતાને જડી આવેલા જૂના સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરતાં જોયેલ છે. * એક બ્રાહ્મણ સજ્જનને તો પોતાને જડેલા જૂના સિક્કાઓ દેવસેવામાં રાખ્યા છે.

અન્ય પ્રસારિતઓ

શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને સિક્કાઓને ધણી રીતે મળતી સંશોધનસામગ્રી પ્રાચીન અન્યપ્રસારિતઓ અને સાલ, રાજ્યકર્તા રાજાનું નામ તથા સ્થળના વર્ણનવાળી અન્યપુણ્પિકાઓ છે. અને છેક પિટસન, છુદ્દર, ડૉ બાડારકરના રિપોર્ટોથી આ સામગ્રીને ઐતિહાસિક ઉપયોગ થાય છે. પિટસનાઈડ પછી ગા. ઓ. સી માં શ્રી વીમનલ લ દલાલ અને તેઓના સહાયકોદ્વારા અને શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈને હાથે પહેલાં નિઃ શોધાગ અને હેવટ 'જૈનસાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના ઇળદાર અન્યદ્વારા અહાર પડેલી હકીકતોનો એકત્ર સંગ્રહ થઇને આ સામગ્રી ઐતિહાસિક સંશોધકોને સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે અને હજી ગુજરાતના અખર ઇતિહાસ સંશોધક મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસે આ પ્રકારની સામગ્રીનો સંગ્રહ છે અને થોડા વખતમાં એ પ્રગટ થશે એવી આશા છે.

ગુજરાતનાં ઇતિહાસનાં પ્રખ્યાતમક સાધનો

ગુજરાતના મધ્યકાલીન-આસ કરીને રજપૂત ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનોમાં 'દ્વાપ્રય', 'અગધ ચિતામણિ' વગેરે પ્રખ્યાત રચાન છે,

* અમરેલીમાં શ્રી. કેશવલાલ સોમનાથ વેદ તથા શ્રી. પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ પાસે તેમજ ઉદેપુરમાં શ્રી. રતિલાલ મ. અંતાણી પાસે જૂના સિક્કાઓ છે અને શ્રી. શાંતિલાલ જી. ઉપાધ્યાયે પોતાને કાઠિયાવાડમાંથી જડેલા એક જૂના ઇન્ડો-ગ્રીક સિક્કાનું 'પ્રસ્થાન'માં વર્ણન કર્યું હતું.

એ નો સાદ વર્ષ પહેલા, પ લગ્નનાનનાન ઇન્દ્ર અને ડૉ બુદ્ધરના
ધ્યાનમાં આવી ગયેનું અને ત્યારથી એ સાધનનો ઉપયોગ થતો રહ્યો.
પણ એ વખતે ધણી ખરા ગ્રન્થો હનતપ્રતરે ઉપનિષદ હતા
પાઞ્ચથી એ ગ્રન્થો મોઢે ભાગે જોનોના લખેલા અને જૈન ધર્મના
પ્રભાવક દુભાગપાલ જેવા રાજાઓ નિમલ તથા વરતુપાન-તેજપાલ
જેવા મંત્રીઓ અને હેમચંદ્ર જેવા ગજમાય સમર્થ અચાર્યોના
ચરિત્રો નિરૂપણ માટે તથા મેરુતુમ ગ્રંથ કહે છે તેમ જૈન શ્રાવણ
નજીકના સમયની વાતો-આધુનિક દષ્ટિએ-ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો, જે કે
ઐતિહાસિક વિવેચન વડે ચાલ્યા વગરના દ્વારા તેઓનું મનરજન
કરવા માટે લખાયેલા દોષને, જૈન ધાર્મિક સાહિત્યમાં ગણવાથી જૈન
સંસ્થાઓના ધણી પ્રમુખો અને રાસાઓ પ્રમશિત તથા અગવાદિત
થયા છે સગકારી સરકૂત સિરીઝમાં પણ કેલાક પ્રમુખો છપાયા છે
શ્રી કાનંસ ગુજરાતી સભાએ ‘પ્ર ચિ’ તથા ચ-ગ જેવા એ ગ્રન્થોનું
મારી પાસે તથા શ્રી હીરાવાલ નસિંદાસ કાપડિયા પાસે શાસ્ત્રીય
રીતે સંપાદન કરાવી બનનેનો અનુવાદ પણ કરા થો છે ગાયકવાડ
ઓ સી મ પણ અનેક ગ્રન્થો કેનાક ઐતિહાસિક ઉપયોગનાળા
પ્રસ્તાવનાઓ સાથે છપાયા છે અને શ્રી જિનિરંજનચંદ્રે સિંધી જૈન
ગ્રન્થમાળામાં પ્ર ચિ વગેરે ચાર ગ્રંથોનું શાસ્ત્રીય સંપાદન કર્યું છે
અને બીજા ત્રણ કથા છે ત્યારે ‘કાન્દહરે પ્રમુખ’ ઇ સ ૧૮૫૭
માં જન્મેલા શ્રી કાલાભાઈ ખીતાબરદાસ દેગસીને હાથે અને ‘નિમલ
પ્રમુખ,’ રૂદ્રગત મણિનાથ બડોદભાઈ વાસને હાથે સંપાદાને
પ્રગટ થયેલ છે

મુસ્લિમ સમય

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનોમાં
તામનીન મુઝિબીમ ઇતિહાસકારોને હાથે લખાયેલી તવારીખો, ગુજરાતના
મુલતાનોના સિક્કાઓ, એ વખતના મખનો, જૂની ગુજરાતી ભાષામાં
લખાયેલું સાહિત્ય, પડોશી મુઝિબીમ ગબ્ચોના ઇતિહાસો, આ કાગના
પાળના ભાગ માટે અંગ્રેજ સમયના દફતરો મળી ઇતિહાસ વગેરે
પણ મુખ્ય છે આમાન મોગા ભાગનું સંગ્રહન થઈ ગયું છે અને
તે ઉપથી અંગ્રેજીમાં તો એ કાગના ઇતિહાસ-ગ્રન્થો પણ લખાયા
છે ‘મિગતે સિંદરી, ‘મિગતે અદમદી,’ ‘ફરિયા,’ જેવા

અન્યોના ગુજરાતી અનુવાદો દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી અને શ્રી આત્મભારામ મોતીરામ દીવાનજી જેવાને હાથે તૈયાર થઈને પ્રગટ થયા છે. નિબંધોરૂપે પણ આ કાળના ઇતિહાસ સંબંધી સંશોધનો પ્રગટ થયાં છે અને હવે એ કાળની સરસ માહિતી આપનારો ઇતિહાસ કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાનને હાથે થોડા વખતમાં લખાશે એવી આશા રાખીએ.

મરાઠી અને આધુનિક સમય

મરાઠી સમય દૂકો અને અધિરવાળો છે. પણ એ વિશે ઘણી માહિતી મરાઠી, ગુજરાતી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં સાધનોમાંથી ઉપલબ્ધ છે. અને આધુનિક સમય માટે, શુ. વ. સો. એ પ્રકાશિત અને શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે લખેલા 'આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન'ના ત્રણ ખંડોમાં ઇ. સ. ૧૮૦૧ થી ૧૯૩૬ સુધીના ઇતિહાસનું તેઓ કહે છે તેમ રેખાદર્શન કયું છે.

પ્રાચીન સમય

બાકી રહ્યો પ્રાચીન અને પ્રાગૈતિહાસિક અથવા પૌરાણિકકાળ. પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ માટે તો મુખ્ય સાધન શિલાલેખો, સિદ્ધાઓ અને તામ્રપત્રો તથા મોજા સાધનમાં પડેલી રાજ્યોના અને સમસ્ત ભારતનો ઇતિહાસ તથા પુરાણાદિ સંસ્કૃત સાહિત્ય. શિલાલેખાદિ જે સાધનો મળી આવ્યાં છે, તે તો પ્રસિદ્ધ થઈને ઉકેલાઈ ગયાં છે. બાકી હજી કોઈ વિરલ મળી આવે અને કોઈક અપ્રસિદ્ધ પણ પાયાં હશે, છતાં શ્રી. ફાજલ ગુજરાતી સભાએ શ્રી. ગિરિજા શંકર વ. આચાર્ય પાસે તૈયાર કરાવેલો 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (જેના મે ભાગ બહાર પડી ગયા છે અને ત્રીજો, હું ધારું છું છપાય છે.) નામનો અન્ય સંશોધકોને ઘણો ઉપયોગી થશે. જન કે 'એ-ઇ,' 'ઇ-એ' વગેરે જેવાં નહિ પડે એમ કદાચ નહિ થાય. બીજું, પે. ભગવાનલાલના વખતમાં થતું શિલાલેખાદિ શોધનનું કામ હવે ખાનગી રીતે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ થાય છે, પણ બહુ ઓછું થાય છે એ ખરી વાત છે; કારણ કે જમીન બહાર મળી આવતા લેખો તથા સુવલ તામ્રપત્રો, સિદ્ધાઓ વગેરેનો મોટો ભાગ શોધાઈ ગયો છે. બાકી જે છે તે માટે 'પ્રાચીની વ્યવસ્થિત થયેલું' સરકારી આર્કોલોજિકલ ખાતું કામ કરે છે અને કરી શકે એમ છે.

અને જમીનની અંદરથી પ્રચીન વસ્તુઓ ખોદી કાઢવાનું, પ્રાચીન તથા પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખી શકે એવું કામ તેો સરકારી અને ગુજરાતમાં તેો દેશી રાજ્યોનાં આર્કીઓલોજિકલ ખાતાં જ કરી શકે એમ છે. આ રસ્તે ઐતિહાસિક કીમતનો કેટલો માત્ર મળશે એ આગળથી કહી ન શકાય. પાટણમાં ગોદારના આ ખાનાના વડા અધિકારી શ્રી. હીરાનંદ શાઓને દાણે ખોદનામ થતાં ન ધારેલા સ્તંભો વગેરે મળી આવેલ છે. મોઢો-જોડેરોની (સિન્ધુ-સંસ્કૃતિ ગુજરાત-કાશિયાવાડના કાંઠા ઉપર પ્રસરેલી હોવાનો સંભવ સદ્યતઃ જાણવાય જેવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ માને છે. છતાં ખોદકામ થયેને નહીં ન ચાવ ત્યાં સુધી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા એ ઇતિહાસ ન કરેવાય. ગુજરાતનાં પ્રાચીન રથગામાં સરકારી આર્કીઓલોજિકલ ખાતું પ્રયોગરૂપે ખોદકામ કરાવવા અને તેમાં 'ગુજરાત રીસર્ચ' મંડળ'નો સહકાર લેવા ઇચ્છે છે. એ ખુશ થવા જેવું છે, જાકી 'અમૃત વસંત' તખ્તસુધથી હેતુમાં એ વર્ષમાં ગુજરાતી દિંદી માસિકામાં લખનાર લેખકનાં લખાણોમાં તથા શ્રી મણિભાઈ દિવેદીનાં '૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત' જેવાં પુસ્તકોમાં દર્શાવાયેલા તોઈ દ્રશ્ય ખોદકામથી પ્રાપ્ત પુરાવાની અપેક્ષા રાખે છે.

અતિ પુરાતન કાળ માટે પુરાણો કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પુરાણોએ પાશ્વિંદરનાં સંશોધનો પછી હેતુમાં પચીસ વર્ષોમાં નવી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પણ એ દિશામાં વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિને બદલે ધાર્મિક શ્રદ્ધાની દષ્ટિ તરફ તથા ઇ જ્ઞાની બીક છે એટલું કહ્યા વગર નહિ ચાલે. જાકી પુરાણોમાં શું વસ્તુ છે, પ્રાચીન પુરાણો અને હાલ છે તે પુરાણો ક્યારે રચાયાં હોવાનો સંભવ છે વગેરેનો વિચાર પુરાણોનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ કરનારને આવશ્યક છે અને એ દિશામાં માર્ગદર્શક જેવું 'પુરાણ વિવેચના' ન મનુ' મારું પુસ્તક ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રસિધ્ધ થયું છે. જાકી અતિ પ્રાચીન કાળ માટે પુરાણોપલબ્ધ માહિતીનો સ સ ઉપયોગ ગુજરાતમાં તેો શ્રી. રત્નમણિરાવે 'ખલાતનો ઇતિહાસ'માં કર્યો છે.

પ્રકીર્ણ સંશોધન

જો કે સંશોધનાત્મક ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં વિરલ છે અને 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' તથા જેના ઉપર ઘણી આશા બાધેલી તે 'પુરાતત્ત્વ'

જેવાં કેવળ સંશોધનરિપયક ત્રિમાસિકા થોડા વખત ચાલીને બંધ થઇ ગયાં. એથી ગુજરાતી સંશોધનની પ્રગતિને મોટી હાનિ થઇ છે. પણ સદ્ગત રણછતરામ વાવાભાઇના વખતથી મારા જેવા કાઠકના દાખલામાં એના ઉત્તેજનથી પણ, ગુજરાતમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ઇતિહાસક શૈલમાં જે રસ જાગ્યો છે, તે ધીમે ધીમે જનમતો ગયો છે. અને જો કે, જે સંશોધનાત્મક પ્રકીર્ણ લખાયો. સાહિત્ય પરિષદ કે સંમેલનના રિપોર્ટમાં, વસંતરજતરમારકગ્રન્થ અને કાન્તમાલા જેવા ગ્રન્થોમાં અને આપણાં માસિક-ત્રિમાસિકામાં પ્રગટ થયાં છે તેનો જથ્થો એ છો નથી જો કે મોટે ભાગે અનુવાદાત્મક કે ખાસ કીમત વગરનો છે, પણ કેટલાંકમાં નવું-અનુવાદાત્મક નહિ પણ સ્વતંત્ર સંશોધન પણ ઓછાવધુ પ્રમાણમાં છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું આન્તરરાષ્ટ્રીય ગ્થાન નજીવું હોઇ આવાં સ્વતંત્ર સંશોધનોનો આન્તરરાષ્ટ્રીય તો દૂર ગ્લેહો-આન્તરમાન્તીય વીકાર પણ હજી ધિરલ છે; પણ એમાં નિરાશ થવાનું કંરણ નથી. કાઠ પણ ભાષા અને સાહિત્યને પોતાની સીમાની બહાર પ્રતિષ્ઠા તો પ્રતિભાના ફળરૂપ સર્જાનો અને સંશોધનોથી મળે છે, એ નિસદ્દેહ છે. અને સંશોધન-વૃત્તિ આપણામાં જાગી છે એટલે પ્રતિભાયુક્ત સંશોધન પણ થશે. સાહિત્યનાં વધારે યશ પ્રઃ ક્ષેત્રોમાં પ્રથમ પકિતનું કાપ કરનારા દુષ્ક સાક્ષર શ્રી. કે. દ. દેવ જેના 'વિશાખદત્તનો સમય', 'સમુદ્રગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી', 'યુગપુરાણમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ' વગેરે અનેક નિબંધોદ્ધાર અને આ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી ક. મા. મુનશી જેવા સાહિત્ય સસદનાં વાપિક આદિવચનો વગેરે દ્વારા સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં દર્શન આપે છે. તે એ ક્ષેત્રની આકર્ષકતાનો પુરાવો છે. ખીજી તરફથી દીવંજની યે સર જીવનજી જનમશેદજી (ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં જન્મેલા) થી આરંભાયેલુ સંશોધન કાર્ય શ્રી જરજેરજી રસ્તમજી પેમાસ્તર, પ્રો. ફિરોજ કરજુરજી દાવર અને શ્રી એરચ જહાંગીર તારાપોરવાળા જેવા પારસી વિદ્વાનોએ ચાલુ રાખ્યું છે. બાકી તો ચોથી વીશને લગલગ છેડે પહોંચેલા શ્રી. કે. દ. દેવથી આરંભીજેલું હજી પહેલી વીશ જ પૂરી કરી છે એવા શ્રી. બોગીલાલ જ. સાડેસરા સુધીના અનેક સંશોધકોએ અનેક દિશામાં ઓછી વધુ કીમતનાં નાના મોટાં અર્પણો કર્યાં છે. તેમાંથી કોને ગણાવું અને કોને ન ગણાવું ? ગૂનું પાટણ

સંશોધન માંગે છે. ફક્ત એક ભાષા અને સાહિત્ય વિભાગમાં સારું કામ થયું છે છેક મજલાલ કાળિદાસ શસ્ત્રી (સં. ૧૮૮૧ માં જન્મેલા) એ ' ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ ' લખ્યો ત્યારથી આરભાઈ સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી; સ્વ. કે. હ. મુન; સ્વ. ન. બો. દિવેટિયા; સ્વ. રમણભાઈ; દી. અ. કૃ. મો. જવેરી આ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. કે. મા. મુનશી વગેરે અનેક વિદ્વાનોને હાથે નિજ ધો તથા પુસ્તકો લખાઈને આ વિભાગ ખૂબ ખેડાયો છે. સ્વ. ન. બો. દિવેટિયાનું ' ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ' મૂળ અંગ્રેજીમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી આગળ આપેલાં ' ક્વોર્ટર્લી જર્નલ ઓફ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ' શ્રી કે. મા. મુનશીનું ' ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર ' અને શ્રી. મો. દેસાઈનો ' જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ' આ વિષયમાં છેલ્લાં પુસ્તકો છે. અઘળત, હજી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓના વિશેષ અભ્યાસથી તથા હમણા શ્રી. મશરૂવાળાએ કહ્યું છે તેમ, ગુજરાતી ઉપર કાવિઝ ભાષાઓની અસરના અભ્યાસથી નવો પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. પણ આ સંમેલન જ સાહિત્યનું છે અને ઇતિહાસ એનો વિભાગ છે એટલે આરાજેવાએ તો તીથંના મુખ્ય દેવને નમસ્કાર કરીને જલદી આગળ ચાલવું એ જ યોગ્ય છે.

ચિત્ર-શિક્ષણદિ કલાઓ

શ્રી. નાનાલાલ અમનલાલ મહેતા, શ્રી મંજુલાલ ર મજમુદાર અને શ્રી. રવિશંકર રાવળ અને તેનાં મંડળ મારફત ગુજરાતી ચિત્રકલાના ઇતિહાસનું ઠીક સંશોધન થયું છે અને કામ છે શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા કૃત શિલ્પસમૃદ્ધિ અને રચાપત્ય વિશે શ્રી ગજનન પાઠકનો નિબંધ પણ યાદ આવે છે. પણ આ સાહિત્ય સંમેલનમાં કલાનો જુદો વિભાગ છે અને એમાં જ ગુજરાતી કલાના જુદાં જુદાં અંગોની ઇતિહાસચર્ચા થાય એ યોગ્ય છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ

આ પ્રકારના સંશોધનો આરંભ તો અનેક સાહિત્ય-સ્પર્ધાઓ આરંભ કરનાર કવિ નમદે ' સુરતની મુખતેસર દૃષ્ટિકત ' દ્વારા કર્યો છે. પછી ગુજરાતનાં પ્રાચીન ગામડાં અને શહેરો વિશે પ્રો. અસ્તેકરનો એક નિબંધ ' ઇ. એ. માં છપાયો ■ પણ ગુજરાતીમાં શ્રી. રત્નમણિરાવના ' ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ ' અને ' ખંભાતનો ઇતિહાસ ' એ બે પુસ્તકો આ પ્રકારના સંશોધનના

ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે. આ સિવાય ' સયાજી બાલક્રાંતમાળા ' માં
 હપાયેલ ' પાવાગઢ, ' ' સિદ્ધપુર પાટણનો પ્રવાસ, ' ' ગિરનાર ' વગેરે,
 અને મારાં ' ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો ' માં આપેલાં ' મોદેરા ' વગેરેનાં
 વર્ણનો, ઇત્યાદિ કેટલુંક કાચું થયું છે. ' તવારીખે નવસારી, ' ' જરુચ
 શહેરનો ઇતિહાસ, ' ' વીસનગર, ' ' સિહોરની હકીકત ' વગેરે શહેરો
 સંબંધી થોડાં પુસ્તકો છે. વળી ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાંથી ઇડર,
 પાંચલપુર, ગોંડલ, ભાવનગર, કચ્છ વડોદરા, જામનગર વગેરે કેટલાંક
 રાજ્યોના મોટે ભાગે પ્રશસ્તિરૂપ ઇતિહાસો હપાયા છે.

જ્ઞાતિઓ અને સમાજ

શ્રી. ધ. ચં. મુનશીનો ' ભાગવત બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ, ' સદ્ગત
 મણિલાલ બેઠારભાઈ વ્યાસનો ' શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ, ' સદ્ગત
 મા. પી. મહેતાનું ' નાગરોત્પત્તિ, ' ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલનું
 ' વડનગરા કણ્ઠીની ઉત્પત્તિ, ' ભાઈશંકર વિદ્યાસભનો ' સેલંકી
 વંશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ, ' શ્રી. રતિલાલ ચુ. દીવાનકૃત
 ' વાલ્મીકિ કાવ્યરચનો ઇતિહાસ, ' મયારામ રાંછનાચકૃત ' મોતાળા
 બ્રાહ્મણની કથા, ' શ્રી. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદારકૃત ' ગુજરાતી
 ઠીકું જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ, ' નાથુસિંહ હા. આવડાકૃત આવડા વંશનો
 ઇતિહાસ ' વગેરે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ સંબંધી નાના મોટા ગ્રન્થો છે.
 જે કે જ્ઞાતિઓ વિષે હજી ઘણું સંશોધન બાકી છે એ કબૂલ કરવું
 પડે તેમ છે. પણ જ્ઞાતિથી જોડા બિતરીને મૂળ જ્ઞાતિઓ, જૂના
 વખતમાં થયેલાં મિશ્રણો ઇત્યાદિનો રાષ્ટ્રીય અભ્યાસ થવાની પણ
 જરૂર છે. પારસીઓ વિષે પારસી વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે.
 ગુજરાતના મુસ્લિમો વિષે લખાવું હજી બાકી છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

બ્રાહ્મણ ધર્મના સંશોધનની બાબતમાં મેં અન્યત્ર સવિસ્તર નોંધ
 આપેલી હોવાથી પ્રકીર્ણ લેખો. નિગધો વગેરેને ન ગણવામાં
 આવે તો ' વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' અને ' શેવધર્મનો
 સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ' એ બે મારાં પુસ્તકો, શ્રી. ન. દે. મહેતાનું
 ' શાકતધર્મ '—ત્રણે ય કા. ગુ. સ. તરફથી પ્રકાશિત અને ગુ. વ. સો.
 ' પ્રકાશિત શ્રી. અ. જી. જાનીનો લખેલો ' હરિલીલા વેાડશકલા 'નો

ઉપોદ્ધાત એ ચાગ પુસ્તકો, શ્રી ક મા મુનશીનો 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' નામનો નિમ્ન, અને 'ખ બાતનો ઇતિહાસ' પુસ્તકના ઝ-ફ પર્ગિશિયો એટલુ સામાન્ય સાહિત્ય ગણાવી શકાય બાકી વદનબસ પ્રદાય સ બધી 'વેણુનાદ' અને શુધ્ધાદિત ભક્તિમાત' ડ' જેવા સાપ્રદાયિક માસિકોમા તથા 'રસિકવદનબ' જેવા પુસ્તકોના શ્રી જે ગો શાહના ઉપોદ્ધાતમા ટેટલુક સ શોધન થયેનુ ૫૩ધુ છે છતા હજી સાપ્રદાયિક નહિ પણ ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વધારે સ ગોષન આવશ્યક છે રનામીનાગયણુ સ પ્રદાય રિપે શ્રી કિ ધ મશરવાળાનુ 'સહજનદ સ્વામી' નામનું પુસ્તક તથા ઇ મશરવાળાનો 'ગુજરાતી સાહિત્ય' ખ ડ-પમા 'સ્વામીનારાયણુ સ પ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નિમ્ન એટલુ ગણનાયોઅ છે જેનોએ સ્વધમ' રિપે ધણુ લખ્યુ છે, ૫ધુ એનુ રિગ્દશ'ન કોર્ટ જન રિદ્ધાન કરે એ જ યોઅ છે હવકી દિદુ કોમોમા પ્રચનિત ધામિક મ તખ્યો રિરે હજી ધણુ સ ગોષનને અરકાસ છે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમા ગુ વ સો તરફથી પ્રકાશિત શ્રી ન રે મહેતાએ લખેનો 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' અને એ જ લેખકની 'અખાકૃત કા ચો'ની પ્રસ્તાવના એટલુ જ યાદ આવે છે

પ્રાચીન વિદ્યાઓ

આયુર્વેદ, જ્યોતિષ એટલે ગણિત વગેરે પ્રાચીન વિદ્યાઓ સ બધી તો ગુજરાતીમા ધણુ ઓછુ લખાયુ છે 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ'ના પ્રકરણો પુરાતત્ત્વ મા, પરિપદના રિપાર્ટોમા તથા 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'મા મે લખ્યા છે જ્યારે જ્યોતિષ ઉપર 'પુરાતત્ત્વ મા અને 'આય'વિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા મા તદ્વિદોના નિમ્ન છે. ૫ધુ આ દિશામા ધણુ વધારે કાય' થનાની જરૂર છે

લોકસાહિત્ય

શ્રી મ ર મજમુદારે જૂના લોકસાહિત્ય રિપે અને શ્રી મેવાણીએ કામિયાવાડના લોકસાહિત્ય રિપે સારુ સ શોધન કયુ' છે ૫ધુ હજી એ દિશામા વધારે કાય'ને અવકાશ છે

સ ગોષન-સાહિત્યનિમ્નક ઉપનું દિગ્દશ'ન અતિ સક્ષિપ્ત છે ધણી વગતો સમયને અભાવે છોડી દીધી છ, વળી મુખ્યત્વે 'મન્ય અને મન્યકાર'ને આધારે આ દિશામા પ્રયન કરનારઓના નામોનો

ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતાં સંપૂર્ણ યાદી આપવાનો તો હેતુ જ ન હતો અને શરતચૂકથી કોઈ પણ સાખામાં કોઈ સારું કામ કરનારનું નામ રહી ગયું હોય, તો એ હેતુપૂર્વક નથી થયું પણ ભૂલથી થયું છે એમ ઉદારહૃદયી શ્રોતાઓ અને વાચનારાઓ ગણશે એવી આશા છે.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ અને તેનાં લયસ્થાનો.

હવે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ વિષે દંડું વિવેચન કરી આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ. છેક ઉપનિષદકાળથી આપણે ત્યાં ઇતિહાસ શબ્દ પ્રચલિત છે; પણ તે એના આધુનિક અર્થમાં નહિ પણ દંતકથાના અર્થમાં; અને ગમે તે કારણ હો પણ અનેક વિદ્યાઓ ખેડનાર ઇતિહાસાળી પ્રાચીનોમાં કે મધ્યકાલીન અનુયાયીઓમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ ન ખીલી તે નજ ખીલી આ જમાનામાં સર્વત્ર ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વનાં મીઠા ગવાતાં હોઈને આપણને એનો મોહ લાગ્યો છે, પણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ તો આપણામાં વિશેષતઃ ગુજરાતીઓમાં હજી ઘણી ઓછી છે એમ સંભેદ કહેવું પડે છે.

સાચી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ કેટલેક અંશે જે માનસશક્તિઓ ધનુરની કે કુદરતની અક્ષિતરૂપ આજન્મ પ્રાપ્ત ગણાય છે, તેમાંની એક છે. અલબત્ત, એ દ્રષ્ટિને કેળવી શકાય છે, પણ સાચી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિને આવરણરૂપ કેટલાંક લયસ્થાનો છે; અને તેમાં ન આવી જનારા જ એ દ્રષ્ટિને કેળવી શકે છે.

દંતકથાના રસારવાદની લોણુપતા એ આપણે ત્યાં પહેલું લયસ્થાન છે. દંતકથા એ ઐતિહાસિક સાધન ભલે હોય પણ ઇતિહાસ નથી. ઘણી વાર દંતકથા કલ્પિત જ હોય એમ પણ બને; એવી શુભિ બદ્ધમૂલ ન થાય ત્યાં સુધી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિનો ઉદય દૂર જ રહે છે. બીજી તરફથી દંતકથામાં ઐતિહાસિક અસર હોવાનો સંભવ છે. કેટલીક પહેલા અસંભવિત લાગતી વાતને પાછળથી મળેલા પુરાવાઓ સાચી કરાવે છે; એ જોતાં સર્વથા ઉપેક્ષાયોગ્ય નથી; છતાં પુરાવાઓ મળ્યા પહેલાં તો ગમે તેવી ઊંડા મૂળવાળી પણ દંતકથા તે દંતકથા જ એમ માનીને ચાલવું એ જ સંશોધનનો ભાગ છે.

૧. પદ્મવાહી વજીરની નહિ, તટસ્થ ન્યાયાધીશની દ્રષ્ટિ એ જ સાચી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ ચલાવે પાત્ર. એકાદ પુરાવાથી જે અનુમાન

નીકળા આવે તે ગમે તેટલું રોચક અથવા ખુલાસાકારક લાગતું હોય, પણ વકાવ પેર એને પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ અને દલીલો શોધવાં અને વિરોધી પુરાવાઓ અને દલીલો તરફ નજર ન કરવી, એ સાચી એ જીનું લયરથાન છે, ઐતિહાસિક સંશોધકે તટસ્થ દષ્ટિથી સામા પક્ષના સાક્ષીપુરાવાઓ અને દલીલો વિચારી જોવાં જોઈએ એટલું જ નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક પેઠે પોતે ઉપજાવેલું અનુમાન, વિરુદ્ધ પુરાવાઓ આગળ ટકે છે કે નહિ તેની જાતે પરીક્ષા કરી લેવી જોઈએ. આવી તપાસ પછી જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારવું એનું જ નામ ઐતિહાસિક દષ્ટિ.

ધાર્મિક જીવન પેઠે ઐતિહાસિક દષ્ટિને નમ્રતા આવશ્યક છે એ સાંભળી કોઇને નવાઈ લાગશે. પણ વૈજ્ઞાનિક સંશોધકમાં યે નમ્રતા આવશ્યક છે, પોતાને કોઈ આશ્ચર્યકારક કે નવો તકે સ્પુરે-અરે પોતે નવી શોધ કરી છે એમ લાગે ત્યારે પણ એને તરત નવી શોધ માની લેનાર-ખાસ કરીને પોતાની પહેલાંના અને સમકાલીન સંશોધકોએ પ્રસ્તુત વિષયમાં જે કામ કર્યું હોય તેને તુરંત ગણીને અવગણના કરનાર પોતાના અભિમાનમાં ધણી વાર તો પુરાવાઓને પૂરા ન તપાસનાર, સાચું શોધન તો નથી જ કરી શકતો; પણ ધણી વાર હારમારપદ ભૂલો કરે છે. સાચું સંશોધન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર યુવાનોને મારી નમ્ર સૂચના છે કે, પોતાનાં સંશોધનો પ્રગટ કરવાની ઉતાવળ ન કરતાં ધીરજથી અભ્યાસ વધારો, નમ્રતાથી જૂના સંશોધકોનાં લખાણોમાંથી સિધ્ધલાભે તમારી દષ્ટિ કેળવતાં રાખો, તો ભાવિમાં તમારું સંશોધન પણ સ્વીકાયું યશે.

ધાર્મિક અથવા કોઈ પણ પ્રકારની અધઘ્રમ્મા ઇતિહાસ દષ્ટિનું ભારે આવરણ છે. જો કે આ જમાનામાં અન્યત્ર ધાર્મિક અધઘ્રમ્મા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, પણ આ દેશમાં ધણી જાણ અને ગુજરાતમાં એ દષ્ટિ વડે ઇતિહાસ દષ્ટિના આવરણનો એક મોટો દાખલો ડૉ. ત્રિજીવનદાસ શાહકૃત 'ગ્રામીન ભારતનય' નામનો નકામો મોગ કરેલો પ્રત્ય છે આ પ્રત્યના મોટા મોટા ત્રણ ભાગો બહાર પડી ગયા છે, જેમાં ઇતિહાસવિષયક વિગતોનો આભ્યા કે ગોઠવ્યા મગરનો મોટો ખાચરો ભર્યો છે. પણ લેખકમાં

ઇતિહાસદષ્ટિ શૂન્ય છે અને ઇતિહાસ સરોધકમાં આવશ્યક નમ્રતા નથી. શ્રી. વિજયેન્દ્રમુરિએ 'ડૉક્ટરગ્રાહી ઇતિહાસને પાખડ કલ્પો છે અને 'અરોક્તના સિવાસેઓ ઉપર દષ્ટિપાત' તથા 'પ્રાચીન ભારત વય' નામે બે ગ્રન્થો તથા 'પ્રસ્થાન માં એક અવલોકન લખીને, શ્રી. ડૉ. રં. માંકડ '૧૯૩૬ ની ગુજરાતી વાક્યમયની સમીક્ષા'માં કહે છે તેમ 'ખોટા સિકકાને ચલણી થઇ જતો અટકાવવાનું પ્રયત્નનીય કાય' કયું છે.

ધાર્મિક અધ્યયનો આ મોટો દાખવો જેનધર્મીનો મળ્યા આવ્યો એ એક અકસ્માત છે. પ્રાલય ધર્મીઓના જે એ પ્રકારના દાખલા ઓછા વિસ્તૃત પણ પુષ્કળ છે.

પ્રચારદષ્ટિ ઇતિહાસદષ્ટિની ધાતક છે ઇતિહાસદષ્ટિનો વિષય યથાબૂત અર્થ છે. ત્યારે પ્રચારદષ્ટિનો વિષય ઇષ્ટ અર્થ છે પછી એ જૂતાઈ હોય કે અજૂતાઈ હોય જૂના કાળમાં ધાર્મિક પ્રચાર ઉપર લોકોનું લક્ષ્ય હતું; અત્યારે રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક પ્રચાર ઉપર છે. પણ પ્રચારકતાનું સર્વવ્યાપી થવાનું આ જમાનાનું વલણ ઇતિહાસ જેની વિઘ્નો માટે લય કર છે જમની, ઇટલી અને રશિયામાં આ પ્રચારદષ્ટિએ સાહિત્યની બારે દુકંશા કરી છે અમદાવાદના ખારમા સાહિત્ય સમેલનમાં સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ક. મા. મુનશીએ આ દુકંશાનું વલ્યુંન કયું હતું, તે ધણીને યાદ હશે પ્રચારવક્ત્રી ઇતિહાસ નામધારી ગ્રન્થો જે ધણા લખાય છે પણ આપણે ત્યાં હજી ઇતિહાસદષ્ટિનો નવો જન્મ થાનો છે ત્યાં જ એ એના ઉપર પ્રચારકતા હલો કરશે તો એ બાળક આધળું જ જન્મશે. ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે, યુવાનોને પ્રેરણા આપે, રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે, ગુજરાતને આખી દુનિયામાં નવી પ્રતિષ્ઠા આપે વગેરે વગેરે ધણું કરી શકે એવા ઇતિહાસો માટે ઘણી વાર માગણી થાય છે પણ ગુજરાતનો બૂતકાળ જોટલા ગૌરવવાળો હોય તેથી વધારે ગૌરવવાળો તેને જનાવવાની તાકાત ઇતિહાસમાં નથી. અને જે ગ્રન્થો એવો કામિયો કરી શકે તે ખીલું ગમે તે હોય પણ ઇતિહાસ નથી સાચો ઇતિહાસ જૂતાઈવાદી હોય છે અને ઐતિહાસિક દષ્ટિનું લક્ષ્ય જેવો હોય તેવા જૂતાઈને શોધવો એ છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિ આ રીતે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ છે, તો પછી રોમાંચકારી

ઇતિહાસનો મોહ શા માટે હોવો જોઇએ ? ભૂતકાળ તો ગયો ભૂતકાળમાં જે જની ગયું તેને અન્યથા કરવું શક્ય નથી, તો અન્યથા જોવાથી શું ફળ થશે ? વર્તમાનને યથેચ્છ ધડવાનું તથા ભવિષ્યની યથારુચિ કલ્પના કરવાનું આપણા હાથમાં છે. તો પરાક્રમ માટે એ તરફ મોકળું મેદાન રાખી ભૂતકાળને જોવો હોય તેવો રહેવા દઇએ અને જોઇએ, તો શું ખોટું છે ? ઐતિહાસિક દષ્ટિની ફળવણી માટે જ ભૂતકાળ બંધે રહે. જેમ વનરપતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અવલોકનશક્તિ ફળવાય છે તેમ સત્યનિષ્ઠા, તટસ્થદષ્ટિ, શોધક ભુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ નમ્રતા વગેરે મોટા ગુણો સાચા શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ—સ શોધનદ્વારા ગુજરાતીઓમાં ફળવાય અને ગુજરાતીઓ ઉજ્જવળ ગુણશક્તિ વડે વર્તમાન તથા ભાવિનો દેદીપ્યમાન ઇતિહાસ રચે, એ જ વિશ્વક્રમના મહા ઇતિહાસના વિધાતા પાસે પ્રાર્થના છે.

શ્રી. કિશોરલાલ ઘનશ્યામદાસ મશાવવાળા

પ્રમુખ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેન

નેરમુ અધિવેશન કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાનું

વ્યાખ્યાન

૭

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

સાહિત્ય સંમેલનમાં ભાગ લેવાનો મારે મારે આ પહેલો જ પ્રસંગ છે. પ્રતિનિધિ કે પ્રેક્ષક તરીકે પણ જેણે કદી ભાગ નથી લીધો, તેને એ સરથાના એક વિભાગના એકદમ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, આપે મને જે માન આપ્યું છે, તે મારે હું આપનો આભારી છું. એ ઉદારતાના ખદલામાં મારાથી ગૂજરાતની કંઈ સેવા થાઓ એમ ધર્યું છું.

સાહિત્ય સંમેલનના વિભાગીય પ્રમુખની શી જવાબદારીઓ હોય છે તેનો મને ખરાબર ખ્યાલ નથી. જો એમાંની એક જવાબદારી એ હોય કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર ગૂજરાતીમાં જે સાહિત્ય લખાયું હોય તેનો, અને તે વિષયના ગૂજરાતી લેખકોનો, મારે આ સભામાં ઓછેવત્તો પરિચય આપવો જોઈએ, તો હું આપની આજ્ઞાઓને સફળ નહિ કરી શકું એનો મને ખેદ છે. હું એ કરી શકું એમ નથી એનો અર્થ કાંઈ એમ ન કરશે કે મને એ વિષય પરના બીજા સાહિત્યને કે લેખકોને ન-મળ્યા સમજવાનો ધર્મડો છે. પણ સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે મારું વાચન કેટલું અદ્ય છે તેની નિશાનીરૂપે એ ગણ્યો. ઊચિતતાની દૃષ્ટિએ હું જરૂર એમ માનું છું કે જે સાહિત્ય સંમેલનનું કામ વિભાગોમાં વહેંચાઈને ઉકેલાયું હોય, તો પ્રમુખે, અથવા તે વિભાગના ખાસ મન્નીએ, એ વિભાગ પર પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્ય

અને મુખ્ય લેખકોની તત્પરપણે સમાવેશના શ્રી સમેલન આગળ ગળુ કરી, એ સમેલનનો એક મહત્ત્વ ટોચા જોઈએ પણ પ્રમુખની ચૂટણી, સાધારણ રીતે છેક છે ની ધડીએ થાય છે અને તેની ચૂટણીમાં, તેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ વિશાળ હોવો જોઈએ, એ શરત અદ્વત્તની લેખાય, એમ પણ અને આથી એ કામ પ્રમુખથી ન થઈ શકે એવો ધણો સભવ છે તેથી સમેલન કે સ્થાયી મંડળ આ કામ માટે વિભાગીય મંત્રીઓ જ નીમે એ વધારે સગવડભર્યું થાય એ રીતે દરેક વિભાગના સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી 'ખાતેસુમારી' થઈ શકે દાખના તરીકે, આ સમેલન આવતી બેઠક માટે આ વખતે જ એક એક વિભાગના સમાનોચક નીમી દે અને તે સમાનોચક આવતા સમેલનના પ્રમુખોની ચૂટણી પહેલા જ પોતાની સમાવેશના તૈયાર શ્રી આપે તો પ્રમુખો પર એવી જ જવાબદારી રહે કે એ પ્રજ્ઞાતને મંદ દિશામાં વાગી જોઈએ તેવું માગદશન કગવવું, જ્યારે એ સમાનોચક જ તેનો પ્રમુખ પણ નિમય ત્યારે એવડો લાભ થાય

આમ મારી પરીક્ષાનો એક સત્તાન મારે છોડી દેવો પડે છે જે બીજો સરાસ હુ કે પુ હુ, તેમાં પણ દુ વિદ્વાનોની કમોગીએ નહિ ઉતરુ, એવી મને ધાન્ટી છે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર દુ લખતો આ થો હુ એ સાચું પણ તેથી, જે કાઈની એવી કે પના થની હોય કે મે એ વિષય પર ધણા પુસ્તકો ચાખ્યા હશે, અને કેસાક તો બહુ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો હશે તો તે જૂન છે "નાડમૂલં તિલ્લયતે કિંચિત્" એ પ્રાચીન પ્રણીતિકાનુ પાલન કરવાની મારામાં લાયમત નથી આમ આ વિષયમાં વિદ્વાનોની કમોગીએ પણ મારે નાપાસ થવું પડે એમ છે

તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મના વિષયોને સાહિત્યિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ કે ધાર્મિક વાચનના જ શોખની દૃષ્ટિએ મે લાએ જ વિચાર્યો છે ભક્તિમય જીવન મને ગ્રાથ્યીમાં જ મળેલું હતું, પણ ન્યા સુધી તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો જીડો વિચાર કર્યા વિના માનુ જીવન ચૂંધાઈ ગયા જેવું લગ્યું નહિ ત્યાં સુધી મે એમાં જાતું ડહોળવા માં પુ નહોતું ત્યારે મારી ખાતરી થઈ કે 'ન્યા લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહિ

ત્યાં બગી સાધના સર' જૂરી,' ત્યારે મને એની પાછળ લાગ્યા વિના છૂટકા જ ન રહો. આમ મારે એની સાધના અને ગોધમાં લિતરતું પડ્યું, અને જેટલી જરૂર વાગી તેટલું જ મેં વાંચ્યું. તેમાંથી ઉપયોગી લાગ્યા તેટલા સંસ્કારો લઈ લીધા, બાકીનું છૂટી ગયું.

આટલી મર્યાદાઓ સાથે મારે આપની સેવા કરવાની છે, અને તે માટે મારે ૪૦-૪૫ મિનિટથી વધારે સમય લેવો તે પણ યોગ્ય નહિ થાય. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં કેટલાયે પ્રશ્નો આજે વિદ્વાનોને મૂકવી રહ્યા છે. કેટલાક વિષયો પર મારા વિચારો સાધારણ રીતે આજે જે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે તથા જુદી દિશામાં વહે છે. આ બધાની સવિસ્તર ચર્ચા કરવી શક્ય નથી આથી, મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે મારા મંતવ્યોને, દલીલો વિના, લગભગ સૂત્રરૂપે, આ કાપણના પરિશિષ્ટરૂપે આપની આગળ મૂકી દેવાં, અને તેની પ્રગ્તાવનારૂપે કેટલાક વિચારો રજૂ કરવા સમય હોય અને ગ્રાંથાઓ કંટાળ્યા ન હોય. તો તે ઉપર કાંઈ પ્રશ્નોત્તરી થઈ શકે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ભૌતિક અથવા આસુરી છે, અને પૂર્વની અથવા આર્યોની સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક અથવા દૈવી છે. હિન્દુજ્ઞાનની પ્રજા બહુ ધર્મપરાયણ છે અને એ જ એની પડતીનું કારણ છે, વગેરે કહેવાનો આપણા દેશમાં શિરસ્તો છે. હું આપું માનતો નથી એમ કહેવાથી કોઈને આઘાત પહોંચે તો મને ક્ષમા કરશો. એ વાત સાચી છે કે વેદાન્તની ભાષા અને અતિવાક્યો (Slogans) આપણા દેશના ખૂણે-ખૂણામાં પસરી ગયાં છે. એમાસાનાં ઘાસની પેઠે આપણા દેશમાં સંપ્રદાયો ઊગી નીકળે છે રાજકીય આગેવાનો કરતા બ્રાહ્મજ્ઞાનીઓની સંખ્યા વધારે હોવાનો સંભવ છે, અને સારના દુષ્ટે દાગેલા કેટલાએ લોકોને ભર તારુણ્યમાં વેરાગ્ય આવી જાય છે. છતાં મને લાગે છે કે કંઈ નહિ તો પે, હજારેક વર્ષથી આપણા દેશમાં ધર્મનો જ્વલંત ચંદ્ર ગયો છે. તત્ત્વની કહો કે ઇશ્વરની કહો, પ્રાણુવાન નિષ્ઠાનો ઘણો અંશે લોપ થઈ ગયો છે, અને આપણી સંસ્કૃતિમાં નથી 'અધ્યાત્મનું', નથી ધર્મનું, કે નથી ભૌતિક વિશ્વનું જે બળ રહ્યું. પણ અધ્યાત્મનો વાઘો પહેરેલી કવોરોદ્રોમ' સંઘતી પડેલી કાષ્ઠક સંસ્કૃતિનું શરીર પડેલું છે. આવા મોટા દેશમાં વચ્ચે વચ્ચે

કપીર, નાનક, સહજનદ, દયાનંદ કે માધીજી જેની બે ચાં લોકોત્તર વ્યક્તિઓ નીકળી આવે અને સમાજને ખગલગાની મૂકે એ કાંઈ મોટી વાત ન કહેવાય પણ એમનો દરેકનો ફાગો જોશુ તો માનમ પડશે કે એમણે પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મમાં કાંઈ નવો ફાગો આપ્યો છે તે કરતા તેના પર પ્રહારો જ વધારે કર્યા છે જેમ જેતરમાં પેડેનો દાણ કેવળ ઉપર ઉપરથી વાડેથી જ તો નથી પણ તેને ખોદી નાખવો અને ખાળવો પડે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પેડેના દાણને ઉખાડવા તેમનામાના કેટલાકે પ્રયત્ન કર્યા અને તેમાં જ તેમનું આખું જીવન આવ્યું ગયું એમાંથી કાંઈ પાક લેવાનો એમને મોતાને ભાગે જ અનસર મળ્યો. એમની પછીનાઓએ થોડાક જ વખતમાં પાછો એટલો ને એટલો દાણ વધાર્યો.

હિંદુ દરનામમાં દેખાતા ભક્તિભાવ વિશે કમી એક રીતમાં કહે છે -

एसी दिवानी दुनिया
भक्तिभाव नाह वृजेजी !
कोई आवे तो बेटा मारे
यही गुसाईं दाजेजी !
कोई आवे दुःख का मारा
हम पर करपा कीजेजी !
काई आव तो दौलतमागे
भेट रुपैया लीजेजी !
साय का काई गाहक नाहीं
जूठे जगत खोजेजी !
वहे करीर सुनो माई साधो
अधो को क्या कीजेजी ॥

પણ અધ્યાત્મ અને ધર્મ સામેના આ પ્રહારો અને આજે ધુનિવસિંટીઆમાંથી નીકળેલા નિદાનોના પ્રહારોમાં ધરો ફરક છે સતોએ પોતાના દેશના મોકોને વધારે નજીકથી, અને જોડાણથી જોવા દતા, અને પોતે મોટેદામના જેવો અનુભવ લઈ ચૂકેલા હતા એને એમનો પ્રયત્ન મારોદામ ઉતારવાનો હતો અર્થાત્તીન વિદાનો આમ માનતા નથી તેઓ ધારે છે કે જો અધ્યાત્મ અને ધર્મના વાધે ફાટી

નાંખવામાં આવે તો કલોરોફોર્મ બિતરી જાય અને આપણી પ્રજામાં નવો પ્રાણ આવી જાય; આ કાઠાં અદલીને સાહેબ મનવા જેવું છે એથી 'સાહેબ' કહેવાઈ જઈએ ખરા, પણ મનમાં જો હીનતાનો સંસ્કાર રહી ગયો હોય તો ગોરા સાહેબ આગળ તેજોહીન થઈને જ બિલા રહેવું પડે.

જાધી જાતની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં મસ્તીનો એક કાળ આવી જાય છે નવું અંગ્રેજી શીખતો ઓકરો માને 'સિંગ વૉટર બી વૉટ હૉટ હૉટ બેક'ના હુકમો ઓડે છે. પછી સંસ્કૃત શીખ્યા માટે છે ત્યારે 'જલ' આનય' 'ઉષ્યા ઉષ્યા ઔઘ પત્રિકાં યચ્છ' હુકમ કરે છે, તેવો જ મસ્તીનો કાળ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પે આવે છે. 'હું' બ્રહ્મ છું હું આ વિશ્વનો આત્મા છું, હું જ' કૃષ્ણ છું' એવું એવું બોલતો આનંદમાં ડોહવા લાગે છે. ભૌતિક વિદ્યાઓમાં પે એવી મસ્તી ચડે છે, જેમ કોઈ ભક્ત 'રામ રામ' કે 'શિવ શિવ' કહે છે, તેમ તે 'અણુ, અણુ, અણુ,' કે 'મેટર મેટર,' કહે છે. પણ મસ્તી એ ક્યારેય જ્ઞાન નથી. એ અ-પચાની નિશાની છે. આત્મામાં મસ્તીને માટે મને ક્યાંય અવકાશ દેખાતો નથી. જો હું આત્મા કે બ્રહ્મ છું, તો બાકીનું જગત શું ફીકડું છે? જો હું જ રામ છું, કૃષ્ણ છું, ઇશુ છું, મહામદ છું, તો જગતના બીજાં પ્રાણીઓ શું છે? અને શું કામ કામને એમ રહેવાની મસ્તી નથી આવતી કે 'હું જ રામો લાંગી છું, હું જ કાનો ચમાર છું, જગતની હીનમાં હીન વસ્તુ હું જ છું' આપું' પે જગત એક જ ચૈતન્યતત્ત્વ છે એમ દઢ પ્રતીતિ થઈ હોય તો બ્રહ્માનંદની ખુમારી માટે ક્યાં અવકાશ રહે છે? ચિત્તમાં હું અને બ્રહ્મ બન્નેને એકી વખતે રહેવાને જગ્યા જ ક્યાં છે?

દુષ્ટીકત એ છે કે આપણા પૂર્વજોએ આખા જગતમાં એક અખંડ, અવિનાશી, અમેય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સોંપ્યું, પણ આપણે એને એવી રીતે સાધ્યું કે જેથી આપણું પ્રત્યક્ષભિમાન ટળવાને બદલે ઉત્કટું પાકું થયું. આપણે રીઝા વ્યક્તિવાદી બન્યા. જેને પોતાના જ દિલની વધારે લાગે અને જગતની બિલકુલ ન લાગે તે વધારે સાચો મુમુક્ષુ કહેવાય.

બકિતમાર્ગ પર પણ આપણે જે રીતે તત્ત્વજ્ઞાનને સાધ્યું,

તેનું પરિણામ સારું નથી આવ્યું. એથી ભક્તિમાર્ગ કૃત્રિમ તો બન્યો જ; પણ વ્યભિચારી થે બન્યો. એકેશ્વરનિષ્ઠા, અનન્યાશ્રય, એકાંતિક ભક્તિ અદ્વૈતકી ભક્તિ વધવાને વાતાવરણ જ ન રહ્યું. વૈદિક દેવો કરતાં થે દેવોની. સંખ્યા વધી ગઈ, અને ગુરુશાહીને મારે મારે મોકળો થયો તે જુદો. “છોડી કે શ્રીકૃષ્ણ દેવ, ઐર કી ન્હે કરું સેવ. કાટી કારો કર મેરો તીખી તલવાર સે” એવી અનન્યતા કે દૃઢ વ્યક્તિઓની જ વિશિષ્ટતા બની, અને તે કેટલાકના મત પ્રમાણે અનુદારના થે ગણાય છે. જ્ઞાની તો બધાનાં સ્તોત્રો રચે અને બધાને પૂજે અને બધાનો મદિમા વધારે, અને અને બીજી જ ક્ષણે “કોણ દેવ અને કોણ ભક્ત, બધો જ અસાની-ઓનો આચાર” એમ કહે.

આ સ્થિતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ મૂઢ, અરિકાસંગીય અને પ્રગતિવિરોધી બની ગય તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

શ્રી. શંકરાચાર્યે જે રીતે અનુભુતિમાત્ર આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યે જે રીતે જગતને બ્રહ્મરૂપે વર્ણવ્યું છે, તે મને ધણે અંશે માન્ય છે. પણ એમના માધ્યવાદ અને લીલાવાદ મને સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ એકે અવશેષકનમાં સાચા લાગતા નથી. એના કરતાં શ્રી રામાનુજનું ‘જડ અને જીવ રૂપી શરીરધારી બ્રહ્મ’નું નિરૂપણ વધારે સરળ અને કમમાં કમ સ્થૂળ અવશેષકનમાં સાચું લાગે છે. “શરીરધારી”ને બદલે “સ્વભાવધારી” કહીએ તો ગીતાના સાનમા અધ્યાપના નિરૂપણને એ મળી રહે છે. જેમ અવહારદૃષ્ટિએ વેદાંતને સાંખ્યતત્ત્વ નિરૂપણ લગભગ આપ્યું થે સ્વીકારી શેધું પડ્યું છે તેમ શાંકરવેદાંતીને તેમ જ વલ્લભવેદાંતીને જગતના વ્યવહારોમાં વિશિષ્ટાદૈત ભૂમિકા જ રાખ્યે છૂટકો છે. વિશિષ્ટાદૈત એટલે આકાશ જેવું એક નહિ. ધોળા અને કાળા જેવું દૈત નહિ, પણ કડું અને કુંડળ જેવી વિશેષતાવાળું અદૈત બીજી રીતે બોલીએ તો સમાનતાવાળું દૈત એમ પણ કહેવાય. “હું જ રામ અને કૃષ્ણ છું,” કે “હું જ રામેા લાંગી કે કાનો ચમાર છું,” એ બંને અધ્યાસયોગ છે; કલ્પનાનો વિહાર છે, સાક્ષાત અનુભવ નથી પણ જે નામ છે, જે કૃષ્ણ છે, જે લાંગી છે, જે ચમાર છે, તથા જે હું છું. તે સૌ એક જ પરમ ચૈતન્યના રૂપો અને ધટકો છીએ

અને અનેક રીતે એક જ શરીરના અવયવોની જેમ એક બીજા સાથે જોડાયેલા છીએ એ અનુભવમાં આવે, વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય, અને આધારણ શુદ્ધિના માણસને સમગ્રય એવું સત્ય છે. સામી બ્રીંત જેને દેખાય છે તે, 'દેખાય છે,' એમ કહે તે અસાની, 'નથી જ' એમ કહે છતાં 'છે' એમ માનીને વતે તે સ્ત્રાની: આત્મામાં અસાન વસી શકતું નથી, છતાં અસાનને લીધે જગતનો ભાસ થાય છે, અને એ અસાનને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી; આ ઉપપત્તિએ પરમેશ્વરને એવો ગૂઢ બનાવી દીધો છે કે જે વસ્તુ ખુશી આંખે ચારે તરફ પસરેલી દેખાવી જોઈએ, તે બોવાઇ ગયેલા જેની કે કેવળ કાષ્ઠનિક અને 'ઇનકાર' કરવા જેવી લાગે છે.

“પાની બિચ મીન પિયાસી,
ગોહિ સુન સુન આવત હાંસી;
ધર મેં વસ્તુ નગર નહિ આવત
બન બન શીરત હિસાસી.”

આનું કારણ, મને એ લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનું ખેડાણ આજે કેટલાક સૈકાથી આપણા દેશમાં કેવળ તાકિંક તથા સાહિત્યકલિલાસનો વિષય બન્યું છે, શોધનનો નહિ. જેઓ તેનો કેવળ ગોખ કે ધંધા મારે જ અભ્યાસ કરે છે, તેઓ જમી જાય છે, પણ જેઓ સત્યને મેળવવા તેનો આધાર લે છે, તે બાપડા હેરાન થાય છે. શું આશ્ચર્ય કે કબીર જેવા કટાક્ષ કરે છે કે—

“કપિલ, કણ્ઠાદ, ગૌતમ અરુ ખટ્ ધીન ખટ જાલ,
ગેય, જૈમિનિ અરુ બાસ બિનિ બાધે જીવકા શાસ.”

તકેશાસ્ત્રનું કે સાહિત્યનું ખેડાણ જ્યારે એ રીતે થાય કે જે વસ્તુ અવિદ્વાન માણસ સહેલાઈથી સમજી જાય, તેને સમજતાં વિદ્વાન મૂંઝાઇ જાય, અથવા બહુ વિસ્તારથી તેને સમજાવતું પડે, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે ખેડાણમાં ક્યાંક પણ મોટો દોષ હોવાનો સંભવ છે. વિદ્વાનોની ઘણી ચર્ચાઓ આ પ્રકારની હોય છે, જે આપણે સહેલાઈથી જોઈ શકીએ એમ છીએ. દા. ત. કોઈ અવિદ્વાનોની સલાને આપણે પૃથ્વીશું કે માંધીજીને સાહિત્યકાર કહેવા કે નહિ, તો તેઓ કહેશે કે અમે તો એમનાં જ લખાણો વાંચીને માર્ગદર્શન

મેળનીએ છીએ અને એમના જ લખાણોમા અમને વધારેમા વધારે સમજ પડે છે એને જો સાહિત્યકાર ન કહેવાય તો કોને કહેવાય ? છતાં, વિદ્વાનોની સલામા આ પ્રશ્ન પર ઝોઝામા ઝોઝી જે દિવસ ચર્ચા કરવી કહ્યું ન પડે, અને એમ બને કે અતિ મદુમતે એવો નિશ્ચય થાય કે ગાંધીજી લેખક તો ખરા પણ સાહિત્યકાર ન કહેવાય ! એ જ રીતે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે ગળપણ એટલે શું તો તે કહેશે કે ગાળ જેવો સ્વાદ તે ગળપણ તે માની વેશે કે કા તો તમે ગાળ ચાખ્યો છે, અથવા ચાખીને જાણી લેશો એને જો વધારે પૂછશું કે ગાળ ગળ્યો કેમ લાગે છે, તો ઝાઝી ચોળાચોળ કર્યા વિના ઉત્તર આપશે કે એ એનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે પણ જો કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે ખૂબ વિચાર કરીને કાન્ય આવો જવાન આપશે ‘પદાર્થોમા રહેલા કેટલાક કાર્બોહાઇડ્રેટ તથા કેટલાક સરકામક રસાયનોનો જીભના લાળમા રહેલા અમુક ચોક્કસ રસાયનો સાથે સબધ થનાથી, જીભના શાનતંત્રુઓ પર જે અસર થાય છે, તે ગળપણને નામે ઓળખાય છે એની એરી જ અસર શું કામ થાય છે તે વિશે હજુ ચોક્કસ જો જાણી શકાય નથી’ આ ઉત્તર ગાપડા અવિદ્વાનને તો સમજશે જ નહિ, અને વિદ્વાન સમજીને અવિદ્વાન કરતા શનમા વધારે આગળ વધશે નહિ. એ જ પ્રમાણે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે પાપ શું છે અને તે કેમ થાય કે, તો તે કહેશે કે આપણી વિવેકશુદ્ધિ અને અત કર્મ જો ન કરનાં કહે તે કરવું તે પાપ, અથવા, બીજાને અપાય કે પીડા થાય તેવું કરવું તે પાપ, અને તે આપણામા રહેલી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેની બળવાન વાસનાઓને લીધે થાય છે સાધારણ જીવોમાં, પણ અવિદ્વાન માણસ આટલા નિરપણુમાથી બ્યવહારોપયોગી નિયમો બનાવી લેશે પણ કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્નો પૂછીશું તો કહેશે કે પાપના સ્વરૂપ વિશે વિદ્વાનો હજુ શોધખોળ કરી રહ્યા છે અને કોઈ નિશ્ચય ઉપર આની શક્યા નથી, કારણ પાપ-પુણ્ય સાપેક્ષ છે કે નિરપેક્ષ, સાપેક્ષી અને સપેક્ષીનું છે કે દેશકાલાનુસારી છે એ પ્રશ્નોનાં હજુ ચોક્કસ નિશ્ચય થયો નથી એ શું કામ થાય છે એ દરાવવું તો એથી થે મુશ્કેલ છે કારણ કે કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે વૃત્તિઓ ખરામ જ છે એમ એમા ગૃહિત કરી લેવું પડે છે, એને માટે આધાર નથી આમ વિદ્વાન મૂઝાઈને બિમા રહે છે

અધિદાનને એથી મુજબ થતી નથી; કારણ કે એ જાણે છે કે જેમ માણસમાં ધોળું અને કાળું પારખવાની કુદરતી નેત્રની શક્તિ છે, તેમ કામ-કોધ લોભ વગેરેની યોગ્ય અને અયોગ્ય વૃત્તિઓ કષ્ટ તે પારખવાની પણ કાંઈક કુદરતી શક્તિ રહેલી છે. તેના નિષ્ક્રિય પર આધાર રાખી જીવનનાં સામાન્ય કામો ઉકેલી જાય છે, જેમ અમુક રંગને લાલ કહેવો કે લીલો કહેવો એવી મુજબ ઠાંધક જ વાર થાય કે, તેમ અમુક કામને પાપ કહેવું કે પુણ્ય કહેવું, એની મુજબ રાજ રાજ થતી નથી. તેવે વખતે કોઈ વધારે અનુભવી અને શાણાને પૃથ્વીને નિષ્ક્રિય કરી લેયું.

સહેલાં વસ્તુને ઠકણ કંવાની કળા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની બાબતમાં સારી પેઠે થયેલી છે, અને ધણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં મૂળ આ કળાને આભારી છે. વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કે પ્રયોગ કરીને જાણવાની હોય તેને વાસ્તવિકથી જ નિષ્ક્રિય કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો આવું જ પરિણામ આવે. બીજા ચાલ્સની એક વાત છે. એણે રૉયલ સોસાયટી આગળ એક કૅલેડો રજૂ કર્યો કે જોગજીવ ભરેલાં પાણીના વાસણમાં મુએલી માછલી મુકીએ તો થોડું પાણી ટોળાઈ જાય છે, પણ જીવતી માછલી મુકતાં નથી ટોળાતું તેનું શું કારણ? કહે છે કે રૉયલ સોસાયટીના વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક પ્રકારના ખુલાસાઓ લખી મોકલ્યા. પણ કાંઈને એમ ન સૂઝ્યું કે જીવતી માછલી મુકવા જતાં પાણી ટોળાય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લેના! તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પચીસરણુનો વિષય લો. આકાશમાંથી, વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જળ, જળમાંથી પૃથ્વી થાય છે એમ જેલ્લાં એક હજાર વર્ષથી આપણે ગોખતા આવ્યા છીએ. તેના પર મોટાં મોટાં સરકૂત અને પ્રાકૃત વિવેચનો લખાયાં છે. વળી એક પંચપચીકૃત ગણિત પણ છે. તેમાં દરેક મહાજૂતમાં તે મહાજૂતનો અને અર્ધો અને બીજા ચારમાંથી દરેકનો આઠમો ભાગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ કેટલું કાલ્પનિક ગણિત છે! કપિલે, અથવા જે એના મૂળ ઉત્પાદક હોય તેણે, તે કાંઈક અવલોકન પરથી એ કાલ્પકારણ પરંપરા ગોઠવી, પણ ત્યાર પછી ભાગ્યે જ કાંઈએ એમાં સુધારાવધારો

કગવાની કે એની સંસ્થાની કમેળી કગવાની મહેનત લીધી છે એને કેવળ વધારે દૃઢ કરના માટે જ કલ્પનાવિનાસ કર્યો છે

એ જ પ્રમાણે સાધારણ માણસને સમજતા વાગ ન લાગે કે જગતમા ચોક્કસ નિયમાધીનતા છે કુદરતના કેટલાક અચળ કાયદાઓ છે. જગતનું તે ન આપણી ધારણા મુજબ ભયેન ચાલતું હોય, પણ એમા અનવસ્થા નથી સૂઝ પાડતું. જે કોઈ નિયમને વશ થઈ પોતાની જગાએથી ખસે છે, છતાં, યોગવાસિષ્ઠના નિદાન કતાએ જગત કેવળ માધિક જ છે, એમા કશી નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે જ નહિ, એમ સિદ્ધ કરના માટે અરેબિયન નાઈટ્સને જે ભૂમાવે એવી એવી અજન્મ કથાઓ જોડી છે. એણે પરચગમા કમળ ઉગાડ્યા છે, સામ્ય કાયકારણપરપનથી જુદી જુદી જાતની પરંપરાઓવાળી સૃષ્ટિઓ વણવી છે. કદપે કદપે અને બ્રહ્મકે પહોંડે રામ, કૃષ્ણાંકિના અનતારોની આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે, અને સયમી ચ્વચ્છદી, ડાહ્યા-ગાડા, દેવી - રાક્ષસી બધી જાતના બ્રહ્મનિષેઠ સમાજ આગળ મુખ્યાં છે બાપડા સાધકે આ બધાના વારવાર બદ્ધાપૂર્વક પારાયણ કરના, અને એ બધું એમા જ છે એમ પોતાની જુદિમા પેસાડવા પ્રયત્ન કર્યા કરવો અને પોતાને એમા રાકાઓ ગરે અને અનુભવમા ન ગતરે ત્યારે પોતાની સાધનામા ખામી સમજી ઉદ્દેગ કર્યા કરવો. જે આ બધાનું મગમર શાસ્ત્રની રીતે નિરૂપણ કરી શકે તે આપણા દેશમા બ્રહ્મનિષ્ઠ સંચારુ બને!

તત્ત્વજ્ઞાનમા સદ્ગતતા અને કાલુતા છે ખરી જુદિને ન સમજાય અથવા મુરકેલી સમજાય એની ઘણી જે નિદાઓ જગતમા છે, તત્ત્વજ્ઞાન જ છે એમ નહિ પણ એનો જ ગૂઢ-મિસ્ટિરિયસ-માનસ અરવા બનાવવાના જે પ્રયત્નો થાય છે, એમા મને રુચિ નથી રનામિનારાયણ સપ્રદાયમા એને ‘જૂલિયુ જ્ઞાન’ કહે છે છાની રીતે શિષ્યને અનુમદ્વરે આપવાનું એના જૂલિયા જ્ઞાન પ્રત્યે શક્તી નગરે જોવાય છે એમાની ઘણી ગૂઢતા તો માત્ર શાંદાડબગ વધારીને જ કગવામા આવે છે ત્રણ દેહ, ત્રણ અવસ્થા, તેના ત્રણ અભિમાનીઓ, ત્રણ સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિની અગત્યા અને તેના

અભિમાની ત્રણ ઇશ્વરો, ચાર ગુદ. પાંચ કાશ, સાત ભૂમિકાએ !, ચૌદ પ્રકારનો શ્રદ્ધાનંદ, સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, ગોલોક, અક્ષરધામ, જીવ-ઇશ્વર-માયા-બ્રહ્મ—પરબ્રહ્મ, જીવ-મુક્તિ—વિદેહમુક્તિ વગેરે વગેરેની પાછળ કેટલો શબ્દવિલાસ થયેલો છે ! હમણા મનુષ્યોના પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય વગેરે કાશોનો કેટલો વિકાસ થયો છે, એનો નિષ્ક્રમ કરવો તો કંઠજ છે, પણ અજ્ઞમય કાશો પર ભાર આકૃત છે, એ સમજવું કંઠજ નથી; અને આ શબ્દવિલાસ એ કાશો ઉદ્ધવામાં ઝાઝો ફાળો આપતો નથી. આ બધામાં કાંઈ જ વિચારવા કે સમજવા જેવું નથી એમ નહિ પણ એની આબૂખાબૂ જે ગૂઢતાનું પુખ્ત પથરાય છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મને લાભ થતો નથી.

આજ પ્રમાણે ધર્મનિષ્પણમાં મૂળને છોડી શાખાઓને પોષવાનો અને તેને ચમત્કારોનો શણગાર ચલાવવાનો આકંઠ્ય થયો છે અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે જુદાં લોકો આજળ પાંચ મતો મૂક્યા હતાં : દારુ ન પીવો, હત્યા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, બલિચાર ન કરવો અને અસત્ય ન બોલવું. બૌદ્ધધર્મમાં આનાથી વધારે ગહન વિચારો અને વિષયો પણ છે; એવું એક જુદું તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે. પણ આ પાંચ નિયમો સંપ્રદાયોથી પર સાવંજનિક ઉપદેશ છે. એ ઉપદેશ કર્યાને ૨૫૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં. પણ સત્તાસો વરસ પર થઈ ગયેલા સ્વામીનારાયણને પણ “દારુ માટી, ચોરી, અવેરી, ચારનો ત્યાગ કરી, લાજ દ્યોને સહજનદ હરિ” એવા ઉપદેશથી યુગરાત-કાઠિયાવાડની આમપ્રજનમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવી પડી. પાંચમાંથી એક જોડું કરવું પડ્યું. અને તે ચોવીસસો વર્ષ પછી ! પણ આજે જે શુ સ્થિતિ છે ! વધારેમાં વધારે દારુ છોડવા આપણે લોકોનો કહી શકીએ છીએ. માંસાહારનો નિષેધ કરવાની આજે આપણી હિમત નથી. બિલટું, શાકાહારીઓમાં જે એનો પ્રચાર થવાનાં ચિન્હો દેખાય છે. દવાને નામે તો લેવાય છે જ. બલિચાર, અસત્ય અને ચોરી પ્રત્યે તો લગભગ આંખમીચામણ કરીને જ ચાલવું પડે છે. આ સ્થિતિમાં આમપ્રજન માટેનો ધર્મોપદેશ કેટલી બાબતોમાં મર્યાદિત હોવો

જોઈએ તેની કલ્પના મગી જોઈએ

દારુ, માસ, ચોરી વ્યભિચાર અને અસત્ય એ બામતોમા વિદ્વાનો અને સરકારી કહેવાતા વર્ગો અવિદ્વાનો અને અસરકારી લોકોથી વધારે ચલ્યાતા હોય કે એનું કાંઈ નથી જતા, જો કાંઈ ધર્મોપદેશક આટલી જ વાતો પર ભાર મૂકી વિદ્વાનો આગળ વ્યાખ્યાન કરે તે તે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે નહિ આથી મૂળોત છોડી શાખાઓને પોષવાની મુમ રિવેચકોએ ખૂબ મહેનત કરી છે ખાલ શકો મ્યા, —અખાલ કયા એકે શુ —ચોકળુ શ કાણુ મૃત્યુ-મૃણુ અરપૃત્ય વગેરેનું ગ્રીણુ વિવેચન કરે, નહાનાથી ખેતી કરનાથી, સાજ થયા પછી જમવાથી, વગર ઉમાગેનું પાણી પીનાથી તથા આનીને જવાથી કેની હિસા થાય તેની ગ્રીણી સમીક્ષા કરે, પણ ધર્મના મૂળોને બેધકક ઉખાડે એને કે ચોરી, વ્યભિચાર અસત્ય માનનાહિસા કે મોતી કે રેશમ જેની ધનદાથી વેપારની હિસા પર મૌન રાખે જતા, ધર્મને આપણે કેટલો મુક્ષમપણે વિચારીએ અને પાળાએ છીએ તેનું આપણને અભિમાન લાગે કેની વિદ્વત રીત આપણે વિચાર કરતા શીખ્યા છીએ તે આ બતાવે છે

આપણે કાંઈ ધાર્મિક પુરુષના દુવનચરિત્ર તથા સપ્રદાયના પુરતકો જોઈએ એમાંથી સાચા કે બનારની ચમત્કારોની વાતો, પૂજાઓ પધરામણીઓ જમણુનારો શૃંગારો વગેરેના વૃત્તાંતો કાઢી નાખીએ અને ચરિતનાયકનો કેવળ દતિહાસ અને એના ચારિત્ર અને શુભોાનુ ચિત્ર જોના પ્રયત્ન કરીએ કરી જોશો તો ખમગ પડશે કે ધૂળમાંથી મળુ શોધવા જેનું એ કાણુ મમ છે અને જતા આપણે કનાક જૂના નહિ હોઈએ એમ ખાતરી નહિ લાગે

આ દુકીકત આપણા જ દેશની છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી સર્વ દેશેના તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મમાં આ દુણો પડેલા છે પણ આપણા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વિચાર જમનમાં સૌથી વેપ છે એવા આપણો દાવો છે તા આપણે માટે તો આ દુણો વધારે લગભરપ છે અને તેનું સંગોધન વધારે આવરપક છે

વિદ્વાનોને મૂળવતા અનેક પ્રશ્નો પૈકી પરમેશ્વર છે કે નહિ, અને છે, તો જન્મતમા અન્યાય, દુષ્ટ વગેરે શું કામ છે, એ એ પ્રશ્નો પણ છે. એની પૂઝી ચર્ચા અહીં કરવી મુશ્કેલ છે. એકાદ નાનાં પુસ્તકદ્વારા એ નિયમ ચર્ચાવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. પણ એ તો બને ત્યારે ખરું. અહીં તો આટલું જ કહું.

પરમેશ્વર ૩ કે નહિ એ પ્રશ્નો કેવળ તકથી નિવેડા ભાવવા માગીએ તો તે ક્યારેય આવી શકે એમ નથી. એમાં અનુભવશુદ્ધિ, વિચારશુદ્ધિ અને ભાષાશુદ્ધિ, તથા પહેલી બેના પાયારૂપે ભાવનાશુદ્ધિ એ આવેની અપેક્ષા છે. જન્મ એકલું જડતત્ત્વનું બનેલું છે, કે જડ અને ઇશ્વર એ તરતોનું છે, કે તે ઉપરાંત એક પરમાત્મા તત્ત્વ પણ છે, કે પુરુષ નથી પ્રકૃતયે નથી, કેરળ સૂન્યામાંથી જ સર્વ થયું છે; વળી, એ આત્મા કે પરમાત્મા (બેમાંથી જે હોય તે) સચ્ચ છે કે નિશ્ચલ, કર્તા છે કે અકર્તા, એ બે વચ્ચે કૈવલ્ય છે, અદૈત્ય છે કે વિશિષ્ટાદૈત્ય છે, એવા એવા પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાનને માગે જનાર દરેકને બેઠે જ છે પ્રાચીન કાળથી એ પ્રશ્નો ચર્ચાતા આવ્ય છે અને ચર્ચાશે. જન્મતમાં પરમેશ્વર છે તો દુઃખ અને અન્યાય શું કામ છે, એનો ઉત્તર પણ એ મૂળ પ્રશ્નના યોગ્ય નિકાલ સાથે સંબંધ રાખે છે જેઓને એ શક્યતા પ્રામાણિક શોધન દરમ્યાન બેઠે છે, તેઓમા તેની પરસ્પરચર્ચા થાય, તો યે ઝગઝગ થવાનું કાંઈ કારણ નથી પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અથઢા થવાથી જ કાંઈ તરત્તજ્ઞતાસુ દુરાચારી થઈ જતો નથી પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવા જેટલી જ મદત્વની વસ્તુ માણસાધર્મમાં શ્રદ્ધા હોવી એ છે. જેને માનવ્યમાં અધ્યા નથી તે પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તો યે નાસ્તિક જ છે તેઓને એ પ્રશ્નો શ્રેયશોધનમાં બેઠેલા હોતા નથી, પણ વ્યક્તિગત શ્રેયશોધનને અનુકૂળ કરવા તેનું જોઈતું લીધેલું હોય છે.

ધાર્મિક ઝઘડાઓને તપાસીશું તો માલમ પડશે કે બધા ધર્મો અનેકેશ્વરવાદી છે. એમાં પહેલો ઇશ્વર બધા ધર્મોમાં એક જ છે. એનું સ્વરૂપ સદૃષ્ય મનાયું હોય કે અસદૃષ્ય, એની સદૃષ્યતા તેમ જ અસદૃષ્યતા સનાતન અને સ્વાભાવિક સીકારાયેલી છે. પણ

એ ઇશ્વરની સાથે દરેક ધર્મને એક અથવા વધારે બીજા ઇશ્વરો મૂક્યા—કહો કે તેના પેશના અથવા પ્રતિનિધિ મૂક્યા—હોય છે અને ત્યાં કેને મૂકવો તથા કેના રૂપમા મૂકવો તે માટે તકરારો થાય છે નાણુ કે એને માટે તાગકપણનો દાવો હોય છે વળી, એ દાવો કરનારઓને માત્ર પોતાના ઉધ્યાની ચિંતા હોતી નથી, પણ બીજાના ઉધ્યાની હોય છે અને જરૂર પડે તો મજાતકારે કેવરીને, કે લાયચ મતાનીને યે તે કરનારો આમદ થાય છે આથી બીજા ધર્મોના દરીદ્ર પેશવાઓને પરબ્રહ્મ કરવા માટે લગાઇ કરવાની જરૂર લાગે છે જેટની જેદાદે પોકારનામા આવે છે તે આ પેશવાઓને નામે જ પોકારનામા આવે છે એકને શિવની ઉપસના ચાલુ કરી હોય છે, બીજાને રિપચુના, ત્રીજાને રિપચુના કાંઈ અમુક જ અરતાની, ચોથાને ગણપતિની પાયમાને દેરીની, છતાં તે તીર્થ કરોની રાતમાને શુધ્ધની, આઠમાને પથ્થજીવોની નરમાને મસીહની, અને દસમાને છેલ્લા પેત્રજરની જ તે ઉપગત દિદુ ધર્મમા જુદા જુદા ગુરુસ પ્રદાયોમા પોતપોતાના ગુરુપરબ્રહ્મની દરેકને એમ લાગે છે કે પોતાના જ પેશના સાચો છે બીજા ગૌણાધિકારી, પદમુત થયેના અથવા દોગી છે મરાઠાશાહીમા ધીમે ધીમે છત્રપતિની માદી ખૂણામા પડી ગઇ અને પેશના જ મહત્વના થઇ પડ્યા હતા પછી છત્રપતિને લીધે પેશવાની પેશનાઇ ન રહી, પણ પેશવાને લીધે છત્રપતિની ‘સત્પ્ર્યાતિ’ થઇ, અને છત્રપતિની આત્માઓ કરતા પેશવાની આત્માઓનો વધારે ખોદ લાગના માડ્યો તે જ પ્રમાણે ધર્મસપ્રદ યોગી પરમેશ્વરને લીધે તેના પેશવા નહિ, પણ પેશવાને લીધે પરમેશ્વરને ‘સત્પ્ર્યાતિ’ મળે છે, અને ઇશ્વરના નિરમો કરતા એ પેશવાઓના નિયમોનો વધારે ખોદ લાગે છે

હજીમત એ કે કે માણસને શુધ્ધિ મળી છે તે કેવળ આશીર્વાદ જ નહિ પણ શાપ પણ છે તેને વીધે એ મૂળને છોટી ડાળીઓમા મૂચનાય છે, અને ધર્મને પાવવાના પ્રયત્નમા જ અધર્મ મના માટે કે શુ આ એક આશ્ચર્યની વાત નથી કે જુદા જુદા ધર્મોએ પશ્વના સ્વરૂપનો અને ધર્મના વિવિધ અંગોનો ધ્વજો જ મુદ્રમ નિચાટ કર્યા છે, મુદ્રમ જાણ્યોની યે દિસાનો વિચાર કરી

તેનો નિષેધ કર્યો છે. પણ એકે મહાન ધર્મમાં સ્વયં મનુષ્યની હિંસાનો સવંધા નિષેધ કરવામાં નથી આવ્યો ? માણસે બીજાં ધણાં ધણાં પાપો માન્યાં છે, પણ સ્વજ્ઞાતિ સંહારમાં લાગ્યે જ પાપ માન્યું છે. તેથી, એક નહિ તો બીજે નિમિત્તે ઐહિક ન મળે તો પાન્લૌકિક જિભાં કરીને પણ, સ્વજ્ઞાતિ સંહાર કરવા તત્પર થાય છે. 'ચેતન કો ગલ કાટત હૈ, ધર પત્થરપાહન માનત હૈ.' નાસ્તિકતા અને મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરનારા જગતમાં ઘણા સંપ્રદાયો છે. પણ પોતે નાસ્તિકતા કે શુત્તરસ્તીમાં ન પડ્યો હોય એવો એક પણ ધર્મ નથી કારણ એ છે કે નાસ્તિકતા અને શુત્તરસ્તી ઇશ્વર વિષેના જ્ઞાનઅજ્ઞાનામાથી જ થતા નધા, પણ સ્વજ્ઞાતિશત્રુત્વ અને તેની હિંસા કરવાની તત્પરતામાથી થાય છે, તથા ઇશ્વરની અવેશમાં કોને સ્વીકારવો તેના આગ્રહ યથી થાય છે. ચેતન કરતાં જડનો વધારે મહિમા સમજવો, અને જડ પ્રત્યેના આદર માટે ચેતનનો સંહાર કરવો એનું જ નામ નાસ્તિકતા અને શુત્તરસ્તી.

આનો ઉપાય શો ? ધર્મેના ઉ-છેદ કરવો એમ કટલાક કહે છે ભોહીની નદીઓ વહેવડાવીને યે આ શક્ય નથી. જ્યાં સુધી માણસ રિચારી પ્રાણી છે, શ્રેયનો શોધક છે, જ્ઞાનનો શોધક છે, ત્યાં સુધી ધાર્મિક સમાજો બંધાવાના જ. અને જ્યાં સુધી તેના શુદ્ધિ અને ચરિત્રનો વિકાસ અપૂર્ણ છે, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન, વહેમ, પક્ષો અને ઝઘડા પણ થયા કરવાના. ધર્મ સિવાયના ક્ષેત્રમાં યે કાંઈ ઓછા ઝઘડા નથી. આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી આપણે માનવકલ્યાણના માર્ગો શોધવાના છે. પરિશિષ્ટમાં આપેલાં સૂત્રો એ હેતુથી લખાયાં છે.

અંતમાં, માનવની અવધ્યતા, સર્વ માનવો વિષે સમશ્રુતિ, સર્વધર્મ સમભાવ, અસત્ય, મલ્લ ચોરી અને વ્યભિચારથી પરહેણ, વ્યક્તિગત તેમજ સાવર્જનિક સ્વચ્છતા, અને જગત પ્રત્યે કર્તવ્યનિષ્ઠા એ મનુષ્યના ઓછામાં ઓછા સદાચારો અથવા ધર્મો છે. એના વિના બાકી બધું તત્ત્વચિંતન, યોગાભ્યાસ કે ધર્મપાલન પોતાની જાયા પકડ્યા માટેની દોડસરત છે, અને સર્વે સુક્ષ્મથર્થો પરિણામે ધુધળી શુદ્ધિ જ છે.

દ્વિરુષ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાઽપિદ્ધિત મુક્તમ્ ।

તત્ત્વં પૂવત્રપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ।

★

પરિશિષ્ટ

તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રસ્તાવના

- ૧ વેદ એટલે જ્ઞાન, એટલે અનુભવ. વેદાન્ત એટલે જ્ઞાનનો-અનુભવનો-અન્ત, જે મર્યાદાથી આગળ અનુભવ થઈ શકતો નથી તે. વેદ નામના ગ્રંથો કે વેદાન્ત નામનું દર્શન તે જ વેદ કે વેદાન્ત નહિ.
- ૨ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગ્રંથનું કે અનુભવી પુરુષનું મહત્વ કે આભાસ, એટલે અંશે તે અનુભવને પ્રગટ કરે કે તે પ્રત્યે આપણને દોરે, તેટલે અંશે જ, ગણાય.
- ૩ એ રીતે પ્રાચીન શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ, મધ્યકાલીન સંતવાણી, અર્વાચીન ગ્રંથો, બાઇબલ, કુરાન, બૌદ્ધ ગ્રંથો, જૈન ગ્રંથો કે જગતની કોઈ પણ ભાષામાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન પુસ્તકોમાં તેમ જ કોઈ પણ દેશના કોઈ જીવતા સંતની વાણીમાં વેદ તથા વેદાન્તનાં વચનો હોઈ શકે છે, અને એથી વિરુદ્ધ વચનો પણ હોઈ શકે છે, એ માટે તે સર્વેને સરખા જ આદર તથા નિવેશકબુદ્ધિથી જોવાં જોઈએ, પોતાના અનુભવથી બીજાના અનુભવને મેળવવો અને પોતાના ઉત્કર્ષ માટે તેમાંથી સૂચના મેળવવી, એ એ અવલોકનનો હેતુ છે.
- સર્વે શાસ્ત્રો વચ્ચે ગમે તે રીતે એકવાક્યતા બેસાડવાનો પ્રયાન યોગ્ય નથી.

અનુભવ અને અનુભવની ઉપપત્તિ એટલે ભાષા દ્વારા સમજાવટ અને સમજાવટ એક નથી. એક જ અનુભવ છતાં જુદા જુદા અનુભવનારાઓની સમજાવટ અને સમજાવટમાં ફેર હોય. અથવા, ઉત્કર્ષ, એક જ ભાષાપ્રયોગ છતાં તેમના અનુભવમાં ફેર હોય. આથી, એક જ વિષયના નિરૂપણમાં પરિભાષાનો તથા મંડનનો ફરક પડે છે, અથવા એક જ પરિભાષા અને મંડનમાંથી અનેક અર્થો નિપજે છે.

૬ ખાસ કરીને જ્યારે મૂળ વસ્તુ અદૃશ્ય હોય અને તેના પરિણામે જ દૃશ્ય હોય, ત્યારે તે વસ્તુના સ્વરૂપ વિષે તેમજ તેની અને પરિણામની વચ્ચે બનેલા વ્યાપારો વિષે આવી ઉપપત્તિની બાબતમાં વારંવાર ફરક પડવાનો સંભવ છે.

૭ જ્ઞાનતંતુઓ દ્વારા યતાં સર્વે અનુભવો જેવા કે જ્ઞાનેદ્રિયોના, ધર્મોન્મોના, ભાવનાઓ, વગેરે—ભાષા દ્વારા પૂર્ણપણે વર્ણવી શકાતા નથી, માત્ર તેનો અંગૂઠિનિર્દેશ જ કરી શકાય છે. જેમ કે ગળપણ અથવા દયા, એ બન્નેનો આપણને સહિતે અનુભવ છે એમ માનીને તે શબ્દોનો આપણે સફળ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ વળી એવું પણ બને છે કે એક માણસને એક અનુભવ હોય છતાં એ પ્રત્યે એનું ધ્યાન જતું ન હોય એને માટે પણ ભાષા દ્વારા નિરૂપણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. પણ જે વેદનાનો એક માણસને કદી અનુભવ જ થયો ન હોય, તેને શબ્દથી સમજવામાં પૂરી સફળતા મળે નહિ જેમ કે જેને મહા રોગ થયો ન હોય તેને વર્ણનથી મહારોગીની વેદનાનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકે નહિ.

૮ અદૃશ્ય પદાર્થોનાં સ્વરૂપને, દૃશ્ય પરિણામોના અદૃશ્ય કારણોના સ્વરૂપને, કારણ અને કાર્યની વચ્ચેના વ્યાપારોના સ્વરૂપને તેમ જ જે અનુભવ પ્રત્યે ધ્યાન ગયું ન હોય તથા જે અનુભવ થયો જ ન હોય, તેને, માણસ ઉપમા કે રૂપકો દ્વારા સમજવા સમજવવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલે કે તેને કોઈ સ્થૂળ પદાર્થ કે સ્થૂળ વ્યાપાર સાથે સરખાવે છે. અને તેના જેવો જ એ પદાર્થ કે વ્યાપાર હરો એમ કલ્પના કરે છે. આ રીતે અદૃશ્યની દૃશ્યની પરિભાષામાં સમજાવટ-સંજ્ઞાવટને “વાદ” કહી શકાય. આવા વાદોનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાન જાનેમાં ઉપયોગ થાય છે. વિજ્ઞાના મૂળ તત્ત્વના અદૃશ્ય સ્વરૂપ વિષે તથા તેની અને દૃશ્ય વિજ્ઞાની વચ્ચેના સંબંધ વિષે આમ વાદો રચવામાં આવે છે માયાવાદ, લીલાવાદ, પુનર્જન્મવાદ વગેરે આ જાતના વાદો છે.

૯ વાદ, સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમ અટળ કાયદો નથી પણ એક

કામચલાઉ સમજણ છે. પેટી દર પેટી જેમ જેમ ઇવનનાં અનુભવો અને અવલોકન વધે અને સૂક્ષ્મ થાય તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું ખેડાણ થાય તેમ તેમ વાદોનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયા કરે છે. કાલની ઉપપત્તિ આજે છોડી દેવાય છે. અને નવી ઉપપત્તિ રજૂ કરવામાં આવે છે. એ વાદ દ્વારા જોટલે અંશે આપણે અદ્યત્ત પદાર્થો કે વ્યાપારોને સમજાવી શકીએ તેટલે અંશે ત એક ઉપયોગી સાધન થાય છે. જ્યારે કોઈ અનુભવની સમજૂતી એ વાદ દ્વારા બંધબેસતી ન આપી શકાય, ત્યારે એને છોડી દેવો પડે છે. અન્યાર સુધીના સર્વે અનુભવોને એ દ્વારા સમજવામાં સફળ થઈએ તો તે વધારે અદ્વાયોગ્ય થાય છે. એમ ક્રમાં કોઈક વાદ સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમ રૂપે પણ સાબિત થઈ જાય છે. પણ ત્યાં સુધી અમુક જ વાદને પકડી રાખવાનો આગ્રહ એ સત્ય-શોધનમાં વિઘ્નરૂપ છે.

- ૧૦ તત્ત્વજ્ઞાનનો વધારે નિકટ સર્જક વિજ્ઞાન સાથે છે. વિજ્ઞાનનો વિચાર સૂક્ષ્મ થતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં પહોંચી જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર વિનયોમાં ઉતરતાં ઉતરતાં વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પહોંચે છે.
- ૧૧ અનુભવોને ઓળવા, સુધારવા, વિચારવા, તોળવા તથા બાપા દ્વારા પ્રગટ કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન જન્મેને મદદરૂપ થઈ શકે છે.
- ૧૨ પણ આપણા દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાનને વિજ્ઞાનથી અજગ્ય પાડી જણે તે તત્ત્વજ્ઞાનનું એક પરિશિષ્ટ હોય એવી રીતે તેનો અભ્યાસ કરવાની રીત પડી ગઈ છે વળી વાદોને સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમોનું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તે સાંપ્રદાયિક મતત્વના વિષય જન્યા છે અનુભવો ને વાદોની મદદથી સમજાવવાને બદલે માત્ર વાદોને સમજાવવા માટે મોટી મોટી કથાઓ રચવામાં આવી છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાનનો તેમજ કદપના શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ થયો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન ધણે અંશે તાર્કિક અને કાદપનિક જની ગયું છે.
- ૧૩ પરિણામ એ આવ્યું છે કે જિજ્ઞાસુને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનું પાંડિત્ય મદદરૂપ થવાને બદલે વિઘ્નરૂપ થાય છે.
- ૧૪ વળી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇવનના સામાન્ય વ્યવહારો સાથે—એટલે કે

ધર્મ, અર્થ અને કામના પુરુષાર્થો સાથે નિકટ સંબંધ છે, એ ચારેય એક બીજા પર આધાર રાખનારા અને પરસ્પર ઉપકારક પુરુષાર્થો છે.

૧૫ પણ એ ત્રણની અને તત્ત્વજ્ઞાનની વચ્ચે રાત અને દિવસ જેવો વિરોધ છે એમ સમજવાથી જ્ઞાનની સાધના અવળા માર્ગોમાં ચડી ગઈ છે, અને ક્યારેક આગસ, રવાય અને દુરાચારમાં મે દળી પડી છે.

૧૬ વળી સત્યની શોધમાં અનેક માણસોએ આપણા દેશમાં પુષ્કળ ત્યાગપૂર્વક અપાર પરિશ્રમ લીધેલો હોવા છતાં ઉપની સમજણને પરિણામે, તત્ત્વજ્ઞાને મોટે ભાગે વ્યક્તિવાદને જ પોષ્યો છે.

૧૭ વળી તેને જ પરિણામે, વેદાંતના ક્ષેત્રોએ બાલ, ઉન્મત્ત અને પિશાચ વૃત્તિના જ્ઞાનીઓનો એક વર્ગ ઊભો કર્યો છે, આમાં વિચારદોષ રહેલો છે. આવી વૃત્તિને આચાર, વિચાર કે સાધનામાં થયેલી કાંઈ ભારે ભૂલનું પરિણામ સમજવું જોઈએ, અને તે લોકોની અપૂર્ણતા માનવી જોઈએ.

૧૮ એવી જ બીજી ભૂલ જ્ઞાનીઓને ચારિત્ર અને સત્શીલના નિયમોથી પર ગણવાની થયેલી છે. જ્ઞાનીના ચારિત્ર અને શીલ સામાન્ય માણસોથી બહુ જિંવા પ્રકારના હોવાં જોઈએ અને તેની દ્વારા ભૂત માનવ હિત, કાય, એ રીતે, સંશોધન અને માર્ગદર્શન થવું જોઈએ.

પરમેષ્વર

૧૯ પોતાના અસ્તિત્વ વિશેના, અને જગતમાં મળતાં અનુભવોના સ્વરૂપને ઝીણવટથી તપાસતાં સર્વેના મૂળમાં એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એવી નિસંશય પ્રતિત્તી થાય છે. જગતનાં સર્વે ગોચર અને અગોચર પદાર્થો તથા શક્તિઓ એ તત્ત્વમાંથી જ ઊપજ્યા છે, એમાં જ એ છે અને જ્યારે લય પામતા દેખાય છે ત્યારે એના જ કાંઈ કાર્યોમાં-એટલે એક પ્રકારના દશ્યોમાંથી બીજા પ્રકારના દશ્યોમાં-માત્ર રૂપાંતર પામે છે.

- ૨૦ એ પરમ તત્ત્વને ક્રિયાશૂન્ય, ચેતનાશૂન્ય જ્ઞાનશૂન્ય, પ્રેમશૂન્ય, મુખશૂન્ય અથવા જડ કે વિનાશી કહી શકતા નથી. એને જડ અથવા આદિ અંતવાળું સમજવામાં વિચાર અને અવલોકનની પૂરતી સૂક્ષ્મતા નથી. એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું સ્વરૂપ બીજી ગમે તે રીતે વર્ણવવામાં આવે, આટલું તો એ વિષે કહીજ શકાય કે એને અવિનાશી સત્તા છે, તથા એનામાં ક્રિયા, જ્ઞાન, પ્રેમ અને મુખની શક્તિ-મત્તા બીજશક્તિ છે.
- ૨૧ પોતાના અસ્તિત્વ વિષેના સર્વે અનુભવોનું વિશ્લેષણ કરતાં કરતાં આત્માનું સ્વરૂપ અનુભૂતિ માત્ર, શાપ્તિ માત્ર, ચિન્માત્ર અને નિરુદ્ધકાર, એટલે વ્યક્તિત્વશૂન્ય માલમ પડે છે, એ વિશ્લેષણ જરા ઓછું સૂક્ષ્મ કરીને બોલીએ તો તે અનુભવિતા, જ્ઞાતા, ચેતન્ય, સાક્ષી અને સત્યચક્તિ (એટલે સદા એક રૂપે રહેનાર) છતાં અદ્વૈતાયુક્ત પ્રત્યક્ષમા લાગે છે. એથી જે જરા ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે કર્તા, બોક્તા, તથા ઉત્પત્તિ-અવનતિને પામનારો જીવ લાગે છે.
- ૨૨ એ જ પ્રમાણે જગતમાં મગતા અનુભવોનાં સ્વરૂપને બહુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસીએ તો તેના મૂળતત્ત્વનું સ્વરૂપ અનુભૂતિમાત્ર શાપ્તિમાત્ર, ચિન્માત્ર અને વ્યક્તિત્વશૂન્ય માલમ પડે છે, પોતાના તેમ જ જગતના અતિ સૂક્ષ્મ પરીક્ષણમાં વ્યક્તિત્વ નજરે પડતું ન હોવાથી. બન્નેની એકતાની પ્રતિતી યાવ છે પણ એ સૂક્ષ્મતાને જરા ઓછી કરીને બોલીએ તો જગતમાં કાર્ધ સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી, સર્વવ્યાપક, કર્મફળપ્રદાતા અને તદગ્રથ સત્ત્વ હોય એમ લાગે છે. એથી જે ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે ઉત્પત્તિ-પાવન-સંહારકર્તા, સર્વનો બોક્તા અને મરનો સ્વામી તથા નિયામક હોય એમ લાગે છે.

સ્વરૂપની ઉપપત્તિ આપણમાં સતોના નિરપણમાં બેઠ પડી જાય છે. કેટલાક સંતો પરમેશ્વરને પ્રાપ્તિમાત્ર, અનુભૂતિમાત્ર, ચિન્માત્ર અને સત્તામાત્ર કહે છે. કેટલાક એને સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ, સર્વે કલ્યાણકારી ગુણોનો ભંડાર અને આનંદવન કહે છે. અને કેટલાક એને સર્વનો સ્વામી, સર્વનો કર્તા નિમામક, પાતા-પ્રદર્તા કહે છે. જેમ જિનેશને કોઈ પ્રપાટનપે આસતી ચિત્રમાળાથી નેત્રને ઘટો આભાસ કહે અને કોઈ ગતિમાન પદ્મથોની ચિત્રપરપરા કહે અને કોઈ હાલતા-ચિત્ર કહે, તેમ આ નિરૂપણોનો બેઠ છે. જેમ સામાન્ય માણસોને હાલતા-ચિત્ર એટલું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે, તેમ તેમને પરમેશ્વરને સર્વવ્યાપક, સર્વશ, સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિ-પાલન-પ્રલય કરનાર, અને સર્વનો સ્વામી એ રીતે કરેલું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે. આ નિરૂપણોમાં સર્વથી પર એક સચ્ચિત પરમેશ્વર તત્ત્વ જ છે એવો અનુભવ સરખો છે, પણ તે વિશે વિચાર કે નિરૂપણની સક્ષમતામાં ફરક છે.

૨૫ મારી દષ્ટિએ પરમેશ્વર એ આ વિશ્વનું સનાતન અને સર્વત્ર ફેલાયેલું ચૈતન્યબીજ છે. ચૈતન્ય એટલે ઇચ્છા (અથવા સંકલ્પ) શક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ. પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ કાર્ણિક નહિ પણ સત્ય હોવાથી જ એની સંકલ્પ શક્તિ પણ સત્ય નિવડે છે, એટલે કે સંકલ્પ પ્રમાણે જગતમાં પરિણામો ઉપજે છે.

૨૬ જેમ સોનાના અનેક ધારો ધરાય તેથી તેનું સુવર્ણપણ બદલાતું નથી, તેમ વિશ્વમાં થતી સર્વે લાંગડોડ, જન્મ-મરણ અને ઉત્પત્તિ-પ્રલયની ઘટેનાઓથી પરમેશ્વર સિવાય કોઈ નવું કે જુદું તત્ત્વ આવતું-જતું નથી.

૨૭ આ રીતે પરમેશ્વર નિર્વિકાર અને અકર્તા (એટલે પોતા મિવાય અન્યને ન ઉપજાવનારો) છે પણ તે નિષ્ક્રિય કે, સ્થૂળ દષ્ટિએ અપરિણામશીલ નથી.

૨૮ પરમેશ્વરની ઇચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિઓના વ્યાપાર નિરંતર અને સર્વત્ર ચાલ્યા કરે છે; આથી જગતમાં એક વિપળ પણ

ફેરફાર નિનાની જતી નથી વળી એ ફેરફારો અનત પ્રકારના અને અનત રીતે થતા હોનાથી, તેમા સદા નવીનતા રહે છે, આથી જગતમા કયારેય પણ મધ દાણુની સ્થિતિ તેનીને તેની ફરીને આનતી નથી, એ વ્યાપારો સર્વત્ર ચાલતા હોવાથી, દરેક વ્યાપારને કાષ્ઠક વ્યક્તિત્વ અને મર્યાદા પણ આની જ નથી. એ જાને મળી આપણને કાળ અને દેશનો અનુભવ કરાવે છે

૨૯ પરમેશ્વર સંકટપ્રધાન અને ક્રિયાશક્તિરૂપ છે, અને વળી સર્વત્ર અને સત્ય છે તેથી એક પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-કે-ક્રિયામાથી બીજા કોઈ પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયા વગેરેમા રૂપાન્તર પામવાનો વ્યાપાર કાષ્ઠક વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે, ગમે તેમ આડો અડગો આનતો નથી એ વ્યવસ્થાના બધા નિયમો આપણે ખોળી શકીએ કે ન ખોળી શકીએ અને જગતમા આપણી અરેફા સુજન ધનનાઓ થાય કે ન થાય, તેના વ્યાપારોમા મ્યાન નિયમશૂન્યતા નથી, એમ કહેવાને આપણી પાસે પૂરતો જગતનો અનુભવ છે

૩૦ આમ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થાનાગા, સર્વત્ર ફેલાયેલા, ઇચ્છા, જ્ઞાન કે ક્રિયાઓના વ્યાપારોના આપણને જે અનેક પ્રકારના અનુભવો થાય છે, તે આ જગત

૩૧ મધ દાણુ પાણી આનતી નથી અને સ્વપ્નવત્ થઈ જાય છે, તથા ભનિષ્યકાળ કેવળ આશા જ છે અને સિદ્ધ થાય તોયે, દાણુભર જ રહે છે, ઠતા જગતરજ્જુમા સર્પના જેવી, કે સ્વપ્નના ભોગો જેવી, કે મધર્પનગરી જેવી-કેવળ મિથ્યા માયા અથવા કાર્પનિક ભાસ નથી પણ જેમ નદી, પાણીની ખાસ પ્રકારની ગતિનો સાચો અનુભવ છે, તેમ જગત ચોખાસ સતત ચારી રહેના વ્યાપારોનો સાચો અનુભવ છે

૩૨ વળી જગત કોઈ લાડથી નગડી મચેના, તોફાની અટકચાળ કે મનરહી છોડરા જેના, પણ અતિશક્તિમાન સત્ત્વની લીલા, એટલે ગમત નથી પણ એક મહાન શક્તિમા એના પ્રભાવની ઉચ્ચ નિયમપૂર્વક ચાલતા વ્યાપારો છે

જીવ અને જડ

૩૩ અનાદિ અને અવિનાશી માત્ર પરમેશ્વર જ છે એના સિવાય બીજું કશું અત્યંત અનાદિ કે અત્યંત અવિનાશી નથી. એટલે, જીવ કે જડ તરવો ગમે તેટલો લાભો કાળ એકરૂપે રહેલા લાગે, તેમના આદિ તેમ જ અંત છે. પણ આદિ એટલે શૂન્યમાયી ઉત્પત્તિ નહિ, અને અંત એટલે શૂન્ય થવું નહિ પણ એક પ્રકારના દશ્યોમાયી બીજા પ્રકારના દશ્યોમા ફેરવાવું.

૩૪ જીવ અને જડ વચ્ચે પણ કોઈ સનાતન અને નિત્ય ભેદ હોય એમ જણાવું નથી, અર્થાત જીવમાયી જડ, અને જડમાયી જીવના પરિવર્તન થાય એ અસંભવનીય નથી.

૩૫ જેને અયમ જોળખી શકાય છે એવો કોઈ પણ જડ કે ચેતન પદાર્થ કે વ્યાપાર, એનું અલગપણ રહે ત્યાં સુધી જુદી જુદી વ્યક્તિ છે એ રીતે દરેક વ્યક્તિને સાચું અસ્તિત્વ છે

૩૬ એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ વિશ્વથી સાવ અજાગી અને સ્વતંત્ર થઈ શકતી નથી. બધી એક બીજા સાથે અને જન્મત સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે સંકળાએલી છે.

૩૭ પણ વ્યક્તિ માત્રનું ઉપાદાન કારણ પરમેશ્વર જ હોવાથી એ સૌ પરમેશ્વરનાં રૂપો છે અને પરમેશ્વરથી કોઈ જુદા નથી એમ કહી શકાય પણ એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ એક જ સમયે પરમેશ્વરની સમગ્ર પ્રકારની શક્તિઓ કે વ્યાપારો પ્રકટ કરી શકતી નથી. તેથી કોઈ પણ જડ કે ચેતન વ્યક્તિને, તે પરમેશ્વર એટલે સમગ્ર બ્રહ્મ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. પણ પોતે કે કોઈ બીજો બ્રહ્મથી અજાગો નથી, કે તત્ત્વતઃ બ્રહ્મ છે, એમ કહેવું જરૂર છે

૩૮ બ્રહ્મને વિશે 'હું' નો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી આ રીતે પ્રત્યગાત્માને વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કહેવાની, અથવા બ્રહ્મને જડ-ચેતનના શરીરી રૂપે વર્ણવવાની, અથવા તત્ત્વમસ્તિનો અર્થ 'હું' તેનો છે' કરવાની રીત વધારે ઠીક લાગે છે.

૩૯ આપણામાં જે કાંઈ ઇચ્છાઓ, જ્ઞાનો અને ક્રિયાઓ માલમ પડે છે, અને જેને આપણે આપણી ઇચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયા માનીએ છીએ, તે ખરેખર તેમ ન હોતાં, વિશ્વમાં વ્યાપેલા અનેક પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના તરંગોને ત્રીકનારા અને પ્રગટ કરનારા આપણે જુદી જુદી રીતે રચાયેલા દ્રષ્ટા અથવા સાક્ષી, અને કદાચિત તેને કાંઈ જુદી દિશા આપનારા નિમિત્તો જ હોઈએ એવો સંભવ છે.

૪૦ આથી દેહ વિના અથવા જુદા જુદા દેહોને ધાગણ કરી પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ ટકી રહે, અથવા, આ આ જગતનું ગમે તે યાવ અને તે ગમે તેટલું પરિવર્તનશીલ હોય, પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અપરિવર્તનશીલ અને નિત્ય ટકનારું થાય, અથવા જગતથી નિરાણું, સ્વતંત્ર અને પર યાય. અથવા, જગતમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ બીજાઓથી નિરાળો માગ' કાઢી પોતાની વિશેષતા પ્રગટ કરવાનો પોતાને સંતોષ આપે, આ સર્વે' ઇચ્છાઓમાં વ્યક્તિવાદ છે અને એમાં આત્માનું અશુદ્ધ અભિમાન છે.

૪૦ પરમેશ્વરમાં વિશ્વરૂપે આલતા ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના અનંત વ્યાપારોમાંથી કેટલાકને પ્રગટ થવાનું, રૂપાન્તર પામવાનું અને ઓળખવાનું પોતે એક ખાસ રચનાવાળું સાધન અથવા ધંત્ર છે, એ ધંત્ર જગતના મહાધંત્રનું એક અંગ છે, અને એની સાથે સંકળાએલું છે. જગતમાં આલતા વ્યાપારોની એ ધંત્ર પર અસર ઊડે છે, અને એમાં આલતા વ્યાપારોની જગત પર અસર પડે છે. પોતામાં જણાતા વ્યક્તિપણના ભાનનો ચોખ્ખ ઉપયોગ એ છે કે પરમેશ્વર અથે' એટલે, જગતના દિતાથે' એ ધંત્ર કરી રાખવું એની વિશેષતાઓ સ્વાથે' નહિ, પણ પરાથે' હોય, એમાં પ્રગટ થતી ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાઓમાં પોતાના લાભ કે સંતોષની વૃત્તિ નહિ, પણ જેટલી બને તેટલી જગતના દિતની વૃત્તિ હોય, એ દિશાનો પ્રયત્ન એ વ્યક્તિત્વની શુદ્ધિ અથવા આત્માનું શુદ્ધ અભિમાન અને નિરહંકારિતા પ્રત્યે પ્રયાણ છે.

૪૨ મરણ પછી પોતામાં દેખાતા વર્તમાન વ્યક્તિત્વનું શું થશે તેની ચિંતા. અથવા તેને ટકાવવાની ઇચ્છા, યોગ્ય નથી. સભ્ય છે કે, છાદિય ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે, જેમ જીવંત જીવંત પુલોનું મધ મધપૂડમાં એકત્ર થયા પછી, અથવા જીવંત જીવંત નદીઓનાં પાણી સમુદ્રમાં ભળ્યા પછી તેમાં આ આ પુલનું મધ છે, અથવા આ આ નદીનું પાણી છે, એવી વ્યક્તિ માલમ પડતી નથી, પાણીનું દીપું વરાળ થઇને, જીડી ગયા પછી એ દીપાના અંશોનો ઇતિહાસ શોધી શકતો નથી તેમ, હમા : સર્વો : પ્રજા સતિ સંપદા નવિદુ : સતિ સંપદા મહે દત્તિ । (સર્વે પ્રજાઓ સતમાર્ગી ગયા પછી અમે સતમાર્ગ ગયા છીએ એમ જાણતી નથી; એટલે કે પોતાનું નિરાળું નિરાળું વ્યક્તિત્વ રાખી શકતી નથી.)

ધર્મ

(અ) સામાન્યપણે

- ૧ પ્રાણીમાં વિચાર અને વિવેક ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ ધર્મ ઉત્પન્ન થઇ આવે છે.
- ૨ ધર્મ એટલે આચારના નિયમો-વિધિ-નિષેધ, શું, ક્યારે, કેમ, કેટલું કઇ રીતે, અમુક કરવું કે ન કરવું—આ બધો ધર્મવિચાર છે.
- ૩ જે સર્વે મનુષ્યોનાં સર્વે પ્રકારનાં જીવ અને પ્રિયને સમ-વૃત્તિએ વિચાર કરી, તથા અન્ય જીવોનાં હિતોને એ સમ-ભાવપૂર્વક વિચાર કરી, આચાર—વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિતનાં નિયમોને સૂચવે તે ધર્મશાસ્ત્ર તે વચનો આ દેશના પુરુષનાં હોય કે પરદેશનાં એ હોય; આચીન હોય કે અર્વાચીન પણ હોય; અને ધાર્મિક પુસ્તકોને નામે તેની ખ્યાતિ હોય કે ન એ હોય. એથી ઉપરું ધર્મશાસ્ત્રને નામે ઓળખાતાં-આચીન કે અર્વાચીન પુસ્તકોમાં તથા સતેની વાણીમાં ધર્મશાસ્ત્ર ન ગણવા જેવાં વચનો પણ હોય એમ બને જેટલે અંશે તે વચનો મનુષ્યમાં સદ્વૃત્તિ અને સત્પ્રવૃત્તિને પ્રેરે તથા સર્વજીવો

- પ્રત્યે સમજાવો પ્રગટ કરે તેટલે અંશે તે ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય.
- ૪ એકવા પ્રાણીને યે પોતાના શ્રેય (ચિત્તનો સંતોષ) અને પ્રેય (ભૌતિક સુખ) માટે ધર્મનું પાલન કરવું પડે છે પણ, વિશાળ દૃષ્ટિએ, કોઈ પ્રાણી સાવ એકવું રહેતું જ નથી સમ્મતીય જીવો ન હોય તો વિગતીય જીવો સાથે હોય છે, અને તેની સાથે યે કોઈક પ્રકારનો સમજ અને તેનો ધર્મ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે.
- ૫ ધર્મનું પાલન—પોતાના તેમ જ સમાજ જનનેના સુખ માટે છે તેમાં યતા ભોગનું પરિણામ જનનેને ભોગવવું પડે છે કોઈ વાર ભગ કન રને વધારે ભોગવવું પડે છે—કોઈ વાર સમાજને
- ૬ આથી, સમ્મતીય સમાજોમા દરેક જણ પાસે તેના કર્તવ્યોનું પાલન કરાવી લેના માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે
- ૭ માનવ સિવાયના ખીજા પ્રાણીઓમા યે આવી વ્યવસ્થાઓ જોરામાં આવે છે એને આપણે ધર્મનું નામ આપતા નથી, તે જુદી વાત છે.

(અ) માનવસમાજ અને ધર્મ

- ૮ સમાજની વ્યવસ્થાઓ અને નિયમો પાછળ એના પાયા રૂપે, જીવન તથા જગતના સ્વરૂપ અને સબધ વિષે, જીવનના આદર્શો વિષે, જેણે નિયમ પાળવાના છે અને જેણે તે પાળાવવાના છે તેમની વચ્ચેના સબધ વિષે, વ્યક્તિ તથા સમાજના સબધ વિષે, તથા સમાજની વ્યાપ્તિ તથા મર્યાદા વિષે, કોઈક ઓછીવત્તો ખીચેલી દૃષ્ટિ તથા ભાવના રહે છે એટલે તત્ત્વજ્ઞાન, ભૌતિક તથા સામાજિક વિજ્ઞાન, અને શુદ્ધિ તથા હૃદયનો (એટલે દૃષ્ટિ તથા ભાવનાની વિશાળતાનો) ઓછોવત્તો વિકાસ છે
- ૯ આમ તત્ત્વજ્ઞાનની, શુદ્ધિની અને હૃદયના જુદી જુદી શ્રમિકા પ્રમાણે જુદા જુદા નિયમોનો ધર્મ માનતા જુદા જુદા સમાજો છે.

- ૧૦ ધર્મના પાયા જિંડા હોય કે છીછરા, મજબુત હોય કે નબળા, વ્યાપક ક્ષેત્રમાં પસરેલા હોય કે દુર્ગામાં, ધર્મનો હેતુ તેના ક્ષેત્રમાં આવતા સમાજનું શ્રેય અને પ્રેય કરવો હોય છે.
- ૧૧ કેટલાક ધર્મો પ્રધાનપણે શ્રેય દષ્ટિએ વિચારેલા હોય છે, કેટલાક પ્રેય દષ્ટિએ. બન્નેમાં કેટલીક વાર પ્રધાનપણે તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે; કેટલીક વાર વિજ્ઞાનદષ્ટિ.
- ૧૨ જે સમાજની રચનામાં તત્ત્વદષ્ટિ અને વિજ્ઞાન દષ્ટિ, અથવા શ્રેયદષ્ટિ અને પ્રેયદષ્ટિ, બંધી એક બીજી સાથે ખુબ મિશ્ર થઇ ગઇ હોય છે તે સમાજ અને તેના ધર્મ બન્ને એકરૂપ થઇ ગય છે જેમકે હિંદુસમાજ અને હિન્દુધર્મ, ખ્રિસ્તમાન-સમાજ અને ઇસ્લામ, આવા સમાજોને આપણે કેમી સમાજને નામે ઓળખીએ છીએ.
- ૧૩ જે સમાજ પ્રધાનપણે તત્ત્વદષ્ટિ દ્વારા શ્રેય અને પ્રેય બન્ને માટે બંધાય છે, તે ધાર્મિક મત પંથ કે સંપ્રદાયનું રૂપ ધારણ કરે છે કાળાંતરે, તેમાંથી હિપ્તી જાતનો સમાજ પશુ થઇ આવે એને આપણે સંપ્રદાયિક સમાજ કહીશું.
- ૧૪ જે સમાજ પ્રધાનપણે તત્ત્વદષ્ટિ કે વિજ્ઞાન દષ્ટિ દ્વારા કેવળ શ્રેયપ્રાપ્તિ (માનસિક સતોષ) માટે બંધાય છે. તે શુદ્ધ શુદ્ધ દશનિર્ણ (Schools, academics) રૂપ લે છે. એને દાર્શનિક સમાજ કહીશું.
- ૧૫ જે સમાજ પ્રધાનપણે વિજ્ઞાનદષ્ટિ દ્વારા કેવળ પ્રેયપ્રાપ્તિ માટે રચાય છે, તે લૌકિક, રાજકીય આર્થિક, સામાજિક વગેરે સમાજો બને છે. અને પ્રજાઓ, વર્ગો, વર્ગો પક્ષો ઇત્યાદિને નામે ઓળખાય છે. એને લાઝેલિક સમાજ કહીશું.
- ૧૬ એ ચારે જાતના સમાજોમાં પરસ્પર સંઘર્ષ અને કલહની તેમજ સંપ અને લાઝેલારાની શક્યતા છે.
- ૧૭ આમાંથી અહીં લૌકિક સમાજોનો વિચાર હોડી દીધો છે, એટલું માત્ર કહેવું યોગ્ય છે કે એ સમાજોમાં જે વહેમ, અધર્મપ્રધા, અજ્ઞાન, ઇરાદાપૂર્વક ગેરદોરવણી વગેરે પડેલા તથા

પ્રકાશના સમાજો કરતાં ઓછા હોય છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

૧૮ કોમી સમાજ, સાંપ્રદાયિક સમાજ અને દાર્શનિક સમાજોમાં સાતી કે બૂવ લરેલી કાંઈક શ્રેયદષ્ટિ રહેવી જ હોવાથી, અને ધર્મ શબ્દના ૩૬ અર્થમાં શ્રેયનો ભાવ સમજાતો હોવાથી, સગવડ માટે એ જણે ને આપણે ધાર્મિક સમાજ, અથવા ધર્મો (બહુ વચનમાં) ને નામે ઓળખીશું. અનુગમ એ એનું યોગ્ય નામ થાય.

(૬) ધાર્મિક સમાજો

૧૯ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવા બનેલો છે કે કેવળ પ્રેયોની પ્રાપ્તિથી એને પૂરાં સતોષ અને શાંતિ થતા નથી. સર્વે જાતનાં પ્રેયો હોય છતાં, એને જીવનમાં કાંઈક એવી ન્યૂનતા લાગ્યા કરે છે કે તેને પરિણામે તે સતોષ અને શાંતિ અનુભવતો નથી. સતોષ તથા શાંતિની શોધ તે શ્રેયની શોધ છે.

૨૦ કેટલાક માણસોમાં આ ઇચ્છા એની તીવ્ર હોય છે કે તે માટે તે પ્રેયને શોધતા નથી એટલું જ નહિ, પણ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રેયને પણ છોડી દે છે. પણ ઘણી વાર એવું બને છે કે જેમણે શ્રેય માટે પ્રેય છોડી દીધું હોય તેઓ અમુક કાળ પછી પાછા પ્રેયાર્થી બની જાય છે. ધર્મોમાં પાખડનો પ્રવેશ, ઘણું ખરું, આ વર્ગના માણસો દ્વારા થાય છે. આ બે સિવાયનો બાકીનો મોટો જનસમુદાય શ્રેય અને પ્રેય બન્નેની ઇચ્છા કરનારો હોય છે.

૨૧ ઘણા ખરા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પહેલાં બે વર્ગના માણસો કરે છે, અને બહુ જનસમાજમાંથી તેમના અનુયાયીઓ થાય છે. જેમ સામાન્ય માણસો પોતાના વહેવારનાં કામોમાં ચે દાકતર, વકીલ, ઇન્જનેર જેવા જુદા જુદા ધધાના નિષ્ણાતો પર તે તે કામો માટે વિશ્વાસ મૂકે છે, તેમ તેઓ શ્રેયની જાગતમાં ઉપવા બે વર્ગના માણસોને અનુસરે છે. જેમ આર્થી નિષ્ણાતો પોતાના અસિયોના વિશ્વાસ

અને તે વ્યવહાર વિશેના ઓછા જ્ઞાનનો ગેરલાભ લે છે તેમ જ ધાર્મિક નિષ્ણાનોનું મેં માધ છે.

૨૦ વળી, મનુષ્યનું ચિત્ત એવી રીતે ઘડાયેલું માલમ પડે છે કે એક વસ્તુ અસત્ય અથવા ઓછી સત્ય છે એમ જાણવા છતાં, એને સત્ય અથવા પૂરી સત્ય તરીકે રજૂ કરતો રહેનાર માણસ ધીમે ધીમે એમજ માનતો થઈ જાય છે. આ રીતે અસત્યમાં સત્યાગ્રહનિષ્ઠા બધાવાનો સંભવ થાય છે, એમ પાખંડ પણ ધાર્મિક બની જાય છે અને, તેમાં જો દુષ્પ્રીતી અનીતિ ન હોય, તો તેને સહિષ્ણુરૂપિની ત્રેવાના પ્રસંગો આવે છે. ધર્મની અનેક રૂઝિઓ અને માન્યતાઓ વગેરેની બાબતમાં આ મુજબ થયું છે. પરધર્મસહિષ્ણુતા, પર અધર્મસહિષ્ણુતા તથા જૂના અન્યાયો પ્રત્યે ક્ષમાદ્રષ્ટિની પાછળ આવી ઉદારતા રહેવી હોય છે.

૨૩ સામાન્યપણે ધર્મોનું સ્વરૂપ તપાસતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે અસત્ય કે અધઃસત્ય બાબતોમાં સત્યનિષ્ઠાથી પ્રચાર અને પોષણ થયેલાં જોવામાં આવે છે.

(ક) પરમેશ્વરના સગુણ નિરૂપણમાં,

(લ) કોઈક વ્યક્તિને તારણહાર તરીકે રજૂ કરવામાં;

(મ) કોઈક વાદને અવ્યય સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરવામાં,

(ઘ) સમીપવર્તી સમાજની તત્કાલીન રચિતમાયી ઉદ્ભવેલા અથવા રના નિયમોને સર્વવ્યાપક અને સમકાલીન ગણ્ય માં;

(ચ) કોઈક ગ્રંથને વિવેચકબુદ્ધિથી પર મણી પ્રમાણભૂત માનવામાં;

(છ) સામાન્યપણે, જ્ઞાન, આલંબન (ઉપાસના અથવા આશ્રમ), ભક્તિ, સાધના, તપ અને ધર્મ (એટલે આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાચલિત તથા સદ્વર્તન)ના મૂળોને પોષવાને બદલે કોઈ સાખાઓને સંભાળવામાં;

(જ) વામમાર્ગ અથવા દુરચાર ઉત્પન્ન કરવામાં.

૨૪ પરમેશ્વર વિશેના સત્તમાં કલા પ્રમાણે, પરમેશ્વરનું સર્વવ્યાપક,

સર્વશા સર્વ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ પાવન પ્રલયકર્તા, સર્વના સ્વામી અને સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણોનો ભંડાર, એ રીતે વર્ણન કરેલું સ્વરૂપ સામાન્ય માણુઓને પૂરતું અને સમજવા માટે સહેલું લાગે છે આ નિરૂપણમાં પરમેશ્વર વિષે કોઈ આકારનું આરોપણ કે સૃષ્ટિની રચનામાં કોઈ શ્રીમ્લ ઉપાદાન કારણ ॥ કલ્પના નથી પરંતુ, ભુદા ભુદા ધર્મોમાં પરમેશ્વર માટે રાગ કે યોગીનાં રૂપો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે સમાજમાં એકાદ ચક્રવર્તી રાગ કે યોગીશ્વર અને તેના દેહર વિષે જે કલ્પના હોય તેની અનેકગણી વધારેલી કલ્પના પરમેશ્વર તથા તેનાં ધામ, વેબ અને વ્યવસ્થા વિષે કરવામાં આવે છે એ કલ્પનાઓ માટે આમહુલુદ્ધિ એ ધર્મો વચ્ચેના કલહનું એક કારણ થાય છે આ કાલને પરિણામે પરમેશ્વર એ જગતનું નિમિત્ત કારણ જ છે અથવા માણુસના જેવી યોગના અને વિચાર કરવાની પદ્ધતિએ જગતની વ્યવસ્થા ચલતી દરી, એવી સમજણ મોગ મોગ પડિતો અને ધર્મચાર્યોમાં એ જોવામાં આવે છે અને સામાન્ય લોકોને પરમેશ્વરને જગતનું ઉપાદાન કારણ સમજવની કપાસ સરખી બિંતી નથી.

૨૫ રાગરૂપ કે યોગીરૂપ પરમેશ્વરવદમાથી જ તેના અવતાર, પુત્ર, પ્રતિનિધિ, પેગમર તથા તેના વિરોધી સેતન, માર, કલિ વગેરેની કલ્પનાઓ થઈ છે સમજન બિચે ચક્રવર્તી કે છક લોકોત્તર પરાક્રમી અથવા સતપુત્રને પરમેશ્વરનું પૃથ્વિ સ્વરૂપ કે તેના તરફથી નિમાયેય તારણદાર તરીકે રજૂ કરી, તેની આજુ બાજુ એક સમાજની રચન કરવી એ ભુદા ભુદા ધર્મોની વિરોધતાઓ છે ધર્મો ધર્મો વચ્ચેના ઝઘડાઓમાં આ તારણદારો પ્રત્યેનું અત્યભિમાન ધણે ભ્રમ ભ્રમ છે.

૨૬ એક નવો સમાજ રચનાર પુરૂષ પેતાના કાળના એને આજુબાજુના લોકો કરતાં ગમે તેટલો ઉન્નત થયેલો હોય, અને તે પોતાના ન સમજમાં તે વખતે ગમે તેટલાં ભારે પરિવર્તનો કરતો જણાય છતાં શીલુવટથી તપાસના એ પેતાના કાળની સેંકડો રૂઢિઓમાંથી આમળીના વેદ પર ગણાય એવી વધારે રૂઢિઓમાં

ભાગ્યે જ મૂળથી પરિવર્તન કરી શકે છે બીજી રૂઢિઓને જેમની તેમ રાખી, તે પર પોતાની રીઠ્ઠિની મોહર કરી, કદાચ વધારે મજબુત પણ કરી જાય છે. આ રૂઢિઓ પણ તેની આબુખાબુના અને તેના જ કળના સમાજ મટે અયોગ્ય ન હોવાની સંભાન હોય, પણ જ્યારે એ પુરુષની પાછળ એક ધાર્મિક સમાજ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે રૂઢિએ તેમજ તેણે કરેલાં પરિવર્તનોને સર્વકાંક્ષી અને સર્વદેશી જનાવસનો, અને તેમાં પરિવર્તન ન થતા દેવાનો આમલ જાંઘાય છે સનાતની જ્ઞાતિને આ ધર્મો વચ્ચેના કલહોનું અને ધર્મના વિકાસને અટકાવનારું આ પણ એક કારણ છે. જ્યારે એ રૂઢિઓની પાછળ કાંઈક વર્મનાં પ્રેરે પણ જોડાયેલા હોય, ત્યારે તે કલહ અને પ્રગતિ વિરોધનું વધારે જાવાન કારણ થાય છે

૨૭ મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ અને જ્ઞાતિઓ વિવિધ પ્રકારની છે. પણ તે કાંઈ જ તેમાં સમાનતાઓ પણ કે આપી, થોડીવતી સમાન બુદ્ધિ અને જ્ઞાતિવાળા માણસોનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ જૂથો બધા જ જાય છે કેટલાંક જૂથો વીખરાઈ જાય છે, તે પાછા થોડા જ સમયમાં નવાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકે જૂથમાં ન હોય એવો સમાજની વચ્ચે રહેનાર માણસ ભાગ્યે જ મળી આવે છે વળી, મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની શક્તિમાં ઘણું અંતર રહે છે. આ રીતે, આખી માનવજાતિ માટે એક જ બંધારણ હોવું કઠણ છે. માણસો બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાતનાં, ક્યાંક પરસ્પર સંકળાયેલા અને ક્યાંક સ્વતંત્ર સમાજો કરીને રહેશે એમ માનીને જ ચાલવું જોઈએ. આ વાત ધાર્મિક તથા બીજી જાતના સમાજોને પણ લાગુ પડે છે. આખો માનવસમાજ કોઈ એક જ ધર્મ કે મતનો કરી શકાય એમ માનવું, અથવા દરેક વ્યક્તિનો સ્વતંત્ર જ ધર્મમત હોય એમ માનવું, બન્ને અવ્યવહાર છે.

૨૮ માટે જગતના વર્તમાન હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ધર્મો નામશેષ થઈ જાય તો યે, માણસ વિચારી પ્રાણી છે ત્યાં સુધી, બુદ્ધિ બુદ્ધિ

જાતના ધર્મમતો નિર્માણ થતાના જ એ બધા માનવસમાજના મુખ્ય અને શાંતિ માટે થાય અને સર્વોદયને વધારવામા ફાળો આપે એની જ શરતો શોધવી છે, અને એ શરતોનું પાનન થાય એ રીતે પ્રચલિત ધર્મોનું સ્વશોધન કે નવા થનારા ધર્મોની ગ્યના થવા જોઈએ

(૬) ધર્મોનું સંશોધન

- ૨૬ મનુષ્યના શ્રેયસ્સાધનના પ્રયત્નોને પોષના માટે જીવન જીવ ધર્મોએ જીવી જીવી જાનતો પર ભાગ મૂક્યો છે ખરો હતા, બધા ધર્મોમા નીચેના છ અંગો સામાન્યપણે દેખાય છે તત્ત્વજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન (ઉપાસના અથવા આશ્રય), ભક્તિ, સાધનમાર્ગ, તપ અને સદાચાર
- ૩૦ દરેક ધાર્મિક સમાજ એ અંગોને ખાસ ખાસ રીતે પોષે એમા દોષ નથી પણ એ પોષણમા નીચેના નિયમો પાળવા જોઈએ અને જોડે એ અરે 'મધ ધર્મ' કે તેના અર્થમા તે નિયમોનો ભગ થનો હોય, તેટલે અરે તેમા સંશોધન કરી તે દોષો કાઢી નાખવા જોઈએ
- ૩૧ પહેલો નિયમ માનવ-અહિંસાનો સર્વે ધર્મોએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા અહિંસાશક્તિને પોષી છે નથા તેના પર ભાગ મૂક્યો છે ખરો પણ માનવહિંસાનો પૂરો નિરોધ જાગ્યે જ કોઈ પ્રાચીન ધર્મોએ કર્યો છે, એ ધર્મોની ઉત્પત્તિ થઈ તે કાળમા માનવોની પરસ્પર હિંસા લગભગ રોજની વસ્તુ હોનાથી પ્રાણીહિંસા ક્રૂરતાયે માનવહિંસાનો નિરોધ કે વો વધારે કંઈ માલમ પડ્યો હશે આથી, ને દિશામા વિચાર મૂકનાનું એ ધર્મપ્રવચનકે ને જાગ્યે જ સૂચ્યુ છે પગિણામે, અહિંસાવાદી કે જૂનવાવાદી ધર્મોમા એ માનવહિંસા પર ભાગ્યે જ લક્ષ અપાયુ છે, ઊલટું, કેટલીક વાર તેને ઉત્તેજન પણ મળ્યુ છે ખુદ ધર્મના પ્રચાર માટે એ માનવ હિંસા થઈ છે અને તે પુણ્યકર્મ પણ લેખાયુ છે ધર્મોની આ ખામી સુધારવી જોઈએ અને, અહિંસાના પાવનમા માનવહિંસાના નિરોધને પ્રથમ અને બીજા પ્રણીઓની હિંસાને બીજી સ્થાન આપવું જોઈએ આમા, આતનાથી સામે પોતાનું

કે બીજાનું પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરવામા જે હિંસા અનિવાર્ય પણે કરવી પડે તેટલો જ અપમાદ યોગ્ય ગણાય. એક અપરાધ થઇ ચુક્યા પછી, યુનેગારને સમ્મરપે દેહાન્ત દેડ કે અંગોચ્છેદ કરવાની પ્રથા સ વ નીકળી જવી જોઇએ

૩૨ બીજો નિયમ સર્વ ધર્મ-સમભાવનો એટલે કે, માણસ બંને પોતાની બુદ્ધિ કે વૃત્તિ પ્રમણે જુદા જુદા ગુરુઓ, સતો, માર્ગ-દર્શકો, વીરો, ઐનિહાસિક, પૌરાણિક કે રૂપકાત્મક વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવે કે પોતાના તારણદાર તરીકે તેનું આલમ્બન સ્વીકારે, પણ કે ઇ પણ ધર્મનો અનુયાયી એમ ન કહે તે વ્યક્તિ સમગ્ર પરમેશ્વર છે, અથવા પરમેશ્વરને અપતાર, પેગબર કે બીજો પ્રતિનિધિ છે, કે તેવી વ્યક્તિઓમાં સર્વત્રેષ્ઠ છે. તેમજ એમ પણ ન કહે કે તેના જ આલમ્બન વિના કાંઈનો ઉદ્ધર નથી. પણ પોતાના જેવી વૃત્તિના માણસો માટે પોતાનું આલમ્બન યોગ્ય હોય, તો પણ બીજી વૃત્તિના માણસો માટે બીજાનું જે એટલા જ યોગ્ય આલમ્બન હોઇ શકે છે એમ સમજી સર્વે ધર્મો અને તેના પ્રામાણિક અનુયાયીઓ પ્રત્યે આદર રાખે અને એવા આદરપૂર્વક પોતાના આલમ્બન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ અને સમજણ બીજાની આગળ પ્રગટ કરવાની જરૂર જણાતી હોય તો કરે.

૩૩ ત્રીજો નિયમ પાખડ નિષેધનો સર્વે ધર્મોમાં અનેક જાગતોમા અશુધ્ધિ, મુદતા, ખમી વગેરે છે દરેકમાં કાષ્ટક પાખડ, દેખીતો દુઃસ્વાર વગેરે પણ પેટેલા છે એમ કહી શકાય કે દરેક ધાર્મિક સમાજમાં દક્ષિણમાગી અને વામમાગી પડે છે, તેમ કેટલાક દક્ષિણમાગી હોવાને દલ કરે છે, અને કેટલાક પ્રામાણિક નિષ્ઠાથી વામમાગી હોય છે સર્વ ધર્મ-સમભાવનો અર્થ એ નથી કે પોતાના કે બીજાના ધર્મમાં દેખાતી ખામી અશુધ્ધિ કે મુદતાની ટીકા જ ન કરી શકાય, દલ કે સ્વાધને હિંસા ન પડાય, અથવા પાખડ અને દુઃસ્વારોનો વિરોધ ન થાય. પણ ટીકા સદાનુભૂતિપૂર્વક હોવી જોઇએ અને વિરોધ

તીવ છતાં અદ્વિસાત્મક રીતે જ હોય અસત્ય કે અતિશયોક્તિભર્યા આક્ષેપ, વિકંબના, ગાળાગાળી, તોછડાઇ, કે અસંબધતાને રચના ન હોવું જોઇએ. સત્યાગ્રહ અચરી શકાય, પણ જગાત્કાર વાપરી ન શકાય.

૩૪ ચોથો નિયમ સમાજવ્યવસ્થાના પાલનનો અને પડોશી ધર્મનો, એટલે કે ક્રોધ માણસ ભાલે પોતાની ગુચી પ્રમાણે ભક્તિન કે અનુષ્ઠાના વિધિ રાખે, કે વ્રતોનું પાલન કે ઊગ્રચણી કરે, પણ તે બધું સાવજનિક અને પડોશીની ચે.અ સમવડાને અરિરોધીપણે અને લામણીઓને સાચવીને જ થવું જોઇએ.

૩૫ પાંચમો નિયમ સદાચારનો. દુ.આરનો જવાર કાવની કોષ્ટ પણ ધર્મને છૂટ ન હોઇ શકે, જેમ સત્ય, અદ્વિસા બ્રહ્મચર્ય, વગેરે સાવલૌભવ્રતો છે; તેમ વિનય, સ્વચ્છતા, અમત્તા (Non-drunkness) વસ્ત્રપરિધિ ન વગેરે સાવજનિક સ્વભ્યતાઓ છે, આથી વિશ્વ સંઘાત, વ્યભિચાર અત્યચાર, ચોરી, લૂંટ વગેરે આતતાથી કર્મોએ સાવલૌભ અધર્મો અથવા દુરાચારો અને અવિનય, ગંદકી, મદ્યવસ્થા, સમાજમાં અવસ્થાતા વગેરે સાવજનિક અસંબધતાઓ છે એવાં કર્મો કે ટેવોમાં ધામિકતાને ખ્યાલ પોષનાર ઉપદેશો ત્યાજ્ય સમજી કાઢી નાખવા જોઈએ.

૩૬ છઠ્ઠો નિયમ, સાવજનિક પ્રેયસિદ્ધિનો રાજ્ય, સમાજ, કુટુંબ લઅ, ડાય (વારસેઈ), ઉદ્યોગ, નગર વગેરેની વ્યવસ્થાઓમાં જુદા જુદા ધર્મો પોતાના અનુયાયીઓ માટે આસ નિયમો ઠરાવે કે પ્રચલિત રીતિઓમાં પરિવર્તન કરે, તો તે એવી મર્યાદામાં થવા જોઈએ કે જેથી તે એ ધર્મના અનુયાયીઓ કરતાં વધારે વિશાળ સમાજને હિતકારી થાય અથવા અનુકરણીય લાગે, પણ તે ધર્મના અનુયાયીઓનું જ પ્રેય વધારનારા અથવા વિશાળ સમાજ પર જોગે વધારનારા ન થાય. દા. ત. આલુગાલુના સમાજમાં અનેક સ્ત્રી પરણવાની પ્રથા હોય તો કોઈ ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓ પર એકપત્નીવ્રતનો નિયમ મૂકી શકે પણ આલુગાલુના સમાજમાં એક-પત્ની-પ્રથા હોય તો તે બહુપત્નીત્વ દાખલ ન કરી શકે. અથવા આલુગાલુના સમાજમાં

સ્રીઓનો વારસાદક ઝોછો હેય, તો કોઈ ધર્મ તે વધારે, પણ આત્મબાબુના સમાજમાં જેટલો દુક પ્રચલિત હોય તેન ઝોછો કરનારો નિયમ દાખલ ન કરી શકે. એ જ રીતે ધર્મોનું ક્ષેત્ર આ બાબતમાં એટલું મર્યાદિત સમજવું જોઈએ કે વિશાળ સમાજ આ બાબતમાં સાર્વજનિક દ્વિત વધારવા માટે જે ફેરફાર કે વાં માગે તેમાં ધાર્મિક સમાજો તરફથી અડચણ બતાવી શકાય નહિ. આ નિયમ નવા ધર્મોને, તેમ જ બહારથી આવી નવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરનાર ધર્મોને તથા ધર્મોન્તર કરનાર ત્રણેને લાગુ પડે. મતલબ કે ધાર્મિક સમાજો પ્રિયોના ક્ષેત્રમાં જે વિશેષતા પોતાના અનુયાયીઓ માટે દાખલ કરે તે એવ દ્રષ્ટિએ અને સયંમની દિશામાં હોય, ભોગવૃદ્ધિના કે પોતાનાજ અનુયાયીઓના અધિકારોની વૃદ્ધિની દિશામાં ન હોય.

૩૭ આ દ્રષ્ટિએ સર્વ-ધર્મ-મતોનું સંશોધન અને નવું વિવરણ થવાની જરૂર છે. ઉદાર ધાર્મિક વર્તિવાળા, સર્વધર્મસમભાવી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ આ રીતે જુદા જુદા ધર્મોનું સંશોધિત સ્વરૂપ મળ આગળ મૂકે તો તે સરસ સેવા થાય.

૩૮ એવું સંશોધિત વિવરણ એ રીતે થવું જોઈએ કે બહુ જ સંકુચિત દ્રષ્ટિએ ન જોનાર અનુયાયીને પણ એ માન્ય થાય અને અન્ય ધર્મીઓને એમાં કશું ખટકે નહિ એ ક્વણ તે તે ધર્મોની પ્રશસ્તિઓ જ ન હેય. એમાં પેટેલા દોષોનું તથા છોડી દેવા થોડું અંશોનું નીકરતાથી ખતાં સમજાવથી નિરૂપણ પણ તેમાં હોવું જોઈએ.

૩૯ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓનો આ કમ કરવાનો સ્વાભાવિક રીતે વખતે અધિકાર છે. તેમને તે માટે વધારે અનુકૂળતા પણ હોવાથી તેમનું કતબ્ય પણ ગણાય. પણ બીજા ધર્મના અધિકારીઓ તેમ ન કરી શકે એમ માનવું જોઈએ.

૪૦ સંકુચિત દ્રષ્ટિના અનુયાયીઓ તથા, જેમના સ્વાયં અને વામાચારને ધક્કો પહોંચે એમ હોય તેમના તરફથી આ પ્રયત્નોનો વિરોધ થતા સંભવ છે. પણ જો એ પ્રયો સામાન્ય

જનોની પોતપોતાના ધર્મમાં કેળવાયેલી ધાર્મિક દૃષ્ટિને યોગ્ય રીતે પોષનાર્થે અને એમના જ્ઞાન, આનંદન ભક્તિ તથા સાધન અને સદાચારને યોગ્ય વનણી આપનારા દુગે, તો તે માન્યતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી વા વિના રહેશે નહિ.

૪૧ આને જ અગે પ્રાચીન કે અર્ચાચીન બહુમાન્ય થયેલા ધર્મગ્રંથોની સુશોધિત (expurgated) આવૃત્તિઓ, તથા તેના પ્રમાણભૂત થઈ શકે એવા સરળ અને સુધ્ધ ભાષાતરો યવતી પણ જરૂર છે જેમ ભારે વિદ્વાનો સિવાય કોઈ માધ્યમને દિલ્લુ ગ્રીષ્મ કે તેગીનમાં વચ્ચે નથી, તેમ ઉપનિષદો ગીતા, કુરાન અથવા અવરતા વગેરેના મૂળ ગ્રંથના જ પ્રમાણભૂત મહાપ્રાચીન એવા નિર્મળ પૌરાણિકાઓમાં ભાષાતરો મળવા જોઈએ.

(૩) લોકધર્મ

૪૨ ઉપરના વિચારો અને મૂલ્યનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ ધર્મો વિશે થયાં પણ જેમ જગતીય માનવોમાં કેટલાક પૌરુષ મધ્યમ પણ એક પક્ષ અથવા બીજા પક્ષના આગ્રહી હોય છે, પરંતુ સામાન્ય જનતા, કેટલાક પક્ષ માટે બહુ અભિમાન રાખ્યા વિના, દરેક પ્રસંગે પોતની સમજણ પ્રમાણે જે પક્ષ સારો વાગે તેને પોતાનો દેવ આપે છે, તેમ ધાર્મિક જાનનોમારે જે બને છે ધર્મના આગ્રહી અનુયાયીઓ થોડા જ હોય છે સામાન્ય જનસમાજ ૮૦% ધર્મને સ્વધા હુ રીતે અનુસર્વા કરે છે, હજી એ વિશે અત્યંત અભિમાન રાખતો નથી ધર્મનિર્ણય કરત રાજાઓ મોટે ભાગે આ પૌરુષાથી જ નીકળે છે.

૪૩ તેથી સ્વયં જાણીતા ધર્મોચી તરફ રહી પ્રજાની ધાર્મિક અને સદાચાર પ્રિય દૃષ્ટિને કેળવે એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મન અરંગ નિરપણની જરૂર છે એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સદામા આદી સમજ, આવજન (ઉપસના) નું સુધ્ધ અરૂપ ભક્તિની અસાપ્રત્યિક અને અકર્મકાંક્ષી રીત, આધના અને તપના બુધ્ધિ અથવા પ્રમરો તથા સામાન્ય માણસોની નૈનિર્ગતવતને એમાત્ર મ ગીને વધારે મે ગીતે સદાચારના સંગ નિર્માણ નિરૂપા.

હોય, તથા જગતમા યદ્ય મયેલા ધાર્મિક પુરોના જીવનમાંથી મમતકારેને અવમ કરી તેમની ધર્મભાવના, ઇશ્વરપરાયણ તથા ઉચ્ચ ચારિત્રને દેખાડનારા ચારિત્રો હોય આમૈવગ અને મુધ્ધ જિજ્ઞાસુઓ માટે તે આ જ ધર્મ અને ધર્મગ્રથો યદ્ય જશે.

૪૮ ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનના ચારિત્રજ્ઞાન અભ્યાસીઓ અને ધાર્મિક-વૃત્તિઓના પ્રભુધ્ધ કવિઓ તથા લેખકો આ જગતના સાહિત્યદ્વારા મળતી સારી સેવા કરી શકે.

કલા-વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળનું
વ્યાખ્યાન
ચિત્રસૃષ્ટિ

હો રવિ - હો આ અરુણ કે ભગકિયો કહો
હો નલત? બહા, કંઈ રેત—ની બા શિરે
હો દગ સુખીદુખી હો ઉતારતી રેખા,
રડુરે કલમ ત્યાગ-રાગ વધાવ નિમોત્તરી રંગમા,
ધડે તનમરોડ ત્યા, કથતિ ગુલ ચારિત્રના,
કટાક્ષ ચિત્રે તિહા, પા ઉકેલતી દેવના,
છબી જ નિરમે તિહા પ્રકૃતિ મૂકને અર્પતી
અશબ્દ પણ કાન્ની ગજબ બાખનારી ગિરા

વધાગ, સખિ! હેતને ઉમળકે વધાવુ ત્હને,
અકેવ હતિ, આર બે મુજ માજણી બહેનડી!
અને સદન આ બને કંઈ રેત—દીખી રણ,
ઝિરી કિરણ આલના, ગુમિશ બેઉ સાથે દવે
સુકોમલ અનમમાત, મધુરા રસે હેરતી,
હો હિચવતી, સુધાધુટ પીવડતી, રપસી

—બ. ક. હાકેર

હ સ ૧૯૩૩ ના જાન્યુઆરીમા ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય
વયોવૃદ્ધ સાક્ષગ્ની મ્દમે ગુજરાતની કવાના સ્વામતમા આ
પકિતઓ લખાઇ ત્યારે મને ખ્યાન પણ નહોતો કે જાણેઅમણે
ગુજરાતની સાહિત્યદેવી ખરેખર આ ‘અશબ્દ ગિરા’ને ‘આવ

શ્રી. રવિશંકર મહારાજ રાવલ
 પ્રમુખ કલા વિભાગ
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેત
 તેરમું અધિવેશન ૨૨મી
 ૧૯૩૭-૩૮

નેટ મુજ માળણી બેન ' હેતને ઉમળકે વધાવું તને ' કહી કેટલી સહૃદયતાથી તેને હૂંશમાં લેવા ઇતેજર હતી! નહિ તો આ સ્થાને, જ્યાં હજી મધ સાલે જ કાકાસાહેબની પુણ્યસલિલા ગિરાદારા ગુજરે જનતાએ કલાની ઝનોખી પાવનકારી પિછાન કરી છે ત્યાં, તે પછી મારા જેવા ' મૂક વાણી 'ના ઉપાસકને એ પરંપરામાં અધિકારી કરવાનું સદ્ભાગ્ય શી રીતે મળે ? હું એમાં જરૂર ગુજરે વાશુભવના ઉપાસકોનો કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પક્ષપાત જોઉં છું. પણ એથી મારા પર આવી પડેલું કતવ્ય મારા લાપાસાહિત્યના અભ્યાસની જિજ્ઞાસને લીધે મને જરા મુંઝવણ કરાવે છે.

સુખએ આ કાર્યમાં સહાય કરી શકે એવા ધણા કલકિર્તિદો ગુજરાતમાં છે, અને એ બધાનો સહકાર અને સહયાર મધ શકે તો કલાનું સંસ્કરણ અને સમાદર યથોચિત રૂપે થઈ શકે. શ્રીયુત નાનાલાલ અમનલાલ મહેતાએ તેમના કલાસાહિત્યથી હિંદી જનતા પર જે ઉપકાર કર્યો છે તેના માટે ગુજરાત પહેલું હકદાર બનવું જોઈતું હતું. સ્વ. કનેયાલાલ વકીલ જતાં કલાકારોએ એક મોટો ભેરુ ગુમાવ્યો છે. તેમણે પોતાની લડતની ખાતર અગ્રેજી લાપામાં જ પોતાની કલાકૃતિઓ પ્રચારી અને ગુજરાત જતે પાત્રે તેમનો રસ ન લઈ શક્યું. એ સમય આવે તે પહેલાં લાવી અન્યથા કરી ચૂક્યું.

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી આપણી પ્રાચીન મૂર્તિકલા અને રથાપત્યના નિષ્ણાત અભ્યાસી છે અને તેમની પસંધી કલા-સાહિત્યમાં અમૂલ્ય ફાળો મળે એમ છે. અમદાવાદના શ્રી. સારાજાઈ નવાબે ' જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ ' નામનો મોટો કલામંથ તૈયાર કરી ગુજરાતના કલાસાહિત્યમાં અંગીન વધારો કરી આપ્યો છે. શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદારે ખૂણેખાંચરે પડેલી સરમઝી સોંધી હમણાંથી તળપદી ગુજરાતી ચિત્રકલાના અભ્યાસમાં જે શ્રેણીબદ્ધ લેખમાળાઓ પ્રકટાવવા માંડી છે એ તેમને લાપાના ઇતિહાસમાં તેમ જ કલા-મીમાંસકોમાં આગળ પડતું પદ અપાવે એટલી સચોટ અને

ગુણગબીઝ છે ડૉ. દર્શિપ્રભાદ દેસાઈએ પોતાની વસ્તુત્વચકિત અને લેખિની કલાની મેવામાં અપભ્રંશમાં જ છે એવું લાગે છે. ગ્રામજનોને પણ કલાનું માહાત્મ્ય સમજાવવામાં દાકતર સાહેબ પેતાની કલા પગની દિલ્લગીથી જ ફતેહમદ થાય છે. શ્રી મગનન વિશ્વનાથ પાંચક અને શ્રી વીરેન્દ્રગાય મહેતાએ સાહિત્ય પરિષદના નિમ્નધોમાં સ્થાપત્કના ઉપર લેખો આપ્યા છે અને તેઓ હજી પણ પ્રસંગોપાત પુસ્તકો, વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓથી પ્રજામાં કલાસન્ન કેલાવના મથે છે એ જ રીતે અબાલાવ પુરાણી કાવ્ય ખજાવાળા, જવેરચંદ મેઘાણી, બચુભાઈ મગન ચન્દ્રગદન મહેતા, ધનસુખલાલ મહેતા, જિતુભાઈ મહેતા, દિરોજશા મહેતા, દરેકાંત શુક્લ વગેરે ગુજરાતના તરુણ સાહિત્યમંદોએ કવના સમુદાયના માટે વિવિધ સાહિત્ય સંસ્થા છે. પ્રાચીન-અર્વાચીન કવ્યા, નૃત્ય, અભિનય સંગીત સિનેમા, રેડિયોમાર્શી, મુદ્રણ વગેરે કલાઓના એ મીમાસકો અને પ્રવર્તકો પણ ધારે તો સાહિત્ય પરિષદના અગ્રમાં સ્વી પ્રજા પર ધણી અસર લાવી શકે અને પ્રજા પર મજૂ ધગનતી એ બુદ્ધી કલાઓને સરકાર અભ્યાસ અને સંસ્કૃતિના જળે સમૃદ્ધ રાખી શકે એ ઉપરાંત આપણી નિઘર્ષણોએ પણ કલ્પના યુનિવર્સિટી જેવાં ઉદાહરણ લઈને હવે આના પ્રતિષ્ઠાન માટે એ આસન (chair) નિર્માણ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે આખા ગુજરાતમાં, શુ વિદ્વાનો, શુ સંસારીઓ કે શુ વેપારીઓ કનાના આભલા કિરણો જીવવાને ખરેખરા ઇતિગર તો છે જ પણ તેમની ઇચ્છાઓ પૂરવા તૈયાર થએલી આ 'અસદ્' પણ કારખી મગજ ભાખનારી જિંદગી, પુ માધીજીએ ગયે વરે' પૃષ્ઠોના પ્રજા એ કના ગામડાને શુ આપી શકે? હજી જોએ જ છે એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ અપાગે ત્યારે જ કલાનો સાચાં સંધારી.

આ પ્રસંગે એ પ્રશ્ન જ માન્ય મન ઉપર ધૂન્ય કરે છે, પણ તેનો ઉકેલ કરી ચક્રીય કે નહિ તે જુ કહી શકતો નથી, છતાં જુ આશા તે રાખું કે મારી નિષ્ફળતાએ એ પ્રવલ્લ બીજા સમય અભ્યાસકે.

અને ચિંતકો હિઠાવી લે અને પાર ઉતારે તો જનતાના એ મહાન પ્રતિનિધિ આગળ કલાનું જિરફ પૂણું થાય.

પણ મોટો સવાલ તો એ રહે છે કે એ પ્રશ્નોનો જવાબ ક્યાંથી મળે ? કલાનાં સ્વરૂપો કંઈ આજકાલમાં નિર્માયાં નથી. માનવી તેની કોઈપણ જાતની ચર્ચા કે વિવેચન કરવાનું શીખ્યો તે પૂર્વે, હજારો વર્ષ પહેલાં. સંસારમાં કલાનાં પમરણ થઈ ચૂક્યાં જ હતાં, અને કલા કોઈ વસ્તુને કે લાવને લક્ષીને અથવા તત્વાનુસંધાન રાખીને માનવીના મગજના એક ફાંટા રૂપે બહાર પડી ચૂકી જ હતી. પછી લલે બીજા યુગના માનવાને તે કાપડો લાગી. અને આજે તો આપણી સામે યુગોના અસ્તરમાથી કેમિક સ્વરૂપાન્તરો કરી કલાકૃતિઓની મોટી પેઢીઓની પેઢીઓ ઊતરી આવી છે. દરેક ખડ, દરેક દેશ અને દરેક પ્રાંતમાં પ્રાચીન યુગથી આજ સુધીમાં અજબ શિલ્પ, અજબ ચિત્રકામ કે નાટ્યસ્વરૂપો અને નૃત્યલીલાઓની પરંપરા તથા રહસ્યકૃતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; તે એટલે સુધી કે કોઈ દેશમાં જાપહાદની જ કલાકૃતિઓ તેના વારસો ધનકારે એટલું લિલ્લપણું અને છેદું પડી ગયું છે. કલાનું પ્રમાણપત્ર કે ચિઠ્ઠા મોટી આખનારા જે જગતનામાં નહોતા એ જમાનામાં થયેલી કૃતિઓને કલા તરીકે આવકારવા લાગેલ આજના કલાક્રોધિનો તેણે એ અધિકાર પર નિયુક્ત કર્યા ? શી રીતે તેઓ તેના ગર્ભિત સંકેતને સમજવા લાગ્યા ? શા મારે તેઓ જૂના પથરા, પૂતળાં, તાડપત્રો, પોથીઓ, ઝોળિયાંઓ, ધાતુપ્રતિમાઓ મૂમીઓ વગેરે સધરી સધરી મોટા મહાકથોમાં સ્થાયવવા લાગ્યા ? શિવ, પાર્વતી, કૃષ્ણ, અસુર વગેરેની કથાઓમાં અર્ધા નહિ રાખતી પ્રજા પણ આજે શા કારણે તેમનાં નામથી થતાં તાંડવો અને રાસલીલા જેવા અધીરી બને છે ? આ બધા પ્રશ્નોની સંકળ જોડીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે કલા નામનું કોઈ તત્ત્વ એ બધામાં એક પડવો પાડી રહ્યું છે. પણ એને ઝોળખવું શી રીતે ?

એકે વખત આપણે દરેક સુચિક્ષિત માણસ ત્રીકે કલાની વાત કરતાં અજબ માન અને લગ્નતા અનુભવતો; છટલી, જમંની કે

ક્રાન્સની લાભક અને ફારમથી અજારતો એનું કારણ ગોધીએ તો દૂર જવું નહિ પડે એની નજર સામે રમૂયતા એ દેશની કલાઓના નમૂના અને તે પર લખેલી એ દેશના વિદ્વાનોની પ્રશસ્તિઓ જ તેના પર મત્ર ચનાવતી આજે સમયના પનગે કંઈ નવો જ છ યુરોપના કનાપ્રશસ્તિકારોએ એકાએક અજતા, ધનોરા અને એલીફન્ટા જોયા, જૂના ચિત્રો જોયા, ગરમા જોયા રસિ જોયા એક વખત જ ગવી ગણાતી પ્રમ્મના નૃત્યો જોયા, અને તેને કનાનું બિરદ આપી માનવતા કરી દીધા ત્યારે આપણા વિદ્વાનોની આખો ઉધડી, અને તેઓએ ચોળતા ચોળતા તેનું આશ્ચર્ય અનુભવે તે પહેલાં તો પેનાઓએ તે પર પુસ્તકોને પ્રત્યનોની હારમાળા ખડકી દીધી છે અને તેના પરિચય નથા પરિશીલનથી આપણી પેઢીએ પોતીકી કમાસ પતિ પર નવો પ્રકાસ પડતો જુએ છે

ઇ સ ૧૮૮૦ ની સાલથી મુબાઇને અજતાના અગ્નિત્વની ખમર હતી, ધનોરા તેને જાણીતી હતી અને એલીફન્ટા તો તેના આગણા મા જ હતી, છતાં મુબાઇની યુનિવર્સિટીને અને તેના વિદ્વાન ડાને વર્ષો સુધી ત્યાના બેનમૂન કલાકૃતિઓ ઇન્ડિયાના પીરામીડો કરતાં મે વધુ ગહન અને અકલિત રહી હતી ગુજરાતના સિં પ અને લાકડકામને તો હરરાજ કરી નાખવા જેવું, ખાલી ખાડા પૂરવાના ઉપયોગનું કે નવા મકાનોની બી તો પૂરવાને લાયકનું માનનાર અધિકારીઓ અને નમર જ । હજુ પણ સુખમ છે ધર્માધિકારીઓએ પણ મંદિરોની બી તો પરના કમાણ્યુગારો અને ચિત્રોન તેલના રમડાથી પીનવામા અથવા ચૂનાના ફૂચાથી ઢાકી દેવામા દેવની અચના માની લીધી આમ, કના પ્રતિના એક પ્રયક અચાનહરી બેદરકારી અને નારિતકવાદ લોકો પર આજ સુધી આધી કગી રહ્યા હતા અને એના પરિણામે જ આજે જીવનની રચૂવ તેમ જ મુદ્દમલાય પોંકે બધી પ્રવૃત્તિઓમા તોછડાપણુ બરછટપણુ અને કુટેલતા પ્રવેશી ગયાં છે

આમ કહીને હું મનુષ્યના ચારિત્ર્યના ભાવોને કલા-નિર્માણ સાથે જોડી દઉં છું એથી મણાને નવાઇ લાગશે પણ એ ખરી જ ખીના છે કે આકૃતિની રુચિગતા અને સુદગતા પરખવાની આખ પ્રભએ ગુમાવી

એટલે જ એને જીવન જોગવાની કુરૂપ અને ખેડોળ સામગ્રી ચલાવી લેતાં સહોલ થતો નથી. શી રીતે માણસ દસ્યમાન જગતને પોતાના આંતર જગત સાથે સાંકળી લે છે એ પ્રકાર આજના માનસ-શાસ્ત્રીઓને હવે અજાણ્ય હોયો જોઈએ નહિ. પણ એમની અવતાર થયો તે પૂર્વે મનુષ્યનો આંતરઆજ જગત વચ્ચેનો વ્યવહાર તો ક્યપાઈ ચૂક્યો હતો; એટલે આજે તો એમને પોતાના ગજ વડે એ વ્યવહારના કાનૂનો શોધવાનો જ પરિશ્રમ કરવો રહ્યો છે.

પણ આકૃતિઓ અને દસ્યમાન કલાકૃતિઓને ઓળખવા માણસને પ્રભુએ એક સરસ સાધન આપ્યું છે: 'દષ્ટિ'. તે 'દષ્ટિ' નો જો કોઈ ખરોખર ઉપયોગ કરી શકે તો કલા અને કલાના પ્રકારોનો પરિચય સરસ બની જાય. આ વિષયમાં હું કલા શબ્દથી દસ્યમાન થતી કલાપ્રવૃત્તિને જ સંબોધું છું. દસ્યમાન જગત અને આંતર જગત વચ્ચે વ્યવહાર રચાપનાર મૂળ કારણ આ 'દષ્ટિ' છે. દષ્ટિ અને નેત્રને બેઠ તો સુરપટ છે. નેત્ર અવયવ માત્ર છે, દષ્ટિ તેની મારફત થતો મનોબૂમિ સુધીનો વ્યવહાર છે.

દષ્ટિ મનુષ્યના જન્મની સાથે જ મળી હોવાથી તે વડે થતા મન પરના આધાતો-આધાતોથી કોઈક જ બચી શકવું હશે. દષ્ટિ સમીપ આવતા આકારો, રૂપો અને પ્રવૃત્તિઓ મન ઉપર જે માહિતીઓનો લાંડાર ભરે છે અથવા મન પોતે તે દ્વારા જે જે સંધરે છે તેને માટે આપણી પાસે એક ખડુ જ સમય શબ્દ છે: 'ચિત્ર'. ચિત્રને દષ્ટિ મારફત જે કંઈ મળે છે તે જ ચિત્ર. જે દષ્ટિ ચિત્રરૂપે દસ્ય પદાર્થોની માહિતી રજૂ કરી શકતી નથી એ દષ્ટિ કુંઠિત છે; અથવા એ દષ્ટિ ખરું ચિત્ર પકડી નથી પણ તેના પ્રતિનિધિરૂપ કોઈ સંકેતને પકડી લે છે, એટલે કે મૂળ પદાર્થ કે સ્વરૂપ છોડી દઈ તેને કોઈ એક અંગથી કે ભાગથી ફરી પિછાનવાની નોંધ માત્ર તે રાખે છે. જેમ કોઈ ગાય જોઈને તેનાં શીંગડાં જ વાદ રાખી લે, પહાડ જોઈને તેનું શિખર જ માત્ર વાદ રાખે, તેમ; આમ સમગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવાને અશક્ત નીવડેલી દષ્ટિને સંકેતોથી નિભાવી લેવું પડે છે અને તેથી વખત જતાં તે વ્યવહારનું અનિવર્તન કરતી વખતે એટલા અથવા લાવથી એટલો જ સંકેત વાપરે છે. આવા સંકેતોમાંથી ભાષાનાં ચિન્હો અને

કનાના સ્વરૂપો જન્મે છે ભાગ્ય ચિન્હાથી ઉદ્ભવ કરે છે કના
સ્વરૂપાના સકનનગી મૂળ યવદાર કે સ્વરૂપ ગ્ભૂ કૃત્ત્વા મથે છે એટલે
જ તે વધારેમા વધારે સચોટ રીતે રજૂઆત કરેલા સમય થાય છે
મૂળ દર્શન રજૂ કરનામા ભાગના પ્રયોગ જ્યાં અકળ રહે છે ત્યાં
મ્હાં એ મ્હાં અનેક સ્વરૂપો, એછાઓ, અલિનયો, નૃત્યો, મૃતઓ
અને ચિત્રોમા પ્રગટ કરે છે આ સર્વ દૃશ્ય ધ્વજાઓ એકમેકને ગાઢ
પણે જોડેલી છે—એટલે સુધી કે તેમના સ્વરૂપનિર્માણના કાનૂનામા
ભાગે જ કંઈ ફરક રહે છે, અને એથી જ તેનો સમાદાર કરનારા
એક જ વિભાગે તેમને સંઘરે છે

જઠ્ઠમા સ્ખાવરા વાપરે ચ સાન્ત મુવનત્રય ।

તથા સ્વભાવસ્તદ્વત્તરણ ।વિત્રમુદ્યત ॥

ચિત્રશિપસર્વાદ્ગદ્યકરણ ચિત્રમિત્યભિર્ધયત

ભારતના પ્રચીન સપ્રવાયમા પણ ચિત્રને આ રીતે જ એળખાતું
છે જગમ સ્થાનર જે કંઈ હાય તેના સ્વભાવ સાથે તેને રજૂ
કરતું તેને જ ચિત્ર કહેવું ચિત્ર એટલે આપણે સમજીએ છીએ
તેમ માત્ર કાગળ ઉપરની આકૃતિ નહિ પણ દર્શન દ્વારા ચિત્ર
ઉપર જે વ્યવહાર રમી રહે છે તનુ નિરૂપણ

આથી ચિત્ર શબ્દ બધી જ દૃશ્ય કનાઓને યાગ્ય કરી શકાય
એટલું જ નહિ પણ તેના કલાનિધાન માટે ચોક્કસ પદ્ધતિ કે
રેખાનિધિની સ્વીકૃતિ થા પડે રંગ અલિનય અમમરોડ રૂપરચના અને
સમય દર્શન પર ચિત્રકૃતનો જ અધિકાર અને અકુશ મટે છે ખુ
જોતા એ કનાઓ અમમ પ્રકારો નહિ પણ ચિત્રકનાના જ વિવૃત્ત
અને સજીવ સ્વરૂપો છે

માત્ર હાયપગ ઉચ્ચાનીચા કરનાથી નૃત્ય થતું નથી દૃષ્ટિની
સામે બધાએના પગ પર અગોના તથા નેચાના રેખાનિધિઓ
સચ્ચત્વ તો જ નૃત્ય સાથે જ જોડે છે અનન્યતા, આ કલામા સગીન
અને ચિત્રની સીમાઓ એકમેકમા ગસ જેની દેખાય છે મનને
તાનનો કે નુવરનો ધ્વનિ ગળત અપી શકે તે જ હિસાબે હાય,
પગ કે ચાંદા ભાવોનું પરિવર્તન અને દિવસાત્ર આવસ્યક

ગંદ છે. પણ સ્વરના અભાવે ય નૃત્ય રૂપે અલેખાએમાં શિવ, પાર્વતી, ગણેશ વગેરે, માત્ર તેમના અંગભંગો વડે સોદર્યભૂતિ' ખની બેટલાં ક્રાંતશબ્દ ગયાં છે.

એટલે કે દૃશ્ય કળાઓ માત્ર નેત્રાકર્ષણ માટે અને એ રીતે બીજાં ચિત્રોનું અભિસંધાન કરવાને ચિત્રકળાના આવશ્યક ધર્મેનિ અધીન રહે છે જ એ માટે આપણા શિષ્યશાસ્ત્રનો એક પ્રમાણભૂત શ્લોક પશ્ય છે:

રૂપભેદા પ્રમાણાનિ માલોલબ્ધયોજનમ્ ।

સાદૃશ્યં વર્ણિકામદ્વ દત્તિ ચિત્રપદ્ધત્કમ્ ॥

આ શ્લોક અગિયારમાં શૈક્ષમાં વાત્સાપનસૂત્રના ટીકાકાર યશોધરે દર્શાવેલો છે, એટલે તેના સમયના વિદ્વાનોમાં તે સુપરિચિત હોય તેા પ્રગળે તેનું જ્ઞાન એથી પશ્ય જુનું હોયુ જોઈએ. અને દિ હી ચિત્રકલાનો ઉપક્રમ તો ઇશુની પહેલાં જ શતાબ્દીથી થઈ રહ્યો હતો એ સુસિદ્ધ થયુ છે. આ શ્લોક ઉપર શ્રી અવનીન્દનાથ દાગોરે ધણો પ્રકાશ પાડ્યું વિવેચન કયું છે.

એ શ્લોકમાં જણાવેલાં કલાનાં છ અંગો—રૂપભેદ, પ્રમાણ જ્ઞાન, સાદૃશ્યયોજના, સાદૃશ્ય અને વર્ણલગ્ન—વિશે જરા વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

રૂપભેદ

'રૂપ' શબ્દથી આપણે આખને તૃપ્ત કરે એવી જ આકૃતિઓ સમજીએ છીએ; પણ ડ્યોલિ પત્રવતિ રૂપાણિ એ વક્યથી રૂપ કાને કહેવું તે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે

રૂપ શબ્દથી જગતનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે; પણ દેખાતી વસ્તુનો જે ખ્યાલ ચિત્તમાં ઊભર્યો હોય, એટલેકે દષ્ટિજગ્યાતિ જેટલું મહત્ત્વ કરી શકે તેટલું જ રૂપ માનવી જોઈ શકે છે. આમાં ઘણા બેદરપડી જતેય છે સામાન્ય માનુસ એક પદાર્થ જુએ છે તેમાં અને કવાકાર પોતાની દષ્ટિની તીવ્રતાથી તે પદાર્થના જે અનેક અંગો અને સ્વભાવ જોઈ શકે છે તેમાં ફરક પડે છે આપણને ઇવનની જરૂરિયાતોનું દખાણ એટલું જાણું રહે છે કે આપણી

નિરીક્ષણક્રિયાને તેની જ સેવામાં રોકાઈ જવું પડે છે અને તેથી સમય તથા તકલિફનો બચાવ કરવા આપણે વસ્તુના ઉપયોગ નોટવા લાગે। તરફ જ ધ્યાન આપીએ છીએ, એટલે પુનઃ તેને ઓળખી શકીએ એટલે જ પ્રકાર આપણા ચિત્ત ઉપર નોંધાય ॥ અને આક્રીનું બધું અવયોગન એમે જાય છે. આનું વ્યવહારમાં માણસ જાણે પદાર્થ પરની ચિત્રી જ વાચતો હોય અને પદાર્થ નીરખતો ન જ હોય એનું લાગે છે, એટલે કે વ્યવહારની બધી જ વસ્તુઓ પર આ અધારપડે। પડ્યો ગ્રહે છે જ્યારે આપણે ઉપયોગ સિદ્ધાંતના હેતુથી કોઈ દ્રશ્ય નીરખીએ છીએ ત્યારે જ આપણે તેનું ખરું દર્શન કરીએ છીએ નકમીદાર પાત્ર કે હીરો હાથમાં લેતા જ ગમે તેવો માણસ પણ તેના અપનો વિચાર બાજુ રાખી જરાકે ગસથી તે પર પોતાની નજર ફેરવ્યા વિના નહિ રહે

નજારની બારીકી પરત્વે જાતસમુદાયમાં એટલું અશુદ્ધપણ છે કે ઘણી વાર પદાર્થોના રૂપ વિષે તેમને કશો ખરો ખ્યાલ હોતો નથી ચિત્રકામ માટે તેઓ એક જ કસોટી ધરશે, કે તે કુદરતને બરોબર મળતું છે કે નહિ ખરું પૂછે તો કુદરત કેવી છે તેની જ તેમને ખબર હોતી નથી તેમણે કહ્યું 'કંઈ જોઈ રાખ્યું હોય છે, એટલે ચિત્રકાર જ્યારે કંઈ સચોટપણે જોએતું રજૂ કરે ॥ ત્યારે "આવું તે કદી હોતું હશે ?" કહી તે તેનો વિરોધ કરે છે

માણસો ચિત્રોમાં જ પદાર્થો અને કુદરતનું સાચું સ્વરૂપ પામી શકે, કારણ કે ચિત્રકારે દૃષ્ટિના અભ્યાસ વડે જે સ શુદ્ધ કેળવી હોય છે તે કેળવવાની નેમણે કદી તકલિફ લીધી હોતી જ નથી ચિત્રકાર દસ જાતના મનાતી જુએ છે ત્યારે તે પ્રત્યેકના ચરેતરના અનેક ઉદ્દેશ-ઉદ્દેશની તપખીન કરી શકે છે, જ્યારે સાધારણ દ્રશ્યને તે અમુક પાલકીયાના કે મૂંઝાણના ચહેરા જ વાગે છે

હરવ, દીર્ઘ, મૂન, અનુદય, શુકવ, રૂપ, પીન, નીન, કાકન, ચિત્રન, સ્વયં, પિન્ડન, મદુ, દારણ વગેરે રિમેપણો

રૂપભેદ માટે નિર્ધારિત વાપરતા. એ બધાનાં સદસ્યાવધિ મિશ્રણોનું જ્ઞાન આ રૂપભેદ નામના અગમાં સમગ્રાય છે. પ્રતિયોગિવિદ્યા ચોપિદ્વિચલે ન સ્વરૂપત. લૌભિતિક જગ્યા રોકતો આકાર જેવો એટલે જ રૂપજ્ઞાન નહિ, પણ તે દ્વારા મન પર થતો વ્યાધાત અનુભવનો મેં વાધ જોયો એટલું કહું તો રૂપજ્ઞાન ન કહેવાય. વાધના રૂપની દારશ્યતા અને તેનાથી થતો ભવસંચાર રૂપના જ્ઞાનમાં જ સમાધ જાય યુવામની પાંદડી જેતા તેના રૂપસંધી અનુભવાતી મૃદુ મનોહર મલજવી પણ અનુભવાવી જોઈએ, એટલે કે રૂપમાં છુપાએલો આંતરરસભાવ પકડવો જોઈએ. ચીતરેલી સ્ત્રી માતા દેખાય છે કે પ્રિયતમા એ રૂપભેદની કસોટી છે.

પણ આંખ સામે દેખાય એ બધું જ રૂપ માની સ્વીકારવું પડે તો પદાર્થની ધણી માનુની અને અણુગતી નિમતો પણ મળી જવી પડે અને નિત્ય પરિચયે એ સ્વરૂપોનો અણુગમો થાય. આથી પદાર્થોના રૂપમાંની રુચિરતા પકડી લેવી જોઈએ. આ રુચિ-પ્રકાશકિરણ-રમ્યતા ઉપર ચિત્તનો નિર્વાહ છે ચિત્તની રુચિ અને પદાર્થની રુચિનો મેળ જામે છે ત્યારે જ તેમાં આનંદ અને સાન્દ્યનો અભનુવ થાય છે. એ ન હોય ત્યારે કુરૂપતા અને કલેશ જણાય છે સુરુચિના બળે જ આપણે કુરૂપતાથી સુંદર આકૃતિઓને પરખી લઈએ છીએ અને તેનો સમ્રદ કરીએ છીએ આપણને મોર ગમે છે અને કાગડો ગમતો નથી; કમળના ફૂલની પાંદડી ગમે છે અને તેનો અનેક પ્રકારનાં મુશોભનોમાં આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ; પદાર્થોના રંગો અને ધાગમાંથી રુચિપૂર્વક ઉપાડી લઈને નવા નવાં સજનો કરીએ છીએ; ચિત્તમાં સુરુચિનો સંભાર વધારતા જઈએ તેમ પદાર્થ માત્રમાંથી રુચિના પ્રતિબિંબ ત્રીલના થઈએ છીએ. આ ક્રિયા માટે જ રૂપભેદનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન અત્યંત આવરગક છે. નનુ જ્ઞાનાનિ મિચન્તામાકારસ્તુ ન મિચતે

પ્રમાણ

બીજું અંગ 'પ્રમાણાનિ' છે. જેતુ અને જે આલેખ્યું તે ખરું છે કે ખોટું એ નક્કી કરનાર પ્રમાણબુદ્ધિ જ છે. ઉચ્ચ, નીચું, મોટું,

પાતળું, દુર, નજીક, સીધું કે અડું અથવા શરીરવૃદ્ધિનું સમતોલપણ વગેરે 'પ્રમાણ'માં આવી જાય છે. માળખની પ્રમાણશુદ્ધિ એક અગત્ય સાધન છે. આકાંગેનું ધનત્વ જ નહિ, ખજુ રંગ, દવા, છાયા, પ્રકાશ પ્રત્યેકનું માત્ર પાડનારી પ્રમાણશુદ્ધિ અગત્ય કામ આપી શકે છે. પ્રાણી માત્રમાં એ જતા ઓછા અંશે ઊતરેલી છે. તે બધે જ તે ખાવાનું ગ્રાહી કાઢે છે, પાણીની જગ્યાએ પહેંચી જાય છે કે ભયની એનરજી પામે છે.

આ પ્રમાણ ચેતન્યની ખૂબી એ છે કે કામ પણ વસ્તુ તરીકે આવે તે પૂર્વે તે આગળ પડીને તેને આવરી લે છે ને જાણે મનમાં પૂર્વે તે જાણીતી હોય એવી કરી દેખાડે છે.

માતુર્મામામિષ્ણસિર્નિલ્લમ્ મેયમ્નિ તત્ ॥

મેવામિનંગત તથ મેવામરં પ્રપદ્યંતે ॥ (વંદશી ૪-૧૦)

આર્થી ચિત્ત એ પદાર્થમય જનીને સ્વરૂપનું સધાન કરી આપે છે. સનન જાગૃતિપૂર્ણ અભ્યાસ અને ક્રિયાબળથી આ શક્તિ સતેજ અને શુદ્ધ રાખી શકાય છે. એના વિના ધરી ન ચાલે. ઇતર પ્રાણીઓ તેમને જરૂરપૂરતી આ શક્તિ જન્મથી મરણપર્યંત સચેત રાખવાનો કુદરતી પ્રયત્ન મેલે છે. પણ માણસ તેનો અમર્યાદ વિકાસ કરી શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો હોઈ તેને જ્ઞાનપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે અથવા પ્રમાદથી શૂન્ય થી પણ દે છે. આપણે રોજ પરિચયમાં આવતા હોઈએ એવી જાણતોમાં પ્રમાણો અને માપની પરીક્ષા લઈએ તો મોટે ભાગે ખોટા નીવડતાના અચાનક કાઢને પૂછે કે તમારા ઘરની બહાર પગથિયાં કેટલાં છે તો ભાગ્યે જ સાચો જવાબ મળશે.

ભાવ

સ્વરૂપોમાં આવેશના ઉછાળા દેખાય ત્યારે આપણે તેને વિવિધ આવેશથી ઓળખીએ છીએ. જહાજના કે અંદરના કારણે ચિત્તનું સાધારણ સ્વરૂપ બદલાય ત્યારે ભાવનો ઉદ્ભાવ થાય. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયના ત્રણે પ્રકારોથી શરીરના દેખાવ પર અસર કરનાર ભાવ છ સ્થિર વાસણમાં પાણી હોય એવું મન શાન્ત

હોય, જેમાં રંગ પણ ન હોય કે નિષ્કોલ પણ ન હોય, તેમાં ત્યારે ભાવ આવે ત્યારે લાગણીઓ, હિંસરાટ અને અનેક રંગો પ્રગટે. એ જ પ્રમાણે કુદરત પણ પાતાવરણના વિક્ષેપો બદલે છે જ.

ભાવથી પ્રેરાએલાં અંગો અનેક હીલચાલો કરે છે, પણ ભાવની પાછળ છુપાએલ હેતુ—વ્યંજના જેમા સ્થિત્યનંતરનું કારણ રહેલું છે એ તો માત્ર મનથી ચઢણ કરી શકાય. એ કામ આંખ નહિ કરી આપે. તમે દુઃખમાં હશે અને કાઈ આનંદના મેળાવામા બેઠા હશે તો એ મેળાનું વણન પણ દુઃખની માત્રા વધાવનારું થવાનું ખરી કરામત તો વ્યંજની યોજનામાં જ છે. જે ચિત્ર કે જે કાવ્ય વ્યંજનાનો સુદર પ્રયોગ કરી બતાવે તેનું મુલ્ય વધારે થાય છે જ શી. દાગોર કહે છે કે ભાવ આરક્ત મળતું સૂચન આપણે પિંજારી શકીએ નહિ તો ચિત્ર કે સંગીતની મળ નિરધારે જવાની.

માત્ર સૂચન સૂચીને ભાવનિર્દેશ કરનારી કળાના નમૂના તરીકે મને રાજપૂત ચિત્રકળાનું એક સુરમ્ય ચિત્ર યાદ આવે છે. એમાં રાધા હાથમાં કુકમપાત્ર લઈ બેઠેલી છે, પણ દપણ પાસે નહિ હોવાથી કૃષ્ણ તેના હાથમાંના પાત્રમાંથી અંચુલી વડે કુંકુમ લઇ તેના કપાળમાં ચાંદસો કરે છે. એ વખતે રાધાની બે ભ્રમર વચ્ચે કૃષ્ણની નજર સ્થિર થતાં સામસામી નજરો મળે છે અને ચિત્રકારે સૂચિત કરેલો મનોહર ભાવ સમન્વય છે. આપણે ત્યાં કનુ દેસાઈની કલાકૃતિઓમા પણ એવા પ્રયોગો છે.

લાવણ્યયોજના

પ્રમાણે રૂપનિર્માણનું નિષ્કર્મ કરે છે તેમ લાવણ્ય અતિસપતાને શકે છે. જાણે અને ઊર્મિઓથી થતી વિકૃતિઓને કલાચારની ખાતર હદમાં રાખવાનો ધર્મ લાવણ્યનો છે લાવણ્યેરિત સ્વરૂપો લાવણ્ય રહિત હોય તો અચુંદર અને અણુષઠ રહેવાનાં, લાવણ્ય માતાના જેવા દેવથી જ્યાં પ્રમાણે અને રૂપોને વસ કરે છે. લાવણ્ય એટલે કળાની જરા અને વિનમ્રતા મોતીના ગર્ભમાં જે પ્રવાહી ચળકાટ લાગે તે લાવણ્ય. એ ન હોય તો મોતીની

ગોળ આકૃતિ પણ શા કામની? એટલે કાંઈ પણ કલાકૃતિમાં અંદરથી ઝરતી મીઠાશ અને મનોહરતા ન જણાય ત્યાં સુધી તે અરવીકાય રહે. પણ એનો ઉપયોગ જોરાકના વિવિધ પદાર્થોમાં જેમ વિવિધ પ્રમાણોથી મીઠાનો ઉપયોગ થાય છે તેમ થવો જોઈએ. બધું એક સાથે કાલવી દેતું કે જરાકે ઓછું રાખવું એટલે ખાનાખરાળી. લાવણ્ય એટલે નિમળતા અને સંયમ. તે કદી આગળ પડતું ન દેખાય. સાહિત્ય અને પ્રજાવતું પ્રતીક હોવા છતાં તે વિનમ્ર રહેશે. કલાકૃતિમાં તેનો મદરવનો ફાળો હોવા છતાં તે સાવ પર્દાપોસ રહેવાતું.

સાદશ્ય

સાદશ્ય એટલે હોય એવું બતાવવું. જે આકૃતિ કે રવરૂપનું ચિત્રન ક્યું હોય તેની પ્રતિભૂતિ એટલે સાદશ્ય. આ શબ્દમાં ધ્યાનો likeness to nature (કુદરતને મળતાપણું) અથવા imitation (તદ્વપકરણ)નો ખ્યાલ આવશે; પણ કલામાં સાદશ્યનો પ્રકાર અનોખો છે.

જે કાવ્ય ફોટોગ્રાફી કરે છે એ કાવ્ય ચિત્રકારને કરવાનું નથી. તેનું કાવ્ય ચિત્રનાં અનુભવ અને ઊર્મિ રજૂ કરવાનું છે અને તેથી જ તેની કૃતિ ચિત્ર બની શકે છે. એટલે તેનાં ચિત્ર ઉપર પડેલી છાપ બરોબર સાદશ્ય કરવામાં જ તેની સફળતા રહેલી છે. [પેન્સિલથી કાગળ ઉપર ફોટોગ્રાફ જેવી છાયાઓ ધૂંટીને તૈયાર કરેલા ચિત્રનો કંઈ જ અર્થ નથી. એમ ચિત્રકારનો કોઈ જ આંતરપ્રસાદ નથી.] જે પાત્ર ચીતરાય છે તે જીવંત, શ્વાસ લેતું, ઊર્મિવાન પ્રાણી છે એવો અનુભવ ધારણ કરીને રૂપ, પ્રમાણ, ભાવ અને લાવણ્ય સાથે સાદશ્ય કરવામાં જ કારીગરી છે. પણ આ કારીગરી મધમાખ કે કીડીઆ બનાવે છે તેવી નહિ. સુસિક્ષિત સમાજમાં ઘડાએના જીવનના પ્રયત્નવાળી શુદ્ધિ તથા નીતિથી સંયમિત તાલીમ પામેલા માનવીની તે કારીગરી છે. સાદશ્ય માત્ર ચિત્રની રેખામાં જ જરૂરી છે એમ નથી માનવાનું. અભિનયકાર જે પાત્રનો અભિનય કરે છે તેના સ્વભાવ તથા પ્રકૃતિનું સાદશ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં તેની કુશળતા

ગણાય છે. નૃત્યકાર પણ જે દેવતા કે પાત્રનું ધ્યાન કરી નૃત્ય કરે છે તેનું સાદર્ય તેણે જાળવવાનું હોય છે, આમ સાદર્યનું કતવ્ય રેખા અને રૂપનું જ સામ્ય નહિ પણ રેખા અને રૂપ પાછળ છુપ એલા અનેકવિધ ગુણો અને પ્રકૃતિનું દર્શન કરાવવું તેમાં છે. નૃત્યકાર મનુષ્ય રૂપે દેખાતો છતાં નૃત્યના પ્રકારોથી મધુર, સપ્, હંસ વગેરેના સાદર્યો ઊભાં કરી શકે છે અને તે આપણે સ્વીકારીએ છીએ.

સાદર્યના આવા રૂપે જ્ઞાનથી જ પ્રાચીન સૂત્રોમાં ધ્યાનમાં આવિર્ભાવવૃક્ત બની છે અને તેમાં જ એનું બહુમૂલ્ય સમાયેલું છે. આ સાદર્ય તરત્ર પ્રત્યેક ચિત્રકાર પોતાના કલ્પનાબદ્ધ ઝડપે છે. કુદરતમાં રેખાનું સ્વરૂપ જ જે કલા ગણાતું હોય તેા ચિત્રકારને વચમાં પડવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ મનુષ્યના આંતરિક જીવનની કુદરતને પડી નથી. વરસાદ પડે છે ત્યારે માત્ર બગીચામાં અને ખેતરોમાં જ પડતો નથી; સૂર્ય એકલા મહાન નેતા અને વિજેતાઓ ઉપર જ પડતો નથી, એટલે કે કુદરત હંમેશાં હરેક વખતે મનુષ્યની ઝખના પ્રમાણે જ રૂપ ધારણ કરે એવું બનવાનું નહિ. એટલે જ ને, માણસના આત્મીય આનંદ અને સંતોષની ખાતર તેમાંથી ઊર્મિપ્રેરક સામગ્રી ચિત્રમાં સધરી લે છે અને પછી કલાકૃતિનું નિર્માણ કરે છે અને એ કલાકૃતિ પુનઃ એ જ ઊર્મિના રૂપરૂપે બીજામાં ઉત્પન્ન કરી શકે તેમાં જ એનું સાદર્ય ગણાય. એટલે, સામ્ય ઉપર કે આકૃતિના પરિપૂર્ણતા ઉપર ઊર્મિ અવસળી રહેલી હોય તે પ્રસંગે સિવાય, જે કાષ્ટ કુદરતમાં ગૂઢ રહેલાં ઊર્મિપ્રેરક તરવેા હાથ કરી બતાવે તેા આપણે મળનાપણાની કે ખરાબોટાની તકરાર ન કરવી.

હમણાં હમણાં યુરોપમાં જે સ્મારકો થાય છે એમાં આવા પ્રકારોનો ખૂબ જ પ્રયોગ થતો જોવામાં આવે છે ઇશ્વર, સ્ત્રી, આફ્રિકા વગેરે દેશોની જે પ્રાચીન કલાને એક વખત અજડ કહીને યુરોપે વગેરેની દલી, તે બધી ત્યાં આજે પ્રખર કલાકૃતિઓ તરીકે આદર પામતી થઈ છે. તેનું કારણ, કલાકૃતિઓમાં કુદરતી રૂપનું સામ્ય હોવું જ જોઈએ એવો જુનો મનામંદ નાશ પામ્યો છે તે છે.

વર્ણિકાલગ

વર્ણિકાલગ એટલે રંગ લગાડવાની ક્રિયા નિશાળોમાં રંગ પેગીમાંથી રંગ ચોપડાના ને પાકો અપાય છે તેમાં અને વર્ણિકાલગમાં આસમાન-પાનાગનું અતર છે રૂપ, પ્રમાણ અને જાનદષ્ટિથી કે પ્યાનયા પ્રાપ્ત કરી શકાય, પણ રંગ તો હાથમાં પીઠી રાખી સતત અભ્યાસ કરે તેને જ સિદ્ધ થાય મનમાં સમ્મય થયે અમ પીઠીમાંથી રંગ એકે રંગપદ પડતા આવે તેને વર્ણિકાલગ કહે છે સંગીતના રંગોના પડદા કરતાં જે રંગોની વિવિધતા વધી જાય છે દેવતાઓ ઝરો, વગેરેના રંગોના વિવિધ વિધાન શાસ્ત્રોમાં આપેલા કે ગગો અને રંગોને રંગો સાથે ગાદ સબધ છે અને તે ઉપર દાતનું માનસશાસ્ત્ર બહુ મથી નહુ છે નવે નસ રંગોથી પ્રદર્શિત કરી સમય રંગરાયણીઓની તો પ્રાચીન કાળથી ચિત્રાવલિઓ થતી આવી છે, અને આજે પણ સમય સંગીતવત્તાઓમાં એટલો પ્રસાદ જણાય છે કે રંગના આવાપ સાથે ચિત્તની અવરથા અને વાતાવરણ બંધી શકે છે પ્રખ્યાત ચિત્રકાર લીઓનાર્ડોએ મૉના નિસાનું ચિત્ર કરના સતત સંગીતકમ આનું રાખ્યે હતો આરિદ્યનો ચિત્રકાર પ્રો. સીઝાક પોતાની ચિત્રશાળામાં બાળકો કામ કરતા હોય ત્યારે સંગીતના સરોદ આનું ગપાવે છે ગગો રંગોને ઉદ્દીપના આપે છે એ વાત સિદ્ધ થઈ છે એટલે રંગ કરનારમાં વાતાવરણનું અનુકૂળન ઝીનવાની શક્તિ જગૃત ઠોવી જોઈએ આખ તા માત્ર પીળો લીનો કે બુરો રંગ જ નિરખે છે, પણ મન અનેકવિધ રંગબદ્ધરીઓ જુઓ છે તેમ જ તેનો હેતુ સમજે છે રંગમાં પ્રદર્શિત થતી સુગંધ અને સંગીત મનમાં સમજાય છે નહુ બદલાતા રંગનું વાતાવરણ બદલાય છે પ્રકાશ વધેઘટે છે અને તેથી ચિત્ર પર નની હાયા પથરાય છે, નાત્રિનો રંગ કેટલો ઘેરો જોઈએ એ મન હી શકે છે મન માપ જતાવે છે અને તે પ્રમાણે હાથ પેગીના રંગ મેગરી આપે છે માત્ર કાળી શાહી પણ મનના રંગ-આવેતા ક્રમો આપી શકે છે

આમ આપણા શાસ્ત્રે મૂલ્યવેના ચિત્રનાં યે અગ્રો કનાની મોગી સીમા સર કરી નેતા દેખાય છે એમ છતાં ચિત્રકલા

વિને સામાન્ય જનતામાં આજે ઘણી હલકી રુચિ અને અણસમજ વ્યાપી રહેલી જણાય છે તેમની આમળ કલાના ઉચ્ચ આદર્શો રજુ કરનાથી અને વારંવાર દર્શિત પડે એમ ઉત્તમ કલાકૃતિઓ ગોઠવનાથી સરકાર અને પ્રેરણા પામ્યા વિના નહિ રહે

સુશિક્ષિતો પણ કલાઓનો સંપર્ક સાધ્યા વિના ઉપરજની વિવેચના કરનારાઓના આવેગમાં તણાઈ કલાને ગમે તે કાટને જોખવાની ધૂંટતા બતાવે છે એમાં આપણી શિક્ષણપણાનીનું દેવાળું જ દેખાય છે યુરોપમાં આમતા વિદ્વાનને આપણી પૂર્વગામી કલાઓ નીરમી તેને સમજતા અને આનંદ અનુભવતા મુશ્કેલી પડતી નથી અને ને જોઈ અપણા વિદ્વાનો આશ્ચર્ય પામે છે પણ કલા સમજવાનું અને માપવાને જે નિતરપરિચય અને સન્માનભૂંદ જોઈએ તે તેઓ કેળવના નહીં કલાને તેઓ કોઈ અગોચર અમ્પશ્ય તરફ માને છે અથવા પૂરસવાળાઓની ધૂન ગણે છે બીજી તરફ જે ધમાની ઊંડી મમતા અને એકનિષ્ઠ ઉપાસનાએ ઊઠી કલાને જન્મ આપ્યો હતો તે જ ધર્મોમાં હવે માત્ર સાપ્રદાયિકતા જાળવવાનો આત્રેદ અને દખાર રહ્યા છે તેમની કલા પૂરણીમાં ખોટા અવકાશો અને આડબરી ઉત્સવો ગણ્યા છે તેમના ચિત્રો કુરુચિલાના અને લખડ લકડા જેવા થાય છે અને મીઠા બાણુ એમની જ પ્રાચીન વારસાની કલાના નમૂના હરરાજીમાં કે પડતર તરીકે ખુરદો થાય છે માનવક પનાએ મૂકેના એ પરપરાગત વારસનું જીતકાગને વર્તમાન સથે જોડનારી એ કલાકૃતિઓનું ગદાણું કરી સજનની ચતના મળવાને ઉત્તમ સમજોતી જરૂર છે

કલાની ચર્ચાઓ કરતા પહેલા કલાનો પરિચય અને દર્શન થવો જોઈએ બચપણથી જ તેમાં વિવિધ સ્વરૂપો માણવાનો પ્રયત્ન ન હોય તો મોગી ઉમરે તેમાં માત્ર રિચિત્રતાઓ દેખાવાની દુનના વિવિધ અનુભવોનું મૂલ્ય સમજવાને કલા અનિવાર્ય છે સંસ્કૃતિની પિજાન પણ એનાથી જ થાય અને સર્વજ્ઞ પણ એનાથી જ થાય

મ્પડાની છપાઈમાં જે સુરમ્ભતા અને વ્યવસ્થા દેખાય છે એવી જ વ્યવસ્થા અને સુમેળથી માનવી દેશકાગને અનુભવ બની

સુયોગ્ય જીવન જીવી શકે. કલાના સયોગે પોતાના નિવાસને અને વાનાવરણને તે નવું સજ્જન આપી શકે અને જીવનને મૂલ્યવાન કરી શકે.

કેટલાક મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ભકતોમાં કલાની આવી આદિ લાગણી નથી હોતી એટલે તેઓ સર્વેદનહીન છે એમ ન સમજવું જોઈએ તેમણે પોતાના જીવનને એક મહાન ધ્યેયના ચ્વર સરખા બનાવી લીધું હોય છે અને તેથી ખુદ એમનું જીવન જ સુંદરતારૂપ બની ગયું છે એવાં મનુષ્યો પાને જ કલાનાં પ્રતીક બની રહે છે. વીજળી જેમ એક તત્ત્વ છે, એવું એ મનુષ્યોનું જીવન પણ તત્ત્વ બની પ્રકાશી રહ્યું હોય છે. એવાને કલાસાધના કંઈ કામની નથી પ્રેમમાં દીવાના બનેલાને પણ કલાની જરૂર નથી. એના પ્રેમથી એ ભરપૂર હોવાથી એક જ ચ્વર પર એનું જીવનસંગીત ગાઈ રહે છે. સસારમાં સર્વની વાસના પૂર્ણ થતી નથી એવાની રસગુણ કલાના સજ્જનમાં પૂર્ણ થાય છે.

મનુષ્યની આસપાસ અપાર જીવનતીક્ષ્ણ વિસ્તરી રહી હોય છે. રંગો અને સ્વરૂપોના અધાતો પ્રાયાધાતો તે અનુભવતો જ હોય છે અને તેના સચય મનમાં થતા જ રહે છે. એનું પુનઃ પુનઃ અમરણ કરી માનવી ફરી ફરી એ જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરે છે. એને આપણે કલ્પના કહી શકીએ. આ કલ્પનાજીવન લગભગ દરેક જણમાં હોય છે, એટલે કે દરેક માણસ વ્યવહારજીવન અને કલ્પનાજીવન એમ બે જીવન જીવી રહ્યો છે. એ બે જીવન વચ્ચે યોગ્યો ભેદ એ છે કે વ્યવહારજીવન દરેક પ્રસંગને અનુસરી તેને કન્યાશ્લેષ ગણે છે; કલ્પનાજીવનમાં પૂર્વાનુભવતી ગમિ'નો સાક્ષાત્કાર માત્ર બસ થાય છે વ્યવહારમાં લાય દેખાય એટલે નાસવાંતી જરૂર પડે છે; કલ્પનામાં તેનો વિકૃત માત્ર થાય એમ વાગ્તત્વિક અને કાલ્પનિક જીવનમાં અવલોકન અને અનુભવથી મૂલ્ય ફરી ગયું છે.

આપણે કાંઈ મિનેમા-ફિલ્મમાં રેલવે સ્ટેશન જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રેક્ષક હોવાથી ઉતારુઓની હીલચાલ પર નજર માત્ર રાખીએ છીએ, પણ આપણે બ્યારે ખરેખર સ્ટેશનમાં

પંચેન્ગર હોય એ છીએ ત્યારે કેવળ આપણે પ્રેક્ષક નથી રહી શકતા પણ પોતાના સામાનની અને બહાર નીકળવાની મુશ્કેલીમાં પડેલા એક પાત્રનો અનુભવ કરીએ છીએ એવી જ રીતે ધરમા બેસી એક બારીમાંથી બહારની હીમચાલ જોવા કરીએ તેમાં અનેક માણસોની આવગલ તટસ્થ વૃત્તિથી જોવા કરીએ છીએ, પણ એકાદ પરિચિત વ્યક્તિ દેખાતા આપણુ મન ઊછળી પડે છે અને તેને બોલાવવાનું કે ખગર પૂછવાનું મન થઇ જાય છે. આ રીતે કલ્પના અને વાસ્તવિક જીવન વચ્ચે ફરક પડી જાય છે હમ્મ કલાનું કામ વાસ્તવિક જીવનની નકલ ઉતારવા કરતાં તેનું કલ્પનાસજ્જન કરવાનું જ રહે છે બાળકોને કહે કે તમે જે જોયું હોય તે ચીતરો, તો તેઓ વાસ્તવિકતાનો કશો જ ખ્યાલ લા યા વિના કોઇ અજ્ઞાન નિષાસથી અને સરલતાથી પોતાના મનમાં ધારણ કરેલી આકૃતિ દેખ્યા બેસી જશે. એ જ એમનું કલ્પનાજીવન

ચિત્રોનું પ્રધાન કામ આ કલ્પનાજીવનને જાગૃત અને પૂર્ણ બનાવવાનું છે તેની મુખ્ય શસ્ત્ર એ છે કે તેમાં જીવનનો તટસ્થ અનુભવ જ મજે વાસ્તવિકતાના સાનિધ્યમાં જે બ્યવહાર અનિવાર્ય બને તેને તેમાં જરા પણ અવકાશ નથી કલાની સૃષ્ટિમાં ખરેખરી હયાતીના કાનૂનોના બધનથી મુક્તિ રહે છે, એટલે તેની નૈતિક જનાબગરી પણ રહેતી નથી ખરેખર જીવનમાં આપણી સામે કોઇ માણસ પડી જાય કે દુરત દોડીને તેને મદદ કરવાની ફરજ ઊભી થાય છે, પણ ચિત્રમાં તો કાંઈને લોહી નીકળતું ચીતરાયું હોય અથવા મરતુ બતાવ્યું હોય છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે તે આઘાત કરે એવો કોઇ ખરો પ્રસંગ નથી, એટલે તે લાગણીના સ્મરણનો તટસ્થ અનુભવ માત્ર રહે છે

આનું કલ્પનાજીવન ઝોજાવતા અશે દરેકને લાગે હોય છે. તો તેનો અર્થ શો? આપણે રસોદોકા કે લાવેદોકા નો ચોગ્ય વર્તનને પ્રેરનાર ન બને તો તે કડક નીતિપાલકને મુશ્કેલી થકવતારા અને નુકસાન કરનારા લાગે છે આના જનો માટે બે જ નિયંત્રે

સુયોગ્ય જીવન જીવી શકે કનાના સયોગે પોતાના નિવાસને અને નાનાગણને તે નવું સર્જન આપી શકે અને જીવનને મૂલ્યવાન કરી શકે

કેવળાક મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ભક્તોમા કલાની આવી સાદિ સાચણી નથી હોતી એને તેઓ સવેદનહીન છે એમ ન મમજવું જોઈએ તેમણે પોતાના જીવનને એક મહાન ધ્યેયના રતર સરખું મનારી લીધું હોય કે અને તેથી ખુદ એમનું જીવન જ સુન્દરતારૂપ બની જાય છે એવા મનુષ્યો માટે જ કનાના પ્રતીક બની રહે છે વીજળી જેમ એક તરફ છે, એવું એ મનુષ્યોનું જીવન પણ તરફ મની પ્રમાણી ગયું હોય છે એવાને કનાસાધના કંઈ મામતી નથી પ્રેમમા દીવાના બનેનાને પણ માની જરૂર નથી એના પ્રેમથી જ ભગપૂર ટોનાથી એક જ નર પગ એવું જીવનસંગીત મમ્યુ રહે છે સસારમા સર્વની સાક્ષના પૂણું થઈ નથી એનાની ગસતુલ્યા માના સર્જનમા પૂણું થાય છે

મનુષ્યની આમપામ અપાર જીવનનીના વિશ્વતરી રહી હોય છે રંગો અને રસરોપોના અધાતો પ્રમાણતો તે અનુભવતો જ હોય છે અને તેના સચય મનમા થતા જ ગઈ છે એવું પુન પુન નમરણ કરી માનવી ફરી ફરી એ જીવન જીવના પ્રયત્ન કર છે એને આપણે કલ્પના રહી શકીએ આ કલ્પનાજીવન ભગભગ દરેક જણમા હોય છે એટલે કે દરેક માણસ વ્યવહારજીવન અને કલ્પનાજીવન એમ બે જીવન જીવી ગયા છે એ મે જીવન વચ્ચે ચોક્કસો ભેદ એ છે કે વ્યવહારજીવન દરેક પ્રસંગને અનુસરી તેને કતવ્યારૂઢ માને છે, કલ્પનાજીવનમા પુર્વાનુભવતી ભૂમિતિ સાક્ષારકાર માત્ર બસ થાય છે વ્યવહારમા ભય દેખાય અટકે નાસનાની જરૂર પડે છે કલ્પનામા તેનો નિકપ માત્ર થાય એમ નાગતવિક અને કાલ્પનિક જીવનમાં અનુભવ અને અનુભવથી મૂલ્ય ફરી જાય છે

આપણે કેાઈ ગિનેમા ફિન્મમા રેનવ ગેશન જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રેક્ષક દીવાથી ઉતારુએની હીલચાન પર નજર માત્ર નાખીએ છીએ, પણ આપણે ત્યારે ખરેખર રોશનમા

પંસેન્ગર હોઇએ છીએ ત્યારે કેવળ આપણે પ્રેક્ષક નથી રહી શકતા પણ પોતાના સામાનની અને બહાર નીકળવાની મૂઝવણમાં પડેલા એક પાવનો અનુભવ કરીએ છીએ. એવી જ રીતે ધરમાં બેસી એક બારીમાંથી બહારની હીલચાલ જોવા કરીએ તેમાં અનેક માણસોની આવગળ તટસ્થ વૃત્તિથી જોવા કરીએ છીએ, પણ એકાદ પરિચિત વ્યક્તિ દેખાતાં આપણું મન ઊછળી પડે છે અને તેને બોલાવવાનું કે ખગર પૂછવાનું મન થઇ જાય છે. આ રીતે કલ્પના અને વાસ્તવિક જીવન વચ્ચે ફરક પડી જાય છે. દૈન્ય કલાનું કામ વાસ્તવિક જીવનની નકલ ઉતારવા કરતાં તેનું કલ્પનાસજ્જન કરવાનું જ રહે છે બાળકોને કહો કે તમે જે જોયું હોય તે ચીતરો, તો તેઓ વાસ્તવિકતાનો કશો જ ખ્યાલ લાગ્યા વિના કોઇ અજ્ઞ નિવાસથી અને સરલતાથી પોતાના મનમાં ધારણ કરેલી આકૃતિ દોરવા બેસી જશે. એ જ એમનું કલ્પનાજીવન.

ચિત્રોનું પ્રધાન કામ આ કલ્પનાજીવનને જાગૃત અને ધૂણું બનાવવાનું છે. તેની મુખ્ય શસ્ત્ર એ છે કે તેમાં જીવનનો તટસ્થ અનુભવ જ મળે વાસ્તવિકતાના સાલિધ્યમાં જે બ્યવહાર અનિવાર્ય બને તેને તેમાં જગા પણ અવકાશ નથી. કલાની સૃષ્ટિમાં ખરેખરી હયાતીના કાનૂનોના બંધનથી મુક્તિ રહે છે, એટલે તેની નૈતિક જવાબદારી પણ રહેતી નથી. ખરેખર જીવનમાં આપણી સામે કોઇ માણસ પડી જાય કે તુરત દોડીને તેને મદદ કરવાની ફરજ ઊભી થાય છે; પણ ચિત્રમાં તો કોઇને લોહી નીકળતું ચીતરાયું હોય અથવા મરતું બતાવ્યું હોય છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે તે આધાત કરે એવો કોઇ ખરો પ્રસંગ નથી, એટલે તે લાગણીના રમરણનો તટસ્થ અનુભવ માત્ર રહે છે.

આવું કલ્પનાજીવન ઓછાવતા અશે દરેકને લાગે હોય છે. તો તેનો અર્થ શો? આવા રસોદ્રેકો કે લાવેદ્રેકો જે યોગ્ય વર્તનને પ્રેરનારા ન બને તો તે કડક નીતિપાલકોને મનુષ્ય ધાવનારા અને તુકસાન કરનારા બાને છે. આવા જનો માટે બે જ નિષ્ક્રિયો

શક્ય છે: એક તો કલ્પનાજીવનને વારતવિક જીવન જેવું જ નિહાસમેળી ગણી તેને જાણી દેવું; બીજો અભિપ્રાય એ છે કે કલ્પનાજીવન નીતિને દૃઢ કરનારું છે, માટે કોઈ પણ પ્રયાસે તે નિકસાવું જોઈએ. રસિકન જેવા સમર્થ કલાચિતકે આવો જ મત ગ્રહણ કર્યો છે અને એમ કરતાં જાતને ભ્રમમાં રાખીને પણ એણે તેવું સમર્થન કયું છે.

પણ હજી તો ધર્મનો સવાલ ઊભો છે. ધર્મ પણ કાર્પનિક સ્વરૂપ છે. ધર્મ તો દાવો કરે છે કે તેની સીધી અસર વ્યવહારજીવન ઉપર ખૂબ છે. ધાર્મિક જીવન ગાળતા અરેખરા સજ્જનને પૂરો તો એ તો વ્યવહારને અને ધર્મને લેવાદેવા નથી એમ કહેશે. ધર્મ તો મનુષ્યની આધ્યાત્મિક સુધારણામાં મદદગાર બને છે. તો પછી કલાકાર પણ કહી શકે, કલ્પનાજીવનની સપૂણતા અને જરૂરતા કરવાથી સંસારી જીવનથી કોઈ ઉચ્ચતરને મહત્વપૂર્ણ અસ્તિત્વ મળે છે. ટોલ્સ્ટોય એવું મનાવે છે કે જે કલા જીવનમાં સન્માન પ્રેરતી જાંતિ જગાડે નહિ એ બધી જૂઠી છે. વાઘનું આક્રમણ વણવનારો જોતાંજોતે જગાડી શકે એવું વણન કરે તો જ એ કલા એમ તેમથી સાર નીકળે છે. ટોલ્સ્ટોય આ સાત્ત્વિક જાંતિપ્રેરક શક્તિના આધારે કલાનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમણે તો એટલી દૃઢ કહેવાની દિમત કરી છે કે માધ્યમ એન્જેલો, રાફેલ, દિશ્યા અને ખીધાવનની કલા પણ—અરે, કેટલોક અંશે એમનાં પોતાનાં બધાં લખાણ એ પણ—જૂઠી અને લખાડ કલા છે.

કલા પરનો આવો અભિપ્રાય તેના પ્રચારકને એકદમ દુઃખ પાડી દે એવો જ છે. અને મૂઝવણ ધાય છે કે વિશ્વવ્યાપી બની રહેલી આ માનવપ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય ગમે તે ગણો, પણ તેનો આખરી અન્તમ આ જ છે. શું ? તો એને કલા નામ જ ન આપીએ, અગર તેની કસણી કાઢવાનું બીજું તોણ જોધીએ. જીવનસુધારણા જ કલાનો એકમાત્ર દેવ હોઈ ન શકે; પણ મનુષ્યની અતઃકરણની વાચા તરીકે જ તે સુયોગ્ય છે, એટલે કે તે કલ્પનાજીવનની આયેખિની છે.

તો હવે વાસ્તવિક જીવનમાં કયાંય પણ જાય એવું નહિ કે ઉપયોગ સારું નહિ એ રીતે માણસે કરેલું કંઈ પણ સર્જન-માત્ર કલ્પનાજીવનના સુપોષણ નાટે જ કરેલું સર્જન-કયા ગુણો ધરાવતું હોવું જોઈએ ?

अयमित्यपरोक्षवमुक्त तद्विविध भवेत्

विषय स्वप्रकाशत्वाद्वિषयान्येवं तदक्षिणात् ॥ (પંચદશી ૭-૪૬)

તેનાં કશું જોઈએ માણસ કિયાનિવત ન જની જાય અને અસંકિત પામ્યા વિના તેનો રસારવાદ લઈ શકે એ રસારવાદ લેવાને આપણામાં સ્વાસ્થ્ય હોવું જોઈએ, આપણી મનોવૃત્તિઓમાં એક જાતનો નિગ્રહ હોવો જોઈએ; નહિ તો મન વિસ્ફોજ અને મુશ્કેલીમાં પડી જાય છે. રસસ્થ સાથે લીલાવૈવિધ્ય હોય તો જાગૃતિ અને ચેતના રહે

एकं यत्तु मनोराज्यं निर्विकल्पसमाहितः ।

सुमथादः क्रमस्तोऽपि तविकल्पसमाधिना ॥ (પંચદશી ૪-૬૧)

मनसो निवृद्धीतस्य लीलामोगोऽल्पकोऽपि यः ।

तमेवालम्बितार मिलित्वाद्वહુ મન્યતે ॥ (પંચદશી ૭-૧૪૯)

કુદરતમાં ફૂલો એક કુદર દૃષ્ટાંત છે. ફૂલોને જોતાં આપણને ખરેખર અનાસક્ત આનંદ અને આકર્ષણ થાય છે અને તેમાં રસોર્મિઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે પરંતુ કલાકૃતિમાં વિશેષ તત્ત્વ એ છે કે આપણને અનુભવ કરાવનારનો હેતુ અને પ્રેરણા સાથે આપણો સંબંધ થાય છે. જેમ ફૂલો પ્રગટ અને ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ એમાં ઉતારેલી ઊર્મિઓ એના સર્જક સાથે વધુ ગાંઠ પાડે છે. આપણા અંતરમાં કંઈક ધણા વખતથી હતું, પણ આપણને ખ્યાલ નહોતો તે પર એણે સ્વનિવેદન કરતા પ્રકાશ પાડ્યો. આવો અનુભવ થવો રસપ્રતીતિ માટે જરૂરનો છે.

રસોજ્યમાત્મા

આત્મા રસરૂપ છે એમ કહી ગયા, પણ આંતર જીવનની ભૂખ પૂરનાર ઝસોને ઝાગખ્યા નહિ તો જીવનનો શો અર્થ ? એ કલ્પિત જીવન મનુષ્યને કેટલું જરૂરી છે એનો સચોટ

દાખલો બાળકના દાનગઢ છે માતાના શબ્દો કે લાપા બાળક સમજતું નથી પણ રોતા બાળકની વ્યાકુળતા સાત ધરના માતા ગાય છે ત્યારે એની સ્વસ્વદ્ધરીએ બાળકના ચિત્તને રૂપશે છે અને તૃપ્ત બની સમાધિ પામે છે મોગ થએલા મનુષ્યાગ્રક માટે કનઠ એ કાવ્ય કન્વાને જ નિર્માએની છે સતત વિતોના સમાધાન અને આદામ માટે અથવા મુદ્દ જનારી દેતા નિત્ય જીવનના પ્રસંગોમાથી અવગ પાડી આનંદ જીવનને ઉદ્દીપન અને પોષણ આપનારી એ દિવ્ય જડીભુટ્ટી છે

કલાની પ્રશસ્તિમા સૌંદર્ય વ્યખ્યા ધણી વાગ ગુચ્છનાઇ જતી દેખાય છે સૌંદર્યની મીમાસા એના મધ્ય વિવિધોએ કરી છે કે તે માટે છેવટન કહી નાખવું એ ધૃષ્ટતા ગણાય શ્રદ્ધાએ માનવશરીરના ઘાટ અને સુડોળપણને સૌંદર્ય માનીને એ પરિપાક મેળવ્યા પહેલાં તેમા વિકૃતિ આણી દીધી એની જૂન ભરિંધમા ન થવી જોઇએ કનાકુનિમા સહેલું સુસખ ન અને લીલાવૈરિધ્યને અનુભવ થાય છે ત્યારે આપણને તે સુદર લાગે છે, પણ તે દ્વારા આપણા મનોભાવોમા પણ મુસવાદન અને લીલાવૈરિધ્યને ઉદ્દેક થાય તે વિચારકર્ષક સૌંદર્યનો આશય પણ નથી રહેતો આ કારણે જ કલાસૃષ્ટિમા ન એ, ગરડો, અસુરો અથવા વિકૃત લાગતા સ્વરૂપોના આનેખનો અન પ્રતિમાવિધાનો આકર્ષક અને પ્રેક્ષણીય બન્યા છે

આ રીતે સૌંદર્ય શબ્દ એ અર્થમા સમજવાનો રહે છે એક તો જેમા ખાસ નંત્રાકર્ષણ છે તે સૌંદર્ય, અને બીજું જેમા ચિત્તનું સપાનકાવ્ય અને ચીનાલવ પ્રકાર થયું હોય તે એટલે કે સદાચ કુરૂપતાને પણ તેમા અવકાશ છે કે પનાજગતમા એનો જેટલો પ્રબળ આવિર્ભાવ અને જાપ પડે તેમલા દરજ્જે તેનો આનંદ મળવાનો છે

કરવાને બહાગના ઉત્તેજો અને આધારો લેવા દેડતુ પડે છે આ સમગ્રતા સાધવાને ચિત્રમાના સર્વ આકર્ષણોને ચિત્રમાં સમતોલપણે કેન્દ્રિત રાખવા જોઈએ. એ સર્વાવલોકનથી આપ ચિત્રની મર્યાદામાં ધૂમી વળે છે

કોઈ પણ ચિત્રનું સંયોજન આ પ્રકારના જે વિવિધ વ્યવસ્થા-બધનો હોય તે પર મૂલ્ય પામે છે કેટલાકે માત્ર [મનઅર્થી] આકારોના વ્યવસ્થાબધનો ગોઠવે છે, પણ જે ધડીએ એક રેખાનું બળ કોઈ માનવીના ગરદન ઝુકાવનું બને તે જ ધડીએ તેનું મૂલ્ય ફરી જાય છે, કારણ કે તેમાં આખનર આકર્ષણનું કેન્દ્ર જુદી દિશા બતાવે છે એટલે કે ભૌમિતિક પરિબધનોનો હિસાબ આવી રીતે ચિત્રોમાં વિશેષ પામે છે અને ઘણી વાર અટપટા દારમાં આવી જાય છે.

જુદા જુદા પુરોષોમાં જુદા જુદા સપ્રદાયની કળાઓમાં આ રેખા-પરિબધનો, આવેગ અને આલેખનમાં અનેક પ્રકારો થયા છે પણ કપડાંના લાત પરના ભૌમિતિક ચિત્ર-સંપાદનકાર્યમાં જે સમય અને ઉકાનદાર યોજનાની જરૂર પડે છે એટલું રેખાબધન સાધાવણું ચિત્રમાં જરૂરનું થતું નથી. આ ચિત્રસંપાદનમાં પણ બે પ્રકાર આપણે જોઈએ છીએ માત્ર એક ચોક્કામાં નાખેલા ચિત્રની અદરના આકર્ષણોનો ભાર સમજવાની આપણને ટેવ પડેલી છે પણ બીજા ય ચિત્રવ્યવસ્થા છે તે ધ્યાનમાં લેના જોઈએ. હિંદના પ્રાચીન ભીતચિત્રો જોના વેળા મોટા વિસ્તાર પર તમારી આખા નિર્દોષ કૃત્તી જાય છે અને જાણે તમારા ચિત્ર ઉપર કથાના પ્રાદર્શની પેઠે ગ્રહણની દૃષ્ટિકોટી પથરાતી આવે છે એમ એમ આખી કથા સમયરૂપે ચિત્રને સમર્પાય છે ચીત્રમાં ચિત્રો લાખા રીપચુઆમાં હોય છે, એટલે એક હાથે ઉમેળતા જાઓ અને બીજે હાથે નીટતા જાઓ તેમ સમગ્ર ચિત્રવેય નિરખી લેવાનું, જેમાં આખો ય કમ સમજાય અને મન પર તેનો આનંદ છવાય જાણે આપણે કોઈ પ્રદેશ ઉપર લખો પથ કાપીને ચાલ્યા ચાલ્યા દોડીએ અને તેના સુદર ગમણો એક પછી એક જિજ્ઞાસા હોય એવું લાગે. આ જાતની સમગ્રતાનું

ભાન કવિતા અને સંગીત ક્ષેત્રે જ, અને દૃશ્ય કલામાં ઉપરોક્ત પ્રકાર તેને મળતો જ છે. એમાં સફળતા ત્યાં જ છે કે ત્યારે આકૃતિઓના દર્શનથી પૂર્વાપરનો સબધ અને સરમરણની સાંકળ જળાય આ ચિત્રો પર જેમ આખ ફરે તેમ મુસપાદન અને લીલાવિવિતરણ (variety)નાં તત્ત્વો આપણા ચિત્રને પણ એ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. આવાં ચિત્રોને લૌભિક શોકમાંનું બંધન ન હોય છતાં તેમાં સમગ્રતા હોય શકે.

આ તો માત્ર નેત્રાકર્ષણ કરનાર તત્ત્વોની વાત થઈ, ચિત્રમાં ભાવોદ્રેક શી રીતે થાય છે તેનો વિચાર તો 'ચિત્રનાં પડગો'માં થઈ ગયો છે.

આપણને લાગ્યું તો છે કે કળા મનુષ્યના આંતરજીવનના વિકાસ અને ઉત્ક્રાન્તિ માટે અનિવાર્ય છે. સંસારજીવનના સૂરોને જગાડવા કે સંયત કરવાનું કાર્ય તેનાથી જ થાય છે. પ્રથમ પહેલી શારીરિક જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાની કુદરત ફરજ પાડે છે. પણ આપણને લાગે છે કે એ જરૂરિયાતો પૂરી થયા પછી જ આપણું ખરું જીવન શરૂ થાય છે; એથી જ જેમના જીવનમાં એકનું પેટ ભરવાનું વેતરું રહે છે તેમને સાચી રીતે માનવ-જીવનનો દૃઢ મળ્યો જ નથી.

આથી જ મૂડીવાદમાં ધનસંચય એક ઠેકાણે રાખી આવા કાળાસંઘો (ખરું જોતા નકામા) કરવાની વાતો કરવામાં આવે છે એક વખત અમીરાનોની સખાવતો માટે પણ એવું જ કહેવાતું. મહાન કૃતિઓ માટે અને મહાન શોધો માટે ધનવ્યય આવશ્યક બને છે, પણ તે આપે કાણ? કેટલાકો પહેલાંના રાજ્યાશય અને કુબેરપતિઓને સલાહ છે, પણ આજે તો સમગ્ર પ્રગ્નના રાજબહારો માટે જ આજુ પડે એટલું કામ પડ્યું છે. સવાલ એ છે કે કલાકારે કાંઈની પસંદગીનું કામ કરી આપણા મથવાનું છે કે પોતાની ભિમ્બા ઉડેલી ઝાળખનાનું?

શ્રીમંતો, ગણ્ય કે ગજસત્તા જે કાંઈ ધન આપે છે તે તેની શરતોના બંધન મૂકતા જ રહ્યા છે, અને એમ છતાં પૈસાથી ન મળે એવું તત્ત્વ ખરીદવાની ઉમેદ રાખે છે. સી, મહાન,

ગાડીપોઝા વગેરે ખરીદી શકાય તેમ કળા મેળવી શકાય એમ તેઓ માને છે અને ચિતારો, ચિત્ર વેચનારો અને તેમના મદદગારો એમ બની શકે તેની ખાત્રી આપે છે. પણ સૌંદર્યનો ચેતનસ્પર્શ એમ શી રીતે મળે ? ને માટે તો પોતે જીવનભર પ્રયત્નમાં રહેવું પડે. જના મહાશ્રીમતી સન્મેગચાલ એ પ્રયોગ સાધી શકતા અને પોતાના માનીતા કલાકારોને યથાનુકૂળ જીવનનિર્વાહ આપી તેને યથેચ્છા કળાવિહાર કરવા દેતા.

હિંદુસ્તાનમાં એ બંને વર્ગ ચરી ગયા છે, યુરોપમાં ૧૯ મી સદીમાં મરી ગયા પછી તો એમના નામે બીજાઓની બાબત થઈ પડી છે. આજે ક્યાંએ કલાકાર કલા આપી શકે નથી, પણ દરમાસ કામની ધૂસરી નીચે જીવનભર વહી ગયા છે. ખરીદદારોમાં એ વાતની ખબર પડી કે તેમને કલા મળતી નથી, એટલે તેમણે અજુગમે પામી જૂનકાળની વિરમૂલ કનાની ખરીદીઓ કરના માડી છે. એમાં જે પછી વેપારીવિદ્યાએ બનાવટી નમૂના ચલાવ્યા, એવું થ કહેનારા મળશે કે નવા ઉપર જૂનાની ઢાપ હોય તો ખરીદીએ દિલના રાગઓ અને રજવાડામાંથી કળાનો સમાદર સદતર નાશ પામ્યો છે અને તેને બદલે તેમના યુરોપી મિત્રોની પસંદગી અનુસાર જીવન અને પંચિચિત્તિ ગોઠવવને શોખ લાગ્યો છે એટલે યુરોપની દરનાજ થતી ક્યાસામઝી અને બંગાર આપણા દેશમાં બરાતા જાય છે એમના વડવાઓએ જે કંઈ ક્યું તે માટે ઉપકાર કે આદરની લાગણી બતાવનાર પણ કોઈ રહ્યું નથી અને દિલ કલાકાર માટે અરપચડુન રહ્યું છે.

ખીજ તરફ દેશની યુનિવર્સિટીની ધોર બેપરવાજ અક્ષમ જ રહેશે. એ જ યુનિવર્સિટીએ જહાર પાડેલા જે માણસો અધિકારીઓ શિક્ષણપ્રેક્ષતા અને પત્રકારો થયા, તેમણે ક્યાનો ગબીગ અબ્યાસ ચિત્તન કે આદર કરવાનું એક પણ પગલું લયું નથી એટલે આજે તો ચિત્રકારને જે આવ્યું તે હામ કરી નક્કી જવા સિવાય છૂટકો રહેા નથી.

પૈસા અને આજીવિકાનો લોભા મમે તેનો ચિત્રકાર પણ સમજે કે કોઈ પણ તરવરાની કે વિદ્યાની જેટલો જ તે વિદ્યા

કે કના વેચના અમમથ અને નારાજ છે. તે પેલા કમાવા પ્રયત્ન કરે છે એટલા જ માટે કે પોતાની સર્જક શક્તિઓને સ્વનત વિભાસ આપના કોઈક નિમે પણ પોતે તક મેળવે કનાના ખરીદનાગ એને પેમાને બે વે કળા પ્રવૃત્તિનાની તકો મેળવી આપે તો તે વધુ ઉપકૃત બને પણ તેમ કોઈ કરતું નથી ચિત્રકારના મનમાં ખરીદદારો તન્હ એક પ્રકારની દાઝ બિનરાય છે અને તેનું મન લીધેના કામમાં રનજદે ચડી જાય છે. નહિ જ, કનાકાર કોઈના માટે કામ કરી શકેજનહિ તે પોતાનું જ આત્મસન્ન કરના છતેજર છે એથી જ એનો જન્મ સાથક બનશે અને આત્મસન્નથી જ તે માનવજાતિને સમૃદ્ધ થોગર કછક આપી શકશે

પ્રગતના કે પનાજન માટે જોઈતી સર્જક કલાઓને પોપણ આપના પ્રજામાં ધન તો ઘણું છે પણ તે મોટરકારો હોય એટલા ચિત્રો પણ ન ખરીદનારા શીમતોને તો બાદ જ કરવા જોઈએ જે ખગ સમજી અને કદગદાન માગમે પોતાના પરસેવાની કમાણીમાંથી નાના નાની ગકમે ખરીદીને ચીજો વસાવી સમાજને ખૂણે પડેલા કનાકારીગરને પ્રમશ અને નિર્વાહ પહોચાડે છે તેઓ જ પોતાના દેશની કનાકારીની સાચી મેના કરી રહ્યા છે જે દેશની નહેચણી એવાના ભાગે જાય તો તેઓનો સમૃદ્ધ દેશનો અમૂલ્ય કલાનારસો બની રહે

પણ આજે એ મધ્યમ નર્મ ઉપર જમાનાની બીસણ છે એથી આજે કનાકાર, કવિઓ અને નવવિભાકારોની પેડે છતર ઘઘા ઉપર નિર્નાદ કરે તો જ તે પોતાની સ્વભાવિક સર્જના સાચી શકે

ઘણા કવિઓ માન્યરો અમનદારો કે નોમરિયાતો છે, કોઈને સ્વનત આજ્ઞાનથી તેમ જ મોગ, ભાજના સારા ચિત્રમરોને ખણુ સિક્કો, કામદારો કે ઘઘાથી જનનુ પડે છે તેમના રનનિમિત્ત ચિત્રો તો મિત્રોનો આનંદ આપનાને કે પ્રદર્શનોના પ્રદોકાન પ્રોકામ આપનારો જ તેમના પ્રજનમાં પડયા રહે છે મારી પૂરી જાણનાગા એક પુખ્ત ઉમગના સારા કનાકારને

ધરમાગ્રના દનાખુથી ચિત્રો સાચવવાની અગત્ય પડી, એટલે ચાકીમાં તેણે ચિત્રોની ખરેખરી દેખાઈ કરી. બીજા એક સહદય સફળ કલાકાર તે વખતે પહોંચી ગયા અને થોડાં ચિત્રો ખચાવી લીધાં

પ્રદાશકો, ધર્મસંસ્થાઓ અને બેચારી સંસ્થાઓને તે શુદ્ધ કલાની પડી જ નથી. ધણુ પ્રદાશક અને લેખકો પોતાના પુસ્તકોમાં ગમે તેવાં ચિત્રો મુકીને પોતાની કલાભિરુચિ સતોષી લેતા જણાય છે. કલાવિદ્ નેના વિષે ગુ ધારે છે તેનો પણ તેમને વિચાર નથી ગમે તેવાં ચિત્રો લેખને બધખેસતાં થયાં એટલે આદ્યુ. ધર્માચાર્યો અને સદિગ્રવાળા દેવદેવીઓ અને ધર્મપ્રચારનાં ચિત્રો તથા દયાઓનું કામ કુશળ કલાકારોની દેખરેખ નીચે મુકે તો નૂતન નચ્ચારવાળી પ્રગતિ પણ તેનો વિરોધ નહિ કરે, કારણકે એ રીતે પણ પ્રગતી કલ્પનને કંઈક સુદર, સુચિત્ર અને ઉન્નત તરન મગમે કાશીમાં સારનાથના નવા મંદિર મુળગથકુટિવિહારનું ચિત્રકામ આ પ્રયાતો ઉત્તમ નમૂનો છે. આવા કામોમાં કલાને યથેચ્છ વિહાર અને આયોજન મળી રહે છે.

કલાના નવા જૂના સમ્રાટોની તકરારોમાં પડવું નિરર્થક છે. જે કંઈ સુન્દર અને પ્રેરક દશે તે તે યુગની ચિરંતન સમૃદ્ધિ બની જ રહેવાની છે પ્રગતિ કરવા ઇચ્છતી કોઈ પણ જનતા જ્યારે પોતાના કલાકારનું સન્માન અને કદર કરી શકે ત્યારે જ દેશનું સદ્ભાગ્ય મગાયુ ગણાય, અને એવી જ માનભરી સ્થિતિમાં કલાકાર વધુ સત્વશાળી સ્વનિષ્ઠ અને પ્રભાવક કલા સર્જી શકવાનો.

મારા આ કલાપ્રસ્તાવમાં મારાથી જાણેઅજાણે સદિગ્રવાળો કોષ થઈ ગયો હોય એવું મને લાગે છે; પણ વિદ્વાનો કલાના કિશોરક અભ્યાસી પામેથી ભાષાની સપૂર્ણતા અને સચોટતાની આશા ન ગણતા તેને નિભાવી લેવાની ઉદારતા બતાવશે એવી મને સપૂર્ણ અપ્પા દલી એટલે જ મેં મારું નિવેદન કરવાની મૂલતા કરી છે જે પ્રેમ અને સહભાવથી મને સમેલનના સચાલકોએ અને પ્રાગતમંડળે તક આપી છે તેનું

પણ મારા ઉપર તેમ જ કનાજગત ઉપર દુભેશા રહેશે મહારાષ્ટ્રે મુબાઈની સાહિત્ય પરિષદ સાથે કલા પરિષદ યોજવાનો ઉપક્રમ હમણા જ ધડ્યો છે, એ જ અરસામા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ કલાને 'ઐરવભયુ' સ્થાન આપી, ઇતર પ્રાંતોની નજરમા તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે હુ આશા રાખુ છુ કે ભવિષ્યમા ઉત્તરોત્તર એનાં તેજ અને પ્રભાવ વૃદ્ધિગત થતા રહેશે

આજે તો આને 'અરુણ કે ભળકિયો' કહો, પણ તેની પાછળ આવતા સૂચનો પ્રકાશ અવસ્થા એકદા ગુજરાત ઉપર ઝળહળી રહેશે ✖

✖ ઓંચસૂચિ

- ૧ ચિત્રવજ્રકમ્ by Abanindranath Tagore D Litt C I E
- ૨ Vision & Design by Roger Fry
- ૩ Beauty looks after herself by Luc Gill
- ૪ પંચદશી

શ્રી. નન્દનિ દ્વારકાદાસ પરીખ
પ્રમુખ અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સભ્ય
તેરમું અધિવેશન કચ્છી
૧૯૮૭-૮૮

“અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર” વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખનું

વ્યાખ્યાન

૭

નવીન અર્થરચના વિષે વિચાર

આ સંમેલનના ‘અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર’ વિભાગનું પ્રમુખપદ મને આપવા માટે આ સંમેલનના કાર્યવાદકોનો હું ઝાણી છું. આ પદ માટેની મારી યોગ્યતા કે અધિકારનો વિચાર કરીને તો મારે અમાનભર્યા પદનો ઇનકાર જ કરવો વ્યવસ્થિત હતો. પરંતુ આપ સૌ પ્રેમભાવથી મને નિભાવી લેશો એવા વિશ્વાસથી મેં એનો સ્વીકાર કરવાની હિંમત કરી છે. અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર વિષેના સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી મેં ખાસ કશો ફાળો આપ્યો નથી. બહુ બહુ તો હું એટલો જ દાવો કરી શકું કે આ શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં મને રસ છે. જોકે વિવિધ પ્રકારના બીજા વ્યવસાયોને લીધે હું તેનો બરાબર અભ્યાસ કરી શક્યો નથી. એટલે મારા લાપજમાં આપ સંગમસૂત્ર શાસ્ત્રીય વિવેચનની આશા ન રાખશો. આમજનતાની સાથે હજારાંમળતાં અને તેમની વચ્ચે કામ કરતાં આપણી સમાજરચના અને અર્થરચનાનું જે નિરીક્ષણ કરવાનું મને મળ્યું છે તે ઉપરથી આપણી અર્થરચના વિષે સૂઝેલા છતાંજવાયા વિચારો જ હું દર્શાવી સમીચ.

વખતના આપણા પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું હતું તેમ “સમાજશાસ્ત્ર એક વિશાળ મહાસાગર છે, કે જેમા અર્થશાસ્ત્ર, ધાગશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, સમાજરચના ઇત્યાદિ અનેક નદીઓનાં નીર મળી જાય છે” એટલે કે અર્થશાસ્ત્ર તો સમાજશાસ્ત્રની એક શાખા જ છે છતાં આ વિભાગનું નામ ‘અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર’ કેમ રાખ્યું હશે? એ પ્રશ્ન સહેજે થાય છે, એમ હોય કે આ યુગમાં અર્થશાસ્ત્રને ઘણું મહત્ત્વ અપાય છે અને સમાજવ્યવસ્થાનાં બીજાં અંગોની રચના-કાયદાની, રાજ્યતંત્રની નીતિતંત્રની સંસ્કારવ્યવહારની-એ બધી સમાજની અર્થરચના ઉપર આધાર રૂપે છે અને અર્થરચનાને અનુસરે છે એમ મનાય છે એટલે અર્થરચનાના મહત્ત્વનો નિર્દેશ કરવા તેને લગતા શાસ્ત્રનો જુદો નામનિર્દેશ કયોં હોય. એક ભાષણમાં સમાજશાસ્ત્રની બધી જ શાખાઓ વિષે વિવેચન કરવું મુશ્કેલ છે એટલે મારો વિચાર માટે જાગે તો અર્થશાસ્ત્રને લગતા વિષયોની જ ચર્ચા કરવાનો છે. છતાં બધાં સામાજિક શાસ્ત્રો એકબીજા સાથે એનાં સંકળાયેલાં છે અને એકબીજા ઉપર એટલી અસર પાડે છે કે તેની એક શાખાનો વિચાર કરતાં બીજી શાખાનો વિચાર આવી તો જવાનો જ.

પરસ્પરાવલંબી શાસ્ત્રો

તમે વર્ણવ્યવસ્થાનો વિચાર કરો. કુટુંબવ્યવસ્થાનો વિચાર કરો, કે ક્ષમતી વિવિધ પ્રકારોનો વિચાર કરો તો તેના યુગમાં સમાજની અમુક અર્થરચના માલૂમ પડશે. જુદા જુદા ધધાને અંગે વર્ણવ્યવસ્થા યજ્ઞ, સમાજના અમુક મુખ્ય મુખ્ય ધધાઓ માટે સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા જ અનુકૂળ હતી અને આજે પણ કેટલેક દેશોમાં છે; વર્ણવ્યવસ્થામાથી લગ્નસંબંધોની અમુક મર્યાદાઓ બધાં. આમ આ સામાજિક સંસ્થાઓના ઉત્પાદક કારણ તરીકે અમુક પ્રકારની અર્થરચના માલૂમ પડે છે. છતાં એ ક્યાર એ રચનાને અનુસરીને સમાજની અમુક સંસ્થાઓ રૂઢ થઈ ગઈ પછી એ સંસ્થાઓની અસર સમાજની અર્થવ્યવસ્થા ઉપર પડવા વિના રહેતી નથી. અર્થશાસ્ત્રના શ્રમનિબાજના તત્ત્વને અનુસરીને જ આપણા દેશમાં વર્ણવ્યવસ્થા હસ્તીમાં આવી અને તેનો

વિકાસ થયો એ રીતે સંકા નથી. પણ અર્થ એ કાંઈ માણસનું ઇતિસાર નથી. એટલે સમાજના આર્થિક વિકાસમાં સદાયબદ્ધ થવા ઉપરાંત આપણી વ્યવસ્થાએ—જ્યાં સુધી એ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહી ત્યાં સુધી—રાજદારી, સાંસારિક, નૈતિક તેમ જ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આપણે વિકાસ સાધ્યો. એટલે આજે આપણી અર્થ-વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર કરતી વખતે આર્થિક ઉપરાંતનાં જીવનનાં બીજાં અંગોને પણ પોપણુ આપનારી વ્યવસ્થાનો આપણે હેઠ લેવાડી શકીશું નહિ એ વ્યવસ્થાનાં વિકૃતિરૂપ આપણી જાતિએ આપણા વિકાસમાં અંતરાચર્ય થઈ પડી છે એ વળી નોખો જ પ્રશ્ન છે. એ જાતિએને આપણે કાઢી નાખીએ અને આપણી જુની વ્યવસ્થામાં પણ જેટલો સુધારો કરવા જેવો હોય તે કરીને તેનું પુનરુજ્જીવન કરીએ તો તે દ્વારા અર્થ સિવાયનાં બીજા ક્ષેત્રમાં પણ પ્રગતિ સાધી શકીએ. આવું જ આપણી જુદી જુદી રાજદારી સંસ્થાએ તથા માસકીલક, વાર્ષિક વગેરે કાયદાઓને વિષે કહી શકાય. આપણી અર્થ-વ્યવસ્થાને અનુસરીને સમાજની સુખસગવડને અર્થે અમુક રાજદારી સંસ્થાઓ અને અમુક કાયદા હસ્તીમાં આવ્યા. પછીથી અમુક અશે જીવનના બધા જ ક્ષેત્રોમાં સમાજનો વિકાસ સાધવામાં તે સફળ થયા અને આજે આપણી એ જ સંસ્થાઓ અને એ કાયદા આપણા આર્થિક તેમ જ બીજા વિકાસમાં અંતરાચર્ય પણ થઈ પડ્યા છે, અને તેમાં સુધારો થાય તો જ આપણે આપણી અર્થ-વ્યવસ્થામાં સુધારો કરી શકીએ એમ છે. એટલે આજે તો રાજદારી અને કાયદાને લગતા સુધારા ઉપર આપણા આર્થિક સુધારાનો આધાર છે એમ કહેવાય.

અર્થ અને ધર્મનીતિ

આ બધું તો ઠીક, પણ કેટલાક એમ માને છે કે અર્થશાસ્ત્રને નીતિશાસ્ત્ર અથવા ધર્મનીતિ (ethics) સાથે તો કશી લેવા-દેવા જ ન હોય ખરી રીતે જોઈએ તો જનસમાજનું કલ્યાણ એ જ ઉદ્દેશ બન્યો શાસ્ત્રોનો છે, અને તેમાં જે સમાજના આર્થિક કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ધર્મ એ તો સમાજનો પ્રાણ છે એટલે

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ધર્મ અથવા નીતિના વિરોધી હોઈ જ ન શકે. પણ આપણામાં એવી માન્યતાએ ધર ક્યું છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક લાભનો અથવા સ્વાધનો જ વિચાર કરવાનો છે અને નીતિશાસ્ત્રમાં દલાલાવ અને પરાપકારનો વિચાર છે માટે એ બે શાસ્ત્રોનો મેળ બેમે નહિ. બેને બેમાં કરવા જતા આવનાં બેઉ બગડે આ બાબતમાં માધીજી કહે છે “ધર્મ અને અર્થ વચ્ચે મેળ ન હોય શકે એમ માનવું એ ઘેર અડાન છે જે મનુષ્ય અર્થને ધર્મ પર નિભર રાખે છે તેને અર્થલાભ થાય છે અને ધર્મલાભ તો થાય જ છે” જે વ્યક્તિ કે સમાજ ધર્માધર્મનો કે નીતિ અનીતિનો વિચાર ક્યાં વિના કેવળ સ્વાધને પ્રાધાન્ય આપીને પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તે આશ્રમમાં શિષ્ય થયા વિના રહેતો જ નથી, અને પોતાની પ્રગતિ કે કલ્યાણ પણ માધી શકતો નથી પરંતુ આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના મુળ પ્રવર્તકો એડમ સ્મિથ, રીકાર્ડો વગેરેએ અર્થ અને નીતિને અલગ પાડીને અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તારવ્યા તે અનર્થકારી નીતિયા.

અનર્થકારી સિદ્ધાંતો

માણસ અર્થપરાયણ છે અને સદાસર્વદા અર્થપરાયણ જ રહેવાનો, દરેક પોતપોતાનો સ્વાર્થ સામવવા પોતાનાથી અને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો; અને દરેક પોતાનું સલાહી લેજે એટલે પરિણામે સોનો સ્વાર્થ સધાશે, માટે વ્યક્તિની, મંડળની કે રાષ્ટ્રની અર્થપ્રગતિમાં સમાજે, ગળે કે ધમે વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી તમામ અર્થવ્યવહાર નિરકુશ હોયે જોઈએ, એવી જાતની દલીલ એડમ સ્મિથે કાઢી રીકાર્ડોએ એક એવા સિદ્ધાંત કાઢ્યો કે દુનિયામાં મજૂરીના દો માણસના જીવનની જરૂરિયાત માંડ પૂરી થઈ ગઈ એટલા જ રહેવાના જીવન નિતાન્ત આપસ્યક જરૂરિયાત કળાં મજૂરીના દો ઘટે તો મજૂરોમાં મરણ પ્રમાણ વધે એટલે તેમની સંખ્યા ઘટે અને ખપ અને છતના નિયમ પ્રમાણે છત ઓછી થાય અને ખપ વધે હોય એટલે મજૂરીના દર વધે તે મજૂરીના દો નિતાન્ત આપસ્યકતા કળતા વધે તો મજૂરોમાં મુખસગવડ વધના તેમની નરતી વધે, અને ખપ કળાં છત વધી જાય એટલે મજૂરીના દો પાછા પડે આમ મજૂરીના

દર ધડિયાળના લોલકની માફક ફરતા ફરતા મગ્નૂરોની નિતાન્ત આવશ્યકતા ઉપર આવીને નહીં થાય. તે વખતે ઇંગ્લેંડ વેપારમાં તો અગ્રણી હતું જ અને ભૌતિક શક્તિ દ્વારા યત્રે ચલાવવાની નવી નવી શોધોને પરિણામે મોટાં કારખાનાં ત્યાં ઊભાં થતાં હતાં. મોટી મૂડીવાળા વેપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓને આ દલીલો બહુ રુચી ગઇ અને મગ્નૂરોનું શોપણ કરનારા મિલમાલિકો તથા દેશપરદેશનાં બાજરોમાં લૂંટ ચલાવનારા વેપારીઓ આ અર્થશાસ્ત્રીઓની ઓપડીઓ લઇ પોતાનો બચાવ રજૂ કરવા લાગ્યા.

ધર્મનીતિનિરપેક્ષ સ્વાર્થના ધોરણ ઉપર પોતાના આખા અર્થશાસ્ત્રની ઔકસ રિમથે રચના કરી તથા રીકાર્ડો તો પોતાની ફલીલમાં નફ્ટાઈની દૃઢ વટાવી ગયો. અર્થશાસ્ત્રી નામ ધારણ કરનાર કોઇ આજે આ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારતું નથી. જે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અનુસાર અમુક વર્ગ છૂટે દોર પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે અને અમુક વર્ગ ગરીબાઈમાં જ રહે એવું સાત્ત્વ હોઇ જ ન શકે. કોઇ પણ સામાજિક શાસ્ત્ર લો. નેણે આખા જનસમાજના કંપાણની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ એ આજે સર્વમાન્ય થયું છે, છતાં આપણાં બાજરોમાં અને કારખાનાંઓમાં તો દૃઢ ઔકસ રિમથ અને રીકાર્ડોના સિદ્ધાન્તોનો જ અમલ થઇ રહ્યો છે અને એને પરિણામે સમાજના બધા જ વર્ગોનો—ગરીબની સાથે તરંગર વર્ગનો પણ—વિકાસ રૂધાઇ ગયો છે.

સામાજિક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ

સાધારણ રીતે માણસનું પેટ ભરાયેલું ન હોય ત્યાં સુધી તેને નીતિ કે ધર્મ સૂઝતાં નથી એ વાત સાચી અને તેથી જ અર્થશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અમુક વર્ગનું પેટ ભરાય એવી નહિ પણ આખી મનુષ્યજાતનું પેટ શી રીતે ભરાય તેની હોવી જોઇએ. ધણા માણસો જૂને મરતાં હોય તે વખતે થોડા માણસો સુખસમવડો ભોગવે અને મોજમગ્ન ઉડાવે એમાં તેમનો વિકાસ ન જ થાય, તેમને સાચો આનંદ પણ ન મળી શકે કોઇ પણ વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ તો આખા જનસમાજના સુખ સમવડ અને કલ્યાણને કેવળ અવિરોધી જ નહિ, પણ પોષક થાય

એવી રીતની પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા કરે તેમાં જ રહેલો છે. એટલે સાચી અર્થપ્રવૃત્તિનો ખરા નૈતિક સિદ્ધાન્તોની સાથે વિરોધ કદી સંભવતો જ નથી. એ જ વસ્તુ ઊલટાવીને માંધીય ધણી વાર કહે છે કે વ્યવહારમાં ન મૂડી શકાય એવો અથવા વ્યવહારમાં સમાજને નુકસાનકારક થઈ પડે તેવો ધર્મ પણ હોઈ શકે નહિ.

એટલે બધાં જ સામાજિક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ તો એક જ છે કે સમાજની પ્રગતિ સાધી સમાજનું કલ્યાણ સાધવું. એ કલ્યાણના સાધન નરીકે માણસે લિન્ન લિન્ન પ્રવૃત્તિઓ અને ગ્યનાઓ કરવા માંડી, અને તે પ્રવૃત્તિઓ તથા રચનાઓનું નિયમન કરનારાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં જુદાં જુદાં નામ પડ્યાં.

અર્થ અથવા સંપત્તિને લગતી પ્રવૃત્તિ અને રચનાઓ કેવા પ્રકારના હોય તો માનવજાતિનું કલ્યાણ વિશેષ સધાય-અર્થનું ઉત્પાદન કેવી રીતે થાય તો માનવશક્તિ ઓછામાં ઓછી ખર્ચાય, અને સમાજને ઓછામાં ઓછો ધસારો-પડે, અર્થની વહેંચણી કેવા પ્રકારની હોય તો લોકોને સરખા લાભ મળે અને સામાજિક પ્રગતિમાં અંતગચ્છ થાય એવી અસમાનતા ઓછામાં ઓછી થાય, અને અર્થનો ઉપભોગ કેવી રીતે થાય તો સમાજમાં દરેક વ્યક્તિનો વધારેમાં વધારે સતોડ સધાય એ બધો વિચાર અર્થશાસ્ત્ર કરે છે અથવા એણે કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે કાયદાના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર ધારાશાસ્ત્ર કરે રાજતંત્રના સાધન દ્વારા માનવહિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર ગજનીતિશાસ્ત્ર કરે, નીનિર્ણયોના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય તેનો વિચાર ધર્મનીતિશાસ્ત્ર કરે. પણ આ બધામાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો છેવટે તો સમસ્ત માનવજાતિની પ્રગતિ અને તેનું આત્મિક કલ્યાણ સાધે એવા જ હોવા જોઈએ એ વસ્તુ જુલાવી જોઈએ નહિ. જે એ ન સધાતાં હોય તો સમજવું કે એ સિદ્ધતો ખોટા છે.

પગલું, આ શાસ્ત્રોનો વિચાર પશ્ચિમમાં શરૂ થયો ત્યારે એક મુત્ર તો ગૃહીત જ કરી લેવાયું કે સૌ કોઈનું હિત સાધવું

એ તો શક્ય જ નથી. ગમે તેવી વ્યવસ્થા કે રચના હોય પણ તેમાં કોઈ ને કોઈએ તો સહન કરવાપણું રહેવાનું જ, માટે ખી સહે તેટલી મોટી સખ્યાનુ ખને તેટલું વધારે હિત સાધી શકાય એવી જ રચના થઈ શકશે.

તેમણે શરૂઆત આ સિધ્ધાન્ત દષ્ટિ આગળ રાખીને કરી પણ વ્યવહારમાં એ સિધ્ધાન્ત કયાંતો કયા રહી ગયો અને બન્યું એવું કે ઠીક ઠીક નાની સખ્યાનુ ખને તેટલું વધારે હિત સાધવાના પ્રયત્નો થયા. અને આજે આ શાસ્ત્રોને નામે જે સિદ્ધાંતો અને નિયમો રજૂ થયા છે તે મોટે ભાજે સમાજના બળવાન, સત્તાવાન, ધનવાન, કુળવાન, વિદ્વાન એમ કોઈ ને કોઈ ખાસ નાના વર્ગના સ્વાર્થનું જ ખેપણું કરનારા અને બાબેનું રક્ષણ કરનારા છે. એ રિધતિ પલટાવી જોઈએ. ધારાશાસ્ત્ર, રાજનીતિ અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર એ બધામા શાસ્ત્રોના પ્રચલિત સિધ્ધાંતોનું સમસ્ત જનસમાજના હિતની દષ્ટિએ પરીક્ષણ અને શોધન કરવાની જરૂર છે. એવું પરીક્ષણ અને શોધન કરનારું સાહિત્ય આપણે રચવું જોઈશે.

પરિભાષા

આ શાસ્ત્રોનું નવું સાહિત્ય રચવાની વાત કરતાં જ આ વિષયો આપણી ભાષામાં બેગ્રપેક્ષ નહિ હોવાથી તે માટે જોઈતા પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. પારિભાષિક શબ્દો નિર્માણ કરવાની બાબતમાં આપણે ત્યાં મોટે ભાજે એવો પ્રયત્ન થયો છે કે અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની બ્યુત્પત્તિ તથા ધાત્વર્થ તપાસી તે પ્રમાણે નવો સરકૃત શબ્દ આપણે જનાવીએ છીએ. આમાં કેટલાક શબ્દો સારા બની ગયા છે અને ભાષામાં પ્રચાર પામી રહ પલ્ક થઈ ગયા છે. પરંતુ ઘણા શબ્દો નિષ્ફળ ગયા છે. આવા શબ્દોના વપરાશને કારણે શાસ્ત્રીય પુસ્તકોના આપણા તરજૂમા મોટે ભાજે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. અંગ્રેજી વાક્યોનું ભાષાન્તર કરતી વખતે અંગ્રેજી વાક્યરચનાને અનુસરતાં ગુજરાતીની વાક્યરચના કડંગી થઈ જાય છે એ પણ એક કારણ છે. પરંતુ પારિભાષિક શબ્દો ઘડવામાં પરભાષાના

કેવળ ધાત્વચને ન વળગતાં તેના બધા જ અર્થને અને ભાવને પકડવા આપણે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. વળી નવો સંસ્કૃત શબ્દ ધડવા જતાં પહેલાં આપણે જે અર્થ અને ભાવ દર્શાવવા ઇચ્છીએ છીએ તે વ્યક્ત કરવો શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે કે કેમ તે શોધવું જોઈએ. અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે સામાજિક શાસ્ત્રોને લગતા તો ફેટલાયે સુંદર અને અર્થધન શબ્દો આપણને મહાભારતમાંથી, રમ્ભતિમ-યોમાંથી, તથા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી મળી શકે એમ છે એ છોડીને નવા શબ્દો બનાવવા બેસવું એ બુધ છે. પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવા માટે આ દૃષ્ટિએ આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન કરવું પડશે. આપણી ગુજરાતીના તળપદા શબ્દોમાંથી પણ સારા અને સચોટ શબ્દો આપણને મળી આવે ફારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્યમાંથી આપણી ગુજરાતીમાં ચાલી શકે એવા શબ્દો આપણે શોધવા જોઈએ અને મળી આવે તો સત્કારવા જોઈએ. આ સાધનો ખવાસ થયા પછી જ નવો શબ્દ ધડવાનો વિચાર કરાય. વળી એકાદ કમિટી નીમીને આપણે એકલી પરિભાષા તૈયાર કરવા બેસીએ એ રીત પણ બરાબર નથી અથવા પૂરતી નથી. જેમ જેમ આ વિષયનું સાહિત્ય આપણે રચતા જઈએ અને આ વિષયોની વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ અર્થો કરતા જઈએ તેમ તેમ પરિભાષા ધમતી જાય. આ વિષય ઉપર લખાયેલાં નાનાં કે મોટાં પુસ્તકમાં લેખકો પોતે વાપરેલા તથા નવા શોજેલા પારિભાષિક શબ્દોની ટીપ પુસ્તકને છેડે આપતા જાય તો શબ્દો શોધવામાં ઘણી સરળતા થાય. જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દકોષ બનાવવાની પ્રવૃત્તિની હું ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છતો નથી. એના કોષ હોય તો શાસ્ત્રીય વિષય ઉપર લખનારને જરૂર મદદ થાય. મારું કહેવું એટલું જ છે કે આ વિષયનું સાહિત્ય લખાતા લખાતાં જે શબ્દો વપરાશે અથવા નવાં યોગ્યશે તે વધારે પ્રમાણમાં અર્થઘોષક હશે.

અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું સાહિત્ય

આપણી ભાષામાં આ વિષય ઉપરનું જે કાંઈ સાહિત્ય છે તેનો વિચાર પણ અહીં જ કરી લેવો ઠીક થશે. ઉપર ૬ કડી

ગયો તેમ મારી સગાડ ખાતર અથ'શાસ્ત્ર પૂરતો જ વિચાર
 હું કરીશ. આ શાસ્ત્રનો વિચાર પશ્ચિમમાં છેલ્લા દોઢમોએક
 વર્ષથી જ થવા માંડ્યો છે આપણા સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં તથા નીતિ
 ગ્રંથોમાં આ શાસ્ત્રને લગતા સિદ્ધાંતો છટાછવાયા ઠીક પ્રમાણમાં
 મળી આવે છે. પણ પશ્ચિમમાં જે દળે આ શાસ્ત્રનું વિવેચન થાય છે એ
 દળે આપણે ત્યાં થયું નહોતું આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં તો આ
 વિષય ઉપરનું કાંઈકે સાહિત્ય અગ્રેજ કૅળવણીની શરૂઆત થઈ ત્યાર
 પછીનું જ છે. દી. બ. અબ્બાસાવ સાકરલાલે અગ્રેજ ઉપરથી
 પહેલું અથ'શાસ્ત્રનું પુસ્તક સને ૧૮૭૫ માં રચ્યું, તથા અથ'શાસ્ત્ર
 લગતા જુદા જુદા વિષયો ઉપર બાપજી આપવાનો
 ઉપક્રમ કરી કેટલુંક સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું. તેમાં નાણાબીક
 ઉપરનું એક બાપજી, સ્વદેવી ઉપરના કેટલાંક બાપજી તથા
 શાન્તિદાસની વાર્તા એ મુખ્ય છે. શાન્તિદાસની વાર્તામાં પાશ્ચાત્ય
 અથ'વ્યવસ્થાનું આપણા દેશ ઉપરનું આક્રમણ આપણી જ્ઞાની
 અથ'વ્યવસ્થાને કેવી રીતે છિન્નાભિન્ન કરી રહ્યું છે તથા
 તેને લીધે આપણી સુખશાન્તિનો તથા આપણી આબ્યાદીનો
 કેવી રીતે નાશ થઈ રહ્યો છે એ બહુ રોચક તથા સચોટ દળે
 દર્શાવ્યું છે. એ વાર્તા જો કે છે બહુ નાની, અને પચાસેક વર્ષ
 ઉપર લખાયેલી હોય જ્ઞાની મણિય જતા તેમાં વધુ'વેલો પ્રકાર
 આજે પણ ચાલી રહ્યો છે અને તેમાં સૂચનાયેલા ગ્રામઉદ્યોગના
 રક્ષણ તથા આપણી પુનર્જીવનના ઉપાય ઉપર આજે બાર
 દેવાય છે એ રીતે તેનું મહત્ત્વ બોધ્યું નથી થયું તેમ તેના રક્ષ
 પણ જ્ઞાનો નથી થયો.

૨. બ. હરજોરિદાસ કાટાવાળાની 'દેશની કારીગરીને ઉત્તેજન'
 એ વિષય ઉપરની સને ૧૮૭૫-૭૬ માં લખાયેલી ચોપડીઓ
 સગૂં મીમનવાચ ગેતવ-પાઠે સને ૧૮૮૮ માં 'અથ'શાસ્ત્રનાં મૂળ-
 નર્તનો' નામનું અગ્રેજીમાંથી કરેલું ભાષાન્તર તથા સને ૧૮૮૬ માં
 કરેલું અથ'શાસ્ત્રની વાર્તાનું ભાષાન્તર, શ્રી. ગદાલાલ દેસાસરીનું
 આયોપયોગી સર્ગ અથ'શાસ્ત્ર, (૧૮૯૩), પ્રો. ભાટેના મરાઠી
 અથ'શાસ્ત્રનો ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠે કરાવેલો અનુવાદ તથા સને
 ૧૯૩૦ માં બહાર પડેલું પ્રો. કામદાનું અથ'શાસ્ત્ર એ પુસ્તકો

આપણી પામે છે ગૂઝગત નિગાળવાનું સપતિશાસ્ત્ર તથા પ્રો કામદારના અર્થશાસ્ત્ર સિવાયના બીજા પુસ્તકો તો બહુ જૂના દોષ આપે આ રિવાજની આપણી પ્રગતિના મન્દિરાસમા નોધવા ઉપરાત બીજા મ્હા મદદરવા નથી રજા નિગાળીવાળું સપતિશાસ્ત્ર તથા પ્રો કામદારનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણમાં અધુનિક દેરા છતાં અર્થશાસ્ત્રના સરા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તેમને સફળતા મળી હોય એમ દેખાતું નથી.

આ ઉપરાત પૈસાદાર કેમ થવાય ? 'પૈસા કેમ કમાવા ?' એવા એવા થોડાક પુસ્તકો આપણી ભાષામાં છે પણ તેમાં સામાજિક દિતની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય ચર્ચા નથી તેમ બીજી રીતે પણ ખાસ જાણણું ન હોય તેમાં કોઈ જાતની ઉપરોગિનાના તરવો નથી તે લખવા દશે ત્યારે પણ સમાજને ઉપયોગી નીનડયા દશે કે કેમ એ વિશે ચકા છે બીજા પણ કેટલાક લાયાન્તર-મથો આપણી ભાષામાં બદાર પડેલા છે પણ મૂળ અંગ્રેજી વાંચી શકનાર એ પુસ્તકો જોતાં નથી અને એનું ગુજરાતી જાણનારને એ પુસ્તકો સમજવામાં મુશ્કેલી આવે છે

અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણા મહાવિદ્યાલયોમાં ઘણા વરોધી ચાને છે પણ દુખ સાથે દહેતુ પડે છે કે અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અધ્યાપકો ખાસેથી અથવા તો એ નિયમ લઈને ઉત્તીર્ણ થયેના વિદ્યાર્થીઓ પામેથી આપણી ભાષામાં કાંઈ મદદરવું લખાણ આપણને મળ્યું નથી ગાંધીજીના અભિયાન મુદ્દાઓ તથા રાષ્ટ્રીય જમાખચ' એ અધ્યાપક ખુશાલ તનકશી શાહની બે નાની પુસ્તિકાઓ તથા હુડિયામણ ઉપરની શ્રી કુમરશી સપત્ની તથા શ્રી મનભાઈ દેસાઈની પુસ્તિકાઓ કેવળ અપનાદરૂપ છે

સન ૧૯૧૭ ન રશિયાના વિધ્વન પછી આખા યુરોપમાં તથા સને ૧૯૧૮માં ગાંધીજીએ ઉપાડેની અંગ્રેજીની ચળવળ પછી આપણા દેશમાં અર્થશાસ્ત્રનો નીત અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિશેષ વિચાર થવા લાગ્યો છે એમ તો સામ્યનાદી વિચારણા લગભગ સૌ વર્ષથી યુરોપમાં ચાને છે અને તેને લગતું સહિત્ય પણ પ્રગટ થતું આવ્યું છે પરંતુ રશિયાના વિધ્વન પછી

રાજબગથી સામ્યવાદી સમાજરચના દાખલ કરવાનો પ્રયોગ ત્યાં ચાલુ થયો ત્યાંથી આખી દુનિયામાં એ વિષે અકબતની ઉત્તેજના અને આશાનો સચાર થયો છે અને એ વિષયને લગત સાહિત્ય દુનિયાભરમાં રોજ એટલું બહાર પડે કે છે કે માથુસ વાગતા થકે એ વિપ્લવની, રશિયાના પ્રયોગની તથા સામ્યવાદી સમાજ-રચનાને લગતા ઉત્તેજક સાહિત્યની અમર આપણા ગુજરાતમાં પણ આવી છે અને આ વિચારોના પ્રચાર માટે ચાલો વિચારીએ 'ચાલો પછડીએ' તથા 'નની દુનિયા અથમાળાએ' દ્વારા કેટલાક પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે અને નવા નવા પડતા જાય છે

આ પુસ્તકોમાં મૌલિક વિચારણા ઓછી જણાય છે ખીજા ભાગના પુસ્તકોમાંથી સમ્પ્રદયનાઓ વિચારો અને ફરીલો ઉપાડી લઈને ગુજરાતીમાં મુકાઈ છે એમ તો ખીજા ભાગમાંનું કશું આપણે ન લઈએ એમ કોઈ નથી કહેતું. પણ જ્યારે આપણે માટે આપણે કાંઈ નવી રચના કે યોજના સૂચવીએ ત્યારે એ સૂચવનારને આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અને ઊંડું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને આપણી ચાલતી આવેલી પરંપરા સાથે નવી યોજનાને કેવી રીતે ઘટાડવી તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. કેવળ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી આ થઈ શકતું નથી વળી આ જનની વિચારણા માટે આપણી ભાષા હજી ધકાયેલી ન હોઈ પાશ્ચાત્ય લેખકોની વિચારસરણીને ગુજરાતીમાં ઉતારતા ભાષાની અગત્ય અનુભવાતી પણ આ પુસ્તકોમાં જોઈ શકાય છે

ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ

ખીજા તરફથી ગાંધીજીએ પોતાની ખાદીપ્રવૃત્તિને અંગે સને ૧૯૧૮થી, અને ગ્રામઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિને અંગે સને ૧૯૩૪થી ગુજરાતી ભાષામાં નવા જ વિચારોનો ધોધ પહેરનારો છે તેમણે એક નવીન સમાજરચનાની રૂપરેખાનું તથા તેની પાછળ રહેલી સમગ્ર માનવજાતિનું કલ્યાણ વાછતી ફિલસૂફીનું દર્શન કરાવ્યું છે આ બધું કઈ સળંગ, વ્યવસ્થિત અને ચાતુર્ય રવરપનો અથા દખીન ગાંધીજીએ નથી કર્યું. પરંતુ પોતે ઉપોદ્ધી પ્રવૃત્તિને અંગે વ્યવહારિક ઉકેલ માગતા પ્રશ્નો જેમ જેમ તેમની

સામે ઉપરિચિત થતા ગયા તેમ તેમ તેનો વિચાર કરનારા લેખોમાં આ બધું વિવેચન તેમણે કયું છે. એક રીતે આ પદ્ધતિ વધારે અસરકારક નીવડે છે. કારણ તેમાં ગગનવિહાર નથી આવતો તેમ ચર્ચા કેવળ તાકિંક નથી હોતી; પણ પ્રત્યક્ષ આવી પડેલા પ્રશ્નનો જ, આપણી પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઇને જ વિચાર થાય છે.

ગાંધીજી આદર્શની ઝાંખી કરાવે છે ખરા, પણ સાથે સાથે એ અદર્શને પહોંચવા માટે આપણે ઉભા છીએ ત્યાંથી એક ડગલુ આગળ ક્યું ભરવુ તે પણ સૂચવે છે એ તેમની વિશેષતા છે. તેમના લેખોમાં મિત્રઉદ્યોગની તથા ગૃહઉદ્યોગની, આપણા ઉદ્યોગોમાં યત્રોને કેટલું સ્થાન છે તેની, આપણા દેશની મરીઆઇ અને બેકારીના પ્રશ્નની, આપણી ખેતીને લગતા પ્રશ્નોની, ધંધા પરત્વે જીવનીયના બેઠે પ્રવર્તે છે તેની, મજૂરીના દર ઓછામાં ઓછામાં કેટલા હોવા જોઈએ તેની, મિલમાલિકા અને મજૂરો વચ્ચેના તથા જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચેના એમ બિન્ન બિન્ન વર્ગો વચ્ચેના કનકની, એમ અનેક ચર્ચાઓ આવે છે. આ બધા પ્રશ્નો નિષે તેમણે ૨૫૯૮ વિચારો દર્શાવ્યા છે અને તેના નિઝાલ માટે કેવા ચોક્કસ ઉપાયો યોજી શકાય એ પણ બતાવ્યું છે. ગાંધીજીની વિચારગત્વણીને અનુસરીને વખાણેલા શ્રી કાકામાહેજ કાલેલકગના ‘૨૪દેશી ધર્મ’ ની, શ્રી. િગોરવાનજીજી સવચ્છની માયા’ ની, તથા શ્રી. નરહરિ પરીખના ‘સામ્યવાદ અને સર્વોચ્ચ’, એ પુસ્તકોની નોંધ અહીં લેવી ઘટે છે.

અત્યારની અગિયારના બે લાગ વાળી અર્થનીતિ-અથવા એને અનર્થનીતિ જ કહેવી જાય એ મા હિદી પ્રજા, બન્ને આખી દુનિયા સપડાઇ છે, તેમાંથી છુટવાનો અને જેનાં સર્વં કલ્યાણ હોય એવી સર્વોદયકારી અર્થરચના રચાવવાનો વ્યવસ્થિત, કેમિક અને શાસ્ત્રીય ઉપાય ગાંધીજી બતાવતા હોવા છતાં સમાજવાદીઓને ગાંધીજીની વાત સારત્રીય નહિ પણ તરગી અથવા ગગનવિહારી (Utopian) લાગે છે કવિવર રસીન્દ્ર જેવાને તેમનો રટિયાનો કાયકમ શુક અને નિષેધાત્મક લાગે છે તથા એમાં મૂર્તિપૂર્ણ

મધ પશુ આવે છે. બાણુ લગવાનદાસ જેમને જ્યાં મુખી ગાંધીજી પોતાની આખી યોજના સગમસુત્ર માંડી ન બતાવે અને પોતાના આદર્શની નવી રચનાનું રેખામધ્ય ચિત્ર ન રજૂ કરે ત્યાં મુખી લોકોને તે સ્પર્શી કે આકર્ષી શકશે નહિ અને વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરી શકશે નહિ એમ લાગે છે. સમાજવાદીઓને ગાંધીજી કહે એમ છે કે તમારે જે વર્ગવિહીન, ઊંચનીચના ભેદ વિનાનો સમાજ જોઈએ છે એવા સમાજને દસ્તીમાં લાવવાની ધગશમાં તથા તે માટે પ્રયત્ન કરતાં મરી શીટવાની તૈયારીમાં હું તમારા સામ્યથી ઊતરુ એમ નથી. પરંતુ આ હેતુ બર લાવવા માટે દિસામય કોનિતને તમે અનિવાર્ય ગણો છો તેના કરતાં આ હેતુ અદિસામય પ્રવૃત્તિથી જ સિધ્ધ થઈ શકે એમ છે એ મારી વાત વધારે શાસ્ત્રીય અને તેથી જ વધારે ચોક્કસ અને વધારે બ્યનહાથ છે. ભલે મને તરગી અથવા ગગનવિહારી અથવા તો સ્વર્ગવિહારી કહેવામાં આવે, પણ મરા જેવો, પોતાના આદર્શોને વ્યવહારમાં ઉતારવાના ચોક્કસ, શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારિક ઉપાયો બતાવનારો બીજો કોઈ ભાગ્યે જ હશે કવિવરને તો તેઓ કહેશે કે તમારી સામે વાદવિવાદમાં ઊતરનાર હું કોણ ? પણ તમારાં ઉકુવનો જોઈને મારે કાંઈ જમીન ઉપરથી પગ ઉપાડી લઈ ઊડવા માડવું નથી બાણુ લગવાનદાસને કહેશે કે હું તો મને જે સાધન શુદ્ધ અને અમેાષ લાગ્યું એને વળગી રહેનારો છું ભવિષ્યના આખી સમાજરચનાનાં વિગતવાળાં ચિત્રો ચીતરતાં મને ન આવડે; પણ મારું સાધન એટલું શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય છે કે તેમાથી કોઈ પણ જાતના અન્યાય અને જુલમ વિનાની સમાજરચના કેમે કેમે વિકાસ પામી દસ્તીમાં આવશે જ. એ ત્રણાથી હું તો કામ કરનારો રહો. મને તો ‘દૂર માર્ગ’ જોવા લોક લગીર ન, મારે એક ડમવું બસ થાય.’

જેમ સામ્યવાદી વિચારસરણી અને કાયકમનુ મોણું આપણા દેશમાં અમુક દરજ્જે ફરી વળ્યું છે તેમ ગાંધીજીની વિચારસરણી અને કાયકમની અસર દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય વિચારકો ઉપર પડી જ છે. જે કે ઉપર કંઈ તેમ રસિયામાં થયેલા વિશ્વના પછી રાજ્યજથી અને જોરજોરથી આવી રહેલા ત્યાંના પ્રયોગો

દુનિયાને કાંઈક વધારે આજી ઈ ખરી ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ થયો જ છે, તેમાં ઠડી પણ અખટ ધીરજની અપેક્ષા છે અને પોતાના કાર્યને વિશે અડગ શ્રદ્ધા આપરવક છે એટલે જ મનો કાર્યક્રમ આજી નાખનારો નથી લાગતો અને ધીમો દેખાય છે.

પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર

એક વસ્તુ ચોક્કસ કે અત્યારની ઉપરી અને અધીન, તલગર અને ગરીબ સાક્ષર અને નિર્દક્ષર, જિજ્ઞાસુ અને નીચ ગોરા અને કાળા એવા બેઉ ઉપર ગ્યાયેવી અને પરિણામે અન્યાય અને જુનમવાળી સમાજવ્યવસ્થાથી દલિત અને પીડિત વર્ગ કટાક્ષ્યો છે તેમના દેર જાગ્યો છે અને અન્યાય વિનાની, જૂલમ વિનાની, બેદલ્વાર વિનાની એવી નવીન સમાજવ્યવસ્થા માટે ઝંખી ગયો છે એ નવીન સમાજવ્યવસ્થાના પ્રકાર વિશે અને તેને દરતીમાં લાવવાના સાધનો વિશે એ મુખ્ય કાર્યક્રમો પ્રગ્ત સમક્ષ પડેલા છે એ બંને કાર્યક્રમોને સમગ્ર સાહિત્ય આપણી ભારામાં કાંઈક તૈયાર થયું છે અને હજી વિશેષ તત્તાર થશે એ સાહિત્ય નેકો વધારે સમજે અને તેનો વધારે લાભ ઉઠાવી શકે તથા બંને કાર્યક્રમોમાંથી કયો કાર્યક્રમ અનુસરવા જોવો છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે તે માટે જેમાં સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓના મૂળતત્ત્વોનો સામોપામ વિચાર થયેલો હોય એવા મગળ છતાં સગીન પુસ્તકો આપણી પામે જોઈએ આજે રાજનીતિ ધર્મનીતિ અથશાસ્ત્ર ધારાશાસ્ત્ર એ બધા વિષયોનો અન્યાસ આપણા મહાવિદ્યાલયોમાં થાય છે પણ તે અગ્રેજી દ્વારા જ થાય છે એટલે અન્યાસ પ્રનારાઓમાંથી પણ બહુ ગોઠા તેના સિદ્ધાંતો સમજી અને પચાની શકે છે એ સિદ્ધાંતો વિષયમને પુસ્તકકથા અથવા પોપઝિયા જ્ઞાન જ હોય છે પણ એ સિદ્ધાંતોને વિનિયોગ સમાજમાં કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થવો જોઈએ તે બાબતની સમજ મહાવિદ્યાલયોના અભ્યાસને પરિણામે નથી આવતી એમ જો ન હોત તો શું આપણા સમાજને દષ્ટિ આગળ રાખીને, સમાજશાસ્ત્રને લગતા

આપણા પશ્ચોત્તર વિચાર કેવી રીતે થઈ શકે એમ છે એનું જેમાંથી માગદર્શન મળે એવાં સમાજશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકો આટલાં પચાસ પચાસ વર્ષના અભ્યાસ પછી પણ આપણે ગુજરાતને ન આપ્યાં હોત ? પણ આ બાબતનો અફસોસ કરી આંસુ ઢાળ્યે શું થાય ? આપણી સાહિત્ય પરિષદે પોતાના સમેશનમાં મહા સાક્ષી આ વિભાગ રાખી આ વિષયને મહત્ત્વ આપ્યું છે, તો પછી પરિષદે આ વિષયને લગતાં વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ સામાન્ય વાચકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં પુસ્તકો રચાવવા ઉદ્યત થવું જોઈએ. આ પરિષદની સાથે જોડાયેલી સાહિત્ય તથા કેળવણીની સંસ્થાઓનો સહકાર તો પરિષદને છે જ અને એવી સંસ્થાઓ મારફત પણ તે કામ નહીં શકે છે. આપણા ભાવતા સમેશન પહેલાં સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓ ઉપરનું એક એક સુદર પાઠ્યપુસ્તક તો મળતે મળતું જ જોઈએ, એની માગણી સાહિત્ય પરિષદ પાસે આપણે જરૂર કરીએ પણ તેની સાથે એ બાબતમાં સાહિત્ય પરિષદને મદદ કરવાનો સંકલ્પ પણ આપણે કરવો જોઈએ.

તૈયારીની દિશા

આના પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે કેવા પ્રકારની શોધખોળોની, કેવા પ્રકારની માહિતીઓ જોગી કરવાની તથા કેવા પ્રકારની સિદ્ધાન્તચર્ચાની જરૂર છે અને તે તે શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તેમાં કેવી રીતે ફાળો આપી શકે તથા કેવું સાહિત્ય નિર્માણ કરે એ બધું આપણે વિચારવું જોઈશે. આ શાસ્ત્રની દરેક શાખામાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં શું શું પડેલું છે તેનું સંશોધન કરી તથા ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ તેનું પરીક્ષણ કરી એ જો ગુજરાતીમાં સંગૃહીત કરવામાં આવે તો ક્યા પાયા ઉપર આપણે ઇમારત ચણવાની છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. આપણી નવી ઇમારત માટે એ પાયો જરાજર ચાવી શકે એમ છે, કે એ પાયામાં પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એનો પણ વિચાર કરી શકાય પણ આપણા એ વારસાનો લાભ શક્ય તેટલો લાભ તો આપણે લેવો જ જોઈએ. પૂર્વજો તરફથી આપણને કેવો વારસો

મગેનો છે તેનું પણ આપણે જ્ઞાન ન રાખીએ તો તો આપણા જેવા મુખ્ય કોઈ નહિ આપણા ઉપનિષદોમાંથી, ગમાયણ અને મહાભારતમાંથી, આપણી સ્મૃતિઓમાંથી, નીતિગ્રંથોમાંથી અને ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી સમાજશાસ્ત્રને લગતી કેવીયે માહિતી, કેલાયે મૂલ્યવાન સિદ્ધાન્તો અને કેવાંકે પ્રેરક વિચારો આપણને મળી રોકે એમ છે.

એ- તરફથી આ કામ ચાને ત્યારે બીજી તરફથી આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિ નિરે માહિતી એમ્કી કરી તેનું શાસ્ત્રીય દ્રમે પૃથક્કણ કરી તે પ્રજા સમક્ષ મુકાવી જોઈએ ગૂઝગત વિદ્યાપીઠ બાગડોલી તાનુકાના મે રાત્રીપરજ આમની તપાસ માત્ર તાનુકાની આર્થિક તપાસ, રોચ્યા આમની ગ્રામઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ તપાસ તથા ઉત્ત ગુજરાતના કારીગરોની સ્થિતિ વિરેની તપાસ ગુજરાત આગળ મુકી છે પણ આ કામમાં ઘણી વધારે સખ્યામાં અભ્યાસીઓ તથા કાય કર્તાઓએ પડવાની જરૂર છે આ તપાસમાં આપણે ખાસ ધ્યાનમાં એ રાખવું પડશે કે આપણી ચાલતી આવેલી સમાજરચના અને અર્થવ્યવસ્થામાં આપણા ઉપર થયેના નવા વિચારોના અને નવી વ્યવસ્થાના અડકમણથી કેવા ફેરફાર થયા ■ નવા પ્રવાહમાં જુદા તરવો ક્યા છે અને અનિષ્ટ તરવો ક્યા છે, એ આપણે તપાસવું પડશે આપણી જૂની વ્યવસ્થામાંથી કેટલું ટકાની રાખવા જેવું છે અને કેટલું છોડી દેવા જેવું કે સુધારના જેવું છે તેનો વિવેક કરવો પડશે.

માચીન સમાજરચના

આપણી પરપરાગત સમાજરચના અને અર્થવ્યવસ્થાના મુખ્ય લક્ષણો નીચેના ગણી સકાય

૧ દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ નાના નાના ગામડામાં આ ગામડાનો જહારની દુનિયા સાથેનો સબંધ પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો અને પોતાની સાસારિક અને આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરતા આ ગામડા મોટે ભાગે સ્વયંસપૂર્ણ

૨ આપણો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો પણ તેનો અર્થ એ નહિ કે બીજા ઉદ્યોગો આપણા દેશમાં નથી અથવા નહોતા ગામડાના

લોકો પોતાના તમામ જરૂરિયાતોને ખેતીની સાથે જ ચાલતા ખીજા ગૃહઉદ્યોગો તથા ગામડાના કારીગરોના ઉદ્યોગધંધા જેને આપણે કામઉદ્યોગ કહીએ છીએ, તે મારફત પહોંચી વળતા.

૩. ઉપરની વ્યવસ્થાને લીધે ઉત્પાદન મોટાં બજારો માટે નહિ પણ પોતાના અથવા પોતાના પડોશીના વાપર માટે થતું. પહેલો ધરાક અને પછી માલ એ જાતની આપણી ઉત્પાદન પ્રથા હતી તમારે જોઇતી વસ્તુ તમે પોતે જ તૈયાર કરી લેો અથવા ગામના સુથાર, લુહાર, કુંભાર કે મોચીને ત્યાં જઈ વઢી આપી કરાવી લેો.

૪. આ વ્યવસ્થામાં કાચો માલ પરીકર કરનાર, તેમાંથી તૈયાર માલ બનાવવા મજૂરી કરનાર, કેવો તૈયાર માલ બનાવવો તેનો નિર્ણય કરનાર, અને માલ તૈયાર થયા પછી તેને વેચનાર એ બધું ધણુંખરું એક જ માણસ કરતો. મજૂર, યોજક, મૂઠીદાર, દલાલ, વેપારી જે કહો તે બધું એક જ માણસ, એટલે યોજનાશક્તિ, મજૂરી, મૂઠીનું વ્યાજ, નફો, દલાલી વગેરેની વહેંચણીનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નહિ. ઉદ્યોગ નાના પાપા ઉપર હોય મોટા મૂઠીચોરણીની જરૂર પડતી નહિ.

૫. પોતપોતાના ધંધા પ્રમાણે વર્ણો નહો મધેલા હોવાથી દરેક જણ ધણુંખરું પોતાના આપદાદનો ધંધો જ કરતો. તેથી વશપરંપરાથી વિકાસ પામતે પામતે હુમરકળા અને કારીગરી બહુ જગી કાઠિએ પહોંચી હતી, વળી દરેક કારીગરનાં ધરાક આંધેલા હોવાથી આ ઉદ્યોગમાં હરીફાઈના તત્વનો પ્રવેશ નહોતો થવા પામ્યો. કારીગર પોતાના માલનું શું મળશે એનો વિચાર નહોતો કરતો પણ પોતાનો હાથ ન લગાવવો જોઈએ એની ખેવના રાખતો, તેમ ધરાકની કદરદાનીનો વિચાર કરી વસ્તુ બનાવતો.

૬. એકબીજા સાથેના આર્થિક વ્યવહારો કામપૂરતા કરારના નહિ પણ વશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતથી બંધાયેલા અને માનવસાવચાળા હતા.

૭. લોકોમાં પરસ્પર સહાયરૂપિ તથા સતોષ અને શારીરિક સુખમગવડને માટે પર્યાપ્તરૂપિ વિશેષ પ્રમાણમાં હતી.

૮ વ્યવહારમાં નાણાનો ઉપયોગ બહુ ઓછો થતો અને એમાં માત્ર સાટે ખીજો માત્ર એમ વસ્તુવિનિમયનું પ્રમાણ વધારે હતું.

૯ સગરનું કામ પન્થકૃષ્ણી ગદાણુ કગ્વા પૂરતું જ હતું. રાગ મોટે ભાગે આગના લશ્કરી સેનાપતિ જેવો હતો. લોકોના વ્યવહારમાં તે ઓછામાં ઓછી દરમ્યાનગીરી કરતો. આજે ન્યાયખાતું, કેળવણીખાતું, પોલીસ ખાતું, સાવજનિક બાધમમ ખાતું એમ અનેક ખાતા સરમર ચલાવે છે, તે જધા લોકો પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે પોતા જ ચલાવી લેતા રીનીન્ડનાથ દાકુરે પોતાના 'સ્વદેશી સમાજ' એ નિમંધમાં કહ્યું છે તેમ આપણી સંસ્કૃતિની પ્રાણુશક્તિ રાજ્યમતન અથવા સમરમાં નહિ પણ આપણી સામાજિક કે લોકસંસ્થાઓમાં વિવસતી હતી.

૧૦ શહેરોમાં છેક આવી સાદિ વ્યવસ્થા હતી એમ ન કહેવાય. પણ ત્યાં જે વેપારીઓ અને ધંધાધરીઓ પોતાપોતાના મહાજનો દ્વારા અનિષ્ટ હરીફાઈના તત્ત્વને દાખન થવા દેતા નહિ કેવો માલ ખેંચા પ્રમાણમાં બનાવવો તેનું નિયમન કગ્તા માત્ર હલકો કે ભેળવાળો ન થાય તેનો બદોખસત ગમતા અને પોતાપોતાની વચ્ચે કાંઈ ઝઘડા પડે તો પોતાના પચ મારફત જ તેનો નિકાલ કરતા.

આવી સમાજરચનાને કારણે આપણા દેશ ઉપર અનેક અક્રમણો થયા, અનેક સામ્રાજ્યો સ્થપાયા અને હુમ્મત થયા છતાં આપણી સમાજ-સંસ્થાઓ નષ્ટ થઈ નહિ તેમ જ આપણી સરકારપરપરા પણ ટૂંકી નહિ. આપણા દેશમાં અગ્રેજી અમલની સ્થાપના થઈ ત્યારે આ વસ્તુ ભોધ શકવાની દૃષ્ટિવાળા કેટલાક ચતુર અગ્રેજ અમલદારો આપણી આ વ્યવસ્થા ભોધ હેરાત પામ્યા છે અને તેમણે પ્રશ્નના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. સને ૧૮૩૦ ની પોતાની યાદીમાં સર ગ્રાન્થ મેટકાફના નીચેના ઉદ્ગારો ધણા પુસ્તકોમાં ઉતારાયેલા છે.

‘ગ્રામસમાજો એ નાના નાના પ્રજાસત્તાક નાજ્યો જ છે પોતાની બધી જ જરૂરિયાતોને તેઓ પહોંચી વળે છે. બહારની દુનિયા સાથેના સંબંધથી તેઓ લગભગ અલિપ્ત છે. દેશમાં

ખીજી ઘણું એ આપ્યું અને ગુ પણ એટલી રહ્યા છે નાના
 રાત્ર ગળા જેના આ આમસમાજને લીધે લોકો બહુ સુખી છે
 અને બહુ મોટા પ્રમાણમાં સ્વાત વ ભોગવે છે '

આમસમાજની જાદીઓ

પરંતુ ઉપરના ચિત્ર ઉપરથી સમાજન બધા જ વર્ગો સુખી
 અને સ્વતંત્ર હતા એમ માનવાનું કશું કરણ નથી દરેક ગામમાં
 જમીન ઉપરના માનકીદક તો અમુક ઉપરી ખેડતોના જ હતા
 તેમનામાના આગેનાનો ગામનું સુખીપણ કરતાં એ ખાતેદર
 વર્ગ જ ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો તે ઉપરાંત ગામના શેઠશાહુકાર
 તથા બ્રાહ્મણપુરોહિતની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ગણાતી પરંતુ જમીન
 નિનાના ખેતીના મજૂરો, સુધાર નુદા કુબાર, મોચી, દળમ
 વગેરે વસવમાનજ તથા છેક નીચી કામના ગણાતા એવા ઢેડ
 અમાર ભગી વગેરે અરણ્ય વર્ગો એમની આમસમાજમાં કાંઈ
 જ પ્રતિષ્ઠા કે અવાજ નહોતા એટલું જ નહિ પણ તેઓને
 બહુ અપમાનિત અને તિરસ્કૃત દશામાં રહેવું પડતું આ વર્ગ
 વસવાવાનાં કહેરાતો તેઓ સારા કપડા કે ઘરેણા પહેરીને
 ગામમાં ફરી ન શકે, તેમની સ્ત્રીઓ તામાપીતળને બેઠે દૂધેથી
 પાણી ભરી ન શકે, તેમને ઘેર લગ્ન કે ઉત્સવ હોય તો તેઓ
 વા ન ન વસાડી શકે અથવા વર પોડે બેસાડીને પુલેકુ ન ફેરવી શકે
 ગામમાં ઘોડે બેસીને આ લોકો ન ફરી શકે એટલું જ નહિ પણ પરગામ
 જતા સગવડની ખાતર ઘોડે બેસીને જતો હોય તેણે પણ સામેથી
 પાગીદાર કે ઉપરી વણના માણસ મળે તો ચોંટથી ઊતરી
 જતું પડે પોતાના ઘર તેઓ અમુક દમના જ બાધી શકે
 પોતાને ઘેર પણ ઉપલી વણના માણસની હાજરીમાં ખાન્યા
 ઉપર બેસાય નહિ, અને ગાળ, માર તથા અપમાનનો તો
 હિસાબ નહિ આવી આવી તો અનેક જાતની હાડમારીઓ
 તેમને ભોગવવી પડતી અને આજે પણ તેના અવશેષો ટેલપાયે
 ગામમાં જોનામાં આવે છે એ આપણા જૂના આમસમાજમાં
 જ મુરત જિલ્લામાં દુબળાની યુધામી જેની પ્રથાનો ઉદભા
 થયેનો છે આ દુબળાઓ ખીજા જિલ્લાના ખેતીના મજૂરો

કરતા કામ કરવામાં લેતરે એવા નથી. પણ ખેતીના ઢાંર કરતા પણ જૂડી દયામાં તેઓ રહે છે અથવા તેમને રાખવામાં આવે છે. અરપૃથ્થ ગણાતા વર્ગેની હાડમારીઓ તથા તેમનાં દુખની વાતો તો હવે જગજાહેર છે એટલે તે વિશે હું નહિ બોલુ. હું કાણમાં, આપણા જૂના મામસમાજની બદીઓ પણ કાંઈ ઓછી નહોતી.

અને સહેરોમાં પણ મહેતામુતસદી વર્ગ અને મહાજન વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત હતો, પણ બધા જ કારીગરો સ્વતંત્ર, સુખી અને પ્રતિષ્ઠિત હશે એમ માની સંકલ્પ નથી ક્રયા માલના અથવા રોકક નાણાના રૂપમાં કારીગરોને અગાઉથી ધીરાણ કરી તેમની તમામ મજૂરી બહુ ઓછા દરથી બાધી લેવામાં આવતી એટલે મહેનત અને હુન્નર કારીગરનાં, પણ તેના લાભ વચગાળાનાં વેપારીઓને મળતો વળી કેટલાક કારીગરના ધધા અપ્રતિષ્ઠિત અને હલકા ગણાતા. એટલે આપણી પરપરાથી ચાલતી આવેલી સમજરચનાના ગમે તેવા સુદર ચિત્રો આવેખાવેલાં હોય તો પણ તેમાં કશા સુધારાને અવકાશ નહોતો અને તેમાં કાંઈ જાતનો અન્યાય કે જુલમ ન હોતો એવું કાંઈ કહી કે સૂચવી શકે એમ નથી. જ્યુ એટલું સારું ગણી તેનો સંપૂર્ણતાએ પુનરુદ્ધાર કરવાના મતનો હું નથી જ. આપણે પ્રાચીન આદર્શ ઉજાગવલ હતો અરો પણ વ્યવહારમાં તો તે આદર્શમાંથી આપણે ક્યારના સરી પડ્યા છીએ ધાર્મિકતાને નામે આપણે વહેંચોને પોખ્યા, સદાચરને નામે જડ રહીએ અને રીતરિવાજોને મહત્વ આપ્યું, સાદાધને નામે આપજા જરીમાધને નોતરી, સતોષટ્તિઓનું અધ પતન આજસમા થયું, સ્વમાનહીનતાને આપણે નમ્રતા તરીકે ઓળખી, અને પરસ્પર સહાય અને મેક્ષાટ્તિમાંથી સુતામીની રચાપના કરી. છેવડાં લગભગ એકે દુઝાર વર્ષના દ્વિદાસમાં તો આ જ વિકિયા વધારે જોવામાં આવે છે.

સાધારણ વિચારોનું આકેમજ

આપણી ઉપરોક્ત સમાજરચના ઉપર જે નીચે વ્યવસ્થા

અને નવા વિચારોનું આક્રમણ થયું તેના મુખ્ય લક્ષણો હવે જોઈએ.

૧. લૈંગિક શક્તિ દ્વારા ચાવતાં મોટાં મત્રોવાળાં કારખાનાં મારફત ઉત્પાદન એમાંથી મૂડીદાર, યોગજ, મજૂર, મારફતિયા, દયામ, વેપારી વગેરે અનેક વર્ગોનો ઉદ્ભવ. એ વર્ગો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલી સંપત્તિની વહેંચણી માટે ઝઘડા.

૨. આ ઝઘડામાં મૂડીનું પ્રાબલ્ય વધારે શેઠ અને મજૂર વચ્ચે તથા ખેડૂત વર્ગો વચ્ચે અગત સંબંધનો અભાવ. એકબીજા સાથે કેવળ કરારનું બંધન. છટેદાર હરીફાઈનું તરત આર્થિક વિકાસને બહુ પોષક છે એવી માન્યતા.

૩. લૈંગિક શક્તિનો વ્યવહારનાં સાધનોમાં ઉપયોગ. રેલવે, મોટર, સ્ટીમર અને હમણાં હમણાં વિમાન, અને લીધે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચેના અંતરોનો છેદ. દુનિયાને એક છેડેથી બીજે છેડે માલ સહેલાઈથી મોકલી શકાતો હોવાથી જખરદસ્ત વેપારી હરીફાઈ.

૪. પહેલું ઉત્પાદન અને પછી ધરાઈ તથા જખરની શોધ. મોટા પ્રમાણમાં માનવ ઉત્પન્ન કરી દુનિયાના જખરોમાં ફાલવવો અને તે વેચવાના વિવિધ ઉપાયો યોજવા જે લોકોને એ વસ્તુની જરૂરિયાત ન વર્તાઈ હોય તેમનામાં પણ નવી રેવો પેદા કરી નવી નવી જરૂરિયાતો ઊભી કરી ધરાઈ વધારવાની પ્રવૃત્તિ જરૂરિયાતો વધારવી એનું જ નામ પ્રગતિ અને સરકૃતિ એવી માન્યતા.

૫. તમામ વ્યવહારમાં નાણાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા અને મહત્ત્વ. જેની ધામે પેસો તે કરે ચાહે સો, એ સૂત્ર અનુસાર વ્યવહાર.

૬. અમર્યાદ અર્થપ્રવૃત્તિ. દુનિયાની કુદરતી સંપત્તિનો બહુ વધારે પ્રમાણમાં વપરાશ આર્થિક અને અનિવાર્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ કરતાં પ્રમાણમાં ઓછી જરૂરિયાતની અથવા મિનજરૂરિયાતની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારે અને તેની પાછળ કુદરતી સંપત્તિ તથા માનવશક્તિનો જગાડ.

૭. મોટાં શહેરોનો ઉદ્ધ અને તેને અંગે ગીત્ય વસ્તી, મંડી, માન-નિવાસ માટેનાં નાલાયક ઘરો, વગેરે પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ.

૮. લોકના વ્યવહારમાં રાજ્યનંત્રની વધતી જતી દરમ્યાનગીરી અને બહુ જનસમાજની પંચ દશા.

આક્રમણનાં માદાં પરિણામ

આપણી જૂની રચના અને ગદ્યરચી આવેલી આ નવી રચના, એના સંઘર્ષનાં આપણા દેશ ઉપર માદાં પરિણામ આપ્યાં છે. સાથી પહેલું અને મોટું પરિણામ એ આપ્યું કે કારખાનાંની હરીફાઈમાં આપણા મૃદુલિંગો અને આમલિંગો પડી ભાંગ્યા. દિંદુસ્તાન જે એક વખત કાપડના ઉદ્યોગમાં અગ્રણી હતો અને કાપડના ઉદ્યોગ માટે જ્યાં ઉત્તમ કુદરતી અનુકૂળતા છે તેનો કાપડનો ઉદ્યોગ તમામ પડી ભાંગ્યો. જીલ્લા આમલિંગોની પણ એ જ દશા થઈ. ખેડૂનો પોતાના ફાળસ વખતમાં જે ઉદ્યોગ કરતા તે તેમણે પ્રમાણે એટલે તેમનો આધાર એકલી ખેતી ઉપર રહ્યો. ખીજી તરફથી જે ફરીમરોના ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા તેમણે પણ ખેતીનો જ આશ્રય શોધ્યો એટલે ખેતીના ઉદ્યોગો વિશેષ ભરતી થઈ.

સને ૧૮૮૧માં આપણા દેશની કુલ વસ્તીના ૫૮ ટકાને નિભાવ ખેતી ઉપર થતો. તે પ્રમાણ વધીને ૧૮૯૧માં ૬૧ ટકા ૧૯૦૧માં ૬૫ ટકા, ૧૯૧૧માં ૬૮.૮ ટકા, ૧૯૨૧માં ૭૨ ટકા ૧૯૨૬-૨૭માં આપણી ખેતીવાડીની શાહી કમિશને તપાસ કરી ત્યારે ૭૩.૬ ટકા જેટલું નોંધાયું છે. આમ ઉત્તરોત્તર ખેત ઉપર નમ્રનાર વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું જ ચાલ્યું છે.

ખેતીઉપયોગી જમીનના પ્રમાણમાં થયેલા વધારો નદિ જેવો છે અને જમીનમાંથી પેદાશનું પ્રમાણ કાંઈક ઘટ્યું છે. એટલે ખેતી ઉપર જેટલો ભાર વધ્યો તેટલી ગરીબાઈ દેશમાં વધી. ગરીબાઈને પરિણામે ખેતી દિનપ્રતિદિન નજીક ચલી જાય છે અને ખેડૂનોની દેવાદારી વધતી જાય છે. ખેડૂનોની દેવાદારી તો એક રહેતા જખમ જેવી વસ્તુ થઈ પડી છે. ટાટનકામાં અને વરસાદમાં તૂટી મરીને ખેડૂત મજૂરી કરે પણ ખેતરમાં દાણા પાકે તે પહેલાં તો

સરકાર મહેસૂલ વસૂલ કરવા તથા શાહુકાર પોતાનું લેણું અને વ્યાજ ઉધરાવવા ખડેપગે તૈયાર હોય છે. વળી બધા ખેડૂતોને સરકારી મહેસૂલ ભરવા પેટે જ કાંઈ જમીન ખેડવા મળતી નથી. ત્યાં જમીનદારી પદ્ધતિ છે ત્યાં કિસાનને જમીનની સાંધ ઉપરાંત કેટલાયે ભાગા અને વેગ ભગવા પડે છે. જ્યાં રૈયતવારી પદ્ધતિ છે ત્યાં પણ બધી જમીન કાંઈ ખેડવાયે ના હાથમાં નથી. આપણી જુની અર્થવ્યવસ્થામાં શાહુકાર પોતાના લેણા પેટે ખેડૂતની જમીન પડાવી લઈ શકતો નહિ. પણ નવી અર્થવ્યવસ્થામાં તો ગમે ત્યાં કરારસમયે બાંધવાની છૂટ. એટલે ખેડૂનો પાસેથી શાહુકરોએ જમીન સગમી જે જે કરારો કરાવી લીધા તેનો અમલ સરકારી અદાલતોએ કરાવી આપ્યો. શાહુકરોએ પોતાના લેણાના હુકમનામાં મેળાગ્યાં. તેની બજવણીમાં ખેડૂતોની જમીન દરાજ મઠ આમ પોતાના ખરાખોટા લેણા બદલ શાહુકરોએ ખેડૂત પાસેથી જમીન પડાવી લઈ તેમને જ પાછી સરકારી જમીનમહેસૂલના પાંચ પાંચ અને દસ દસ પટ ગણોત મઠ ખેડવા આપી. એટલે રૈયતવારી પ્રથા જ્યાં ચાલે છે ત્યાં પણ કેટલાયે ભાગમાં તો અડધ ઉપરનાં ખેડૂનોને જમીન ખેડવા બદલ સરકારી મહેસૂલના પાંચ દસગણું ગણોત ભરવું પડે છે. એક તરફથી પોતાના ઉદ્યોગો ભાગ્યા અને બીજી તરફથી ગણોત અને વ્યાજનો ખોલો તેના ઉપર વધે. વળી નમૂના ખેતીમાં રળવાનું શું હોય ? દેશના મોટા ભાગમાં ચાર પાંચ માસ ખેતીના કામમાં ગાળ્યા પછી ખેડૂતને અંકારા સામું જોઈ ખેતી રહેવાનું હોય છે. અને ખેતીને મદદગાર ઉદ્યોગ તેની પાસે કશા રહ્યા નથી. આમ ખેડૂત ફરજિયાત ખેડારી, મરીબાઈ તથા દેવાદારીના વમળમાં સપડાયો છે, અને તેમાં વધુ ને વધુ ઝતો નમ છે આ ઉપરાંત સાંસારિક રૂઢિઓનાં બંધનો તથા ધર્મને નામે ઘર કરી ખેડેલા વહેગો તથા ભગત, બૂવા, બેગી, જતિ એ બધાં જનોની માફક ખેડૂતોને વગર્યાં છે.

આપણા દેશની ખેતીની ખિલવણીમાં અંતઃસરપ બીજા એક બાબતની પણ અહીં નોંધ કરવી આવશ્યક છે. આપની જમીન તેના બધા જ દીકરા સરખે દિરસે વહેચી લે એ આપણી વારસા

પ્રથાને લીધે દરેક ખેડૂત પાસે પ્રમાણમાં જે દુકા જમીન છે તે પણ નાના નાના દ્વિરસામાં ગામની જુદી જુદી દિશામાં વહેચાયેલી પડી છે ચોદશ પરચાયેલા નાના નાના દુકકમાં ખેતી કરવા જતાં વખત અને શક્તિનો વ્યય થાય છે તથા ખેતી બરાબર સચવાતી નથી અને મોઢી પર છે આ અનિષ્ટ પણ તાકાળે ધવાજ માગી રહ્યું છે

જેવી આપણી ખેતી છે એવા આપણા ઘેર જે આપણે હિંદુઓ દ્વાધમી કહેવાઈએ છીએ પણ હિંદુઓ પોતાના પાળેલા ઘેરને જેવી દુદંશામાં રાખે છે તેવી દુદંશા ટોચની દુનિયામાં ખીજે કયાય જેવામાં આવતી નથી આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં દૂધ ઘી તેમ જ જગદ આપનારા ગોપાલનના ધધા વિના આલી જ ન શકે એ જોઈને આપણા પૂર્વજોએ પાળેલા પશુઓમાં ગાયને શ્રેષ્ઠ માની એટલું જ નહિ પણ તેને દેવતાને સ્થાને સ્થાપીને પૂજ્ય બનાવી એ છતાં આપણે ગાયને વિસારી ચૂકી છે ગાયની પૂજા કરતાં છતાં ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં આપણે ગાયને આમ તરછોડી તેનો ઇતિહાસ શોધવા જેવો છે આજે તો ગોપાલનનો બોલો એકલા સ્વામીઓ અને ભરવાડો ઉપર પડ્યો છે એ ધધેા ચવાવવા માટે તેમની પાસે પૂરતી તો શુ પણ મિલકત જ જમીન નથી એટલે પોતાની ગાયોને લઈને એ માર્ગો માર્ગો દૂર છે એની ગાયો ખેડૂતોની જમીનમાં ભેતાડ કરે તેથી એની સામે કાયદા ચલા છે હવે એ કાંઈ પણ રીતે ગોપાલન કરી શકે એમ નથી ખેતો એ કામ ઉપાડી લે તો જ ગાય બચે એમ છે પણ ખેતો ભેસના મોઢામાં પડ્યા છે આપણે વેળાસર નહિ ચેતીએ તો ગાયને ખોઈ ભેસવાના છીએ અને આપણી અર્થસ્થનામાં ન પૂરી શકાય એવી ન્યૂનતા આવવાની છે

અને ગામમાં જઈને ત્યાંના સહાસ્રોત્તર મરીમરોની દશા જુઓ તો કમકમઃ આવે છે વણકુ જુઓ, ગગાર જુઓ, ચમાર જુઓ, મોચી જુઓ, ધાત્રી જુઓ, કુભાર જુઓ-અથા જ ઉઘમ વિનાના યજ્ઞ પડ્યા છે તેમને માટે ચહેરે મા પણ સ્થાન નથી સુધાર

અને હુદાર ગામડાં છોડી શહેરમાં જાય છે અને ત્યાં કાંઈક રળા ખાય છે. એક દરજ્જોના ધધો કાંઈક વધતો હોય એમ દેખાય છે. બાકી જે ગામ બહારથી કશું જ ખરીદતું નહિ તે ગામને મહેસૂલ, વ્યાજ, ગણોત વગેરેનાં નાણાં આપવા ઉપરાંત મિલતું કાપડ, ઘાસતેલ, તાંબા પીત્તલ તથા એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો, પતરાં, લોખંડી સામાન, ખાંડ, આ, દિવાસળી, બંગડી, દવાઓ વગેરે માટે બહાર પૈસા મોકલવા પડે છે. ગામડાંમાંથી ધન બહાર જતું જ રહે અને ઉત્પન્ન થતું જાય પણ ગામડાં કંગાલ થાય તેમાં શી નવાઈ ?

ગામડાંની આ બધી સ્થિતિ તપાસી, તેનાં કારણો શોધી તેનું પૃથક્કરણ કરી ફરી અર્થરચના કરી હોય તો આપણા ખેડૂનો અને ગામડાંના કારીગરો ફરી પાછા દરાર થાય એ આપણે વિચારવું પડશે.

આપણાં શહેરોની દશા

આપણાં શહેરોની સ્થિતિ તપાસવા જઈશું તો ત્યાં પણ કાંઈ ઊજળું ચિત્ર જોના મળે એમ નથી. શહેરમાં મોટરો અને ગાડી ઘોડાની દોડધામ તથા હવેલીઓ, બગલા, હોટલો અને દુકાનોના જામકા ઉપરથી ઉપલક જોતાં વૈભવનું દર્શન થાય છે ખરું, પણ એ વૈભવનો ઉપભોગ તો શહેરની વસ્તીનો બહુ જૂજ ભાગ કરે છે. શહેરની વસ્તીમાં ધણું મોટું પ્રમાણ તો શહેરના જૂના વતની એવા કારીગર તથા મજૂર વર્ગનું તેમ જ ગામડાંમાંથી નોકરી તથા મજૂરીધધા માટે આવેલા એવા લોકોનું છે આ લોકોનાં રહેઠાણ જોઈએ તો તેમાં નથી પૂરતા હવાઅજવાળાની વ્યવસ્થા, નથી પૂરતા પાણીની વ્યવસ્થા કે દિવાળત્તી અથવા જાળવણી વ્યવસ્થા. માન્યાપ મજૂરીએ જાય છે અને છોકરાં મદગીમાં રખડ્યાં કરે છે. ગામડાંમાં તો ખુલ્લામાં ફરવાનું ચે મળે અને વગડામાંથી કાંઈ કંદમૂળ વીણી ખાવાનાં ચે મળે. પણ અહીં તો સડેલી દવા, સડેલી ખોરાક, સડેલું વાતાવરણ—આમ આપણું જીવન જ સડેલું હોય છે. ગામડાંની ગરીબાઈ અને શહેરી ગરીબાઈના પ્રકાર જ તદ્દન ભિન્ન છે.

ગામડામાં બારે મહિના પગલુ ઝામ નથી હોતુ એટલે માણસ અધખેડા રહે છે અને તેને અધબૂખ્યા ગહેવુ પડે છે પણ શહેરમાં બારે ખેડારી આવી પડે છે, ત્યાં પેલુ સડેલુ રહેવાય અને સડેલો ખોરાક પણ નથી મળતો. શહેરમાં કામ કરનાર મજૂર ટકા ગણાયાથી કાંઈ બચાવી તો ન જ શકે એટલે ખેડાર પાતા જ તે બૂખે મરતા માટે છે અને ધરતુ ભાડુ અથવા પૈના નથી હોતા એટલે રરતા ઉપર રજળેના થઈ જાય છે વળી શહેરની ગદી હવ ને લીધે અનેક રોગે અને મદા વાતાવરણને લીધે અનેક કુટોવા તથા દુઝાણોએ તેના શરીરના ઘર ધાવેતુ હાય છે એટલે ગામડામાં જ્યાં ત્યાંની મજૂરી કરનાની તેનામાં તાકાત રહેલી નથી હોતી તેમ જીવ પણ નથી હાતી શહેરમાં ટૂંકા પગાગની નોકરી કરનાર કરતુન વગની તથા કાગખાનાઓમાં કામ કરતા મજૂરવગની આ દશા ડ. કામધારા માટે શરૂમાં અથવા પછી ઠેકાણે ન પડેના અને રજગતા થઈ પચેલા વધારાથી જ શહેરમાંના મનાથી વગ ઉત્પન્ન થાય છે

કેટલાક મિલ્કાતોની ચર્ચા

જેમાં આનુ બધુ ન હોય એની એમદ આદર્શ અર્થરચના કંપી શાદરીએ સફની વસ્તુ છે પણ વસ્તુસ્થિતિના ઉપાયોના પ્રગથિયા નિચારીને નકકી કરના અને તેની કેમનદ યોજના ધડી શાદરી, એ કંઈક કામ છે અહીં એ સાદસ હું નહિ કરુ પણ એના કોઈ યોજના ધડીને સમાજ આગળ મૂકના પહેલા અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત મણતા કેટલાક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા અને તેને લગતો વિચાર આપણે જનસમાજમાં કરવો પડશે

હરીશ્ચંદ્ર

જીવનના નિકાસમાં હરીશ્ચંદ્રના તરવનું મહત્ત્વ બહુ જ મણુનામાં આવ્યુ છે બીજા ક્ષેત્રોમાં તેમજ આર્થિક ક્ષેત્રમાં અત્યાર સુધી સુધાયેલી આપણી પ્રગતિ હરીશ્ચંદ્રના તરવને બાજારી છે એમ મનાય છે એનો મોટામાં મોટો લાભ તો એ મનાય છે કે એને લીધે નક્ષખેરી ઉપર અકુશ રહે છે અને લોકોને સારો તથા સસ્તો માન વાપરવા મળે છે વળી એ તરવને લીધે

માણુમને મહેનત કરવાની, વ્યવસ્થા કરવાની, કરકસર કરવાની તથા પોતાની શક્તિઓ જગતર પ્રજાનવવાની પ્રેરણા મળે છે. આ માન્યતાને લીધે અર્થશાસ્ત્રીઓએ એવો સિધ્ધાંત કહ્યો કે અર્થપ્રગતિમા દુરીકાષ્ટને સપૂર્ણ અવકાશ મળવો જોઈએ રાજ્ય તરફથી કે સમાજ તરફથી માણુસની અર્થપ્રગતિ ઉપર કોઈ જાતના અકુશ ન હોવા જોઈએ દુરીકાષ્ટને લીધે માણુસ ઉત્પાદન વધારવા મથશે અને વધુ ઉત્પન્ન થયેલા માલનો જથ્થો વેચવા માટે તે ધરાક શોધશે. અને જગતમાં તો એ ફાવી શકે જ નેનો માલ ખીજ કરતાં સારો હોય અને પ્રમાણુમાં સસ્તા ભાવે વેચાતો હોય આમ પોતાના દુરીકાષ્ટને દુરાવી શકે એ માણુસ ફાવવાનો આ પ્રકારમાં એવું જાને કે ફાવેલા કેટલાક માણુસો બહુ ધનવાન થાય પણ સમાજને સારો અને સસ્તો માલ પૂરો પાડી બીજા કરતાં સમાજની એમણે વધારે સેવા કરી તેથી તેઓ ધનવાન થઈ શક્યા ને ? (તેઓ વધુ કુશળ હોઈ પોતાના ધનનો ઉપયોગ સમાજને સારો અને સસ્તો માલ પૂરો પાડી સમાજની વધુ સેવા કરનારા જ કરશે) જાણે એવા થોડા ધનવાન થતા સમાજને તો સારી અને સસ્તી નસ્તુઓ વધુ પ્રમાણુમાં મળી એટલે સમાજને લાભ જ થયો, અને સમાજની પ્રગતિ થઈ.

આ દલીલ લાગે છે તો બહુ રૂપાળી વિનિગીધાનાળી વ્યક્તિ કે પ્રજા આની જ દલીલ કરે પરંતુ દુરીકાષ્ટનું તરફ જે સધર્મ ઉપજાવે છે તેમાંથી સમાજમાં દુઃખ અને ક્યેસની માત્રા જ વધી છે જ્યાં કોઈને વિજેતા થનાપણું હોય છે ત્યાં કોઈ ને કોઈ પદાકાન્ત પણ થાય જ છે. આજે વ્યવહારમાં તો ચોખ્ખુ દેખાય છે કે બે ઉત્પાદકો અથવા બે વેપારીઓ વચ્ચે દુરીકાષ્ટ ચાલે છે ત્યારે જે હારે તેની પાલખાલી થાય છે. તેનું કારણનું અથવા તેની દુકાન તારાજ થઈ જાય છે અને તેમ યતાં જે જાડા તથા જરૂરની થાય છે તેને ખોળે છેવટે તો સમાજ ઉપર જ પડે છે. કેટલીક વખત તો દુરીકાષ્ટ એટલા મરમત ઉપર ચડે છે કે પોતાની પડતર અથવા પોતાના એવી કિમત કરતાં પણ સસ્તે દરે માલ વેચવા તૈયાર થાય છે. તેમાં તો અને પક્ષ તારાજ થાય છે. આવી એક જીવલેણ દુરીકાષ્ટ

મે નજરોનજર જોઈ છે. એક જગ્યાએ મોટર સર્વિસ ચાલતી હતી. ત્યાં બે હરીફા ઊભા થયા તેઓ સર્વિસના દર ઘટાડના ગયા તે એટલે સુધી કે મફત બેસાડવા ઉપર આવ્યા પણ એટલેથી તેઓ અટક્યા નહિ. એક મોટરવાળાએ મફત બેસાડવા ઉપરના બેસારુઓને એક એક પેડા આપવા માંડ્યો. બીજા મોટરવાળાએ આફને કપ પિચાવવાનું શરૂ કર્યું. બેસારુઓને અમત પડી પેડા લાવને હોય તે પેંડાવાળાની મોટરમાં બેસે અને ચાના શોખીન ચાના કપવાળી મોટરમાં બેસે. પરિણામે બને મોટરવાળાને દેવુ થઈ ગયું અને તેઓ સર્વિસ જ ન ચલાવી શક્યા આવી મૂખાંઈભરેલી હરીફાઈ મોટર સર્વિસમાં જ બને છે એવું કાંઈ નથી. મનુરો આવી હરીફાઈમાં બેસે છે ત્યારે મું થાય છે ? સખનમાં સખન કામ અને ઓછામાં ઓછા દર બધા જ મનુરોને વીકારવા પડે છે અને કોણ કહે છે કે હરીફાઈથી માલ સસ્તો અને સારો મળે છે. સસ્તો મળતો હશે પણ માલની ગુણમાં તો ઉત્તરોઉત્તર બગડ જાય છે. અને ઉવટે એની રિથિતિ આવી પહોંચે છે કે પૈસા અર્થમાં પણ સારો માલ બજારમાં નથી મળતો (વળી સસ્તો દરે માલ આપવાની હરીફાઈમાં હલકી બનાવદનો અને બેજવાબો માલ જ બજારમાં મળે છે) આજે દુધ ઘી જેવા ખાદ્ય પદાર્થો ગામડામાં પણ ચોખ્ખા મળવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, એની પછળ માલ સસ્તો કેમ વેચવો તેની હરીફાઈ જ છે.

એટલે અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં હરીફાઈનું માહાત્મ્ય આજ સુધી જોને મમે તેટલું મવાયું હોય પણ આર્થિક પ્રગતિ તથા વિકાસના પ્રધાન તત્વ તરીકે તેનો પુરસ્કાર કરવામાં આર્થિક પ્રગતિ અથવા વિકાસ કોને ગણવે એ બાબત જુવ જ થઈ છે, અને પરિણામે સમાજનું કલ્યાણ નથી સધાયું હરીફાઈમાં ન્યય અન્યાય જેવો કાંઈ વસ્તુ જ ન હોય એમ માની લેવાયું છે. આ જ તત્વને અનુસરીને ઇંગ્લેંડે દિંદુસ્તાનની આર્થિક પ્રગતિ સાધી, દટલીએ એબીસીનિયાની સાધવા માંડી છે અને જાપાન ચીનની સાધવા તત્પર થયું છે ! નિરકુશ હરીફાઈનાં પરિણામ

આવા જ આવે તે ઉપરથી આપણે એનીએ તો હરીફાઈ અને વિપ્રહતા નહિ પણ સહકાર અને સખત તરફ ઉપર જ નરી સમાજરચના કરવાનો આપણે વિચાર કરીએ (હરીફાઈ કરવા માટે વ્યક્તિઓ, મંડળો અથવા તો રાષ્ટ્રો જે નિરકુશ છૂં માગે છે તે કોઈ પણ સામાજિક શાસ્ત્ર આપી શકે નહિ.)

ખાનગી માલકીદહક

હરીફાઈ જેમ આર્થિક નિકાસનું ઘેરફ તરફ મનાય છે તેમ વૈયક્તિક અથવા ખાનગી માલકીદહક આપણા તમામ અર્થવ્યવહારના પાયારૂપ ગણાય છે એ હકને લીધે જ માણસ અને તેટલી વધારે મહેનત કરવાને તથા ઉત્પન્ન કરેની સપ્તિનો બને તેટલો સાચીને ઉપયોગ કરવાને પ્રેરણ છે એટલે આજે દુનિયામાં આપણે આટલી સપ્તિ નિર્માણ કરી શક્યા છીએ તે આ હકના પ્રભાવ છે હું મારાથી બની શકે તેટલી વધારે મિલકત સંપાદન કરું, તેના થયેલ ઉપયોગ કરું, મરજીમાં આવે તેને અને મરજીમાં આવે તે શરતે ખીજાને વાપરવા આપું અથવા બંધિસ આપું અને મરી ગયા પછી છોકરાછેલા માટે ચૂકતો જાઉં અથવા જીવતા વસિયતનામું કરી એ મિલકતની મારી મરજી પ્રમાણે મરણ પછીની પણ વ્યવસ્થા કરું—આ બધી જાવનાઓ અને અભિનાયાઓ માલકીદહકમાં રહેલી છે આખી દુનિયામાં આજે એ હકનો સ્વીકાર થયેલો છે તેથી જ માણસ ધન કમાવા અને સંધરના આટલા ધમપછાડા કરે છે આપણા ઇતિહાસના પ્રારંભકાળમાં ખાનગી અથવા વૈયક્તિક માલકીદહક નહોતો અથવા નહિ જેવો હતો એ હકનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તેના ઇતિહાસમાં આપણે નહિ જોતરીએ આપણે તો એ તપાસવું છે કે ખાનગી માલકીદહકની આ પ્રથા સમસ્ત જનસમાજની દૃષ્ટિએ હિતકારી છે કે કેમ, સમાજના સુખનું એ કાગજુ છે કે દુખનું તેથી સમાજની પ્રગતિ થઈ રહી છે કે અધોગતિ

એક સર્વસાધારણ સામાજિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમાજવાદીઓનું એ સૂત્ર સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી કે

દરેક માણસે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઈક કાંઈક સમાજોપયોગી કામ કરવું જોઈએ અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેને મળવું જોઈએ આ સૂત્રના અમલમાં માનકીદક અતરાય નાખે છે મજૂરી કરનારાઓને તેમની મહેનતનો વાજખી જદા મે માલકીદકને કારણે મળી શકતા નથી મજૂરીની હકની રેખામાં માલિકો ખેડી રીતે લાજ પડાવે છે એ હકને જોરે જ દુનિયામાંના ઉત્પત્તિના તમમ સાધનો જમીન, ખાણ તથા કારખાના-બહુ જ નાના વર્ગના કબજામાં છે અને એ વર્ગમાંના ધણા તો કોઈ પણ જાતનું સામાજિક કામ કર્યા વિના, વગર મહેનતે નફા ખાય છે અને સમાજની અધિકાંશ સપત્તિનો ઉપભોગ કરે છે આ માલકીદકને જોરે જ થોડા માણસો મોટા સમુદાયને પોતાના ગુનામ જેવી દશામાં રાખી શકે છે અને તેમની પાસે પોતાની મજૂર પ્રમાણે વૈતરુ કરાવી શકે છે

આ અનૃષ્ટિ એટલી હદે ટોચે છે કે સમાજવાદીઓમાંથી કેટલાક તમામ પ્રકારના માનકીદક અને કેટલાક ઉત્પાદનના સાધનો ઉપરના માનકીદક નાબૂદ કરવા તૈયાર થયા છે, તદ્દન રૂઢિચુસ્ત અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ આ માલકીદક ઉપર ધનતા અકુરો મૂકી તેને મર્યાદિત કરી નાખવા જોઈએ એમ સ્વીકારતા થયા છે એટલે આ હકનું શોધન થવું જોઈએ એ રીતે સર્વાનુમતિ છે

માલકીદકના શોધનનો વિચાર કરતી વખતે આપણે સપત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ ખનમાં રાખવા પડશે પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ માટેની સપત્તિ અને બીજી ઉત્પત્તિના સાધન તરીકે વપરાતી સપત્તિ ઉપભોગ માટેની સપત્તિ ઉપર માલકીદક ચાલુ રહે એની સામે નાધો ઉઠાવનારા બહુ થોડા છે જો કે પોતે ઉપભોગ કરી શકે તે કરતા વધારે સપત્તિ ઉપર કબજો રાખી બીજાઓને તેનો ઉપભોગ કરતા રોકવા અથવા ઉપભોગ કરવા દેવ માટે તેની પામેથી લાડુ લેવું એ કેટલે દરજ્જે વાજખી છે એ વિચારવાનું તો રહે જ છે

ઉત્પત્તિના સાધનો ઉપરના માલકીદકથી સમાજમાં અન્યાય અને અસમાનતા વધતા જાય છે, એ વિશે કેટલું ચકા

ઉદાવી રહે એમ નથી. પણ માલકીદક નાનુદ કર્યા પછી આ ઉત્પત્તિનાં સાધનોની કાંઈક વ્યવસ્થા તો કરવી જ પડશે ને. જાતે મજૂરી કરનારાઓના પૂણું પ્રતિનિધિવવાળું રાજ્ય એ વ્યવસ્થા ઉપાડી લે એ એક જવાબ છે. પણ પૂણું પ્રતિનિધિત્વ શી રીતે સાધવું એ કળા જ્યાં સુધી આપણને હાથ લાગી નથી-પૂણું પ્રતિનિધિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રતિનિધિત્વ ઉપર અંકુશ રાખવાની જે વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તે કેવળ મતાધિમારથી નથી આવી શકતી-ત્યાં સુધી આ વ્યવસ્થા સમસ્ત જનસમાજનું કલ્યાણ સાધનારી એટલે કે સર્વોદયકારી થશે કે કેમ એ વિશે શંકા છે. ખાનગી માલકીના અનિષ્ટનો પ્રાપ્ત કાંઈ આગનો નથી. જુદા અને ઘટ્ટુ જેવાઓએ અપરિમદનો આ શંકા રૂકી તેનાં અનિષ્ટો ઓછાં કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. પણ તેમનો અપરિમદનો આમહ પાદરીઓ અને બિશુઓ તથા સાધુસન્યાસીઓ માટે જ રહી ગયો. એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે "મિલકત લેવે ખાનગી હોય પણ તેનો ઉપયોગ સાવજનિક થવો જોઈએ." આ સૂત્રમાં ગાંધીજીના દ્રસ્ટીના સિદ્ધાંતનું સૂચન છે. ગાંધીજી માલકીદક કરતાં માલકીની જવાબદારીઓ ઉપર ભાર મૂકે છે. કેટલું પણ માણસ અમુક મિલકત ધારણ કરે એટલે તે મિલકત પરત્વે એ સમાજને જવાબદાર ગણાય. એનો ઉપયોગ સામાજિક હિતની દૃષ્ટિએ જ તે કરે અને તેની વ્યવસ્થા કરવામાં જેટલાનો સહકાર તે લે-એટલે કે કારખાનું હોય તો જેટલાની મદદથી એ કારખાનું ચાલે, જમીનદારી હોય તો જેટલાની મદદથી એ જમીન એકાલ-એ બંધાનું દિલ બરાબર સચવાય છે કે નહિ તે જુએ અને તેમના જીવન સાથે મેળમાં શોભે એવું જીવન પોતે માને.

આવી રીતે માલિકો જે મિલકતના દ્રસ્ટી બની જાય-તો રાજ્યતંત્ર મારફતની વ્યવસ્થા કરતાં સારી વ્યવસ્થા સમાજને મળી રહે. માલિકો દ્રસ્ટીની જવાબદારીઓનું પાલન ન કરે તો તેમના ઉપર અંકુશ અથવા દડ (sanction) શો? એવી અહિંસક દૃશ્યકિત ગાંધીજીના અસહકારના ઉપાયમાં છે. આશિંક

અન્યાય અને લુપ્તતા નિવારણનો ઉપાય મુશ્કેલીમાં એક પ્રસંગે તેમણે કહ્યું છે કે ‘મારું સાધન શક્તિમય અસહકાર છે. કોઈ પણ માણસ બીજાઓના સ્વેચ્છાએ કે પરાણે આપેલા સહકાર વિના ધન એટલું કંઈ કરી શકે નથી’ એ જ પ્રમાણે કહી શકાય કે બીજાઓના સહકાર વિના કોઈ માણસ માલકીદહક પણ બોગવી શકે નથી. એટલે માનિકો પામે તેમની જવાબદારીઓ અદા કરાવવા માટે અસહકારની જરૂર પડે તે કરવા બેઠેલું જાણે મિત્રમાનિકોએ કેળવવું રહ્યું. અને એ બળ ત્યારે જાગશે ત્યારે જ નવી અર્થરચનાને ઉદ્ભવ થશે. પડી માનિકોને સ્વાર્થપરાયણ મંડી મેલાપગવણ થતું પડે. નવીન સમાજરચનામાં માવજીવકનો નહિ પણ માવજી જવાબદારીઓનો જ વિચાર પ્રધાન હોય પોતાના સહકારી મનુષ્યો જાણી રીતે સુખી અને આત્માદ યાય તથા આખી મિલકતની વ્યવસ્થા સમગ્ર જનસમાજના હિતની દૃષ્ટિએ યાય, એ જોવાની જવાબદારી જેઓ ઉઠાવી શકશે તેઓ જ માનિકો રહી શકશે.

વારસાદક, લોકુ, બ્યાજ

માલકીદહકમાંથી જ કૃષિ થયેલો વારસાદક, લોકુ લેવાનો દહક તથા બ્યાજ ખાવાનો દહક એવું મોક્ષન પણ એની સાથે જ થવાની જરૂર છે. વાગસામાં મળેલી મિલકત માટે વારસને કળો શ્રમ કરવો પડેલો નથી હોતો. આ દહક અસમાનતાને વધારે દહક કરે છે, તેમ તેણે પ્રમાણ પણ વધારે છે. એ રીતે એ દહક સમાજહિતવિરોધી છે. તેથી જ લગભગ બધા સુધરેલા ગણતંત્ર દેશોમાં વારસા ઉપર બહુ મોટા કડ નખાયેલા છે. ગંધીજી તો અમુક દહક ઉપરાંતની મિલકત ઉપર વારસાવેરા જાણી શકે તેટલો ભારે કરવાના મતના છે તેમના જ શબ્દો દારીદ્ર્ય - ‘ધનિકોના ધનની ઉપર દહક પૂરતા કર નથી નખાવા. દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં આપણા દેશની સ્થિતિ નોખી છે અને આ દેશમાં તો અમુક વ્યક્તિઓ બહુ ધનની માનિક બની બેસે એ આપણા સમાજ પ્રત્યે એક યુગ જ ગણાવ એટલે અમુક દહક ઉપરાંતની દોલત ઉપર ગમે તેટલા કડ નાખો તોયે કરની મીમા

આવી ગઇ ન મળ્યા. મેં સાંભળ્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડમાં અમુક હાથી વધારાની આવક પર આવકના ૭૦ ટકા જેટલો કર નાખવા સુધી પહોંચ્યા છે. હિંદુસ્તાન એથી મોટા આંકડા લગી જોઈ શકાય ન પહોંચે? આપણે ત્યાં વારસાવેરા સ્ત્રી માટે ન હોય. પુખ્ત ઉમરના થયા પછી આપનો વારસો ભોમવવાને કારણે અપવિત્રતાના દીકરાને નુકસાન જ છે. અને રાષ્ટ્રને તો એ રીતે બમણી હાનિ થાય છે. કેમ કે એ વારસા ઉપર વાજબી રીતે તો રાષ્ટ્રનો દાવ છે. વળી રાષ્ટ્રને બીજું નુકસાન એ થય છે કે વારસો મેળવનારાઓની શક્તિ ધનના બોળ તથા કચ્છાઈ જવાને લીધે પૂરેપૂરી ખીલવા પામતી નથી.”

ભાડા અને વ્યાજ ખાનારા પણ સમાજને બેવડું નુકસાન કરે છે. પોતે મોટા ભાગે પ્રમાદી જીવન ગાળે છે અને બીજાઓ તેમના ભાડાં અને વ્યાજના બોળથી કચ્છાય છે. તાર્ત્વિક દષ્ટિએ જાંવા જઈએ તો આ દુકાની પાછળ કશો જ ન્યાય નથી.

જે મકાન કે મિલકત માણસ જાતે ન વાપરી શકતો હોય તે બીજાને વાપરવા આપે તે માટે જે ભાડુ તે માટે જે તે કયા દહથી એ વિચારીએ. માણસ બદલો ત્યારે માગી શકે ન્યારે એને કાંઈ ભોગ આપવો પડતો હોય કે ધસારો વેઠવો પડતો હોય. અહીં તો પોતાનું વધારાનું મકાન કે મિલકત સાચવવાની તેને સાફસુદ્ધ અને સારી સ્થિતિમાં રાખવાની એને ચિતા હોય છે. બીજો માણસ વાપરીને એ જે સાચવે તો હલકું સચવામણી બદલ મકાનના માલિકે મકાન વાપરનારને કાંઈક મહેનતાણુ આપવું જોઈએ એ મહેનતાણુ પેલા માણસને, મકાન વાપરવાની સગવડ મળે તેમાં આવી ગયું એમ ગણીએ. પણ એ ન્યાયે માલિકને ભાડુ માગવાને અધિકાર તો નથી જ રહેતો ખરી રીતે તો આવી વધારાની મિલકત ઉપર માલકીદાં જ ન હોવો જોઈએ. પછી આવી મિલકતની વ્યવસ્થા ક્યાં તો સમાજ કરે અને જેને મકાનની જરૂર હોય તેને વાપરવા આપે અથવા પોતે જાતે જ ટૂંકી દૂરની વ્યવસ્થા કરે તો જેને એ મકાનની જરૂર હોય અને જે સારી રીતે સાચવે એવો હોય તેને પસંદ કરીને વાપરવામાં આપે.

આ જ દલીલ વ્યાજને લાગુ પડે છે માણસ પોતાને વાપરવા જોઇએ તે કરતાં વધારે નાણા લવિધ્યમાં કાંઈ અડીઓપટીએ અથવા ધડપણમાં ખપ લાગશે એમ ધારીને રાખી મૂકે છે. આ નાણાનો ઉપયોગ તે બીજા માણસને કરવા દે તો બીજા માણસ એ મૂડી તરીકે વાપરે અને તેને નફો મળે એટલે એ નફામાં ભાગ પડાવવા આ માણસ વ્યાજ માગે છે. વળી નાણાં બીજાને વાપરવા આપવામાં નાણાં કદાચ ઘસાઈ જાય એ જોખમ નાણાંનો માલિક જોડે છે. એ જોખમ બદલ જો તે વ્યાજ માગતો હોય તો જ્યાં જિજ્ઞાસુ જોખમ ન હોય ત્યાં શું? પૈસા ધરમાં રાખી સાચવવાની ચિંતા વહોરવાને બદલે ખાતરીના માણસને વાપરવા આપે તેમાં તેણે ભોગ આપ્યો કે ધસારો વેઠ્યો એવું કાંઈ નથી. અને આપણે માલકીદહ ઉપર મર્યાદા મૂકી માલકી-જવાબદારીએ: વધારીએ એટલે મૂડીદાર તરીકે માણસ નફો કે વ્યાજનો દહકદાર રહેતો નથી. વળી ઉપર કહ્યું એમ વ્યાજ ખાનાર પ્રમાણે તો બને જ છે. આવી બધી બાબતોનો વિચાર કરીને જ ઇસ્લામમાં વ્યાજ ખાવાનું હરામ ગણ્યું હશે.

યત્રોની મર્યાદા

ઐતિક સહિતઓ ઉપર કાલ્ મેજરી તે મારફત મોટાં મોટાં યત્રો ચલાવવાની શોધ થયા પછી એ વિચાર ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રચલિત થતો જ ગયો છે કે આપણે જોઈતી તમામ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન બની શકે ત્યાં સુધી યત્રો મારફત કરવું. યત્રોહોગોનું પ્રમાણ પણ દુનિયામાં વધતું ચાલ્યું છે. એને પ્રતાપે લોકોને રોજ ને રોજ નવી નવી વસ્તુઓ વાપરવા મળે છે, પણ એનાથી સમાજના સુખની માત્રામાં વધારો થયો છે કે કેમ તે તપાસવા જોઈએ છે. યત્રોની જેમ જેમ નવી શોધો થતી જાય છે તેમ તેમ મેકારી વધતી જાય છે, વળી એ બધા યત્રો જેમને કમળે છે એ વગેરે પોતાના કમળને જોરે મનુસ્વચ્છને ચૂમે તેથી ગરીબો અને શૂંચમરો પણ વધતો જાય છે, પણ ઉત્પાદનના સાધનો ઉપના માલકીદહને આપણે નાજુ કરીએ

તો તેમાંથી નફાનું તત્ત્વ નીકળી જતાં તમામ ઉત્પાદન નિયંત્રિત કરી શકાય. દરેકને તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપવામાં આવે અને સમાજની જરૂરિયાત જેટલી વસ્તુઓ રોજના થોડા કલાકના કામમાંથી જ ઉત્પન્ન કરી શકાય. બધા લોકોને નવરાશ વધારે મળે અને તેનો ઉપયોગ તેઓ જીવનના વિકાસ માટેની અર્થનિરપેક્ષ (non economic) પ્રવૃત્તિઓમાં કરે. યંત્રોદ્યોગના હિમાયતીઓ આ રીતે પોતાની દલીલ ચૂકે છે.

પરંતુ યંત્રનાં યુગમાં જ અથવા યંત્રના સ્વભાવમાં જ ફેટલાઈક અનિષ્ટ રહેલાં છે, જેનું નિવારણ યંત્રોને સામાજિક માલકીનાં બનાવવાથી પણ થઈ શકતું નથી. અહીં તેનું સૂચન માત્ર જ થઈ શકશે.

૧. પ્રાચીન કળાકૌશલ્યનો નાશ તથા માણસની ઇન્દ્રિયશક્તિઓનાં વિકાસમાં અતરાય. તેની અવેજીમાં નવું યંત્રકૌશલ્ય આવ્યું છે ખરું, પણ માણસના સર્વદેશી વિકાસ માટે તે પૂરતું નથી. યંત્ર ઉપર કામ કરતાં માણસની જીદી જીદી ઇન્દ્રિયોનાં સ્વાભાવિક શક્તિઓનો વપરાશને અભાવે હાસ થાય છે. તેનો બદલો યંત્રકૌશલ્ય દ્વારા પૂરતાં પ્રમાણમાં મળતો નથી. કામ અથવા ઉદ્યોગ દ્વારા ઇન્દ્રિયોનાં વિકાસ થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યાં હાથઉદ્યોગ જ વિવક્ષિત છે. આ વસ્તુ શાળાઓમાં બાળકોને માટે જ સાચી અને આવશ્યક છે એમ નથી, પણ મોટી, ઉંમરના થવા પછી પણ પોતાના ઉદ્યોગધધાને અંગેની પ્રવૃત્તિ દ્વારા માણસને જે કેળવણી મળે છે અને તેનો વિકાસ થાય છે તે બીજી રીતે નથી થઈ શકતો. જેવું ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ તેવી કેળવણી. યંત્ર ઉપર કામ કરતાં ઇન્દ્રિયોના વિકાસને ઓછો જ અવકાશ રહે છે.

૨. યંત્ર-ઉદ્યોગોમાં અમલિભાગને જાડું જ વધારે પડતી હદ સુધી ક્ષેપ જવામાં આવે છે, તેથી કામ એકધારું થઈ જાય છે એટલે તેમાં આનંદ અને કેળવણીનાં તત્ત્વ રહેતાં નથી, અને શરીરને તથા મનને વધારે પસારો પહોંચે છે.

૩. યંત્ર-ઉદ્યોગમાં તમામ વ્યવસ્થા કેદ્રીભૂત કરવી પડે છે, અને તેના સંચાલનનો મુખ્ય આધાર અમુક નિષ્ણાત વર્ગ ઉપર જ રહે છે. એ નિષ્ણાત વર્ગ ઉપર આખા જનસમાજને અવલંબિત રહેવું પડતું હોઈ સમાજ પાંગળો થઈ જાય છે અને સમાજ-સ્વાતંત્ર્ય લેખમાય છે.

૪. વળી આખા સમાજનો વ્યવહાર એક યથો કેદ્રીભૂત એવી શક્તિ ઉપર અવલંબે છે વીજળીના કારખાનામાં કાંઈક ખમડે તો આખા શહેરના દીવા જલે થઈ જાય, ટ્રામો તથા રેલ્વેઓ અટકી પડે. આવું રોજ નથી જનતું એ વાત સાચી પણ જ્યાં સુધી સુધી નાણૂંદ નથી થયાં ત્યાં સુધી આખા સમાજના જીવનવ્યવહારની ચાવી એક જગ્યાએ મૂકવી એમાં લેખમ તો છે જ. દુશ્મન એ ચાવી હાથમાં લઈ લે તો આખી પ્રજાને ત્રાદી પોકરાવી શકે.

૫. યંત્રમય શાસ્ત્રોની નવી નવી શોધોમાં વિનાશક સાધનોની શોધો જોટલા પ્રમાણમાં થઈ છે, તેટલા પ્રમાણમાં રક્ષણનાં સાધનોની શોધો નથી થઈ, અથવા નથી થઈ શકી. તેથી જ જો દુનિયામાં મોટા મોટા ગપ્ટો વચ્ચે મહાધુક્ક જામે તો આખી સંસ્કૃતિનો વિનાશ થઈ જાય એવી ભીતિ વિચારકોના હિલ્લમાં પેદી છે.

૬ યંત્રોદ્યોગોને લીધે વસ્તીને નિશ્ચિત વિસ્તારમાં મંદિત થતું પડે છે ગીચ વસ્તી અને મંદ્યોને લીધે અનારોગ્ય વધતું જાય છે. વીજળીના ઉપયોગથી મોટાં શહેરોની અનારોગ્ય સ્થિતિમાં સુધારો કરી શકાય ખરો છતાં તેલ અને કોલસા વિના આપણે ચલાવી શકીએ તેમ નથી ત્યાં સુધી ધુમાડાના ત્રાસમાયી છૂટવાનો સંભવ નથી. વળી મોટા યંત્રો, ટ્રામો, રેલ્વે અને વિમાનોના સાથે ત્રસજનક અવાજ અથવા ઘોષાટ અનિવાર્ય છે, અને એ ઘોષાટની વચ્ચે રહેતાં શાનતણુઓ ઉપર માઠી અસર થાય છે.

૭. યંત્રસંસ્કૃતિમાં જીવન કિનાવળીયું, કાંઈ જાતની નિરાંત અને શાન્તિ વિનાનું તથા ધાધનીયું થઈ જાય છે, તેને લીધે માનસિક રોગોનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે.

૮. કેટલાક યત્રોચોગો એવા છે જે કરતાં શરીરમાં ધીમું
ઝેર પ્રસરે છે અને અમુક રોગો લાગુ પડે છે. આવા નવા
રોગોની સંખ્યા ખૂબ વધી છે.

૯. જેમ જેમ સગવડો અને વસ્તુઓ વધારે મળતી જાય છે
તેમ તેમ આપણે તે વિના કારણ વાપરીએ છીએ અથવા તેનો
ખર્ચ કરીએ છીએ. અમદાવાદનો જ દાખલો લઈએ તો ત્યાં
વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં પાણીના વપરાશનું પ્રમાણ વધ્યું છે.
પાણીનો એટલો ખર્ચ જ થાય છે. સાબરમતી ક્યાં સુધી એટલું
પાણી પૂરું પાડી શકશે એ પ્રશ્ન આજે નદી તો કાલે વિચારવા
જેવો થઈ પડવાનો છે. યત્રસંસ્કૃતિમાં કુદરતની સાધનસપત્તિનો
અચી રીતે ખર્ચ કરી આપણે ભવિષ્યની પેઢીના પેટ ઉપર
પગ મૂકીએ છીએ.

૧૦. કુદરતની નિકટમાં રહેતા માણસમાં જે તન્દુરસ્ત
ખડાવપણું અને આવી પડેલી કાંઈ પણ નવી પરિસ્થિતિને
પહેંચી વળવાની હાજરશુદ્ધિ અને આવડત જોવામાં આવે છે
તેનો યત્રસંસ્કૃતિમાં નાશ થાય છે.

આ બધું કહી હું યત્રોચોગોનો ઐકન્ટિક વિરોધ
કરવા નથી માગતો. યત્રોચોગો સામાજિક માસકીના થાય
ત્યારે આપણે તેમાંથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ છે, એ
હું સ્વીકારું છું. પણ તમામ ઉત્પાદન યત્રો દ્વારા કરવું હજી
નથી એ જ હું સમજવા હૃદયું છું યત્રો તેની મર્યાદામાં
તેને રથાને રહે તો દિલકારી છે, પણ આપણી આખી જ
ઉત્પાદનવ્યવસ્થા ઉપર અને આપણા તમામ વ્યવહાર ઉપર
આક્રમણ કરે તો વિનાશકરી છે. જે યત્રો માણસ તથા તેણે
કામ માટે પાળેલાં પશુઓને કામ વિનાનાં અને પરિણામે શુન્યતાનાં
સાધન વિનાનાં બનાવી મૂકે તેવાં હોય તે અનિષ્ટ છે. પરંતુ
જે યત્રો માણસને કે તેણે પાળેલાં પશુઓને જળા ઉપરવટનો
શ્રમ ઓઠો કરવાની દૃષ્ટિએ અથવા તેમનો સમય બચાવવાની
દૃષ્ટિએ યોગ્યતા હોય તે હજી છે. આપણા દેશનો વિચાર
કરીએ તો તો જ્યાં સુધી અપાર માનવશક્તિ અને પશુશક્તિ

આપણા દેશમાં કામ વિનાની પડી છે ત્યાં સુધી જેમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે એવા કામમાં લૈંગિક શક્તિ દાખવ કરી ને દા : બત્રો ચલાવી ઉત્પાદન કરવાનો વિચાર આપણે માટે હિતાવદ્દ નથી જ

યત્ર દોગોને લીધે આયાત-નિકાસના વપાગની મોટે ભાગે અનાવશ્યક અને નિરર્થક વૃદ્ધિ થઈ ગઈ તથા એ વેપારે દેશ દેશ વચ્ચે લાઠિત્વ સ્વરૂપ પડ્યું છે. યત્રો ઉપર અર્થાદ મૂકી, શક્ય હોય ત્યાં સુધી દાયઉદ્યમ દ્વારા આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી લેતાં એ વેપાર એટલે રૂઝડાનું ચક્રમોડું કારણ દુનિયામાંથી આપોઆપ એણું થઈ જાય છે

જરૂરિયાતો અમર્યાદ વધારે જ જવી અને તે માટેના ઉત્પાદન પાછળ મડયા જ રહેતું એ કાંઈ મનુષ્યનું ધ્યેય ન હોતું જોઈએ. આપણે દુનિયાનો દતિદાસ જોઈએ તો જરૂરિયાતો અને સુખસગવડો વધારે જ જનારી અને મોજશોખને આધાત્મ્ય અપનાવી તમામ પ્રાચીન તેમ જ મધ્યકાલીન શહેરી સંસ્કૃતિઓ-જેલે તેણે અર્થપ્રમળ માટે દુનિયાને આજી નાખી હેમ પણ-ખીનજોના શોપણ ઉપર જ નભી છે અને જતે અદ્યાકાલની નીવડી છે લેલિક શક્તિના ઉપયોગની શોધ પછી જે આધુનિક શહેરી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો છે તેનું પ્રાણત્વ અને આકર્ષણ આજે બહુ વધી પડ્યું છે, પણ તેની સાથે જ તેના વિનાશના પમરણ પણ મડાવસા છે એમાંથી જાગરી જવા માટે આપણી અમસરૂતિને વિશુદ્ધ કરી તેનું પુનઃજન્મ કરવાનો ઉપયોગ ગાંધીજી સૂચવે છે ખેતી, ગ્રામઉદ્યમ અને સાદુ જીવન તથા આપણા તમામ વ્યવહારમાં જિયનિયતા જોઈ વિનાની સમાજ રચના એ નવી સંસ્કૃતિનો પાથ છે

કામનું સમયપત્રક

નવીન અર્થરચનાનો વિચાર કરવામાં મનુરીના કામના કલાક તથા મનુરીના દરનો પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો છે મિલોમાં તથા કારખાનામાં જ્યાં અમુક દિનનું નક્કી કરેતું કામ દરેકને કરવાનું હોય છે ત્યાં કામના કલાક નક્કી કરવાનું સહેલું થડે પણ ખેતીના કામમાં ઝગમગ ફેરફારને અનુસરવું

પડે છે તેથી તેમાં કામનો વખત પણ નક્કી નથી થઈ શકતો. તેમ કામના ક્ષણ પણ નક્કી નથી થઈ શકતા દરેક માણસ માટે કાંઈને કાંઈ સમાજોપયોગી શ્રમ આવશ્યક છે. એ તત્વનો સ્વીકાર કરતાં, શ્રમની આદર્શ વ્યવસ્થા એ ગણાય જેમાં માણસનાં બધા અંગોને અને બધી શક્તિઓને પૂરતું કામ મળે. પૂરતું એટલે જોઈએ તેટલું, નહિ વધારે, નહિ ઓછું. એવી વ્યવસ્થા હોય તો જ માણસને ઓછામાં ઓછા ધસારો પહોંચે અને સરવાળે વધારેમાં વધારે કામ થાય. સખત મહેનતનું કામ પણ જ્યાં સુધી થક ન ચડે ત્યાં સુધી ઠીક પહોંચે કરવાનું સાડુ લાગે છે. એટલે ઠીક પહોંચે એવું સખત મજૂરીનું કામ હોય, ત્યાર પછી વળી દુળવું પણ ધરની બહાર ખુલ્લામાં કરવાનું કામ હોય, પછી વળી ઊંચે બેસીને કરવાનું કામ હોય, અમુક વખત પોતાના શોખનું જ એવું કાંઈ ખાસ કામ હોય, અમુક વખત સામાજિક સહવાસમાં ગાળવાનો હોય, અમુક વખત નવું જ્ઞાન મેળવવામાં ગાળવાનો હોય, અમુખ વખત રમતગમત કે વાર્તાવિનોદ હોય એમ આખા દિવસના કામની વહેંચણી કરી હોય, તો તેમાં શરીરને તથા બુદ્ધિને જોઈએ તેટલો શ્રમ મળી રહે, વધારેમાં વધારે કામ થાય, વધારેમાં વધારે સમયક સમયાય, માણસનો વિકાસ વધારેમાં વધારે થાય અને સમાજની દરેક વ્યક્તિતો સુખસંતોષ પણ વધારેમાં વધારે સધાય આવી સમયકારખાનાંના કામમાં ગોઠવણી અધરી છે. તેમાં તો કામના ક્ષણ જ્યારે ઓછા થશે ત્યારે કેવી વ્યવસ્થા થશે તે જાવાનું છે. પણ ખેતીમાં અને ગ્રામઉદ્યોગોમાં આવી વ્યવસ્થા સહેજે થઈ શકે એવી છે. અને તેથી જ ધત્રોદ્યોગો કરતાં ખેતી અને ગ્રામઉદ્યોગોમાં સામાજિક વિકાસ અને સુખશાન્તિને માટે વધારે અવકાશ છે. છતાં કારખાનાં, દુનિયામાં છે અને ગ્રામઉદ્યોગની દિલસૂરી દુનિયામાં સ્વીકારાય તો પણ અમુક તો રહેવાના જ. એટલે તેમાં એવી વ્યવસ્થા તો હોવી જ જોઈએ કે શાક ચકવા માંડે અને કામનો કટાણો આવવા લાગે કે તરત કામમાંથી છૂટી મળે. આજે

મિતોમા એક વાર આરામની છુટી મળે છે પણ અમુક અમુક ક્ષણને અતરે વધારે વાર છુટી મળવી જોઈએ જેમા માણસ આમતેમ દરીદ્રી તા નારતો વગેરે કરી તાજે થઈ શકે ઉત્પાદન માણસને માટે છે, માણસ કંઈ ઉત્પાદનને માટે નથી એ સૂન ધ્યાનમા રાખીને મમ જોઈવડ જોઈએ

મજૂરીના દર

મજૂરીના દરો નિયાર કરીએ તો જે માણસ પોતાની સહિત પ્રમાણે કામ આપે તેને સારો પૌષ્ટિક ખોરાક મળે, જોઈતાં કપડા પહેરવાના મળે, સુડ રહેવાનું મળે, તેના માળકાના ફળવણીની સારી વ્યવસ્થા હોય માદગી આવે ત્યારે આપધીપત્યાર કરી શકે તથા આરામ લઈ શકે એટલી મજૂરી માટે તો દરેક કામ કરનાર દુકાદર છે જ પછી તે કારખાનામા કામ કરતો હોય કે ખેતીમા કામ કરતો હોય પરંતુ ખેતીના તેમ જ કારખાનાના કામદારને ઉપર જણાવી તેટલી સગવડ જોઈવી શકે એટલી મજૂરી મળતી નથી અને એમના કરતા ય વધારે ક્ષેત્રી દશા તો પોતાને હિસાબે ખેતી કરનારાની તથા સ્વતંત્ર રીતે પોતાને ઉદ્યોગધર્મે કરનારા કારીગરોની છે ખેડૂત મટે તો એમ કહી શકાય કે પોતે જે મજૂરી કરે છે તે બદલ તેને કાંઈ મળતું નથી એટલું જ નહિ પણ સાચું આપડું પડે છે મજૂરી કરવાના દહની જાણે તેને કિંમત આપવી પડતી હોય એવી તેની દશા છે કારણ આખું વરસ ખેતરમા તનતોડ મહેનત કર્યા પછી તે હિસાબ કાઢે છે તો વરસ આખરે તેના દેવાની રકમમા કાઠક પધારો જ થયેલો હોય છે આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ખેડૂત ઉપર અનેક ખોજા હોવા ઉપરાંત પોતે પેદા કરેલા માલની કિંમત બજારની દરીફાઈમા માલ પેદા કરતા થયેલા ખર્ચ જેટલી પણ તેને ગિપજતી નથી બજાર બજાર વેપારીઓ અને સ્ટોરિયાઓના હાથમા હોય તેઓ બજારબજારની તરફથી સ્વીકારે પોતાની મરજી પ્રમાણે લાવ બજારમા પાડી શકે છે ત્યા બિચારા ખેડૂતનું ટકું શી રીત ચાલે ? પોતે પેદા કરેલા માનને ખેત જાતે જ ધરાક બની જાય એવે કે પોતાને

જોઈતી વસ્તુઓ જ પેદા કરી લે તો આ હીરફાઈ તેને નડે નહિ. પણ વ્યાજ, મહેસૂલ તથા બહારથી આવેલી વસ્તુઓ માટે તેને રોકડ નાણું આપવાનું હોય છે એટલે તેને બાળક માલ પેદા કરવાની ફરજ પડે છે. ફ.જિયાત રોકડ નાણું આપવાને ખેડૂત ઉપરનો આ જોખો અન્યાયી છે અને તે જ્યાં સુધી નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી ખેડૂત પોતાની મહેનતનો વાળખી બદલો મેળવી કે બોચરી શકવાનો નથી. તેવું જ મામડાંના કારીગરોનું છે. ખેડૂતો ઉપર સરકારનો તથા શાહુકારનો જે બે જો છે તેની તપાસ કરી એ જોખો દૂરવો. ખેડૂતના ગળ મુજબનો તો કરી જ નાખવો જોઈએ. આવું જ રક્ષણ મામડાંના કારીગરોને પણ મળવું જોઈએ. આ ઉપરાંત ઉત્પાદનની દરેકદરેક શાખામાં સંસ્કારી માનવજીવનની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી ઝોજામાં ઝોણું અમુક મળતર તો મહેનત કરનારને મળે જ એ નક્કી થવાની જરૂર છે. આવી રીતે નક્કી કરેલા ઝોજામાં ઝોજા ધોરણ કરતાં માણસ વધારે કમાય તો જ સરકાર, શાહુકાર કે ખીન્ને ફાઇ તેની પાસે માગણી કરી શકે.

જેમ દરેક માણસને ઝોજામાં ઝોણું અમુક મળવું જોઈએ એ નક્કી થવાની જરૂર છે. તેમ વધારેમાં વધારેનું ધોરણ પણ નક્કી થવાની જરૂર છે. માલકીદારને અંકુશિત ક્યાં પછી તથા માલિક ઉપર અમુક જવાબદારીઓ નાખ્યા પછી તેમને નફો તો આપોઆપ મર્યાદામાં આવી જશે પણ સરકારી અમલદારો વકીલો, દાકતરો, કોલેજના અધ્યાપકો, વૈજ્ઞાનિકો, કલાધરો વગેરેનો વિચાર કરવો જોઈએ. માલિકો અને મૂડીદારોનો જેવો ત્રાસ છે એવો જ કાંઈક અંશે આ વગના ત્રાસ પણ ગણાય. પોતે કેળવણી લેનામાં વખત ગાળ્યો છે તથા પૈસા ખર્ચ્યા છે; પોતાનામાં અલૌકિક શુદ્ધિશક્તિ તથા પ્રતિભા છ અને તે દ્વારા તેઓ સમાજની ભારે સેવા કરી નાખે છે વગેરે દલીલો આગળ ધરી આ વગ પોતાની કામગીરી માટે લોકો પાસેથી મેંમાથ્યા પૈસા માગે છે. વળી આ વગ પોતાને સરકારી કહેવડાવે છે. તેમના ધંધા પણ સંસ્કારી ધંધા (liberal professions) કહેવાય છે.

માણસની સંસ્કારિતાનું મોટામાં મોટું લક્ષણુ તો એ ગણાય કે જે સમાજમાં પોતે રહે છે એ સમાજને પોતાનાથી બની શકે તેટલું વધારે આપવાની વૃત્તિ રાખે અને તેની પાસેથી બની શકે તેટલું ઓછું લે આ સિદ્ધાન્તની પાછળ ન્યાય ગ્રહેલો છે એ રીતે કે સાધારણ મનુષ્યને તો પોતાની રાજી ઉપરાત વળીને બદલો નથી મળતો જડ મનુષ્યનીના કામ સાધારણ રીતે આનંદદાયક નથી હોતા અને છતાં મૂખી એ છે કે જડ મનુષ્ય વિના દુનિયા ચાલે એમ નથી સમાજની શારીરિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે સમાજના મોટા ભાગને એવી જડ મનુષ્ય કરવી જ પડશે પણ આ સંસ્કારી ધંધાવાળાઓના તો કામ એવા હોય છે જેમાં રસ પડે, એ કામ જ આનંદદાયી હોય અને તે ઉપરાત વળી પ્રતિષ્ઠા મળે જે કામ જડ હોય, કંટાળા બરેલું હોય, જેમાં એકની એક ક્રિયા જ કર્યા કરવાની હોય તે કામ કરતા શરીરને અને મનને ધસારો વધારે પડે એ છે, ત્યારે જે કામમાંથી આનંદ અને રસ મળે એમ હોય એ કરતા શરીરને ધસારો ઓછો પડે એ છે, સંસ્કારી કહેવાતા ધંધાવાળાને સમાજમાં જે કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે બદલો તો વધારાનો જ છે આવી વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યના અર્થપરાયણ સ્વભાવની જૂની દલીલ ફરી ફરી આગળ ફરી એમ કહેવામાં આવે છે કે આ લોકોને કશો વિશેષ આર્થિક લાભ નહિ રહે પછી શું કામ એ લોકો આના કામ કરશે ? પરંતુ જેમ કામ માનસિક જરૂરિયાતને પૂરી પાડનારું વધારે તેમ તેમાં અર્થના બદલાનું તરખામું હોવું જોઈએ મોટા શોધકો, લેખકો, કવિઓ, કળાધરો, વૈજ્ઞાનિકો, દાકતરો, વકીલો, શિક્ષકો, રાજપુરોહો એ બધાને પોતાની પ્રવૃત્તિને રસ, આનંદ અથવા મરતી એ જ તેમના કામનો વિશેષ બદલો છે જે આપણે એવું લેખુ મૂકીએ કે દરેકાઈ કામની મનુષ્યનીના દર એટલા હોય કે જેથી એ કામ કરતાં જે જીવનસંકિત અર્થાત્, જીવનને જે ધસારો પડે એ તે પુરાઈ રહે, તો આ લોકો વધારે દર માગવાને હકદાર રહેતા નથી કારણ તેમને બીજા અર્થનિરપેક્ષ બદલા મળી છે જેમાંથી તેમના જીવન ઉત્થાસિત થાય છે. આવા ખાસ કામ કરનારોએ તેમના કામ માટે સમાજ તરફથી ખાસ સગવડો

મળવી નેનુંએ ખરી તમે એમને પુસ્તકલયો, પ્રયોગશાળાઓ, ચિત્રશાળાઓ, સમદાલયો, વાદ્યો વગેરેની સમવડ આપો. આ વિદ્યાઓનું પરિશીલન કરવા નવરાસ જોઈએ તો તેમના કામના કલાક ઓછા રાખો પણ તેમના મનુરીના દર તો બીજાઓ કરતા વધારે ન જ હોવા જોઈએ. આ દષ્ટિએ જોઈએ તો સમજામાં અદ્યતન અને બહુતમ મનુરીના દરમાં જાઓ ફેર રહેવા જોઈએ નહિ. અલગત, આપણે એક સપાટ આ ધોરણ ઉપર નહિ પહોંચીએ, સરકારી ગણતા ધધાવાળાઓને આ વસ્તુને દેવાતાં પણ કોઈક વખત લાગશે પણ અદ્યતન મનુરીના દરમાં સારી પેઠે વધારો અને બહુતમ મનુરીના દરમાં સારી પેઠે ઘટાડો કરતાં જતાં નવુ ધોરણ નક્કી થઈ જશે.

આ બધી માતો તો કરી પણ તેનો અમલ શી રીતે કરવો એ સવાલ જોમો આવે છે આમાંથી જ આપણે અત્યારે બહુ ચર્ચાતા વર્ગવિમુક્તના પ્રશ્નમાં જીતરીએ છીએ. એક તરફ માલદાર અને સત્તાધારી તથા બીજી તરફ ગરીબ તથા કમડાપેટી બેડૂત અને મનુર વગેરે એ એ વર્ગોના હિતસબધો આજે એક-બીજાથી વિરુદ્ધ છે, એ વસ્તુનો ધન્કાર કોઈ કરી શકે એમ નથી. પણ તેનો ઉકેલ આજીવાની પદ્ધતિમાં સમાજવાદી કાયદેમમાં અને ગાંધીજીના કાયદેમમાં ફેર પડે છે સમાજવાદીઓ કહે છે કે સોયકવગેરે નાબૂદ કરવા માટે હિસાબ કાન્ટિ અનિવાર્ય છે ત્યારે ગાંધીજી અહિંસક સાધનો દ્વારા જ એનો ઉકેલ લાવવા ઇચ્છે છે. આપણા દેશમાં હિસાબ કાન્ટિની શક્યતા આજે ન હોઈ અથવા બહુ દૂરની હોઈ આપણા દેશના તો સમાજવાદીઓ પણ અહિંસામય સાધનોની વાત કરે છે. પણ કોઈ પણ રીતે સર્વવ્યાપી હડતાલ 'હાવી દેવી, વિરોધી વર્ગો વચ્ચેના વિદ્વેષને વધુ તીવ્ર કરવો, વગેરે આગે અચૂક હિસા તરફ ખેંચી જનારા છે. ગાંધીજીનાં સાધનોમાં પહેલી વાટાઘાટ અને તે નિષ્ફળ જાય તો અસહકાર, શાંતિમય હડતાલ તથા સરિનયભંગ આવે છે. એ જગ્યામાં તેમની પદ્ધતિ સામા વર્ગ પ્રત્યે દેવભાવને જાગૃત કરવાની નહિ પણ સામા વર્ગના સદ્ભાવને

જાગૃત કરવાની છે. અને બીજી તરફથી તેમના અન્યાય, જુલમ કે લૂંટ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું બળ ફેળવવાની છે. આ બે માર્ગોમાંથી પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે દરેક પોતાનો માર્ગ પસંદ કરશે પણ દુનિયા આજે ક્યો માર્ગ લેશે એ કાંઈ કહી શકે એમ નથી જો કે આપણે ગાંધીજીના માર્ગનાં ફળ કાંઈક ચાખ્યાં છે અને આપણો દેશ એ માર્ગે પોતાનું ધ્યેય સાધે તો વેરઝેર અને ખુનામરકીથી પીડાઈ રહેલી દુનિયાને એક નવો સંદેશો આપી શકે. એ સંદેશો આપતાં પહેલાં ભારતવર્ષે કેવા થવું જોઈશે એ વિષેના પોતાના સ્વપ્નનું ચિત્ર ગાંધીજીએ આપેલું છે તે અહીં ઉતારીશ.

“મારો પ્રયત્ન એવા ભારતવર્ષને માટે હશે જે ભારતવર્ષમાં પ્રજાના વર્ગોમાં જાંચાનીયાના ભેદો નહિ હોય, એ ભારતવર્ષમાં સૌ કામો હળીમળીને રહેતી હશે; એ ભારતવર્ષમાં અરપૃચ્છતાના પાપને તથા કેશી પીણાં તથા પદ્મથેનિ સ્થાન નહિ હોય; સ્ત્રીઓ પુરુષોના જોડલા જ હક ભોગવતી હશે; આપણે બાકીની આખી દુનિયા સાથે શાન્તિથી રહેતા હમણું. અને કાંઈને લૂંટતા કે કાંઈનાથી લૂંટાતા નહિ હોઈએ. એટલે આપણે નાનામાં નાનું ભરકર રાખવું પડશે મૂળાં કરોડોના દિનવિરોધી નહિ હોય તેવા તમામ દેશી કે વિદેશી દિતસંબંધો ત્રીવટપૂર્વક જાળવવામાં આવશે. મને પોતાને દેશી અને વિદેશી વચ્ચેનો ભેદ અકારો છે. આ મારા સ્વપ્નનું ભારતવર્ષ છે.”

એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટેના ગાંધીજીના લગીરથ પ્રયત્નમાં આપણે સૌ યથાશક્તિ ફાળો આપવાનો સંકલ્પ કરીએ એ જ પ્રાર્થના.

મહાના કૈટલાક આગેનાન કેળવણીકારો આપણી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે અને આપણને પિછાનના માટે આવ્યા છે, આ વખે' જ આપણી અનેક નિષ્ણાપીયોની વ્યાસપીક પરથી કેળવણીના નવ નિર્માણનાં સૂત્રો આપણે સાલગી રહ્યા છીએ, આ વખે' જ આપણા મહાસભાપ્રધાનો માનવજીવનની આર્થિક અરિયાત જેવી આર્થિક કેળવણીયા ભારતનું એક પણ બાળક વચિત ન રહે એવી વિચારણા સેવી રહ્યા છે, અને અર્ચીની ગુજરાતના જ નહિ, અર્ચીની ભારતના જ નહિ, પણ અર્ચીની જગતના પ્રજાપતિયમા મદાતમા ગાધીજીએ આપણી આખી ય પ્રજાના ધંતરમા ધરમૂળથી ફેરફાર કરી નાખે એવી કેળવણીની યોજના પણ આ વખે' જ વહેતી થઈ છે આ પ્રમાણે એક યા બીજી રીતે કેળવણીના આદિભનો આખા દેશમા થઈ રહ્યા હોય ત્યારે આપ પણ આ વખે' જ આ વિભાગને યોનવા પ્રેરાઓ એ અને તદ્દન રામાવિક અને સુયોગ્ય લાગે છે.

આપણો વિભાગ સાહિત્ય પરિષદનો એક વિભાગ છે, સ્વતંત્ર કેળવણી પરિષદ નથી એટલે આપણા આ વિભાગની એક ચોક્કસ મર્યાદા છે આપણે આપણી મર્યાદામા રહીને ગુજરાતી ભાષામા આજ સુધીમા કેળવણીનું જે સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે તેના વિચાર કરશું અને તેનો આક્રમકશું, આ સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમા અને વધારે ઉચ્ચ કોટિનું કેમ બને તેના પણ વિચારો કરશું આપણી કેળવણી સાહિત્યના નિમસમા ફેરી અને ફેળવી મદદ કરી શકે તે પણ જોશું, અને આખરે આ બધાય વિચારોને મૂલ્ય આપના માટે આપણે શું કરી શકીએ તેના પણ વિચાર કરશું

+

એક વાત તો આપણે સૌ ચોક્કસ જાણીએ છીએ આપણી કેળવણીમા શિક્ષણનું વાહન અંગ્રેજી ભાષા છે અને ગુજરાતી નથી, એથી માત્ર આપણા ભાષાસાહિત્યને જ નહિ પણ આપણા સમગ્ર જીવનને કેળવવા ભારે નુકસાન થઈ રહ્યું છે તે સંદેશમાં ચીતરી શકાય તેમ નથી આજથી વીસ વર્ષ ઉપર બીજી

ગૂજરાતી કેળવણી પરિષદ મળી ત્યારે તેના પ્રમુખશ્યાનેથી ગાંધીજીએ પેનાનું દર્ આપણને સલાહા યુ હતું અને છતાં વ આજે વીશ વર્ષે પશુ એ દિશામાં આપણે પગલા માડવાના રહે છે એ અકસોસની વાત નથી. માના ધાવણ વિના ઉછરેલું બાળક સરીરે તો કદાચ કૃત્રિમ રસાયનિક ખોરાકોથી દરિદ્ર ન રહે, તો પશુ અંતરથી તે દરિદ્ર રહે છે, એમ માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે જે પ્રજાને પોતાની માતૃભાષાવિદ્યેષુ જનીને જીજી પ્રજાની ભાષાને એ સ્થાન આપવું પડે છે તે પ્રજા તેના સમગ્ર જીવનમાં કમલ જને તો તેમાં શી નવાઈ છે? આપણી પોતાની આ દશા છે છતાં જે પોને જીજીથી આ વાત સ્વીકારે છે તેઓ પશુ તેના અમન કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે હીવા ધર્મ જાય છે અને માતૃ માતૃજી માધ્યા જાય છે આપણામાના ધણા ખરા આ વાત સમજીએ છીએ, આપણા બાળકોને મૃતુભાષાદ્વારા શિક્ષણ મળે નો અનેક દૃષ્ટિથી લાલ ધાય એમ માનીએ છીએ પશુ ખરા છતાં પશુ આપણે ધરેડની સાળાથી આવી જીદી જાતની સાળામાં આપણા માળકને લણાવવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે આપણું હૈયું ચાલતું નથી બાળકો લગભગ સત્તર વર્ષ ઉપર દક્ષિણાશ્રુતિના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી ભાષાને વૈકલ્પિક છતર ભાષાનું સ્થાન આપ્યું ત્યારે ભારે ઉદાપોહ કરવો પડેલો અને આજે પશુ એનું સ્થાન તો એ જ કદમ્યુ છે છતાં આજ સુધીમાં મુદલ અંગ્રેજી નહિ બલેલા એ જ વિદ્યાર્થીઓ અમારે ત્યાં પાક્યા અને તેમનાથી શિક્ષણમૂલિ આજે પશુ ગૌરવ લે છે

આનો ઉપાય આપણે સત્તર કરવો જોઈએ મારે કમ્પ્લ કરવું જોઈએ કે આ દિશામાં વિદ્યાર્થીઓએ થોડા થોડા પગલા માડ્યા છે ખરા પશુ આવા જરૂરી ફેરફારો આપણી મદ ગતિએ થાય છે એ આપણી પોતાની સકલપદરિદતા જતાવે છે ઠેક એકપ્રિયાથી માડીને વિદ્યાર્થીની બિચામાં બિચી પદવી સુધી ચિત્તજીવન વાદન એ ગૂજરાતી હોવી જોઈએ અને આખી પ્રજામાં ગૂજરાતી ભાષા મારેનો આવો આમદ જગાડવા આપણે જગજગ પ્રચારમય કરવું જોઈએ ગૂજરાતમાં એક આનંદચક્રભાષ

શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટ
પ્રમુખ કુળવણી વિભાગ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલન
તેરમું અધિવેશન કરાચી
૧૯૩૭-૩૮

કેળવણી વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટનું

વ્યાખ્યાન

આપ સૌએ આ સંમેલનના કેળવણી વિભાગનું પ્રમુખપદ મને આપ્યું તે માટે હું આપનો અતઃકૃતજ્ઞપૂર્વક આભાર માનું છું. આ પદને વધારે સારી રીતે શોભાવે એવાં ધણાં લાઘવોનો ગૂજરાતમાં પડ્યા છે એ આપના ધ્યાન બદ્ધાર તો ન જ હોય. પરંતુ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાધીશજીને છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન સમગ્ર ગૂજરાતમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પોતાનો જે નમ્ર ફળો આપ્યો છે તેની કદર કરવાની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને આપે આ પગથું ભર્યું છે એમ હું સમજી છું. અને તેથી જ એ સરથાના એક અદના સેવક તરીકે આપના આ સદ્ભાવ માટે આપનો આભાર માનું છું.

સાહિત્ય સંમેલનની સાથે કેળવણીનો વિભાગ જોડવાનો વિચાર બહુ જૂનો છે. રવ. રજુનિતરામ વાવાભાઈ ઈ. સ. ૧૯૧૧-૧૨ ના અરસામાં જ્યારે મારી સાથે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ જીવનમાં કામ કરતા ત્યારે પણ એ વાત મને એમંદો ધણી વાર કહેલી. ત્યાર પછી તો આ સંમેલનની સાથે આપણે ઇતિહાસ વિભાગને સાંધ્યો, વિજ્ઞાન વિભાગને જોડ્યો, જૈન વિભાગને પણ રથાન આપ્યું અને ગુજરાત કેળવણી પરિષદની જે સ્વતંત્ર જોડો ભર્યા પછી આજે પાછા આપણે કેળવણી વિભાગને પણ સાંધીએ છીએ. મને એમ માનવાનું મન થઈ આવે છે કે આપણું સંમેલન આ પ્રસંગે જ કેળવણીનો વિભાગ કોડે છે તેની પાછળ કેમ ધરતરી સંકેત તો ન હોય ? આ વર્ષે આપણે ત્યાં પશ્ચિમના નવીન કેળવણી

મંડળના કેટલાક આગેવાન કેળવણીકારો આપણી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે અને આપણને પિછાનવા માટે આવ્યા છે; આ વખતે જ આપણી અનેક વિદ્યાર્થીનીની વ્યાસપીક પરથી કેળવણીના નવ નિર્માણના મુદ્દા આપણે સાંભળી શકીએ; આ વખતે જ આપણા મદાસભાપ્રધાનો માનવજીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત જેવી પ્રાથમિક કેળવણીથી ભારતનું એક પણ બાળક વંચિત ન રહે એવી વિચારણા જેવી રહ્યા છે; અને અર્વાચીન ગુજરાતના જ નહિ, અર્વાચીન ભારતના જ નહિ, પણ અર્વાચીન જગતના પ્રગતિપાતકમા મદાસભા ગાંધીજીએ આપણી આખી ય પ્રગતના ષડતરમાં ધરમજબી ફેરફાર કરી નાખે એવી કેળવણીની યોજના પણ આ વખતે જ વહેતી મૂકી છે. આ પ્રમાણે એક યા બીજી રીતે કેળવણીના આદાલતો આખા દેશમાં થઈ રહ્યાં હોય ત્યારે આપ પણ આ વખતે જ આ વિભાગને જોનવા પ્રેરાઓ એ અને તદ્દન સ્વભાવિક અને સુયોગ્ય લાગે છે.

આપણો વિભાગ સાહિત્ય પરિષદનો એક વિભાગ છે, સ્વતંત્ર કેળવણી પરિષદ નથી, એટલે આપણા આ વિભાગની એક એકકક્ષ મર્યાદા છે. આપણે આપણી મર્યાદામાં રહીને ગુજરાતી ભાષામાં આજ સુધીમાં કેળવણીનું જે સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે તેનો વિચાર કરશું અને તેનો આંક મૂકશું; આ સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે ઉચ્ચ કોટિનું કેમ બને તેના પણ વિચારો કરશું. આપણી કેળવણી સાહિત્યના વિગતમાં કેવી અને કેટલી મદદ કરી શકે તે પણ જોશું; અને આખરે આ બધાય વિચારોને મૂલંમૂલ આપવા માટે આપણે શું કરી શકીએ તેનો પણ વિચાર કરશું.

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ મળી ત્યારે તેના પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ પોતાનું દર્દ આપણને સંભળાવ્યું હતું. અને છતાં જ આજે વીસ વર્ષે પણ એ દિશામાં આપણે પગલાં માંડવાનાં રહે છે એ અસોસની વાત નથી ! માના ધાવણ વિના ઉછરેલું બાળક શરીરે તો કદાચ કૃત્રિમ રસાયનિક ખોરાકોથી દરિદ્ર ન રહે, તો પણ અંતરથી તે દરિદ્ર રહે છે, એમ માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે. જે પ્રજાને પોતાની માતૃભાષાવિદ્યોલ્લાખનીને બીજી પ્રજાની ભાષાને એ સ્થાન આપતું પડે છે તે પ્રજા તેના સમગ્ર જીવનમાં કંગાલ બને તો તેમાં શી નવાઈ છે ! આપણી પોતાની આ દશા છે. છતાં જે પોને જીવિતથી આ વાત સ્વીકારે છે તેઓ પણ તેને અમલ કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે દીલા ધર્મ જામ છે અને ચાલુ મારે'જ ચાલ્યા જાય છે આપણામાંના ધણા ખરા આ વાત સમજીએ છીએ; આપણા બાળકોને માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ મળે તો અનેક દૃષ્ટિથી લાભ થાય એમ માનીએ છીએ પણ ખરા, છતાં પણ ચાલુ ધરેકની શાળાથી આવી જુદી જાતની શાળામાં આપણા બાળકને ભણાવવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે આપણું હૈયું આકતું નથી. આજથી લગભગ સત્તર વર્ષ ઉપર દક્ષિણામૃતિ'ના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી ભાષાને ચેકરિપક હિતર ભાષાનું સ્થાન આપ્યું ત્યારે જારે ઉદ્ઘોષોદ કરવો પડેલો અને આજે પણ એનું સ્થાન તો એ જ કદમ્યુ છે છતાં આજ સુધીમાં મુદ્દલ અંગ્રેજી નહિ ભણેલા જે જ વિદ્યાર્થીઓ અમારે ત્યાં પાક્યા અને તેમનાથી દક્ષિણામૃતિ' આજે પણ ગૌરવ લે છે.

આનો ઉપાય આપણે સત્તર કરવો જોઈએ મારે કજૂલ કરવું જોઈએ કે આ દિશામાં વિદ્યાર્થીઓએ યોડાં યોડાં પગલાં માંડ્યાં છે ખરાં, પણ આજ જરૂરી ફેરફારો આટલી મદ ગતિએ થાય છે એ આપણી પોતાની સકલપદરિદ્રતા જતાવે છે. ઠેક એકડિવાથી માડીને વિદ્યાર્થીની બિચામાં બિચી પડવી સુધી શિક્ષણનું વાહન એ ગુજરાતી હોવી જોઈએ અને આખી પ્રજામાં ગુજરાતી ભાષા માટેનો આવો આગ્રહ જમાવવા આપણે જગજગ પ્રચારકાય' કરવું જોઈએ. ગુજરાતમાં એક આનંદસકરભાઈ

સંકલ્પ કરે તો આવે કંઈકાર કાલે શક્ય છે; ગુજરાતમાં એક મુનશી ધારે તો આપણી કાલેજોને તેમ જ દ્વાપરકુલોને ગુજરાતી ભાષાથી તરબોળ કરી નાખે; ગુજરાતમાં એક ગમનારાવણ પાકક ધારે તો માતૃભાષાની ગંગા વહેવાની દે આપણું અધ્યાપકો અને આપણા ગુજરાતી ભાષાના મેમ્બરો નિયમ કરી નાખે કે અમે ભણાવશું એ તો માતૃભાષામાં જ ભણાવશું એટલે બસ છે. હું જપાન મ્યો ત્યારે ત્યાંની વિદ્યાપીઠના ધુરંધર અધ્યાપકો જેઓએ અર્નેકમાં પદર પંદર વર્ષો ગાળ્યાં છે, તેઓ ખુદ મારી સાથે પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરવા રાજ ન હતા. આપણે ત્યાં તો શરમની વાત એ છે કે બીજી કેળવણી હો કે ન હો પણ જેને અંગ્રેજી વધારે સારું આવડે તેને જ આપણે વધારે હોશિયર માનીએ. આ બધાંનું એક પરિણામ આજે એ આમુ છે કે આપણી વિદ્યાર્થી-આલમમાં આપણે ભાષાની મોટી દિગ્દિશ દેખીએ છીએ. મારું પોતાનું એમ માનવું છે કે આ બાબતમાં આપણે માતૃભાષા એ જ કેળવણીનું વાહન હોવી જોઈએ એ વિચારને અમલમાં મૂકીએ ત્યાંસુધી આપણે જપતું ન જોઈએ આજે સત્યાગ્રહમાં તારાજ થએલા ખેડૂને તેમની જમીન પાછી મળી; આજે નવા કારભારમાં મિલમજૂરોને યોગ્ય મહેનતાણુ મળે એવાં મજલા લેવાય છે; તો આખી પ્રજાનાં કેળવણી લેતા બાળકોને માતૃભાષાના ધાવણુથી વચિત રાખવામાં આવે છે તેમાંથી તેમને ઉગારવાં એ પણ દલિતોનો ઉદ્ધાર જ છે એમ મારું નાન માનવું છે.

+

આટલું આપણી કેળવણીના વાહન વિષે. ઉપર જણાવ્યું તેમ આપણે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે શિક્ષણ મેળવ્યું છતાં પણ આપણે ગુજરાતીભાષા મારફત કેળવણી આપવાના મનોરથો તો સેવ્યા જ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ બીધું કયું છે. આપણા ગુજરાતમાં આ દિશામાં સૌથી પહેલું પગલું મૂકવાનું માન સ્વ મનમર સહેનને ધટે છે. ગુજરાતમાં ઐશ્વર્યિક કેળવણીનો પ્રથમ વિચાર તેમણે કરેલો; શિવાજી શાનમલુખનો વિચાર પણ એમને આભારી હતો; ખારિલાલિક કાવનો વિચાર પણ તેમનો જ હતો પણ મનમર

સાહેબ પોતાના કાળ પહેલાં અવતર્યા એટલે એમની કેટલીયે યોજનાઓ એમને એમ પડી લાંગી. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આપણી કેળવણી અંગ્રેજીના ધોતણે દાખલ થયેલી એટલે એ લોકોનાં ધોરણોને અનુસરીને આપણે આપણી વાચનમાળાઓ, રચી, આપણી પાઠમાળાઓ બનાવરાવી, શિક્ષણશાસ્ત્રના પુસ્તકોના તરજૂમા કર્યા, આપણી સમૃત્તમહિરાન્ત પ્રવેશિકાઓ લખી. પણ આ બધું જ અનુકરણ માત્ર હવે શિક્ષણનો જે છેડ ધડેડે પોતાની પ્રજાના જીવનની દુવામાં ઉગાડયો હતો તે જ આપણે મૂળિયાં સાથે કે મૂળિયાં વિના અહીં રોપી દીધો અને એક રીતે બોલીએ તો હજી આજ સુધી એ જ રીતે આપણે એ રોપાને જળવી રહ્યા છીએ. અંગ્રેજ લોકોએ વર્ષમાં બાકડા રાખ્યા તો આપણે બાકડા રાખ્યા; અંગ્રેજ લોકોએ શિક્ષક માટે ખુરશી રાખી તો આપણે ખુરશી રાખી; અંગ્રેજ લોકોએ બપોરના ૧૧ થી ૫ શાળા રાખી તો આપણે પણ એ જ વખત રાખ્યો; અંગ્રેજ લોકોએ ઉનાળામાં મોટું લાણ વેકેશન રાખ્યું તો આપણે પણ એમ જ કર્યું; અંગ્રેજ લોકોએ થીક અને લેટિન શીખવવા એક પદ્ધતિ રાખી તો આપણે સરકૂત શીખવવા માટે પણ એ જ પદ્ધતિ રાખી. ખરી રીતે કહીએ તો ઇંગ્લેન્ડની શાળાના જે જે પ્રશ્નો હશે તે બધાય હો કે ન હો તો પણ આપણી શાળાઓના પ્રશ્નો બન્યા અને એમના જે ઉકેલો ત્યાંના આચાર્યોએ વિચાર્યા તે આપણા ઉકેલો થયા. આપણે એક સ્વતંત્ર પ્રશ્ન તરીકે આપણા સ્વસ્વનો વિચાર જ ન કર્યો હોય ત્યાં આપણા પોતાના પ્રશ્નો ક્યાંથી હોય અને આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ તેનો ઉકેલ લાવવાની શક્તિ પણ ક્યાંથી થાય ? માના ધાવણ વિના આવતી દરિદ્રતા તે આનું નામ આપણાં આજ સુધીનાં કેળવણીનાં તમામ પુસ્તકોને માટે પણ આ લાકુ પડે છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણે કેવળ બહિર્મુખ બની ગયા છીએ, ત્યાં પણ અંતર્મુખ થયા નથી. આપણે ત્યાં સ્વામી ત્રદાનંદજી, લાલા લજપતરાય, અરવિન્દ બાણુ, ડૉ. એની બીઝન્ટ, પડિત માલવિયાજી, પૂજ્ય ગાંધીજી એ બધાય મોટા કેળવણીકારો છે. એમણે સોએ પેલપોતાની

રીતે કેળવણીના વિચારો કર્યા છે, સરચાઓ રચાવી છે અને અખતરાઓ કર્યા છે છતાં આપણી કંઈ ટ્રેઈનિંગ કોલેજમાં આપણા શિક્ષકોને આ લોકોના વિચારો જાણવા મળે છે ? આપણે કોઈ મોટા આદર્શ શિક્ષકને શોધવો હોય તો આઉટવન સેન્ડગસન સુધી જવું જ પડે એવું ક્યા છે ? આપણી ટ્રેઈનિંગ કોલેજના ક્યા વિદ્યાર્થીએ ગૂજરાતના કેશવલાલભાઈ કે મોતીલાલ અમીનનાં જીવન શોધ્યાં ?

એટલે આજ સુધીનાં આપણાં પુસ્તકો મોટે ભાગે કાં તો બીજાં પુસ્તકોના અનુવાદો અથવા તો એ વિચારોના અવનરણો જવા બન્યાં છે. પણ મહાત્મા ગાંધી આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારથી જ નવો યુગ એકો તેમાં આ દિશામાં પણ ઠીક ઠીક ફેરફાર થયો છે. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્ર-ઉત્થાનમાં ઝુકાવ્યુ ત્યારથી આપણને આપણી અંતિમતાનું વધારે ને વધારે જ્ઞાન થવા લાગ્યું છે; આપણા દેશના પ્રાનો જ કંઈ આપણે આપણી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી પણ જોતા થયા છીએ અને આ અસર કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગાંધીજી આવ્યા તે અગાઉ ગુરુકુળો, શાંતિનિકેતન, યીયોએશીની શાળાઓ, વગેરે તો સ્થપાઈ ચૂક્યાં હતાં, પણ એ તમામ સંસ્થાઓને ગાંધીજીના આવ્યા પછી એક પ્રકારનો નવો રંગ લાગ્યો અને આપણા ગૂજરાતમાં તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પાયો નખાયો. મારું તો દેહ માનવું છે કે અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના એ ગૂજરાતમાં કેળવણીના ઇતિહાસમાં એક સોનના અક્ષરે નોંધવા જેવો બનાવ છે. ગાંધીજી પોતે દેહે સાવ દુબળા છે, છતાં આજે આખા ય જ્ઞાત વયને પ્રાણ પૂરે છે; તેમ ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો દેહ આજે જમે તેવો દુબળો દેખાતો હોય તો પણ એ વિદ્યાપીઠની પાછળ રહેતી કારતની કેળવણીની કલ્પના આજે વિરાટ સ્વરૂપ પકડતી જાય છે તે આપણે સૌ જોઈએ છીએ ને જોઈશું. આ વિદ્યાપીઠના અંજનૂત મારા મિત્ર કિશોરભાઈ એ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પહેલું સ્વતંત્ર પુસ્તક ગૂજરાતને આપ્યું અને તે પુસ્તક તે “કેળવણીના પાયા”. આ અરસામાં જ વિદ્યાપીઠે આપણને ધણાં

સારા સારા પુસ્તકો આપ્યા છે આ અરસામા આપણા છોટલાઈ પુરાણીએ આપણને વાચનમાળા આપી, ગિજુલાઈ-જુગતરામે આપણને ચાનણુ ગાડીઓ આપી, મેઘાણીએ કલિયાવાડ ૧ ખખના ખુદના કર્યા, નાનાલાઈ એ જુવાન ગૂજરાત પાસે ઉપનિવદોની અને રામાયણમહાભારતની વાતો પરી મહાદે લાઈએ ખુદાઈ ખિદમત-ગારોનો પરિચય આપ્યો અને ગાધીજીએ તો પોતાની આત્મકથા આપી દીધી આ અરસામા આપણે આપણી કેળવણીનો વધારે સ્વતંત્ર રીતે નિચાર કરી ચકા એ લે નિઘાપીડે પોતાનું સ્વતંત્ર અધ્યાપન મદિર કાઢ્યું, દક્ષિણ મૂર્તિ'નું નવું સો જેલ્લા નીન બાળશિક્ષકો પકળ્યા, કમળ શકરલાઈએ આપણી બાળના પ્રમાણબૂત બ્યાકરણુ મથ બહાર પડ્યો, ગિજુલાઈએ માન્ટેસેરી પદ્ધતિ' અને 'વાર્તાનું શાસ્ત્ર' રચ્યા, હરલાઈએ નિઘાર્થી'નું માસ' બહાર પાડ્યું, રામનારાયણ પાઠકે 'પ્રમાણુશાસ્ત્ર' લખ્યું અને કાકાલાહેએ 'દિમાલયનો પ્રવાસ' તથા 'આર્યાવત'ના ઇતિહાસ' લખ્યા, આજ વર્ષેમા આપણા ગૂજરાતે નવયુગ વાચનમાળા દીરી આ તમામ પુસ્તકોએ ગૂજરાતી કેળવણીની દિશામા મોટો ફેરફાર કર્યો અને આપણી કેળવણી માત્ર પરદેશનું અનુકરણ ન હોઈ શકે એવો ખવનિ તે આ પુસ્તકોનો ખવનિ છે

આ પુસ્તકોની સાથે સાથે આપણે ત્યાં કેળવણીના ક્ષેત્રમા માસિકેએ પણ દેખાવ દીધો છે સરકારી કેળવણી ખાતાની ખીજ બધી ધરેડોનો અભારે નિચાર ન કરીએ તો એક વાત તો આપણે ધ્યાનમા લેવી જ જોઈએ અને તે સરકારનું 'ગૂજરાત શાળાપત્ર'. આ માસિકે એકલે હાથે ગૂજરાતી પ્રાથમિક કેળવણીની જોટલી સેવા કરી તેટલી બીજા કોઈ માસિકે લાગ્યે જ કરી છે. આ માસિકે મોટે ભાગે સરકારી કેળવણીની નીતિનું જ મુખપત્ર છે, છતાં બૂતકાળમા તેના તત્ત્વોએ તેનું સારી રીતે સમજન કર્યું છે અને હજી આજે પણ તે પોતાનું અનેરું સ્થાન સાચવી રહ્યું છે જેમ 'ગૂજરાત શાળાપત્ર' એ સરકારી ગૂજરાતી કેળવણીનું મુખપત્ર છે તેમ 'સૌરાષ્ટ્ર સિદ્ધક' કાઠિયાવાડમા દેશી રચ્યોની કેળવણીનું મુખપત્ર છે અથવા તે કાઠિયાવાડ એજન્સીની નીતિનું મુખપત્ર છે

પણ આ ગ્યજે મારે શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ ત્રિમાસિકનો ઉદ્દેશ કવો જ જોઈએ શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ ત્રિમાસિક ઇ સ. ૧૯૨૪ માં શરૂ થયું અને ઇ સ. ૧૯૩૫ માં બંધ થયું. આ વર્ષો દરમિયાન દક્ષિણમૂર્તિએ નવીન કેળવણીના વિચારો આપ્યા ગૂજરાતને આપ્યા છે અને આ સાથે માથે ગૂજરાતી ભાષાના સામર્થ્યને આકર્ષુ છે હું મારી પોતાની વાન હતું તો ફરી શકું છું કે ગૂજરાતી ભાષામાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિચારોને વહન કરવાની કેટલી બધી તાકાત છે તેનું જાન અમને દક્ષિણમૂર્તિ ત્રિમાસિક કાઢ્યા પછી જ થયું. કેળવણીના પ્રદેશમાં આપણે કંઈ કંઈ દિશામાં નવા પ્રયત્નો કરવાના છે એનું કંઈક જાન અમને આ વખતે થયું હતું. પણ આ ત્રિમાસિક ઉપરાત દક્ષિણમૂર્તિની પાંચ તજે બીજા પણ બે માસિક આવે છે: જ્ઞાનપથ ને શિક્ષણપત્રિકા. આ બન્ને માસિકોએ ગૂજરાતના પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું છે અને કેળવણીના પ્રદેશમાં નવી ભૂમિ ખેડી છે

મૂળતઃનાયા નીકળણ ‘નૂતન શિક્ષણ આજે સ્વતંત્ર કેળવણીનો અને મગકારી કેળવણીનો મુખ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. તેનો અર્થ મારા ભિત્ર દરબાહને તથા સંસ્કરણ શબ્દને ધરે છે.

આ ગ્યજે આપણે ત્યાં જાળકેળવણીનો વિકાસ થયો છે તેનો મારે ઉદ્દેશ કવો જોઈએ, અને આ ઉદ્દેશમાં મારે મારા ભિત્ર ગણબાહન નામ પણ મુકવું જ જોઈએ. આપણા ગૂજરાતમાં જાળકેળવણીના સ્વેચ્છ માનનાર હોદ્દાસાધ પુરાણી એમજો ગૂજરાતને મોંટમાર્ગનો પરિચય કરાવ્યો પણ ગિજુભાઈજી નવીન વિચારકુટુંબી ગૂજરાત પામે આગ્રહથી મૂકી, જાળકોનું સાહિત્ય ઉપજાવ્યું, અને ધેન્દેર માળાપોને મારે જાળમદિમાં સંગળવણું સાહિત્ય પહોંચાડી દીધું. આટલા મારે જ આજે ગિજુભાઈ જાળકોના ગિજુભાઈ’ કહેવાય છે. ગિજુભાઈએ જાળસાહિત્યનો બોધ શરૂ કર્યો પછી તો ઘણાં જાળસાહિત્ય આપણી પામે આપ્યું છે, અરેતર એન્ક્યુરેશન સોસાયટીનું જાળભિત્ર અને જાળસાહિત્ય માટીનું સાહિત્યનું મદિર, જાળસાહિત્ય ગ્યજે આપણી સામે પડ્યા છે અને બધની પાછળ એક યા

શ્રી રીને ગિજુભાઈનું પ્રેરક મળ છે ગિજુભાઈએ આપણે ત્યાં માગકોનો યુગ ઉતાર્યો એમ કહી શકાય

અહીં એક વસ્તુને ઉત્તેજ કરવો અયોગ્ય નહિ ગણાય. યુ. નાતી ભાષાની જોડણીનો સમાન કેવલો બધો આજો છે તે આપ સૌ મારા કરતા વધારે જાણો છો એ જોણીને વ્યવસ્થિત મરનાના ધણા પ્રયાસો થયા છે અને એ વ્યવસ્થા લાનનામા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મને ઓછી મદદ નથી કરી. આજે વિદ્યાપીઠના કોય ઉપરાત ગોંડળ ગજ્યના ઠાકોર સાહેબે એક ગૂજરાતી કોય તૈના કરાવે છે, એવી હકીક્ત આપણામાના ધણા ખરા જાણે છે અને સાબળના પ્રમાણે ગોંડળના ઠાકોર સાહેબનાજો કોય અનેક દૃષ્ટિથી આવકારપાત્ર થશે. આપણે આ સ્થળે નોંધવું જોઈએ કે ગોંડળ રાજ્યે પાંચપુસ્તકોની દિશામાં હીક હીક પ્રયાસો કર્યા છે પણ એ પ્રયાસોની સુરક્ષ કોણ જાણે ક્યા કારણોથી ગોંડળ બહાર જઈ શકતી નથી.

પણ આનો થયુ શાળાના વર્ગ માટેનું સાહિત્ય આ વર્ષે દર્શમયાન યુજ્જનાતમા શારીરિક કેળવણીએ પણ હીક પ્રગતિ કરી છે અને તેથી તેનું સાહિત્ય પણ થોડુંક ઊંચુ છે ભરુચવાળા કોટુભાઈ પુગણીએ અખાડાનું સાહિત્ય ઊંચુ કયું, કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મડળે દેશી રંગતોનું સાહિત્ય ઊપજાવ્યું, લાનનગર રાજ્યના ગજનનભાઈએ 'આક્રિડીંગ અને ધીછ વાનો, ભખી અને એ રીતે શારીરિક કેળવણીના સાહિત્યને પણ બળ મળ્યું. ઉપરાત, આપણા કેટલાય અધ્યાપકો દેશપરદેશ જઈને 'ત્યાની શિક્ષકસર્યાએને જોઈ આપ્યા તેને પરિણામે આપણને 'જપાનની કેળવણી પદ્ધતિ' 'જર્મનીની કેળવણી પદ્ધતિ' વગેરે પુસ્તકો મળ્યા અને આજ અરસામાં કેળવણીને અંગે આપણે માનસસાસ્ત્ર તરફ વળ્યા, એટલે માનસસાસ્ત્રના રીતસરના પુસ્તકો નહિ પણ મનનપૂર્વક લખાયેલા લેખો આપણને મળ્યા છે. માનસસાસ્ત્રના આવા મનનીય લેખકોમાં શ્રી પ્રાણજીવન પાઠકનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે.

આટની તો કેળવણીના સાહિત્યની સમાલોચના થઈ, અને

બીજા દેશોના સાહિત્યની સરખામણીમાં આ સાહિત્ય ઓછું દેખાય તો પણ આપણે ગર્વ લઈ શકીએ એવું અને એટલું આ સાહિત્ય છે એમાં શક નથી.

X

હવે પછી આપણા માનસમાં જેમ જેમ આપણા રાજ્યનું જ્ઞાન વધારે ને વધારે જાગ્રત થશે, આપણે પોતે સ્વતંત્ર રીતે જીવવા સર્જાયેલી પ્રજા છીએ અને આપણને પોતાને પણ માનવવશમાં આપણી સમજાવેલા કાળે આપવાનો અધિકાર છે એવા વૃત્તિ આપણા અંતરમાં ખરેખર જાગશે, આપણાં પુત્રપુત્રીઓની કેળવણી માટે ઇંગ્લેન્ડ શુ કહે છે અને અમેરિકા શું કહે છે, જર્મની શુ કહે છે અને જપાન શું કહે છે, તે જાણવાની સાથે સાથે આપણા દેશનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી આપણા પોતાના જીવનને બંધબેસતી કેળવણીનું આપણે નિર્માણ કરશું અને જીવનના દરેકદરેક ક્ષેત્રમાં આપણી જીવનભાવનાઓ અને જીવનમૂલ્યોનું ધ્યાનમાં ગંભીરે આપણા જીવનનું નવેસરથી ઘડતર કરશું, તેમ તેમ જીવનના સ્વતંત્ર વિચારો પોતાના જ બળથી આપણા મોંમાં નવી અને વીરવાહી લાપ્સ મૂકશે. આજે આપણી કેળવણીમાં નવા સર્જનને ઓછું સ્થાન છે; આજે આપણી કેળવણી આપણને સ્વતંત્ર રીતે જીવવા દેતી નથી પણ આપણી પાંખોને કાપી નાખે છે; આજે આપણી કેળવણીમાં બીક છુપાયેલી છે; આજે આપણી કેળવણી આપણને આપણી આમજનતાથી દૂર રાખે છે અને તેથી અગત્યનું છે આવા સંયોગોમાં આપણા આત્મા સાહિત્યનું સર્જન સી રીતે કરી શકે. આજે આપણા દેશમાં જે નવીન વિચારપ્રવાહ જોવા મળે છે તેના બળથી, તેમ જ પુસ્તકોના કેળવણીને બદલે સર્જનાત્મક કેળવણીનો લુપ્ત મકાશે તેના બળથી આપણે આપણો મેળે જ વધારે વાસ્તવિક અને વધારે આદર્શમય કેળવણી લેના ચક્ર અને અ જ વખતે આ નવીન કેળવણીની અંસર આપણા સાહિત્ય પર પણ થવા વિના નહિ રહે દરમિયાન એ શુભ અવસર આવી પડે એ તેની પૂર્ણ તૈયારી રૂપે આપણે સૈ

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણી શક્તિ અનુસાર સારા સારા પુસ્તકોના અનુવાદો કરીએ, નવા પ્રમાણભૂત પુસ્તકોની પાછળ જહેમત ઉઠાવીએ અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં બીજા લોકોના સાહિત્યમાંથી સારા સારા પુસ્તકો આપણી બાપામાં ઉતારીએ આ દિશામાં ગુજરાતી પહેલી ચોપડીથી માડીને ઠેઠ વિદ્યાપીઠના એમ. એ સુધીના વર્ગ માટે આપણે પાઠ્ય પુસ્તકો કરી નાખના જોઈએ અને આ દિશામાં આપણી કોલેજોમાં કામ કરતા આપણા અધ્યાપક ભાઈઓ ગુજરાતની અમૂલ્ય સેના બનવી શકે આવા પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનો નિયત આજે મદ થયો નથી પણ દુ ખની વાત એ છે કે આપણે વાતો કરીને વેરાઈ જઈએ છીએ અને કંઈ પણ સગીન કાર્ય થતું નથી સાહિત્ય સમેલન તરફથી કે એવી જ બીજા કોઈ જગ્યા પર સરસ તરફથી આ કામ ઉપાડ્યું હોય તો તેના ફળ આપણે કંઈપણ પણ ન શકીએ એટલાં સરસ આનંદના છે

x

દ્વે સાહિત્યના વિષયમાં કેળવણી કેવી રીતે મદદ કરી શકે તેની એક બે વ્યવહારુ સૂચનાઓ કરના માત્ર છું આજે બીજો કથાય નહિ તો આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં અને માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ શાળામાં જ્યાં જ્યાં અવકાશ છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી બોધનું અધ્યયન ચાલે છે આ અધ્યયન આજે ચાલે છે તેથી નધારે રસમય અને શાસ્ત્રીય થઈ શકે એવું મારું માનવું છે આપણી બાપા મૂળ તો આપણા ઘરેમાં અને આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધડાય છે આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપણા શિક્ષકો બોધનું શિક્ષણ બાળકોનો રસ જળનાથ રહે તેવી રીતે પણ આપી શકે અને બાળકોનો રસ મરી જાય એવી રીતે પણ આપી શકે નાનપણથી જ આપણા બાળકો સાહિત્યનો સ્વાદ લેતા ચાલે એવી રીતે તેમને શિક્ષણ આપવું બાળક અને સાહિત્યનો પરસ્પર સબધ યાચ એટલું જ કરી શિક્ષક ખતરી જવું અને સાહિત્યની મજાકના માનસ પર અસર જમાવવા દેવી સંબોધના, વાક્યોના અને અર્થના નકામાં ચૂંચણા ન ચૂંચના સાહિત્યકારના

અનાજને વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં પેસવા દેવા અને આ બધું ય કરતા કરતા બાળકને સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં ભમતા અને હલેતો કરતા શીખવવું આટલું જો આપણે શિક્ષકો પ્રી શકીએ તો આજે આપણામાં સાહિત્ય તરફ જે અગુચિ દેખાય છે તે આપોઆપ ટળી જશે પણ વાત તો એ કે આપણી શાળાઓમાં આજે આવા શિક્ષકો નથી અને જે છે તેમને આવા બનાવવાને આપણે મહેનત કરતા નથી આજે વસ્તુના જ્ઞાન માત્ર તરફ આપણે એના પૂરવાર દોડીએ છીએ કે સાહિત્યનો રસારસ આપનાર કોઈને સૂઝતું નથી તેમ એટલી ધીંગળા પાડી નથી પડે અને અન્યથ અર્થ અને સાચા વાક્ય અને પદ્યોદ્યોગો બધું જ્ઞાન રસારવાણી વૃદ્ધિ માટે જાણીવાનું છે તે આપણને ડાહ્યે ને પગે સાચું આવે છે અને સિમ્પ્લિયારી આ દેશમાં કશું ય કરી શકતો નથી સાહિત્ય શીખવવાની અને સાહિત્યના જ્ઞાન કરતા સાહિત્યના રસારવાર તરફ વધારે ભાર આપવાની જરૂર છે જ અને આ સારવત્ત પરિક્ષાના માળવામાં તોળી શકાય તેમ ન હોવાથી તેના પર ભારે દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવે છે - આપણી શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનને જો ચોખ્ખી રીતે મોકલવામાં આવે અને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ કેળવાય એવું શિક્ષણ દાખવે કરવામાં આવે તો આપણે સાહિત્યની વિવિધ દિશામાં ધણું આગળ વધી જઈએ

આ તો હું શાળામાં ગુજરાતી કેમ શીખવવું તેની વાતમાં આડો બેતરી ગયો પણ આ દિશામાં આપણે ધણું કરી શકીએ એમ છીએ તેથી જ મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

પણ નાદ, લખનામાં જોડણી, વાક્યશુદ્ધિ, વગેરે પર ધ્યાન
જેવવું અને શાળાના તમામ વ્યવહારમાં જો લાપા વપરાય
ને શુદ્ધ જ હોય એવો આગ્રહ રાખવો આ રીતે પણ અપણે
આપણાં બાળકોમાં શુદ્ધ ગૂજરાતી કેળવી શકીએ છીએ અને
એમના કાન જ એના દેવાઈ જવાના કે પછી અશુદ્ધ અથવા
અયોગ્ય ગ. રાતી તેઓ બોલી શકે જ નહિ, તેમ જ સાંભળી
પણ શકશે નહિ આ બાબતમાં આ લે શિક્ષકો ગૂજરાતી
સાહિત્યને ઘણી મોટી મદદ કરી શકીએ.

ગૂજરાતના સાહિત્યકારો આપણા કવિઓ છે. ગૂજરાતના
જીવનનું એમણે જે દર્શન કર્યું હશે તે આપણે શિક્ષકો આપણાં
બાળકો પાસે ચૂકાના છીએ. ગૂજરાતના જીવનના ખાડાકેરો,
ગૂજરાતના જીવનની ખારીમીડી, ગૂજરાતના જીવનનાં સારાંમાઠાં
વહેણાં, ગૂજરાતની આશા અભિલાષાઓ, ગૂજરાતના સુખદુઃખ,
ગૂજરાતના ગૌરવ અને મહત્ત્વાકાંક્ષા, — આ બધું સાહિત્યકારો
લાપામાં ઉતારે છે અને આપણે એ સાહિત્યને ઊછરતી પ્રજા
પાસે ધરીએ છીએ ગૂજરાતનાં સાહિત્યરસિક નરનારીઓ ! આપે
એએ ગૂજરાતનું જે દર્શન કર્યું હોય તે યથાર્થ રીતે બાળકો
પાસે ધરવાનું પ્રભુ અમને બગ આપો આપનું દર્શન આ
બાળકો પાસે ધરતાં વચ્ચે દલાવી ખાટીને એ દર્શનને અમે
ત્રણ કરતા હોઈએ તો અમને માગમાંથી આવા ખસેડશો.
પરંતુ આ મંડપમાં બેઠેલા સાહિત્યપ્રેમાઓ, ગૂજરાતના મોઢામૂર્તિ
બાળકો પાસે આપનું દર્શન જ ચૂકવો, દર્શન ન હોય તો
કાંઈ મારીન ઉપગ્રવેલા સાહિત્યને દર્શનને નામે ન ચૂકતા; એવી
અમારી શિક્ષકોની આપને વિનંતિ છે.

મારું કહેતું હું હવે પૂરું કરું છું. મને તો ત્રદા ઇ, કે
સાહિત્ય માત્રનો ઉગમ જીવનના મૂળમાંથી છે આપણે સૌ
જેમજેમ પ્રજાજીવનના મૂળ આમળ જતા થશું અને જ્યાં
ગૂજરાતની પ્રજાનો આત્મા ધનકી રહ્યો છે તેનો વધારે ને
વધારે પરિચય પામના જશું તેમ તેમ આપણું સાહિત્ય વધારે

તેજસ્વી થશે, આપણી કેળવણી વધારે વીધવતી થશે અને સાહિત્ય તથા કેળવણી એક બીજાને મદદરૂપ બની આખા પ્રજાજીવનને વધારે સમૃદ્ધ કરશે

શ્રી. સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી

પ્રમુખ પત્રકારિત્વ વિભાગ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સભ્યન
તેમજ અધ્યક્ષન કરાવ્યા
૧૯૩૭-૩૮

પત્રકારિત્વ વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીનું

વ્યાખ્યાન

ગાંધીયુગની ગર્જરગિરાનું પાંગરતું પત્રકારિત્વ

આપની ઇચ્છાને વશ વતીને આવી આવી પડ્યો છું
આપનો આભાર માનું છું ને ચુસ્તસતી પત્રકાર તરીકેની મારી
ખાત્યાનરથાનાં થોડાક સ્મરણો માગ મનમાં ડિબરણ પડે છે,
એને કારણે કે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સ્થાન પૂરવાને, એની
જગદ ખનમમાંથી પ્રાણ પીને ઉછરેના પત્રકારને જ આપે
પસંદ કર્યો છે

અદનામા જામનગરનું 'અકુશ' મંડુ 'મહારી રા'નસૃષ્ટિ' 'અકુશ'મા પ્રસિદ્ધ થયેનો એ મારો પહેલો લેખ ।

એ પછી તો થોડક લેખો ને મારા લેખાવ્યવસાય પર પડેા પડે છે નવસો જન્ય છે, 'સૌરાષ્ટ્ર ધરતીકપ કરે છે, મુળદના ૩-૧૧૨નો એક મિત્ર જવેરચંદ મેવણીના શુભગાન કરે છે સૌરાષ્ટ્ર ખરી કડુ છુ, તેને પ્રસસક બનુ છુ જ્યા ત્યા જાહેરાત મુ છુ કે, 'સૌરાષ્ટ્રનો મેઘાણી એન્ડે મુકાએને બેઠા ક નારો ગુજરાતનો એક અંગેડ લેખક

તે પછીના અકસ્માતોમાથી મને મુળદના અખબારોની એક બે કચેરેએનો બેટો થાય છે, અને નધુ છોડીને હુ પતકાલિયમા આવી પહુ છુ

હિંદુસ્તાન પર ત્યારે ગાંધીજીનો પ્રભાવ હતો, નવી હવા ભારતનામાં ત્યારે ફેલાતી હતી, એ હવાની પ્રેરક લહેર આપણા અખબારોને ત્યારે ડોલાવતી હતી નના શબ્દો ત્યારે આનતા હતા નવી વાણી ત્યારે ફૂટતી હતી ગજં'રગિરાની અનેક છૂપી સ વાણીઓ ત્યારે, કોષક ધસમસતા ઘોષ સ્વરૂપે બહાર પડનાને ધસતી હતી

કોષ વિમે નહિ એટલા જોરપૂન શબ્દોનુ સામર્થ્ય ત્યારે નેકસમૂહને પકડતુ હતુ

શબ્દોનુ સામર્થ્ય ! શબ્દોએ તો અનેક ઉત્કાપાતો કર્યા છે શબ્દોના સુદર સચેત્રોદ્ધારા સ્વાયતી યોજનાઓએ વેરાનમા નહનન કર્યા છે, શબ્દોના તાતા તીરોએ પ્રેમના અતૂદ બખને ના વિરુદ્ધે કર્યા છે, શબ્દોને કારણે સાચાજયો જીવની પયા છે શબ્દોની સુદર ગૂંથણોએ ઇગ્નકના 'મેઝાયાટા'ને અમરપદની બક્ષિસ કરી છે શબ્દોની અદ્ભુત વણાટને પરિણામે અમેરિકાના સ્વાધીનતાનો દહેરો જન્મતની જનતી પ્રેરણા તરિકિ પૂનાઇ રહ્યો છે અદ્ભુત શબ્દો સુનભ હતા માટે જ, આર્યોના વેદો અમર થયા, શબ્દબલમા અતુલ સામર્થ્ય હતુ ત્યારે ગીતાનુ ગાન, મુગધુગના ખડેરો વચ્ચે પશુ એન્ડુ જ અક્ષય રચુ

ગાંધીયુગના રાષ્ટ્રવાદે રનાધીનતાના નવા શબ્દોનું સર્જન કેયું અને તે તો યુગનીના પગતરો ખેલીને એ યુગની નૂતન શક્તિઓએ, દમયના શબ્દોને બહાર ખેંચીને ગુજરાતના દિનમાં નવા દીધાં એવી રહ્યા.

ગાંધીયુગના આ 'નવા શબ્દો' અને અસહકારના ઐતિહાસિક જમાનાના એ નવીન ભાષાપ્રયોગો ગુજરાતના ૨૧ માનવત્રાને પાને ચઢ્યા ને એ પત્રોના પુરાણા ૨૨૩ ના ઝાખા પડ્યા સરુ થયું કે રાજદ્વારી પૂર આગ્યા ને નવા યુગના વત'માનપત્રોને મહા પત્રોએ વળગી રહેલા અથતા એ જજગિત પરકુળો ગઢ કાલની ગુજરી બન્યા.

તે દિવસથી આજ સુધીનો ગુજરાતી અખબારોનો લગભગ અઝોડ ઇતિહાસ એટલે 'મુજ્જ સમાચાર'ના સેરામજી થણવાળા, હખીનદાસ ને હેલશકર દિદુરતાન'ના રવિશકર ને સીતારામ, 'જનમભૂમિ'ના ચદ્રકાત સુતરિયા ને યજ્ઞેશ શુક્લ 'જનમે જનશેદના મઝ'ખાન, મુસ ને સાકરલાલ જમભારત'ના ખડુભાઈ 'મગ્ત ફકીર' ને ભદ્રકુમાર 'સાજ વત'માન'ના વાઝા ગાંધી ન પ્રભુદાસ 'ક્યસરે દિદના હીરજી બેહદીન, 'ગુજરાતી'ના દેસાઈ બધુઓ ને અબલાલ, બે ધડી મોજ'ના શયદ ને રગુનના ધારેખાન, ગુજરાતના નકનાલ બોડીવાળા, ઇન્દ્રનદન ફકીર સુનીલાલ શાહ, કમનભાઈ મોહારી, ધનશકર ત્રિપારી પ્રહલાદ બલાલદ, ચીમનનાન મોદી, કાનિદાસ શેનત, મધરનાલ દેસાઈ રિમાવા ના ભાઈઓ રેશમનાળા, માણેકલાલ અને ચીમ લાલ દાકતર કમકતાના આપણી ઉદ્દેશી ને જમશેદજી મગા, કાચીના લાદશકર આફિમના બિહારીનાલ અતાણી, મણિલાલ ગાંધી ને ઉજરગરાવ ઝોઝા-ગુજરાતી પત્રકગિતવત આ છૂપા ફકીરોની એક રોમાંચક કથા.

આ દિવસો દરમીયાન ગુજરાતી પત્રકારિત્ત અમતકોટિ રીતે આગળ વધ્યું છે દિદી, બગાળી મચડી કે ઉદ્ધ પત્રકારતવની સરખામણીમાં છેલ્લા દોઢ બે દાયકાનું ગુજરાતી પત્રકારિત્ત પશ્ચિમના લોકપ્રિય પત્રોની દબાજન સાથે ભારે સરકાષ્ટમ બિગરી પડ્યું છે.

દોઢ દાયકા પહેલાંની ગઈ કાલને દિસાખે ગુજરાતી પરિવૃત્તિ
સ્વરૂપ આજે કેવળ પત્રની ગણ છે એક જ નામ આપુ
ગતનવાત હવેના થાય તો, તેજા દિવસનાને તેજો આજે
ઓગળે ખાતર

લોક જગતો છે એ જગતિમા પત્રમારે ફાગે જ્યાં છે
જગેથી જગતા વચ્ચે સમાચારોની રસદ જૂથ વ્યાપી નહીં છે
થોડાક રોજ પહેલા ગુજરાતી છાપુ થોડી પ્રખ્યાત પેઢીઓની
જ ગોઠા દત્ત આજે તો રોડને પાછળ મૂકીને વાણીગર
આગળ રહ્યો છે જમાનાનો તાનજો આખા પ્રાણુ વનમા
પરોનાઈ ગયો છે દૈનિક અખબાર પશુ આજે તો, ગામગામડે
પહાચી ગયા છે

ગુજરાતીને પોતાના કેવળ દૈનિકો જ વિચાર કરે રોજ ને
રોજ, લગભગ ૮,૦૦૦ નકોનો દગનો આખ સામે ખડકાંતો
જેઠને આશ્ચર્ય થાય છે? આજે ગળે દો મમે એક
લાખને પચ દસ દો રૂએ બાર લાખ ને સાડ દસર રૂપિયાની
ગુજરાતી અખબારો પાછળ મ છ રહેતી ઉચનપાથન શુ કહે છે?

પ્રસરની કેજવણી બાચરાનો વધેનો શોખ ને જગનના
પ્રવાહો જાણવાની વધેની તમન્નાને દિસાખે આ આકાશો કંઈ
ચમનનનારા નથી પણ વીશ વ મો પહેનાના આકાશો સાથેની
સગામણીમાથી મળતુ આજના ગુજરાતી પત્રાશિલ્પની પ્રગતિના
આ આકાશોનું આ માપ નાનું નથી

આ પ્રગતિ કોણે કરી છે? આ દુનિમા કોણે થઈ છે?
ગુજરાતી પત્રમંત્રિ કેમ આગળ વધ્યું છે? અનેક આનંદો
બેઢીને ગુજરાતી અખબારો કેમ આગળ ગયા છે? પડતા આખડના
પત્રો સાથે સકળાયના ગુજરાતી પત્રમારોના જીવનમા કેવા ને
કેટલા મેવ ખેડાઈ ગયા છે?

૧૨૫ વનમો પહેલાં ગુજાઈ સમાચાર ની સ્થાપના કરનાર
ફરદુનજી નજબાન આજે જીવતા હોય તો પત્રરની સપાની પર
છાપવા શરૂ થએના ગુજાઈ સમાચાર ની આજની ઉત્કૃષ્ટિ

પાછળની કેટલી અદ્ભુત વાતો આપણને જાણવા મળે ? ૮૮ વરસો પહેલા દેખાવ દમ ગયેલા ‘સમાચાર દર્પણ’ પાછળનો પહેલો હાથ જો આજે જીવતો હોય તો, એ હાથ પરના એ અખનાગની ચડીપડીના કેવા અજગ આંકડાઓ આપણને જોવા મળે ? ‘જામે જમશેદ’ ના સહસિકે મજબૂતોનો વિરાટ પુરુષાર્થ, ‘સાંજ વતમાન’ ના વાચક ગાંધીની વિરલ તમન્ના ‘ગુજરાતી’ ના ઇન્ચ રામની અગોડ ફકીરી અને ‘ખેડા વતમાન’, ‘ભરુચ વતમાન’, ‘સત્યપ્રકાશ’, ‘રાસ્ત ગોદાવર’ અને ‘હિતેચ્છુ’ જેવાં, કાળને ફેરે ચઢેલાં ગુજરાતી વતમાનપત્રો પાછળની આંકિતઓ... આનંદ અને આંસુના ઇતિહાસ જો આલેખાયા જ હોય તો, અનત એકનિષ્ઠાના અને પોતાના ઉપકારક ધંધા પ્રત્યેની ગુજરાતના પત્રકારોની અનન્ય ઉપાસનાનાં ફેરાં અને કેટલાં તેજસ્વી પ્રકરણો આપણને વાંચતા મળત ?

‘મુબઇ સમાચાર’ પર રાષ્ટ્રવાદનો ઓપ ચલાવનારા સૌરાષ્ટ્ર કાપડિયાની અથાક શક્તિઓનું ‘મુબઇનું’ પત્રકારિત્વ સાક્ષી બન્યું છે. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના અમતકારિક વિજય પાછળના અમૃતલાલ શેઠના ઉગ્ગમગદાઓ અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’નું નામ ધરધરનો ખેલ બનાવી મૂકનારી ‘સુશીલ’ અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની જાદુઈ શક્તિઓની વાત તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડને ઘેરઘેર પહોંચી ગઈ છે. રણજીતરામ, ઇંદુલાલ, હાજી મહમ્મદ અને ઉમરવાડીઆએ ગુજરાતના પત્રકારિત્વમાં પડેલી લાતની વાતો તો, હજી આજે પણ, તાજ જ પડી છે.

પાંચ સદીઓ પાછળ મૂકીને યુરોપનાં વનમાનપત્રોએ પ્રેરક ઇતિહાસ બોલો કર્યો છે. એ પત્રોને કાટે ચઢતાં ગુજરાતનાં અખમરો ચરચરતાં હતાં, એ દિવસો આજે ચલ્યા ગયા છે. રીસન, રફાટ અને રેડને નામે અજાણ રહેતી ગુજરાતના અખબારનવેશોની નાનકડી જમાતના છેલ્લા ઝડપારીઓ પણ આજે તો, અલોપ થવાની અણીએ જ આવી પડ્યા છે.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વ ઇંગ્લાંડના એટલું જાહેરું નથી. એનાં સાધનો એટલાં વિશાળ નથી. એની સગવડો એટલી અગણિત નથી.

ગુજરાતી અખબારો પાછળ રોડાયેલી મુડીની મર્યાદા પણ, એટલી વિરાટ નથી. અને છતાં ય, ગુજરાતી અખબારોનો ચમત્કાર એવો છે નથી.

૫૫. કાણુ જાણે કેમ પણ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પર અનુપાત કરનારો એક વર્ગ ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થયો છે. કાણુ જાણે કેમ પણ, એ વર્ગના દ્વિભાંગ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પ્રત્યેનો કોઈક 'નૈરુમિક' અભગમે 'જ' ઉત્પન્ન થયો છે. પેટ ભરવાનાં સાધન તરીકે જ મોટા ભાગના ગુજરાતી પત્રો બિલાં થયાં છે એમ ખાનીને આ વર્ગ ધરનાં પત્રોથી અળગો રહ્યો છે.

ગુજરાતી અખબારો વાંચવાની જરૂર આપણા સાક્ષરોએ જાણી નથી. ગુજરાતી અખબારોના અભિપ્રાયો જાણવાની જરૂર, ગુજરાતી પત્રકારિત્વ પ્રત્યે ઘટતી મમતા દર્શાવવાની જરૂર ગુજરાતના મધ્યમશ્રેણી વિચારકોએ જાણી નથી.

લઘુતા ભાવ તેઓને પીડી રહ્યા છે. મોટે ભાગે, પોતાની કીર્તિના પડો અંગ્રેજી અખબારોમાં વજ્રક્રતો જોવાને જ, તેઓ જાંખી રહ્યા છે ગુજરાતી રાજપુરુષો પણ, પોતાનાં નિવેદનો અંગ્રેજીમાં જ તેમણે કરે છે. ગુજરાતી તંત્રીઓ તો ક્યારેના જાણી ગયા છે કે, અણીને પ્રસંગે આપણા આગેવાનોની મુલાકાત માત્રવાને ગયેલા ગુજરાતી અખબારનવેરોને 'કંઈ મહેલું નથી' કહીને પાછા વાળ્યા પછીથી, એમનો-ઈડીઅન અખબારોના પરદેશી, અથવા તો સ્વદેશી, પણ મોટે ભાગે ભાડૂતી પ્રતિનિધિઓના તેજમાં આપણા બહુભણ્યા આગેવાનો પણ અગ્નિષ્ઠ ગયા છે.

ઉન્નત આસન ભોગવતા અપણા લોકમાન્ય નેતાઓના ગુજરાતી પત્રકારો સાથેના તુચ્છ વર્તણૂક સામે ઉઠી જીંદનાર 'રીપોર્ટર' ને શાંત પાડવાનો વિકટ અનુભવ ગુજરાતના કયા તંત્રીએ માણ્યો નથી ?

અપવાદો જાદ કરતાં પત્રકારો સાથે પરિચય પાડવાની આવશ્યક

કલા ગુજરાતના બહેર પુરુષોએ સાધી નથી.

ગુજરાતી પત્રકારિતનુ ઐશ્વર્ય છે કે આ પુરુષોને શિખર પર રાખીને અને પોષની અને ધધાની વફાદારી ધ્યાનમાં રાખીને, અનેક કલા ઘટકોમાં શાત વદને ગળેતો, ગુજરાતનો પત્રકાર પોતાની લાંબી મજલમાં આમળ વધ્યો છે.

પેટ ભરવાની ઇચ્છાને તાંતણે જ ગુજરાતી પત્રકારો જે જીવતા હોત, તે હાથે ચઢીને સજાગવી શકું છું કે, ગુજરાતની ચરત આગે ભુરી જ હોત અસહકારનાં અદિલન વેળાએ ગુજરાતના પત્રકારો જે પેટ ભરવાના જ ખ્યાસી હોત તે, છાતી ઠેકાને મોખી શકું છું કે, ગુજરાતના ચમકારિક પુરુષોનો પંચ પક્ષ, ભારે મુશ્કેલ બનત ગુજરાતના પ્રત્યાધાતી પત્રકારિતના અવાજને નહિવત બનાવી મૂકવાની ધીમતી તમન્નાને બદલે, ગુજરાતના રાષ્ટ્રવાદી અખબારો જે રોડશીની રાગરાગિણીઓમાં જ રોકાયા હોત તે, ફાડીનોડીન ઉચ્ચારી ચકાષ છે કે, ગુજરાતનાં ધડગનું આપણા રાજદારીઓનું કામ હતું તેના કરતાં, એકમેકણ આકરું બનત.

જે તલસાટ, જે કલા, જે હટાપૂરક 'સૈરાબટ્ટે' માતૃભૂમિના કામનો આરભ કર્યો, એ તલસાટ, એ કલા અને એ હટાએ જોડીનુ અચેષ્ઠ અખબાર કોઇ જોયું નથી હથેળીમાં માયુ મૂકીને ગાળઓના સિતમ સામે 'સૈરાબટ્ટે' જળાવેલી જોહાદના જોટા બારનવડના અખબારી દતિદાસમા ઝાઝા નથી.

અસહકાર આગ્યો છે ને બધું મૂકીને ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય અખબારો એ વાનટો ફરકવચામા રોકાઇ ગયા છે સત્યાગ્રહ આગ્યો છે ને એ મન વ્યાપક કરવાના કામમા ગુજરાતના નવીન પત્રકારો, કોઇ અજ્ઞ નલસાટપૂરક પરોવાઇ ગયા છે. ગાળએ જુલમ કર્યો છે ને એ જુલમ જમનહેર કરવાને ગુજરાતી પત્રકાર પરેલો થયો છે. કોઇક સામાજિક અત્યાચાર ગુજરી મયો છે ને એ અત્યાચાર પર ક્રાંતિષ જતો નાંખવાને ગુજરાતી પત્રકાર. મુંઝલના અચેષ્ઠ અખબારો કરનાં, પડેલો થયો છે. ગાંગેશીના સત્યાગ્રહનું વધુમાં વધુ પ્રકાસન ગુજરાતી

અખમ રાએ : કયું છે દિદુગ્નાનના પ્રખ્યાત અગ્રેષ્ઠ પત્રોના ગાંધી કૃતના હડા અને મુઠ નણીનો સામે એ ઐતિહાસિક મહાભિનિષ્ઠમણુના વેધક ને જીવતા વણીનો તો ગુજરાતી અખમારોમા જ પ્રસિદ્ધ થયા છે । યાગદમગ્રામ વેળાના સરકારના આકરામા આકગ મનાઈદુકમે સામે અગ્રેષ્ઠ અખમારો દીકાના દાદા મીઠા બાણો ગોધરામા જ જ્યારે મરાયુન દગા, ત્યારે, કાયદાની છેનામા છેની હદને રપશીન, એ મનાઈદુકમેની આકરામા આકરી ગીમ કરામા પણ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો જ પટેલા હતા

પ્રચારની અનોખી કના ગુજરાતી અખમારોએ ઉભી કરી છે. પ્રસંગોપાત પોતાના વિશિષ્ટ પ્રતો ગુજરાતી અખમારોએ અનણી સિકા પેડે, આતના કયા છે મનેના સમાચારોને સુર વાનાઓ વડે સુગોભિન કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાની કનામા ગુજરાતી અખમારો અગ્રેષ્ઠ પત્રોને, ધણીએ વાર આદી મયા નામનિદેસ કરવાની ધગજ નથી, પણ કેવાક સાધનસપન અગ્રેષ્ઠ પત્રોની ગોડવણુ જુઓ 'લાઇનોટાઇપ' ને 'મેનોટાઇપ' ની સગરડાળા એ પત્રોનુ મુદ્રણ જુઓ એના ચિત્રો જુઓ એના મયાળાની રચના જુઓ એ પત્રોએ કરેની સમાચારોની માનગત જુઓ

અને એની સાથે નૂન ગુજરાતના આછી મૂડીયાળા, આછા સધનોવાળા, ગુજરાતી બીમાઓને લગતી કેનીક મહાન મુશ્કેલીઓનાળા અખમ રોના મુખ્ય પાનાઓની તુનના કરો

સામે જ પત્રકારિત્વની કનામા તો ગુજરાતી પત્રો ખૂબ જ આગળ ગયા છે ધણીર નરીન સૈનીઓ ગુજરાતી પત્રોએ દાખન કરી છે પોતાની અનખી દમગમ ગુજરાતના પત્રોએ ઊભી કરી છે ગુજરાતી અખમારોમા ઝગકયુ નથી એવુ 'શીયર' તો કાઇક ભાગે જ હશે ગુજરાતી અખમારોમા આન્યા નથી એવા 'ખાસ પાના' ઓ પચુ કાઇક ભાગે જ હશે પશ્ચિમના અતિશય આગળ ગયેના અખમારોની મહત્વાકાંક્ષા જ એવી હશે જે ગુજરાતી અખમારોના સૂતસચાનકોના દિનમા જાપરી આજ બાકી હશે

એવા પત્રકારો ગુજરાતમાં આજે નીપજ પડ્યા છે જેઓની રજેરગમાં પત્રકારિત્વનો નાદ વ્યાપી ગયો છે.

આજે એક ભયંકર વિજળી પડે છે, કાલે કોઇક ધરતીકંપ થાય છે. એક દિવસે ફૂડીયધ ગ્રાણીઓને ખાખ કરતી આગ લાગી પડે છે, એક દિવસે કોઇ પ્રમીયુગમનો આપધાત આવી પડે છે. એક દિવસે આકાશમાં ઊડતુ કોઇક ભવ્ય વિમાન ભૂમિ પર પટકાઇને લાંગી પડે છે, એક મધરાતે અધુનિક યુગના ધશુની ઐતિહાસિક ધરપકડ થાય છે, એક દિવસે તૈયાર કરેલા પત્રની થોડીક નકલો બહાર પડે છે ને જવાહીરની જીવનસખીના દેહવિલયનો તાર ઉતરી પડે છે—આ બધા પ્રસંગોની નિરનિરાળા અગત્ય ઓળખનારો, એ પ્રસંગોના સાચા સ્વરૂપની કલ્પના પૂજ વારમાં જ કરી જનારો, એ પ્રસંગોનું હાલ આખાદ પિછાનનારો, મળેલા સમાચારોના વાતાવરણમાં તરતો અને ડૂબતો, એના સ્વ સાથે હસતો ને રડતો, એની ચાલ સાથે અટકતો ને દોડતો પલેપલના સન્દેશો પોતાના ટેમ્પ પર ઉતારનારા ચત્રને જીવતું ગણીને તેનું લાલનપાલન કરતો, નવા યુગનો નવો પત્રકાર નૂતન ગુજરાતને આજે સાંપડી ગયો છે.

જગત તેની વિદ્યાપીઠ બન્યું છે, પાથર તેનો માર્ગદર્શક થયો છે, સમાચારની અનેક દિશાઓનો તે બોમ્બિયો બન્યો છે, ધધાદારી રાજદારીઓ ને દેશભક્ત ક્રીડારોને, આંખના પમ્પકાર માત્રમાં જ ઓળખી કાઢવાની કલા તે કેળવી ચક્ર્યો છે. દુનિયા ન્યારે સૂતી હોય છે, એનો દીવો ત્યારે જલતો રહે છે. થોડેક છેટે એક લગ્નોત્સવ હોય છે, જરાક દુર કોઇ મેનકાનું નૃત્ય થનગનતુ હોય છે, ઘરમાં કોઇક ઉત્સવ હોય છે, મિત્રોને ત્યાં કોઇક પ્રસંગ હોય છે, પ્રિયતમા કોઇક વાર માંદી પડી છે, એકનો એક લાડકવાયો કુમારકોઇક વાર છેલ્લા ડસકાંઓ લારતો હોય છે... ષ્ઠ્ય હા' અને શોક કે આનંદ અને વિલાસના કોઈ પણ પ્રસંગોને પોતા પરના સંપૂર્ણ અને અખાધિત અધિકારથી, આજના વિજ્ઞાનિક જમાનાનો ગુજરાતી પત્રકાર પણ, પશ્ચિમની દુનિયાના બોલિવૂડો, ગાડિ'નરો, ગાડિ'નો, લારકોઓ અને

એક્સકોર્ડો જોડ્યો જ, કદાચ તેઓથી પણ અધિક, વચિત રહ્યા છે.

આ પત્રકારે પોતાનું એક સભ્ય બિંબુ કયુમર છે. ગુજરાતી દૈનિકો, ગુજરાતી આઝાદિકો, ગુજરાતી માસિકો, સીનેમાની જોત-જોતામાં વિશાળ બનેલી દુનિયાની ચર્ચા કરતાં સાપ્તાહિકો, અને ગુજરાતના કેટલાક કોમી અખબારો...આ બધાં પત્રોએ આપણી અખબારી આપમમાં ધણાં ધ નિરનિરાળા વ્યક્તિત્વો બિભા કર્યા છે. અને તો ય, ગુજરાતી પત્રકારને તો બિચારા ટીકાકારો જ સામા મળે છે !

દુળવા સાહિત્યને નામે ચાલનાં એકાદ અઠાદિકમાં આવેલી એકાદ ગદી કૃતિનો દાખલો ટાંકતા આ ટીકાકારોને 'બે ધડી મોજ' ના દોઢ દાખલાની સિષ્ટ સામગ્રીના, સમસ્ય નિષ્કલંક ઇતિહાસ પર, દ્રષ્ટિપાત કંવાની પુરસ્કૃત નથી ! સીનેમાની દુનિયાને નામે બચકર સુગન્ધ પ્રસાદન ભરનારા ગુજરાતના 'મગનવિહારી' કમલકારોને 'મોજમગન' અને 'ચિત્રપટ' જેવા સાપ્તાહિકો પાછળ સેવાતી સારી જેવી સંભાળના દાખલાઓ રોધવાની પરવા નથી ! 'કોમુદી' ને 'માનસી', 'પ્રસ્થાન', 'નવચેતન', 'ગુણસુદરી', ને 'કુમાર', 'પ્રલબ્ધ', 'પ્રજાપદ', 'મહાગુજરાત', 'લોકવાણી' ને 'પ્રતાપ'—પણ લડતના 'રીબ્યુ એન્ડ રીવ્યુઝ' ને 'ન્યુ રેટસમેન' અને 'નેશન' ને નામે અંબાઈ રહેલા ગુજરાતના ઐક્યભાગી મહાગુલાવોને ધરને આમણે બિગેલાં, પાગતાં અને આવતી કાલનો ઇતિહાસ રચતા આ સઘની અને સુવ્યવસ્થિત પત્રો પર આખ માડવાની દાનત નથી !

આજથી ૧૨૫ વર્ષો પહેલાં પ્રકટેલું ગુજરાતી પત્રકારિત્વ, પહેલા ચાર દાયકાઓ દરમિયાન, ખાસ પાંચમું નથી. આઠ નવ દાયકા પહેલાં જ, ૧૮૫૦-૫૪ વચ્ચેનાં સરત અને અમદવાદનાં અખબારો દ્વારા ગુજરાતી પત્રકારિત્વને ગુજરતનો સીધો સંસર્ગ થયો.

મુસ્તશામ દેશમની પ્રતિભાને પરિણામે 'ગુજરાતી' નો સિતારો છુલંદ થયો એ વાતને તો, પૂરાં મજા દપકા પણ હમણાં જ થયા. પણ ગુજરાતી પત્રકારિત્વના ખરા વિકાસનો ફનિહાસ તો પૂરાં વીસ વરસો જોડેલો થ જ્યો નથી.

કોઈ પણ ઉદ્યોગના સર્વોચ્ચ વિકાસને માટે એ દાયકાનો સમય પૂરતો હશે ?

છતાં જ ઉલ્લાં પદર વીસ વરસો દરમિયાન ગુજરાતી પત્રોએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાબિત કર્યું છે. એ દિવસો દરમિયાન ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની પાંખ સાગર વટીને આફ્રિકા જોવી, દૂર દૂરની દુનિયા પર પણ, પથરાઈ ગઈ છે.

હિંદી, બંગાળી અને અન્ય પત્રકારિત્વની સરખામણીમાં ગુજરાતી પત્રોએ પોતાની લાક્ષણિકતાઓ ઠીક પ્રદર્શિત કરી છે.

Not like Homer would I write,
Not like Dante if I might,
Not like Shakespeare at his best,
Not like Goethe or the rest.
Like myself however small,
Like myself, or not at all.

એક અમેરિકન અખબારનેલેલની આ લાવના વડે જ, જાણ્યે-અજાણ્યે પણ આ વરસો વચ્ચે, ગુજરાતના અગ્રમણ પત્રકારો રંગાઈ રહ્યા છે.

ચોડાંક વરસો પૂર્વે સાક્ષરની કલમ પર શોભતું સાહિત્ય ગુજરાતી અખબારોના વિકાસકાળના પત્રકારની આંગળીને ટેરવે નાચવાને હવે ઊતરી પડ્યું છે 'નવહવન' અને 'સૌરાષ્ટ્ર'

જેના સાપ્તાહિકો બાદ કરીએ તો, 'મુળત સમાચર'થી માંડીને 'જનમજૂમિ' સુધીના દૈનિકોના સ્તબોમા એ, ઘણુ એ મનોહર સાહિત્ય ધરનાઇ ગયુ છે.

રાજદારી બનાવોનાં છટાદાર વલુનો, મહાસભાના અધિવેશનો ને ગતક્રીપ કે સામજિક પરિવર્દોના સુદૃઢ ચાન્દ્રચિત્રો, દેશની આગેવાન વ્યક્તિઓના સચોટ રેખાચિત્રો, અણીને પ્રસંગે શકાકુશકામા પાતી પ્રજાને નરી ગ્રેરણા આપનાર અમરેજો, મિદાર અને કવેટા સમા પ્રસંગોના દિવદાવક મરસિયાઓ, લોકમાન્ય લાવાણ, મોતીનાનજી અને દેવનધુદાસ સમી વિભૂતિઓના અવધાનના સમાચારને પહેલે જ આવકે ટપકી પડેલી સુદરમા સુદૃઢ મૃદુનોધો-કડકમા કડક સાહિત્યકારને પણ કસવું હોય તો ગુજરાતના દૈનિક પત્રોની 'ક્ષણિક જિંદગાની' વચ્ચે વ્યાપ્ત ગયેલું આણુ અમર સાહિત્ય પણ ઓછુ નથી.

ગુજરાતના પત્રકારિત્વની 'નૈસર્ગિક અતિશયોક્તિઓ'ને નામે નામે ગુજરાતી પત્રકારોને હીણા પાડનાનો અપરાધ આજે ધણે ઓઠો થયો છે પણ આયચો નથી ગુજરાતી અખબારોની થોડીક વાતો વીણીને ગુજરાતી પત્રકારિત્વને હવકુ પાડવાની પ્રથા આપણા આપણા અધિકારીઓ અને ઉપકારક દેશભક્તો વચ્ચેથી, આજે થોણી ભાગી પડી છે, પણ સાચ દુઃનાઇ નથી.

પણ અતિશયોક્તિઓ અને ભુગ્રાણ્યોની અધમ ટેવોથી ગુજરાતના જવાબદાર પત્રકારો કરતા વધુ છેદા પત્રકારો જગતમાં કયાય નથી.

સગ્રામ અને સધિના પ્રસંગોએ ઈચ્છાના મુવિખ્યાત પત્રોએ આવરેલા લયકર ભુગ્રાણ્યના દાખવા આપવાનો અવકાશ નથી ગાંધી અને લેનીનને નામે ષ્ટિસ સામ્રાજ્યના જગપ્રસિદ્ધ પત્રોએ ધરાધપૂત કે હિલા કરેલા કોલાકો ગળાવવાની જરૂર નથી સદામખરોની તેજમદી વેળાએ એક માલિકના સ્વાર્થને ખાતર લાગેા વાચનારાઓનો લયકર દ્રોહ કરનારા પશ્ચિમના અખબારોનો ઉત્વેખ કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.

અમેરિકાની બેકમાં પડેલી મહાત્માજીની લાખો ડોલરની પૂજના કેવળ કાર્પનિક સમાચાર સનસનાટીભર્યા મથાળાંઓ સાથે પ્રસિધ્ધ કરનારો પત્રકાર ગુજરાતમાં પાક્યો નથી. ઇંગ્લેન્ડના યુવરાજને સાપ્તાહિક પ્રજ્ઞામ કરનાર ગાંધીના ભારે ભલકભર્યા પણ સાંજોપામ છુટ્ટાં ચંદ્રચિત્રો વડે જગતને છક કરવાની નાપાક ક્ષતિ કરમાનારો કોઇ કલ્પનાહીન અને આદર્શહીન રતોડિમ્બ પણ ગુજરાતમાં જાઓ નથી.

અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડને છોડીને ગુજરાતની જ વાત કરીએ તો, જે 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' ના પ્રતિનિધીઓ સાથે આપણા ધણાક રાજધુરંધરોને અને તેઓના પ્યારા ચોક્કિયાતોને યોજા યોજા થરની જરામાંજૂરી આદત પડી છે, એ જ 'ટાઇમ્સ'ના 'શુ ઇન્ડિયન આઇઝ' જેનાં ગલીચ 'રીચરો' ગુજરાતી તંત્રીઓને રસનામાએ સાંભર્યા નથી.

કોઇ જસુસકથાના બેદલરમોની છટાપૂવંક સખાયણી 'નારડોલીના મોરકો'વાળી 'ટાઇમ્સ'ની લેખમાળા જેવા કેવળ કાર્પનિક લેખોકો ગુજરાતના કોઇ પણ પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાં એકાદ વાર પણ આવ્યા નથી.

ગુજરાતી અખબારો-અપવાદ બાદ કરતાં-દુનિયાભરનાં અખબારો ખૂનોની ને આપખાતોની, જળાતકારોની ને બદમાશીઓની અને અપહરણોની અને અન્ય એવા અત્યાચારોની નોંધ કરે છે.

એ નોંધો માટે ગુજરાતી તંત્રીઓને 'મરજદીઓ'ના મેણાં મળ્યા છે. એ નોંધો અટકાવવાની 'મરજદીઓ'એ માગણી કરી છે. શા સારું ? આપણી આસપાસનાં એ નર્મ સત્યો ઢાંકવા ખાતર ? સસારનું નગદ સ્વરૂપ સંસારીઓથી અછતું રાખવા ખાતર ?

સમાચારોની વ્યાખ્યા આપતાં અમેરિકાનાં હરક અખબારોએ એમ કહ્યું છે કે.

'Eager, restless, ambitious America has one great dominating passion—it wants to know. Whatever happens, where ever it happens, America

must know and know at once. Everything great, everything vital it must know; but it must know lesser things too. It must know if a Balkan King slips from his tottering throne, but it must also know what took place yesterday in the home-town; who died, who was married, all the thousand and one things that go to make up the budget of the day's news. Everything that happens, everything that is done, or said, or thought must be known."

અને ખનતા ખનાવો જાણવાની માણસની આ ઇચ્છા માફી હશે ? જગતને તેના ખરા સ્વરૂપે જાણખવાની માનવીની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાં અપરાધ હશે ?

જનતાની આવી ઇચ્છાઓમાંથી તો અનેક મહાન સત્યો બહાર પડ્યાં છે. માણસની એ કુતુંહલવૃત્તિમાંથી જ સોનાની શોધ થઈ છે. એમાંથી જ અન્ય ધાતુઓ અને અન્ય ખનીજો હાથ આવ્યાં છે. એમાંથી જ વિજ્ઞાન આગળ વધ્યું છે. અને એને પરિણામે જ, દુનિયામાં વિજળી ને વિમાનોનો યુગ પ્રચલિત થયો છે.

પણ, પશ્ચિમને દિસામે તો, સમાચારના સંબંધમાં પણ, કેવળ ગુજરાતી જ નહિ, હિંદુસ્તાનનાં બધાં અખબારો ભારે સંયમ સાચવી શક્યાં છે.

૩૦,૦૦,૦૦૦ નો ફેલાવો ધરાવનારા લંડનનાં એક જગપ્રસિદ્ધ પત્રનો એક દિસાળ આપણા 'મરજાદીઓ'એ જાણવો ધટે છે. એ પત્રના એક અંકના સમાચાર વિભાગની સરેરાશ આ છે :
૮ કોલમ રાજદ્વારી ને આર્થિક સમાચારો, ૧૮ કોલમ રમતગમતના વતમાનો, અને ૨૫ કોલમ ખૂન, બદમાશી અને આપઘાતના અહેવાલો !

અને આ ૨૪ કોલમનુ પ્રમાણ :

વ્યાખ્યાન, અપદરણ અને છૂટકા	૬
ચોરી અને લૂટફાટ	૪
મરફાડ અને અત્યાચાર	૩૧
ખનો અને ખુની હુમલાઓ	૨૫
છેતરપીડી અને 'ફાજરી'	૨
આપધાત	૧
'ડોલોરોસીમ' અને 'શોકર્મ'	૧
અન્ય અપરાધો	૧

અખબારો જે જનસમાજની આરસી હોય તો, આ પ્રમાણ જોનારાઓ તો એમ જ કહે કે, ઇંગ્લાડમાં કેવળ આવા બદમાસો જ વસનાટ કરે છે !

પણ જગત નદનવન નથી, કે કેવળ નરકની ખાણ પણ નથી સાધુઓ અને સયતાનો જનેની ઝોળખ દુનિયાને આપત્ત્યક બની છે ઉપકારકો અને અપકારીઓ જનેને તેઓના સાચા સ્વરૂપે ઝોળખવાની કલા જગતને ભણવી રહી છે

પણ વત'માનપત્રોમાં પ્રસિધ્ધ થતા સમાચારોને લગતો દુનિયાનો આ વિવાદ આજનો નથી.

વત'માનપત્રો કેવળ યોખલિયાં જ બને કે દુનિયાના બધા બનાવોનો અહેવાલ તેઓએ આપવો છો ? વત'માનપત્રો કેવળ શાણ્ડોની જ કદમખોસી કરે કે, સયતાનોના દિલના ધબકારાઓને પણ તેઓ મૃતિમત કરે ? અખબાર કેવળ પીરોની જ વાતો લખે ને દિવ્યકારાઓને હાથે જગતને ચંચેલા મુકસાતની વાતો પર પડેલા યાચરે ? ફજતાને બચાવનારા હાથની દહીકત તે બહેર કરે ને જીવતા માનવીના આતરડામાં ખજર ફુલાવનાર હાથ તે અપ્રસિધ્ધના અધકારમાં જ સાચવી રહે ? રાખ રાણી વચ્ચેના ઉલ્કાપાતને કારણે બાગીને ફૂકકો મતા રાજસિંહાસનની વાતો વત'માનપત્રોના ધનાઓ પર જે શોભી શકે તો, કોઈ માસુલી પ્રીતમ અને કોઈ અપ્રસિધ્ધ પ્રિયતમા વચ્ચે બગેલા ઝાંઝવાતમ થી ખેચાવલી તથવારની, વછૂટેલી પિસ્તોલની કે

ગળાપત્ની એરની વાતોથી વતમાનપત્રો શા સારુ વચ્ચિન રહે ?

‘ઈંગ્લાંડના માનસમાં હાડનનાં લોકપ્રિય પત્રો કાતિમ એરનું સિંચન કરે છે’—ઈંગ્લાંડના એક સુધારકે અખબારનવેશોની સલામાં મારેલાં આ મહેણાનો ‘ન્યુસ ઓફ ધ વર્લ્ડ’ના માયિક લોડ’ રીડેલનો જગવિખ્યાન જવાબ આપેો હતો : ‘ઈંગ્લાંડનું એર ! અમને અફસોસ છે કે, ઈંગ્લાંડના એરમય જીવનને પરિણામે, અમને અમારા રતબો એરી ઇટા વડે જ ઉભા કરવાની ફરજ પડે છે.’

એક બીજો પ્રસંગે લોડ’ રીડેલને પડકાર મળ્યો કે ‘ઈંગ્લાંડના જવાબદાર પત્રોના અતિસય ચમકારનારાં મયાળાંઓ ઈંગ્લાંડને વિનાશની ગર્તામાં હાસેલી રહ્યા છે.’

રીડેલે જવાબ આપ્યો : ‘ઈંગ્લાંડના લ કાવનારા કાયોં માટેનાં અતિસય હળવા મયાળાંઓ શોધના પાછળ મધરાતના અમારા ફેટલાય કમીકો જરનાદ કરવાનું ઈંગ્લાંડે પાપ કયું છે.’

અમેરિકાના એક ‘મરનલી’એ કટાક્ષ કર્યો કે, ‘અમેરિકાના પત્રોએ નવી દુનિયાનું માનસ હલકું કયું છે,’ તો હરટ’ અખબારોના એક સૂત્રધારે જવાબ આપ્યો કે ‘અમારો અનુભવ તો એમ કહે છે કે, નવી દુનિયાનું માનસ અનેક હલકાઈઓ વચ્ચે જ અટવાઈ પડ્યું છે.’

સમાચારોની પ્રસિધ્ધિને લગતો પશ્ચિમનો આ પુરાણો વિવાદ એક એરી કુડાળા વચ્ચે જ અટવાઈ પડ્યો છે. અને દહેશત છે કે, આનતા થોડાક વરસો સુધી તો, ગુજરાતના આ જગતી વિવાદનું નસીમ પણ, એક એરી કુડાળા વચ્ચે જ વસતું હશે.

અને દરમીયાન ગુજરાતી પત્રકાર પણ એક અમેરિકને કહેલા Tight-rope dancer તરીકે જ જીવતો હશે

‘He may be called upon to give several different kinds of exhibition—the straight dignified walk, startling gymnastics or attractive tricks. Often to fill the bill to the satisfaction of the public,

he has to do them all at the same time If he does only the dignified part of the business he is regarded as dull, whereas if he performs only startling gymnastics and pretty tricks he is regarded as purely sensational'

અને યુરોપના આ નિવાસી, યુરોપની આ આંધિથી દુર બેઠેલો ગુજરાતી પત્રકાર કેવળ 'સેન્સેશન' પર જ જીવે નથી. સંકલના 'ટાઇમ્સ' ના ડીવનો અને ઇન્ડિયાના એમલગમેટેડ પ્રેસના ટીલમેનોના અમતકારો પગ વારી જનારા ગુજરાતના મહાનુભાવોને, જે ભણ્યા જ હોય તે, ગુજરાતી અખબારનવેશીના ખરા અમતકારો પણ, ઘોડા નથી

ડીલન એક સુવિખ્યાત દાકતરને મળે છે. દાકતરના મહોમાથી એવા સખ્દો ખરી પડે છે કે, લેડ' નોથ'બ્રુક હિંદુસ્તાનના દવા પાણીને લગતી પુછપરછ કરે છે. એક ને એક એ ગણીને, વળતી સવારે, ડીલન 'ટાઇમ્સ' દ્વારા જગજગહેર કરે છે કે, હિંદુસ્તાનના નિવૃત્ત યતા વાઘસરોય લેડ' એવેને રથાને લેડ' નોથ'બ્રુકની નિમણૂક નકકી થઈ છે.

ડીલનની આવી સક્રિયતાથી પ્રાપ્ત પીવાને ગુજરાતી પત્રકારોને જોશ કરતા અમારા શુભેચ્છકોને હું એક ગુજરાતી પત્રકારનો આ પ્રસંગ બેટ કરું છું

દિવસનું કામ પૂરું કરીને એ પત્રકાર દ્રામમાં ચડે છે. પાછળની બેઠક પરનો એક ઉતાર 'પીર કરમશા'નો નામેન્ચાર કરે છે. પત્રકારના કાન ચમકે છે. 'પીર કરમશા' એટલે તે કન'લ લોરેન્સ !

અમાનુસ્તા સામે જમાઇ સાકુએ બળવો કર્યો છે પંડિતના પત્રોમા, એ બળવાના સળાઈમાં, કન'લ લોરેન્સનું નામ ચર્ચાઈ રહ્યું છે.

પ્રશ્નોની પરપરા પત્રકારના મનમાં જાગી પડે છે. સાંજના સાડા છ વાગે તે મુળમંત્રી હોરેલો દબાવે નીકળી પડે છે.

પાલવાથી પાલધુ ॥ વચ્ચે ॥ સખ્યામધે હોટેનોને બારણે આયડીને તે એક લગભગ અપ્રસિદ્ધ હોટેલમાં લોરેન્સની લાજ મેળવી શકે છે

ચોક્કસ યુક્તિઓ વાપરીને તે હોટેલના બેઠી ઉતાવળના સામાનમાંથી તેનો એક ફોટોગ્રાફ મેળવી લ્યે છે

પત્રી તે લોરેન્સને મળ્યા ॥ તદ્દનીર રચે છે ધૂળી પડીકાને ઝેર તરીકે સાથે લઇને તે હોટેલના માલીખને ચરણે પડે છે 'સદ્દા બજારમાં ૫૦ હજાર ખોવાઇ ગયા છે, ૩૦ હજારનું કરજ મધે પડ્યું છે, ૨૫ડી પડ્યો છું, ૨૫ડી પડ્યો છું, ઝેરની પડીકા ગળીને આવતી કાને આપઘાત કરવાનો નિર્ધાર કર્યા છે અને એ દરમીઆન હું પીર કરમશાનો મુરી કરમશાના આગમનના તત્કાલ સાલગીને, તેના ચરણોને એક ખોમો લેવાને અહીં આવી ચડ્યો છું' ગમે તેમ, મધરાતે તે 'કરમશા'ના 'દશ'ન કરે છે

ખીજ સનારે 'મુબઇ સમાચાર' અને 'બોમ્બે ક્રોનિકલ' માં મન'લ લોરેન્સને મળેલા એ અખબારોના ખાસ પ્રતિનિધિનો ભલક અને સનસનામીઓ અફેરલ મુબઇ પર નિબળીનો ચમકારો કરે છે

હંગાડના અખબારો પણ આ વાતની નોંધ કરે છે

હંગાડનો હુબટ ટીનમેન લડના લાઇમ હાઉસ આગળની એક જજ રિત દુકાન પાસેથી પસાર થાય છે બૂડી બૂખ જેવી એ દુકાનમાં ધણા માણસો અવરજવર કરે છે ટીનમેનને આશ્ચર્ય થાય છે તે તપાસ કરે છે અને ખીજે દિવસે સનારે એ દુકાન પાછળના લડને નૂટતા એક ઝીનના લક્ષ્મીનદનના ગંગી ભુગારખાનાની વાત રોકેટવડમાં ખગલવા કરે છે

આના જોવાની એક ગુજરાતી પત્રકારિવની વાન આમ બને છે

વાતમાંથી વાન નીકળે છે ને એક ઝનિસારે સાચે એક સજ્જન એક મહારાજના મુબઇના મહેનમાંથી આગની રાત્રે એકાએક યોગ્ય થઇ ગયેલી બે ત્રણ યુવતીઓની સાલમેની વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે

મહારાજનું નામ મેળવીને એક પત્રકાર ‘ખાતમી’ મેળવવાની તજવીજ કરે છે. તેને ખબર પડે છે કે, મહારાજ ઊંચી ‘કારપેટો’ની તલાશ કરે છે. બીજા પ્રસંગે તે મહારાજની બહાર જવાની વાત જોતો મુજબના ‘લીલા નિવાસ’ સારે એક ‘ટેક્સા’માં ખેતી રહે છે. અહીં ‘ખાલી થાય છે’ ને પત્રકાર ‘કારપેટ’ના વ્યાપારીના ‘વીઝીટીંગ કાર્ડ’ સાથે મહારાજને મળવાને ‘લીલા નિવાસ’માં પ્રવેશ કરે. પચ્ચીસ મિનિટમાં ધણીક વાતો સેરવીને તે પાછો ફરે છે...બીજો દિવસે ‘ધરમી પ્રકરણ’ ‘જન્મભૂમિ’ને પાને ચઢે છે...મહારાજનાં અનેક ચક્રો ગતિમાન થાય છે. રોજને રોજ, એ બધાં ચક્રો પર વેધક...ને વધુ વેધક, પ્રકાશ પડે છે. પોલીસ ચેતે છે, લોકમત જાગ્રત થાય છે, અને મુંબઈની પરિષ્ઠ અફાલતને મહારાજના બળાકારને લગતું ધરમીનું નિવેદન નોંધવું પડે છે...મહારાજના પિતરામાંથી ધરમીનો છૂટકારો થાય છે.

સરકારોની કેટલીય ખાનગી માહિત્યોના સમાચાર, ધણી વાર, ગુજરાતી બખબારોએ, સૌથી પહેલાં પ્રસિધ્ધ કર્યા છે. વિરાટ વ્યાપારી યોજનાઓના અતિશય અગત્યના સમાચારો, ધણી વાર, ગુજરાતી વતમાનપત્રોએ સૌથી પહેલાં પ્રસિધ્ધ કર્યા છે. રાજમહારાજઓના ‘ખાનગી વેતરણો’ની શોધ પણ, સૌથી પહેલી કરવાનો મથ ગુજરાતી બખબારો ધણી વાર ખાટી ગયા છે.

સમાચારો ‘વેચાતા લેવાની’ પ્રથા પણ, થોડાંક પ્રમતિશીલ પત્રોએ હવે શરૂ કરી છે. દિલ્હીસ્તાનનાં સરકારી ધાનેમાં અને પરદેશીના કેટલાંક પાટનગરોમાં પણ, ગુજરાતી પત્રો પોતાનાં ખાસ ખબરપત્રીઓ નિલાવી રહ્યા છે. છૂટક પત્રકારિત્વમાંથી કમાણી કરનારાઓ મારે પણ, ગુજરાતી બખબારોમાં આજે જગ્યા યથા છે. માફરોને અને સાહિત્યકારોનો સતત અને આવકારદાયી સદ્કાર મેળવવાના ગુજરાતી તંત્રીઓના છૂટાછવાયા પ્રયાસો પણ મારી નજરે તરે છે. પણ એ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા છે. એનું એક અને મુખ્ય કારણ મને અને

ગુજરાતના કેટલાક અન્ય તંત્રીઓને, એ ભારધું છે કે, પત્રકારિત્વની કામને પરિણામે જ, આપણા આ પુરો દૈનિકોને મંગ છોડી ગયા છે.

ગાંધીયુગની ગુજરાતના આમ અનેક જાણીતા પાંગતા પત્રકારિત્વની પાછળ પડેલા થોડાક લગ્નનીધારી માનવીઓને માથે 'પૈસા કમાનાઓ'નું બિરદ ચઢવનારા મિત્રોને થોડાક 'હૂપાં શાન' ની બેટ કરે ?

મુંબઈમાં ૧૯ દૈનિકો-૫ ગુજરાતી, ૫ મરાઠી, ૪ ઉર્દુ અને ૫ અંગ્રેજી પ્રસિધ્ધ થાય છે. આ ૧૯ દૈનિકોની ગ્લાનિક કચેરીઓમાં લગભગ ૨૦૦ પત્રકારો કામ કરે છે. એ પત્રકારોના પગારની વધુમાં વધુ અને ઓછામાં ઓછી સરેરાશ આ છે:

અંગ્રેજી વધુમાં વધુ	૧૫૦૦:	ઓછામાં ઓછા	૭૫
ગુજરાતી: વધુમાં વધુ	૪૦૦:	ઓછામાં ઓછા	૪૩
મરાઠી: વધુમાં વધુ	૧૧૭:	ઓછામાં ઓછા	૩૬
ઉર્દુ: વધુમાં વધુ	૧૦૦	ઓછામાં ઓછા	૪૦

આ આંકડાઓ એમ કહે છે કે, અંગ્રેજી અખબાર, કેવળ 'અંગ્રેજી' હોવાને કારણે જ, તેના માણસો વધુમાં વધુ ચોવડો ને ઓછામાં ઓછો, બેવડો પગાર મેળવી શકે છે.

માતૃભાષાઓ કરતાં અંગ્રેજી ભાષાનાં અખબારોના બધા માનવીઓનું કામ અતિશય સહેલું બને છે.

૧૯૨૨, એસોસીએટેડ પ્રેસ અને યુનાઇટેડ પ્રેસના સમાચારો અંગ્રેજી અખબારોને તૈયાર મળે છે. ગળદારીઓનાં નિવેદનો, સરકારી યાદીઓ, 'કમિટીઓ' અને 'કમિશનો' ના અહેવાલો, રજપુરોની મુલાકાતો, ખાસ લેખો, પરદેશી પત્રોના અગત્યના લેખોના અને અન્ય સમાચારોની કાપડીઓ, હુમ્મયિત્રો અને નકશાઓ-આ બધું પૃથ્થુ, અંગ્રેજી પત્રોને સાર તૈયાર મળે છે. થોડકસ નિયંત્રણ તરીકે પૃથ્થુ અંગ્રેજી અખબારો તરીકે બહારના લેખકો પાસેથી મેળવી રહે છે.

માતૃભૂમિનાં પત્રોને આ બધું પોતાની મિરામાં ગૂંથવાની જરૂર પડે છે. માતૃભૂમિનાં અખબારોના તંત્રીઓને જગતભરના બધા વિષયો લગભગ એકઠે દાંચે જણાવની જ જરૂર પડે છે.

અને છતાંય, પશ્ચીમ ભારતવાદીની જાગૃતિ છે કે, માતૃભૂમિના પત્રકારિત્વનો ભાર વહેતા માનવીઓને કંગાળમાં કંગાળ ધોરણ પર જ જવું પડે છે !

એક મે અપવાદો બાદ છતાં પચાસના વધારાનું કોષ્ટ નિશ્ચિત ધોરણ કે રમને લગતા કોષ્ટ ચોખ્ખા નિષ્ક્રમ અને 'પેન્શન' કે 'પ્રોવિડન્ટ ફંડ' ને લક્ષી કોષ્ટ ઉપકારક યોજનાઓ આ અખબારોમાં પ્રચલિત નથી.

ભૂલી જાતે કે, માતૃભૂમિના પત્રકારિત્વને પોતાનું જીવનકાલ માની રહેલા માનવીઓ પૈસાના ભંજનમાં જ મેદાન રહ્યા છે ! અને ભૂલી જ જાતે કે, 'જન બુધ્ધિ મુકાબિલ હવ તબ અખબાર નિકાલો'નો નાદ સેવતા માનવીઓ જ ગુજરાતી પત્રકારિત્વની આસપાસ ઘેરાઈ ગયા છે !

જેટની વાત છે કે, ગુજરાતના આ પાંચરતા પત્રકારિત્વનું એક અંગ હજુએ એક બુની થેડમાં જ જકડાઈ રહ્યું છે એ અંગ એટલે ગુજરાતી અખબારોની જાહેર ખબર.

આધુનિક વર્તમાનપત્રોએ કેળવેલી શક્તિઓને પરિણામે જાહેરખબરના અનેકવિધ લાભો આજકાલ ધણી બાબુઓથી પ્રેરણા પડ્યા છે. જાહેર ખબરોને પરિણામે માલના અનેક ખમરો ઉભાં થયાં છે. વસ્તુઓ આવશે ને બજારો અદ્રશ્ય રહેશે તો માલનાં ચૂલ ક્યાંથી યશે ? પણ દુનિયાના ઉત્પાદનને જો જોઈતાં ખમરોની પ્રાપ્તિ થશે તો, વસ્તુઓના લાભ સમતોલ થશે.

કારખાનાંઓને આ બજારોની ખેટ કરીને આધુનિક પત્રકારિત્વે દુનિયાના વેપારઉદ્યોગને અદ્ભુત સહાય આપવાનો ઉપકાર કર્યો છે. જાહેર ખબરને પરિણામે વિશાળ વેચાણો ઉભાં થયાં છે. એ વેચાણોને પરિણામે જરૂરખંધ માલ તૈયાર કરવાની પ્રયાઓ

ફળિભૂત થઈ છે ઉત્પાદકોની આ સફળતામાંથી જનન સખ્યા બધે જરૂરિયાતોનું મૂલ્ય અકુસમા ગ્યુ છે

નિષ્ણાતો દ્વારા ઘડાયેલી જાહેર ખબરોમાંથી જનતાને અને 'સમાચારો' જાણના મળ્યા છે એવી જાહેરખબરોમાંથી પ્રગટે સાવધાનીની અનેક સૂચનાઓ મળી છે

પશ્ચિમના પત્રકારિત્વની આ 'કમાઉ શાખા'ઓ અગળ રીતે વિકસી રહી છે કુદળ સાહિત્યકારો ને પ્રખ્યત કલાકારો એ જાહેર ખબરો પાછળ રોમઘ રહ્યા છે જાહેરખબરોના નાનામા નાના ટુકડાઓમાંએ તેઓએ સાહિત્યનું અને કલાનું સિમ્બન ક્યું છે

વતંમાનપત્રો ઉપરાંત નિયમિત સામાજિક સરચાઓ જજ્જર 'ટૂરટો' મદાન 'સીડીકોટો' વિરાટ ઉદ્યાગો અને લોકહિતની અન્ય અનેક સરચાઓએ પોતપોતાના ઉદ્દેશો પ્રચલિત કરવાને પોતાના મત્રોના અને પોતાના ઉત્પાદનના પ્રકાશન ને જાહેરાત માટે, ઘડાયેલા પત્રકારોનો ઉપયોગ કર્યો છે સપદકનો મમ' સમજના, તેની નાડ પકડનારા જાહેર ખબરના આ વિકસિત ખાતાઓને પરિણામે પશ્ચિમના પત્રોનો સંગ્રાપાત્ર સુદર ઉઠવ કેવો સુલભ થયો છે?

આ દિશામાં આપણુ પત્રકારિત્વ ખુબ પાછળ પડ્યુ છે જાહેરખબરનુ નમાણુ આગળ વધ્યુ છે, પણુ તેનુ સાહિત્ય નિકર્યુ નથી ખીલવી ઘટે એટલી તેની કલા ખીલી નથી એસે તેના બોર વેચાય છે એ વાત આપણા વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યાગપતિઓ આજે સમજી ગયા છે, પણુ 'બોલવાની કળા' જેને વધુ આવડે છે તેના બોર વધુ વેચી શકાય છે એ વાત તેઓના હૃદયમાં ઉતરવી હજુ બાકી રહી છે

પ્રકાશન તો આપણી સરચાઓ પણ દ્વે માગી રહી છે પણુ કલાધરની જરૂર તો તેના દિલમાં પણુ કયા જાગ્રત બની છે? ઢગધડા વિનાના એ સરચાઓના અહેવાલોના ૧૨ સપ્તલું અકુશ મૂકવાની વાત તત્રીના સેવાલાવને મનૂર નથી એ અહેવાલોનુ આપુ સ્વરૂપ ફેરવનાર ખરચાગ તત્ર તેને પાલવતુ નથી અને

એટલે અણુધક અહેવાલો અને અણુધક જાહેરખબરોની આંધિ વચ્ચે ઝખવાતાં પોતાના પત્ના સુદર સપાઈનું દુઃખ તત્રીએ વેડવુંજ રહ્યું છે.

પ્રેક્ષકો મેળવવાનો વ્યવસાય રોજનો થયો છે, અનેક હરીફો એ ક્ષેત્રે ઉતરી પડ્યા છે. સીનેમાના સચાલકોને પ્રકાશનવિભાગની જરૂર પડી છે. ને ગુજરાત જોષ રહ્યું છે કે, શ્રી. ચતુર્ભૂજ દોષી, છવ્વભાઈ મહેતા, ને શ્રી જકુલેશ સમી પારંગત વ્યક્તિઓની ઝડ-ઝમકને પરિણામે સીનેમાની જાહેરખબરોની આખી લખાવટ આજે કેરવાઈ પડી છે.

કબૂલ કરતા દુઃખ થાય છે કે ગુજરાતી પત્રકારિત્વની જાહેરખબર વિભાગની નમણી કડી પર કેટલીક ગદી જાહેરખબરોનું આક્રમણ થયું છે. યાકૃતિઓ અને તાકાતની ગાળાઓ, પુરુષાતનનાં પ્રવાહીઓ, કામોદી-પનની જડીબુદોઓ, આપણા પત્રકારિત્વના પાંચરતાં ગૌરવ પર આ જાહેરખબરોના ઝેરનો પાશ દેખાઈ રહ્યો છે.

રોજ સાજે ને રોજ સવારે, પોતાના પત્રને પિતાના વહાલથી પપાળતો આજનો તત્રી પોતાના એ નિતનવલા અક્ષ-ત્રેહ પર પડેલાં આ ગદા છાદણાઓ જોઈને મનમાં ને મનમાં સરમાઈ રહ્યો છે. રોજને રોજ આનો ઉપાય તે શોધ્યાજ કરે છે. આધિ'ક કારણ તેને અકળાવી રહ્યું છે એ સિવાયની થઈ ગયેલા કળાનાઓની, જાહેરખબરના આકર્ષિતિઓ સાથેના અટપટા સંબંધોની ને પરસ્પર સંકળાયેલી સારી માઠી જાહેરખબરોની મુશ્કેલીઓ પણ તેને મુઝવી રહી છે.

આજે તો એટલુંજ કે, ગુજરાતી અખબારોનાં આધારોએ પ્રત્યે આજના તત્રીઓ, આજના વ્યવસ્થાપકો અને ચોકક્સ દ્રષ્ટાંતોમા તો આજના માર્ગિકો પણ આધળા નથી. એ દિવસ જોવાને ગુજરાતના સપાઈકો ઝંખી રહ્યા છે, જે દિવસે તેઓને હાથે રચાતા આત્મી કાલના ઇતિહાસના ચોક્કસાંઓ પરથી આ કાળા કાધો સદાને સાર અદ્રશ્ય થશે, જે દિવસે આ જાહેર ખબરોનિહોણા ગુજરાતના પત્રો વધુ રમણીય, વધુ નિર્દોષ, વધુ

પ્રાણવાન યશે, જે દિવસે આ ત્રાદેરખજરોને સુધરેલી, અકુ-
શર્મા આવેલી અથવા તો કેવળ અદ્ય યથેલી દેખીને અનેક
ચિંતાઓ વડે ધેરાયલા ગુજરાતી તત્રીના લિમાં થોડીક ટાડક ધરો.

ગુજરાતનાં પ્રતિષ્ઠિત પત્રો જવાબદાર તંત્રી!...એની
અદેખાઈ કાંઈમાં જગતી નથી!

અનેક ચિંતાઓ, અનેક જવાબદારીઓ, સફળ અને લોક-
પ્રિય પદના તંત્રીઓને આજે વેકરી પડે છે. તેનું કાન પૂરું
આટોપાયું હોય એવો દિવસ એકંકેય નથી કાંઈ દિવસે તેનું
મગજ ‘ખાલી’ નથી, આરામના ઝણ-ગાંધ્યા દિવસો પણ તે
દેખતો નથી.

હરિહાર વધી પડી છે. વાચન નાઓની ‘જ્ઞાનની જૂખ’ જલદ
બની છે. રોજ સાંજે ને રોજ સવારે તે ‘નવી વાનગી’ની માગણી
કરે છે. તત્રીઓની કલમ વાંચનારાઓ ઓળખી ગયા છે તેઓમા
અખમારોના વિવિધ અંગે સાથેનો તેઓનો પરિચય ભારે ગાંઠ
થયો છે. ગઈ કાલના કગતાં આજે તેઓની વિચારસરણી વધુ
બળવાન બની ગઈ છે. ગઈ કાલના કરતાં આજે તેઓ વધુ
જલદ વિચારો જરૂરી શકે છે. વ્યાસપીંડો પર આગના તણખા
ઝરતા ઉદ્દામ વક્તાઓ કરતા ગામને ચોટે ને શહેરને ચકલે આજનો
સરેરાશ વાંચનાર વધુ જલદ વાનો સાલણી રહ્યો છે રોજનો
અર્થો આનો પણ ખરચ્યા સિવાય મુશ્કેલી બધાં દેનિકો અને
ગુજરાતના એક બે અઠવાડિકો ને બે ત્રણ માસિકો ઠીક ઠીક બારી-
કીપૂર્વક વાંચી જનારાં ગુજરાતના ‘ગોખીન વાચકવર્ગ’ ચર્ચાત્રી-
ઓનો અને તત્રીઓના હમનચબન પર આખ રાખનારાઓનો
એક સારો જેવો વર્ગ આજના ગુજરાતમાં ઉભો થયો છે.

અનેક ભાવાચલાવાઓ આ વિશાળ વર્ગને પજવી રહ્યો છે
આજથી લગભગ દોઢ દાયકા પૂર્વે, ‘હિંદુસ્તાન’ના મારા તત્રીપદ
દરમિયાન ‘હિંદુસ્તાન’ના માહકોનું માનસ જાણવા ખાતર અને
તેઓની સૂચનાઓ મેળવવા માટે લગભગ ૫૦૦ માહકોને લખેલા
પત્રોને પરિણામે મેં ‘જાણું’ હતું કે, ગુજગતી અખમારોમાં

લગભગ ૮૫ ટકા જોટલો સમૂહ કેવળ એક જ અખખારાદ્વારા પોતાની બધી જરૂરિયાતો પૂરી કરવાને જામતો હતો. ‘શરીર-વિજ્ઞાન’ અને ‘રમતગમત’નાં ‘શીયરો’ ને મળેલા મર્યાદાકાય મતો સિવાયના મેં સચવેલાં બીજા બધાં ‘શીયરો’—ગ્યાપાર, દિદી રાજકારણ, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ, વિજ્ઞાન, પ્રાતિક પત્રો, નવલિકાઓ, ચાલુ વાર્તાઓ, હાસ્યરસિક લેખો (એ વેળાના તંત્રીને માટે તો આટલાં ‘શીયરો’ અનહદ હતાં!)—ને બધામ મત સાંપડ્યા હતા.

આજનો વાંચનાર શું માગે છે એની વાત પૂછશે જ નહિ. આઠ દસ વાંચનારોએની સહીઓવાળો એક ‘ખાનગી’ કાગળ એક માસિકના હાથમાં એક દિવસે આવી ચડ્યો એ પત્રમાં સહી કરનારોએએ ‘વિચારપૂર્વક’ ગોઠવેલી તેઓની ‘એકસઠ માગણીઓ’ની ‘આમદહારી અરજ’ આલેખી હતી !

આ સજ્જનોને જવાબ આપતાં એ મુજરાતી અખખારના માસિકે તેઓ પામે એકસઠ હજાર રૂપિયાના હીબેન્ચરો ભરાવી આપવાની માગણી કરી ! અને એ માગણી જો તેઓને નામંજુર હોય તો, તેઓના ‘ધારા વતંમાનપત્ર’ના માસિકને દેવાળુ દેનારી માગણીઓ ‘મહેરખાનીની રાહે’ પાછી ખેંચવાની સૂચના કરી !

આ સસારને સતોવવાનું આજના તંત્રીનું કામ સહેલું હશે ?

સવાર ઉગે છે ને અખખારો આવી પડે છે. ‘નવા જનાવો’ પર તે સૈથી પહેલાં દ્રષ્ટિપાત કરે છે. પછીથી જુના જનાવોના આગળ વધતા તાંતણાઓની ઝોળખાણુ કરે છે. પોતાનો વેપાર નથી હતાંય દુનિયાના બજારોની તેજમંદી પર તેને આંખ ફેરવવાની જરૂર પડે છે. અગત્યના સમેલનો, અગત્યની સભાઓ, શાંતિની ચર્ચાઓ, સુધરાઇની સભાઓના ઠાંણા અહેવાલો, ચર્ચાપત્રો—આ બધાં પર નજર નાંખવાની તેને જરૂર પડે છે.

વચ્ચે વચ્ચે તેના દિલમાં તે દિવસના અમલોખની ધૂન તો ચાલ્યા જ કરે છે.

અગિયાર વાગે તે ઓરીસમાં પ્રવેશ કરે છે તો, ટપાલનો થોડોડો તેની રાહ જોનો દાઝર હોય છે. સાચા સમાચારો, ખોટી ખબરો, અતિશયોક્તિભર્યા અહેવાલો, ચર્ચાપત્રો, પ્રચારત્રેષો, પોલીસથી માંડીને કલેક્ટર સુધીની ફરિયાદો, પ્રશંસાપત્રો, નિંદાપત્રો, ઠપકાપત્રો વગેરે પર વિગ્રજિક વેગે પોતાની ખાસ સૂચનાઓ સાથેની આ બધાની વહે ચણી તેને કરવી પડે છે.

શહેરમાં કોઇક જનાવ અને છે, ચમકાવનારો કોઇક તાર આવી પડે છે, કોઇક વાર 'મેટર' ઓછું પડ્યું છે, કોઇક વાર 'મેટર' વધી પડ્યું છે. કામના ભારે દબાણના ખરા કલાકો દરમિયાન પણ કોઇકને 'અગત્યનું કામ' જગી પડે છે. 'એક બે મિનિટ'ની મુલાકાત માટે આવેલા સભજન પા કલાક લઇને પાછા ફરે છે... 'ભરાતી મેટર'નાં 'મૂક'નો થોડોડો તેના ટેબલ પર ખડાઇ પડે છે.

'સમાચાર વિભાગ'ના તંત્રીના હાથમાં કોઇક 'ખાસ વાર્તા' પડી છે. તેની ચર્ચા કરવાની, તેની વધુ વિગતોના માગ' શોધવાની જરૂર પડે છે... ટેલીફોનની ધંદડી તો વાગ્યા જ કરે છે...

બપોર પછીના બે કલાકો સુધી પહોંચતી આવી ગડમથલને અતિ 'મુલાકાત'નો સમય શરૂ થાય છે. લોકપ્રિય પત્રની કચેરીમાં તો એક પછી એક માણસો આવ્યા જ કરે છે.

તેઓની વાત... જીવતી દુનિયાના અનેક અગારાઓ તંત્રીના ટેબલ પર ઠલવાઇ પડે છે.

એક જણની પત્નીનું તેના મિત્રે અપહરણ કયું" છે... એક જણની બહેનને પગે સસરાએ જીવતા કાલસાઓ ચાંપવાનું શપથાની કામ કયું" છે... એક વેપારીએ કરેલી દાણચોરીના 'ખાનગીમાં ખાનગી સમાચાર' એક લાઇન આપવાના હોય છે... ત્રણ ચાર નોકરોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ રાજ્યના નોકરોના ચાર ચાર મહિનાના ચઢી ગયેલા પગારોની ફરિયાદ કરે છે... બહારગામથી આવેલો એક જોડત હીમથી બળી ગયેલા પાકનું 'સરકારના દિલમાં જીતરે એકું લખાણ' કરવાની સૂચના કરે છે... એક વેપારી રતી જાત મુધારવાના ઉપાયો તંત્રીના દિલમાં ઉતારવાને આવી ચઢે છે...

અને એક 'સાધુ મહારાજ' પોતાના સદાવતની મફત અહેરાત કરવાનું વચન મેળવીને 'કુછ ન કુછ ભર દો' જેવી મામણી કરે છે ..!

એ કહેવાની આવરણકતા નથી કે, એક વર્ષના ૪૮ થી ૫૨ રવિવારો ને વર્તમાનપત્રોના ચાર પાચ તહેવારો સિવાયના ૩૦૮-૧૦ આવા દિવસો દ.મિઆન ડેમોક્રિસસની તથાવા પેડે, સરકારના કાયદાઓની અનેકધારી તતવારો તો, તત્રીને માથે એક કાચામા કાચે તાંતણે જ લટકી રહી હોય છે.

...સાંજ પડે છે...ટેમ્પ પર બતી જગે છે ને 'પ્રીન્ટર' સાથે કરવાની વાતો તો હળુ બાકી જ રહે છે...વ્યવસ્થાપક સાથે કરવાના વિચારો પણ હળુ બાકી જ રહે છે...તત્રીમણ સાથે વિચારવાના ઘણીક યોગનાઓ પણ એમને એમ આથમતી જણાય છે...ઘણાય મુદ્દર વિચારો...સુઝેલી ઘણીય મુદ્દર લેખમાળાઓ પણ, તત્રીના ગૂઢ અફસોસ ને છૂપા ખેદ વચ્ચે, એમને એમ અદશ્ય થાય છે

આ ઉપરાંત બાળનો તત્રી જો 'ધધાદારી મણસ' નથી તો, હાથવેતમાં આવેલી તેની ઘણીય યશકલગીઓ, એ 'કલમના કીડા' નો તિરસ્કાર કરીને, કુમારી રહીને જ પાછી ફરે છે.

જેટલી અકળામણો બાળના તત્રીઓને વેઠવી પડે છે, એટલી જ અકળામણો તેના આખામ મડળને પણ વેઠવી જ પડે છે. વર્તમાનપત્રની કચેરીમા કામ કરતો બાળનો દરેક પત્રકાર એટલે એક 'નાનકડો તત્રી' છે એ પત્રકાર એટલે મુખ્ય તત્રીનો એક નાનકડો દુકડો. તેના તેજ પિના તત્રીનું તેજ હીણું પડે. તેના અનન્ત પુરુષાય સિવાય તત્રીનો લગીરથ પુરુષાય પણ ઝાંખો પડે. આવા તત્રીમણના એકસૂર ને એકનાય સિવાય, પોતાના અખબારનો સિકડો પાડવાનું કામ તો, કેલ સમયમાં સમય તત્રીને માટે પણ, મુશ્કેલ નહિ, કેવળ અસહાયિત બને.

તત્રી અને તત્રીનું મંડળ, વ્યવસ્થાપક અને વ્યવસ્થાપકની પાંખો, જાહેરખબરનું ખાતું ને એ ખાતાની અંતેક ચાપો, મુદ્રક

અને મુદ્રકના હાથો, ગેટરીનો મુખ્ય અંગ અને મુદ્રણિભાગના અન્ય નાનકડા રખેપિયાઓ, મકાનટિયા વેચાણવિભાગનો 'મૂળ પુરુષ' ને સખ્યામધ ફેગિયાઓની તેની સેનાઓ, ફોટોગ્રાફરો અને આખના પતકારા માનમાં જ બધે ફરી વળવાને હાકતા તેના ઉનારના સિપાઇઓ બ્લોકમેકરો ને તેને માથે ટાપી બેઠેલા તરીના આતુર ખેપિયાઓ, એજટો, બાઇન્ડરો, ફાઇરો, કાગલ, સીમુ અને શાહી-ગૂજરંગિગનુ આ પાગલુ પતકરિત્વ રોજ ને રોજ, દેશ અને કેટલા રોમાઓ ઉત્પન્ન કરે છે ?

એ દુનિઆનો સપૂણ ચિનાર દોન્વાને એક નાનકડું ભાવણ પૂરતુ નળ ગુજરાતી અખબારોના ધીકના ને ધમધમતા સસારના મુખદુ ખતી એની આશા-નિરાશાની, ચાલીપડતીના અને કોઇક વાગ ઉઠાગી, કોઇક વાર કચડી રહેના ચકોની, એના હાથની અને શોકની એના મનની અને અપમાનની, કોઇક વાગ એને સામી મળતી કદર દનની ધગીવાગ બેકદર માનવીઓને દાથે થના તેના ભયકર નિરસકારની, ગુજરાતી પતકારિત્વને ખીનવતા ખીનવતા રેટરીના ગફમરી ચકો પરતૂની પડેલી ઘણી જ આશાઅપદ જિવ્ગાનીઓની અને બીમાના સુપડાઓમાથી સદોદિત ઊડતા સીસાના અદીઠ રજકણોના ધીમે ધીમે જામતા ચર તમે આગળે ફરી ગયેની કેળીય જીવન વાટોની આ બધી વાનોનું સજીવ સન્દર્શિત ઉજ્જ કરવા પૂરતી મારી લેખણ બાનાન નથી

સમગ્ર રીતે જોના ગુજરાતી વનમાનપત્રનો આ સસાર આપણા સમાજને ઉપકારક થશે છે બિજુપ હશે પણ બિજુપ તે કોનામા નથી ? અમલરોના થોડાક અસાધો પણ હશે, પણ અપરાધ કોના નથી ?

કોઇક પ્રખ્યાત પુરુષ લગ્નમથીથી ગુચાયાના સમાચાર આરે છે ને એ સમાચારને પતિદેવની નસવધુ પેટે શણગારવાને પત્રમાર બિજગી રહે છે કોઇકના વિજવને પોતાનો ગણીને પત્રકાર રાચી ગે છે, કોઇક અખગી પણ નિર્મળ પ્રજાને માથે બળિયા દુરનોના અત્યાચાર નરમે છે ને પિડાવી પ્રજાની વેદના કીવસને

ધણપણ પત્રકારનું કામજા હૃદય એક જ ક્ષણમાં જીવડી પડે છે: કોઈક મદાપુરુષનું અવસાન થયું છે ને પડેલી ખોટ પોતાની ગણુનો પત્રકાર તેને લાવતીની અજરિ આપીને દાદક મેળવે છે: દરેક અમરેખમાં તત્તી પોતાનો આખો પ્રાણ રેડી રહે છે: દરેક 'વાર્તા'માં 'રિપોર્ટ' પોતાનો આખો જીવ જોતખોત કરે છે: સાંપડેલા 'સમાચારો'ની રજુઆત કરનારો દાય દરેકદરેક મથાળાંઓ માટે નવાં ને નવાં આકર્ષજોની શોધ કરે છે.

આ પત્રકારને માટે કિપ્સિગથી મવાઇ ગયું છે કે:

Who's lit his pipe in the morning calm

That follows the midnight stress,

He has sold his heart to the Old Black Art

We call the daily Press.

ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય છે કે, કિપ્સિગે ક્યેલી આવી અજબ તમજાવાળા પત્રકારો આધુનિક ગુજરાતમાં જોવા નથી.

ગુજરાતી પત્રકારિતના 'શાસ્ત્ર' ની સમાલોચનામા હું ધરાદા-પૂર્વક ઊતર્યો હતો. એ વાતો આજ પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ છે.

૧૯૨૪ ની અમદાવાદની પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી મહેરજીલાલ માદને પત્રકારિતના શાસ્ત્રનું ઊંડતું અવલોકન કયું. એ પત્રીથી, ૧૯૨૭ ની અમદાવાદમાં જ ભરાયેલી, બીજી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. મણિલાલ દેસાઈએ એ શાસ્ત્રનું સુદર વર્ણન કયું આપણા છેલ્લાં સાહિત્ય સંમેલનના પત્રકારિત વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી મદાદેવલાલએ ગુજરાતી અખબારોની દાગની 'કાળી બાલુ' પર પ્રકાશ પાડ્યો. મને એમ ભાસ્યું છે કે, ગુજરાતી પત્રકારિતની આજ પૂર્વેની બધી વાતો વચ્ચેથી એ 'મૂળ પુરુષ' તો હજીયે વચ્ચરપર્યોજ રહી ગયો છે, જેણે આપણા પત્રકારિતનો ઇતિહાસ ઘડ્યો છે, જેની નાની નાની

તપશ્ચાઓને વળિણમે ગુજરાતી પત્રકારિત્વના આયાની કામે આજે ધણાય મ્હોત બેસી ગયા છે.

આયની કાલના કાવનો ખરે આધર પત્રકારિત્વના શાગ્રે પર નથી એ આધાર ગુજરાતના સાચા, અભિપ્રાય અને તેમની પત્રકારો સિવાય બીજો કયાથે નથી

ગુજરાતી પત્રકારિત્વની ધડના જે વ્યક્તિઓના દાયમા અ જે આવી પડી છે ને દવે પછી આયનાર છે, એ વ્યક્તિઓ ને સાચી હશે, એ માનનીઓ ને ચોખ્ખા દરો, તેઓના નૈનિક દિમત ભારે ઝાઝાતો સામે ટકરા પૂરતી ને બજાવન હશે, થોડેમ વધુ વખત પૂરતો, થોડાક વધુ ત્યાગ તેઓને ને મળ્યું હશે તા તેઓના અને તેઓના પૂનિત ધ ધાની પ્રતિષ્ઠા જગતના કોઈ પણ કીર્તિમંદિની દારમા આપોઆપ આવી જશે.

પરાધીન ભારતવર્ષના અનેક ઉદ્યોગોની જેમ, આજે તો પત્રકારિત્વનો ઉપકારક ઉદ્યોગ પણ કેટલીય બેડીઓ વચ્ચે જકડાય રહ્યો છે વતમાનપત્રોની મુખ્ય જરૂરિયાતો જગતના ભારે બોગનોએ મોઢી કરી છે ટપાતના ઊંચા દરોના કામચોએ પણ હિંદુસ્તાનના વતમાનપત્રો ઠૂંચ ચૂકેલ કરી છે

કાપડ, ખાડ, લોખંડ, સીમેન્ટ જેવા હિંદુસ્તાનનો પ્રગટેલ રક્ષનારા અને પોષનારા રહેશે ઉદ્યોગોનો ખરો નિકાસ જે પરદેશી સરકારને પરવડતો નથી એ સરકાર ભારતવર્ષનો આત્મા જગાડનારા અને એ જગૃતિદારા ધિરંદિશ સામ્રાજ્યના ઘેર બેઠનારા હિંદુસ્તાનના પત્રકારિત્વના ચમત્કારિ ઉદ્યોગને રક્ષે ખરી ?

‘કમાઉ ધધા તરીકે સાગિત થયા પછી પણ હિંદુસ્તાનના સાહસિક ધનવાનો પત્રકારિત્વ પાછળ પોતાની નિરલ શક્તિઓ ન વિશાળ શક્તિઓ વધુ પ્રમાણમા રોકાને તૈયાર નથી, કારણ કે હિંદુસ્તાનની પરદેશી સરકારનો ભરોસો તેઓના દલમા વસતો જ નથી

ધારો કે કાર્ધક લગભગ મળે ને હિંદુસ્તાનના એક અખબારને

આંગળે તે લક્ષ્મીનો ઢગવો કરે, એને પરિણામે, ધારો કે, એક સુંદરમાં સુંદર અખમાર આપણને જોવા મળે.

એ અખમારની મજન નથી કે, પોતાના મુલકની પરદેશી સરકારને અણુમતી ધડીએ તે પોતાનો આકડો જિત્યો કરે !

અણીની ધડીએ પોતાના દેશમાધવોને રણમા ઉતારનારી એક જાદુઈ હલક...ને એ અખમારનું આવી બને !

સાત રૂચિયાનો એક સગકારી પોલીસ, મીણુમતીનો એક નાનો દૂકડો, લાખની એક નાની કટકર, એક વેત લાખી ને અરધો ઇંચ પહોળા એક ગુલાબી પટી, પીળા પૂડા, એક નાનું ચગદુ...ને, ધડીના ઇંટા ભાગમાં જ એ ' જાદુઈ હલક ' પર સરકારી સીલ આવી પડે !

આ દયામણી દેશનું નિકળન કાઢનારો અવિશ્રાત પુરુષાથ' એ જ આજના પત્રકારનો એક જ મહાન ધર્મ, જીવતા સ્વરાજનો નાદ મગતા મરતા પશુ સ્વરાજની જ વાત-એ જ આજના પત્રકારનું એક અને અનિવાર્ય કામ.

દેશનું અને પોતાનું આ પુનિત આગળ વધારવાનો, પોતાનું લાવિ ધડનાનો, પોતાના પત્રકારિવનો વાવટે ઉન્નત ને વધુ ઉન્નત કરનારો વર્ગનિશ્ચય કરીને સુજગતનો પત્રકાર આજે એસી ગયો છે. તેની ધૂણી ધીખી ગઈ છે. પરદેશી લાપાના વત'માનપત્રોની ધણી સત્તા એ ધૂણીએ લગભગ સાત કરી છે.

ધીમી પણ મક્કમ રીતે પરદેશી લાપાના પડજો ઊભાઈ રહ્યાં છે ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે સત્તાના કેદો શહેરોમાંથી ખસીને ગામડાઓની ઘરતી વસાનનાને ઉપડી રહ્યા છે સ્વરાજ્ય આવે છે. સ્વદેશી ને સ્વભાષાના દિવસો પણ સમીપમા જ દેખાઈ રહ્યા છે. યતા રિષ્ટસ્ત્રા અનેક કડકાએ સુજગતી પત્રકારને જારણે નાદ મળવે છે કે, આવતી કાલ તો તેની જ હશે

દરમિયાન પોતાના હૃદયનું આપુ જલન એક કોગ રાખીને, પોતાની અનેકવિધ અગવડોની ઉપેક્ષા કરીને, માનવજીવનના ધણા આનંદોમા આગ ચાપીને પોતાની અને પોતાનાઓની અનેક

ધંધાઓ પર અંકુશ મૂકીને નૂતન ગુજરાતના પાંગરનાં પત્રકાગિ-
તની ખાણુસાપ્તાઓ જે પત્રકારો ગિમતવદને સેવી રહ્યા છે, એ
પત્રકારો ગુજરાતી પત્રકારિત્વના રીઝ ટીકકારો પામેથી માગે છે...
એટલું જ છે, અમારી એ ખાણુસાપ્તાઓ હળવી કરવાનાં કૂલ તમારા
હાથમાં નથી તો હિમાલયના ચિખર પરથી અમારાં પર તમાગ
હળવા, હલકા કે તુચ્છ કટાક્ષો ફેંકશો નહિ ! અમારો સ્પર્શ
કરીને અમારા જાગતા પુરુષાય પર આશીર્વાદ આપવાની જો
તમારી ધંધા નથી તો, તમારી દૂર દૂરની ટેકગીઓ પરથી અમારો
તિરસ્કાર કરવાનાં અકપલાંઓ સ્વપ્નામાં પણ કરશો નહીં !
અને અમારી કહીન કૂચને મોત્સાહન આપવાની પણ જો તમારી
મરજી જ નથી તો, પરદેશી અથવા તો પરદેશી ભાષાના સ્વદેશી
અખખારોમય જનેલા તમાગ 'અંગ્રેજી માનસ' થી અમને એક
પણ જાકારો આપશો નહીં !

પડિત શ્રી. ઓમકારનાથજી ઠાકુર

પ્રમુખ સંગીત વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેન

તેરમું અધિવેશન કરાવી

૧૯૦૭-૩૮

સંગીત-વિભાગના પ્રમુખ

પંડિત શ્રી. જોમકારનાથજી ઠાકુરજી

વ્યાખ્યાન

વતમાનપત્રે કહ્યું કે સંગીત વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મહારૂ નામ ચૂંટાયું છે. હું મુઝાયો, આશ્ચર્ય પામ્યો, મિત્રોને પૂછ્યું કે મારી શ્રમતિ વિના એ કેવી રીતે બન્યું? સાહિત્ય પરિષદની કાળપ્રમાથી હું અગ્નાયુ છું. અને પરિષદની સ્વાગત સમિતિ તરફથી વ્યક્તિગત નિમંત્રણ આપવાને નીકળેલા સદ્ગૃહસ્થોને મારી પાસે આવવાની કુરસદ નથી મળી, એટલે મારી ચૂંટણીની બાબતમાં અચ્છો થાય જ. કેટલાક દિવસ પછી સ્વાગત સમિતિ તરફથી મહત્ત્વ ચૂંટણીના સમાચાર આપે છે, અભિવાદે છે અને સ્વીકૃતિનો તાર કરવા સૂચવે છે. એક તરફથી કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સહકારથી ભરાતી જોલ ઇન્ડિયા કલા-સિકલ મ્યુઝિકલ કોન્ફરન્સમાં ચીફ જરૂર તરીકેની સેવા બજાવવા તથા એ જગેના પદ્ધિદાન સમારંભમાં આશીર્વાદનું વ્યાખ્યાન આપવા મને નિમંત્રે છે. બીજી તરફ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ન્હોતરે છે. મારે ક્યાં જવું? કલકત્તા કે કરાંચી? પૂર્વ કે પશ્ચિમ? પહેલું સંગીત

આજની જવાબદારી સ્વીકારતાં એ જ ખીજો આત્મસંકોચ હું અનુભવું છું. સંગીતના અભ્યાસાથે જીવનનાં કેટલાંય વર્ષો પરબ્રાંતમાં ગાળ્યાં હોવાથી માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાથી હું વ્યથિત રહ્યો છું અને તેથી મારું ગૂંજર ગિરજા જ્ઞાન-જ્ઞાન અર્થમાં વધરાય કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે અને તેથી આપ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ શબ્દ-શિક્ષીઓ અને વાણી સ્વામીઓના અખાડામાં ઉત્તરવાની અનધિકાર એટલા આદરુ છું. આજની જવાબદારી મેં એ વિશ્વાસે સ્વીકારી છે કે મારી પાસે માત્ર મારા સંગીત અનુષ્ઠાનના પરિણામ, ચિંતન અને મનન તથા અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન મથોના પરિશીલનનો નિષ્કર્ષ જાણવા પૂરતી જ આશા રાખવામાં આવશે મારી શક્તિ મુજબ એ જવાબદારી પાર પાડવાને હું કશું નશીલ છું. સેવાભાવથી સ્વીકારેલ આ પ્રયાસ તરફ આપ સૌની સમભાવના માયું છું. અને ક્ષતિઓ તરફ ક્ષીરનીર દષ્ટિ રાખવા અનુરોધ કરું છું.

સામાન્ય પરિપાઠી છે કે વિષયને સમજાવવા, સ્પષ્ટ કરવા, ન્યાય આપવા વિષયની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે કલાની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવી અને તેમાંય વ્યાખ્યાને એકાદ વાક્યમાં સમાવવી એ લગભગ અશક્ય છે સંગીતનું પણ તેમ જ છે, જો કે દરેક જથ્થો પોત પોતાની રીતે પોતાના વિષયની પરિભાષા કરવાનું ચૂકતો નથી, ખરું જોતાં સંગીતની કે કલામાત્રની વ્યાખ્યા એકજ હોય શકે-અંતરના અમૃત લાવોને મૂત કરે એનું નામ કલા. સંગીતની વ્યાખ્યા કરતાં આટલું ઉમેરી શકાય કે અંતરના અમૃત લાવોને સ્વર, લય અને અભિનય દ્વારા વ્યક્ત કરે એનું નામ સંગીત. જેને શબ્દો વાણીની ન શકે, જ્યાં વાણી મૌન સેવે એ નિગૂંઢ લાવોને વ્યક્ત કરે એનું નામ સંગીત. જીંદા વગરનું યુક્ત હૈયું બોલલા મથે અને જીંદાની હૃદય વગરની મુખરતા જોના ધારે ત્યારે સંગીત અતરે. સંગીત એટલે ગુગાની ભાષા, પ્રાણીમાત્રના અંતરબોલ, માતૃભાષા તથા રાષ્ટ્રભાષા કરતાં એ અધિકારી એવી વિશ્વભાષા (Universal Language).

કોઈ આને સંગીત પુરાણ ન માની લે, અથવા સંગીત પ્રત્યેની

વગેરેથી ચાકિના માનસને તાજગી આપવા માટે ત્રમપરિહાર કરવા માટે, તથા અધીર શ્રાતાઓને રોગી ગમ્મત માટે સમાજનો શુદ્ધિમાન વર્ગ સંગીતનો ઉપયોગ કરતો આ યો છે રરતે ચાલતા પથિકોનુ ધ્ય ન એચી પોતાની દુનનો કે ધમનો પ્રચાર કરનારા સ્વદેશી કે નરદેશી પ્રચારકો ને રીતે સંગીતના સદુપયોગ (૨) કરે છે એના જેવુ જ કાષ્ટ, ને કે એના કલ્પતા વધુ સારી રીતે આપણા સ મેવનોમા સંગીતને સ્થાન અપાય છે-અપાવુ આ યુ છે

ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય પરિષદોમા સંગીતને જુદા વિભાગનુ મહત્વ આપનામા નથી આ યુ, મરાઠીનુ વ્યવસ્થાપક મડળ પ્રણાનિમલગમા માનનારુ છે કે નવુ કરી જતાવવ ની ધમશનાળુ છે અથવા સમજપૂર્વક સંગીતને તેનુ નિરાળુ સ્થાન આપનામા માનનારુ છે, તે તો એમનું કામ કહેજે. પણ એમ કહેનામા અતિશયોક્તિ નથી કે આ વર્ષે સાહિત્ય સભાને સંગીતને એક સ્વતંત્ર અમતરીકે સ્વીકારીને જે મહત્વ આપ્યુ છે તેથી તણે પોતાની કાળિ વધારી છે, સરસ્વતી માતાના એ સતાનો સાનકા લાકુની જેમ નોખા હતા તેમને સાધવાનુ શ્રેય આ સમેલન પામે છે એથી એની મહત્તામા ઉમેરો થાય છે સંગીત અને સાહિત્યના સલગળથી મ્યા નૂતન દિ યો અનરશે અને જગતને અજવાળશે એ તો ભવિષ્ય કહેશે

સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવહીથી હુ અગત્ય જુ, એના વિભાગીય પ્રમુખોની જવાબદારી અને કાર્યપદ્ધતિ પશુ મારા અનુભવથી અતીત છે ભારતવર્ષીય સંગીત પરિષદોના મુકાન સલાખ્યા છતા નના પ્રસંગે ને જાતે મુજબલુ થયિ તેવી અવસ્થામાથી આજે હુ પસાર રમ રલો જુ નવોદા ને લજ્જા અને સંકોચથી સરિ યામા પગના મડિ મારી તેની અવસ્થા છે કે કેમ તે હુ નથી જાણતો, છતા ન સમગ્રય એના સંકોચપૂર્વક અ સાહિત્ય જગતન મહા સમેલનમા આજે હુ ડગલા લુ જુ નરા પ્રાણી પર સોની અ ખો પડે છે, અને એ આખો તે પ્રાણીની આખને ખારી નવારી મુકે છે મને એ આખો કેવી રીતે જોગે, અને કેવો જનારી મુજો, કાણ જાણે ?

આજની જવાબદારી સ્વીકારતાં એ, ખીજો આત્મસંકાય હું અનુભવુ છું. સંગીતના અભ્યાસથી જીવનનાં કેટલાંય વર્ષો પરપ્રાંતમાં ગાળ્યાં હોવાથી માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાથી હું વચ્ચિત રહ્યા છું અને તેથી મારું મૂળર ગિરાનું જ્ઞાન-જ્ઞાન અર્થમાં વપરાય કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે અને તેથી આપ જેમ જાણાશાઓએ શબ્દ-શિક્ષાઓ અને વાણી સ્વામીઓના અખાડામાં હિતવાની અનધિકાર એટલા આદરું છું. આજની જવાબદારી મેં એ વિશ્વાસે સ્વીકારી છે કે મારી પામે માત્ર મારા સંગીત અનુધ્યાનના પરિણામ, ચિંતન અને મનન તથા અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન મથોના પરિશીલનનો નિષ્કર્ષ જાણવા પૂરતી જ આજના રાખવામાં આવશે મારી શક્તિ મુજબ એ જવાબદારી પાર પાડવાને હું કશું નશીલ છું. સેવાભાવથી સ્વીકારેલ આ પ્રયાસ તરફ આપ સૌની સમજાવના માયું છું. અને ક્ષતિઓ તરફ ક્ષીરનીર દષ્ટિ રાખવા અનુરોધ કરુ છું.

સામાન્ય પરિપાઠી છે કે વિષયને સમજાવવા, સ્પષ્ટ કરવા, ન્યાય આપવા વિષયની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે કલાની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવી અને તેમાંથી વ્યાખ્યાને એકાદ વાક્યમાં સમાવવી એ લગભગ અશક્ય છે સંગીતનું પણ તેમ જ છે, જે કે દરેક જણ પોત પોતાની રીતે પોતાના વિષયની પરિભાષા કરવાનું ચૂકતો નથી, ખરું જોતાં સંગીતની કે કલામાત્રની વ્યાખ્યા એકજ હોઈ શકે-અતરના અમૃત ભાવેને મૂત કરે એનું નામ કલા. સંગીતની વ્યાખ્યા કરતા આટલું ઉમેરી શકાય કે અતરના અમૃત ભાવેને સ્વર, લય અને અભિનય દ્વારા વ્યક્ત કરે એનું નામ સંગીત. જેને શબ્દો વાણી ન શકે, જ્યાં વાણી મૈન સેવે એ નિગૂંદ ભાવેને વ્યક્ત કરે એનું નામ સંગીત. જીવન વગરનું ચૂક હૈયું જોલલા મથે અને જીવનની હૃદય વગરની મુખરતા મૈન ધારે ત્યારે સંગીત અતરે. સંગીત એટલે ગુમાની જાણ, પ્રાણીમાત્રના અંતરખોલ, માતૃભાષા તથા રાષ્ટ્રભાષા કરતાં થે અધિકી એવી વિશ્વભાષા (Universal Language).

કેમ આને સંગીત પુરાણ ન માની લે, અથવા સંગીત પ્રત્યેની

અતિશય પશુ ન સમજે, તેમ મમત્વ ભર્યાં પક્ષપાત પશુ ન માને કારણ મારા જીવનના આ અનુભવ ખોલ છે.

જેના વિશે શ્રદ્ધા હોય, એને જગતનું અધિષ્ઠાન બનાવી દેવાની શક્તિ મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક જ હોય છે. સામે જ જોતી માનવદષ્ટિ જોને જુએ તેને જ આંખમાં ભરી દે છે અને એની આસપાસનું બધું સ્વયંમેવ ગાણુ બની આવે છે. કદાચ એ દષ્ટિનો દોષ હશે યા નક્કરની અશક્તિ હશે, છતાં એ સત્ય છે કે માનવમાન લક્ષ્યબિંદુ તરફ કેન્દ્રિત બને છે અને એની આજુબાજુ નૂતન સંસાર રચે છે. અને એમ નથી લાગતું કે એ કેન્દ્રિત ભાવના જ તત્ત્વશોધન તથા તત્ત્વદર્શન કરવામાં સહાયક હોય છે ? કાંઈ એને એકાગ્રી ઉપાસના કહે તો ભયે, એવું કહેનારા પશુ પોતાના દષ્ટિબિંદુની આસપાસ એવા જ વલયો રચે છે, પરંતુ મારી પરિભ્રમણ માટે તો મારો સ્વાનુભવ છે. વિવિધ ભાષા, નોંખી સંસ્કૃતિ, નિરાળું રાષ્ટ્રીયત્વ અને જુદી ભાવનાઓથી ઉભરાતા યુરોપ જેવા અગ્નિપ્રયા બૂખંડમાં સામાન્ય અગ્રેષ્ઠ ભાષા જાણનાર, યુરોપના અન્ય દેશોમાં પોતાના ભાવ કેમ દર્શાવી શકે ? છતાં મેં અનુભવ્યું છે કે Continent ઉપરના પ્રત્યેક દેશમાં સ્વર, લય અને અલિનયની વાણીમાં સૌની સાથે એલી શકાય છે, અંતરભાવ સમજાવી શકાય છે, ગાઢ સબન્ધ પશુ જોડી શકાય છે. જગતના તથાગતના ધર્મપ્રચારની કથાના વર્ણનમાં આવે છે કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં પ્રાણીમાત્ર એમના ધર્મવેણુ સાંભળતા અને તેઓ ગમે તે ભાષામાં ખોલતા છતાં પ્રાણીમાત્ર પોતપોતાની ભાષામાં સમજી લેતા. શુદ્ધનો અંતર ભાવ અને નિર્ગૂઢ અર્થ એ જીવી લેતા અને એમના ધર્મ અંગીકારતા. આપણે એ ભાષાને અતરની વાણી કહીશું નહિ ? સંગીત પશુ એની જ અંતરની ભાષા છે.

કાળને અપનાની લેવા દૂર દૂર સુધી જ્યાંથી એ અવાજ આવતો હતો તે તરફ ચાલતોજ રહ્યો એની સવાલત્મક સવેદનાનું સરમરણ આજે આ અત્યારે પણ મને રોમાન્સ ઉપજાવે છે એ પુસ્તુ ભારામા ગવાતા ગીતની ભાષાથી અને અથથી હું અચાંત હતો અને બહુ દૂરથી સભળાતા શબ્દો પણ અકાર, ઇકાર, ઉકાર વગેરે સરસપમા ફેરવાઈ જતા હોવાથી માત્ર ગળાઈને આવતા વિશુદ્ધ સ્વરોજ સભળાતા હું એ સ્વરો પાછળજ મૃગની માફક આકર્ષાયા અને ભગ્નકે એ સ્વરોનું સ્વાદન આપ પણ લ્યો.

(અત્રે પડિતજીએ એ સ્વરો ગાઈ બતા ચા હતા જેની ટ્રોતાઓ ઉપર વાનિજીત અક્ષર થઈ હતી)

આ સ્વરો આપને કંઈ કહે છે ? એ શું કહે છે તે આપને સમજાવે છે ? શબ્દોને ન સાંભળશો, અથને ન તપાસશો, માત્ર એ સ્વરોને જ ગીતજો સાંભળો, ફરીથી હું માઉ જીને હૈયે કરુણાથી કાંઈ બીનવતુ હોય એમ લાગે છે ? વારંવાર એ સ્વરોને સાંભળ્યા પછી આપ સ્વીકારશો કે એ અતરના બોલ છે ?

સૌની માફક એક વખત હું પણ શબ્દ વગરના સંગીતને અર્થ વગરની આક્ષાપચારી અને અનુપચાગી તાન બાજી સમજતો અને આજે પણ રસ અને ભારની દૃષ્ટિએ અનુભુપણાથી કરવામા આવતી વિધાન-વગરની આક્ષાપચારી અને યોજના વગરની તાનમાજીને અર્થહીન પરિશ્રમ કહેવામા હું સકામાને નથી જે અભ્યાસ અને જે સ્વાનુભવ એ આક્ષાપ-તાનને અર્થહીન કહેવા દેવાયું કરે છે તે જ અભ્યાસ અને સ્વાનુભવ મારા ઉપરના કથન મુજબ સંગીતને વિશ્વવાણી (Universal Language) કહેવાને પ્રેરે છે

મારા અનેક અનુભવે માનેઃ એક અનુભવ આ રહ્યો

ગોડત નરેસની ૬૧ મી વર્ષગાઠના ઉત્સવમા મને નિમન્ત્રણ હતું . મારી જ્ઞાન પિપાસાએ ત્યાના હરિજન બધુઓને ભજન ગાવા નહોતયો રાગ, તાલ, આક્ષા કે તાનના સાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગરના, છતા ભાવિક હૃદયના એ અત્યજોના ગીતમાથી અતરને આજીજી કરતો એક કરુણ કામલ સ્વર મ સાંભળ્યો જે કરુણ સ્વરે મને નવી જ દૃષ્ટિ બક્ષી

હતી, ગુજરાતી લઙ્ગનની એ પંક્તિ આ રહી, આપ પણ એ પંક્તિ સાલજો અને સાક્ષી થાઓ

સા સા | રિ | ગ | મ | પ-ધપ | ગમ | ગમ | રિગે | રિગે | સા ગિ
અ ગ ના ની લો કો રે - તમે કા
ગે | મગે | રિ સા | રિ ગે | રિ રિ .
ની દ ર મા સુવે .

જેણે મને નવી દૃષ્ટિ આપી એ લઙ્ગનની આ પટેલી પંક્તિ છે એના શબ્દોમા કેંઈ પણ ચમત્કૃતિ દેખાય છે ? કાંઈ એને કરિતા પણ કહી શકશે ? છતાં એ જ શબ્દો સ્વરના સંયોગથી કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર ઉપજાવે છે 'કા નીદરમા સુવે' એ એક આગવળગેલું પ્રશ્ન છે કેંઈ અધિકારી ના ધરના વડીન જે આચારવમા નશ કરે તેમા અને આમા મહદ અંતર છે એમ નથી લાગતું 'કા નીદરમા સુવે' એ સુવે શબ્દને સ્પષ્ટ ઉપર ન ઉચ્ચારતા ગાધાર ઉપર, મધ્યમ ઉપર, પચમ ઉપર, યા અન્ય સ્વર ઉપર ઉચ્ચારીએ તો જે અતુનય, જે આનદ, જે વિનમ્ર જ્ઞાન જાગની વાણીના એ પ્રશ્નમા જોઈએ તે નહિ ઉપજે એટલું જ નહિ પરંતુ સ્પષ્ટને બદલે નીચે સા' પર આવીને થાભીએ તો એ પ્રશ્નચિન્હને બદલે પૂછું'નિગમ જ લાગશે સ્વરોમા પૂણ્ણ વિરામ અરપનિગમ, પ્રશ્નચિન્હ ઉદ્ગાર ચિન્હ એ આવી શકે છે એની જેણે જાણ નથી એ સૌ અચરજ ન પામશે, સાલજો અને સાક્ષી અનુભવ તો

(પંક્તિજીએ અને લિંગ લિંગ સ્વરો ઉપર લિંગ લિંગ લાવે દર્શાવતી વસ્તુઓ સંપ્રયોગ સમજાવી દત્તી,)

મને ખાતરી છે કે આ દૃષ્ટાંતથી સ્વરો શાશ્વ અર્થો ઉપજાવે અને શી શી લાવના જગવે છે એ સમજાવ્યા નિના નહિ રહે હિંદના અત્યેક પ્રાચીન લોકગીતમાથી જેને જેનાની આજ હશે તેને સ્વરોનું આ લાવદશન થશે જ એકનાર હ્રમ આધગો હતો મને એ નહીં જ દેખતો ક્યો છે સ્વરસંગીતની જ્ઞાનસૃષ્ટિ ત્યાગ પડી જ હું જોઈ શક્યો છું પૂણ્ણ વિશ્વાસ જો, મારા આ કથનમા સપૂણ્ણ શ્રદ્ધા રાખજો કે એ સ્વરસંગીતના આજ વધના ગસ દશનથી જ મારી

વિદેશયાત્રા સફળ ગતી હતી. આશાપં તાનનુ સાસ્ત્રીય સંગીત સમજવાની શક્તિ હિંદના નાગરિકોમાં બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં જ છે એવી અવસ્થામાં આપણા સંગીતથી અગાત-એવી યુરોપની પ્રજાના કાન અપરિચિત એવા આપણા સંગીતના ભાવો કેમ ઝીલી શકે જ હતા, સ્વરભાવ, રાગભાવ અને રસભાવના બળ ઉપર મને જે શ્રદ્ધા હતી-છે, એણે જ મારો માર્ગ સરળ કર્યો હતો. યુરોપનાં કેટલાંય દેશોએ વીર, કરુણ, શાંત અને શૃંગારનો રસ શબ્દ વગર માત્ર સ્વર દ્વારા ઝીલ્યો હતો. સ્વર ભાષાની સર્વદેશીયતા ત્યારે જ મારા અંતરમાં ઊઠી

હું જાણું છું કે સ્વરભાષાની તે સ્વરભાવનાની મારી આ વાતોથી કેટલાક ભડકી ઊઠે છે. તરુણ યુજરાતી સાહિત્ય સભા (સુબાઈ) તરફથી અપાયેલા મારા વ્યાખ્યાન પછી કેટલાક શબ્દ શિષ્ટીઓએ એની ઠેકડી કરવાનું પણ પસંદ કર્યું છે. નવી બાબત ન સમજાય તેવી હોય ત્યાં સુધી હમેશા ઉપદેશનીય લેખાય, કેટલીક વાર વિરોધને પાત્ર પણ ગણાય, હતા મને સંપૂર્ણ આશ્વા છે કે મારી ઓનિષ્ઠ સ્વરભક્તિ ક્યારેક તો સમજાશે જ અને સમજાશે ત્યારે એટલાં જ આદરથી અપનાવાશે

શબ્દ સંગીત કરતાં સ્વસંગીતના પ્રચારનો હું પક્ષપાતી ગણાઉં છું. એ સત્ય છે. એ પક્ષપાતની પાછળ કેટલાંક મહત્વનાં કારણો પણ છે. જેમાંનું એક પ્રમુખ કારણ મનુષ્યજાતિના હિત અને પતન સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

એ અનુભવું નથી કે કવિ કે લેખક કોઈ પ્રલોભનને વશ થઈ કોઈના પ્રચારિત-ગીત રચે છે, અને ત્યારે ધણીવાર એ ખુશામતી બની જાય છે, અને એ પ્રચસાના વહેણમાં પોતાને, પોતાની વાણીને અને એના ઓતાને પણ હુબાની દે છે. એ કવિ મટી ભાટ બને છે. અને સ્વપર પતન નિમિત્ત છે.

સંગીત અને સંગીતકાર પણ એજ કારણોથી એ જ જાતની ભાટાઈથી નવાબો કે મુવનાનોની હીન વૃત્તિને ઉત્તેજે એવાં સંગીત ગાયથી સજ્જ સમાજથી ઉવેખાયા હતા, અનાદરવા દતા અને

સ્પર્શ' હરિજન જેવા ગણાયાં હતા. પરંપરા પ્રાપ્ત પ્રાચીન ગીતો-
માંથી મારા આ કથનની સાગિતીઓ જોઈએ તેટલી મળી શકે
એમ છે. હિંદનો મહાન કીર્તિશાળી મહાગાયક તાનમેન પણ આવી
ભાટાખથી મુક્ત નથી, થોડાં પ્રાચીન ગીતોનાં ઉદાહરણ આ રહ્યાં.

ધદ મુગારક હોવે, જુગજુગ નિતનિત' તુમકો મહેરજાન.
સકળવિદ્યા શુભ નિધાન અતિહી આનંદ કરો, દેત શુણીનકો
આદરમાન,

જુગ જુગ છવો કોટી વરસ લોં દેવો કરો તુમ નિત દન
તાનસેન કહે, સુનો શાહ અકબર, ચહું ચકે રાજ્ય કરો
મદન મહા મયદાન.

× × ×
જી આયો રે આયો બળવંત શાહ આયો છત્રપતિ અકબર
સમદીપ, જ્યાર અષ્ટ દિશા નર નરેન્દ્ર ધર ધર થર થર ડર
નિચાદિત કર એક છીન પાવે, વણું ન પાવે લંકા નગર,
જહાં તહાં જીતન શીરત સુનિયત દે જલાલદીન મહમદ કોલસકર
શાહ હુમાયુ કો નન્દન, અન્દન એક તેમ જોહા તકવર,
તાનસેનકો નિદાલ કિજે, દીજે કોટીલ જરજરી નગર કમર.

× × ×
મહમદશા રંઝીલા રે બગ્ગમાં, તુમ બીન મેંકાં કારી બદરિયાં,
નેક ના સુહાવે.

× × ×
□ વે મહમદ શાહ ફરખાર, નિઝામુદ્દીન સુગન,
ધવલ કલશ પર બલબલ જૈએ, તુમ પર જહાંએ કુરજાન.

× × ×
હિન્દમેં આનંદ લયો, કોટી ફુજન ગયે,
મેઠે તખ્તવલી આલમગીર સાની,
બાજે નિયાન, ફદરાન સુને ગદખનિ,
નખ નખ ધાકે ડર હુકમ માની.

અદલ ધન્સાફે હિન સપત
'અદારંગે' કહાં લગ ગાઉં બાકે કાદર કરીમકી મહેરજાની.

આવાં તો અનેક ગીત જૂનાં ગીતોમાથી મળી આવશે. અને પરપરાથી ચાકી આવેલા શુરુમુખે યા: કરેલાં, અને આજે ગવાતાં—ગાવા પડતાં—આ બધાં ગીતોનો અભ્યાસ કરવાથી રૂપરૂપણે સમજાશે કે સંગીત અને સંગીતકાર શા માટે માનવ્રષ્ટની અવસ્થાને પામ્યા હશે. રાગ મહારાગની, સુલતાન નવાબની કે અમીર ઉમરાવની વિલાસવૃત્તિ પોષણમાં કાવ્ય અને સંગીતનો દુરુપયોગ થાય ત્યારે જગૃત મનુષ્યોને એમાં સમાજનું પતન દેખાય જ. અને એ રીતે સંગીત અને સંગીતસેવી બધા જ તિરસ્કારને પાત્ર અને એ રાસાભાગિક છે. એ કહેવાની બાબે જ જરૂર હોય કે આવાં વિકાર-પોષક સંગીતમાં યોગ્યતામાં શબ્દો જ મુખ્યત્વે કારણભૂત હોય છે. ભાવમય તથા ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલા શબ્દસંગીતથી માનવનો અત્મા જેમ ઉન્નત અને તેમ જઘન્ય વિચારોથી ઊભરાતા શબ્દસંગીતથી માનવ અને માનવસમાજ અવનતગામી બને જ. જઘન્ય ગુણ વૃત્તિસ્થા અર્ધો-ગચ્છન્તિ તામસા: એ શબ્દો આવા સંગીતને માટે પણ સત્ય છે. અત્યાર સુધી મોટે ભાગે વિકારી સંગીત જ જનતાની સામે ધરવામાં આવ્યું છે. અને એનું શુ પરિણામ આવ્યું છે એ સમાજના અધિકારીવર્ગથી અચ્છાત નથી; શબ્દો એના અર્થ અને ભાવ પ્રમાણે શુભાશુભ કે ધૃષ્ટા નિષ્ઠ અસર ઉપજાવે જ; એને માટે દલીલની આવશ્યકતા છે અને તેથી જ હું શબ્દ સંગીત કરતાં સ્વરસંગીતનો વિરોધ પક્ષપાતી છું.

સ્વરસંગીત સર્વદા નિર્મળ, અવિકૃત અને વરાળની માફક સદાય ઊધ્વગામી હોય છે. વીણા, વાયોલિન, સારંગી, ગીટાર, વેણુ, શરણાદ કે એવાં અન્ય વાદ્યગીત કે, જેમાં સ્વરસંગીત જ હોય છે, જેમણે એમાંથી ઉલ્લસતા રાગભાવ અને રસભાવ ઝીંપ્યા હશે એમને સમજતાં જરાય વાર નહિ લાગે, કે શબ્દ વગરનાં એ સ્વરકાવ્ય કેટલાં ઉચ્ચગામી અને અદ્વૈતિક હોય છે !

સ્વરોમાં એક બીજી પણ મહાશક્તિ સમાયેલી છે. શબ્દોને પોતાનો સદ્કાર આપી શબ્દોનાં અર્થને વિશદ કરી, તેનાં શુભાશુભ પરિણામમાં વધુ બળ અને સ્થાયિત્વનો એ સચાર કરે

છે. જે શબ્દોનો વારંવાર ઉચ્ચાર પુનરુક્તિ દોષ ગણાય, ક્ષતિરૂપ મનાય અથવા અર્થિતયવર્ણ લેખાય તેજ શબ્દો જુદા જુદા સ્વરવિધાનથી વારંવાર ગવાય અને એ રીતે કાન પર, મન પર અને હૃદય પર વારંવાર અથક્ષતા શબ્દના અર્થની નિમ્ન અસર શ્રોતાનાં મન પર ગાદરૂપે અકિત થાય છે. અને આ રીતે એ શબ્દની, ગીતની, કાવ્યની માનવસમાજના માનસ પર રચાયી અસર જમાવે છે; અને તેથી જ એવાં શબ્દગીતો જનસમાજના સંસ્કારના પરિવર્તનમાં ધણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

હુમરી, ગઝલ, કવાલી અને એવી જાતનાં અન્ય શબ્દકાવ્યોએ સ્વરોનો સથ સાધીને કેમાં અનિષ્ટ પરિણામ ઉપજાવ્યાં છે એ આજના કરતાં પચાસ વર્ષ પૂર્વેની જનતા વધુ સારી રીતે જાણતી હતી. અને આ બધાંના કારણમાં ગીતમાં યોગ્યતા શબ્દો જ મુખ્યત્વે હોય છે મનુષ્યની દષ્ટિ બીજને બોધ સકતી નથી; સ્પષ્ટ વૃક્ષને નિહાળે છે. સુક્ષ્મ કે કારણદેહને કોણ જોવા બેઠું છે? આ કોઈ સ્થૂળને જ સર્વસ્વ ગણે છે શબ્દ ને સ્વરની તકગરમાં પણ કારણરૂપ શબ્દોને ભૂતોને અનિષ્ટ પરિણામોનું આરોપણ સગીત પર જ વધુ છે. અને પરિણામે સંગીત તથા-સંગીતકર અનાદગયા છે, તિ રકારાયા છે, ઉપેક્ષાયા છે, અને સમાજમૃદ ગણાયા છે. શબ્દોના શુભ પરિણામ વિષે કંઈ જ વિરોધ નથી. કદી હોઈ પણ ન શકે માગે વિરોધ માત્ર અનિષ્ટ શબ્દ સગીત પૂરતો જ છે છતાં એમાં વિવેક નથી જળવાતો અને જળવાશેય નહીં આવાં અનેક કારણોથી હું સ્વ-સંગીતનો પક્ષપાતી છું. મારો યોગ્યને બોલે મેળવેલો સ્વાનુભવ છે કે સ્વરસગીતમાં જ હાવનાઓનું નિમ્ન દશન થાય છે. અતરના સંવેદન સાથે સંવાદ સાધીને એ આત્મનિમજ્જન કરાવે છે અને વિશ્વની અનંતતામાં લીન બનાવી મૂકે છે. શબ્દસગીત એ અદ્વિગીત ॥ સ્વરસગીત એ આંતરગીત છે. શબ્દસગીત એ મનરંજક છે, જનરંજક છે; સ્વરસગીત આત્મરંજક છે. શબ્દ-સંગીત તેના અર્થ અને હાવ તરફ આકર્ષે છે, અને વૃત્તિને પ્રભુમ્થ કરે છે, ત્યારે સ્વરસગીત વૃત્તિ અને પ્રણાને રિથર બનાવી હૃદય અને આત્માને અનિર્વચનીય આનંદમાં નિમજ્જિત કરે છે.

સાહિત્ય, સંગીત કે કલાનો જ્યારે આતરંગ્યિક, હૃદયવિકાસ અને આત્મનિમગ્નજન અર્થેજ ઉપયોગ થાય, કલાય, ત્યારે અને ત્યારે જ તે સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્ હોય. અન્યથા એ વિકૃત દશાને જ પામે અને એ વિકૃત સાહિત્ય, વિકૃત સંગીત અને વિકૃત કલાઓનું સેવન, એમનો સમાગમ, સહવાસ, અરે, સ્પર્શ સુદ્ધા વ્યક્તિ કે સમાજના સારકારિક પતનનું કારણ બને છે. અને તેથી જ કલાની શુદ્ધિ જાળવવી એ પ્લેગ કે શીતલા (Small Pox) ના રોગ અટકાવવા કરતાં પણ વધુ મહત્વનું છે. સંગીતને અવિકૃત રાખવાને માટે જ હું સ્વરસંગીતની આટલી વકિલાત કરું છું.

ઐરંગઝેએ એના રાજ્યમાં જાડે જાડે સંગીતને દહનાવી દેવાની આજ્ઞા કરી હતી. સ્વરાજ્યના સૂત્રો આપણા હાથમાં હોય ત્યારે સિનેમા, નાટ્યસંસ્થા, રમખૂમિ તથા ખાનગી કે જાહેર જલ્સાઓમાં વિકૃત સંગીત અને કલાઓના ચતા પ્રદર્શન પર સપૂર્ણ અકુશ મૂકાય તો જનતાના મોટા ભાગનું માનસ ન સમગત્ય એવા વિષપ્રયોગ (Poisonous Injections) માથી બચી જાય. અને વિકૃત માનસના દુષ્પરિણામોથી હિંદ જાગરી જાય. સંગીત, સાહિત્ય અને કલાની જીવન પર એવી જાડી અને દીર્ઘજીવી અસર હોય છે કે પ્રચલ આદોલન વગર તેમાં પરિવર્તન કરવાનું લગભગ અશક્ય છે આપણા સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનોત્સવોમાં આ કથનની સત્યતાના પડલા જેને કાન છે અને ધ્યાન છે તે સાવળી શકશે. સૌ કેાઇના કાન અને ધ્યાન ખેંચાવ, અને સૌ કેાઇ સ્વર્ભંગનું થાવ સમજવું થાવ—મારી એ વિનીત પ્રાર્થના છે

મહાગુજરાતના પ્રતિભાવાન કવિઓ, સમય લેખિનીપતિઓ અને સંસ્કારસ્વામીઓએ સંગીત-કલા અને સંગીતશાસ્ત્ર તરફ જોષ્ઠએ તેતુ ને જોષ્ઠએ તેટતુ દજી સુધી જ્ઞાન આપ્યું નથી. થોડાંક સંગીતરસિકોએ દુકા કે લાંબા લેખો લખ્યા છે, દાર્મોનિયમ ગામક કરતાં અધિયાતાં એવાં થોડાં પુસ્તકોનાં પ્રકાશન પણ ચર્ચા છે, કેાઇ કેાઇએ અધ્યાપનાએ કે વગર અવધાએ, વિચારે કે

વિનાવિચારે' સંગીતમાં સુધારા-વધારા મૂલ્યવાની ચેષ્ટા પણ કરી છે. છતાં, ગુજરાતનો મોટો ભાગ તટસ્થ અવસ્થા સેવે છે. થોડેક અંશે, ઘણું કરીને મધ્યમ વર્ગના નાગરિકોમાં સંગીતની જૂખ લાગી હોય એવું જણાય છે. સાહિત્ય સંગીત અને કલાના સમાગમમાં રહેવું એ સંસ્કારિતાનું એક અંગ છે એમ માનવાની નૂતન દૃષ્ટિ ને લીધે, અથવા સમાજના વલણનું વહેણ ફેરલાંકે કારણે થી દુમણી એ તરફ વળેલું હોવાને લીધે, કિંવા ક્ષણિક સુખભોગના સાધન તરીકે, વા તાજગી (Recreation) મેળવવાની ઇચ્છાને લીધે, સાચું કે ખોટું, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ, આશ કે ત્યાગ્ય, ઉત્તેજન-યોગ્ય કે ઉપેક્ષાપાત્ર એનો વિવેક કરવાની અનિચ્છા કે અશક્તિને લઈને જેને જેવું ને જ્યાંથી મળ્યું તેવું સંગીત અપનાવી લેવાની આતુરતા જણાય છે. અંગાળના ગ્રામખીનો અને ગ્રામનૃત્યો તથા આસામની અસરકારી જાતિઓનાં લોક-ગીતો અને લોકનૃત્યો તરફનું આપણું-ગુજરાતનું આકર્ષણ અને અંધ અનુકરણ એ એનાં પુરાવા છે.

આપણાં લોકગીત કે ગ્રામનૃત્ય એ આપણાં ભૂત જીવનસંસ્કારના અવશેષો છે. અને એનું પણ આપણા સમૂહ-વિશ્વાસમાં રથાન છે. એનાં અંગોનો અભ્યાસ કરી કાઢવું અનુકરણ ન કરતાં એમાં નૂતન તરવો ઉમેરી વ્યક્તિ ને સમાજના જીવનને રસાળું, સંસ્કારવાદી ને હિન્નત બનાવવાના પ્રયત્નો સર્વથા આવશ્યક છે. અને આ બધા પ્રયત્નો અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં જવાના પ્રયાસ તરીકે અથવા શૃંગ્યમાંથી સર્જન થશે એ આશાએ આવકારવા જોઈએ, ઉત્તેજવા જોઈએ. તેમ જ સંગીત અને નૃત્યના આપણાં એ દિવ્ય અવશેષો ઢંકાઈ ન જાય, વિસરી ન જવાય, માત્ર જૂતકાળની લગ્ય ભાવના જ જની ન જાય એવી કાળજી રાખીએ તો આપણો સર્વાંગી વિકાસ સરળ અને સુલભ થઈ પડે.

પરંતુ એને માટે સંગીત, નૃત્ય તથા કલાનાં અધિકારમુત્રો, એ વિધવના તપસ્વી અને સંસ્કારી નિષ્ણાતોના હાથમાં મૂકાય તો જ એ શક્ય બને.

સાહિત્ય પરિષદની માફક ભારતવર્ષીય તથા પ્રાંતીય સંગીત પરિષદો પણ ભરાઈ છે, ભરાય છે. નિમન્ત્રિત ગાયક-ગાયકોના જલ્સાઓ થાય છે. કલાને નામે, રસ અને ભાવનાનાં મધુર જહાને, વિકૃત કલાના પ્રદર્શન થાય છે. કોઈ ગાતુ હોય, તો માથું ડોલાવવામાં અને કવચિત એકાદ રાગને ઓળખવામાં જેમના જ્ઞાનની હદ આવી રહી હોય એટલા કોઈ રાગવી, કોઈ દેશનેતા, કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી એ સંગીત પરિષદના પ્રમુખસ્થાને બિરાજે છે. અને પરપરાથી ચાલી આવેલા અનેકોના તપે સમય બનેલા એવા સંગીતમાં સુધારાઓ અને વધારાઓ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અને વર્તમાનપત્રે સંગીત પરિષદ સંપૂર્ણ સફળ નિવડવાના સમાચારો પ્રકાશિત કરે છે.

અહવાબાસે સંગીતાચાર્ય બની બેસવાના, મોડા વાંચને પંડિત ગણાવાના અપાસો પણ યુજ્જ્વલતામાં થયા છે, થાય છે. અબોધ જનતા એને આવકારે છે. આ બધું શિક્ષિત-સમુદાયના હાથમાં સંગીતના સૂત્રો આવતાં તિરોહિત થઈ જશે. અને એટલા માટે યુજ્જ્વલતાના સરકારી વજનને આ ક્ષેત્ર ખેડવાને હું અનુરોધપૂર્વક આમંત્રું છું.

ધણી વખતથી 'વિશ્વમાં દિંદી સંગીતનું સ્થાન ક્યાં ?' એ પ્રશ્ન મારા ચિંતનનો મુખ્ય વિષય બનેલ છે. કેટલાકો સાથે એને છૂટથી ચર્ચો છે અને જુદે જુદે ખૂણેથી એને નિહાળી એનો નિષ્કર્ષ કાઢવા મથ્યો છું.

આપણાંમાનો મોટો ભાગ દિંદી સંગીતને વિશ્વમાં ઉચ્ચ અને અદ્વિતીય માને છે. કોઈ કોઈ પાશ્ચિમાત્યોના વિકાસ આગળ આપણા સંગીતને હજી આરંભિક અવસ્થાનું જ લેખે છે, ત્યારે કેટલાકો પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિમાત્ય સંગીત પોતપોતાના સંસ્કાર અને સંજોગ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રીતે અવલોકે છે અને બન્નેને પોતપોતાની સમાન કાટિમાં મૂકે છે. એમાં સદેહ નથી કે આપણું દિંદી સંગીત મુખ્યત્વે વ્યક્તિવિકાસના તત્ત્વ પર સમ્પન્ન, ત્યારે પાશ્ચાત્ય સંગીત સમૂહવિકાસના તત્ત્વ પર રચાયેલું છે. આપણા રાગ કે રાગિણીનાં નોખાં સ્વરૂપ એ

જુદીજુદી વ્યક્તિઓ જ છે ને ? દરેક રાગ ગાગણીના નોખા નોખા ભાવ અને નોખા નોખા રસ એ બધું જ વ્યક્તિવિકાસ જ કહી શકાય. આપણાં વાદ્યો, એનાં રચના, એનો નાદ એ બધું પણ સામુદાયિક તરવર રચાયેલું છે એમ નહિ કહી શકાય, છતાં, આપણે એ વ્યક્તિવિકાસ કંઈ દિશામાં, કેવો અને કેટલો સફળ થયો અને એણે શું સાધ્યું એ તપાસીશું તો એનો વાસ્તવિક ઉત્તર મળી રહેશે.

સહુ જાણે છે કે જગતમાંના વિવિધ દેશ અને વિવિધ જાતિનાં સંગીત, સાહિત્ય અને કલા એ એમનાં સંસ્કારગુ પ્રતિબિંબ છે 'ટાર્ઝન' જેવી ફિલ્મમાં રજુ થયેલું વન જાતિનું—વન માનવોનું સંગીત એ સંસ્કૃતિની પ્રથમ અવસ્થામાં જીવતી પ્રજાનું પ્રતીક રજૂ કરે છે. હિંદમાં પણ શેખવાસી, વનવાસી, ગ્રામવાસી ને નગરવાસી પ્રજામાં તે તે પ્રજાના સંસ્કારોની છાપ તેમનાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલામાં મૂર્તરૂપે જણાય છે. અને એ ઉપરથી એ દેશ એ પ્રાન્તે કે એ જાતિએ સમ્યક્તાના કેટલા મેઘાન વટાવ્યા હશે અને સંસ્કારિતાની કેવીકે પ્રેરણા ઝીલી હશે એનું માપ નીકળી શકે છે નગરજનોના જલ્સાઓ, ગ્રામજનતાના ભજનો અને બીન કોળી કે દૂજળાઓના ઉત્સવો જોવાથી પણ આ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે સમજાશે, અને એ વાતને સિદ્ધ કરશે કે સંગીતમાં પણ કેમવિકાસ હોય છે દરેક પૃષ્ઠત્વને આરભાવસ્થા હોય છે જ. પાશ્ચાત્ય અને પાર્શ્વત્ય સંગીત પણ આરભાવસ્થામાંથી જ કેમિક-વિકાસ પામતું આજની કદા સુધી પહોંચ્યું છે. મિથેલન, ઝાઝાર્ડ, વાગ્નેર, કે શોપાં જેવા મહાન સંગીતકારોની સંગીત-પ્રસાદી એ એમનો અમૂલ્ય વારસો છે અને એને માટે એ પ્રજા યોગ્ય અભિમાન લઈ શકે છે ને લે છે. તેમ આપણે પણ આપણા પૂર્વાચાર્યોનો, રાગપ્રણેતા ઋષિઓનો, નારદ, ભરત, દત્તિય, કાલિદાસ આદિ પ્રાચીન સંગીત કોષીદોનો, તથા સારંગદેવ, અહોનવ પાંચદેવ, વ્યકટમખી તેમ જ ગ્વામી હરિદાસ, શ્રી ત્યાગરાજ, બેજ બાબર, તાનમેન વગેરે મહાન સંગીતાચાર્યોનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ કરી શકીએ અને આદરથી પ્રણમીએ

સંગીતના વ્યવસ્થિત ઇતિહાસના અભાવે બધાનો કમવાર ઉત્તેજ્ય કરવો અધરો પડે, છતાં, આપણને મળેલો એમનો વારસો, આપણા રાગ અને રાગિણી, ભાવ અને રસ, એ બધું ય આપણા મસ્તકને સદૈવ ગૌરવવત્તુ રાખવાને પર્વાત છે, તેમ છતાં, કેટલાકે આપણા સંગીતને—જગતની પ્રાચીનતમ પ્રજ્ઞના સંગીતને આજે વીસમી સદીમાં પણ આરભાવરથામાં છે, એમ ઉચ્ચારવામાં લજ્જા નથી પામતા. હિન્દને જગત સમક્ષ વગેવવાના ધણાંય પ્રયત્નો થયા છે ને થાય છે. એના આચાર, વિચાર, ધર્મ, સંપત્તિ, સંસ્કારિતા એ બધા પર ખૂબ પ્રદારો કરવામાં આયા છે—આવે છે. સંગીત પણ આવી રીકાઓથી મુક્ત ન રહ્યું એ દુઃખનો વિષય છે. ધણાંએને આવી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ રાજકીય રમત હોવાની ગંધ આવી છે, અને રાજકીય રમત એ મંદામાં મદી વસ્તુ છે. સાથે એ પણ એટલું જ સત્ય છે કે આવે સમયે જ આપણા હીન પ્રદારોથી આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ગંગી જોડે છે અને પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્ઞવંશી જોડે છે. અને એ જગૃતિ અને પુણ્યપ્રકોપ અંધારામાં રહેલાં આપણાં અ ક સત્યો અને સ્વત્વોને પ્રકાશમાં આણે છે. મને વિશ્વાસ ■ કે આ જગૃતિના યુગમાં જ રવામી નિવેશનંદ કે રામતીય' જેવો ઠાઠ સંગીતનો બેખધારી હિન્દી સંગીતની આદ્ય ઉચ્ચતા વિશ્વ પાસે કણ્ઠધારશે.

આપણી સંગીત જાદૂનવીનું ઉગમસ્થાન, આપ' સંગીત સરિતાની જન્મોત્તરી, જગતના પ્રાચીનતમ, ઉચ્ચતમ અને કદાચ આઘતમ અંથ એવા વેદોમાં જ સાંપડે છે આપણાં સંગીતનાં બધાંય બીજો સામગાનમાં મળી આવે છે. પ્રાચીનકાળમાં યજ્ઞ વખતે વેદિક ઋચાઓનું ગાન થતું. ગીતરૂપ મંત્રો સામ કહેવાતા. ગીતરૂપાઃ મંત્રાઃ સામાનિ એ પ્રાચીન વચનો એની પુષ્ટિ આપે છે જ, સામગાન કરનારા ઋત્વિજો સામગ્ય કહેવાતા. તેમ ગાયત્રી ઉષ્ણુગ, ત્રિષ્ટુલ, અનુષ્ટુલ વગેરે છદોનું ગાન કરનારા છદોગ કહેવાતા ધ્રુવ્ય ગાનાર ઉદ્દગાતા કહેવાતો અને તેના સહાયક અને સાથીને પ્રરોતા અને પ્રતિહર્તા એ શબ્દોથી

ઓળખવામાં આવતા. યાસવદ્ધ્ય જેવા સમર્થ સ્મૃતિકારનું નામ છંદગાયકોમાં સાંપડે છે. સામગાયન વખતે વીણા અને વેણુનું વાદન પણ સન્નિહિત હોય એમ જણાય છે. એ સંબંધમાં વિશેષ દર્શીકત સામસાહિતા, છંદોગ્ય ઉનિપદ, તાંડ્ય બ્રાહ્મણ, નારદી સિદ્ધા વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. તેમ જ વેદિક ઋચાઓના ગાનપ્રસંગે સામગ્ય ઋત્વિજોએ કયા કયા સ્વરો લેવા, તેના પણ નિયમો જણાય છે.

उदात्ते निशाद गान्धारो
 . अनुदात्ते क्रपम धैवतौ અને
 स्वरीते पङ्क मध्यम् पंचम्

આમ સાત સ્વરોની વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જો કે માત્રવીણા વિશે નિયાર કરતાં અને એ સંબંધના ઉદ્દેશો તપાસતાં સામગાન આરંભમાં પાંચ ને છ સ્વરમાં જ ચતુર્ દરી એમ લાગે છે. આજની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ પણ એમ કહે છે કે કોઈ પણ રાગની આરંભાવરથા પાંચ સ્વરથી જ હોય છે. અને એ રીતે વેદ કાળમાં પણ આરંભમાં પાંચ, પછી છ અને ક્રમરિકાસે સાત સ્વર રૂઢ થયા હોય તો નવાઈ નહીં. કૃષ્ણ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાય,--એ સત્ત થમો અથવા સત્ત સ્વરો એ જમાનામાં ઉપયોગમાં લેવાના.

વેદકાળમાં તાલુક વીણા, કાંડ વીણા, અલાણુ વીણા, કપિશિયં વીણા, વાણુ વગેરે અઘાટી વાદ્યો તેમ જ દુદુભિ, દ્રવ્ય, કેતુમન વિધગોત્રી વગેરે ચામડેમઢ્યા વાદ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. તથા વેણુ, તૂણુવ, ગોધા, નાળી, નારિકા, બારધૂની વગેરે પ્રકૃતી વગાડી શકાય તેવાં વાદ્યોની નામાવલિ જડે છે.

હિન્દના અનેક વાર અથેલા પ્રવાસને લીધે જ્યાંથી સદ મ ગા ન સંબંધે અને પ્રાચીન પ્રણાલિકા સંબંધે મૈથિલિક અને ગ્રંથેકત જે જે માહિતી મળી એ બધાંનિ સાર કાઢતાં પણ એજ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આપણું આય સંગીત બહુ પ્રાચીન અને અતીત

કાળથી ચાલતું આવેલું છે અને ક્રમવિકાસના નિયમે એમાં અનેકમંજી વિકાસ થતો રહ્યો છે-થયો છે.

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર એ વિકસિત અવસ્થાનું એક સંગીત શાસ્ત્ર છે. ગદ્ય, પદ્ય અને ઝલિનય એ ત્રણેયના યોગ્ય વિકાસ વગર નાટ્યસંસ્થા નિર્માણ થઈ શકે નહિ. ભરતના કાળ પદ્ય ત અનેક રૂપોમાં વિકાસ પામીને નાટ્યકલા નિયમબદ્ધ કરવામાં આવે એટલી કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી; એ ભરતમુનિના નાટ્યત્રયથી સિદ્ધ થાય છે. ભરતમુનિનો એ ત્રય મુખ્યત્વે નાટ્યત્રય છે. છતાં સંગીતશાસ્ત્રને માટે પણ ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં એ સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથો ત્રય છે. રત્નાકર, પારિજાત, દર્પણ, મકરન્દ, ચતુરદડી, પ્રકાશિકા, વગેરે બારમી સદી પછીના ગ્રંથોમાં ભરતનો જ આધાર લેવામાં આવ્યો છે. અને ભરતનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી આગળ આણી શકાય તેમ નથી બાપાસાસ્ત્રીઓ, ભરતમુનિનો કાળ બાપજીના પાણિનીની પૂર્વે થયે છે.

સામગ્ર્ય, હૃદય, જાતિગાન, વગેરે વૃદ્ધિમાં પણ ક્રમ-વિકાસને રથાન છે જ. બાપા, સરકાર ધર્મ અને આચાર વગેરેમાં કાળક્રમે ફેરફાર થતાં તેની અંદર સંગીત પર પણ થઈ જાય છે; અને ક્રમશઃ આજે જે રાગમાન બનાવ્યો છે તેનો વિકાસ થયો જશે.

રાગમાનનું પ્રચાર પામ્યા પછી પણ તેમાં પુરુષ રાગ, સ્ત્રી રાગિણી, અને નરપુંસક રાગોનું વર્ગીકરણ થયેલું જોવામાં આવે છે. તેમ જ રાગોને માટે શ્રુતિઓ અને સમય પણ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે.

બારમી સદી પછીના લગભગ બધા જ ગ્રંથોએ ભરતની રચના પરપરા અને બાવીશ શ્રુતિસ્થાનોની પરંપરા જાળવવાની કિમત હોવાને આધુનિક ગ્રંથોએ પામ્યામાં પણ એ વિશે ઠીક ઠીક ચર્ચા ચાલી છે અને ચાલે છે. જેમણે ભરતમુનિની બાવીશ શ્રુતિની પરંપરાને ઉપેક્ષા છે એવા ગ્રંથકારોના ગ્રંથ બહુ થોડા કાળમાં મૂલ્ય વગરના થઈ પડશે, એમાં સંદેહ નથી.

અનંત મુનિની એ શ્રુતિ નાસ્થાને આગણે પણ દુઃખાળામાં જોડી પડશે કાગળ એ ગણધા વિના સમજ્યા વિના ઉડેલા વિના સંગીતનું બધું જ્ઞાન બચે' થઇ પડશે એ સમઘી મદાર નિરીક્ષણ અધ્યયન અને સંશોધન મારે આપણી સમક્ષ દુઃખાળામાં પણ થકી જેવું જોઇએ

આપણું સંગીત નૈસર્ગિક સ્વરસંગીત પર ગ્યાયેલું છે આ તપોભૂમિના ઋષિઓએ એકાન્ત ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસનથી પ્રકૃતિમાની જે સ્વરદશન કયું એના પંથી જ આપણા સંગીતનું સર્જન થયું છે નૈસર્ગિક અવસ્થાતક પર ગ્યાયેલું હિન્દી સંગીત નિસર્ગની સાથે વધુ સવાલ સાથે છે વધુ તાદાત્મ્ય પામે છે એ નિર્વિનાદ છે અતરના મુક સંવેદન-ભાવે મિનું ત્યાજાનિક સ્વર એ નૈસર્ગિક સ્વરસવાદથી ગતિમાન બને છે એક અતરનું સંવેદન બીજા અતરને સ્પર્શે અને એ ધમકી જોડે પીણા સનાર કે દિનરમાના ઉપરના તારના ઝણકાર સાથે નીચેના તરફના તારો ઝણઝણી ગહે એવી રીતે આપણા નૈસર્ગિક સ્વરો સાથે જેમાં અનુરણન ગહેતું છે એવી દરેક વસ્તુઓ એ નૈસર્ગિક નાદ સાથે સવાદ । પડેલા પડે છે એના મિલનમાં જેમ આનંદ છે તેમ સ્વરોના સવાદમાંયે આનંદ છે અને એ સ્વરમિલનના ધોગ્ય પર સ્વરસવાદના પાયા પર જ આપણા સંગીતની અન્યતા જોડી છે ધ્રુજ પચમ ભાવ, ધ્રુજ મધ્યમ ભાવ અને ધ્રુજ ગાધાર ભાવ એ ત્રિપુત્રીનું સવાદિવ અને અનુવાતિ સાધનું એ આપણા સંગીતનું મૂળતત્ત્વ છે મહેવળ છે કે પશ્ચિમત્યોની Harmony પણ સ્વરસવાદના તત્ત્વ પર રચાયેલી છે, છતાં એમની Harmony માં સપૂર્ણ રસવાદ કેવી રીતે જળવાય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્યાંના પડિતો તકથી મળ્યો નથી દરેક નાદનો સવાદાત્મક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રત્યેક નાદનો ધ્રુજ પચમ ભાવ અને ધ્રુજ મધ્યમ ભાવે સવાલ અને ધ્રુજ ગાધાર ભાવે અનુવાદી સ્વર મેળવના જોઇએ, અને તેમ કરતું હોય તો પશ્ચિમના પડિતોએ એક સપ્તમા ૨૨ નાદ સ્વીકારવા પડે અને એ ૨૨ નાદ જે

આપણે ત્યાં શ્રુતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે, એને અપનવવા પડશે અને ૨૨ શ્રુતિ એ દિન્દો વારસો છે, હિન્દી સગીનનું આદ્ય ધન છે. અને એ ૨૨ નાદોને શોધ્યાને જોજામાં જોડો કાળ ગણિયે તો પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષથી આગળ આગણી શકાય એમ નથી. આ બધું વિચારતાં, વિશ્વે નાદ સાસ્ત્રની બાબતમાં હીંદ પાસે " શિષ્ય સ્તેહં શાધિમામ્ સ્વાં પ્રપન્મ્ " કહીને નમતું પડશે.

એ ૨૨ શ્રુતિની નાદવ્યવસ્થા, દુકમાં સમજવી જાહે. જે કે સામાન્ય જનતાને એ કંઠાજાલયું લાગશે; છતાં, ધીરજ રાખીને નાદશાસ્ત્રના એ કાયદાને ઉકેલવો આવશ્યક છે.

નાદશાસ્ત્ર ધણું જ સૂક્ષ્મ છે, ફિલ્મ પાણ છે અત્યાર સુધી ભરત, કેહલ, દતિલ, સારંગધર, અહોબલ, રામામાલ, બ્યકટમખી વગેરે પૂર્વાચાર્યો લગભગ એ હજાર વર્ષથી આજ સુધી નાદશાસ્ત્રના કાયદાને દરેક જણ પોતાની રીતે સમજતો આવ્યો છે ને સમજાવતો આવ્યો છે. એ પ્રાચીન ગ્રંથકારોની નાદબ્યાખ્યા અને શ્રુતિવ્યવસ્થા તેમ જ સ્વર સ્થાન સમજવા અને સમજાવવા માટે હાલના કેટલાક પંડિતોએ પણ યથાભ્યાસ તથા યથાર્થકૃત પ્રયાસ કર્યો છે.

મેગલ સમય પહોંતા અધિકાર યુગમાં જે ગ્રંથોનો નાશ થયો, જેને અભાવે ૨૨ શ્રુતિની પ્રાચીન નાદ વ્યવસ્થા પર જે અધાર પડેલો આવી પડ્યો, જેનાથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન કહી જેડવાનું અશક્ય બન્યું, જેવી ગ્રંથોના નાદ પ્રકરણને સમજતું અને ઉકેલતું અધરું થઇ પડ્યું; છતાં, સતત અભ્યાસ અને લબ્ધ-ગ્રંથોના વારંવાર પરિશીલનથી હવે એ અણુ-ઉકેલ કાયડો લગભગ પૂર્ણ—ઉકેલની અવરથામાં આવી રહ્યો છે. કેટલાક અનભ્યાસીઓ શ્રુતિની સ્વરવ્યવસ્થાની ગૂઝમાંથી છટકવાને માટે એક સપ્તકમાં ૧૨ નાદ માનવાનો સાગ જતાવે ■ પરંતુ, વ્યવહારમાં માયક-વાદક જે સ્વરોનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કરે છે, જે નાદ વગર આપણા શરીરની વાસ્તવિક અસર, સૂક્ષ્મ ભાવના તિરોહિત થવાનો સંભવ ■ એવા એ નાદોને કે જે પ્રાચીન પરંપરાથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે; એવી, પ્રાચીનોની લાન્યતા સમા નાદોનો સદતર ત્યાગ કરવો

એ પરપરાભિમાનીને તેમજ શાસ્ત્ર સાથે અબધિત સંબંધ ગણવી ગમવાની દૃષ્ટિવાળાઓને કેમ સ્વીકાર્યું થઈ શકે ? ઉપરાત-આપણી ગાંધીય અસ્મિતદ અને આય-સરકૃતિનો વારસો જોને માટે આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ અને જગતમાં હિન્દુ મસ્તક ગણી શકીએ એવા એ સ્વગદ્યનને કેમજ તિલાંજલિ આપી શકાય ? જગતમાં Dorian Scale, Phythosorian Scale, Tempered Scale, વગેરે સ્વરસપ્તકો પોતાનું સ્થાન જાળવી રહ્યા હોય તો આપણે સદીઓથી ચાલી આવેલા Aryan Scale ને જાળવી રાખના જોઈશું રત્નાભિમાન પણ ન રાખી શકીએ ?

આપણી ૨૦ શ્રુતિઓ સ્વગસવાદ ૫૦ ગચાએની છે સા-પ ભાવ અને સા-મ ભાવ એ નાદોના અવસવાદ સૂચવે છે પ્રત્યેક સ્વરને, પ્રત્યેક નાદને, પ્રત્યેક શ્રુતિને જાણવાને માટે તેનું સ પૂર્ણત્વ અને શુદ્ધત્વ સમજવાને માટે એ સવાદભાવ જાણવો અવશ્યક છે અને એ પડ્જ પચમ અને પડ્જ મધ્યમ ભાસને આપણે ત્યાં પડ્જગ્રામ અને મધ્યમગ્રામથી ઓળખવામાં આવે છે સંગીત રત્નાકરાર્હિ મથોએ પડ્જ ગ્રામની સ્વર-વ્યવસ્થા જાનાનતા કહ્યું છે કે—

પદ્મજ પંચમમાવન પદ્મજે ક્ષેપા સ્વરા લુધૈઃ । આ સ્થોક અને સાત સ્વરોમાં વહેચાયેલી ૨૨ શ્રુતિઓ નો સ્થોક

ચતુ ચતુ ચતુ ધૈવ પદ્મજ મધ્યમ પંચમ

દ્વે દ્વે નિપાદ ગાંધારી ત્રિશ્ચી રિપમ ધૈવતૌ ।

એ સ્થોકને તપાસતા સા સાથે પચમનો સવાદ, ઋષભ સાથે ધૈવનો સવાદ ગાંધાર સાથે નિપાદનો તથા મધ્યમ સાથે પડ્જનો સવાદ સાધ્યો છે એજ રીતે પડ્જ મધ્યમ ભાવે મધ્યમગ્રામની રચના છે

એક સપ્તકમાં ૧૨ નાદ માનનાગ પદ્મજ પંચમ માવે ન એ સ્થોકનો વિપત્તિ અર્થ કરે છે, અને એ રીતે પોતાના મનનું પ્રતિપાદન ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સા સાથે ૫, ૫ સાથે તેનો ૫ ઋષભ, ઋષભને સા દ્વિપના તેના પચમ તરીકે ધૈવત,

ધેવત સાથે ગાંધાર, ગાંધાર સાથે નિપાદ, નિપાદ સાથે મધ્યમ તિવ, તિવ મધ્યમ સાથે ઋષભ કોમલ, કોમલ ઋષભ સાથે કોમલ ધેવત, કોમલ ધેવત સાથે કોમલ ગાંધાર, કોમલ ગાંધાર સાથે કોમલ નિપાદ અને કોમલ નિપાદ સાથે શુદ્ધ મધ્યમ અને અન્તે શુદ્ધ મધ્યમ સાથે પડ્મ આ પ્રમાણે આપું જે સ્વરચક્ર રચાય છે અને એ ક્રમે જે બાર નાદસ્થાન ઉદ્ભવે છે, એ બાર નાદોને સ્વીકારવાને કેટલાકે લક્ષમણ કહે છે, પગંતુ, સ્વરસવાદની દૃષ્ટિએ એ સ્વરચક્રમાં ઘણી ઉણપે રહેલી છે, સ્વર-સવાદની દૃષ્ટિએ જે અશુદ્ધિઓ રહે છે, એ અપૂર્ણતાઓ અને અશુદ્ધિઓ એક સંતકમાં ૨૨ નાદ સ્વીકાર્યા વગર ઉકેલી શકાતી નથી । શકાવાની નથી.

ધારે કે પડ્મની ૨૪૦ આદોલન સખ્યા છે, એ સંખ્યાને માનીને ૧૨ નાદોને ગોઠવવા માગીએ તો શરૂઆતમાં પડ્મ પંચમ ભાવે ૩૬૦ આદોલનનો પચમ ૨૪૦ ના પડ્મ સાથે સવાદ સાધશે. અને ૩૬૦ ના પચમ સાથે ૨૭૦ નો ઋષભ સંવાદ કરે અને એ ૨૭૦ ના એ ઋષભ સાથે ૪૦૫ નો જ ધેવત સંવાદ કરી શકે, અને એ ક્રમે ૪૦૫ ના ધેવત સાથે ૩૦૩ ૩/૪ નો ગાંધાર સવાદ સાધે. નાદવ્યવસ્થાની જે પ્રથમ ગૂંચ આવે છે તે આ ગાંધારે ભ્રમી કરી છે. આગળ કે હાર્મોનિયમ એ સમકના ૧૨ નાદોના સિદ્ધાંત (Theory) પ્રમાણે મેળવેલાં હોવાથી અમાઉ જણાવેલ એવી સર્વ અવસ્થામાં ગાંધાર ૩૦૩ ૩/૪ આદોલનનો જ ધ્વનિત થાય. પરંતુ, સ્વરોત્તુ સંપૂર્ણ સવાદિત્વ સાધવું હોય, જળવવું હોય, અને એ જળવવું જ જોઈએ—તો તબૂર તથા વીણા જેવા અનુરણનવાળા કોઇ પણ વાદના નાદમાંથી જે સ્વપૂર્ણ ગાંધાર ધ્વનિત થાય છે એ જ નૈસર્ગિક ગાંધાર, સવાદી તરવોની દૃષ્ટિએ આત્યંત આવશ્યક છે. અને નાદશાસ્ત્રવેદાઓ એ નૈસર્ગિક ગાંધારના ૩૦૦ આદોલન માને છે. અને એ ૩૦૦ આદોલનનો ગાંધાર આપણે સીકારીએ તો એની સાથે પડ્મ-મધ્યમ ભાવે ૪૦૦ નો ધેવત અને પડ્મ-પંચમ ભાવે ૪૫૦ નો નિપાદ સવાદ સાધે. જે ૪૦૦ નો ધેવત ને ૪૫૦ નો નિપાદ

સ્વીકારીએ તો, ૨૭૦ ના ઝડપભ સાથે પંચમ ભાવે સંવાદ કરતા ૪૦૫ ના ધેવતનું શું થાય ? નાદશાસ્ત્રની આ જમ્મી ગૂંચો ત્યાં સુધી ઉકેલવી અસંભવિત છે, ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ કણુપ્રત્યયથી ૫૬૪ પંચમ ને ૫૬૪ મધ્યમ ભાવે પ્રત્યેક નાદનો સંવાદ સમાપ્ત નહીં. આપણા પૂર્વાચાર્યોએ એ ગૂંચ ઉકેલવાને માટે જ એક સપ્તકમાં ૨૨ નાદ સ્વીકાર્યા છે.

એ ૨૨ શ્રુતિઓના ૫૬૪ પંચમ ભાવે અને ૫૬૪ મધ્યમ ભાવે થતા પરસ્પર સંવાદ દૂકામાં જણાવી જાડું. આવા મહાન વિષયને દૂકે વિવેચનમાં વિદગ્ધમ દષ્ટિથી અવલોકવું એ લગભગ અશક્ય છે. છતાં, વિચિત્રના સંગીતમાં નાદશાસ્ત્રની દષ્ટિએ દ્વિંદ્રનો કેટલો મહાન ફાયો છે, એ થોડું બહુએ સમજાવ એટલા માટે આ પ્રવચનમાં એના અદ્ય ઉદ્દેશની આવશ્યકતા માની છે.

એ બાવીશ નાદોને શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે. એ શ્રુતિઓના નામ નીચે મુજબ છે.

૧ તીરા	૧૨ પ્રીતિ
૨ કુમુદવતી	૧૩ માજની
૩ મન્દા	૧૪ ક્ષિતી
૪ હરોવતી-	૧૫ રક્તા
૫ દયાવતી	૧૬ સંદિપિની
૬ રજની	૧૭ આલાપિની
૭ રક્તિકા	૧૮ મદન્તી
૮ રૌદ્રી	૧૯ શોભિણી
૯ કોધી	૨૦ રમ્યા
૧૦ વર્જિકા	૨૧ ઉગ્રા
૧૧ પ્રસારિણી	૨૨ શોભિણી

પૃજ પંચમ ભાવે ૨૨ શ્રુતિઓનો સંવાદ:-

નીચે જણાવેલ શ્રુતિઓનો સંવાદ પૃજ પંચમ ભાવે ૭/૨ ની ગણતરીએ થાય છે.

શ્રુતિ નામ	આંદોલન શંખ્યા	સંવાદી શ્રુતિ	આંદોલન સંખ્યા
૧ ઇન્દૌરતિ	૨૪૦	આસાપિની	૩૬૦
૨ આસાપિની	૩૬૦	રૌદ્રી	૨૭૦
૩ રૌદ્રી	૨૭૦	ઉગ્રા	૪૦૫
૪ ઉગ્રા	૪૦૫	પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪
૫ પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪	મંદા	૪૫૫ ૫/૮
૬ મંદા	૪૫૫ ૫/૮	સંદિપિની	૩૫૫ ૫/૮
૭ સંદિપિની	૩૫૫ ૫/૮	રક્તિકા	૨૬૬ ૨/૩
૮ રક્તિકા	૨૬૬ ૨/૩	રમ્યા	૪૦૦
૯ રમ્યા	૪૦૦	પ્રસારિણી	૩૦૦
૧૦ પ્રસારિણી	૩૦૦	કુમુદતિ	૪૫૦
૧૧ કુમુદતિ	૪૫૦	રક્તા	૩૪૧ ૧/૩
૧૨ રક્તા	૩૪૧ ૧/૩	રંજની	૨૫૬
૧૩ રંજની	૨૫૬	રોહિણિ	૩૮૪
૧૪ રોહિણિ	૩૮૪	વજ્રિકા	૨૮૮
૧૫ વજ્રિકા	૨૮૮	તીવા	૪૩૨
૧૬ તીવા	૪૩૨	ક્ષિતિ	૩૩૭ ૫/૮
૧૭ ક્ષિતિ	૩૩૭ ૫/૮	દયાવતિ	૨૫૨ ૬/૬
૧૮ દયાવતિ	૨૫૨ ૬/૬	મદન્તી	૩૭૯ ૨/૩
૧૯ મદન્તી	૩૭૯ ૨/૩	કોધી	૨૮૪ ૬/૬
૨૦ કોધી	૨૮૪ ૬/૬	ક્ષેભિણિ	૪૨૬ ૬/૬
૨૧ ક્ષેભિણિ	૪૨૬ ૬/૬	માજની	૩૨૦
૨૨ માજની	૩૨૦	જયવતી	૨૪૦

૫૬૪ મધ્યમ ભાગે ૨૨ શ્રુતિઓનો સંવાદ:—

નીચે જણાવેલ શ્રુતિઓનો સંવાદ ૫૬૪-મધ્યમ ભાગે ૬ ની ગણતરીએ થાય છે

શ્રુતિ નામ	આંદોલન સંખ્યા	શ્રુતિ સંખ્યા	આંદોલન સંખ્યા
૧ છ દોવતિ	૨૪૦	માજાનિ	૩૨૦
૨ માજાનિ	૩૨	ક્ષે લિણિ	૪૨૬ ૨/૩
૩ ક્ષે લિણિ	૪૨૬ ૨/૧	કોધી	૨૮૪/૬
૪ કોધિ	૨૮૪/૪	મદન્તી	૩૭૯૨૭
૫ મદન્તી	૩૭૯૨૭	દયાવતી	૨૫૦ ૬/૬
૬ દયાવતી	૨૫૨ ૬/૬	ક્ષિતિ	૩૩૭ ૨/૭
૭ ક્ષિતિ	૩૩૭ ૨/૭	તીના	૪૩૨
૮ તીના	૪૩૨	વન્જિકા	૨૮૮
૯ વન્જિકા	૨૮૮	રોહિણિ	૩૮૪
૧૦ રોહિણિ	૩૮૪	રજની	૨૫૬
૧૧ રજની	૨૫૬	રક્તા	૩૪૧ ૧/૩
૧૨ રક્તા	૩૪૧ ૧/૩	કુમુદતિ	૪૫૦
૧૩ કુમુદતિ	૪૫૦	મસારીણિ	૩૦૦
૧૪ મસારીણિ	૩૦૦	રમ્યા	૪૦
૧૫ રમ્યા	૪૦૦	રક્તિકા	૨૬૬ ૩/૬
૧૬ રક્તિકા	૨૬૬ ૩/૬	સદીપિનિ	૩૫૫ ૬/૬
૧૭ સદીપિનિ	૩૫૫ ૬/૬	મન્દા	૪૫૫ ૫/૮
૧૮ મન્દા	૪૫૫ ૫/૮	પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૬
૧૯ પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૬	ઉગ્રા	૪૦૫
૨૦ ઉગ્રા	૪૦૫	રોદ્રી	૨૭૦
૨૧ રોદ્રી	૨૭૦	આલાપીનિ	૩૬૦
૨૨ આલાપીનિ	૩૬૦	છન્દોવતિ	૨૪૦

વિવેચનના લગાણુ લખ્યાં આ સંગ્રહીની કેન્દ્રીય નામનો મારે લગાગીથી છોડી પડે છે, જાના આટના વિવેચનથી પણ સમજી શકાશે કે આપણું સંગીત નૈસર્ગિક અને સંપૂર્ણ એ । સ્વરસવાદ ઉપર રચાયેલું છે અને સદ્ગતિ નિરીક્ષકોને દેખાયા વિના નહીં રહે કે એ નૈસર્ગિક સ્વરસવાદનો જીવનના સવાદ સથે કેટલો પ્રાકૃતિક સંબંધ છે, અતરની ભિન્નિઓને વ્યક્ત કરવામાં આવે સંગીત વધુમાં વધુ પૂર્ણત્વને પામ્યું છે એવી માન્યતા ધરાવનારાઓને આ સ્વરસવાદની રચના પ્રમત્ત પ્રુષ્ટિ આપે છે અને આત્મઝારન લેવાને પ્રેરે છે

હવે આપણે રાગ અને રાગિણીઓના યોગ રૂપ દર્શન કરીએ

હું જાણું છું કે સંગીતને અને સંગીતના ભાવોને શબ્દની ભાષામાં ગૂંથના એ કેટલું મુશ્કેલ કામ છે । હૃદયની ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આપણને ધણીનાર વાણી અપમ લાગે છે સંગીતના ભાવો વ્યક્ત કરતા પણ ભારતી મૈત્ર બની જાય છે અને સ્વર ભાષામાં બોનવાની-ગાવાની પ્રેરણા જગાડે છે વક્તા અને શ્રોતા ઉભયને એ વચર કંઈક અધુરું અને ઉણુ ઉણુ લાગ્યા કરે છે એ ઉણુપ ગાઇને જ પૂરવી રહી, અને જ્યાં સુધી હું ગાઈશ નહિ ત્યાં સુધી જે રાગ કે રાગિણીનું રૂપદર્શન મારે કરાવું છે તે કેમ કરાવી શકીશ ? માત્ર સ્વરોના અક્ષરો બોલી જાઉં એથી કંઈ રાગનું સ્વરૂપ જાણુ થઈ શકે ? પુરુષ નામ, સ્ત્રી રાગિણી એ બધાના ચિત્રો નિમે આપે સાક્ષાત્કૃત્ત દર્શક કદાચ જોયા પણ હોય, પરંતુ, મ્હારે તો એ રાગોનું પુરુષ વ અને રાગિણીનું સ્ત્રી સ્વરૂપ જ આવેખ્યું છે-ઓળખાવું છે અને ને આમ સારીગમના અક્ષરો બોલી જવાથી ન જ સમજાવી શકાય, મારે આવું જ રહું સાક્ષાત્કૃત્ત ધ્યાન પૂર્વક અવલોકો —

કાષ્ઠનાર નવેલી નવોદા સમી ચંચલ દેખાતી તો કાષ્ઠના ધીરા ડમવાં
ભગતી ભક્તબીની ભંગવી; સોજે શ્રંગાર સજેવી નખરાળી કામોશ;
કડણા ડખી અથુબીની નીલાવરી; અને એના બધાય રાગો અને
રાગિણીઓ તેના નોખા સ્વર-કાવ્યો જ છે ને !

આ થોડા આ દૃકાણુમાં દર્શાવેલાં સ્વરચિત્રોથી
આપ કંઈપી શકશો કે મનુષ્યની અતિ સૂક્ષ્મ અંતર ઊમિઓને
આત્માની પ્રનાદિત ભાવ લહરીઓને, આ સ્વર કાવ્યો-કેવી
મૃતિમત ગીતે ખડી કરે છે ? ઊમિઓને મૃત સ્વરૂપ આપવું,
ભાવનાઓને અભિવ્યક્ત કરવી એનું નામ જ રાગ .. એનું નામ જ કથા

સ્વરભાવ અને રાગરસમાં રૂપવુ અને ખીગતને તરબોળવા
એનું નામ જ સંગીત સંગીત-કથાનો એ જ શુવનધર્મ-ભાવનાના
નિમજ્જ માં આત્મિક અનુભવવુ અને સત્યસ શિવમ્ સુન્દમ્
ને પામવુ એ જ કલા માત્રનું ધ્યેય ! આપણું સમગ્રવા પછી કલા
કથા માટે કે કલા શુવન માટે એ પ્રશ્નના ઉકેલની જરૂર પડેશે ?

રાગ અને રાગિણીઓના આ દૃકા વિવેચનથી અને એના
આપ રસસ્થનથી એટલું તો સમગ્રવા વિના નહિ જ રહે કે
હિન્દી સંગીત એ વ્યક્તિમત વિકાસ હોવા છતાં એણે ભાવનાનું
કેટલું વિશાળ વિશ્વ આવરી લીધું છે ! અને કેટલાં રસ ! ઉડાણ
માપ્યા છે !

ભારતીય સંગીતની એમાં જ વિશેષતા છે એમાં જ એનું આયત્વ
છે નિશ્ચય સંગીતમાં એટલા માટે જ એ ઉચ્ચ મસ્તકે ઊભી રીકે છે.
સર હેવી વુડ (Composer & Conductor B. B. C.)
સી-ઓરા આલ્ફ્રેડો કસેવે (Principal, Royal, Academy
of Music, Rome) ગ્રેટી પ્રીમ (Great Pianist) જેના
પાયાત્વ સંગીતશોએ એટલા જ માટે એને અગ્રાધ કહ્યું. અને
એમાંથી ગાતાના સંગીતને અજાણવા ભારતીય સંગીતના થોડા
રંગકણુ મારી પાસે માગ્યા, મેળવ્યા અને અપનાવ્યા તે
એટલા જ માટે !

ગુજરાતના સરકારી વગેં આ બધું ધ્યાનમાં લઈને પણ આ
દેશી વિદ્યાના ધારણુ ધાવરાની જરૂર છે સરકારી વગેં સંશોધન

દૃષ્ટિથી પણ આ ક્ષેત્રને ખેડવું જોઈએ મુંબાઈ જેવી કોન્ઝર્વેટિવ વિદ્યાપીઠ (Bombay University) સંસ્થામાં સંગીતનો પ્રવેશ કરાવાને પ્રયાસો થાય છે. અત્યાર સુધી સંગીતને મનરંજનનું જ સાધન માનવામાં આવ્યું છે. પરંતુ સંશોધકો પોતાના કાપમાં એવી કક્ષાએ પહોંચી જાય કે મુંબાઈ વિદ્યાપીઠને સંગીતને અપવાનવા માટે બાધ થવું પડે અને આપાર સુધી દુર્લભ સેવવા માટે પરતાણું પડે એટલું કાપક્ષેત્ર આ વિષયમાં વલુસ્પર્શ પડી રહ્યું છે.

આપણે રાગોને રાગ અને રસની દૃષ્ટિએ જોયા. તે ઉપરાંત રસોની અને રાગોની શરીર અને મન ઉપરની અસર પણ અવલોકવા જેવી છે એવા માણસોને હું જાણુ છું—જેમને અમુક રાગ અતિ પ્રિય હોય છે તે અમુક રાગ અણખામણા હોય છે. કનચીની જનતાના પરિચિત અને સેવાભાવે કલા અને કલાકારનું દાસ્ય સ્વીકારનાર શ્રી જગજીવનદાસ ગણાત્રા, માલકૌંસ રાગથી એટલા ભડકે છે કે એ રાગ શરૂ થતા જ એ મહેરીય છોડી નાસી જાય છે—ત્યારે બીજી બાજુ પરમ અધ્યેય પૂજ્યપાદ પતિ મદનમોહન માલશ્યાજીએ મારી પામે અમિત અવરથામાં હુમેશા જ માનકૌંસ સાબળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે અને મ રા આ સ્થાનુભવ છે કે માલકૌંસ સાબળીને પોતાનો અઠવાડિયાએનો થાક એમણે ઉતાર્યો છે. ભોજનના રસનું જેમ રુચિવેચિત્ર છે તેમ રાગ રાગિણીના આકર્ષણ સબધમાં પણ ભિન્ન રુચિ જણાઈ છે, અનુભવાઈ છે, અને એ સર્વનું કારણ તન અને મન પર થતા સ્વરોના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામો છે. કેટલાક રાગ વૃત્તિને ઉશ્કેરે છે, કેટલાક શાંત રાખે છે, કેટલાક નિદ્રાવળ બનાવી શકે છે, કેટલાક હરુણા વહાવે છે ત્યારે કેટલાક નિગૂંઠ ચિત્તન મેરે છે. કેટલાક રાગો મનુષ્યને વીર બનાવે છે ત્યારે કેટલાક માનવવૃત્તિમાં સૈણતાનું ચિત્તન કરે છે. આ માત્ર કલાના નથી—અનુભવસિદ્ધ સાચ છે.

આ પરિણામોના નિરીક્ષણથી એક પ્રયોગ કરી જોવાની ઇચ્છા જાગી હતી—અને એ ઇચ્છાથી એક જ ભતના શુભાળના છોડ પાસે જુદી જુદી અગાશીમાં જુદા જુદા રાગો ગાઈ એના પરિણામો તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો...અમંચક્રથી ખુલ્લું જોઈ શકાય અને

જોયુ આ ભૈરવનુ સ્વરસ્વરૂપ ? મધ્યમ સ્વરને અશત્ત આપનાથી અને મધ્યમથી ગભીર મીઠા સાથે સ્વપ્રભ પર ઉત્તરનાથી રાગનુ પુરુષોચ્ચિત ગાબીયું તેમજ સ્વભને વારવાગ ગાધારના આદ્યન આપીને ઉચ્ચારવાથી ભૈરવનુ બીજાશુલ્ક પગટ ધાન છે ? મારી સરમે હા ન બન્યુંશો ! અતર સ્વીકારે તો જ કથુમજ્જે !

અને જા઼ ઝૈરીને જુઓ ! એ કેરી રમતિયળ મુઘ્ધા લાગે છે !

સા રિસ રિં નિ સા નિ સા રિંગ મ મ ગિંગ, મ મ રિં સા
 િં નિ સા નિ ધં નિ રિં મ સા રિં નિ સ ધં પ ધં મ પ,
 મ મ મ રિંગ પ ધં નિ સા રિં સા રિં નિ સા નિ, ધં પ ધં મ પ
 મ મ મ રિંગ સા િં સા િં નિ સા રિંગ રિં સા રિ નિ સા

જોધને ઝૈરીને ? લાગે છે, ટાપ ઉઠળાતી નાળા જેવી ! હજુ તો એને જીવનની ગભીતા રપસી જ નથી હજુ તો એ કંપનામા નજો વિહરે છે, સ્વપ્રભા સ્ત્રોત કરે છે હસે છે ઉઠે છે બેસે છે કૂદે છે જીવનના તરંગો નજો દિલોબે ચડવા ! સાબળો ફરી ફરીને સાબળો અને વિચારી જુઓ કે ઝૈરીનુ માડુ આ નમ્ર દર્શન સત્ય છે !

અને આ જોમી !

સા, સા રિં મ પ ધં—સારિં, સાં નિ ધં—, પ મ મ રિં,
 સા રિં મ, પ ધં, પ મ—મ રિં, સા

કેરી મુલુ કોમગ છે ! એને સાલણીને કોનુ અતર દ્રવી નદિ ઊઠે ! ઘણી વાર ન્યારે ન્યારે એને ગાઉ છુ ત્યારે ત્યારે નજો ખૂન રડી લઇએ, લાર્યાં લાર્યાં જાસુગ ઠલવી લઇએ દેવાનો ભાગ હળવો કરીએ અતગમા કંઈક એવુ અણુ-ઉકેલ સંવેદન જગવે છે એ

વચીધરી (બાગેસરી) ને તો આપે સૌએ સાંભળી દશે !
પચ્ચ મારી બાગેસરી ન્યારી છે દો ! મેં તો એને ન્યારે ન્યારે જોષ છે
ત્યારે ત્યારે એ સ્વદીવા પ્રેરિતપતિકાની પાંખણો મૂકેને શીખવતી જ
દેખાઈ છે. જાણે એ હમણાં જ ન્હી ચૂકી દશે.

સાંભળો...સાંભળો. સનમને એ કંઈ કહી રહી છે. શી
વેદનાની વાર્તા માડી હશે એણે ? શાં વીતક બેણ એ લવતી દશે !

[અત્રે પંડિતજીએ બાગેસરીના સ્વર-આલાપોમાં વિભાષીને કહ્યું
કે] વિગ્દનુ દુઃખ જ એવું છે કે દેવ તડપી રહે, અંતર વલોનાઈ
જાય, આત્મા કંઈપાંત કરી બિઠે, બાગેસરીના આ આલાપોમાં કેટલો
કરુણ વિલાપ ભર્યો છે ! બાકુળતા જાણે ઉભરાઈ ચાલી ! દિવના
એ દહં છે...આત્માના એ રુદન છે...શંક અનુભવી જ એ કીસી
શકે અને સંતવન આપી શકે.

અને આ રહી મારી પ્રિયનમા રોડીએ પ્રાદા કેવી નિરહ-
દયા છે...બાગેસરી કરતાં એની દશા નિરાળી જ છે. બાગેસરી
કંઈક વિશ્રમ નવોદા અને વાસકસજ્જગને મળતી ભાગે છે, ત્યારે
રોડી પ્રાદા પ્રેરિતપતિકા જણાય છે. પાંત્રીસથી એની ઉમર
નાની નહીં હોય-વિરહિણીની જવાણનો એમા ભડકો નથી અંદર ને
અંદર એ ધ્રુમયા કરે છે એકાંતમાં ખેરી એ જ્ઞાન આસુ સારે
છે. મન્દ નિષાદ અને મધ્ય મધ્યમ ઉપર ન્યાસ કરતા એ
સ્વરો આશાતણ જાણે તૂટી ગયો હોય...જીવન જાણે ભાંગી ગયું
હોય એવો દહંમય નિઃશ્વાસ સંભળાવે છે ! ભારે દેયે સહે જતી
એની અસલ વેદનાના પડખા આ સ્વરોમાં સંભળાય છે ?

[અત્રે પંડિતજીએ રોડીને આલાપી ત્યારે એ વિલાપથી આખા
જનમંડલમાં કરુણાની ધેરી ઝાવા ઝાઝા મધ હતી. સહુના દેવાં ગડી
ઉઠ્યા હતા અને પંડિતજીની આજો પલ્લુ આંસુથી તરળોળ થઈ ગઈ
હતી.]

એક એક રાગ અને એક એક રાગિણી. એક એક
સ્વરકાવ્ય છે. ધીર મહીર, અને પ્રોહ વપરક, દરમારી-કાનડો, ચગલ,
ઉદદામ અને ઉછળતા સુવાન સંગો અડાણો; શાત અને ઝોરવ ભર્યો
માલકસ; તીખાવીર જેવો હીડાલ; પ્રજુલ્લ અને ઉત્સાહ મેરક બહાર,

કાષ્ઠવાર નવેલી નવોદા સમી ચંચલ દેખાતી તો કાષ્ઠવાર ધીરા ડગલાં ભરતી ભક્તોનીની ભેરવી; સોળે શ્રંગાર સજેલી નખરાળી કાંખોજી; કરણા ડખી અશ્રુભીની નીલાગરી; અને એવા બધાય રાગો અને ગાગીણીઓ નોખા નોખા સ્વર-કાવ્યો જ છે ને !

આ થોડા આ દુઝાણમાં દર્શાવેલાં સ્વરચિત્રોથી આપ કલ્પી શકશો કે મનુષ્યની અતિ સૂક્ષ્મ અંતર ભિમ્બોને આત્માની પ્રવાહિત ભાવ લહરીઓને, આ સ્વર કાવ્યો-કેવી મૃતિમત રીતે ખડી કરે છે ? ભિમ્બોને મૃત સ્વરૂપ આપવું, ભાવનાઓને અભિવ્યક્ત કરવી એનું નામ જ ગગન-એનું નામ જ કલા

સ્વરભાસ અને રાગરસમાં ડૂબવું અને ખીજાને તરબોળવા એનું નામ જ સંગીત સંગીત-કલાનો એ જ જીવનધર્મ-ભાવનાના નિમજ્જ માં આત્મકથ અનુભવવું અને સત્યમ્ શિયમ્ સુન્દમ્ ને પામવું એ જ કલા માનવું ધ્યેય ! આટલું સમજવા પછી કલા કલા માટે કે કલા જીવન માટે એ પ્રશ્નના ઉકેલની જરૂર રહેશે ?

ગગન અને રાગિણીઓના આ દુઝા વિવેચનથી અને એના અદ્ય રસદર્શનથી એટલું તો સમજવા વિના નહિ જ રહે કે દ્વિ-દ્વી સંગીત એ વ્યક્તિમત વિકાસ હોવા છતાં એણે ભાવનાનું કેટલું વિશાળ વિશ્વ આવરી લીધું છે ! અને કેટલા રસ ! ઉઝાણ માંખા છે !

ભાગતીય સંગીતની એમા જ ત્રિશેષના છે. એમાં જ એનું આયત્વ છે. વિશ્વન સંગીતમા એટલા માટે જ એ ઉચ્ચ મસ્તકે ઊભી થકે છે. સર હેત્રી વુડ (Composer & Conductor B. B. C.) સી-ઓગ આલફ્રેડો કસેલ્લે (Principal, Royal, Accdnam of Music, Rome) ગ્રેટી પીય (Great Pianist) જેવા પાશ્ચાત્ય સંગીતજોએ એટલા જ માટે એને અગ્રાધ કહ્યું. અને એમાથી ગાતાના સંગીતને અગ્રગણવા ભારતીય સંગીતનાં થોડાં ગગનકણ મારી પામે માંખાં, મેગધ્યાં અને અપનાંખ્યાં તે એટલા જ માટે !

ગુજરાતના સરકારી વગેરે આ બધું ધ્યાનમાં લઈને પણ આ દેવી રિધાના ધારણુ ધાવનાની જરૂર છે. સરકારી વગેરે સમોધન

દૃષ્ટિથી પણ આ ક્ષેત્રને ખેડવું જોઈએ. મુંબઈ જેવી કોન્ઝરવેટિવ વિદ્યાપીઠ (Bombay University) સંસ્થામાં સંગીતનો પ્રવેશ કરાવવાને પ્રયાસો ચાલુ છે. અત્યાર સુધી સંગીતને મનરંજનનું જ સાધન માનવામાં આવ્યું છે, પરંતુ સંશોધકો પોતાના કાર્યમાં એવી કક્ષાએ પહોંચી જાય કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠને સંગીતને અપવાવવા માટે બાધ્ય થવું પડે અને અત્યાર સુધી ફક્ત સેવવા માટે પરતાવું પડે એટલું કાર્યક્ષેત્ર આ વિષયમાં વણરૂપસ્થું પડી રહ્યું છે.

બાપજી રાગોને રાગ અને રસની દૃષ્ટિએ જોયા, તે ઉપરાંત સ્વરોની અને રાગોની શરીર અને મન ઉપરની અસર પણ અવલોકવા જેવી છે. એવા માણુમેને હું જાણું છું—જેમને અમુક રાગ અતિ પ્રિય હોય છે તે અમુક રાગ અજાણામણા હોય છે. કરાંચીની જનતાના પરિચિત અને સેવાભાવે કલા અને કલાકારનું દાસત્વ સ્વીકારનાર શ્રી જગજીવનદાસ ગણુત્રા, માલકૌસ રાગથી એટલા ભડકે છે કે એ રાગ રાફ થતાં જ એ મહેશીલ છોડી નાસી જાય છે—ત્યારે બીજી બાજુ પરમ અધ્યેય પૂજ્યપાદ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીએ મારી પાસે શ્રમિત અવસ્થામાં હમેશાં જ માલકૌસ સાંભળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે અને મારે આ સ્વાનુભવ છે કે માલકૌસ સાંભળીને પોતાનો અઠવાડિયાઓનો ચાક એમણે ઉતાર્યો છે. ભોજનના રસનું જેમ રુચિરેચિત છે તેમ રાગ રાગિણીના આકર્ષણ સબધમાં પણ ભિન્ન રુચિ જણાઈ છે, અનુભવાઈ છે, અને એ સર્વનું કારણ તન અને મન પર થતા સ્વરોના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામો છે. કેટલાક રાગ વૃત્તિને ઉત્કેરે છે, કેટલાક શાંત રાખે છે, કેટલાક વિદ્યવલ્લ જનાવી મૂકે છે, કેટલાક ઠરુણા વહાવે છે. ત્યારે કેટલાક નિમ્ન ગિતન મેરે છે. કેટલાક રાગો અનુબ્યને વીર બનાવે છે ત્યારે કેટલાક માનવવૃત્તિમાં એણુતાનું પ્રિયન કરે છે. આ માત્ર કદાચ નથી—અનુભવસિદ્ધ સત્ય છે.

આ પરિણામોના નિરીક્ષણથી એક પ્રયોગ કરી જોવાની ઇચ્છા જાગી હતી—અને એ ઇચ્છાથી એક જ જાતના ગુલાબના છોડ પાસે જુદી જુદી અગાશીમાં જુદા જુદા રાગો ગાઈ એના પરિણામો તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો...અમંચક્રથી ખુલ્લું જોઈ શકાય અને

બળપૂર્વક સાંજિન કરી શકાય એવું એનું પરિણામ નથી અનુભવાયું છતાં એજી પરિણામ જોઈ શકાય અને અનુમાન આધી શક્યો કે શ્રી. જગદીશ ખોડના પ્રયોગાવયમાં લિન લિન્ન રાગોની અસરો વનસ્પતી પર શું પરિણામ લાવે છે એ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તો સંગીતના ક્ષેત્રમાં એક નૂતન અસોધનનો માર્ગ ખુલ્લો થાય. મને શ્રદ્ધા છે કે આ હકીકત સપ્રયોગ સંશોધન દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે

પૂર્વા રાગની મન્દ આલાપચારી નિદ્રાને નિમત્ર છે એવું એક મિત્રના તોફાની બાળકે મને શિખવ્યું. કોઈ પણ ઉપચારથી એ ઉઠતો નહીં અને લગભગ આખી રાત માતપિતાને સંતાપતો. સહજ ભાવે બાળકને જોઈમાં લઈ પૂર્વા આલાપવો શરૂ કર્યો અને બાળક ઊઠી ગયું ત્રણેક દિવસના પ્રયોગ પછી રાતના હા વાગે નિયમિતપણે બાળક ઊઠી જતું જોયું એ સમયે હેતુપૂર્વક પૂર્વા ગાયો હતો એમ નહોતું, સહેજ ગવાયો ને એનું પરિણામ જણાયું, ત્યાર પછી એ પ્રયોગની યથાર્થતા પુષ્ટ કરવા માટે દિવસે ખૂબ ઊઠીને આવેલા મારા બે ડોક્ટર મિત્રો પર એ પૂર્વાની આલાપચારી અજમાવી જોઈ. અનુભવના બળથી હું નિ સંકોચ કહી શકું છું કે માત્ર પૂર્વા રાગથી જ નહીં પણ મન્દ સપ્તકમાં મેળવેલા બે તણુરાની પહેલી તારો ગાન્ધાર અને નિપાદમાં મેળવવામાં આવે અને થોડો કાળ એ તણુરાજ માન સાભળે તો પણ આખો ધેરાધા વિના નહીં જ રહે. આ બધા પ્રયોગોને વધુ શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધનની સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવામાં આવે તો વિશ્વવ્યાપી નાદમાં કેટલી અપૂર્વ સકિત રહી છે અને જગતના કદ્યાલુઆથે એનો કેવો સદુપયોગ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ થાય

આટલા વિવેચન પછી આખ્યાન સમેટી લેવાની ઇચ્છા થાય છે, છતાં સંશોધકોને કેટલાક સકારાત્મકો કે તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવો રહી ન જાય એ ઇચ્છાથી આપણે ત્યાં રાત્ર અને ગણિણીના જે ચિત્રો, રૂપ અને ગંગા કદ્યાયા છે એને તપાસી જઈએ.

आरक्यर्णो धृत गौरयाष्टि चिरै सुधारेपुरुतः प्रचारः ।
वीरैर्धृतो वीरकपालमाला माली मतो मालव कौशिकोयम् ॥

આ મહાવક્રોષિ રાગને વીરરસ પ્રધાનગણી તેનો આરકત વણું કહ્યો છે, શાથી ? પૂજ્ય મધ્યમ શાંત ગભીર બાવ વ્યક્ત કરે છે, આજના માલકોંસમાં લાલ રંગના ક્યાં તરવો છે ?

ધીસંદરીલશિखरोशिखि पूच्छवत्सा मातंग मौक्तिक मनोहर
हारवल्ली ।

आकृष्य चन्दनंतरो-रुद्धगंम् यद्गन्ती सासावरी मलयमुज्ज्वल
नीलकान्ते ॥

મહાયાત્રલ નિવાસિની મયુરપૂરુષ વચ્ચે પરિધાના, ગજમૌકિતકને હાર ધારણ કરેલી તથા ચન્દનવૃક્ષને વળગેલા સર્પોનું આકર્ષણ કરનારી એથી એ સાસાવરીને ઉજ્જવલ નીલકાન્તા વણવી છે; ક્યા હેતુથી ?

गौरद्युति कुंकुमलिप्त देहातुमस्तनी चन्द्रमुखी मनोज्ञा ।
मर्तुस्मरन्ति विरहेण दूना भूपालो केऽयं रसशान्तियुक्तः ॥

જીપાલીનું આ વણું અને તેમાં વિરહ અને શાંત રસનો અકુદરતી સમન્વય કરીને કવિએ શો હેતુ સાધ્યો હશે ?

લેરવની બાયાં, કેલાસના શૃંગે વિકસિત કમલપત્રોથી મહેશની પૂજા કરતી લેરવીનું આ પ્રભાણે વણું છે. શો હેતુ સધાય છે એથી ?

स्फटिकरचितपीठे रम्य कैलासगुंगे

विकचकमलपत्रै रचयन्ति महेशम् ।

करधृत घनावाद्या पीतवर्णा यताक्षी

सुकविभीरीयमुक्ता भैरवी भैरव स्त्री ॥

આ બધાં વણુંનો કાવ્યાત્મક હોવા છતાં એની પાછળ જાણ શાસ્ત્રીય બાવના છે કે કેમ એ સંશોધન માગે છે. તેમજ ત્રીવા કે મદા, દિપ્તા કે રક્તિકા, રમ્યા કે રેદી. દયાવતી કે સદિપની, આલાપિની વા પ્રસારિણી, વગેરે શ્રુતિના નમો માત્ર આલંકારિક ગણવા કે અ-વચક માનવાં ? દિપ્તા, આયતા, કરુણા, મૃદુ, મધ્યા, વગેરે શ્રુતિની જાતિઓનો રસ અને ભાવ સાથે કંઈ સંબંધ છે કે નહીં એ બધું સમ્યક્પણે વિચારવાની-સંશોધવાની અને એના વારતવિક તરવો વીણી વીણીને પ્રકાશમાં મૂકવાની જરૂર છે.

સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગ છે જ એ આજે વિજ્ઞાને સ્પષ્ટ કયું છે. સૂર્યના સપ્તરંગી કિરણો સાથે સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગોનો સંબંધ છે અને એનો શરીરની સપ્ત ધાતુઓ સાથે પણ સંબંધ છે. એ બધું ધણું દૃષ્ટિમિન્દુથી ખેડવા જેવું છે મિ એડવર્ડ મેરીઓન નામની વ્યક્તિએ માર્કોટોન નામના ગ્રંથમાં સ્વર અને તેના રંગો વિષેની માહિતી પૂરી પાડી છે. કેમોપથી અથવા વર્ણોપચાર નામની ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં પણ રંગની પ્રાણી માત્રના જીવન પરની અસર સમજાવી છે અને રંગદ્વારા રોગ નિવારણ કાવાના માર્ગ સૂચવ્યા છે. આ સંબંધમાં વધુ સંશોધન કરવામાં આવે, કેમકે રંગ, ધનિક, અથવા આપણી યુનેવર્સિટી આ તરફ ધ્યાન આપે તો તેમની સદાય અને સહકારથી તેમ આધુનિક વિજ્ઞાનની સદાયથી વિધિપૂર્વક પ્રયોગ કરી જોવાય અને પ્રાણી માત્રના શરીરમાં રહેલી રક્ત વીર્યાદિ સપ્ત ધાતુઓ પર સપ્ત સ્વરોના મપ્ત રંગની કેવી અને કેટલી અસર થાય છે એ સિદ્ધ કરાય તો એ રીતે માનવ સમાજના આરોગ્ય માટે સ્વર ચિકિત્સા અને રંગ-ચિકિત્સા દ્વારા એક મહત્વનો ફાળો આપી શકાય અને એ રીતે એ સંશોધિત સિદ્ધિ આપણા આર્થિક સંગીતને વિશ્વમાં વન્દનીય સ્થાન અપાવે, સુશિક્ષિતો અને સુસરકારીઓ આ અપૂર્વ સંગીતની માત્રા પોતાના હાથમાં લે તો કેવળ રંગન કાર્ય અથવા તો મોજ શોખના સાધન માંજ ગુજાણ ગયેલું અને રંગન કરવાની રસાકસીમાં વિકૃત દશાને પામેલું આપણું સંગીત તેની વાસ્તવિક દિગ્વિ કક્ષાએ પહોંચે અને જન, મન અને આત્મા; વ્યક્તિ, સમાજ અને વિશ્વ મગધમધ, કલ્યાણકારી અને આનંદરૂપ બને

અત્રાં આ જવાબદારીના સ્થાને મહેને યુટ્યુ માટે આપનો તથા સમસ્ત ગુજરાતનો હાર્દિક ધન્યવાદ માનુ છું, એવ

હિરણ્ય ગર્ભ : સમવર્તતામે

મૂતસ્ય જાત : પતિરેક આસીન્

સદાઘાર પૃથિવીં ધામુતેમાં

કસ્મે દેવાય હવિષા વિધેમ

એ વૈદિક ગાદ્યગીત ગાઇને વિરમુ છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન : ઠરાંચી

નિબંધો

સાહિત્ય અને ભાષા વિભાગ

નરસિંહ પૂર્વેનું ગૂજરાતી સાહિત્ય

લેખક : ભોગીલાલ જ. સાંડસરા

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના સંશોધનનો આરંભ થયો તે અરસામા ભાષા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાંતિ સજ ધે જે મતમ ડનો કરામા આવ્યા હતા તે પૈકી અનેક પાછળથી અવિશ્વનીય હોવાનું જણાયું છે. પુરાતત્વસંશોધનનો વિષય જ પ્રાગતિક છે, એટલે વધુ સાધનસામગ્રી મળતાં જૂના મતનું રથાન, તે સાધનસામગ્રીને આધારે ઘડાયેલા નવા મતો લે એ તદ્દન કુદરતી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના રિપયમા ભણીતા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં અદારમી અને ઓગણીસમી સદીમા રથાપેના મતો આજે પાછળના ગણાય છે અને આજના મતો પણ હમેશાને માટે રિથર રહેશે કે કેમ એ કહી શકાય એનું નથી.

કેટલાક જૂના મતો.

ગૂજરાતી સાહિત્યની જાનતમા લગભગ હમણાં સુધી નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતના આદિ કવિ ગણામા આવતા હતા અને નરસિંહ મહેતા પૂર્વે ભાષામા સાહિત્યકૃતિઓનો અભાવ હતો. એવી કંઈક માન્યતા પ્રચલિત હતી. ગૂજરાતી સાહિત્યના આઘ સંશોધકો કવિ દલપતરામ તથા સદૃશત દરગોનિદ્દાસ કાટાવાળાની એવી માન્યતા હતી કે પાંચમો વર્ષ પૂર્વેથી માડી અષ્ટમા સુધીમા ગૂજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમા ઝાઝા ફેરફારો થયા નથી. શ્રી કાટાવાળાએ તો ૧૯૨૦મા ૭૬૬ સાહિત્ય પરિવહના પ્રમુખરથાનેથી આપેલા ભાવણમા પણ આ મતનો પુરસ્કાર કર્યો હતો.

પગ્નુ છેદના લગભગ ત્રણ દમકાઓમા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું જે સંગોપન થયું છે, જેનું લઠારોમા રહેતું અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂજરાતીનું જે સાહિત્ય બહાર આ-યુ છે તથા આ સર્વ નીચીન નિગતોના પ્રકાશમા લાખા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાન્તિ પરત્વે જે વિચારણાઓ તથા ચર્ચાઓ થઈ છે તે ઉપગ્રથી ઉદારોક્તા બનતે મતો અનિશ્ચયનીય પુરનાર થઈ ચૂક્યા છે ન-સિદ્ધ મહેતા પૂર્વેના, વગલગ તેરમા ચતુક જેટલા પ્રાચીન સંખ્યાખંધ જેન કાન્યા તથા ત કરતા મુકાનને અર્વાચીન છતા નરસિદ્ધ મહેતા કરતા પ્રાચીન એનાં કેદનાક જેનેતર કાવ્યો પશુ મળ્યા છે તે જોતા નરસિદ્ધ મહેતાને ગૂજરાતી ભાષાના આઘકનિનું પદ હવે આખી રાખાય તેમ નથી

ભાષાના સ્વરૂપ પરત્વે જે મત પ્રચલિત કરવામા આવ્યો હતો તે વિષે પણ એમ જ કહી શકાય નરસિદ્ધના જે કાવ્યો છપાયા છે તે તો સારી પેઠે સરકારાઈને અર્વાચીન ભાષામા જ પ્રકટ થયા છે નરસિદ્ધના તથા તેના સમકાલીન તથા પુરોગામી કવિઓ તથા લેખકોની પદરમા-સોળમા સૈકાની અથવા તેથી ચે જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો સંખ્યાખંધ મળી આવે છે,^૧ છતા આશ્ચર્યની વાત એ છે કે નરસિદ્ધના કોઈ પણ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત સત્તરમા ચતુકના ઉત્તરાધ પહેનાની મળતી નથી નરસિદ્ધના સમયની ભાષા અત્યારની ભાષાની સરખી જ હોનાનો મત અર્વાચીન-અને તે કારણે આછી વિશ્વનીય હાથપ્રતોના ઉત્થોગને કાગણે બધાયો હોય તો નવાઈ જેવું નથી પણ એ પછી જૂની હાથપ્રતોના સંશોધન પ્રત્યે સંશોધકોનું વધુ પ્રમાણમા ધ્યાન રોકાતા જણીતા સંસ્કૃત વિદ્વાન ડૉ જીનરે થાદના જેન લઠારમાથી પચનાભકૃત 'કાન્હડેપ્રગ-ધ'ની હાથપ્રત મેળવી તથા સદ્મત નવલગમે તે કાવ્ય 'ગૂજરાતી શાળાપત્ર'મા પ્રસિદ્ધ કર્યું કવિ નમંદાસકરે નમંદાસના ઉપોદ્ધાતમા તથા શાસ્ત્રી મંગલાય કાવતારે 'ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ'મા

૧ જુઓ કીશ્વર દયપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસમૂહની તથા હાનંસ ગૂજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની મુદ્રિત સૂચિઓ અને જેન ગૂજરાતી કવિઓ' ભા ૧

સંખ્યાબંધ પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ઉતારા આપીને પ્રાચીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટતર ખ્યાલ આપ્યો; સદ્ગત હરિલાલ હપંદરાય મુવને સ. ૧૪૫૦માં રચાયેલું 'મુખ્યાવબોધઐકિક' પ્રાપ્ત થતાં તત્કાલીન ભાષાનો એક અગત્યનો નમૂનો ઉપલબ્ધ થયો તથા નરસિંહના સમકાલીન કવિ ભાસણે કરેલ સંસ્કૃત 'કામ્બરી'ના ગૂજરાતી પદ્યાનુવાદની સત્તરમા શતકની આખરે લખાયેલી હાથપ્રત ઉપરથી, અગ્રેજ આદિકવિ ચોસરની ભાષા અને અર્વાચીન અગ્રેજી ભાષા વચ્ચે માત્રમ યોગે છે તેવો ભેદ નરસિંહના સમકાલીન ભાસણની ભાષા અને અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષા વચ્ચે હોવાનું જણાય છે.^૨

ત્યાર પછી તો ખાસ કરીને જંતોના હાથે લખાયેલું નરસિંહ મહેતા પૂવેનું ચોખ્ખું જૈન સાહિત્ય ખદાખ આબુ અને એમાંનું કેટલુંક પ્રકટ પણ થયું છે. મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગૂજરાતીનો અપભ્રંશ સાથેનો સંજ્ઞા દર્શાવનાર એ સાંકળ અને ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરતાં નરસિંહ પૂવેના આ સાહિત્યની જરા પણ અવગણના થઈ શકે એમ નથી. એ સાહિત્યનો બનતો પરિચય આપવાનો પ્રયાસ આ નિબંધમાં કયો છે.

નરસિંહ મહેતાનો સમય

આ વિષયમાં આગળ વધતા પહેલાં નરસિંહ મહેતાના સમય-નિર્ણયના પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચેલી ચર્ચાઓનું વિહંગાવલોકન કરી લેવાનું જરૂરી છે. નરસિંહ મહેતાના સમયનો કોયડો મહાકવિ કાલિદાસના સમયનિર્ણયના જટિલ પ્રશ્નની કષ્ટક યાદ આપે છે અને સામાન્ય અભ્યાસીને આરંભકાળમાં એ કોયડાના સ્વરૂપનો સંજોગપણ ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે.

'બૃહદ્ગણ્યકોદન'ના સુપાદક સદ્ગત હરિલાલ સૂર્યશંકર દેસાઈ વગેરે વૃધ્ધોએ નરસિંહ મહેતાનો જન્મકાળ સ. ૧૪૭૦ના અરસામાં રચાવેલ કયો દતો અને દારાપંથનો પ્રસંગ સ. ૧૫૧૨-

૨ જુઓ કવિશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસ મદની સૂચિ, પ્રવેશક, પૃ. ૭.

માં બન્યો હોવાનું બુની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંના ઉલ્લેખ પરથી મનાતું હતું, એટલે મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અનુમાને સં. ૧૫૦૦ પછી ગણવામાં આવતો હતો. ધણી ૫૫* સુધી આ મતને પ્રમાણુ-ભૂત ગણવામાં આવ્યો, પરંતુ સં. ૧૯૧૧માં શ્રી. આનંદશંકર દુવે 'વસન્ત'માં એક લેખ લખીને પહેલી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. ગોવર્ધનરામના લાપણુ પર ટીકા કરતાં નરસિંહનો સમય બદલવાનું પ્રથમવાર સૂચન કર્યું. આ પછી સં. ૧૯૮૨માં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય સમય સંબંધમાં 'ગૂજરાત' માસિકમાં તથા 'ગૂજરાતી સાહિત્ય અને ભક્તિ' નામના લેખમાં શંકા ઉઠાવી અને ત્યાર પછી આ વિષયમાં રસાકસીભરી ચર્ચા શરૂ થઈ. શ્રી. મુનશીની દલીલોનો જગાળ તે વખતે શ્રી અંબાલાલ જાનીએ 'કૌમુદી'માં અને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ 'પ્રસ્થાન'માં આપ્યો હતો. આ પછી સદ્ગત નરસિંહરાવે મુબઈ યુનિવર્સિટી તરફનાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં આ બંને પક્ષોની દલીલોની રજૂઆત કરી હતી પણ છેવટે તેમણે પણ શ્રી મુનશીનો મત સ્વીકાર્યો નહોતો ગૂજરાતી પ્રેસ તરફથી સં. ૧૯૮૭ માં બહાર પડેલ ત્રિકમદાસનાં કાવ્યોના પરિશિષ્ટમાં તેના સંપાદકો શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈ તથા શ્રી નયનસુખરાય મજમુદારે આ નિર્ણય ચર્ચા કરીને વૃદ્ધમાન્ય કાળનું સમયનં કર્યું હતું આ સર્વ ચર્ચાઓનો જગાળ શ્રી. મુનશીએ સં. ૧૯૮૬માં 'કૌમુદી'માં એક લાંબો લેખ લખીને તથા 'નગ્નૈયો ભક્ત હરિનો' એ તેમના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં આપ્યો છે

શ્રી મુનશી એવી કલ્પના કરે છે કે "બહારથી સદીમાં સં ૧૫૧૨ (હારાપણુ)નું ૫૫* કવિએએ સ્વીકાર્યું" હતું અને તેનું કારણ મહાવિકના હારમસજની દત્તકળા લાગે છે." તેમના મત પ્રમાણે, 'હારમાળા'ની રચનાનો સમય સં. ૧૬૭૫ થી ૧૭૦૦ નો ગણી શકાય સં. ૧૬૦૦માં નરસિંહની કૃતિ આખા ગૂજરાતમાં તથા ઉત્તર હિન્દમાં પ્રસારેલી હતી અને એ જ અરસામાં મહાવિકની સમકાલીનતાનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે, એમ તેઓ માને છે

આજના વિષયને નરસિંહના સમયની સદ્ગતિ યથાએ સાથે સંબંધ નથી, એટલે તે સંબંધી વિવેચનને અહીં અવકાશ નથી; પરંતુ ચૈતન્યના શિષ્ય ગોવિન્દદાસ કૃત 'કડછે' કે જેને શ્રી. મુનશી પોતાનો સાથી વધુ નિષ્ણાત્મક પુરાવો મળે છે તે બનાવટી હોવાનું હાકા મુચ્છિયમના હથુરેટર ડૉ. આર. સી. મજમુદારે સાપ્તાહિક 'અમૃત બજાર પત્રિકા'માં એક લેખ લખીને પુરનાર કરી બતાવ્યું છે.^૩ આમ શ્રી. મુનશીનો એક સાથી જન્મર પુરાવો નાપાયાદાર જણાયો છે. 'હારમાળા'માં પાછળથી પદોની પુષ્કળ ધાતુમેલ થઈ છે, પરંતુ મુદ્દે તે નરસિંહની કૃતિ જ નથી પણ એ આપુંએ પ્રકરણ પાછળના કવિઓએ ઉપજારી કાઢેલું છે એમ માની શકાય એવું નથી. 'હારમાળા'નો રચનાકાળ ફેરવતા મંડલિકની સમકક્ષીનતાનો આખો પ્રસંગ જ ઊંડી જવાની રિધતિ પેન્ થાય છે. 'હારમાળા'ની સં. ૧૬૭૫ની પ્રત મળી આવી છે તે ઉપરથી એ ગ્રંથ છે કે તેનો કર્તા વિશ્વનાથ જાની કે પ્રેમાનંદ નથી શ્રી. મુનશીના મત પ્રમાણે નરસિંહનો અવસાનકાળ સં. ૧૬૨૦ માનીએ તો આટલા દૂંધા માળામાં જાવી વિચિત્ર બનાવટ થાય એ અસંભવિત જણાય છે. એડી બનાવટ થાય અને એકમતે તે સ્વીકારાય એ પણ એટલું જ વિચિત્ર છે. 'હારમાળા'ની સેંકડો પ્રતિઓ એવી મળી આવે છે કે જેમાં સં. ૧૫૧૨ની સાલ મળે છે^૪ પદરમા શતકના અંતમાં અને સોળમા શતકના આરંભમાં નરસિંહ હયાત હતો, એવા સમ્યાગ્રધ ઉશ્વેષો, પુરતકો અને સિસાલેષોમાંથી મળે છે. એકંદરે નરસિંહ મહેતાના જ્ઞાનમાન્ય કાળને ફેરવે તેવાં કોઈ પ્રમાણો મળ્યા નથી અને શ્રી. મુનશી વગેરેનો પક્ષ એવાં પ્રમાણો ન મેળવી શકે ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાન્ય કાળને જ પ્રમાણભૂત ગણવામાં કંઈ હરકત નથી.

આમ નવસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિના આગ્રહકાળ માટે સ. ૧૫૦૦નું સીમાચિહ્ન નક્કી કરતાં, ગુજરાતી ભાષાના આરંભ કાળથી સ. ૧૫૦૦ સુધીના સાહિત્યની વિચારણા કરનાર આ નિમંધમા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન ગુજરાતીનો આરંભકાળ

એક સમય એવો હતો કે ત્યારે રાજપૂતાના, ગુજરાત અને મહાગાંધૂના મોટા ભાગમાં અપભ્રંશ નામથી ઓળખાતી થોડાક દેશ્ય દેરફારોનાળી ભાષા બોલાતી હતી. મુસનમાનોના આગમન પછી આ પ્રાન્તો વચ્ચેનો સપક ઓઠો થતાં તે તે પ્રાન્તની ભાષાઓની રચના ખિનવણી થતાં લાગી અને ગુજરાતી, મરાઠી ગજગ્યાની વગેરે ભાષાઓ અપભ્રંશમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ.

પાટણમાં વનગજની મૂર્તિના લેખની નીચે સ. ૮૦૦ ની સાબ છે, તે હિપરથી ગુજરાતી ભાષા એટલી પ્રાચીન છે, એવો એક મત રજૂ કરનામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એ લેખ તો આધુનિક છે એમ પાછળથી જણાયું છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના ‘સિધ્ધહેમ’ વ્યાકરણના આદ્યમાં અભ્યાસમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આપ્યું છે તેમાં મહાનાટ્ટો, માગધી શાસેની, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાઓની સાથે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ પણ આપ્યું છે, અને તત્કાલીન અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી સખ્યાનંધ અવતરણો આપ્યા છે. એ કાવ્યોની ભાષા પ્રાચીન ગુજરાતી સાથે અનેક રીતે મળતી આવે છે. દિ બા કેશનલાલ કુવે બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખરચનાથી આપેલા ભાષણમાં ગુજરાતીનું મૂળ હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સૂત્રો સુધી ખોળ્યું હતું અને પાછળથી પ્રાચીન ગુજરાતીનું વધુ સાહિત્ય મળી આવતાં તેમનો મત મને તદ્દન વાસ્તવિક હોવાનું જણાયું કે.

હેમચંદ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિક્રમના બારમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વિકાસ પામી હતી એટલે પ્રાચીન ગુજરાતીનો ઉદ્ભવમકાળ લગભગ એ જ નક્કી કરવામાં આવે તો તે કદાચ વધારે પડતું નથી. તેરમાશ્વદમાં શતકમાં તો ગુજરાતી રચ્ય રીતે સાહિત્યભાષાનું રચાન પામી ચૂકી હતી અને તે પૂર્વે કેટલાક કૈટાઓ થયાં તે

ખોલાતી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. સં ૮૩૫માં પ્રાકૃતમાં રચાયેલ દક્ષિણ્યાચિન્દસુરિકૃત 'કુવલયમાતા'માં નીચે પ્રમાણે એક ઉલ્લેખ મળે છે:—

ઘવલોણિયપુદ્ગે ધમ્મવરે સંધિવિગ્ગહે નિરૂણે ।

તડ રે મલ્લડે મળિરે મહ પેચ્છદ્દ ગુજ્જરે અવરે ॥

અર્થાત્ પછી ગુજ્જર લોકો જોયા. એ લોકો ધી અને માખચુથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધમપરાયણ, સંધિવિગ્ગમાં નિપુણ અને 'તડ કે લક્ષડે' એમ બોલનારા હોય છે.

સાદના પ્રદેશનો પશ્ચુ અત્યારે તો ગૂજરાતમાં સમાવેશ થાય છે, એ વિષે તેમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે—

ળહાઓલિત્તવિલિત્તે કવલીમંતે સુસોદિયનુગતે ।

'આદમ્હ ફાડે તુમ્હ મિત્તુ' મળિરે પેચ્છદ્દ લાડે ॥

અર્થાત્ પછી સાદના લોકોને જોયા. એ લોકો માયામાં સે થો પાડનારા, લેપન કરનારા, સુસોજિત શરીરવાળા અને 'આદમ્હ ફાડે તુમ્હ મિત્તુ' એમ બોલનારા હોય છે.

જો કે આ અવતરણો ઉપરથી કેાઇ દૂરસ્થ અનુમાનો ખેંચવાનું મુશ્કેલ છે, છતાં તે વખતના ગુજ્જરોની એક વિશિષ્ટ ખોલી હોવાનો ખ્યાલ આપેલુંને તે ઉપરથી થાય છે. જેસલમેરના લઢારમાથી સં. ૧૩૩૬માં રચાયેલો 'બાસસિક્ષા' નામે એક વ્યાકરણમન્થ મળેલો છે, ગૂજરાતી ઉપરથી સંસ્કૃત 'કાત્ર' વ્યાકરણનું જ્ઞાન થવા માટે તે લખાયેલો છે. આથી તે પૂર્વે આશરે એકબે સદી થયાં પ્રાચીનતમ ગૂજરાતી અથવા જોને 'પોસ્ટ-અપભ્રંશ' (Post-Apabhramśa) કહેવામા આવે છે તે ભાષાનું સ્વરૂપ સુરચિત થયું હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રાચીનતમ ગૂજરાતી સાહિત્ય

હેમચન્દ્રે અપભ્રંશ વ્યાકરણના નિયમોના ઉદાહરણ તરીકે મોટે ભાગે દસમા-અગિયારમા શતકમાં રચાયેલા પ્ર-ચોમાંથી અથવા તત્કાલીન લોકોકિતઓમાંથી પદો પણ ઉતાર્યાં હોવા જોઈએ. આથી હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની ઉપયોગિતા તત્કાલીન લોકભાષાના અભ્યાસની

દષ્ટિએ અદ્વિતીય છે. હેમચન્દ્રે અવતારેલાં પદોમાં મોટો ભાગ દુહાનો છે અને તેમાં ધણાખરા દુહા શૃંગારરસના છે, પણ તે ઉપરાંત ૧૮ વીર રસના, ૧૦ ઉપદેશમય, ૧૦ જૈનધાર્મિક, ૫ દત્તકથા-પુરાણને લગતા, ૧ કૃષ્ણ રાધા વિષે, ૬ જનિરાજ તથા વામન વિષે, ૧ રામ-ગવણ વિષે અને ૨ મહાભારતને લગતા છે. શૃંગારરસના દુહાઓ પૈકી બે તો મુજ વિષેના છે. માળવાનો પ્રસિદ્ધ વિદ્યાવિલાસી રાજા મુજ એમ આ પદોમાં વર્ણવાયેલ મુજ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

કવિત્વની દષ્ટિએ પણ હેમચન્દ્રે ઉતારેલાં પદો ઉત્કૃષ્ટ છે. ઉત્તમા અને સચોટ સંપદ્ધ્યનાની દષ્ટિએ સારામાં સારાં સંસ્કૃત પદોની બરાબરી કરે એવું કવિત્વ ધણાક પદોમાં નજરે પડે છે. પદ્યમાં અથવા મોળમાં સૈકામાં ચયેલા કેઈ અત્યંત જૈન લેખકે આ અ બ્રહ્મ દુહાઓ ઉપર ‘દોષકવૃત્તિ’ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે,^૫ તે પ્રસ્તુત અવતરણોની વિદ્વંધપ્રિયતાનો પુરાવો ગ્રંથ કરે છે. કેમકે અપ્રજ્ઞ જોવી ભાષાનાં કાવ્યો પર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખાવાનાં ઉદાહરણો. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત વિરલ છે અપ્રજ્ઞ ‘ભવિષ્યત્કથા’ અથવા ‘પચ્ચમીકથા’ના ઉપોદ્ધાતમાં ડૉ. ગુણે કહે છે તેમ, હેમચન્દ્રનું આ વ્યાકરણ “ગૂજગતી, હિન્દી, મગઠી ઇત્યાદિ દેશી ભાષાઓ મારે અતિશય ઉપયોગી અને મૌલિક છે, કારણ કે સર્વ પ્રાકૃત વ્યાકરણકાગેમાં જૈન ચંડે અપ્રજ્ઞ વિષે કંઈક કહ્યું છે અને પછી જૈન હેમાચાર્ય અપ્રજ્ઞ ભાષા વિષે બીજાઓ કરતા ધણી કાળજીથી તેમજ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને વધુ અભિપ્રાય તો એ છે કે તેણે તેનાં ઉદાહરણ તરીકે અપ્રજ્ઞ દુહા આપેલ છે આથી અપ્રજ્ઞ ભાષાના અભ્યાસની દષ્ટિએ હેમચન્દ્રનું સૌથી વધુ મહત્વ છે.”^૬

કુમારપાળના મરણ પછી નવ વર્ષે એટલે-કે સ. ૧૨૪૧માં બીજા એક જૈનાચાર્ય સોમપ્રભસૂર્યએ ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ નામના પ્રાકૃત ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં સંખ્યાબંધ અપ્રજ્ઞ

૫ પ્રસિદ્ધ : હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રંથમાળા.

૬ ‘ભવિષ્યત્કથા’ પર ડૉ. ગુણેની અગ્રેજ પ્રસ્તાવના.

પદો આંત્ર છે એ પૈકી કેટલાંક એજ સ્વરૂપે હેમચન્દ્રમા પણ માલૂમ પડે છે.

આમાં પ્રકીર્ણ અપભ્રંશ પદોની દૃષ્ટિએ જીજ્ઞે એક મહત્વનો મન્ય મેરુદ્ગાચાર્યકૃત 'અભ્યન્ત્રિન્તામણિ' છે. સં. ૧૩૬૧માં વડવાણમા તે રચાયેલો છે. આખો મન્ય સરકૃત ગદ્યમાં રચાયેલો છે, પણ વચ્ચે કવચિત્ અપભ્રંશ અને સરકૃત પદો પણ આવે છે. શ્રાવકો અને સાધુઓના મનોરંજન અને ઉપદેશ અર્થે જુની શ્રુત-પરંપરાને આધારે પારાશિક, ઐતિહાસિક અને અર્ધ-ઐતિહાસિક પુરુષોના ચરિત્રો તેમાં આપેલાં છે અને ગુજરાતનાં હિન્દુ રાજાઓના ઇતિહાસની બાબતમાં આ મન્ય સામાન્યતઃ પ્રમાણ્યૂત ગણાય છે. એમાં કુલ ૩૧ અપભ્રંશ પદો છે, જન તે વખતે લોકોમાં તે સારી પેઠે પ્રચલિત હોય એમ મન્યની સંકલનાના પ્રકાર ઉપરથી જણાય છે. માળવાના પ્રસિદ્ધ રાજા મુજને લગતા કરુણસર્પી ભરપૂર આઠ દુહાઓ તેમાં છે. વિક્રમાદિત્ય, લોજ, સિદ્ધરાજ અને કુમાર-પાળને લગતા દુહાઓ પણ તેમાં છે રા'ખેગાર મરણ્ય પામતાં ગણકદેવીએ કરેલા વિલાપના દુહાઓ ગૂજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં ઘુરી લોકો ગાય છે તથા લોકોમાં પણ પ્રચલિત છે તેનું મૂળ આપણે 'અભ્યન્ત્રિન્તામણિ' માં જોણી શકીએ છીએ દાખલા તરીકે:—

રાણ સઘ્યે ઘાળિયા જેસલુ વઙ્ગુડ સેઠિ ।

કાઠું વળિજહ માળિહુડ અમ્મીણા ગદ દેટિ ॥

અમારા ગદ હેઠ, કોણે તંણ તાણિયા,

સધરો મોટો શેઠ, બીજા વર્તાઉં વાણિયા.

પદં ગિરુઆ ગિરનાર કાઠ મણિ મચ્છરુ ઘરિડ ।

મારીતાં સજ્જાર યકુવિ સિદ્ધરુ ન દલિડ ॥

ગોઝારા ગિરનાર વળામણ વેરીને યથો,

મરતા રા'ખેગાર ખરડી ખાંશા નવ યથો.

વાઢી તો ઘઢવાળ વીસરતાં ન વીસરર ।

સોના સમા પરણ મોગાવાહ પદં મોગવીહ ॥

પાઠ શહેર વડાણ, ભાગેળ ભોગાવો વહે,
(આટવા દિ') ભોગવતો ખેગાર, (હવે) ભોગવ ભોગાવા ધણી

‘પ્રગ્નન્ધચિન્તામણિ’નાં પદો મુદ્રાગમે વધુ અર્વાચીન હોઈને મધ્યકાલીન ગુજરાતીની વધારે નજીક છે એ પદોને કારણે માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં પણ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ‘પ્રગ્નન્ધચિન્તામણિ’ ઉચ્ચ કોટિમાં મૂકાય છે.

આ ઉપરાંત રાજશેખરસુરિએ સં. ૧૪૦૫ માં સંસ્કૃતમાં ‘ચતુર્વિંશતિપ્રગ્નન્ધ’ અથવા ‘પ્રગ્નન્ધકોશ’ સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે, તેમાં પણ કનચિત્ તે વખતના અતિમ અપભ્રંશના પદો મળી આવે છે.

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે બારમી, તેરમી તથા ટ્રાદમી સદીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય સારી પેઠે ખીલેલું હતું. અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોને લગતાં કથાનકો, વાર્તાઓ અને દુહાઓ પણ લોકોમાં સારી પેઠે પ્રચલિત હતાં.*

હવે, નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યનું વિવચનાગ્રંથ અવલોકન કરવાનું માપ્ત થાય છે અને જે સાહિત્ય અભ્યારે મળી આવે છે તે કરતા અનેકગણુ જૂનકાગમો નાચ પામેલું હોવા છતાં એકંદરે ગુજરાતી ભાષા કે જે તે વખતે કેવળ બાલ્યાવસ્થામાં જ હતી તેનું સાહિત્ય તેની એ બાલ્યાવસ્થામાં પણ સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલું હતું. એની કલ્પના થઈ શકે છે

ઐતિહાસિક કાવ્યો

સાચી પ્રથમ ઐતિહાસિક કાવ્યો લઈએ ઐતિહાસિક પ્રસંગોને ધાર્મિક સ્વરૂપે જાગની રાખવાની રૂઝિ જોનોમા વિરોધ હતી એમ જણાય છે અને એ રૂઝિને પગિજીએ જ મુજબનના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારા અનેક સંસ્કૃત પ્રગ્નન્ધાત્મક ગ્રંથો અને પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો મળી આવે છે.

૭ જુઓ આ લેખકનું ‘પ્રગ્નન્ધચિન્તામણિ’નું અવલોકન, ‘સુદ્ધિપ્રકાશ’, મે-જુન, ૧૯૩૫.

આવાં કાવ્યોમાં વિજયમેનસુરિકૃત 'રેવંતગિરિ રાસ' સાથી પ્રાચીન છે. એ રાસમાં ચાર કડવાં છે અને દરેકમાં અનુક્રમે ૨૦, ૧૦ ૨૨ અને ૨૦ કડીઓ છે. વનરાગના શ્રીમાળી મંત્રી જાંબના વંશજ સગ્ગનને સિદ્ધરાજે મોરકનો દંડનાયક નીમ્યો હતો. આ સગ્ગને સોરઠની જાપજ ખચીને ગિરનાર ઉપરનાં લાકડાનાં જૂનાં મહેરાસરોનો ઉદ્ધાર કરીને નવું પાકું મંદિર સ. ૧૧૮૫માં બાંધાવ્યું હતું. પ્રસ્તુત રાસ આ જનાવને રસમય લાપામાં વણ્યું છે. આ રાસ સ. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલો હોવાનું અનુમાન થાય છે. પ્રાકૃત 'રેવંતકલ્પ'માં પણ આજ પ્રસંગનું વર્ણન કરેલું છે.

આ પછી સ. ૧૨૬૩ માં પ્રચલિતકસુરિએ અથવા તેમના કાઈ શિષ્યે 'કમ્પૂતી રાસ' ૧૦ રચ્યો છે. કમ્પૂતી એ આણુ પાસેનું એક ગામ છે. આ કાવ્યમાંથી કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતો તથા ઉપયોગી સવતો મળી આવે છે.

સ. ૧૩૭૧માં અંબદેવસુરિએ 'સમરા રાસ' ૧૨ રચ્યો છે. આ રાસના નાયક મંત્રી સમરસિંહને અલાઉદ્દીન ખીલજના સેનાપતિ અલખાને તેલગણનો સૂબો જનાવ્યો હતો, અને આ ગાસ પણ તેજ વર્ષમાં રચાયેલો હોઈ વિશ્વાસપાત્ર દર્શકતો પૂરી પાડે છે. આ સમરસિંહમાં કવિત્વશક્તિ હતી અને તેણે બખેલાં કેટલાંક સ્તવનો મળી આવે છે. શત્રુંજયના જીર્ણોધારની પ્રસસ્તિ અર્થે આ સુરિએ સરકૃતમાં 'નાભિનદનોધારપ્રબંધ' લખ્યો છે. ૧૨

આ પછી મંડળિક નામે એક કવિએ રચેલ 'પેથક રાસ' ૧૩ મળી આવે છે. પાટણ પાસેના સડેર ગામના વતની સધપતિ પેથકનાં

૮ મુદ્રિત : 'પ્રાચીનગુજરાતકાવ્યસંગ્રહ' (ગા. ઓ. સી.).

૯ મુદ્રિત. એજન પરિશિષ્ટ ૫.

૧૦ મુદ્રિત. એજન

૧૧ મુદ્રિત : એજન.

૧૨ સ. પકિત ભગવાનદાસ દરખમદ; ઉપરાંત જુઓ પ. લાલચંદ ગાધીનો લેખ "શ્રી શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ," ('જૈનયુગ', વર્ષ ૧, પૃ ૧૦૨, ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩).

૧૩ મુદ્રિત : આ. ઝ. કા. સં.

સત્કૃત્યોનું તેમાં વર્ણન છે કેટલાક અનુષંગી પ્રમાણે ઉપરથી^{૧૪} આ રાસ સ ૧૩૬૦ પછી રચાયો હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે આ ગસમા સખ્યાબધ સહેરો તથા ગામોના નામ આવતા હોઈ ભૂગોળની દૃષ્ટિએ પણ તે ઉપયોગી છે ‘દીપ્તના,’ ‘આગત્વા,’ ‘મડિયલે,’ ‘કાપલે,’ ‘દુવિયલે,’ ‘તમ્હચિ’ વગેરે મરાઠી મિશ્રિત પ્રયોગો ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્રના તે વખતના ભાષાસંપર્કનું સ્પષ્ટ કરે છે

સ ૧૪૫૪ લગભગ એક જોનેતર કાવ્ય આવે છે એ કાવ્ય તે ઇડરના રાવ રણુમલના પુરોહિત શ્રીધરવ્યાસકૃત ‘રણુમલજી’^{૧૫} અમદાવાદના સુલતાનની સવારીને રણુમલને કેની રીતે પાછી દફાની એનું અત્યંત જુરસાદાર અને રસિક વર્ણન તેમાં છે કવિએ સિદ્ધવિલોકિત, જુજગી, સાહસી, મરહટ્ટા, દુમીના, છપ્પવ વગેરે સખ્યાબધ જોનો પ્રયોગ કર્યો છે કાવ્યોનો મોટો ભાગ આગળી ‘અવહત્ય’ ભાષામાં છે, પણ માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં પણ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યના નમૂના તરીકે પણ તેનું મહત્ત્વ ધણું વધારે છે. આ કાવ્યના સપાદક દિ બા કેસરનાથ દુરના શબ્દોમાં કહીએ તો “રાયોડ વીર(રણુમલ)ના રચાનર અને જગમ રમાગક રણુમલ મોઢી અને રણુમલ જીદ ગડ ઉપરની એકક તો રણુમલનું જ રમગણ આપશે, શ્રીધરનો પવાડો તો રાણાને અને કવિને ઉભયને ચિરજીવ ગાખશે. ‘રણુમલજી’ના જોડાનું વીરરસનું ખડકાનું ગૂજરાતીમાં છે નહિ”^{૧૬} આજ શ્રીધર વ્યાસે ‘સમસતી’, તથા ‘કવિતલામવત’ પણ વિવિધ જોડોમાં લખ્યા છે

‘રણુમલજી’ની સાથે ‘કાન્હડોપ્રગન’નો ઉલ્લેખ કરવો પણ ઉચિત જણાશે ‘કાન્હડોપ્રગન’નો કર્તા વધારે અર્વાચીન હોઈ નરસિંહનો સમકાલીન છે, પરંતુ શ્રીધર વ્યાસના નાનકડા ખડકાનું સાથે પદ્મનાભના ભાગા વી રસિક કાવ્યની, તેમજ આ

૧૪ મુનિમી પુણ્યવિજયજીનો લેખ ‘એક ઐતિહાસિક જોન પ્રસસ્તિ’ (‘પુરાતર’, પુ ૧, અક ૧) તથા આ લેખકનો લેખ ‘સડેર’ (‘સાગદા’, ફેબ્રુ ૧૯૩૭)

૧૫ મુદ્રિત : દિ બા દુવસપાદિત ‘પ્રાચીન મૂર્તર કાવ્ય’.

૧૬ એજન, પ્રસ્તાવના, ૪ ૯

બંને ઉત્તમ કવિઓની લેખનશૈલીની સરખામણી રસમય, યદ્યપડે તેવી છે.

આ ઉપરાંત સં. ૧૪૮૪માં હીરાનંદસરિએ 'વરગુપાલ-તેજપાલ રાસ' રચ્યો છે, ૧૭ તેમાંથી ગૂજરાતના વીર મંત્રીઓ વરગુપાલ તથા તેજપાલ વિશે કેટલીક હકીકતો મળી આવે છે.

વાર્તાઓ-કથાનકો

વાર્તાઓ-કથાનકોનું સાહિત્ય પણ આ સમય દરમ્યાન હીઠ મળી આવે છે. સં. ૧૩૨૫ના જરસામાં રત્નસિંહમરિના શિષ્યે 'ઉપદેશ-માસા'નાં કથાનકો ૮૧ છંપયમાં ગૂંચ્યાં છે અને તેને 'ઉવએસમાલ-કદાહુય છંપય' ૧૮ એવું નામ આપ્યું છે. સં. ૧૪૧૧માં વિજયભદ્રકૃત 'હંસરાજ-વત્સરાજ-ઓપાઈ' ૧૯ આવે છે. જૈનેતર અસાધિતે પણ 'હંસવત્સયા' લખી છે, તેનો સમય પણ પંદરમા શતકના અંતમાં કદાચ છે; કેમકે સં. ૧૫૧૩માં લખાયેલી તેની હસ્તલિખિત પ્રત જાણવામાં આવી છે.^{૧૦} વિજયભદ્ર તથા આસાધિતનાં આ કથાનકો આપણા પ્રાચીન લોકવાર્તા સાહિત્યના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય તેવાં છે. સ. ૧૬૭૩માં ખંભાતના કવિ શિવદાસે 'હંસાવલી'ની વાર્તા લખી છે, તેની સાથે આ વાર્તાઓ સરખાવવા જેવી છે. શિવદાસના કાવ્યમાં કેટલેક સ્થળે જૈન ધર્મના અસર જણાય છે તે પૂર્વેની જૈન કૃતિઓને કારણે હોઈ શકે.

જૈનેતર કવિ બીમકૃત 'સમયવત્સવરિત્ર'ની સ. ૧૪૮૮માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં છે.^{૧૧}

૧૭. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ. ૪૮૭.

૧૮. મુદ્રિત: 'પ્રા. ગૂ. કા. સં.'

૧૯. 'જૈન ગૂજર કાવ્યો', ભાગ ૧, પૃ. ૧૫

૨૦. એજન, પૃ. ૪૭. આ કાવ્યના અંતરંગના અવલોકન પછી શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી તેનો કર્તા જૈન નહીં પણ જૈનેતર હોવાના નિષ્કર્ષપર આગા છે.

૨૧. આ ઉપરાંત પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં તેવી બીજી એ તથા પાટણમાં સાગરના ઉપાશ્રયના ભાગમાં એક હસ્તલિખિત પ્રત છે.

એ પ્રત ધણી અશુભ છે, તેથી કાનનો રચનાકાળ અનુમાને પંદરમા શતકના અધવય સુધી લઈ જઈ શકાય. આ 'સંઘ્ય પત્તયરિત્ર' તેજ સદેવંત-સાવણીગાની વાર્તા સંસ્કૃતમાં રત્નશેખર-ગણિનું 'સંઘ્યપત્તયરિત્ર' મળી આવી છે. પાછળથી સખ્યાબધ જોન લેખકોનાં ગદ્યપદ લખાણો આ વિષયપર મળે છે જો કે આપારે બજારમાં વેચાતી સદેવંત-સાવણીગાની વાર્તામાં અને આ કથાનકોના પરતુમાં મોટો તફાવત છે. બીમની કૃતિ આશરે છસો કડીની છે. એણે શૃંગાર અને અદ્ભુત રસના પ્રસંગો અત્યુત્તમ રીતે વર્ણવ્યા છે; અને એક દરે તેના જોડાનું કથાનક પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં મળવું મુશ્કેલ છે. ૨૨

પછી સ. ૧૪૮૫માં હીરાનંદસરિએ રચેલ 'વિદ્યાવિલાસ-પવાડો' ૨૩ પણ એક ઉપયોગી કાવ્ય છે. સ. ૧૪૮૪માં તેણે રચેલો 'વરતુપાલ તેજપાલ-રાસ' મળી આવે છે. શામળભટ્ટ કૃત 'વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા'નું મૂળ આપણે હીરાનંદસરિના પવાડામાં શોધી શકીએ છીએ. પવાડામાં વર્ણવાયેલ વરતુ સ. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલ વિનયચદ્રકૃત 'મહલીનાથ-મહાભાવ્ય'માં ૨૦૩ શ્લોકોના આડકથા રૂપે મળી આવે છે. ૨૦૩ શ્લોકની આ આખ્યાયિકા ૨૦૦૦ કડીના શામળભટ્ટના કાવ્યના રૂપમાં ૩ની રીતે આવી જાય છે તે નોંધવા જેવું છે. મૂળ કથામાં વિદ્યાવિલાસ પુરૂષનું નામ છે, જ્યારે શામળભટ્ટના કાવ્યમાં તે રાજકુમારી વિદ્યાવિલાસિનીમાં ફેરવાઈ જાય છે. સં ૧૭૨૩માં સુરતના લઘુ અને સુખ નામે એ વણિક ભાઈઓએ વિનયચદ્રની વાર્તા લખી છે, તે સાથે શામળભટ્ટનું ધણું સામ્ય છે અને કેટલેક સ્થળે તો બન્ને કાવ્યોમાં સખ્યાબધ

૨૨. આ સખ્યમાં વધુ માટે જુઓ: અગિયારમા સાહિત્ય સંમેલનમાં આ લેખકનો લેખ 'આપણું લોકવાર્તા વિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય : એક તુલનાત્મક દષ્ટિ.'

૨૩ બીજાં સખ્યાબધ પ્રાચીન કાવ્યોની સાથે આ ગસ પણ સંપાદિત થઈને 'ગૂજરંતસાવલી' એ સંગ્રહમાં ગા એા સી. તરફથી પ્રકટ થનાર છે (સંપાદકો:-શ્રી બળવતરાય દાકર, શ્રી. મધુમુદન મોદી અને શ્રી એદનલાલ દેસાઈ).

પદ્ધતિઓ એક સરખી છે. મધ્યકાલના સંખ્યાગ્રંથો જેન કવિઓએ પણ આ વિષયપર કલમ ચલાવી છે. ૨૨

સ. ૧૪૧૫માં જિનોમમસૂરિનો 'ત્રિકમયરિત' ૨૫ અને સં. ૧૪૯૯માં સાધુકીર્તિનો 'વિક્રમયરિતકુમારસ' ૨૬ મળે છે. સં. ૧૬૧૬માં જેનેતર મધુસૂદને 'વિક્રમયરિત-દ્વંસાવની' ની વાર્તા ૨૭ લખી છે તે સાથે સાધુકીર્તિનાં કાવ્યનું કેટલુંક સામ્ય છે.

એકંદરે નરસિંહના કાવ્યકળા પૂર્વેના આ યુગમાં લોકવાર્તાને લગતું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે અને આપણી લોકવાર્તાઓના પદ્ધતિસર અને તુલનાત્મક અભ્યાસમાં તે સારી રહે ઉપયોગી થાય તેમ છે.

પુરાણકથાને લગતાં કાવ્યો

જેન પુરાણકથાનાં કાવ્યો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં સં ૧૨૪૧માં રચાયેલો શાલિભદ્રસૂરિકૃત 'ભરનેશ્વર-બાહુબલિ-રાસ' ૨૮ સર્વથી પ્રથમ પ્ધ્યાન એએ છે. ગૂજરાતી બાળાના ઉદ્દગમકાળને તેરમાં શતક સુધી લઈ જવામાં તે સદાયખૂન થાય છે. આ પછીના સ. ૧૨૬૬માં ધર્મકૃત 'જંબૂસ્વામી-ચરિત', ૨૯ સ. ૧૩૨૫ આસપાસમાં વિનય-ચક્રકૃત 'નેમિનાથચતુષ્પદિકા', ૩૦ સં. ૧૩૯૦ આસપાસમાં જિન-પદ્મસૂરિકૃત 'રથુલિભદ્ર-કામ', ૩૧ સં. ૧૪૦૫ લગભગ મલધારી રાજશેખરસૂરિકૃત 'નેમિનાથ કામ', ૩૨ સં ૧૪૩ માં અજ્ઞાનકવિ-

૨૪. 'વિદ્યાવિલાસિની' ના વસ્તુના પૃથક્કરણ માટે જુઓ દિ. ૨૨ માં ઉલ્લેખ કરેલ લેખ.

૨૫ 'જેન ગૂજર કવિઓ', ભા. ૧, પૃ ૧૭

૨૬. દસ્તાવિખિત પ્રત બી રામકાલ મોદી પાસે છે.

૨૭. મુદ્રિત : કામ'સ ગૂજરાતી સભા તરફથી.

૨૮ 'જેન ગૂજર કવિઓ', ભાગ ૧, પૃ. ૧.

૨૯. મુદ્રિત : 'પ્રા. ગૂ. ૩૩ સ. '.

૩૦. મુદ્રિત : એજન. આ કાવ્યનું વર્ણન બારમાસ રૂપે છે. ગૂજ-રાતીમાં બારમાસીનું આ સૌથી પ્રાચીન કાવ્ય છે.

૩૧. મુદ્રિત : એજન

૩૨. મુદ્રિત : એજન

કૃત 'જંજુરવામી-ફાગ', ૨૩ પદરમા ચતકના અંતમાં પ્રસિદ્ધ સોમસુન્દરસુરિકૃત 'નેમિનાથ-તાસ-નરાર-ફાગ' ૨૪ તથા અનુમાને આજ અરસામાં થઈ ગયેલા ગણવામાં આવતા સર્વાનન્દસુરિકૃત 'મંગલ-કમલ-ચોપાઈ' ૨૫ છતાં આ યુગનાં મુખ્ય કાવ્યો છે. આ ઉપરાંત પણ જૈનોનાં નાનાં મોટાં કાવ્યોં ઘણાં કાવ્યો છે, પણ તે સર્વ વિસ્તારભયથી અત્રે નોંધી શકાય તેમ નથી ૨૬

આમાં 'ફાગ' સરખાણાં કાવ્યો થોડીક નોંધ માગી લે છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો હૃદયવિધ્, ઝડઝમક અને અલંકારયુક્ત ભાષાથી ભરપૂર હોય છે. એમાં જંજુરવામી કે નેમિનાથ જેવાં પૌરણિક પાત્રોને અનલક્ષીને ઉદ્દીપક સુંગરરસનું વર્ણન કરેલું હોય છે, પગ્તુ તેનો અત હંમેશાં શીલ અને સાત્વિકતાના વિજયમાં અંત વિષયોપભોગના ત્યાગમો જ આવે છે જેન કવિઓએ લખેલી પ્રેમકથાઓમાં અંત આવાજ પ્રકારનો હોય છે. આ 'ફાગ'-કાવ્યો ચેત્ર માસમા ગવાતા હોય એમ અનુમાન થાય છે (સરખાવો હોળીના ફાગ) જિનપદ્યસુરિએ પોતાના 'રથુલિલદ્રફાગ' ની અંતિમ પંક્તિઓમાં લખ્યું છે કે—

ઘરતરગાઢિછ જિણપડમસુરિહિં કિડ ફાગુ રમેવડ ।

લેલા માઘઈ ચૈત્રમાસિ રંગિહિ માઘેવડ ॥

ઉત્તમ કવિત્વની દૃષ્ટિએ આ 'ફાગ'-કાવ્યો પ્રાચીન સાહિત્યમાં હંચુ રથાન લે તેવાં હોય છે.

આજ અરસામા એક જૈનેતર કવિકૃત પુરાણકથાને ભગતા એ કાવ્યો મળી આવે છે 'રથુલિલદ્ર' ના કર્તા શ્રીધરવ્યાસે 'કવિતભાગવત' ૨૭ તથા 'સપ્તશતી' અથવા 'દેવીકવિત' ૨૮

૩૩. મુદ્રિત : 'ગૂજરાતી' નો દીપોત્સવી અંક સં. ૧૯૮૮.

૩૪. મુદ્રિત : 'જૈન સ્વેતાશ્વર કોન્કર-સ હેરદ', ઓગસ્ટ ૧૯૧૭.

૩૫. 'જૈન ગૂજર કવિઓ', ભા ૧, પૃ ૩૫.

૩૬. એજન, પૃ ૧ થી ૩૬.

૨૭ આ કાવ્યની તુટક હાથ પ્રત રવ મણિલાલ વ્યાસને મળી હતી. ('પ્રાચીન ગૂજર કાવ્ય', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬.)

૩૮. આ કાવ્યના હાથપ્રતો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં તથા અમદાવાદમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે.

લખેલ છે. ‘કવિતલાગવત’માં લાગવતના રસમસ્કધનું છન્દોમય લાપાન્તર છે અને ‘સત્તચતી’માં ‘માકડેયપુરાણ’નાં દેવીચરિત્રો સંક્ષેપમાં વણ્યાં છે. ‘સત્તચતી’ એ એકનોનીસ કડીનું કાવ્ય છે. “આરંભે એક સાદું લવિકીર્ણિત સરૂતમા છે. તે પછી ચાર ધાત (ચોપાઈ) છે ત્યાર પછી બે આર્થો (ઉપગીતિ), ચાર રૂપક અને એક પૂરવણાકુ (દોહરો) મળી પરસ્પર યમકથી સાંકળી લીધેલી સાત સાત તૂકના મોળ ખડ આવે છે. છેવટે ચાર છપ્પ મૂક્યા છે, ૩૯ આ કાવ્યની એક કરનાં વધુ હસ્તલિખિત પ્રતો મળતી હોઈ તે સારી રીતે સંશોધિત ધર્મપ્રકટ ધવાની જરૂર છે

ખીજી પછી એક નોંધપાત્ર પૌરાણિક કાવ્ય આ સમયમાં મળે છે આ કાવ્ય તે સાલિચરિત્ર ‘વિરાટપદ’^{૪૦}. ૬૦ લાપાના સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો સમય આશરે પદ્મમા શતકના અંતમાં મૂકીએ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે આખું એ અક્ષરમેળ પુત્રોમા રચાયેલું છે અને કવિતા તરીકે પણ કાવ્ય ઉત્તુ સ્થાન લે તેવું છે. ઓમધીસમા સૈકા પછીજ ગૂજરાતીમા અક્ષરમેળ પુત્રોની રચના શરૂ થઈ હતી, એવી એક જુની માન્યતાને આ કાવ્ય સચોટ જવાબરૂપ છે આજ કવિનું એક ‘પાંડવચરિત્ર’^{૪૧} પણ મળી આવે છે.

ધાર્મિક વિષયોને લગતાં કાવ્યો.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના કાવ્યોમા સ. ૧૩૨૭માં રચાયેલ ‘સમક્ષેત્રી-રાસ’^{૪૨} પદ્યરૂત ‘કુદામાતૃકા’,^{૪૩} સોલણરૂત ‘ચર્યારિકા’,^{૪૪} સં ૧૪૧ આસપાસ જ્યાનંદસરિરૂત ‘ક્ષેત્રપ્રકાશ-રાસ’,^{૪૫}

૩૯. ‘પ્રાચીન ગૂજર કાવ્ય’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬-૭.

૪૦ આ કાવ્ય ‘ગૂજરાસાચલિ’મા પ્રકટ મનાર છે શ્રી. મધુ-સૂન મોદીના સૌજન્યથી તેનો કેટલોક ભાગ વાંચવા મળ્યો હતો.

૪૧. શ્રી મોહનલાલ ॥ દેસાઈને આની હસ્તલિખિત પ્રત મળી હતી.

૪૨ મુદ્રિત - ‘પ્રા ગૂ કા સ.’

૪૩. મુદ્રિત - એજન.

૪૪. મુદ્રિત - એજન.

૪૫. ‘જૈન ગૂજર કવિઓ’, ભા ૧, પ ૧૩.

સં ૧૩૩૧ આસપાસ જગકુટુંબ 'સમ્યક્ત્વમાધ-ચોપાઈ', ૧૬૬ તથા અગ્રાતકવિ કૃત 'માતૃકા-ચોપાઈ'. મુખ્ય છે 'સપ્તક્ષેત્રો-રાસ'માં જિનમન્દિર, જિનપ્રતિમા, જ્ઞાન, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ અને સાત પુણ્યક્ષેત્રોની ઉપાસનાનું વર્ણન છે. પદ્યકૃત 'દુહામાતૃકા'માં બારાખડીનો પ્રત્યેક વર્ણુ લઈને ઉપર ઉપદેશ આપના દુહાઓ છે બાજુ કવિએ લખેલ 'શાલિભદ્ર'માં શાલિભદ્ર નામે મહા સમૃદ્ધિવાન શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુણનું વર્ણન વર્ણુ-માળાના પ્રત્યેક વર્ણુ લઈને કરેલ છે. જગકુટુંબ 'સમ્યક્ત્વમાધ-ચોપાઈ'માં પણ વર્ણુ-માળાનો દરેક અક્ષર લઈને સમ્યક્ત્વ એટલે કે સમ્યગ્દેશનનો નિષય ચર્ચ્યો છે, તથા 'માતૃકા-ચોપાઈ'માં પણ એજ પ્રકારે ધર્મોપદેશ કરવામાં આવેલો છે. સ. ૧૨૪૧માં 'ભરતેશ્વર-બાહુભલિ-રાસ' લખનાર શાલિભદ્રસૂરિના 'શુદ્ધિરાસ'માં સામાન્ય હિતોપદેશ કરવામાં આવેલો છે.

ચૌદમા શતકના અધવચમાં બીજા એ મહત્વના કાવ્યો મળે છે. સં. ૧૪૪૦માં દેવસુન્દરસુત્રિસિધ્ધકૃત 'કાકબંધી-ચોપાઈ', ૪૮ તથા સવત ૧૪૬૨ લગભગ વસિકૃત 'ચીદુગતિ-ચોપાઈ', ૬૮ પહેલાં કાવ્યમાં વર્ણુ-માળાનો દરેક અક્ષર લઈને ધર્મબોધ કરવામાં આવ્યો છે, અને બીજામાં અનેક પ્રકારની યોનિમાં ભટકતાં જીવને કેવાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે તથા એ દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય અરિદાંત અને ગુરુ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

જૈન કવિઓએ લખેલાં બીજા પણ કેટલાંક નાનાં કાવ્યો આ સમયમાં મળે છે.^{૫૦} તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર લખાયેયું જૈનેતર કવિનું એક પણ કાવ્ય આ સમયમાં મળતું નથી

૪૬ મુદ્રિત : 'પ્રા ગૂ કા. સ.'

૪૭ આ કાવ્યની દરેકલિખિત પ્રત પાટણમાં પ્ર કાન્તિવિજયજી મહારાજ પાસે મે જોઈ હતી

૪૮. 'જૈન ગૂજ'ર કવિઓ', ભા. ૧, પૃ. ૨૦-૨૧

૪૯. આ કાવ્ય 'ગૂજ'રસાવલિ'માં પ્રસિધ્ધ થનાર છે. ૨૫ મણિ-લાલ વ્યાસે આપેલા તેના પરિચય માટે જુઓ 'જ્ઞાન'સ ગુજરાતી સમા ત્રિમાસિક', પૃ. ૧, પૃ. ૨૮૨-૮૩

૫૦. 'જૈન ગૂજ'ર કવિઓ', ભા. ૧, પૃ. ૧ થી ૩૬.

પ્રકીર્ણ કાવ્યો

સ ૧૪૬૨ પછી જયશેખરસૂરિએ રચેલ 'ત્રિભુવન-દીપક પ્રમંથ' અથવા 'પ્રમોદયિન્તામણિ'ના ૫૨ ખાસ ઉલ્લેખ અને કરવેા જરૂરી છે. આ કાવ્ય એક સુન્દર રૂપક છે અને નિશ્ચય સામાન્ય ધગનતો પરમહસ નામનો રાજા મોહ નામના શત્રુ ઉપર ફેરી રીતે નિજા મેળવે છે, એનું તેમા વર્ણન છે. જો કે આ પૂર્વે પણ પ્રાચીન ગૂજરાતી તથા અપભ્રંશમા ટૂંકા રૂપકો મળી આવે છે, ૫૨ પગનું સાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન લઈ શકે એવું સુશિલરૂ રૂપક તો જયશેખરસૂરિનું જ પ્રથમ છે. સરકૃતમા કૃષ્ણ-મિત્રના પ્રસિધ્ધ 'પ્રમોદય-દ્રોહવ' ઉરાત બીજા સખ્યાબધ રૂપકાત્મક નાટકો છે. ૫૩ જયશેખરસૂરિએ પોતે પણ સ. ૧૪૬૨મા સરકૃત કાવ્યમા પ્રમોદયિન્તામણિ રચ્યું છે. ગૂજરાતીમા પણ ત્યાર પછી વાણિજ્યમૂલક અને પારશુરમમૂલક અનેક નાના-મોટા રૂપકો લખાયા છે, પણ તેમાનું કોઈ જયશેખરસૂરિના ઉક્ત કાવ્યની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. કાવ્યમા છદોનુ વૈવિધ્ય છે અને રસનિબ્ધિતિ અસાધારણ છે. દિ બા કેશવલાલ દ્રુન તે વિશે લખે છે, "આ એકજ ગૂજર કાવ્યથી જૈન કવિ પ્રથમ પકિતનો સાહિત્યકાર બને છે. કવિની પ્રતિભા વસ્તુની ગથણીમા પાત્રની યોજનામા અને રૂપકની ખિમવણીમા એક સરખી નિજમશાળી નીવડે છે. પ્રસ્તાવેનું વૈચિત્ર્ય અનેક રસની ખીલાનટને પોષે છે, અને કાવ્યનો વેગ તથા સવિધાનનું ચાતુર્ય વાચનારનું કોણુકે ઉવટ સુધી ટકાવી રાખે છે. .. જૈનેતર સાહિત્યની પેઠે જૈનસાહિત્ય ચક્રેચ્ચૌટે ગવાયુ હોત તો જયશેખર

૫૧ ૫ લાલચદ ગાધીએ આ કાવ્યનું પ્રથમ સંપાદન કયું હતું પચાસેક કડીઓ છોડી દઈને દી બા કેશવલાલે તે 'પ્રા. ગૂ. કા.'મા પ્રકટ કરેલ છે.

૫૨ ભવ્યચરિત', 'જન-પ્રજા-મોહરાગચોકિત' વગેરે જુઓ. આ લેખકે સંપાદિત કરેલ 'ભવ્યચરિત'ની પ્રસ્તાવના ('શ્રી ગૂ. સલા ત્રિમાસિક', પુ. ૧, ૪ ૧૪૫-૫૬)

૫૩ નાથ ૫૨ મુજબ

સુરિએ પણ ભાવણ અને પ્રેમાનંદ જેની પ્રસિધ્ધિ લોકમાં મેળવી હોત. ૧૫૮ ભાવાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ખૂબ મહત્વનું છે અને જુની ગૂઝરાતીના પ્રત્યેક અભ્યાસીને એનું પરિચીલન જરૂરી છે.

આ પછી અગ્રાતકવિ કૃત ઉન્માદક શુભાગ્નિકાવ્ય 'વસંત-વિલાસ' ૧૫૫ આવે છે. તેની દસ્તાવિજિત પ્રત સ. ૧૫૦૮ ની મળી આવે છે તે ઉપરથી તેનો રચનાકાળ પદરમાં થતકના અંતમાં ટોવાનું અનુમાન થાય છે. આ અરસામાં 'વસંતવિલાસ'ને મળતુ-એજ વિષય અને એવીજ ચાતુરીવાળુ-નતપિ' (૧) નામે કવિનું 'ફાગુ' ૧૫૬ કાવ્ય મળે છે. 'વસંતવિલાસ'માં સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂપના વસંતવિહાર અને વિયોગનું વર્ણન છે, ન્યારે આ બીજા કાવ્યમાં કૃષ્ણ અને તેની પટરાણીઓનો વિલાસ વર્ણવાયો છે. 'વસંતવિલાસ'ની કેટલીક પંક્તિઓ આ 'ફાગુ'ની પંક્તિઓ સાથે અદ્ભુત સામ્ય ધરાવે છે ૫૭ બંને કાવ્યનો વિષય, વર્ણનશૈલી અને અંતર્ધર્મ એક સરખાં છે, અને બંને કૃતિ કદાચિત એકજ વ્યક્તિની હોય એ સંભવિત લાગે છે. આ એ કાવ્યોના કતનિ એકજ માનવામાં આવે તો પછી 'વસંત-વિલાસ'નો લેખક જૈન હોવા વિષેનો પ્રશ્નજ ઉપરિથન થતો નથી. આને જ મળતુ એક ત્રીજુ કાવ્ય કોઈ અગ્રાત કવિ ગચિત 'અમૃત-ક્યોલા' ૧૫૮ નામનું છે. તેનો સમય પણ આશરે પદરમાં થતકના અંતમાં મૂકી શકાય એ કાવ્યમાં પણ હતાદાર ભાષામાં

૫૪. ભુઓ 'આ ગૂ કા.' ની પ્રતાવના, પૃ. ૩૨-૩૩

૫૫. મુદ્રિત : 'આ ગૂ કા.' દિ ખા. કેશવલાલ આ કાવ્યના કતનિ જૈનેતર માને છે. શ્રી. સારાભાઈ નવાબે તેના કર્તા જૈન છે એમ જતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ('ફાગુ સમા ત્રિમાસિક', પૃ ૧, પૃ. ૪૩૨-૪૭.)

૫૬. આ કાવ્યના પરિચય માટે ભુઓ 'ફા. ગૂ સમા ત્રિમાસિક', પૃ ૧, પૃ. ૪૩૨-૩૭.

૫૭. એજન, પૃ. ૪૩૩.

૫૮. હાથપ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં છે.

ફણુની લીલાઓનું વણુંન કરવામાં આવેલું છે. ‘મયનુષ્ઠન’ નામ બીજી એક સુંદર છદ્દોત્તમ કાવ્ય મળી આવે છે, તેમાં કામદેવનો મદિમા વણુંવેયો છે.

આજ અરસામાં રાનાચાવું નામના એક જૈન યતિએ પ્રસિદ્ધ મિલ્હણુકવિદ્ ‘મિલ્હણુપચાસિકા’ ૧૦ નો ચોપાઈમાં અનુવાદ કર્યો છે અને તે ઉપરથી સ્વકલ્પનાએ મિલ્હણુની પ્રેયસી શશિકાનો વિવાહ વણુંવતી ‘શશિકા-પચાસિકા’ ૧૧ રચના કરી છે. આ ‘શશિકા-પચાસિકા’ માં તો યમકસાકળી પણુ છે બનને કાવ્યો ઉચ્ચકોટીના છે પાછળથી સત્તરમા સંક્રામાં બીજા એક જૈન કવિ સારંગે પણુ ‘મિલ્હણુ-પચાસિકા’ નો અનુવાદ કરેલો છે. મિલ્હણુનું આ સરકૂન કાવ્ય ગૂજરાતમાં સારી પેઢે પ્રચલિત હતું. ગૂજરાતના જૂના સાહિત્યમાં શિક્ષક-શિષ્યાના પ્રેમની તથા સમસ્યા-પ્રેમણુની કથાની પરપરાની જે અસર જણાય છે તે મુખ્યત્વે ‘મિલ્હણુકાવ્ય’ ને આભારી છે સ ૧૭૦૬માં ‘રૂપસુંદર-કથા’ ૧૨ નામે એક વૃત્તમય વાર્તા રચાયેલી છે તેમાં રૂપા નામે રાજકુવરીના પોતાના શિક્ષક વિશ્વનાથના પુત્ર સુંદર ઉપરના પ્રેમનું વણુંન છે એમનો કેટલોક ભાગ તો ‘મિલ્હણુ કાવ્યના’ અનુવાદ જેવો લાગે છે અને સમય કાવ્યની કલ્પના ને ઉપરથીજ લીધેલી છે શામળ-ભટ્ટકૃત ‘મહનમોહના’ માં પણુ મેહનાનાં શિક્ષણુનો પ્રસ્તાવ, પડિનનું આરતુ વગેરે ભૂમિકા ‘મિલ્હણુકાવ્ય’ ને આભારી છે અને વીરસીંહકૃત ‘ઉપાહરણુ’, વીરચક્રકૃત ‘બલિરાગનનું આખ્યાન’, ‘કામાવતી’, કુશળનાભકૃત ‘માધાનલ’ શામળભટ્ટકૃત ‘પદ્માવતી’, ‘ભદ્રાભામિની’ એ સર્વમાં નજરે પડતી સમસ્યાઓમાં મિલ્હણુ-કાવ્યની અસર એક મા બીજી રીતે નજરે પડે છે.

અથ ય-ચો

ગદ્ય લખાણો પસુ પદ્યલખાણો જેટલા જૂના કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે જો કે ગદ્યસાહિત્ય એ પદ્યસાહિત્ય જેટલો વિકાસ પામેલું

૫૯ એજન

૧૦ મુદ્રિત : ‘સાહિત્ય’, ઓગસ્ટ ૧૯૩૨.

૧૧. મુદ્રિત : ‘ગૂજરાતી’ નો દીપોત્સવી અંક, સ ૧૯૮૪

૧૨ મુદ્રિત : શાવસ ગૂજરાતી સભા તરફથી,

નહોતું છતાં સાદી, સુંદર અને કેટલીકવાર અલંકારયુક્ત સૈવીમાં લખાયેલા ગદ્યના નમૂનાઓ મળે છે. સં. ૧૩૩૦માં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી ગદ્યમાં લખાયેલ 'આરાધના', ૧૨ સં. ૧૩૪૦માં લખાયેલા જણાતા તાડપત્રમાંથી 'અતિચાર', ૧૪ સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલી દ્વાયપ્રતમાંથી ગદ્ય મંત્ર 'સર્વતીર્થ' નમસ્કારસ્તવન', ૧૫ તથા અનુમાને એજ અરસાનું 'નવકારન્યાખ્યાન' ૧૬ સદ્ગત ચમન લાલ દલાયે મેળવેલ છે. સં. ૧૩૬૬માં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી 'અતિચાર' પણ તેમણે પ્રકટ કરેલ છે. ૧૭

આ પછીના સમયમાં 'બાલાવબોધ' નામથી ઓળખાતા સંખ્યાબંધ ગૂજરાતી ગદ્યગ્રંથો મળી આવે છે, અહીં 'બાલ' નો અર્થ 'અણુસમણ', 'અચાત' એવા કડવામાં આવેલો છે. જૈન સિધ્ધાન્તો આરંભે પ્રાકૃતમાં વ્યાખ્યા એ સંખ્યામાં એક શ્લોક છે કે—

બાલભોમન્દમૂર્છાણાં નૃણાં ચારિત્ર્યકાંક્ષિણાં ।

અનુપ્રદાર્યં તત્ત્વજ્ઞઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

એજ પ્રમાણે, ભુષિમાં બાલક એવાં સ્ત્રીપુરુષો માટે બાપામાં ઉતારવામાં આવેલા શાસ્ત્રગ્રંથોને 'બાલાવબોધ' નામ આપવામાં આવ્યું, એમ કહી શકાય

સં. ૧૪૧૧માં તરુણપ્રભવમુરિએ ગૂજરાતના પાટનગર અણુ-હિલગકમાં 'પદાવસ્થક-બાલાવબોધ'ની ૧૮ રચના કરી છે. પંદરમાં ચતુર્થના ઉત્તરાધમાં ચર્ચ મળેલા મહાન સાહિત્યકાર અને પ્રભાવક આચાર્ય સોમસુંદરમુરિએ સંખ્યાબંધ બાલાવબોધો લખ્યા છે—સંખ્યા બંધ શાસ્ત્રગ્રંથો ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે. તેમણે 'ઉપદેશમાલા'

૬૩. મુદ્રિત : 'પ્રાચીન ગુજરાત કાવ્ય સમ્રટ'.

૬૪. મુદ્રિત : એજન.

૬૫. મુદ્રિત : એજન.

૬૬. મુદ્રિત : એજન.

૬૭. મુદ્રિત : એજન.

૬૮. આમાંના કેટલાક કથાનકો માટે ભુજો શ્રી. ત્રિવિજયજી

સંપાદિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસદ્ભ' "

(સં. ૧૪૮૫)^{૬૯} હેમચંદ્રકૃત 'યોગશાસ્ત્ર',^{૭૦} 'પડાવચ્ચક', 'આરાધના-પતાકા', 'નવતત્ત્વ', નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત 'પૃથ્વીશતક' (સં. ૧૪૯૬), વગેરે પર બાલાવબોધ રચ્યા છે.^{૭૧} આ ઉપરાંત સં. ૧૪૯૧માં મુનિ સુન્દરસૂરિએ 'યોગશાસ્ત્ર-ચતુર્થપ્રકાશ' પર, એજ વર્ષમાં જિનસાગર-સૂરિએ 'પૃથ્વીશતક' પર, સં. ૧૪૯૭માં દયાસિંહગણીએ 'સમદણી' પર, સં. ૧૫૦૦માં હેમદસગણીએ 'નમસ્કાર-નવકાર' પર,^{૭૨} સં. ૧૫૦૧માં તેમણે જ 'પડાવચ્ચક' પર તથા એજ વર્ષમાં માણિક્ય-સુન્દરગણીએ મલધારી હેમચંદ્રકૃત 'ભવભાવનાસૂત્ર' પર બાલાવબોધ રચ્યા છે.^{૭૩} વિક્રમના પંદરમા શતકમાં પ્રચલિત ગૂજરાતી ભાષાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં સહાયભૂત ચર્ચાકે એ માટે એ સર્વનું પદ્ધતિસર સંપાદન અને પ્રકાશન થવાની જરૂર છે.

બાલાવબોધી ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ગદ્ય ગ્રંથો આ સમયમાં મળી આવે છે. સં. ૧૪૬૬માં લખાયેલ 'આવકમતાદિ-અતિચાર' શ્રી જિનવિજયચંદ્રએ પ્રકટ કરેલ છે^{૭૪} સ. ૧૪૭૮માં માણિક્યસુન્દરસૂરિએ રચેલ 'પૃથ્વીચંદ્રચન્નિ' અથવા 'વાગ્વિલાસ'^{૭૫} એ અસામાન્ય મહત્વનો ગ્રંથ છે. પાંચ ઉલ્લાસમાં તે લખાયેલો છે તે સામાન્ય ગદ્યમાં લખાયેલો નથી, પણ તેના નામ 'વાગ્વિલાસ' (વાણીનો-ખોલીનો વિલાસ) વડે સૂચવાય છે તેમ 'ખોલી'માં રચાયેલ છે. બ્લકંકારનાં, રૂપનાં, માત્રાનાં અને લયના બંધનથી મુક્ત હતા તેમાં લેવાતી છૂટ યોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય તે ખોલી. મધ્યકાલીન

૬૯. આમાંના કેટલાંક માટે જુઓ એજન.

૭૦. નોંધ ૬૯ મુજબ.

૭૧. શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ. ૪૮૬-૮૭.

૭૨. મુદ્રિત : શ્રી. જિનવિજયચંદ્ર સંપાદિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'.

૭૩. શ્રી મોહનલાલ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ. ૪૮૬-૮૭.

૭૪. 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'.

૭૫. મુદ્રિત : 'પ્રાચીન ગૂજર કાવ્ય સંગ્રહ' તથા 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'.

ગૂઝરતીમા 'સલાહુમાર' નામથી ઓળખાતો એક અન્ય મળી આવે છે તેમા સલા રજનાથે જુદી જુદી વસ્તુઓ અને વિચારોમા ખોની બદલ વળુનો મળી આવે છે જૂની ગૂઝરાતીના પદમય અન્યોમા કેટલેક સ્થળે 'ખોની નો ઉપયોગ થયેનો દેખાય છે ન્યશેખરસૂરિકૃત 'પ્રબોધચિન્તામણિ' નન્પતિકૃત 'પચદડ' વિ સિદ્ધકૃત 'ઉસદરણુ વગેરે કાવ્યોમા આ 'ખોલી' નો વપરાશ જાવામા આવે છે જૂના કવિઓ તથા ભાટચારણો વગેરેમા એવો ઉપયોગ એક યા બીજા સ્વરૂપે ચાલુ રહેનો છે દેહ ઓગણીસમી સદીમા શ્રી મણુપતરામ રાજનામે પણ એનો ઉપયોગ કરેલો છે માણિકનસુન્દરસુગ્રીની 'ખોની' નો એક નમૂનો જોઈએ—

હિવ તે કુમરી, ચડી યાવનભરી પગિવરી પરિકરિ, કીડા
ક ધ નનની પરિ ઇસિધ અવસરિ આવિઉ આઠાઠ ઈતરગુણિ
સખાઠ માટધર્મિલોઠ ધામતણુકિ નિરોઠ ઠાસિ ખાગી પણી
વીયાઇ માગી નિસ્તારઉ વર્ષામય, જે પ થીતણુકિ કાલ, નાઠઉ દુકાલ,
વણિધ વર્ષાકાનિ મધુન્ધવનિ મેઢ માજલ દુભિ ક્ષણણુ લય ભાજઇ
જાણે સુભિક્ષજૂપનિ આવના જાવડકા વાજઇ ચિદુ દિસિ બીજ
અનલસલ, પથી ધરભણી પ્રુનઇ, રિખરીત આકાશ ચદ્રસૂયં પ રિયાસ
રાતિ અધારી મનઇ તિમિરી ઉત્તરનઉ ડિનયણુ હાયજી મયણુ
દોસ થોર નાચઇ મો, સધર નરસઇ ધાગધર, પાણીતણુ અનાઢ
પમદનઇ, વાડિઉપરિ વલા વલઇ, નદી મહાપૂરિ આવઇ, પૃથ્વી પીઠ
ખાવઇ નાઠ મિસલય ગદગદઇ વલ્લીવિતાન લહનહમ, કુડુબી
લોક માયઇ મહાત્મા બદ્ધા પુરતક વાયઇ પનંત તઉ નીઝરણુ
નિજૂદઇ, ભરિયા સરાવર કૂ ધ ૭૬

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ અન્ય અત્યંત ઉપયોગી છે એનું જ નહ પણ તે સૂક્ષ્મ વળુ નોયુક્ત એક વિસ્તૃત વાર્તાઅન્ય હાવાને કારણે તરકાતીન સમાજસ્થાનને લગતી પણ કેલી ઉપયોગી માહિતી તમામી મળી આવે છે

■ ૧૪૪૪મા પાટણુમા આઠાણુ રાજકીર્તિમિત્રે લખેલ

‘ગણિતસાર’ ૭૭ એક અન્ય મળી આવે છે. તેમાં શ્રીધરાચાર્યના ‘ગણિતસાર’ પર તત્કાલીન ગૂજરાતી ભાષામાં વિવરણ છે. વિદ્યાર્થીઓને તત્કાલીન તોલ, માપ અને નાણાંનું જ્ઞાન કરાવવાના ઉદ્દેશથી તે લખાયેલ છેતા, તત્કાલીન ભાષાના સ્વરૂપ ઉપર પણ તે કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે.

નૂના સમયમાં સંસ્કૃતના પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીઓને ‘લઘુચાણક્ય’ અને ‘વૃદ્ધચાણક્ય’ નાતિશાસ્ત્રના શ્લોકો શીખવવામાં આવતા પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં જોતો તેમજ બ્રાહ્મણોના હાથે લખાયેલા તેના સંખ્યાબધ વિવરણો મળી આવે છે. સોળમાં શતકમાં લખાયેલું એક વિવરણ પાટણના બહારમાંની આશરે સત્તરમાં શતકમાં લખાયેલા એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ ઉપરથી મે પ્રકટ કરેલ છે ૭૮ આ પ્રકારના વિવરણોની પદ્ધતિમાં શતક જેટલી પ્રાચીન ગ્રંથો મળી આવે તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે.

વ્યાકરણના અન્યો

વ્યાકરણના પણ કેટલાક અન્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને ભાષાશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ તે સર્વ બીજી ઉપયોગી છે. એમાં સાથી પ્રાચીન ‘બાલશિક્ષા’ છે. ૭૯ સં ૧૩૩૬માં શ્રીમાલવશાસી ઠક્કર કુરસિંહના પુત્ર સંત્રામસિંહ તેની રચના કરેલી છે. ‘બાલાવબોધ’માં ‘બાલ’ નો જે અર્થ થાય તે અહીં પણ સમજવાનો છે. અહીં જે અર્થમાં ‘બાલ’ શબ્દ લેવામાં આવેલો છે તેજ અર્થમાં અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની સારસ્વતી પ્રકીર્ણના આરભમાં વાલર્ધીવૃદ્ધિસિદ્ધય એ વાક્યમાં ‘બાલ’ શબ્દ વપરાયેલો છે તે વખતની ગૂજરાતી ભાષા દ્વારા

૭૭. મુદ્રિત . બારમાં સાહિત્ય સમેલનમાં ‘મધ્યકાલીન ગૂજરાતનાં તોલ, માપ અને નાણાં વિષે કેટલીક માહિતી’, એ શિવકવાજો આ લેખકનો લેખ.

૭૮. ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’, મે-જૂન ૧૯૩૨.

૭૯ આ અન્યની યુગ હાથ ગ્રંથો જેસલગીરના ભંડારમાં છે અને તે ઉપરથી ઉતારાવેલી ગ્રંથ વડોદરામાં મુનિશ્રી હસવિજયજીના પુસ્તક સંગ્રહમાં છે. તે ઉપરથી ૫. લાલચંદ ગાધીએ ‘પુરાતત્ત્વ’, પૃ ૩, અક ૧, માં તેનો પરિચય કરાવેલો છે.

સરકૃત કાલત્રવ્યાકરણનું જ્ઞાન થવા માટે આ અન્ય લખાણેન છે સગાપ્રક્રમ, સધિપ્રક્રમ, સરસ્વપ્રક્રમ અને ત્યાદિપ્રક્રમ એ પ્રમાણે પ્રક્રમોમા આ અન્ય વહેંચાયેન છે. ગૂઝરતીના છેલ્લો દિવસ ગમન કણું વાધેનો પગજિત થયો અને મુરિવમોનું રાજ્ય અધપાયુ (સ ૧૩૬૦) તેનાથી વગલગ નીસ વપ' પૂવે-આગથી આસરે સાડા છમો વપ' પૂવે' ગૂઝરાતી ભાષાનું અરૂપ કેવા પ્રમાણનું હતું તે પણ આ અન્ય પ્રકાશ પાડે છે, જેના જૂદા જૂદા પ્રક્રમોમા સમગ્રદાયેના શબ્દો તે વખતની ભાષાના એક નાનકડા શબ્દકોશની ગજા સારે છે

આ પછી કુલમડનગણીનું 'મુધાવબોધઐત્તિક' ૧૦ આવે છે 'ઉમ્મિ' એટલે કે ભાષા, તેને લગતું અનુસાસન તે 'ઐત્તિક' એ પ્રમાણે ઐત્તિકનો અર્થ થઈ રહે 'મુધાવબોધઐત્તિક' અન્ય પણ સાધારણ અભ્યાસીને ગૂઝરાતી ભાષા વડે સમૂહનું જ્ઞાન થવા માટે લખાયેન છે સં. ૧૪૫૦મા તેની રચના થયેલી છે ગ્રામીન અને મધ્યમગ્રામીન ગૂઝરાતીના અભ્યાસમા આ અન્યનું ધ્યાન અત્યંત મહત્વનું છે સ ૧૪૫૦ આસપાસમા 'વદકાન્ક' ૮૧ નામે એક વ્યાખ્યાનો અન્ય વ્યાખ્યાનો છે આ ઉપરાંત સ ૧૪૮૪મા ખજાતમા શ્રીગોલ જ્ઞાનિના એક વ્યાખ્યાનો હાથે લખાયેન ધ્રુમિયમ્-ઐત્તિક'ની હાથપ્રત મને મળી હતી ૮૨ તે વખતની ભાષાદ્વારા સરકૃત શિખ વવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે

આદમા અને ૫૬મા શબ્દની ભાષાના નમૂનાઓ તર્કિકે આ સર્વ' અન્યો ધણા ઉપયોગી છે અને તત્કાલીન ભાષાના સામીપ અભ્યાસમા અનેક રીતે મદદગાર થાય તેમ છે

છન્દો, જુસ્તો, દેશીઓ વિગેરે

પ્રેમાન દના નામકેના કૃતિ વિષે શ્રવ નરસિંહગવે ત્યારે સદા ઉદાવેલી ત્યારે પોતાના પક્ષના સમર્થનમા તેમણે એવી એક દલીલ

૮૦. આની ગ્રામીન હાથપ્રત ગૂ વ મો ના સમદમા છે સદન દરિયાન દર્શદગાય પ્રવે તે પ્રમટ કરેલ છે

૮૧. આની મ ૧૪૮૫ તેમજ સ ૧૫૪૩મા લખ પેલી બે પ્રતેના પરિચય માટે જુઓ 'નરસિંહયુગના કવિઓ' ('૬૧ ગૂ સમ. ત્રેમ સિક', પૃ ૧.૫ ૨૭૭)

૨જી ફરેલી કે પ્રેમાનંદના કાળમાં ગૂજરાતમાં અક્ષરમેળ વૃત્તો અર્ચીની સાહિત્યના ઊગમકાળ પછી એટલે કે નર્મદાસંકર અને દલપતરામથી લખાવા માંડ્યા હતાં. ૧૯૦૬માં સ્વ નરસિંહરાવે ઉપરોક્ત નાટકોના કૃતૃત્વ વિષે શ્રદ્ધા હિંદાવી ત્યારે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની બાબતમાં અલ્પસાધની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. નરસિંહનું સમકાલીન સાહિત્ય પણ ધણા ઝાઝા પ્રમાણમાં બહાર આવ્યું હતું અને નરસિંહની પૂર્વેના તે બાગ્યે જ એક અથવા બે અથ ઉપલબ્ધ હતા. પાછળથી જૂની ગૂજરાતીનું જે વિપુલ સાહિત્ય બહાર આવ્યું છે તેને પરિણામે સ્વ. નરસિંહરાવેના ઉપરોક્ત મત નાપાયાદાર પુરવાર થયો છે. જૂની ગૂજરાતીના સખ્યાબલ અન્ધેમાં અક્ષરમેળ વૃત્તો મળી આવે છે અને એક કરતાં વધારે અન્ધે એવા મળી આવે છે કે જે સળંગ વૃત્તમધ્ય છે. આજ નિબંધમાં અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે શાલિસ્મરિતું 'નિરાટપદ' આખું એ શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચાયેલું છે. એકંદરે પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં થતો નહતો, પરંતુ તે અણુજાજતો પણ નહતો એ અત્યાર સુધી મળી આવેલાં સાધનો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

છંદોની બાબતમાં પણ એમ જ કહી શકાય. અનેક પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો છંદોબદ્ધ રચાયેલાં છે તેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. જૈન કવિઓના સાહિત્યમાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો પુષ્કળ છે. જમશેખરસ્મરિકૃત 'પ્રબોધચિન્તામણિ' છંદોના મનોરમ પ્રયોગનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. શ્રીધરબાસકૃત 'રણમલછંદ', 'કવિત-ભાગવત' અને 'સપ્તશતી'માં પણ છંદોની શુદ્ધિયુક્ત યોજના છે. ભીમકવિનું 'સદયવત્સવીર-ચરિત્ર' પણ સુંદર છંદોમાં છે. નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યમાં મુકાબલે દેશીઓ કરતાં છંદોનો પ્રચાર અધિક છે. એ પછી આરતે આન્તે દેશીનો પ્રચાર વધે છે અને છંદોનો પ્રચાર ઘટે છે, પણ છંદોનો પ્રયોગ કદી પણ વિરલ તો નથી જ બન્યો. દિ. બા.

૮૩. જુઓ સ. ૧૭૦૬માં સળંગ વૃત્તમધ્ય રચાયેલ 'રૂપસુંદરકથા'નો ઉપોદ્ધાત તથા સાતમી 'એરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ'માં મારો નિબંધ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના'.

કેશવજ્ઞાણ કહે છે તેમ, “પ્રાકૃત પાસેથી વારસામાં મળેલી છંદની ખૂંટ વધારીને અપભ્રંશે ગૂજરાતીને આપી. એને લીધે ગૂજરાતીનું પુરાતન સાહિત્ય છંદમાં રચાયું. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવું સાહસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયગ્રંથ ઉપગમ્યો. ચિરંતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછું ઉપલબ્ધ અને ઓઠેર પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગતકાળનું ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાં જ હોય છંદમાં ન હોય, એવી માન્યતા બાંધનાર પુરુષ અપભ્રંશે આપેલો વારસો જૂની ભાષા છે.....વળી, છંદનો કલામય ઉપયોગ આજકાલનો નથી-પણ કલા જોડેનો જુનો છે.....”૮૬

મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનો સુભાષિત છંદ દુહો આજે લગભગ અદૃશ્ય થયો છે. અપભ્રંશે વારસામાં આપેલા અનેક સુંદર છંદો પૈકી, સારસી, ધાત (ચોપાઈ), વસ્ત, મરહટ્ટા, કુમ્મીલા, હાંપમ વગેરે પણ આજ વિરલ બન્યા છે, પણ મધ્યકાલિન ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ એ છંદોમાં જ રચાયેલો છે એ જૂથવાનું નથી.

કવિ નાનાલાલે એકવાર કહેયું કે “ગૂજર સાહિત્યમાં કવિ પ્રિમાન દે ગૂજર જમિનાં જ ‘જતસંતાનો’-ગૂજરાતી રાગો જેવા કે માર, સામેરી, સામઘી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છંદથી ઉપયોગ કર્યો છે.”૮૫ આ કથન સર્વાંશે સાચું નથી; કારણ કે દેશીઓનો બહુ છંદથી ઉપયોગ માત્ર પ્રિમાનદે જ કર્યો છે એવું નથી; પૂર્વકાળના અનેક જૈન કવિઓએ પણ એનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. ‘દેશી’, ‘આલ’, ‘લલ્લ’, ‘રાહ’, ‘ભાસ’ એવાં નામોનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. સમયસુંદરે તો મારવાડ, ગૂજરાત, મિન્ધ, મેવાડ, દિલ્હી, વગેરે અનેક સ્થળોનાં ગીતો તથા દેશીઓ લઈતેની શ્રવમાં પોતાના ટાંગો બનાવી કુસંગતાથી રસને ખીલરી કાવ્યચાતુરી બનાવી છે.૮૬

૮૪. ‘પ્રાચીન ગૂજર કાવ્ય’, પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૬-૩૭

૮૫. ‘ગૂજરાતી કવિના અને સંગીત’ (‘વસત’, ફાગલ સં. ૧૯૬૦).

૮૬. દેશીઓ વિષે વધુ વિસ્તૃત દ્રષ્ટીકોનો માટે જુઓ ‘આનંદકાવ્ય મહોદધિ’, ઝા ૭ માં શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈનો લેખ ‘કવિવર સમયસુંદર’.

વિનયવિગ્ન્ય જેવાએ તો ■ સ્કૃતમાં પણ દેશીઓ ઉતારી છે ૮૭

નરસિંહ પૂવેન્ના સાહિત્યની વાત કરીએ તો અગાઉ જે વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે તે 'રેવંતગિરિરાસ', 'સમરાસ', 'પેયડરાસ' વગેરે દેશીબદ્ધ છે. સોમસુન્દરસૂરિ અને જયશેખર-સુરિના કાવ્યોનો પણ કેટલોક ભાગ દેશીમાં છે. નરસિંહ મહેતાના પ્રજ્ઞાતિપાને 'જુલણા' કહેવા કરતા 'જુલણાનો રાહ' કહેવાં એ વધારે ઉચિત છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં દેશીનો ઉપયોગ વિક્રમના તેનમા શનક જેટલા પ્રાચીન કાળ સુધી સર્જનર્થે શક્ય તેમ છે; તે મતાવે છે કે ગૂજરાતીમાં પોતાના 'વનસતાનો'નો વિકાસ સાધવાનો આરંભ ધણા જૂના સમયથી કર્યો હતો.

ભાવાનુ' સ્વરૂપ

તેરમા શતકનો અંતમાં અને ચૌદમા શતકનો આરંભમાં ભાષા અપભ્રંશના સંપર્કનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરીને શુદ્ધ ગૂજરાતી સ્વરૂપમાં આવવાને મંથી રહી હતી. પ્રથમા એકવચનમાં અકારાન્ત શબ્દોમાં અપભ્રંશકાળનો હ પ્રત્યય ધસાતો જતો હતો. અપભ્રંશકાળ । સપ્તમીને હ પ્રત્યય અકારાન્ત નામોમાં અન્તર્ગત દશામાં માલુમ પડે છે 'સુધાવજ્રોધઙ્ગીકૃતક' (સ. ૧૪૫૦) ની તથા માણિક્યસુન્દરસૂરિકૃત 'પૂર્વીચન્દ્રચરિત્ર' (સ. ૧૪૭૮) ની ભાષામાં પ્રથમા એકવચનના પ્રત્યયનો સંપર્ક લેખ નજરે પડે છે. ચૌદમી સદી આખી તથા પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધની ભાષાને શ્રી કેસવરામ સાલ્વી 'મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા' ૮૮ નામ આપે છે (૧) વતંમાન

૭. નમૂના તરીકે જુઓ—

નટરાગેણ ગીયતે । 'મહાવીર મેરો લાલન' પ દેશી ।

સયમવાહ્નમયકુસુમરસેરતિ સુરમયાનેજમખ્યવસાયં ।

ચેતનમુપલક્ષય કૃતલક્ષણ જ્ઞાનચરણ ગુણપર્યાયમ્ ॥

વદનમલકુરુ પાવનરસર્મ જિનચરિતં ગાયં ગાયં ।

સચિનપશાન્તિસુધારસમેન ચિરં નન્દ પાયં પાયં ॥

('જેન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', ૫ ૪૭).

૮૮ ગૂજરાતી પદ્યઅન્ધ 'મહાભારત', ભાગ ૨ જે, ઉપોદ્ધાત.

મળ્યા અન્હ, અન્હ, અન્હ અસયુક્ત (૨) ત્રીજા અને સાતમી વિભક્તિમાં અન્હ અસયુક્ત છતાં અભરાન્ત નામોમાં મનિ વગેરેમાં છે નમ અન્ત્ય અન્હ હુપ્ત થયે દ્વન્વ દ્વકાર અન્તર્ગત, (૩) નવ નાન્યતર ભક્તિના વિકારી રૂપોમાં અન્હ, અન્હ અસયુક્ત-તે વિશેષણ હોય ત્યારે તૃતીય-સપ્તમીનો દ્વિવિશેષને લાગતા તેને પણ લાગે, પરંતુ ત્યાં પણ અન્હ અસયુક્ત (૪) બીજા શબ્દોમાં પણ અન્હ-ન્હ, નહ-હ સિદ્ધ થઈસદ્ પછદ્-હ વગેરેમાં અન્હ અસયુક્ત, (૫) નારીભક્તિના મૂળ દીપ્ત ઈકારાન્ત તેમજ દ્વસ્વ ઈકારાન્ત શબ્દોનો અન્ત્ય દ્વકાર ગ્રામે લાગે દ્વસ્વ જ, (૬) આશાય' બીજા પુરુષ એકવચનમાં સયુક્ત દ્વ પણ બહુવચનમાં અન્હ અસયુક્ત-વગેરે આ ભૂમિકાના મુખ્ય લક્ષણો છે ૮૮

આમ છતાં કેટલીક મુમળને અર્વાચીન પ્રતોમાં મુમળને પ્રાચીન રૂપો મળી આવે છે સ ૧૪૫૦માં ગ્યારેત 'મુમ્બાવબોધઔકિતિક'માં પ્રથમા એકવચનમાં અત્યંત ઉનો અભાવ જણાય છે ત્યાર ૧૪૪૬માં લખાયેલ 'મહિતસાર'માં આ ઉની બહુલતા જણાય છે જેમ કે -

શિષુ મળીદ દેવાધિદેવ મહારકુ મહેશ્વર કિસુ જી પરમેશ્વર કેનાસશિયરમંદનુ પાર્યતીદ્વયચરમણુ વિશ્વનાથુ જિળે વિશ્વ નિવજાર્ધિત તસુ નમસ્કાર કરીત ચાલાવયોધનાથુ ચાલ મળીદ અજ્ઞાત તીદ અવયોધ જાણિયા તણદ અર્થિ આત્મીયયશોવધ્યર્થુ ત્રેયસકરણાર્થુ શ્રીધરાચાર્યુ ગણિતુ પ્રકૃદીદનુ ૮૯

એજ પ્રમાણે ૨૧ મહિલાલ વ્યામે નોંધેલી 'વદ્કાગક'ની બે પ્રતો પૈકી સ ૧૪૮૫ની પ્રતમાં પ્રથમા એકવચનના રૂપોમાં ધણે અરે ઉકારેલો અભાવ જણાય છે ત્યારે એજ પુસ્તકની ૫૮ પા' પૈકી સ ૧૫૪૩માં લખાયેલી પ્રતમાં વિશેષતઃ ઉભરાન્ત રૂપો નજરે પડે છે ૯૧ પાછળથી નમ્બર ૨૨નાર લલિયાઓ પણ ઘણીવાર ભાષાને

૮૮ એજન પ ૨૩-૨૪

૯૦ 'બુદ્ધિપ્રકાશ', પ ૮૩ પ ૩૬૫.

૯૧ 'દા ગુ સભા પૈમાસિક', પ ૧, પ ૨૭૭

જાણી જોઈને પ્રાચીન સ્વરૂપે લખે છે અથવા કેટલીક વાર જો આદર્શ પરથી નકલ કરવામાં આવી હોય તે આદર્શ વધુ પ્રાચીન હોય છે ત્યારે આ પ્રકારની વિચિત્રતાઓ નજરે પડે છે.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સંબંધી જો હકીકતો આજે આપણને મળે છે તે લેખિત સાધનો ઉપરથી મળે છે. એ વખતમાં ઉચ્ચારણા કેવાં હતાં તે જાણી શકીએ કેઈ સાધન આપણી પાસે નથી. એવી રીતિમાં લિખિત પુસ્તકોમાં મળી આવતા રૂપો તે વખતનાં ઉચ્ચારણાના વાસ્તવિક સ્વરૂપો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવતું હતું; પરંતુ જૂની ગૂજરાતીમાં પણ વૃત્તમધ્ય કાળે મળી આવતાં એ માન્યતાની ઉપર એક પ્રદાર પડે છે.

શાંતિસરિના ‘વિરાટપદ’માં દ્રુતવિલગ્નિનની બે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

મમરહઝ મરિવા અળવીહતઝ

વસરિ વરસો કેતકહ હતઝ ।

હસ્તલિખિત પ્રતમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે, પણ એ અવતરણને વૃત્તના માપને બંધબેસતું જતાવતું હોય તો મમરહઝ નું ઉચ્ચારણ મમરહઝૌ, અળવીહતઝ નું અળવીહતઝૌ અને હતઝ નું હતઝૌ એ પ્રમાણે કરવું પડે છે.

સં. ૧૫૦૨માં રચાયેલ ધનદેવગણીકૃત ‘સુરગાલિધાન-નેમિનાથ-હાગ’ના આરંભે નીચે પ્રમાણે એક શાસ્ત્રવિકીરિત છે:—

દેવી દેવિ નવી કવીશ્વરતણી વાણી અમીસારણી,
નિઘાસાવરતારણી મલધણી હંસાસણી સામિણી,
ચદા દીપતિ શુવનિ સરસતી મધં વીનવી વીનતી,
ગોહું નેમિકુમાર કેલિની રતિ હાગઈ કરી રજતી ૭૨

ઉપરોક્ત અનતગણ્યોમાના રૂપોને એકદમ અર્થથીન સ્વરૂપે 'ભમરડો' 'અણુખીલતો' 'હનો', 'મે', 'ફામે' એ પ્રમાણે કલ્પવા એ તો વધારે પડતુ અને ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિની ગતિનુ ઉ-ન ધન કરનારું છે એ વખતના ઉચ્ચારણો કેવા હતા તે જાણવાનુ કઈ સાધન આપણી પામે નથી એવી રિચિતિમા એમ કલ્પતુ વધારે પડતુ નથી કે-ભમરડડડડડડ ઉચ્ચારણુ ભમરડડડ અને ભમરડો એ બેની વચ્ચેનુ કઈ દરે અને તે એવા પ્રકારનુ કે ઉપરોક્ત દ્રુતવિચલિતમા તેને જોડવવામા કઈ વાધો આવે નહીં એજ પ્રમણે બીજા રૂપોનુ પણ કહી શકાય સત્તરમા અક્ષરમા શનમા ભખાપેની મારવાડી ભાષાની દાથપ્રતોમા ગૂ 'મયો' ને રથાને 'મયો', 'મે' ને રથાને 'મે', 'મેયો' ને રથાને 'મેયો' એવા રૂપો મળે છે અને આજે પણ માગવાડીઓ તેને મળતા ઉચ્ચારણો કરે છે તેને પ્રાચીન ઉચ્ચારણુ પધરના અવશેષો ગણવામા વાધો નથી

વળી આગળ કહ્યું છે એવી બદલાય, એ ન્યાયે આ ઉચ્ચારણો પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમા થોડુ ઘણુ રૂપાન્તર પામતા હતા મારા મિત્ર શ્રી મધુસુદન મોદી હમણા કવિ વચ્ચેનુ 'મૃગાકલેષા રામ'નુ સંપાદન કરે છે આ રાસ સ ૧૫૨૩મા રચાયેલ છે તેની ગગમી મ્હી નીચે પ્રમાણે છે —

હરિનય નિષ્ઠ મા ગઈ તે દોમ,
પુદગ પાછિ લલિ પ્રાણુ હર્યોસ.

હાલમા કેગરણી કેવળ નેત્રપાત્ર થતી જાય છે, વિદ્યત ઉચ્ચારણોનુ ધ્યાન સજ્જત ઉચ્ચારણો લેતા જાય છે આવી રિચિતિમા થોડાક વર્ષ પછી અમુક તળપદા ઉચ્ચારણો કેવા પ્રકારના હતા તે જાણવાનુ કઈ સાધન રહેશે નહીં અને પરિણામે ભાષાના ઈતિહાસના સાધનના એક અમૂલ્ય અકોડાનો નાશ થશે આથી કેટલાક સમય ઉપર 'પ્રાચીન'મા થી સાહિત્યગ્રંથે આવા ઉચ્ચારણોને પ્રાપ્તોક્ત રૂપમા ઉતારી લેવાની સચના કરી હતી. ગુજરાતી સ્વરચાસનો અભ્યાસ ૬૨ નંબર જેવો જ થયો છે અને બીજા જાણુએ અભ્યાસની સામગ્રીશ્વ તળપદા ઉચ્ચારણોનો નાશ થતો જાય છે, એ જોતા સાધનસ પત્ર સ રથાઓએ આ તરફ ધ્યાન આપતુ જોઈએ.

આ 'દર્યોસ' અને 'દોસ'નાં જુદી જુદી દસ્તલિખિત પ્રતોમાં નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તરો પ્રાપ્ત થાય છે:—

A B	દોસ દર્યોસ
C	દેસ, દરેસુ
D	દોસ, દરેસ
E	દોસ, દરેસ
F	દોસ, દરોસ
G	દેસ, દરેસુ
H	દોસ, દર્યોસ

આમ છતાં અનુક્રમે 'દેસ' અને 'દરેસુ', 'દોસ' અને 'દરેસ', 'દોસ' અને 'દરોસ', 'દેસ' અને 'દરેસુ', 'દેસ' અને 'દર્યોસ'ના પ્રાસ મેળવવામાં આવ્યા છે એ વસ્તુ તે વખતના ઉચ્ચારણ ઉપર થોડાક અરપષ્ટ પ્રકાસ ફેંકે છે અને એ ઉચ્ચારણ, દાથપ્રતોમાં મળતા લખાણો દાક્ષમાં આપણે જે રીતે ઉચ્ચારીએ છીએ તે કરતા, કંઈક જુદા પ્રકારનું હતું, એવું અનુમાન કરી શકાય છે.

સ. ૧૩૬૦માં મુસ્લિમોએ ગૂજરાત છત્યુ ત્યાર પછી ગૂજરાતી ભાષામાં ફારસી-અરબી શબ્દોનું ભરણુ વિશેષ પ્રમાણમાં નજરે પડવા માંડ્યું. રણમહલજીન્દ અને 'કાન્દહરેખન-ધ'માં તો ફારસી અને અરબી શબ્દો થોડામઠ નજરે પડે છે. સ. ૧૫૧૩ પૂર્વે રમાયેલી અસાધનકૃત 'દંસવત્સકથા'માં પણ 'વખત' અને 'સરનામું' જેવા શબ્દો મળે છે. એજ પ્રમાણે અન્ય કાવ્યોનું પણ.

પ્રારંભમાં ગાંધરયાન, ગૂજરાન અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે કીક કીક પ્રમાણમાં ભાષાસંપર્ક હતો. જાળદેવસુરિદ્વૈત 'સમરાસ' રાત્રયાનીના સંપર્કનું અને મર્ઝિસકૃત 'રેશકસ' મરાઠીના સંપર્કનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. નરસિંહનાં કાવ્યોમાં 'નર્તયા સ્વામી' અને બીમનાં કાવ્યોમાં 'ભીમચર્ચ કાકા' એ પ્રમાણે પંક્તીના પ્રત્યયમાં મરાઠી અને ગૂજરાતીનો સંપર્ક ૨૫૪ રીતે જણાઈ આવે છે. પ્રસિદ્ધ

ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. ટેસીટોરીએ સોળમા રાત્રીની ગૂજરાતી ભાષાને ‘ઓલ્ડ વેસ્ટન’ રાજસ્થાની’ (Old Western Rajasthani) (જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) નામ આપ્યું છે, એ જો કે વાસ્તવિક નથી, પણ તે આજ દષ્ટિબિન્દુએ અપાયું હોવું જોઈએ.

મુસ્લિમ વિજય પછી કેટલાક સમય બાદ અનેક કારણોને લીધે મારવાડ સાથેનો સંપર્ક ઓછો થતો ગયો અને મરાઠી ભાષા સાથેનો પણ સ્પર્શનો સંપર્ક નાશ પામ્યો; ગૂજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષા વધુને વધુ દૂરસ્થ બનતી ગઈ. આમ છતાં આજે જૂની ગૂજરાતીનો અભ્યાસ કરનારને રાજસ્થાની અને મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન એ અભ્યાસમાં અનેક રીતે મદદગાર બને છે, એ વસ્તુ પૂર્વ કાળના ભાષાસંપર્કની ઝાંખી કરાવે છે.

નરસિંહ પૂર્વેનું જૈનેતર સાહિત્ય કેમ મળતું નથી ?

આ સવં વિવેચન પછી એક પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે નરસિંહ પૂર્વેનું જૈન સાહિત્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં મળે છે તો જૈનેતર સાહિત્ય કેમ ખિસકુલ ઉપલબ્ધ થતું નથી ? બીમકૃત ‘સર્વવત્સવીરમગ્ન્ય’, શ્રીધરનાં કાવ્યો અને અસાધ્નિકૃત ‘હંસ-વત્સકથા’ના અપવાદને બાદ કરીએ તો આ સમયનું જૈનેતર સાહિત્ય સુદલ મળતું નથી એમ જણાય એમાંયે બીમ અને અસાધ્નિકાં કાવ્યો તો જૈન લંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલાં છે !

બ્યારે જૈનોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પૂરજોસમાં ચાલુ હતી ત્યારે જૈનેતરો એ દિશામાં સાવ ઉદાસીન હોય એ બનવાજોમ નથી, છતાં આજે જૈનેતર સાહિત્ય લગભગ કંઈજ મળતું નથી એનું કારણ એ હોઈ શકે કે જૈનોની જેમ સાહિત્યના વ્યવસ્થિત સંગ્રાહનની પદ્ધતિનો તેમનામાં અભાવ હતો. સાહિત્યના રક્ષણની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હોવા છતાં અનેક જૈન લંડારોનો મુસ્લિમ રિજેતાઓએ નાશ કરેલો છે, વસ્તુપાલ-તેજપાલે રચાપેલા સંખ્યાગ્રંથ લંડારોમાંના પુસ્તકો કવચિત જ પ્રાપ્ત થાય છે. પાટણમાંથી સેકંડો જૈન ગ્રંથોને તેમનું વધારે સારું રક્ષણ થઈ શકે તેટલા ખાતર ચોમેર રણથી રક્ષાયેલા જોસધમીરમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રકારની કાગજને

પરિણામે જ સરકૂન-આકૃતના પણ અનેક દુષ્કંઠ જીતેનાર મન્યો જીન બંદારોમાંથી મળે છે.

એજ પ્રમાણે નરસિંહ પૂર્વે પણ જીતેનાર સાહિત્ય દેાનું તેા જોઈએ જ, પણ વ્યવસ્થિત સંગ્રોપનની પદ્ધતિને અભાવે તેમાંનું પાત્રું નાશ પામ્યુ દોત્રુ જોઈએ અથવા અદ્ય નને પરિણામે જસચાની જન્યુ દોત્રુ જોઈએ, એવી દશપના થઈ ચકે છે.

પોતાના સમયના વિચારપ્રવહોથી અતિષ્ઠ રહી શકતો નથી અને તેથી ઘણી ઐતિહાસિક નવનકયાઓમા આધુનિક વિચારોના તરંગો સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વાર્તાના ઓઠા નીચે આધુનિક ખવીન વિચારોનો પ્રચાર કરવો એ અપ્રામાણિકતા મણી શકાય. કેમકાક સમાજવદી લેખકોની નવનકયાઓમા અના ઉદાહરણ મળી આવશે.

આપણે કદિપત્ર પાત્રોની મર્યાદા આપી પણ ઐતિહાસિક પાત્રોનું શું? ઇનિદાસના પાત્રોના ચરિત્ર મન મદિપત્ર ચીતરી શકાય? અથવા તો તેમના ચરિત્ર્યમા મનગમતો ફેરફાર કરી શકાય ખરો? ઇનિદાસમા જેમના માત્ર નામ જ જણાયા હોય, પણ જેમના ચરિત્ર વિષે કશો ઉલ્લેખ ન હોય, તેમના ચરિત્રનિરૂપણ સ્વરૂપના પ્રમાણે કરવાની વાર્તાકાગ્ને સ્વતંત્રતા છે તેથી ઊપદ્રુ જેમનું ચરિત્ર્ય ઇનિદાસમા સ્પષ્ટ રીતે અક્ષિત થયું હોય તેમા વધુ કરવાની વાર્તાકાગ્ને છૂટ ન હોવી જોઈએ. વળી જે વ્યક્તિનું ચરિત્ર ઇતિહાસમા અદ્વિત આપખાણુ હોય, તેને વિસ્તરવાનો વાર્તાકારનો હક્ક હું કબૂલ નાખુ છું. પરંતુ એ વિસ્તાર તે વ્યક્તિના મૂલગત ચરિત્ર્યથી વિપરીત ન હોવો જોઈએ. તેવી રીતે અદ્વિત્યુષ્ણ વાળી વ્યક્તિને મદુચુરવાળી જનાવરી અથવા તો અસાધ્ય દૂષિત ચરિત્ર્યવાળી વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ દોષવાળી જનાવરી એમા પણ ખડુ વાધો કાઢના જેવું નથી. પરંતુ જે વ્યક્તિઓના ચરિત્ર્ય શુદ્ધ હોય અથવા તેમના ચરિત્ર્ય વિરુદ્ધ કશો પણ ઉલ્લેખ ન હોય, તેમન કલકિત કરવાનો કબાકા ને કરો જ અધિકાર નથી. મુજબ મત્રીનું ઇતિહાસમા ખડુ મહત્ત્વ નથી. તેમ છતાં તેને આદ્યતીય જુદિયાળી મહાઅમાત્ય જનાવરામા આવ્યો છે, તે માટે વાધો કઈ શકાય નહિ. પરંતુ મીનલદેવી સાથે તનો સ્નેહસબંધ બાધવા તે ચોચ્ય મણાય નહિ. સિદ્ધન ને વિષયી ચીતરવામા કુમારપાલન ધર્માધ ચીતરવામા અથવા તો અજયપાલને ખૂની પ્રકૃતિના ચીતરવામા કલાકારના કેઈ વાક મઢી શકે નહિ. પરંતુ ‘પાખણની પ્રણુતા’મા ઉદયન મત્રીને કાચુક અને દમાજાજ તરીકે ચીતર્યો છે. ‘રાજધિતાજ’મા ‘કાલિ’કોમુદી’ના કર્તા ઉપર મબીર આણેયો. કર્તા છે ‘કમ’વાગી રજેશ્વર’મા ‘કાલિ’કોમુદી’ના કર્તા સેમે

શ્વરના પૂરવ જ વાનેશ્વરી અને જિનેન્દ્રિય^૧ રાજપુરોહિત લલ્લશર્માને વિષયલોહુપ પામર મનુષ્ય જેવો ચીતર્યો છે. અને 'સમ્યક્તા'માં આભડ મંત્રી જેવા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થને^૨ વેશ્યાગામી ચીતર્યો છે. એમાં વાર્તાલેખકોએ વાર્તાલેખનની સ્વતંત્રતાએ દુરુપયોગ કર્યો છે. 'દેશદિવાન'માં મેરુ ખવાસને સર્વગુણસંપન્ન બનાવ્યો છે એમાં અતિશયોક્તિ છે, તોપણ એ વિષે દરકત નથી પરંતુ એના લેખકે અન્ય વાર્તાઓમાં રાણકદેવીને વિધવા બ્રાહ્મણની પુત્રી બનાવી છે એમાં તો ઇતિહાસ ઉપર અત્યાચાર જ થયેલો અને જલુાય છે. ઉપરનાં જેવા ચારિત્ર્યવાળાં પાત્રોની જો કમામાં જરૂર હતી, તો તેમનું સર્જન કલ્પનામાંથી જ કરવું ધટલું હતું પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને દુષિત કરવાની જરૂર નહોતી.

અન્ય કોઈ ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં એ બનતું નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં વ્યક્તિઓના સગાઈસંબંધ બાંધાનામાં અણધરતી છૂટ લેવામાં આવે છે, અને એ પસંદ કરવા જેવું નથી. કલ્પિત પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે અથવા તો ઐતિહાસિક પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે સંબંધો બાંધવાની વાર્તાકારને છૂટ છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના પરસ્પર કલ્પિત સંબંધો બાંધવામાં તે સ્વતંત્રતા લઈ શકે નહિ. એમ કરવાથી ખોટા ઐતિહાસિક ખ્યાલોના પ્રચાર થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. 'પાટણની પ્રભુતા'માં ત્રિભુવનપાલની સ્ત્રી કાશ્મીરાદિવાને

૧. જુઓ 'સુરધોત્સવ':—

ઋગ્વેદવેદી ચ કૃતકલુશ્ચ દેતાઃ દાનશ્ચ જિતેન્દ્રિયશ્ચ ।

તિરોહિતે તથા પુરોહિતેન્દ્રે તદ્વ્રજન્માજનિ લલ્લશર્મા ॥

[૨૫-૨૨]

૨. આભડ માટે 'પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ'માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

નિરયં પ્રાસાદેષુ પૂજા । પુસ્તકાન્યનેકરો લેખિતાનિ ।

જીર્ણોદ્ધારાશ્ચ કારિતાઃ । બહુનિ વિમ્વાનિ કારિતાનિ ॥

[૫. ૩૩]

વળી જુઓ 'પ્રબંધચિન્તામણિ'માં 'આસડપ્રબંધ.'

વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ

લેખક

રામલાલ મુનીલાલ મોદી

અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં કથાયુક્ત અને રસપ્રચુર નવલકથાઓની ખોટ નથી. 'પ્રાચુની પ્રજ્વતા' પ્રસિદ્ધ થયા પછી આવી કથાઓ ધણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમાંની ધણીકાં રસ અને કથાની દૃષ્ટિએ વિવેચનો યથા છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમની સમીક્ષા ક્વચિત જ થઈ છે. ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનું તત્ત્વ કેટલું છે, તેમાં ઇતિહાસ વિગ્રહન તત્ત્વ કેટલું છે અને એ તત્ત્વમાંથી કામ્ય તત્ત્વ કેટલું છે તે તપાસનાનો સમય હવે આવી શક્યો છે.

'કરણધેનો', 'વનરાજ ચારડો', આદિ આરભની વાર્તાઓમાં કથાના અંશ નહિ જેવા હતા પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો યથાચરૂપમાં હતા. અલગત તે કાળે જાણવામાં આવતી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અનુસાર જ જ્યારે હાલની ધણી ઐતિહાસિક કથાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ જોવામાં આવે છે. આ વાર્તાઓ કથાયુક્ત હોવાથી બહોળા પ્રમાણમાં વચ્ચા છે અને લોકપ્રિય થઈ પડે છે, અને તેથી ઇતિહાસનો પ્રચાર જનસમાજમાં ખૂબ થાય છે, પરંતુ તે સાથે વિપરીત તત્ત્વો સત્ય ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકાર્ય નાં થાય છે.

આસોપયોગી ઇતિહાસની કેટલીક વાર્તાઓ આવાં કલ્પિત અને વિપરીત તરવેના અધારે લખાઈ છે. આ માટે ઇતિહાસવિદોએ ઐતિહાસિક નવલકથાઓનાં ઐતિહાસિક તરવેની સમીક્ષા કરી સત્ય માર્ગદર્શન કરવાની અને ભવિષ્ય માટે લાલ બત્તી ધરવાની આવશ્યકતા છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કલાવિધાન માટે કલ્પિત પ્રસંગો અને પાત્રોનું સર્જન આવશ્યક છે. પરંતુ કલાના નામે ઇતિહાસનો વિષયોસ ન કરી શકાય. કોઈ કહેશે કે ઇતિહાસના અન્યોમાં તેમ ન થાય, પરંતુ નવલકથા તે કઈ ઇતિહાસ નથી. તેમાં તો ગમે તેમ ફેરફાર કરી શકાય તેમને પૂછવાનું કે તેની કઈ મર્યાદા હોવી જોઈએ કે નહિ? કુમારપાલને સિદ્ધરાજનો પુત્ર બનાવી શકાય? હેમચંદ્રાચાર્યને નિરંજન ચીતરી શકાય? અજયપાલનું ખૂન નહોતું થયું, પણ તે યુદ્ધમાં મરાયો હતો એમ પરિવર્તન થઈ શકે? ‘કીર્તિકૌમુદી’ના કર્તા સોમેશ્વરને સિદ્ધરાજનો રાજકવિ બનાવી શકાય? જો એમ કરવામાં આવે તો મનરની તરંગોનો પાર રહે નહિ અને ઇતિહાસમાં અધાણુધી આણે અને છેવટે સત્ય ઇતિહાસનો લોપ થાય.

ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં કલ્પિત પાત્રોનું સર્જન અનિવાર્ય છે. પરંતુ એ સર્જનમાં તત્કાલીન વિચારપ્રવાહો ઉલ્લટાવવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ નહિ. ‘પાટણના પ્રભુના’માં આનંદસુરિ જેવા પાત્રના સર્જન માટે વાધો હોઈ શકે નહિ, તેમજ જૈન ધર્મના વચસ્વતી સ્થાપના માટેની તેની ખટપટ માટે કોઈનો વિરોધ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ સુરિ પદ્મીનાજી આચાર્ય એ ખટપટમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લે, સૈનિકો ઠી દુકડીનો સરદાર બને, મંકુકેશ્વરનું મંદિર જળાવી મૂકે, દેવપ્રસાદની પાછળ નદીમાં બૂસકો મારી તેનું ખૂન કરે એ ઘટનાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જરોજર નથી. તે વખતે જૈન આચાર્યો રાજખટપટમાં ભાગ લેતા એ વાત ખરી છે, પરંતુ આવો સક્રિય ભાગ લેતા નહિ. આનંદસુરિના પાત્રના આવા ચિત્રણને લીધે બીજા ધીર, સાન્ત અને તથા પરાયણ જૈન આચાર્યોના વર્તન સંબંધી ખોટા ખ્યાલ પેદાવાનો સંભવ રહે છે. કોઈપણ લેખક

ખોતાના સમયના વિચારપ્રવહોથી અલિપ્ત રહી શકતો નથી અને તેથી ઘણી ઐતિહાસિક નવનકથાઓમાં આધુનિક વિચારોના તરંગો સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વાર્તાના આદાનીએ આધુનિક ખર્વીન વિચારોનો પ્રચાર કરવો એ અપ્રામાણિકતા ઝણી શકાય. કેવલાક સમાજવદી લેખકોની નવનકથાઓમાં અને ઉદાહરણ મળી આવશે.

આપણે કલ્પિત પાત્રોની મર્યાદા આડી પણ ઐતિહાસિક પાત્રોનું શું? ઇતિહાસના પાત્રોના ચરિત્ર મન કરિપત ચીતરી શકાય? અથવા તો તેમના ચારિત્ર્યમાં મનગમતો ફેરફાર કરી શકાય ખરો? ઇતિહાસમાં જેમના માત્ર નામ જ જણાયા હોય, પણ જેમના ચરિત્ર વિશે કશો ઉત્તેજ ન હોય, તેમના ચરિત્રનિરૂપણ સ્વકલ્પના પ્રમાણે કરવાની વાર્તાકારને સ્વતંત્રતા છે. તેથી લીમટુ જેમનું ચારિત્ર્ય ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ રીતે અંકિત થયું હોય તેમાં વધુ કરવાની વાર્તાકારને છૂટ ન હોવી જોઈએ. વળી જે વ્યક્તિનું ચરિત્ર ઇતિહાસમાં અલ્પત આવખાયું હોય, તેને વિસ્તરવાનો વાર્તાકારનો હક હું કબૂન રાખું છું. પરંતુ એ વિસ્તાર તે વ્યક્તિના મૂલ્યમત ચારિત્ર્યથી નિપરીત ન હોવો જોઈએ. તેવી રીતે અન્યથું વાળી વ્યક્તિને નકુચલુરાળી બનાવવી અથવા તો અલગ દૂરિત ચારિત્ર્યવાળી વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ દોષવાળી બનાવવી એમાં પણ બહુ વાધો કાઢના જેવું નથી. પરંતુ જે વ્યક્તિઓના ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોય અથવા તેમના ચારિત્ર્ય વિશદ કશો પણ ઉત્તેજ ન હોય, તેમનું કંઈકિત સ્તરવાનો ક્યાકા ને કશો જ અધિકાર નથી. મુળન મત્રીનું ઇતિહાસમાં બહુ મહત્ત્વ નથી. તેમ છતાં તેને આદર્શીય સુદ્ધિયાળી મહાઅમાત્ય બનાવવામાં આવ્યો છે, તે માટે વાધો કઈ શકાય નહિ. પરંતુ મીનબદેલી કાચે તનો સ્નેહસબ્ધ બાધવા તે યોગ્ય ગણાય નહિ. સિદ્ધગ ને વિષથી ચીતરવામાં કુમારપાલન ધર્મધિ ચીતરનામાં અથવા તો અજ્ઞપાલને ખૂની પ્રકૃતિના ચીતરવામાં કલામરની કેઈ વાં કાઢી શકે નહિ. પરંતુ ‘પાંચુની પ્રભુના’માં હિંદવન મત્રીને કાચુક અને દમાળાજી તરીકે ચીતર્યો છે. ‘રાજધિરાજ’માં ‘કીર્તિ કૌમુદી’ના કર્તા હિપર ગબીર આણેપો કર્યા છે. ‘કમ રામી રજેશર’માં ‘કીર્તિ કૌમુદી’ના કર્તા સેમે

શ્વરના પૂર્વજ વાનેશ્વરી અને જિનેન્દ્રિય^૧ રાજપુરોહિત લલ્લશર્માને વિપથલોલુપ પામર મનુષ્ય જેવો ચીતર્યો છે અને 'રાજ્યહત્યા'માં આભડ મત્રી જેવા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહગને^૨ વેશ્યાગામી ચીતર્યો છે. એમાં વાર્તાવિષ્કોષે વાર્તાલેખનની સ્વતંત્રતાએ દુરુપયોગ કર્યો છે. 'દેશપ્રિાન માં મેરુ ખનાસને સ્વર્ગુણસપ્ત જનાર્યો છે એમાં અતિશયોક્તિ છે, તોપણ એ વિષે દરકત નથી પરંતુ એના લેખકે અન્ય વાર્તાઓમાં રાષ્ટ્રકંઠેનીને રિધવા બ્રાહ્મણની પુત્રી બનાવી છે એમાં તો ઇતિહાસ ઉપર અત્યાચાર જ થયેલો અને જણાય છે. ઉપરના જેવા ચારિત્ર્યવાળાં પાત્રોની જો કક્ષામાં જરૂર હતી, તે તેમનું સર્જન કલ્પનામાંથી જ કરવું ઘટવું હતું પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને કલ્પિત કરવાની જરૂર નહોતી.

અન્ય કોઈ ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં એ બંધુ નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં વ્યક્તિઓના સમાર્થસાધે બધામાં અણુષ્ટલી છૂટ લેવામાં આવે છે, અને એ પસંદ કરવા જેવું નથી. કલ્પિત પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે અથવા તો ઐતિહાસિક પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે સબધો બાધવાની વાર્તાકારને છૂટ છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના પરસ્પર કલ્પિત સબધો બાધવામાં તે સ્વતંત્રતા લઈ શકે નહિ. એમ કરવાથી ખોટા ઐતિહાસિક ખ્યાલોનો પ્રચાર થનાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે 'પાટણની પ્રભુતા'માં ત્રિશુનપાસની સી કાશ્મીરાદેવીને

૧. જુઓ 'સુરયોત્સવ':—

ક્રમ્યેદવેદી ચ કૃતક્રતુ^૩ ચ દેતા^૪ દાન^૫ જિતેન્દ્રિય^૬ ॥
તિરોહિતે તત્ર પુરોહિતેન્દ્રે તદ્વજન્માજનિ લલ્લશર્મા ॥
[૧૫-૨૨]

૨. આભડ માટે 'પુરાતનઅખ-ધસમહ'માં આ પ્રભાણે ઉલ્લેખ છે —

નિત્યં પ્રાસાદેષુ પૂજા । પુસ્તકાન્યનેકરો લેખિતાનિ ।
જીર્ણોદ્ધારા^૭ ચ કારિતાઃ । બહુનિ વિમ્વાનિ કારિતાનિ ॥
[૧. ૩૩]

વળી જુઓ 'અખધિનિતામણિ'માં 'આભડઅખ-ધ.'

મીનગદેરીની ભત્રીજી દુરાવવામાં આવી છે; અને બીમદેવની ગણી અથવા રખાત બકુલદેવીને વશિકૃત્રી જનારામાં આવી કે 'રામ-ધિરાજ'માં કુમાળપાળના મિત્ર વૈસિરિને કાગનો પુત્ર કાવ્યામાં આવ્યો છે; 'રાગદત્યા'માં અગ્નિપાલનું ખૂન કરનાર બીજાને કુમારપાલના અંગરક્ષક બીમસિંહનો પુત્ર ગણ્યો છે. કુમારપાળના દૈદિત્ર પ્રતાપમદ્વને નાલોરનો પરમાર રાજકુમાર જનાર્યો છે.^૩ તેના પિતાનું કલ્પિત નામ કપર્દી બિંદુ' ક્યુ' છે;^૪ એટલું જ નહિ પણ તેના પૂર્વજોની આખી વંશારણી કલ્પિત બતાવી છે અને આભડ મંત્રીની પુત્રી સંપલા, જે બાવનિધરા હતી તેને આંબડની પુત્રવધૂ દરાવી છે; 'ગુજનાતના વેરની વસુધાન'માં કશ્યપાધેશ્વરીની પુત્રી દેવગદેરીનું દેવગિરિના રાજપુત ચક્રદેવ સાથે લગ્ન કરાવ્યું છે. આવા કલ્પિત સંબંધો જનસમાજને કલિદાસના રાત્રીમાં ભવિષ્યમાં આવશે રહેશે તેરશે એમ હું માનું છું.

ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રસંગોને કેટલું રચાન હોઈ શકે એ પણ વિચારણ્ય પ્રશ્ન છે. સાધારણ કલ્પિત પ્રસંગો જે કલાવિધાનમાં જરૂરના હોય તેમને ચોખ્ખામાં કઈ દરકત નથી, તે વિના વાર્તાની ધટના જ શક્ય નથી. પરંતુ કલ્પિત ઘટનાઓ એવી ન હોવી જોઈએ કે જેનાથી ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓનું સ્વરૂપ જ

૩. આ પ્રતાપમદ્વને તે બીમ બીજના બલ્યાકાળમાં જે પાટણનો નગરરક્ષક પ્રતાપમદ્વ હતો તે હશે એમ 'પ્ર. ચિ.'ના ભાષાન્તરકાર શ્રી. કુર્માશકર શાસ્ત્રીનું માનવું છે. (જુઓ એ પ્રાચીન પૃ. ૨૦૩ ઉપરનું ટિપ્પણ)

૪. શ્રી જિનવિજયજી સપાદિત 'પુગ્લાનપ્રગ્ન-ધસપદ'માં કુમારપાલની યાત્રાના પ્રગ્ન-ધમા માળાગારિકા: કપર્દી, પરમારવંશ્ય. પ્રદ્લાદનપુરનિવેશકારક પ્રદ્લાદનદેવ: એમ છે. આ ઉપરથી કપર્દીને પરમારવંશનો ગણીને તેને પ્રતાપમદ્વનો પિતા ગણ્યો હશે, પણ પરમારવંશ્ય: એ વિશેષણ તો પ્રદ્લાદનને લાગુ પડે છે. 'ચતુર્વિંશતિપ્રગ્ન-ધ'માં પણ લગભગ એવો જ ઉલ્લેખ છે.

ફરી, જાય. ‘ગુજરાતનો જુગતો દીપક’ અને ‘ગુજરાતના વેરની વમુસાત’માં એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતમાં મુસલમાનોને લાવવામાં કયું વાઘેજાનો પ્રધાન માધવ કારણભૂત હતો એ ઘણા પુરાવાથી સાબિત થઈ ચૂકેલી બીના છે, છતાં તેને ખોટી ઠરાવી લેખકે એના કારણમાં મુસલમાનોની ધર્મપ્રચારની ઘટનાનો કલ્પિત પ્રસંગ બિરો કર્યો છે. તેમ જ કયુંની સ્ત્રી કમલાદેવી અસાહિદીનના જનાનામાં ગયાની વાત લેખકે ખોટી માની છે, છતાં રાધા નામની ખવાસજનુ પાત્ર બિજુ કરી, તેને કમળાદેવી તરીકે જનાનામાં દાખલ કરી છે! તે ઉપરાંત કાપુરનું કયું સામે મળી જવું, તેનું રાધા દ્વારા અસાહિદીનને ઝેર અપાવવું, કયુંનું દિલ્હી જવું અને ત્યાંથી કાશીમાં જઈ સંન્યાસી થવું એ સૌમાં લેખકે કલ્પનાના અશ્વો બહુ છૂટા મૂકી દીધા છે. એ કલ્પિત પ્રસંગ પર પત ઇતિહાસને નિષેધગામી બનાવે છે, આખી નવવક્રમાં અણુતર કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે કરવામાં પણ ખોટો ઇતિહાસ રચાય છે એમ મારું માનવું છે. ‘ભારેલા અગ્નિ’ના ઘટના કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે રચાઈ છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય પાત્રો કલ્પિત દેવતાથી ઇતિહાસને બહુ સદન કરવાનું નથી. પણ ‘પાટણની પ્રજ્વળતા’ને માટે એવું કહી શકાય તેમ નથી. તેમાં તો ઇતિહાસના મહત્વના પાત્રો યોજાને કલ્પિત પ્રસંગો ઉપર આખી ઇમારત અભુવામાં આવી છે. પાટણની સત્તા હાથમાં લેવાના મીનજીવેલીના પ્રયત્ન, અંદાવતીથી જૈનોનું સૈન્ય બોલાવવું, અંજલને મંદુકર મોકલવો, તેને કેદ કરવો, રાણીનું પાટણમાંથી નાશી જવું, પાટણે રાણી સામે બંદ ઊઠાવી તેના સામે દરવાજા બંધ કરવા, આનંદસરિના હાથે રુદ્રમહાલય બળાવવો અને દેવપ્રસાદનું ખૂન કરાવવું, એ બધા પ્રસંગો કલ્પિત છે અને તેમાં ઇતિહાસની મુખ્ય વ્યક્તિઓ સંડોવાયેલી છે. તો શું એથી ઇતિહાસ વિષે ખોટા ખ્યાલો ફેલાવાનો સંભાવ નથી?

વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રસંગો બિરો કરવાની વાર્તાકારને સ્વતંત્રતા છે, પરંતુ ઇતિહાસના સત્ય પ્રસંગોમાં ફેરફાર કરવાની તે છૂટ લઈ શકે નહિ. ‘ગુજરાતના નાથ’માં ખતીયોનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં લેખકે આવી અણુધટ્ટી છૂટ લીધેલી છે. ‘જાગી ઉલ્લસીયત’માં મુસલમાનોની મસીદ તોડનાર અગ્નિપૂજકો (પારસીઓ) હતા એમ

સ્પષ્ટ સખ્યું છે.^૫ તેમાં ફેરફાર કરીને મુનેમારો જોડોને ઠરાવવા એ મુ વાળ્યો છે? સિદ્ધરાજના પિતા કણે પોતાની દુપાલીમાં સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક પાટણમાં કર્યો હતો અને પોતે ત્યાર પછી કણાવતીમાં જઈને રહ્યો હતો અને ત્યાં મરણ પામ્યો હતો. એમ ઇતિહાસ કહે છે. તેને બદલે 'પાટણની પ્રભુતા'માં કણનું મૃત્યુ પાટણમાં થયું અને તેના મરણ બાદ સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ પ્રસંગનિરૂપણ થયું છે. આવો ફેરફાર ઇતિહાસથી પ્રતિકૂળ નથી મુ? વળી ઇતિહાસ જણાવે છે કે કણના આમા મદનપાસે બહુ જીલમ કરવાથી સિદ્ધરાજે તેને મારી નખાવ્યો હતો. તેને બદલે તે ચોરની માફક બાલ સિદ્ધરાજને ઉપાડી જવા રાજ-મહેલમાં દાખલ થઈ ગજસેવકોની સાથે યુદ્ધમાં લડીને મરાવાનું વાર્તામાં સખવામાં આવ્યું છે. આવો પ્રસંગપલટો થઈ શકે ખરો? 'રાજ્યહત્યા'માં અજયપાલના 'ખૂનનું એવું કારણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અજયપાલે બીજાના જમાઈ પ્રતાપમલ્લને પકડવા માણસો મોકલ્યા, તેથી ઉશ્કેરાઈને બીજાએ તેનું 'ખૂન કર્યું'. પરંતુ પુરાતન પ્રત્યક્ષમાં એવી દર્શાવત છે કે બીજાને માતૃગામી કરવાને અજયપાલે મસ્કરીમાં પ્રવત્ન કર્યો હતો, તેથી તેણે ક્રોધાવિષ્ટ થઈને તેનું 'ખૂન કર્યું' હતું.^૬ આ પ્રતીતિ અન્યની દર્શાવત ખોટી માનવાને કશું કારણ નથી.

ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં સમય સાથે રમત કરવાની પણ વાર્તાકારને છૂટ હોઈ શકે નહિ સ્થાપિત કાળને આગળ પાછળ ધકેલી શકાય નહિ, તેમજ પછળના સમયમાં થયેલી વ્યક્તિઓને આગળના સમયમાં ખેંચી શકાય નહિ. છતાં પણ 'ગુજરાતના નાય'માં એવા ઘણા પ્રવત્નો થયા છે. સોરઠ વિજય પછી સિદ્ધરાજે

૫. "A poor Muslim preacher of Cambay, whose mosque the Hindus instigated the Fire-worshippers of that place to destroy."
('જોખે ગેઝેટીઅર', અ-થ ૧, ભાગ ૧, પાન ૫૧૨.)

૬. જુઓ 'પુરાતનપ્રત્યક્ષમદ'માં 'અજયપાલપ્રત્યક્ષ', પ. ૪૭.

સળંગ મંત્રીને સોરઠનો દડાવક નીચે દતો.^૭ પણ એ વાર્તામાં સિદ્ધરાજના બાલ્યકાળમાં તેને સોરઠનો દડાવક બનાવવામાં આવ્યો છે ! સિદ્ધરાજના ધારાધરસ વખતે (સ. ૧૧૮૫ પછી) માળવનો સુલટ ઉપગવ (ઉપક) તેની સાથે લડ્યો હતો એમ 'દયાશય'માં લખ્યું છે.^૮ છતાં પણ તેને ભોજના સમય પાછળ ખેતી જવામાં આવ્યો છે. વળી એજ કાલ્ય ઉપરથી જણાય છે કે કાકલટ કુમારપાલનો સેનાપતિ હતો.^૯ છતાં પણ તેને ત્રિજુવનપાલનો સુલટ અને ઈ. સ. ૧૧૫૪માં નવધણ સાથે રણમાં મૂક્યો જતાવવામાં આવ્યો છે ! 'મહારાજધિરાજ'માં સિદ્ધરાજના માળવાવિજય પહેલાં સહસર્વિંગ બંધાયાનું વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે પણ સમયપરિવર્તનનું દર્શાવતું છે. સમયપરિવર્તનના આવા પ્રસંગો ઇતિહાસના યથાર્થ સ્વરૂપને વિકૃત કરે છે.

કોઈ રાજાનો સમય ચત્વરકાળ વાર્તામાં લીધો હોય તો ઇતિહાસનો એક પણ મહત્વનો પ્રસંગ છોડી દેવાય નહિ. છતાં

૩. જુઓ શ્રી દુર્ગાચંદર સાહી સપાદિત 'મળ-ધર્મિતામણિ'માં 'સિદ્ધરાજમળધ', પૃ ૧૦૫.
૪. ખરી રીતે તો ઉપગવ નામનો કોઈ સુલટ નહોતો, પણ ઉપમવ નામના આચાર્યના સિષ્યો ઓપગવોનો ઉલ્લેખ 'દયાશય'માં છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં સૌપગવઃ (૧૪-૧૮) એટલે 'ઓપગવો સહિત' એમ છે પણ મણિલાલ નજી-ભાઈએ સૌપગવઃ પાઠ વાંચીને ભાષાન્તર કરેલું હોવાથી ઉપગવ તેમણે એક વ્યક્તિનું નામ મૂક્યું છે. યશોવર્માને ઉપમવ નામનો સેનાપતિ હોવાનો કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. તો ભોજની શી વાત? ભોજના સેનાપતિનું નામ તો ઇતિહાસમાં કુલચંદ્ર પ્રસિદ્ધ છે.
૫. 'દયાશય'ના સોળમા સર્ગના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે કુમારપાલે માળવાના રાજા બલ્લાલની સાથે લડવાને પોતાના દંડપતિને મોકલ્યો હતો. એ દંડપતિનું નામ કાકલટ એમ દીકાકાર જણાવે છે અને તેને સેનાપતિ કહે છે.—દંડપતિ કાકારવ્યં દ્વિજપતિ સેનાપતિમ્ ।

‘રાજ્યદત્તા’માં અજયપાલના રાજ્યકાલનો એક પ્રસંગ છોડી દેવામાં આવ્યો છે. મેવડના રાજ સામંતસિંહ સામેના યુદ્ધમાં અજયપાલ હાર્યો હતો, અને મરણતોલ ધ્યાન થયો હતો. ‘અહંકૃત’ આશુ ઉપરના તેજપાલના બધાવેલા લૂણવંસદિન શિલાલેખમાં^{૧૦} અને સોમેશ્વરના ‘સુરયોત્સવ’ કાવ્યમાં જણાવેલ છે.^{૧૧} આવી મહત્વની બાબતો ઉક્ત નવલકથામાંથી દૂર રાખી શકાય નહિ તેને માટે એક પ્રકરણ ઉમેરવાની જરૂર હતી.

જે રચણ સંબંધી વાર્તા લખવામાં આવે તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો પરિચય વાર્તાલેખકને હોવો જરૂરનો છે. કદાચ તે રચણ લેખકથી જાતે જોયાનું ન બની શકે તેમ હોય. તે નકશા ઉપરથી તેની વધારા રિચિતિ જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે. ‘પાટણ’ની પ્રજાતા’માં મેરાલ, વિખરાટ, મધુપુર, આદિ કલ્પિત ગામોનાં નામ લખવામાં આવ્યાં છે, તેને બદલે પાટણની આબુબાલુનાં ગામનાં સાચાં નામ ન મૂકી શકાત? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અત્યારનાં ગામ તે સમયે હશે કે કેમ તેની શી ખાતરી? તેના જવાબમાં લખવાનું કે તે સમયનાં લાઝપત્રોમાં હાલનાં લખ્યાં ગામોનાં

૧૦. એ શિલાલેખના ૩૮મા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે પ્રદક્ષાદનદેવે સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં ગુજરાતના રાજાનું પોતાની તલવારથી રક્ષણ કર્યું હતું.

સામન્તસિંહસમિતિશિતિવિક્ષતૌજ-

શ્રીગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાતિઃ ।

૧૧. ‘સુરયોત્સવ’માં લખ્યું છે કે અજયપાલ રણમાં ધાયલ થવાથી તેને જે દારુણ પીડા થઈ હતી તે કુમાર પુરોહિતે મટાડી હતી.

તાં દારુણામધિરણાક્ષણજાતઘાત-

પ્રાતવ્યથામજયપાલનૃપાદપાસ્યન્ । (૨૫-૩૨.)

આ યુદ્ધ કેની સાથે થયું હતું, તેનો ખુલાસો એ શ્લોકની ઉપરની ટીકામાં છે.

સામંતસિંહપુદ્ધે હિ શ્રીમજયપાલદેવઃ પ્રહારપાંડ્યા મૃત્યુકોટિમાયાતઃ
કુમારનામ્ના પુરોહિતેન શ્રીકદુકેશ્વરમારાધ્ય પુનઃ સ્ત્રીઝીવિતઃ ।

નામ પ્રણી આવે છે. તે ઉપરથી તે સમયનાં નામ નક્કી થઈ શકે એમ છે. ઉક્ત નવલકથામાં અને 'ગુજરાતના નાય'માં પાટણના દરવાજાનાં જે નામ આપ્યાં છે, તે પણ કલ્પિત છે. હાલના દરવાજાનાં નામ પ્રાચીન પાટણના દરવાજાના નામ કરતાં કદાચ જુદાં હશે એ ખરું, પરંતુ લેખકે દિશાનો ખ્યાલ તો રાખ્યો જોઈએને ? મોદેરા અને ચાપાનેર બંને પાટણની દક્ષિણ દિશાએ છે. જૂના વખતમાં ચાપાનેર જરૂં હોય તો મોદેરા ઉપર યઈને જવાતું. તો ચાપાનેરી અને મોદેરી એમ બે જુદા દરવાજાનાં નામ રાખવાં તે જૂગોશનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. વળી દેવળી (દેહસ્થળી) પાટણની પૂર્વદિશાએ છે ત્યાં દક્ષિણ દિશાના મોદેરી કે ચાપાનેરી દરવાજાની જવાનો માગ કદપણ તે દિશાજૂલ જ અશુભ.

'ગુજરાતના નાય'માં સરસ્વતી નદીમાં દોડીઓ ચલાવવામાં આવી છે, પણ એ નદી એવી વિશાળ અને જોડી નથી કે એને ઓળંગવામાં દોડીઓનો ઉપયોગ કરવો પડે. પ્રાચીન સમયમાં પણ સરસ્વતીમાં દોડીઓ ચાલતી હોય ત્યાં ઉલ્લેખ કોઈ અન્યમાં જોવામાં આવ્યો નથી એ વાત જવા દઈએ તો પણ સરસ્વતી નદી પાટણની ઉત્તર દિશાએ વહે છે, જ્યારે 'ગુજરાતના નાય'માં તે તેની દક્ષિણ દિશાએ વહેતી હોય એમ લખ્યું છે. તે નવલકથાના પહેલા અને છેલ્લા પ્રકરણમાં ભરચથી આવતા અને ત્યાં પાછા જતાં કાકને દોડીમાં બેસીને નદી પાર કરવી પડે છે. હવે, ભરચ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હોવાથી, નદી પાટણની એ દિશાએ હશે એમ લેખકે ધારતા હોય એમ સમજાય છે, જે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત છે. 'કમચોગી રાજેશ્વર ના લેખકે પણ એજ ભૂલ કરી છે. પ્રાચીન સમયમાં નદીનું વહેણ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હશે એમ માનવાને પણ કંઈ કારણ નથી.^{૧૨}

૧૨. 'ગુજરાતના નાય'ના ત્રીજા પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે "જે સરસ્વતી આજે પૂર્વથી પશ્ચિમ સીધી વહે છે, તે પહેલાં ધુમરી (? ગુંગડી) દરવાજા આગળ યઈ હોંગજાજ ચાચરના ઓવારા આગળથી સીધી રાણકની તાવ તરફ વહેતી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે." અને આદે કોઈ સુન્યમાં ઉલ્લેખ નથી હોંગજાજ માતાના

આ લેખનો ઉદ્દેશ વાર્તાલેખકોની જૂલો જતાવવાનો નથી, પરંતુ ભવિષ્યના લેખકોને માર્ગદર્શન કરાવવાનો છે. ઉપર જે જે વાર્તાઓના નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાંની ઘણીખરી રસ, કલા, વસ્તુવિધાન આદિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, ગુજરાતી ભાષાના

મદિર પામે નદીનો ઓવારો હતો એમ દન્તકથા છે ખરી, પરંતુ એમાં સત્યનો અંશ હોય એમ જણાતું નથી. જે એમ હોય તો હાલના અને પ્રાચીન પાટણના ગામ વચ્ચે યદને નદી જતી હોવી જોઈએ. પરંતુ પાટણનું ગ્રામ (જનુ અને નવુ) ટેકરા ઉપર છે. અને તેની સપાટી (level) પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ચઢતા ઢાળે છે. પશ્ચિમ સિવાયના બધા દરવાજા બહારની જમીન ખડું નીચાણમાં છે. તેથી પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદી ગામમા યદને વહેતી હોય તો તેને ચઢતા ઢાળે વહેતું પડે-નેવનાં પાણીને મોભે ચઢવું પડે! એથી નદી હાલ છે તે પ્રમાણે ગામની બહાર ઉત્તર દિશાએ પ્રાચીન સમયમાં પણ વહેતી હોવી જોઈએ, એ ૨૫૬ છે. 'સરસ્વતીપુરાણ'માં તો નિઃસંક ઉત્તર દિશા લખી છે. સરસ્વતીને તીરે આવેલા એક મદિરની દિશા જતાવતા ૨૫૬ રીતે તે નગરસ્થોત્તરે માગે છે એમ લખ્યું છે. વળી 'દ્વાપરાય'ના ૧૨મા સર્ગના ૩૦-૩૧ શ્લોકો જોવાથી પણ જણાય છે કે પાટણ સરસ્વતીના દક્ષિણ કાંઠે હતું. કારણ કે સિદ્ધરાજ મીસ્થજ (સિદ્ધપુર)માં બખ્તર ઉપર ચઢાઈ સર્જાયા છે, ત્યારે તે નદીના આ કાંઠે પડાવ નાંખે છે. સિદ્ધપુર અને પાટણ નદીના સામસામા કાંઠા ઉપર છે. તેથી કવિએ કૃષ્ણે ગોકુળથી મયુરા જતાં નદી કાંઠે મુકામ કર્યો હતો એવી ઉપમા આપી છે. જે સિદ્ધપુર અને પાટણ એક જ તીરે ઉતરે હોય તો કવિ આવી ઉપમા આપે નહિ. (ગોકુળ અને મયુરા યમુનાના સામસામે કાંઠે છે) પાટણની દક્ષિણ દિશાએ નદી વહેતી હોય તો પાટણ અને સિદ્ધપુર એક જ કાંઠે હોય. પણ તેમ છે નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં પણ સરસ્વતી પાટણની ઉત્તર દિશાએ જ હતી. એ જ કાળના તેરમા સર્ગના ચૌદમા શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે નગરચર્ચા કરતી વખતે પગે ચાલીને નદી પાર કરી હતી. તેથી તે વખતે નદી બિતરતાં હોયોંઓની જરૂર નહિ પડતી હોય એમ ૨૫૬ સમજાય છે.

શબ્દગાર ૩૫ ■ અને સાહિત્યમાં અમર થવાને સરખાએલી ■
અને તેમ હોવાથી જ આ વિવેચનમાં તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું
છે. સાધારણ કાદિની નવલકથાઓને ગણનામાં લીધી નથી અત્યારે
ગુજરાતી ઐતિહાસિક વાર્તાનું વસ્તુ ઇતિહાસના તત્વથી છૂટું પડી
ગયું છે, અથવા તે વિપરીત દિશામાં વહે છે એ બન્નેનો ભવિષ્યમાં
શુભેળ સંધાય એ જ અભિલાષા છે

ઐતિહાસિક નવલકથા અને ઇતિહાસ

લેખક

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

ઐતિહાસિક નવલકથાની અનેક વ્યાખ્યાઓમાં એક વસ્તુ સર્વમા ય છે કે તેમાં ઇતિહાસનાત્મક પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. સંશોધાયેલા ઐતિહાસિક સત્યોને મુદ્દન વિકૃત ન જ કરવા, અથવા તેા કનાદષ્ટિએ કે રસદષ્ટિએ તેમાં ફેટવી હદ સુધી વિકૃતિ આણી શકે એ રિયે પ્રુબળ મતભેદ છે. ઐતિહાસિક નાટક કે નવનકથામાં કલ્પનાની છૂ નિદાનોએ માન્ય રાખી છે. પરંતુ એ છૂ ફેટલી હદ સુધી ભોગવી શકાત ને વિરે મતભેદ ને અવકાશ છે અને એ મતભેદના કારણે પણ છે. સારી નેખાતી દેશી પરદેશી નવલકથાઓમાં ઓળખા ઓછી છૂટ લેનારી અને વધુમાં વધુ છૂટ લેનારી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પણ રચાત પામી છે.

✓ નવલકથા કેવળ ઇતિહાસને રમવાંતી જ હોય તો તે 'ઐતિહાસિક' ન લેખાય, પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું તારતમ્ય વિચારીને તે પ્રસંગોની ગૂંથણી કરવામાં આવતી જોઈએ અને એ ગૂંથણીમાં ખૂબતા એ કોડ વાસ્તવિક કલ્પનાથી ભેસડાત જાઈએ.

પરંતુ ઇતિહાસ ઐતિહાસિક સત્ય અને નવલકથા માટે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું ચદલ એ સર્વનો પહેલા વિચાર કરવો જોઈએ. ઐતિહાસિક નવલકથા કેવળ ઇતિહાસ નથી કે

ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રો નથી; એટલે સંપૂર્ણ ઇતિહાસસિદ્ધિ માટે નવલકથાઓનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છનારાઓને જરૂર નિરાશા જ મળે. પરંતુ ઐતિહાસિક નવલકથા એક એવી કૃતિ જરૂર હોવી જોઈએ કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વની જાણ વાચક ઉપર પાડી શકે અને ઐતિહાસિક ઘટનાના સમયનું દૃષ્ટ પ્રતિબિંબ વાચકના મગજમાં ઉઠાવી શકે. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્ર કરતાં ઐતિહાસિક નવલકથા એ રીતે જુદી પડે છે કે તે એ વ્યક્તિના જીવનના બધા બનાવોને એક સાંકળમાં ગૂંથ્યા વિના પણ, એક સળંગ કથા કહીને તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો પૂરો ઉઠાવ આપી શકે છે, અને એ વ્યક્તિત્વની પ્રેરણા વાચકને પાત્ર કરાવી શકે છે. જ્યાં જ્યાં કવિઓ અને કથાકારો ઇતિહાસની ઘટનાઓને ચીવટથી વળગી રહ્યા છે, ત્યાં ત્યાં કલા અને રસનિષ્પત્તિમાં ઉચ્ચ આવી છે. શેક્સપીયરનાં કલ્પિત નાટકોમાં તેનું કવિત્વ જેટલું જણાઈ છે, તેટલું તેનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં જણાતું નથી, કારણ કે ઐતિહાસિક ઘટનાઓને વળગી રહેવા માટે તેની શક્તિને બહુ સક્રિય અને મર્યાદામાં મુજાઈ રહેવું પડ્યું છે. આનું એક પરિણામ એ પણ આવે છે કે નાટક કે નવલકથા જેવા સમિત વાક્યમયો જે પ્રધાન હેતુ વાચકની હિતિને રસથી પોષીને ઉત્તર કરવાનો હેતુ છે તે પાર પડતો નથી. સમિત વાક્યમયની એક કૃતિની સંપૂર્ણતા પૂરતી જ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પ્રત્યે વફાદારી દાખવવા જોઈએ, પરંતુ હર્સન કહે છે તેમ, ઇતિહાસના અક્ષરશઃ સત્યને એટલી હદ સુધી ન વળગી રહેવું જોઈએ કે જેથી વાસ્તવિક કથાન્વિત જીવનના આલેખનમાં ક્ષતિ આવે.*

એક ઐતિહાસિક નાવક સંબંધી નવલકથામાં તેના જીવનના બધા પ્રસંગો ગૂંથવાની જેમ જરૂર હોતી નથી, તેમ જ ઘટના-પ્રસંગો યથારિચત રીતે આલેખતાં પણ એક કથાકારને વાસ્ત-

*To be truly a Historical Drama a work should not adhere to the literal truth in any sort as to hinder the proper dramatic life.

વિકતા ઉપર દષ્ટિ રાખવી પડે છે. ઇતિહાસની ઘટનાઓ કાંઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની રોજનીશી નથી હોતી; રોજ રોજ અમુક ઘટનાઓ કેવાં કારણોથી અને કેવા સંયોગોમાં ઉપસ્થિત થઈ તેનો પૂરો ખ્યાલ ધણીવાર કેવળ ઘટનાઓના ઉલ્લેખોથી વાચકને લેખક આપી શકતો નથી. એવાં કારણો તથા સંયોગો લેખકને કલ્પનાથી ઉગેરવાની છૂટ હોવી જોઈએ કે જે ચોક્કસ ઘટનાઓની વચ્ચેના ખૂટતા અકાઠારપ બને; પરંતુ કલ્પના વાસ્તવિકતાના પાયા ઉપર જીબી કરેલી હોવી જોઈએ.

વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરતાં મુણ્ડે મુણ્ડે મતિર્મિત્રા એ ઉક્તિનો અનુભવ થાય છે. ધણીવાર એકને લાગતી વાસ્તવિકતા બીજાને અવાસ્તવિકતા લાગે છે. ‘અકરમાત્’ બનેલી ઘટના તરીકે જોતો ઇતિહાસકારે ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેના ‘કરમાત્’માં નિરીક્ષણ કરનાર ઇતિહાસકાર કે નવલકથાકાર વચ્ચે પણ મતભેદ પડે છે, તો કલ્પનાની વાસ્તવિકતા-અવાસ્તવિકતા વિષે મતભેદ પડે તેમાં નવાઈ નથી. એવા જ કેઈ કારણથી ઇતિહાસકારના મંતવ્ય સાથે મતભેદ દાખવતા નવલકથાકારને માટે કહેવું કે તેણે ઇતિહાસને વિકૃત કર્યો છે તે યોગ્ય નથી.

અને જીવનની વાસ્તવિકતામાં જિડી દષ્ટિ ફેંકતાં પણ શું જણાય જી ? સાચા ઇતિહાસકારો ઘટનાઓનું તોલન કરીને, એક કથન સત્ય માનીને કરે છે, તો સાચા નવલકથાકારો પણ વાસ્તવિકતાને અવલંબીને જે કથન કરે તે અસત્ય ન માનવાનું કારણ નથી. ઐતિહાસિક સંશોધનથી મળતી રચૂળ સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસ લખનારને પણ વાસ્તવિક કલ્પનાનો આશ્રય તો લેવો જ પડે છે; અને નવલકથાકાર એ રચૂળ સામગ્રીમાંના વાસ્તવિક અશો સ્વીકારીને તેને કલ્પનાના અકાઠા જોડી એક સળંગ કલાકૃતિ નીપજાવે છે; તેનો હેતુ ઇતિહાસ શીખવવાનો નથી પણ ઇતિહાસનું તાર અસ્પર્શિત રીતે વાચકના મનમાં ઠસાવવાનો હોય છે અને એ હેતુ પાર પડે તો ઐતિહાસિક નવલકથા માટે એટલું બસ છે.

પરંતુ ઇતિહાસ કેને કહેવો ? સુરિલમ ઇતિહાસકારોના કહેવાતા ઇતિહાસો જુઓ અને હિંદુ જૈન કવિઓના ઐતિહાસિક ગ્રંથો જુઓ.

મેઢમાં સાચા ઇતિહાસના યુક્તિ ભાગ્યે જ મળી પડશે. ઇતિહાસકારને એ મેઢમાંથી સત્ય શોધી કાઢવા વાસ્તવિક કલ્પના વાપરવી જ પડે છે. મેઢએ પોતપોતાના મહાપુરુષોની પ્રશસ્તિઓ ગાઈ છે અને વિરોધીઓને હલકા આલેખ્યા છે. મેઢએ પોતાની નાનાંશી જીતને મહાભારત જીત તરીકે ઉલ્લેખી છે અને પોતાની ભય કર દાર સામે આપેા મીઁથી છે ! મુસ્લિમ ઇતિહાસો વાંચતા જણાય છે કે હિંદુઓ બાયલા અને મૂખ દતા; જૈન અને હિંદુ ઐતિહાસિક પ્રબંધો વાંચતાં જણાય છે કે મુસ્લિમો ધાતકી અને બીકણુ દતા ! જેનોએ ખાઠણોને અને ખાઠણોએ જેનોને ઉતારી પાખારી કયાઓ ઇતિહાસને નામે યોજી છે. કેઈ વાર કેઈ વાર કે પ્રજુનાં ચમત્કારિક કાર્યો પણ ઇતિહાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે ! આ બધો કાઈ ઇતિહાસ નથી; તેમાંથી ઐતિહાસિક સત્યો કેવળ વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ કલ્પના કરીને જ શોધવાં પડે છે; અને તેથી જ એવી કૃતિઓમાં જે કાંઈ છે તે ઇતિહાસ છે એમ માનીને, તેમને આધારે રચાયેલી ઐતિહાસિક નવલકથામાંની ઇતિહાસની વિકૃતિના યુક્તિદોષ ઓકતાં પહેલાં ઇતિહાસની આ મર્યાદાઓને ખ્યાલ જરૂરી છે.

ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના સખધમાં પણ એમ જ કહી શકાય દરેક પ્રાચીન ઇતિહાસકારમાં પોતપોતાના પૂર્વગ્રહો જણાય છે. તેને મન પોતાની ઇષ્ટ વ્યક્તિ સર્વગુણસંપન્ન હોય છે, જલણે તે માનવી નહિ પણ દેવ ન હોય ! પણ તેને વાસ્તવિકતા સ્વીકારવાની ના કહેશે માનવ હિંમત હોય છે, તે કરતાં તે હિંમત ધર્મ શકે છે એમ માનવુ વિશેષ ઉચિત છે. તે જ રીતે માનવ એકાંત સર્વદોષપૂર્ણ અને નીચ હોય છે એમ માનવા કરતાં તેના દોષોની વાસ્તવિકતા શોધવી એ વિશેષ ઉચિત છે. ઇતિહાસની વ્યક્તિઓને ઇતિહાસમાં મીતરેલાં પૂતળાંરૂપે સ્વીકારી લેવાની નવલકથાકાર ના કહે અને તેમને યુક્તિદોષશુક્ત માનવો તરીકે સ્વીકારી તેમના જીવનનો વિકાસ કે પતન આલેખે તો જ તેણે વાસ્તવિક કલાકારનું કાવ્ય જનન્યુ લેખાય ઉપલબ્ધ જાંથી ઐતિહાસિક સામગ્રી જેમ સાચો ઇતિહાસ નથી, તેમ તેમાંના બધાં ચરિત્રચિત્રણ નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકારનાં કરેલાં હોતાં નથી. વર્તમાન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે એક જ બનાવને રશિયાનો પત્રકાર એક રૂપમાં વર્ણવે છે અને તે જ બનાવને ઇંગ્લંડનો પત્રકાર બીજા

આપનાં નથી. પાંચમો વાં ઉપર લખાયેલો એ મન્ય છે. એકમાં મુંજને તેલપે માયો નહોતો પણ તે કુદરતી શ્રુત્યથી મરણ પામ્યો હતો એમ જણાયું છે. મેરુદમ કહે ૩૩ કે તેને તેલપે યજ્ઞાએ ચામ્યો હતો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી તેને દાથીને પગે કચરાવી મરણ પમાડે છે. આમાં કેટલો ઇતિહાસ સાચો, કેટલી વિકૃતિ કાંતવ્ય અને કેટલી અકાંતવ્ય, એના કોઈ નિષ્કર્ષ દરાવવા મુશ્કેલ છે.

ઐતિહાસિક નવલકથામાં યત્ની ઇતિહાસની વિકૃતિનું પોષણ કરવાનો કે જગ્યા કરવાનો નહિ, પણ ઐતિહાસિક નવલકથાના મુખ્ય દેવને વાચકો-વિવેચકોની સમીપે વિશદ કરવાનો આ લેખનો આશય છે; એટલે ગ્રંથ કે દોષ રૂપે કોઈ ઉદાહરણો કોઈ પણ ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાથી આપવાની આવશ્યકતા માની નથી.

‘રાજ્યરંગ’ ને નમંદની સ્વસ્થ ગદ્યશૈલી

લેખક વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

દેશપતનમંદના જમાનામાં દેશનિંગ કૉલેજમાં જગતનો ઇતિહાસ શિખનાતો એટલે કેળવણીકારો અને સાહિત્યકારોને જગતના ઇતિહાસના શિક્ષણનું મહત્ત્વ સારી પેઠે લાગતું તેથી નમંદને ‘રાજ્યરંગ’ તે કાગળી જરૂરિયાતનું પરિણામ છે. પણ ઇતિહાસના જીવ્યા આકર્ષા તથા દષ્ટિની નિશાળતાને લીધે ‘રાજ્યરંગ’ પાઠ્ય પુસ્તકની કક્ષામાં નહીં સરી પડતા જગતના ઇતિહાસનું ભારતના એક મહાપુરુષનું દર્શન થયું છે એ દર્શન સાવ સાચું તો ન જ કહી શકાય, પણ વિશ્લેષણ હોઈ આકર્ષક છે નમંદનું કાળનું વર્ગીકરણ બાબે જ કોઈ સ્વીકારે, એ વર્ગીકરણથી કદાચ હસતું આવે, પરંતુ ઐતિહાસિક કાળને અખ્યઅખ્ય વિચારના ને લાગણીના પ્રેરકબળો દ્વારા સમજવાના ભારતપ્રેમીના અણુપાક પણ અમાણિક પ્રાયમિક પ્રયત્ન દાખલ તે મનનયોગ્ય છે.

વસ્તુરચિતનો સારો ગ્રાહ તેમ જ સરળ વ્યાપ્તિઓની ભારે મર્યાદા દર્શાવતું તેમાંથી એક જ ઉદાહરણ જસ છે :—

“રામના રાજ્યનો નાશ થયો ત્યારથી તે અમેરિકાનો શોધ લાગ્યો ત્યાં સુધીના (૪૭૬-૧૪૯૯) એક હજાર વર્ષના કાળમાં જગતમાં સર્વત્ર ધર્મરાયની પ્રતાપી હાક વાગતી” ચીનમાં જુદનો ને કનફ્યુશિયસનો એર ધર્મ પોતાના પથો સહિત હતા જ.

હિંદુસ્તાનમાં પુરાણોક્ત ને તંત્રોક્ત ધર્મે લોકને

રૂપમાં-ઘણીવાર નો ઊલટા સ્વરૂપમાં આવેજે છે: સાચા ઇતિહાસકારને એ ખેડિતું તારતમ્ય તપાસ્યા વિના સત્ય મળી શકતું નથી, અને પુનઃ એ સત્ય માટે પણ તેની અને બીજા ઇતિહાસકારની વચ્ચે પણ મતભેદ જણાવાનો ખરો.

અત્યારે આપણો જૂનો ઇતિહાસ પ્રાગતિક દશામાં છે, એટલે કે નવાં નવાં સંશોધન ચર્ચાં જાય છે અને તે વિષે વિદ્વાન ઇતિહાસ-સંશોધકોમાં ચર્ચા ચાલે છે. એ સંશોધનોને અંતે નવા નવા નિષ્કર્ષો પણ થઈ રહ્યા છે અને અનિર્ણીત દશામાં પણ હજી ઘણી ઇતિહાસ સામગ્રી પડેલી છે. એ સ્થિતિમાં ઐતિહાસિક નવલકથાકારે ઐતિહાસિક સંશોધનની, તેના અભ્યાસની, સત્ય તારવવાની, વાસ્તવિક માનવ જીવનને રૂપરેખાને સંકલના ધડવાની અને રસનિર્માણ સાથે કથાના પ્રધાન ધ્યેયને હેતુ સુધી અજલંબી રહેવાની ફરજ બજાવવાની હોય છે. એ બધું જોતાં 'સાચો ઇતિહાસ' અને 'વિકૃત ઇતિહાસ' એ બેઉ શબ્દપ્રયોગોને મર્યાદિત સ્વરૂપમાં જ સ્વીકારવા જોઈએ. વધુ ઐતિહાસિક સંશોધનો થતાં રહેશે તેમ તેમ ઇતિહાસને વધુ વફાદાર નવલકથાઓ મળતી રહેશે એવી આશા સકારણ્ય છે.

ઐતિહાસિક નવલકથામાં કાલચ્યુત્ક્રમદોષ પેસી જવાનો બહુ સંભવ હોય છે આ દોષ સ્વલ્પ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારનો હોય છે. દારુ કે બાંદૂકની શોધ હિંદમાં દાખલ ન થઈ હોય તે કાળની ઐતિહાસિક નવલકથાના કેઈ સૂક્ષ્મમાં બાંદૂકનો ઉપયોગ સૈનિકો પાસે કરાવવામાં આવ્યો હોય એવી કેઈ કેઈ નવલકથાઓ મળી આવે છે, પણ એવા સ્વલ્પ દોષો હવે તો ભાગ્યે જ થાય છે. સૂક્ષ્મદોષો તો ઘણીવાર પેસી જાય છે અને તેમાં જેમ લેખકની અપૂર્ણ માહિતીનો સંભવ કારણભૂત હોય છે તેમ ઐતિહાસિક સાધનોની ખામી પણ કારણભૂત હોય છે. પ્રજ્ઞોમાં અને જૂના ઇતિહાસગ્રંથોમાં જ્યાં વર્ણોની નોંધ વિના ઘટનાઓ વર્ણવેલી હોય છે, ત્યાં તે ઘટનાઓ એ જ ક્રમે બનેલી હોય છે એમ જોઈ માને છે તેઓને ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કાલચ્યુત્ક્રમ વધુ દેખાય છે. વસ્તુતઃ એવી ઘટનાઓનો ક્રમ કેટલીકવાર કદપનાથી બેસાડવાની જરૂર પડે છે, અને તેમાં વાસ્તવિકતાનો જ આશય

લેવાનો હોય છે. એવી વાસ્તવિકતા હોય ત્યાં કાલબ્યુત્ક્રમનો દોષ માનવો નકામો છે.

પરંતુ એક સૂક્ષ્મ કાલબ્યુત્ક્રમ દોષ ઘણી નવલકથાઓમાં જોવામાં આવે છે અને તે વિચારસરણીનો આધુનિક કાળનો લેખક જૂના ઐતિહાસિક કાળનું અલેખન કરતાં જો સાવધ ન રહે તો તેમાં પ્રાચીન પાત્રોમાં આધુનિક વિચારોનું આરોપણ થઈ જવાનો ભય છે, પણ તે સાથે એમ પણ ન કહી શકાય કે આધુનિક વિચારસરણી કેવળ આધુનિક જ છે અને તેનું મૂળ પ્રાચીન કાળમાં નહોતું. આજે જે વિચારસરણી અત્યંત પ્રચલિત હોય તે વિચારસરણી પ્રાચીન કાળે તેટલી પ્રચલિત ન હોય. પરંતુ માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે આજના મનુષ્યની આસપાસના આજના વાતાવરણને બાદ કરેા અને પ્રાચીનકાળના મનુષ્યની આસપાસના તેના વાતાવરણને બાદ કરેા એટલે મૂળ પ્રકૃતિએ આજનો અને પ્રાચીન માનવ સમાન માલૂમ પડેા. માનવપ્રકૃતિના એ સમાન અરીા પોતપોતાના કાળના વાતાવરણથી બંધાયેલા હોય ખરા, પરંતુ તે સામાન્ય જનતા માટે, વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ પોતપોતાના કાળના વાતાવરણથી પર હોઈ શકે છે અને તેથી તે પ્રકારની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ આજની વિચારસરણીથી કેવળ દૂર જ રહેલી હોવી જોઈએ એવી એકાંત માન્યતા સુસંગત નથી. કાલબ્યુત્ક્રમ દોષનો બચાવ કરવા માટે નહિ પરંતુ ઐતિહાસિક આધુનિકતા અને ઐતિહાસિક પ્રાચીનતાને ઓળખવાના વિવેક માટે આદત સમજવું જરૂરી છે.

કલાકારો આજથી નહિ પણ પ્રાચીન કાળથી ઇતિહાસ સાથે છૂટ લેતા આવ્યા છે. મધ્યકાળમાં લખાયેલા પ્રમુખો તેના સારા ઉદાહરણો છે. જોજના ચરિત્ર માટે લખાયેલા ત્રણચાર પ્રમુખો મેં સરખાવી જોયા છે. તેમાં કલ્પિત ઘટનાઓનો પાર નથી. એકમાં તો મુજને તૈલપની કુંવારી બહેન સાથે લગ્ન કરતો બતાવ્યો છે અને મુજને તૈલપ મારી નાંખે છે તે પછી મુજની સ્ત્રી પોતાના ભાઈ ઉપર જોજ પાસે પુરૂ કરાવી તૈલપને હરાવે છે એમ કહ્યું છે! બીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણો તેને જરાએ ટેકા

અનેક દેવદેવીની ઉપાસના કરતા કીધા^૮ દતા, પણ ધર્મથી શેઠા નવના આરંભમાં સંકરાચાર્યે^૯ અદૈત બ્રહ્મનો બોધ ને સ્માત^{૧૦} સંપ્રદાય એ^{૧૧} પ્રવર્તાવ્યા. ત્રણમે વપ^{૧૨} પંત્રી વૈષ્ણવ આચાર્યોએ પોતાના સંપ્રદાય. ચલાવી રામકૃષ્ણના પૂજન કરાવ્યા^{૧૩} અને ચૌદમા પંદરમા શેઠામા ભક્તોએ નામભજનનો મદિમા વધાર્યો^{૧૪}.”

નમંદના ‘રાજ્યરંગ’નું નમંદની પાકટ સ્વસ્થ મઘશૈલીના મન્ય તરીકે પણ મૂલ્ય સારું છે અને અહીં તેની આ મઘશૈલીનો જ થોડો વિચાર કરવો ધાર્યો છે. ઇતિહાસ, ચિન્તન, આદિના વિસ્તૃત મન્યોમાં મઘશૈલી મધ્યમ ધાટીની હોય છે; તેમાં આવેશ, લાગણી, કલ્પનાને મર્યાદિત સ્થાન છે. એકાદ નાના નિબંધમાં સ્પષ્ટો વા વાક્યો વા લય સાથે જેવો સ્વે-વિદ્યાર કરી સકાય તેવો વિસ્તૃત પ્રબંધમાં શોભે નહીં, અને એમ્દમ ઊંચુ તાન લે કે લાગણીમગ્ન દાખવે તો તેનો ટકાવ ન રહેતાં રચના એકાગ્ર થાય છે. ઊંચું તાન જીરવી શકે એવા ધન્ય મઘકારો ગેવધનરામ, ટાંગેર જેવા હોય છે, પણ તેમને અપવાદ જેવા જ ગણવા પડે કૃતિના વિસ્તારથી, તેના મોટા પુદ્ગમથી મધ્યમ શૈલી પણ કહીને રોચક લાગે છે અને ધીમે ધીમે પણ લાગટ વગસાદ પડ્યા કરતો હોય તેમ વૃત્તિઓને અનાયામે આદર્શ આપી અનુકૂલ રાખે છે. વિસ્તૃત પ્રબંધનું સાઘન્ત વાંચન લેખકના માનસ વિશે તેમ તેની શૈલી વિશે વિશિષ્ટ છાપ પાડે, અને મદ્દાન મઘકારોની શૈલી વિશે વિચાર કરતાં આ વિશિષ્ટ સરકાર જ સૌથી મદ્દતની બાબત છે, તથાપિ એ સંબંધી એક માણસનો સરકાર બીજાને મળે ઉતારવાનું કામ કપડું^{૧૫} હોઈ એવો પ્રયત્ન ગોળગોળ વાત જેવો સમગ્રમ છે.

પ્રાચીન વિવેચકો જેને ઓજસ કે માધુર્ય કહે તેમાંનાં એકે ગુણ ‘રાજ્યરંગ’મા નથી. નમંદના નિબંધોમાં તેજ અને લપકો છે, પણ ‘રાજ્યરંગ’માં તે નથી. ‘રાજ્યરંગ’માં સ્વનું માધુર્ય કે લયનું સ્પાન્દ્ય નથી. નમંદનું લખાણ સદષ્ટી મતિ કરતાં શીખ્યું જ નથી. બે ત્રણ વાક્યો વાચીને જે અદ્વિતરના વાક્યની બાપળે

અપેક્ષા સખીએ તે જ આવે ને વિસવાદી અશે આવે જ આવે. ગઈશૈલીમાં આવા આચકાઓ નમંદ પછીના સિદ્ધ લેખકોમાં નરસિંહરાવમાં સારી, પેડે જણાય ■ પણ આ અનિયમિતપણે પણ વારંવાર આવતા ડમણિયાના આચકાઓથી આપણે એવા ટેવાઈ જાય છે છીએ કે નમંદની શૈલીના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં બધા આવવાને માટે તેનું એ અંગ જતી જાય છે.

ધણી વખત ખડકનું ચક્ર નમંદ સારી રીતે માંડ્યું હોય પણ પછી રચના આછીબછી થતી જાય, નાનાનાના પણ પૂણું વાક્યો નામની જ અવસ્થામાં આવે વાક્યો નાના જ નહીં પણ લગભગ એક જ ખીખાના અને 'છે' 'છે' કે 'હતા' 'હતા'ના આવર્તનથી નર્પા જ એકરિધ લાગે છે નમંદની શૈલી સૌન્દર્યલક્ષી નથી.

નમંદની જ કહી શકાય એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની ગોઠવણ નીચેના વાક્યકલાપમાં દેખાશે. એ અથવા એને મળતી રચના નમંદના ગઈ લખાણમાં ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે એમાં જોડનસન જોવા અંગે જ ગઈ લેખકોમાં હોય છે તેવા દૃઢા પણ સમતોષ વાક્યો લખવા પ્રયાસ છે.

“સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર થવાનો જોરસો લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે પણ જુદીજુદી સ્થિતિને લીધે તે જોરસો કહી કહી ડબાઈ જાય છે, કહી કહી વધે છે પણ મોટું કામ કરી શકતો નથી, કહી કહી ફાવે છે તે જ્યાં જ્યાં ફાવે છે ત્યાં ત્યાંના લોકમાના થોડાક જ સ્વતંત્રતાનું ઉચ્ચ સુખ જોયે છે, કહેવાનું આ કે હજી માણસ જાતનો મોટો ભાગ કુખી છે. સ્વતંત્રતાનો જોરસો વધે છે પણ તેથી લોક કેવળ બાહ્યસુખની જ ટુચ્છ રાખે છે—બુદ્ધિવાદિ ધર્મ ઉપરથી આરથા ઉઠાડે છે, સચથી ને શકે સ્વાથી થાય છે, અંતરમાં લોભ, કપટ ને જહાર વિવેક જુગતી રાખે છે.”*

પરંતુ નમંદની શૈલીનો પ્રધાન ગુણ તે સૌન્દર્ય નહીં પણ સરળતા દેશદેશની વાત અને ભાતભાતના વિચાર પોતાની વાણીમાં

રજૂ કરવામાં નમંદને શ્રમ પડતો જણાતો નથી. આપણી ભાષા નવાનવા વિચારો તથા માહિતીને ગદ્યમાં ઉતારવા નમંદના જમાનામાં ઘણી ઓછી સમય હતી—અત્યારે પણ અર્થશાસ્ત્ર જેવા વિષયો માટે ઓછી સમય લાગે છે—જતાં નમંદના ઇતિહાસમાં સૈદ્ધાંતની કૃત્રિમતા કે શ્રમબદ્ધતા નથી લાગતી. સરળતાનું એક કારણ તો એ કે વાક્યોની ગૂંથણી સાદી છે, શીલું કે સંકુલ ભરતકામ નથી બીજું, પરિચિત ગુજરાતી શબ્દ ઇષ્ટ અર્થને પૂરેપૂરો દાખવતો હોય તો તે જ નમંદ વાપરે, પછી ભલે તે શિષ્ટ ન લાગે. વળી સુગમ ઉપરાંત ભરમથુ શબ્દોથી નમંદ સરળતામાં ‘આત્મીયતાનું’ તત્ત્વ બેજાવે છે. આવા કુટુંબી શબ્દો અપરિચિત વિષયને પરિચિતતાનો ઓપ આપે છે.

‘ક્યૂંકણ ક્યૂંકે ને કેરિ પોતપોતાના પ્રદેશમાં રાજનો કાક રાખવા માડેલો ને પોતાની જગીરો બારોને વહેંચી આપેલી. તે કાળમાં ક્યૂંકણ બારો પરસ્પર લડતાં, સમજા તે નબળા પાસેથી તેના કિલ્લા ખુંચાવી લેતા, તેના ખન કરતા અથવા તેને કેદમાં નાખતા; કેઈ વળી બીજાની દીકરીને કાઢાડી આણુતા; ક્યૂંકણ અમીરો પોતાના શાસનને અનેક રીતે પીડા કરતા ને મારી નાખતા. ધર્માધિકારીઓ ને અમીરો લડતા, બન્ને લોકને પીડા કરતા. એક કુટુંબનો ટુંટો ૩૦ વર્ષ ચાલનો ને આખા પ્રાંતમાં લેહીતોહાણ થઈ રહેતું; કિલ્લા, મકા, ને ભસ્કરી માણુઓ ને ગ્રામ બખોલ તે લૂટથી ભર્યા રહેતાં; ૧ લાખ ધોર કમ કરનાર લૂટારા દોઢાદોઢ કહી રહ્યા હતા ને આખા શાસનમાં જ્યા ત્યાં લડાઈઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ચોર બે ચોર, લૂટ બે લૂટ એ ચાલતું.

એ સ્થિતિમાં કેટલાક સ્વતંત્ર જનોએ અન્યાયી ને ઉદ્ધત અમીરોની સાથે લડીને યોદ્ધાં પરક્રમ દાખવ્યાં ને તેઓ નેટ કહેવાયા. થોડે કાળે નેટોના અખાડા રથપાયા ને ધિવહરીની નીતિ પ્રગટ થઈ—” *

નોંધ—

૧. “રાજ્યરંગ” ભાગ ૨ જામાં શૈલીની દૃષ્ટિએ બીજા અધ્યાસ-
યોગ્ય આ પરિવર્તેદો સૂચવુ છું: પૃ. ૫. રજપૂત રાજ્યવ્યવસ્થા;
પૃ. ૧૩૨ “પણ જેમ પહેલાંએ લોકનું અપજશિયું બુ’પણ ખસેડયું”
ત્યાંથી સર થતો; પૃ. ૧૫૭ “હાડે ગએલા નેપોલીઅનની સામા”
ત્યાંથી સર થતો; પૃ. ૧૮૧ “હજારો જણે પ્રાણ ખોયા” ત્યાંથી
સર થતો;

૨. મરાઠીમાં હજી ચાલુ છે તેવી રચના પણ ગુજરાતીમાં તે
વખતે સારી પેઠે હતી:

(૧) પોપ ગ્રેગરી બીજો (૭૧૪-૭૩૧) એણે તો ગ્રીક રાજ
લીએની સામાં દયાવાર લાંચકવાને લોકને સમજાવ્યા”
(પૃ. ૨૫).

(૨) “રશિયા, યુશિયા, આસ્ટ્રિયા, ઇંગ્લંડએએએ નેપોલીઅનની
સામાં ચાર વાર સંપ કીધો” પૃ. (૧૫૬).

(૩) “હકિયુ હિંદુસ્તાનમાં તેલંગણુ ને કલ્યાંટક અહીંનાં રાજપો
હિંદુએએ પાછાં પોતાને હાથ કીધાં હતાં” (પૃ. ૫).

૩. ‘કયુ’ ને જાહે નમંદ હંમેશ ‘કાધુ’ વાપરે છે અને કાઈ
જગ્યાએ “અમેરિકાની ઝીએ પોતાની સ્વતંત્રતા ને પુરુષની બરોબરના
હકક માગતી થઈએ છે”—એવો અચેતરી પ્રયોગ પણ દેખા દે છે.

૪. કેટલેક સ્થળે મોલીમાં પ્રચલિત છે તે નાન્યતર જાતિ
ઉંકારાન્ત નામ કે વિશેષણનું સાનુસ્વાર અન નમંદમાં જોવામાં આવે
છે. “એક કાળે ત્રણ પોપ ધરમખાતાંની વસલી પહેચી લેતા”
(પૃ. ૨૭), “એલિઝાબેથનાં રાજ્યની ઉપલી લગકમાં” (પૃ. ૧૩૨),
વગેરે.

બ્રહ્માંડવ્યાપિની કવિતા-રેખાનાં પાંચ સ્વરૂપો

: લેખક :
મોહિનીચંદ્ર

[૧]

કવિતા એ વાચકોનું રમઝકું નથી એ તો રાષ્ટ્રની નિવામિશ છે. કવિની ચોતાની એ સદેશવાદિની છે. કવિના જોડથી રચ્ય—શબ્દગત— છે તેથી વધારે જાડી તેના અર્થમાં બ્યાપેલી છે. કવિતા એક રાષ્ટ્ર- વ્યાપી તત્ત્વ છે; જીવનવ્યાપી ધોવણુ છે. આખા ૨૧૪૭ જીવનને અપનાવવાનો, તેની શક્તિ સંપ્રદવાનો, તેની મર્નાદા બાધિવાનો, તેના પ્રયોજનનું દિશાસૂચન કરવાનો, તેને વ્યાપક બનાવવાનો, તેના મર્મ ઉકેલવાનો, ખડિતને અખડિત રાખવા—કરવાનો કવિ- તાનો ઉચ્ચ આશય છે. માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એ ત્રણ કવિતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે બાકી નો કવિના સર્વગ્રાહી છે. આત્માના અત્યેક ગુણ અને ધર્મ કવિતામાં સાકાર બને છે. કવિતા જીવનમય છે તથા જીવન કવિતામય છે. એટલે જીવનને ઉવેખતાં જ કવિતાને ઉવેખવી પડશે. જીવનને સત્કારતાં કવિતા આપમેળે જ સત્કારશે. સાચી કવિતા શબ્દોના ચોક્કા કરતાં વધારે તો આભરપચંતા અડીખમ પવંત જેવા જીવનની તલેટીથી ઝરે છે, વહે છે. જીવન, કવિતા અને રસ એ એક જ અર્થના પર્વાય શબ્દો છે. આકાશમાં ચમકતા

અનેક વર્ણોની માફક જીવનમાં અનેક રંગો ચમકે છે, કવિતામાં પણ અનેક રંગો ચમકે છે. કવિતાનું પ્રભવસ્થાન વેત્ના છે, તીવ્ર તમન્ના છે, અવિરત પ્રેરણા છે. શક્તિ, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ આ ત્રણેનો સુખમ સપ્રમાણ સમન્વય સાચી કવિતાના જન્મકારણરૂપ છે. ગમે તે યુગની નાની કે મોટી વ્યક્તિના દ્વારથી જ્યારે કવિતા સપવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે તેની તે શક્તિ કવિતાના નાનામાં નાના અને નજીકમાં નજીક બીજા જેની હંચ છે. આ બીજાને પ્રારંભમાં તો વ્યુત્પત્તિ [એટલે કે લોકન્યવહાર, જન્દ શાસ્ત્ર, વગેરે શાસ્ત્ર અને મહાકવિઓની રચેલી કૃતિઓ વગેરેના પરિશીલન] પ્રાપ્ત કરવારૂપી તપશ્ચર્યાની શ્રમિમા દટાવાનું જ હોય છે, જ્યાં તેના પર અભ્યાસરૂપી જળા સિચાય છે, ત્યાંથી તે કણ્ઠગારૂપે બહાર નીકળે છે, કેમકાઃ છાંડમાં પરિણમે છે, વૃક્ષ અને ઝ, જેને મંત્રરૂપે કૂટે છે અને કળા બેમે છે. આમ સાચા કવિની પામરીએ પહોંચતા કેક જન્મે લેના પડે. જન્મના આધાતો અને જીવનન રણોને વટાવ્યા બાદ તે સાચો, વિશ્વનો યુગદંટા કવિ બની શકે.

આપણા પંડિતવરો જામદહ, દંડી, વામન, આનંદવર્ધન બોજ, મગ્મદ, વિશ્વનાથ, જગન્નાથ, આદિએ કવિતાની અનેક વ્યાખ્યાઓ કરી છે, અને કવિતાના નિયમ એટલે બધો સૂક્ષ્મ, મહત્ત્વ અને વિશાળ છે, કે કોઈપણ બે સમાન કક્ષાના મહા વિદ્વાનો કે ગમે તેવી બે સામાન્ય વ્યક્તિઓ પણ એક બીજા સાથે સહમત ન થાય એ સહવિત છે; છતાં એક કથન કવિતા માટે સૌએ સંતોષાર્થ પડશે કે યુગસંક્રાંતિના અસખ્ય ઝંઝાવાનોમાથી, ખડેખડના, દેશેદેશના, પ્રજાઓ-પ્રજાના, વ્યક્તિઅંવ્યક્તિના મતમતાંતરોમાથી, જીવનસંઘર્ષોના અસખ્ય ઉત્કાષ્ઠાનોમાંથી, કોડીવી કુજર સુધી, આજુથી વિરાટ સુધી, સમસ્ત જ્ઞાંડના ચરાચર, અજુએઅજુમાં, તેના પ્રત્યેક આસમાં, તેની ક્રિયામાં જે રેખા એકસરખી, સળગ, આરપાર, વ્યાપ્ત થઈને પથરાયેલ છે—ધોર નિમિરરાસિમા તેજના સૂત્રની જેમ; નિદ્રાભગ્નિમાં જે સ્થિર છે, જ્ઞાંડના એકરામના જે કારણરૂપ છે, જે વિવિધ જાતના જાનોનું ઉત્પદાન કરે છે, જે અવજુનીય અને અતિશય નાણુક છે [મૃદુનિકુસુમાદિપિ । વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ], તે કવિતા છે.

આ કવિતારેખાને નરસિંહ મહેતાએ પ્રખ્યાતિવામાં ગણત
ગળી છે, મીરાંનાઈએ પદોમાં પલ્લવિત કરી છે, અખાએ રાનના
ચામખાઓમાં ગરવી બનાવી ને, પ્રેમાનંદે કથાઓમાં વણુવી છે,
શામળલટ હપ્પાઓમાં ગીતરી છે, દયાગમે શૃંગારમાં ઉતારી છે,
ધીંગએ કાફીઓમાં ગાઈ છે, બેંગલએ લગ્નનોમાં ભરી છે, નમંદા
કરે જોરસામાં અજમાવી છે, દનતરામે વાહ્યાતુરીમાં ટપકાવી છે,
નવનરામે જનવરોની જનમાં નીગળી છે, ગોવર્ધનગમે રોહમુદ્રામાં
અંકિત કરી છે, ગાધીજીએ ગણૂવ્યાપી બનાવી છે,^૧ નરસિંહરાએ
હૃદયનીજામાં જગવી છે, કલાપીએ ઈસ્કમાં ઉતારી છે ખમગદારે
દેશભક્તિમાં ટકારી છે, કાન્તે પૂર્વાનાપમાં આલાપી છે, નાનાલાલે
નિગટમાં વધારી છે, લલિતજીએ લગીરમાં લહેકારી છે, બોટાદકરે
મૃદકુદુબના ભાવામાં સાધી છે, દોકરે સૌનેટોમાં મગારી છે,
મેઘાણીએ રાષ્ટ્રીય શાયન્ત્વમાં ગમ્મતી છે, ત્રિભુવન વ્યામે નવા
ગીતોમાં પારખી છે આ ઉપર ત સુન્દરમ્, ઉમાચકર, ઇન્દુલાલ,
દેશગજ, ચન્દ્રવદન, મન સુખલાલ, ગ્રાધરાણી, બેંગાઈ, હરસનદાસ,
રોહરશિમ, ગમજીલાલ, કેશવ હ શેઠ, વગેરેએ આ બ્રહ્માંડઆપિની
કવિતારેખા તરફ મઠિલો દૃષ્ટિપાત ઉઠેજનીય તો છે જ

[૨]

આરી આ કવિતારેખા તેણે મુખ્ય પાત્ર સ્વરૂપોમાં વહેચા-
વેલી છે તેમાંના ચાર સ્વરૂપો સ્થૂલ—શબ્દમત—છે તથા પાત્રમુ-
મુદ્રમ છે આ ચાર સ્વરૂપો બે જોડકામાં વહેચાયેલા છે પ્રથમ
જોડકામાં પહેલા બે સ્વરૂપોનો તથા બીજા જોડકામાં બીજા બે
સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે પાત્રમુ સ્વરૂપ જે મુદ્રમ છે તે
જીવનગત ■ પ્રથમ જોડકાના બે સ્વરૂપો તે તરમપ્રધાન કવિતા
અને વિચારપ્રધાન કવિતા આ બન્ને સ્વરૂપોની કવિતા તદ્દન
સામાન્ય કે નીની તથા દૂકા આયુષ્યવાળી હોય છે બીજી જોડકા
તેનાથી રહારે જિંદગી પ્રકાશ છે અને તે લાજી આયુષ્ય ધરાવ છે

૧ ગાધીજી કવિઓના કવિ છે ન માનતા હો તો વાંચો
'સાહિત્ય' એપ્રિલ ૧૯૩૩માંનો માર્ગ લેખ

આ બીજા જોડકામાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતા અને ક્ષાત્રનાપ્રધાન કવિતાનો સમાવેશ થાય છે

સાગરનો તરંગ જેટલો અસ્થિર તથા તરંગનું જીવન જેટલું ક્ષણજીવી છે, તેમનું જ અસ્થિર તથા ક્ષણજીવી તરંગપ્રધાન કવિતાનું તત્ત્વ છે તેની મર્યાદા ઘણી જ મર્યાદિત છે તરંગ એ વિચારનો એક ભાગ—અથવા ભાગ છે તેથી વિચારની મર્યાદા એનાથી મોટી હોય છે તરંગો ક્ષણમા અનેક વખત આવે છે અને જાય છે પરંતુ દરેક તરંગ રસમો તીવ્ર હોતો નથી તરંગ સામાન્યતઃ મનનો સ્પર્શ પામે તે પહેલાં તે જીરવી જાય છે—આમલો એ સંસ્કૃત હોય છે એક દાખલો લઈએ સાગરને જોઈને માણસને અનેક જાતના તરંગ આવે છે આ તરંગોમયતા એકનું આલેખન નીચે મુજબ કવિનામાં થઈ શકે —

એક પદ્યક્રિયા તરંગપ્રધાન કવિતા

‘આ સિધ્ધ માછી કુળકી લઈએ’ [ઈન્દ્રવજ્ર]

સાગરને જોઈને તેમાં કુળકી મારનારો તરંગ સામાન્યમાં સામાન્ય જોળમાં પણ પ્રવેશી શકે છે આ એટલું સ્પષ્ટ છે કે ઉપરની પદ્યક્રિયા વિના સંકલ્પે તરંગપ્રધાન કવિતા કહી શકાય.

તરંગનું વ્યાપક તથા વિસ્તૃત સ્વરૂપ વિચાર છે તરંગ કરતાં વિચાર વધુ જીવંત તથા વધારે રિચ્છ છે અને તેથી તેની અસર મન ઉપર વધારે વખત ટકે છે આપણા આસોચધૂસની સાથે વિચારોની પરપરા સંકળાયેલી છે હવે ઉપરની જ તરંગપ્રધાન કવિતાને આપણે વિચારપ્રધાન કવિતામાં ફેરવના માત્રતા હોઈએ, તો તે નીચે મુજબ ફેરવી શકીએ —

મુક્તકમાં વિચારપ્રધાન કવિતા

‘તીરે રમી જળધિને છીપલી વીણીએ,
રેલી તણી નહુક દેરી રૂડી કરીએ,
ને સાગરે કુદી પડી જળસ્નાન લેને,
નાવે ચડી વિદરતા ધુમીએ, ચને સૌ [વસત]

ઉપકુંડા ચાર પકિતઓ વિચારપ્રધાન કવિતાનું રૂપ લે છે તરગોની પર ત્રણ એટલે વિચાર—સગમ અને સકલિત

હવે કવિતાના બીજા જોડા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તેમાં કલ્પના અને ભાવનાનો સમાવેશ થાય છે પ્રથમ જોડામાં જે રચના તરગપ્રધાન કવિતાનું છે તેજ રચના બીજા જોડામાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતાનું છે અને જે રચના વિચારપ્રધાન કવિતાનું છે તેજ રચના ભાવનાપ્રધાન કવિતાનું છે આ બીજા જોડાની બંને ભાતની કવિતાઓ ઉચ્ચ કોશિના, સંસ્કારી આ સામાન્યથી પર એવા માનસના મથનનું પરિણામ છે.

કલ્પનામાં નવીનતા છે, સરસતા છે, તેમાં મૌલિકતાનું તેજ છે પાણી વગર કોઈને ચાલતું નથી તે દરકને મળે છે દરેકને તેની જરૂર છે પરંતુ હવે તો માણસની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર આધાર્ય છે તરગ અને વિચાર તો સૌ કોઈને આવેજ છે પરંતુ કલ્પના માટે તેને અનુરૂપ માનસ જરૂર છે કલ્પના જ્યારે વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તે ભાવના અને કલ્પના ભાવનાનો એક ભાગ છે આટલું કલ્પનાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે

ઉપરની જ કાવ્ય પકિતને આપણે કલ્પનાપ્રધાન ગનાવીશું તો તે નીચે મુજબ થશે—

એક પકિતમાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતા :

‘આ સિન્ધુ શો ભવ મમ બધો ગછું રે’તો નિગૂંડ’ [મન્દાકાતા]

કુબકી મારનાના તથા રાના કરનાના તરગ-વિચાર તો સૌ કોઈ માણસો પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ પોતાના ભવ—સસારને સિન્ધુ સાથે સરખાવી તેને નિગૂંડ મહું રે’તો કલ્પનાની ક્રિયા તો ઉચ્ચ કોશિના માનસનું જ પ્રતિબિંબ હોઈ શકે

કલ્પના જ્યારે વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તે ભાવના બને છે. ભાવના એટલે રચના સમ્પ્રદાય વધારેમાં વધારે સમાર્પિત શકે તેટલો વિશાળ અર્થ રચના—સંબંધિત કવિતાનું આ અનિમ્ન પચ્ચિયુ છે—ભિયાના ભિયુ સિખર છે, કે જ્યાંથી આમળ વધવાપણું ગરેતું નથી ભાવના ઉદાત્ત છે, પ્રાપ્ત માનસના મથનનું એ પરિણામ

છે તેનું ઓજસ ભવ્ય તથા ગભીર છે તે સ્વગત છે. ભાવનામા સ્મૃત તથા સંકુચિત સ્વરૂપ તજીને સૂક્ષ્મ ને વિશાળ રૂપ લેવાની તમન્ના છે, સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવાની ધૃગશ છે. ભાવના વિશદ છે, પારદર્શક છે, ગદ્યમય છે, માધુર્યવતી છે વ્યાપક સૌન્દર્યથી ભરપૂર છે. આકાશ અને પૃથ્વી જોડતી વિશાળ અને જોડી છે ઉપધુંકત કવ્યપદ્ધતિને આપણે ભાવનાપ્રધાન કવિતાના રૂપના ફેરનીએ તો તે નીચે મુજબ થશે —

એક પદ્ધતિમા ભાવનાપ્રધાન કવિતા.

‘હુએ સિધુ ખની વિશાળ જગમા ગાભીય’ રેલી રહુ’ [સાર્દભ]

[૩]

જ્યારે જીવનમા કવિતા આપોઆપ જિતરે છે, ત્યારે કવિતા સૂક્ષ્મ રૂપ લે છે શબ્દેના દેહની—છદ કે વિવિધ રાગરાગિણીના માપની—તેને જરૂર રહેતી નથી કવિતાની સૂક્ષ્મ તથા ઉત્તમ ભાવનાઓ—સૌન્દર્ય, માધુર્ય, ઓજસ, તથા તેના ગુણો—પરોપકાર પ્રેમ તથા સમાનતા આ સ્વરૂપમા ચૂતરૂપે આપણે જોઈ શકીએ—અનુભવી શકીએ સૂરજ આખા જગતને પ્રકાશ આપે છે, માટે એ કવિતા જીવે છે. ચન્દ્રમાની જ્યોત્સ્ના એ પણ એક અમૃત કાન્ધ છે દમદમતા તારાઓ અધારે આથવતા પથ્થિકાને માગ’ સૂચન કરે છે ધરતી પોતાની વહાલભરી મેદમા સચરાચરને ઊંધાડી આરામ આપે છે જુલો પોતાનો જીવનરસ નીચેલી રીતજ હાથા સમર્પે છે, ફૂલો પોતાનું ગુપ્ત ધન—સુવાસ આપવા માટે જીવે છે, ઐતરિન્દી અદર્શિય પોતાના નિયત કાલ’મા અપણ તથા પ્રવૃત્ત રહેના અર્થે’ જીવમાત્રને ઉદ્દેશોધન કરે છે, અનેકના મેલ કરે છે તથા બદલામા સ્વચ્છતા સમર્પે છે, પખી, પશુ તથા માનવમાત્રની તૃપ્તાત્ત એ નિવારણ કરે છે આ પદ’તા જીવનતા ઉન્નતિશિખર તરફ અમુલિનિદેશ કરે છે નજીક સાગતા ઝરણા તો આખા વનને પોતાની કાલી બોલીથી, સરી પડતા અવ્યક્ત ઉદ્દાસથી ભરી દે છે સાગર જીવનની ગભીરતાનું સૂચન કરે છે તે પોતાના ઉદરમા વડવાંઝિ રાખી, પ્રત્યેકન મળાળભતી ચિત્તાની જ્વાળાઓ પોતાના

હૃદયમાં શમાવી દેવાનું તથા ઉદાર થવાનું શીખવે છે. ને પોતાના અતરની સપાટી નીચે રત્નો છુપાવીને, દરેકને પોતાના અતરના પેટાળમાં સમાપેલા આવાં જ ગુણરત્નોની જોજ કરવા જણાવે છે. એ અસંખ્ય નાવોને પેપેપાર લઈ જઈ પ્રત્યેકને એવી શીખ આપે છે કે 'તમે દરેક જણ તમારું જીવન એવું કરો કે જેથી તેના ઉપર યદિને અનેક ખુસાફરો પોતાનાં નાવો પેપે પાર સહીસનામત પહોંચાડી શકે.' સરોવર ! અરે, કરોડો માધુર્યવતી ચન્દ્રમત ભાવનાઓ માથી જેવું સૌન્દર્ય નથી નીતરતુ તેવું બેનમૂન અસૌક્રિક તાલબદ્ધ સૌન્દર્ય એના મૌનમાથી નીતરે. વાણી એટલે નિબંધતા, મૌન એટલે શુદ્ધ સંયમિત શક્તિ. વાણી જ્યાં હારે ત્યાં મૌન અધિનાજે. પિતાની પુરુષમૂર્તિ જેવું તેજસ્વી આકાશ ! અરેરે ! એના ગુણોનો તે કંઈ પાર છે ? અનત અનત વર્ષોથી એ આપણી રક્ષા કરે છે. એને નથી થાક, નથી નિરુત્સાહ, નથી નિરાશા; કરોડો યુગો થયાં એ છત્રછાયા બની અપણી ઉપર ઝૂંપી રહ્યું છે; શી તેની અનુપમ સેવા ! એ સદાય જાગૃત છે, સદાય સાનધાન છે એવીસે કલાક તે પોતાની સેવાવૃત્તિમાં રત છે. કોઈ વખત આખો કાંદે છે, કોઈ વખત નિ સાસા નાખે છે, કોઈ વખત બૂમો પાડે જ. કોઈ વખત ચોધાર આંસુએ રડે છે, કોઈ વખત લાઝ કરે છે, કોઈ વખત હસે છે અહનિંશ અવિગત સેવા એ એનો ધ્યાનમત્ર છે, એના કર્તવ્યપથમાંથી એ કદિ અંજલુ નથી, તેમ જ ચળવાનું પણ નથી અન્ધારું પણ તેજ આપે છે અને પ્રકાશ પણ તેજ આપે છે અને ધરતી માના ! કરોડો યુગોથી પોતાના વજ્ર શરીર ઉપર ધા ખમીખમીને સદનશીલ ધપેલી ધગતીમાતા ! પોતાની ગોદમાંથી કદિયે પોતાના નાનાંમૂનાં બાળકોનેયે અગમ્યા થરા દેતી નથી ! પોતાના શરીર ઉપર બેસુમાર ભાર ખમીખમીને એ ધૈર્યશાળી બની છે તેના બાળકો તેને સતાવે છે, તેના ઉપર કારમા ધા કરે છે, પગતુ તે કદી ઓછું આણતી નથી મૂગ્યાં અને બોલતાં—અધાંય બાળકોને તે સમાન ગણે છે. દેવામાંથી શીનોપ્ત્ય દૂધની ધારાઓ કાઢીને તે અધાને વહે એ છે. તેની દયાનો પાર નથી. વળી બાળકો તેનું ખીડન કરે છે તોય તે તેનો ક્ષમાનો સ્વભાવ મૂકતી નથી વજ્ર અને દૂધ એને મન સરખાં છે. દેવામાંથી કલેકણ કાઢીને તે પોતાનાં બાળકોનું પોપણ કરે છે ! છતાં નયન્યુ !

બાળકો તેને અપમાને છે, હઠધૂત કરે છે એક શબ્દ પણ તે ઉચ્ચારતી ના। શો એનો વિનય ! શી એની નમ્રતા ! શો એનો મહાનુભાવ ! કેઈ એની સામે ધા કરે તો બિનદુ બદલામાં જીવન સંજીવિની જેવો પાયક અમૃતકલ્પ જાસ આપે છે, આવી તો એની ગુણગત્તા છે એને હૈયે અને હૈયાતમે અપાર સંજીવનબહાર ભર્યા છે એ પરીપક્કા મૃતિ ધરતીમાતા ! વાતસલ્યના ઝરણા તો અનંત એના પેટાળમાથી ભર્યા કરે છે શી એ માતારૂપ પરમમૃતિ !

આ ધરતી, આ આકાશ આ ત્રણે લોક, આ ચૌદે સુન અને આ બ્રહ્માંડ એ જીવતી જાગતી વિરાટ કવિતાના કટકા છે એક એક અણીશુદ્ધ કાવ્યખંડ છે તેનો અલ્પએઅલ્પ સૂક્ષ્મ કવિતામાં મદ રંગુ રચાન ભોગવે છે, તેમાં સપૂર્ણ તાલબદ્ધતા છે, સપૂર્ણ ગેયતા છે સંગેમરમરના આલીશાન મહેલની જેમ આખું બ્રહ્માંડ શોભી રહ્યું છે એ મહેલમાથી એક કણ ખરતા આખોય મહેલ ખડિત થાય છે, પરંતુ આ બ્રહ્માંડમાં ખૂબી એ છે કે તેની અસ્તવ્યસ્તતા—ખડિતઅખડિતતા એ બધુંપ આ વિશ્વના વિરાટ કાવ્યની તાલબદ્ધતા સાચવના માટે અનુરૂપ જ છે ક્યાયે કદિ તેની તાલબદ્ધતા—ગેયતા ખડિત થતી નથી, કચવાતી નથી એ બ્રહ્માંડની વિરાટ કવિતાની નિશિષ્ટતા છે

એટલે આ કવિતાનો પાંચમો પ્રકાર—સૂક્ષ્મ કવિતા જીવનમાં જ્યારે એકસૂત્રતા પ્રવેશે ત્યારે તેને સૂક્ષ્મ કવિતા કહી શકાય આખા જીવનમાં તાલબદ્ધતા સચવાય આખુંયે જીવન સ્વચ્છ તથા પારદર્શક અરીસા જેવું બને, ત્યારે એને જીવનકવિતા કહી શકાય

લિખારીમાં પેનમાં ખાડો પડ્યો હોય, દિવસો થયા પેટમાં અન્નનો દાણો પડ્યો ન હોય તેના જીવ રંગ માગતો હોય, આવે વખતે સુદર ચબ્દોના ઝૂમખા તેને જરાયે આનંદ આપી શકશે નહિ આ ક્ષણ તો બાજર્નનો રોગલો તથા મરણ તેને કવિતારૂપ છે કારણ આ કવિતા જ તેનો પ્રાણ ટકાવી શકે તેમ છે તરસ્યાને પાણી એ કવિતા છે, બૂખ્યાને રોટલો એ કવિતા છે, ઉધાડને વસ્ત્ર

એ કવિતા છે, જગતમા દરિદ્રનારાયણોનો જોગ નથી, તેમની જરૂરીયાતો પૂરી પાડતી એ કવિતા હવે જાણના સમાન છે

[૪]

આમ કવિતાના ચાર સ્વરૂપો—તરંગપ્રધાન, વિચારપ્રધાન, કંપનાપ્રધાન, અને ભાવનાપ્રધાન તથા સૂક્ષ્મ—જીવનગત—કવિતા આપણે જોઈ ગયા હવે આ દરેક પ્રકારની કવિતાનો એક એક દાખલો આપણા ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાંથી ટાકશું તથા સૂક્ષ્મ—જીવનગત—કવિતાનું એક આદર્શ દર્શાવત આપી આ લેખ પૂરો કરશું

તરંગપ્રધાન કવિતા—સ્વ ઋષિ દલપતરામ

‘ભકતોના કુખ ભાગવા, તે છે તારી દેવ,
સહાયતા કરી આ સમે, કુખ દરનાર દેવ’

[‘દલપતકાવ્ય’, પા ૭]

વિચારપ્રધાન કવિતા—સ્વ હરિ નમંદાશકર

‘ગસિક કવિને જાણ્યો, ખરો અમર જગ માહી
જેની મશરૂ કાવને, જરા તણુ ભય નાહિ
જરા તણુ ભય નાહિ, નાહિ આધિ ને વ્યાધિ
અચળ કીર્તિ જગમાહિ, સકળ યજમા રહે ગાજી
હરે કુમુદ કરજોડ કદી શકા નવ આણો,
રસિક કવિની કાવ, અમર આ જગમાં માણો’

[‘નમંદનું પદ્યમંદિર’, પા ૪૮]

કંપનાપ્રધાન કવિતા—કવિ નાનાનાથ

‘તે સૌમા તરતો જાણે ચન્દ્રમા વ્યોમને જને,
સુર્યો આકાશવાણીશો શાંતિનો શબ્દ એક મે’

[‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’, પા ૧૪]

ભાવનાપ્રધાન કવિતા—મુંદરમ

‘હે વિશ્વ માગ હૃદયે સમાયુ,
ધાસે ભર્યો મે જગપ્રાણવાયુ

આંખે ભર્મા મૂય' તણા પ્રકાશો,
દેહે બધા દેવતલો જ વામો,
પરમાણુમાં સર્વવ્યાપી સમાયો,
આ શુદ્ધુદે ચેતનઅબ્ધિ માયો,
આ વૈખરીથી જ અગમ્ય ગાયો,
આ સૂક્ષ્મ સક્ષમતમે વિભારયો."

['કાવ્યમંગલા', પા ૮૩]

[૫]

સક્ષમ—જીવનવ્યાપિની—કવિતાનું દષ્ટાન્ત ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવન,
જેની પળેપળ વિશ્વશાંતિ અને સ્વાતંત્ર્ય માટે ખર્ચાઈ રહી છે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

• લેખક •

શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી

સાહિત્ય અને કલાના ક્ષેત્રોમાં પણ આજે તો પ્રગતિ-શીલતાનો પોકાર જાગ્યો છે. પ્રત્યાષાતી તરવે સામે જોહાદ જગાવવા અખિલ હિન્દ પ્રગતિશીલ લેખકમંડળના સ્થાપના થઈ ચૂકી છે અને ત્યાર બાદ પ્રાતિક્રમડળો પણ રચવાયા છે. આ બધા મંડળો બધારણીય રીતે કદાચ એક બીજા સાથે જાકળાયેલા નહિ પણ હોય, એમાં જોડાયેલા સૌ સાહિત્યકો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે બિભેલા નહિ પણ હોય, અને છતાંય પ્રગતિશીલ સાહિત્યની તરફ દૃષ્ટિ કરનાર આ સૌ મંડળો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક એવી વિચારની સમાનતા છે જ કે જેન કારણે સાહિત્ય જેવા પૈયા મણાતા ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ નોખો પ્રવાહ વહે થઈ ગયલો દેખાય છે. આ નવા પ્રવાહ જુના કરતા ક્યા અને કેવી રીતે લુહો પડે છે એ જોવું અને સમજવું જરૂરી છે.

સૌથી પ્રથમ તો કેટલાક સાહિત્યકારોનો એક એવા ખ્યાલ છે કે, 'સાહિત્ય તો પ્રગતિશીલ જ હોય. સાહિત્યની અદર જ પ્રગતિના તરવે સમાઈ જાય છે. પછી એને 'પ્રગતિશીલ' એવું કહવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાથી એકનો એક લાવ નકામી રીતે બેરડાય તો છે જ પણ એથી સાહિત્યની જે 'સહજ પ્રતિષ્ઠા' છે તેને પણ ઘોખો પહોંચે છે કેમકે જોના રસભાવ જ પ્રગતિશીલતાનો છે તેને વિષે પ્રત્યાષાતી યત્નાયુની આશક જ અપમાનકારક છે.'

આ મંતવ્યની પાછળ દલીલ એ હોઈ શકે કે, 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે. અને જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે એટલે પ્રતિબિમ્બ પણ તેવું જ હોવા સમજાયું છે'. આ દલીલમાં એક ભારે નબરચૂક થાય છે તે તરફ સક્ષ બેંચાવું જરૂરી છે. જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે એમ કહેવું એ સત્ય છે પણ એનો અર્થ એ છે કે, 'જીવન એ તો એક સંગ્રામ છે. અયકા-મજોમાંથી એ આગળ ધપે છે, અને જે જે પ્રગતિકારક બળો હોય છે તે પ્રત્યાષાતી તરવોને દબાવી દઈ વીજળી નીવડે છે અને એ રીતે જીવનની પ્રગતિ દરહમેશ થયા જ કરે છે.' આ જ અર્થમાં એ સાચું છે. પરંતુ આની અંદર જે એક દૃષ્ટિકોણ રહેલી છે તે ખૂબી નહિ જઈ શકે કે જીવન તો પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી તરવોથી ભરેલું છે. બંને વચ્ચે નિરંતર સંગ્રામ ચાલ્યા કરે છે. બંને એક બીજાને મદદાત કરવા મથે છે. આખરે ભલે પ્રગતિનો જ વિજય થવાનો હોય પરંતુ એવા ધમ્મા પ્રસંગો ઉપરિચિત થાય છે જ્યારે પ્રત્યાષાતી તરવો પણ પોતાનું ગૌરવ જમાવે છે અને અમુક સમય પૂરતાં પણ ફાવી જાય છે. આવી પરિસ્થિતિ થતા પ્રગતિશીલ તરવોએ જાગૃત બની વધારે બીપણ સંગ્રામ ખેલવાનો રહે છે અને એ વખતે જીવનનાં એકે એક ક્ષેત્રમાં 'Workers of the Revolution Unite' ની હાકલ પડે છે. એ હાકલને માન્ય કરી જે ઝંપલાવે છે તે જ પ્રગતિશીલતાની પદવી પામે છે અને તે જ આખરે જીવવાને અધિકારી કરે છે.

એટલે કે, 'છે એનું પ્રતિબિમ્બ' એટલું જ સાહિત્યનું કતવ્ય નથી જમતમાં—જીવનમાં પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી બંને તરવો, બંને બળો છે. બંને વાસ્તવિક છે. આ બંને વાસ્તવિકતાનું માત્ર પ્રતિબિમ્બ બીને જ સાહિત્યને સતોષ માનવાનો નથી. આપણે જોયું તેમ એ બે ભાગો વચ્ચે સતત સંગ્રામ ચાલે છે, એ સૌથી મોટી વાસ્તવિકતા છે. એ વખતે બધાં પ્રગતિશીલ બળોએ પોતાનો દિરસો પ્રગતિની જીત માટે જ આપવાનો એક સહજ ધર્મ બને છે. સાહિત્ય—પ્રગતિશીલ સાહિત્ય—તટસ્થની જેમ (એટલે મૂઢની જેમ જ ને ?) કિનારે બેસી બેસી પોતાનો—પ્રગતિનો—વિનાશ શી રીતે જોઈ રહે? સહજ રીતે જ તેણે તેનો સ્વભાવિક પંથ—પ્રગતિશીલ તરવોની

જીતનો પક્ષ—સ્વીકારવો જ જોઈએ એટલે એણે વાસ્તવિકતાનું કેવળ પ્રતિબિંબ બનના ઉપરાત, એ વાસ્તવિકતામાથી પોતાની પસંદગીની વાસ્તવિકતાનો ખુલ્લોખુલ્લો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ આમ સાહિત્યે માત્ર 'હે તેનું પ્રતિબિંબ' નહિ પણ 'પ્રગતિશીલ તત્ત્વોને બદલાવનારું સમજી વાહન' બનવું જોઈએ શ્રી રમણલાલ વ દેસાઈ કહે છે કે, 'પ્રગતિવાદી ઘણી વખત ક્રાંતિવાદી નથી બને છે ક્રાંતિના મિત્ર ('એલી') તો બને જ છે'

આજુ સ્વીકારી લીધા પછી પણ એક સનાતન પ્રશ્ન તો રહે જ કે, જગતમા—જીવનમા—પ્રગતિશીલ તત્ત્વો કયા અને પ્રત્યાધાતી તત્ત્વો કયા ? તમે જોને પ્રગતિ મ્હો છે તેને જ બીજો પ્રત્યાધાત કહેશે તો ? એક દિવસ તમે જ જોને પ્રગતિ કહેતા હતા તેને જ આજે પ્રત્યાધાત કહેતા થયા હો તો ? અને આ પ્રશ્નોનો જવાબ દુનિયાના ઇતિહાસનો—માનવપ્રગતિના ઇતિહાસનો—મમં સમજવાની સાથે જ મળી રહે છે પ્રગતિનો અર્થ જ એ છે કે 'આગળ' 'આગે આગે એટલે ગર્વ કાચ મરતા આજે અને આજ કરતા આગતી કાને આપણે આગળ મયા હોઈએ તો જરૂર મઈ કાલ એ પાછા' જ ગણાય અને આજે જે માણસ 'પાછળ' જવાની વાત કરે અથવા છીએ ત્યા જ થોભી જવાની વાત કરે તો જરૂર તે પ્રગતિરોધક અથવા પ્રત્યાધાતી ગણાય એટલે કે માનવ પ્રગતિ જોટલી હદે આજે આવી પહોંચી છે તેને આજે બદાવનાર બધા તત્ત્વો, બધા બજો પ્રગતિ કારક ગણાય, ન્ય રે એની પ્રગતિના ચક્ર ઊંધા ફેરવવા મથનાર અથવા છે ત્યા જ ચલાની ફેનાની મૂખ મ્હપના કરનાર પ્રત્યાધાતી ગણાય એટલે દરેક મુશ્કા, દર સેકામા, દર દશકામા દર સાલ અને બહુ જ સૂક્ષ્મરીતે નિચાર મરીએ તો દરોજ—મ્હાત્મ, દર દાયકામા જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય તેમ તેમ સાહિત્ય પણ નિકાસ પામતું જાય—પ્રગતિશીલ સાહિત્યની મર્યાદા પણ બદલાતી જાય છતા, જેમ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમા તેમ સાહિત્યની વાતમા પણ આખા એક દાયકાને અથવા એક પન્નીસીને અનુરૂપ થાય અને જહુમાન્ય થાય તેવી એક મર્યાદા જરૂર આડી રાખાય

એ મર્યાદા કેવી હોવી જોઈએ ? પ્રગતિની પ્રક્રિયા સમજનાર

જાણે છે કે ' જે છે ' એમાંથી ' નવું ' જન્મે છે આ આખી ' ડાયલેક્ટીકલ પ્રોસેસ ' છે એને એ જ જમાનામાં, એક જ મુગ કે દસકામાં ' તદ્દન પ્રત્યાધાતી ' થી માડી ' અતિ ઉદામ પ્રગતિશીલ નિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ પ્રવર્તે ' છે એ કે, આગળ જોઈ ગયા તે જ નિયમ અનુસાર એ ' તદ્દન પ્રત્યધાતી ' અને ' અતિ ઉદામ પ્રગતિશીલ મા પછુ ફેર મતો જ રહે છે આજનું ' તદ્દન પ્રત્યાધાતી ' ગઈ કાને ' તદ્દન નિનાનું દવું આજનું ' અતિ ઉદામ ' એક ' સામાન્ય પ્રગતિશીલ ' તરીકે આવતી કાલે લેખાવા માગશે છતાં કોઈ પણ એક સ્વીકારી લીધેલા સમાજમાં એવું તો નક્કી જ છે કે, જેને જન્મે ' છેડા (એક્સસ્ટ્રીમ્સ) કહેવાય તે એવું તો હશે જ આ સ્થિતિમાં ખીજે છેડેના અતિ ઉદમ (અલ્ટ્રા એક્સ્ટ્રીમ) નિચારો કે પ્રવૃત્તિઓને જ માત્ર ' પ્રગતિશીલ ' તરીકે ઓળખનારો અને બીજા બધાને પ્રત્યાધાતી ' કહી ફેકી દેનારો એક વિચારકસઘ હોય છે આમાં ' ડાયલેક્ટીકલ પ્રોસેસ ' ની અવગમ્યતા છે અને એથી એ સઘ ગમે તેટલો તેજસ્વી અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ તથા શક્તિ વાગેા હોય તેના નિચારો ગમે તેટલા પ્રગતિશીલ હોય છતાં તે જ પ્રગતિને ગૂંચળાવી નાખનાર નીનડવા । ભય રહે છે એટલે પ્રગતિના પુરસ્કર્તાઓએ સમગ્ર સામાજિક મળેાની અત્યંત ઝીણવટપૂર્વક તુલના કરી લઈ ન જ અતિમાન થવું જાઈએ કે જેને પરિણામ, પ્રગતિશીલ તરીકે સિદ્ધ નહિ થઈ ચૂકેલા છતાં પ્રગતિપ્રેમી અને જેમનામાં પ્રગતિની શક્યતા રહેલી છે ન બધા બળેા વિખરાઈ ન જતા તેમનો એક દિશાએ સહકાર અને જમાવટ થાય અને જેઓ સદાતર પ્રત્યાધાતી જ છે, અને જેમના પરિવર્તનની શક્યતા નથી તેવા બળેાને બીજી દિશાએ પ્રગતિશીલ નજેાથી અલગ પાડી ધકેલી દેવા જાઈએ જેથી તેમની કનુષિત છાયા પલા અધ પકડ—અર્ધજનગૃહ— પ્રગતિશીલ બળેા કે તરવેા ઉપર પડના ન પામ ' આ ' છૂટા પાડીને જમાવટ કરવાની કિના—' ક્રીસ્ટલાયઝેશન —પ્રગતિની એક મહાન ચાવી સમાન છે—શુ સમાજમાં કે શુ સાહિત્યમાં સમાજમાં ગમ તેટલા મતભેદો, વિનાશભેદો હોવા છતાં આ પ્રક્રિયા (પ્રોસેસ) શક્ય છે અલગત, બેદો જેમ વધારે સૂક્ષ્મ હોય તેમ એ કાલ' વધારે મુરકેલ અને ધીમું બને છે પરંતુ તીક્ષ્ણદષ્ટિ અને તીવ્ર

સુદ્ધિશાળી સમાજનેતા જેમ સફળતાપૂર્વક એક કામ પાર પાડી જાય છે તેવું જ સાહિત્ય-જીવનમાં પણ રાકના છે જ ૬ કેમકે આખરે તો 'પ્રગતિ' એ જ માનવસ્વભાવ છે

આપણા સાહિત્યમાં આપણે આજે અનેક ઝવાટો વહેતા જોઈએ છીએ જે કે એ બધા પ્રવાહો હજી બહુ આછા છે જેટલાક તો છીછરા પણ ૬ છતાં આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં જે પ્રવાહો ગતિમાન થયા છે તેનાથી ડેક જ અનિર્ણિત આપણું સાહિત્ય ન જ રહી શકે, એ સ્વાભાવિક છે

વિશ્વસાહિત્યમાં જે ત્રણ નવા પ્રવાહો દૃશ્યમાન થાય છે તે 'સોવિયેટ નિરેચર', 'મોનિટરિયર નિરેચર' (અમછની સાહિત્ય) તથા 'લેફ્ટ નિરેચર' (ઉદ્દામ સાહિત્ય) આ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન છે ત્રણેની વિશેષતાઓ ડે આ ત્રણે પ્રવાહો પ્રગતિશીલ પ્રવાહો છે પરંતુ આ ત્રણે પ્રવાહો માર્ક્સવાદી ફિલ સૂરીમાથી જન્મેના છે આ ત્રણે સાહિત્યનો પાયો વમ'દર્શિ છે ત્રણેને અમછનીઓની કાંતિ સાથે સીધો સબધ છે પરંતુ આ ત્રણેમાં જેનો સમાવેશ ન થતો હોય તેવું, આ ત્રણે પ્રવાહોથી અન્ય પ્રગતિશીલ સાહિત્ય હોઈ શકે છે, દરેક દેશમાં હોય છે આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એને શ્રી ગમણનાન વ દેશાર્ધ કહે છે તેમ 'જે સાહિત્યનું વાચન આ ત્રણે પ્રગતિના તરફ તરફ અભિમુખ કરે, પ્રગતિ સાધવાનું બળ આપે અને આપણા મનુષ્યત્વને ખીનવે એવો કોઈ ધ્વનિ ઉત્ત ન કરે તો એનું વસ્તુ પ્રગતિલીન શી શકાય'

આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય કાંતિગારી સાહિત્યનું વિરોધી નથી હોતું કોમડું પ્રગતિશીલ સાહિત્ય કાંતિગારી સાહિત્ય તરફ મીગ દર્શિથી જોતું હોય ■ યુરોપના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આજે તો એવું બની રહ્યું છે કે મઈ મવના પ્રગતિશીલ લેખકો આજે ખુલ્લેખુલ્લા લેફ્ટ નેરેચર' ના પુરસ્કારીઓ તની ચૂક્યા છે અને આ પરિવર્તન' સદૃશ છે પ્રગતિનું આ સ્વાભાવિક નશાણું છે પ્રગતિ શીલ લેખકો વ્યારે સમા ના બગોની પરસ્પરની અથામબોની નિરીક્ષા કરી એમથી જીવનને બદલાવે—મનુષ્યત્વને ખીનવે—એવા બગોની

સીધી તરફદારી કરવા લાગે છે ત્યારે વગંદૃષ્ટિ એમનામાં આપોઆપ જાગૃત થાય છે અને ત્યાર પછીનું એમનું સાહિત્ય કેવળ માનવ-દયાની ભાવનાવાળું ('હુમેનીટેરીઅન') મરી જઈ વગંદૃષ્ટિની કમોટીએ ચરેલું 'લેફ્ટ હિટરેચર' બને છે. અને એનાં પગલાં 'અમજીવીસાહિત્ય' તરફ મડાય છે પ્રગતિશીલોનો આ સ્વાભાવિક ઇષ્ટ વિકાસ છે. પરંતુ એનાથી ઊંચકું ખનવાનો પણ ભય સમૂળો નથી જ એમ ન કહેવાય. સંજ્ઞકીય અને સામાજિક અધઘાતો વધારે ફૂર અને ક્રાંતિલ અને ત્યારે વગંદૃષ્ટિ તો જન્મે જ છે, પણ ફેટલાક સત્તાધારી વગંના પદ્ધતિમાં બેસી જાય છે અને પ્રગતિશીલ તથા ક્રાંતિશીલ તરવોનું પોતાને હાથે—પોતાની કલમે—સત્તાનાશ કરવા લાગી જાય છે. જ્યાં જ્યાં ફેસિસ્ટ સરમુખત્યારી વધુ પ્રબળ નીવડી છે ત્યાં ત્યાં આવા ઉદાહરણો ઠીક ઠીક પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રગતિશીલો માટે આ ભય છે. જ્યાં લગી વગંદૃષ્ટિ જાગૃત થઈ નથી, અને એ દૃષ્ટિ કચકાચેલી આમ જનતાના કલ્યાણ પ્રતિ અભિમુખ બની નથી ત્યાં લગી આ ભય રહે છે.

પરંતુ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના આજના તબક્કે આ ભય હજી દૂરનો છે. હજી આપણે ત્યાં પ્રગતિશીલ તરવોની છણાવટ થઈ નથી. હજી આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને જીવનને કેવોક જાળવે છે એની રેખાંશ જ થઈ નથી. 'સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર પ્રતિબિંબ નહિ, પણ પ્રેરકબલ હોવું જોઈએ પ્રગતિશીલના વિકાસનું એ એક સાધન હોવું જોઈએ. સાહિત્યકૃતિની અસર સમાજજીવન ઉપર સારી અગર નરસી થાય છે માટે દરેક સર્જકે જીવનને વિકસાવે—મનુષ્યત્વને ખીલવે—એવા જ વિચારો, એવો જ ધ્વનિ પોતાની સાહિત્યકૃતિદ્વારા પ્રચારિત કરવો જોઈએ જે સાહિત્યકાર " મને ગમ્યુ ને મે લખ્યુ, મને પ્રેરણા થઈ ને મે સરજ્યુ હું' તો કલાનો ભોક્તા છું—કલાનો સૃષ્ટા છું. મારે બધી દુન્યવી વસ્તુ સાથે નિમ્નત નથી. મારે કોઈના કસો પક્ષ નથી. મારે કશા બંધન નથી હું કલાકાર છું, સર્જક છું આ બધા પ્રેરણાથી પર છું' " વગેરે કહે તેને આપણે આ તબક્કાથી અલગ કરવો જોઈએ સાહિત્ય સર્જનની પાછળ ચોક્કસ દૃષ્ટિ હોવી જ જોઈએ; અને તે સમગ્ર

જીવનના વિકાસની આ બધા નિયારો હજી આપણે ત્યાં પૂરા અર્થાયા નથી એ તરફ પૂરતું લક્ષ્ય જ ગયું નથી એવું મહત્વ હજી આપણે સ્વીકારતા થયા નથી

આની પરિસ્થિતિમાં પ્રગતિશીલ અને ક્રાંતિશીલ, ગાંધીવાદી સમાજવાદી અને આશ્વિનાદી, શ્રમજીવી અને સોવિયેટ વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સાહિત્યોના સક્રિય વાડાઓ બાધી બેસી જતાં પાવે એમ નથી આનો અર્થ એ નથી કે આ દરેક સાહિત્યમાં પુરસ્કર્તાઓએ પોતાના પ્રાહોને રૂપી નાખવાની જરૂર છે જે છોડી દેવાની જરૂર છે એ તો એકબીજા પ્રત્યેનું અત્યંત વનજી એકબીજા માટેની 'સૂઝ' જે જે સાહિત્યકારો જીવનની પ્રગતિ કરાવે તેના ઉદ્દેશપૂર્ણ સાહિત્યના સર્જન અને પ્રચારમાં માનતા હોય તેઓ સર્વે પ્રગતિશીલ મંડળમાં સામિલ થાય અને એકબીજા માટે એરેડયા દિના મોખ્યા મને એકબીજાની ટીકા-સમાલોચન-વિવેચના કરે, એ આ તમકે અત્યંત આવશ્યક અને મહત્વનું છે એનો અર્થ એમ પણ નથી કે જેઓ આ મંડળમાં જોડાય હોય તે તમામને 'પ્રગતિશીલ' ખિતાબ મળી ચૂક્યો છે અને બાકીના સૌ પ્રત્યાધાતી જ છે પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે દષ્ટિપૂર્ણ સાહિત્યની તરફદગી કરનારો નિઃશીલ વર્ગ આ મંડળમાં જોડાય અને જેઓ 'કના કપાની ખાતર' કરેનારા હોય તેમને પોતાથી જુદા તરીકે જાહેર કરે એ જરૂરી છે સરખાતમાં કહી તે 'કિરેટમાયુઝેશન' ની આ પ્રક્રિયા જેટલી ત્વરિત નને એટલું સાહિત્યનું સાનિ ઉજ્જવળ થશે આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનિવાર્ય હોય તેવી અથડામણ બને થાય કેમકે એ ધર્મજુમાથી જ પ્રગતિ થશે, એ પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ અયોગ્ય ઉતાવળ અને વેરઝેરની વૃત્તિ આપણે જીભી ન દરીએ પણ એના મિથ્યા વધારે પડતી ભાવે પ્રગતિ જ ન કરીએ એવું પણ ન થયું થતે

અહીં એક મહત્વની વાત રજૂ કરવી આવશ્યક છે સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાધાતી એનો વિચાર સાહિત્યની અદર જે વસ્તુ, જે વિચાર, જે ભાવના રજૂ કરવામાં આવી હશે તેના ઉપરથી થશે પરંતુ એનો અર્થ એ નથી થતો કે બાબત કદા તરફ ઉપેક્ષા થવી જોઈએ એથી જીવદુ મને તો એમ સાગે છે કે જેમાં ક્યા નથી તે

તો સાહિત્ય જ નથી. કોઈ સુંદર વિચાર ક્યાવિહીન સ્વરૂપમાં રજૂ થયો હોય તો એ જીભુ ગમે તે હોઈ શકે પણ આપણે એને સાહિત્ય તો નહિ જ કહીએ. કેમકે સાહિત્ય એટલે જ ભાવનાનો ભાષામાં થયેલો કલામય આરિષ્કાર. આવો વિચાર જીવનદષ્ટિએ પ્રગતિશીલ છે, કલ્યાણગામી છે. પરંતુ એ કલા નથી જ.

આથી જિસદું એક પ્રત્યાષાતી વિચાર, એક અકલ્યાણકારી ભાવના અત્યંત સુંદર કલ્પસ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવે તો આપણે તેને સાહિત્યનું ખિરુદ તો આપવું જ જોઈશે પછી વર્ગીકરણમાં આપણે એને જરૂર પ્રત્યાષાતી સાહિત્ય તરીકે લેખીશું. અહીં ફરીથી યાદ દેવરાવું છું કે કલા કે સાહિત્યદ્વારા ઉમદા અને કલ્યાણગામી જ વિચારો વ્યક્ત કરી શકાય એવું કાંઈ નથી. દુષ્ટ માણસને કલા કદી વરે જ નહી, કલાનો કદી દુષ્ટ ઉપયોગ થાય જ નહિ એમ કહેવું એ અત્યારે દુનિયા બરમાં ચાલી રહેલી વારતવિક્તાનો ઇનકાર કરવા બરાબર છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એવી ધાર્તાઓ, નવલકથાઓ, કવિતાઓ ક્યાં નથી કે જે કલાદેહે સુંદર—ઉચ્ચકક્ષાની હોવા છતાં જીવનદષ્ટિએ પ્રત્યાષાતી હોય ?

આ બે વાત એલખી કરી લીધા પછી પ્રગતિશીલતાનો આગ્રહ કલા તત્ત્વનો વિરોધી છે એવો ખ્યાલ કરાવે કારણ નહિ રહે તેવી જ રીતે કલા અને પ્રચાર અથવા કલા અને ઉદ્દેશગામીપણુ બે વિરોધી હોય જ હોય એવું પણ માનવાને કારણ નથી.

આ નિબંધમાં રજૂ કરેલી વાત મોટાભાગના સાહિત્યકારોને માન્ય થાય તો પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે, એ વિશે શંકા નથી.

જૈનોની સમસ્ત સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ઉપર એક દષ્ટિપાત

•
: લેખક :

ગોકુળદાસ નાનજીભાઈ ગાંધી

•

એક મત એવો છે કે આર્યોનું મૂળ વસતિસ્થાન મધ્ય એશિયા હતું ત્યાંથી તેમની કેટલીક ટોળાઓએ આમળ વધનાં વધનાં ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો અને ક્રમે ક્રમે પચનદનો પ્રદેશ અને અધ્યદેશ તેમની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બન્યા અહીં બ્રાહ્મણધર્મના ઉદય-વિકાસ સધાયા સમય જતાં પૂર્વભારતના પ્રદેશમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ ઉદ્ભવ્યા. ને તે ધર્મના સ્વતંત્ર સાહિત્ય પણ વિકસ્યા. એક પક્ષે બ્રાહ્મણ અને બીજે પક્ષે બૌદ્ધ તથા જૈન પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્ય વચ્ચે બાજુ દષ્ટિએ એક મહત્ત્વનો ભેદ એ દોઢ કે બ્રાહ્મણોની સાહિત્યભાષા સિદ્ધિમાન્ય સંસ્કૃત હતી, બ્યારે બૌદ્ધો અને જૈનોએ અપનાવેલી ભાષા સામાન્ય જનસમુદાયમાં પ્રચલિત પ્રાકૃત હતી. પ્રાચીન બ્રાહ્મણ મંથકારે તેમજ પછીના સમયમાં યજુર્વેદ

ઉપયોગ કર્યો છે. આ શ્વેતાશ્વર અને દ્વિગપર સંપ્રદાય વચ્ચે સિદ્ધાન્તદષ્ટિએ મહુ મહારનો ભેદ નથી, માત્ર આચારમાં કેટલોક શીલુ ભેદ છે. શ્વેતાશ્વરો પશ્ચિમ દિશમાં યુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, માળવા અને મારવાડમાં મોટે ભાગે રિયર થયા છે. દ્વિગપરો કેનાવો દક્ષિણ દિશમાં થયો છે.

જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર થયા. પાશ્વનાથ તેમની પહેલાં થયા હતા મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માસ્વામી શ્વેતાશ્વર જૈનોની દ્વાલની પરંપરાના બાદિ આચાર્ય મળ્યું છે. આ તીર્થંકરોનો અને તેમના ગણધરોનો ઉપદેશ 'દ્વાદશાંગ'માં સંપ્રદાયો. 'આપરમ', 'સૂચગદગ', 'કાણુમ', 'અમનાયમ', 'અગવતી' કે 'વિમા-હપત્તિ', 'નાભાધમકદાઓ', 'ઉવાસમદસાઓ', 'અંતગમ-દસાઓ', 'અણુતરોવવાધપદસાઓ', 'પણ્ડાવાગરણાધ', 'વિવાગ સુપ', ને 'દિર્ઘવાય' એ બોર અગ્રો છે. દરેક અંગ સૂત્ર કહેવાય છે, દા ત. 'આપરમ સૂત્ર'. આમાંથી 'દિઘિવાય' કે 'દષ્ટિવાદ'નો વિચ્છેદ થયો છે આ અંગોનું પ્રાકૃત પ્રાચીન છે, અને 'આપરમ'નું પ્રાકૃત સૌમાં વધારે પ્રાચીન છે. એ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે અગ્રસૂત્રોની રચના જે ભાષામાં થઈ તે ભાષાસ્વરૂપ આજસુધી અભિરુદ્ધ જળવાઈ રહેલું નથી; અગ્રોની ૩૩૦૫૬ સોપણીમાં દેસ અને કાળ અનુસાર પ્રચલિત જુદીજુદી બોલીઓના સંપર્કથી, અગ્રોની પ્રાકૃતને કવચિત કવચિત તે તે બોલીઓની આછીધેરી છાદ લાગ્યા વિના રહી નથી.

અગ્રો પછી ઉપાગ્રોની રચના થઈ, અને ક્રમેક્રમે ખીજું સાહિત્ય પંથુ રચાતું ગયું હવે આગમ અગ્રોની વધારે એકસાઈ પૂર્વકની જળવણીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો એટલે મહાવીર-નિર્ધાર પછી ૬૮૦ (કે ૬૯૩) વરસે યુજરાતના વવળીનગરમાં, શિલાહિત્યના રાજ્યકાળ દરમિયાન, દેવદિગ્ધિ દ્વામાત્રમણના અધ્યક્ષપણા નીચે સદ્ધ બોલાવાયો અને અત્યારસુધી કહરથ રાખી જળવાતું શ્રુત પુરતકાર્થ કરવામાં આવ્યું. આ વખતે રચાયેલા 'નંદીસૂત્ર' અને 'હલપસૂત્ર'માં સુધર્માસ્વામીથી દેવદિગ્ધિ દ્વામાત્રમણ સુધીની પાટ-પરંપરા આપેલી છે. 'નંદી'માં મુખ્ય સૂત્રોના નામ, વિસ્તાર, વગેરેની યાદી પણ આપેલી છે.

સુધર્માગ્રંથાભી પાછી ૪૭૦ રસો વિક્રમસવત સર થયો વિક્રમના સમયની સગલગમા શ્રેતાળગ જેનોમા સિદ્ધમેન દિવાકર, વૃદ્ધવાદી પાદલિખ, વગેરે સમય જેન મહાત્માઓ વિષમાન દતા જેન દર્શનમા સ્વતત્ર તકંશાસ્ત્રની સ્થાપના પ્રથમવાર સિદ્ધમેન દિવાકરે કરી 'અનેખતસાદ'ની સ્થાપના પણ ત્યારથી જ થઈ સિદ્ધમેન દિવાકર, વણે' બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે' વેદધર્મી' દતા, પણ પાઠગથી તેમણે વૃદ્ધવાદી મહાત્માની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી આ અરસામા જૈન આય' સરકૃતિનુ કેન્દ્રયાન સોગંદ્ર મનુજુ જતુ હતુ

વલ્લભીપુરમા પુસ્તકાર્દ થયેલા જૈન સૂત્રો પૈકી 'નદીસૂત્ર', 'અનુયોગદ્વારસૂત્ર', ભગવતીસૂત્ર, 'દાણુમસૂત્ર', 'કલ્પસૂત્ર', વગેરેમાથી બ્રાહ્મણુ ધર્મ'ના ને સામાન્ય સાહિત્યના તે વખતે પ્રચાર પામેલા પુસ્તકોના નામો મળી આવે છે, જેવા કે 'મહાભારત', 'રામાયણ', 'કૌર્મ્ય', 'ધોટમુખ', 'કમ્પાદસતરી', 'વૈશેષિક', 'કાપિલિક', 'લોકાવન', 'ભુદ્ધવચન', 'પઠિતત્ર', 'મારનુ' 'પુરાણ', 'વ્યાકરણ', 'શ્રીમદ્ ભાગવત', 'પાતજલ', 'પુષ્પદેવ', 'લેખ્ય, મણિન', 'સકુનશાસ્ત્ર', નાનક, સાગોપામ ચાગ વેદો, વગેરે આથી ૨૫૯૮ થાય છે કે જૈન સૂત્રો પુસ્તકાર્દ થયા કે હાલમા મળી આવે છે તે સ્વરૂપમા ગૂંથાયા ત્યારે કે તેની અમુક ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો પણ પ્રચલિત હતા.

વલ્લભીપુરમા પુસ્તકાર્દ થયેલ જૈન સૂત્રો પૈકી પરમ પવિત્ર શ્રી 'કલ્પસૂત્ર'નુ વાચન બહેગ રીતે સભામા વિક્રમ સવત પરકના સાલથી સર થયુ તે વખતે પ્રવચેન નામનો રાજા આનંદપુરમા હતો વિક્રમ સવત ૬૬૪મા મહારાજા હર્ષ'ના સમયમા જેનોમા અમરકીર્તિ' કરી ગયેલા માનતુમાચાર્યે 'લકતામર' નામક ગ્રંથાત સ્તોત્ર રચ્યુ. 'કાદબરી'કાગ બ્રાહ્મણુ વિદ્વાન બાણુભટ્ટ આ સમયમા જ થયા પડિત મયુરે 'સુવંસતક' પણ આ સમયમા જ રચ્યુ આ સમયમા પ્રાકૃત ભાષાનું કાલક્રમે રૂપાતર થવા આ સમયની કે તે પછીની ભાષાને 'અપભ્રંશ' ભાષા તરીકે ઓળખવામા આવે છે પ્રાકૃત ભાષાનુ પ્રથમ વ્યાકરણુ જૈન પડિત ચડે રચ્યુ અને એમા અપભ્રંશ ભાષાનુ નિવેચન પણ કયું' જણેલો મણેયે વર્મ' પ્રાકૃત ભાષા બોલનો અને આબીગ વગેરે અગણુ વર્મ' અપભ્રંશ

ખેલતો. વિક્રમ સંવત આઠસોની સગમગમા શ્રાવણસાતીય મહા-સમય' જૈનાચાર્ય, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ થયા. એમણે ચૌદસેસુમાલીસ ધર્મગ્રન્થો રચ્યા કહેવાય છે. આમાંથી 'અનેકાંતવાદ પ્રવેશ', 'અને-કાંતજયપતાકા', 'આવશ્યક-સૂત્ર-બૃહદ્દર્શિત', 'ધર્મભિન્દુ', 'ધર્મસંગ્રહણી', 'પંચાસક', 'પંચવસ્તુ-પ્રકરણ-ટીકા', 'યોગ-દષ્ટિસમુચ્ચય', 'યોગભિન્દુ', 'પદ્ધતિ-સમુચ્ચય', 'સમરાદિત્ય-કથા', વગેરે ઉપલબ્ધ થાય છે. એ ગ્રન્થોમાંથી શ્રાવણ ધર્મના કેટલાક વિદ્વાનોના નામો મળી આવે છે, જેવાં કે મીમાંસક કુમારિલ, ભાષ્યકાર પતંજલિ, વૈયાકરણ પાણિનિ, વૈયાકરણ ભટ્ટદરિ, મદ્વિ-વ્યાસ, શિવધર્મોત્તર, વગેરે તેમજ જોદ્ધ ધર્મના ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, વસુબંધુ, ચાંતરક્ષિત, કુઠાચાર્ય શુભચૃત્ત, વગેરે. આ વસ્તુ સાહિત્યના ઇતિહાસની દષ્ટિએ બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ભાષામાં સાંખ્યાદિ દર્શનોને અનુલક્ષીને નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થો રચ્યા છે. આવી રીતે દર્શનગ્રન્થોનું અવલોકન શાંત ચિત્તે કરનાર પ્રખર અભ્યાસકો અને લેખકોમાં હરિભદ્રસૂરિનું નામ પહેલી દારોળમાં આવે તેવું છે. ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત તેમણે 'આવશ્યક-નિયુક્તિ' ઉપર બાવીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ અને તેના ઉપર 'બૃહદ્દીક્ષા' ચૌરાશી હજાર શ્લોક પ્રમાણ રચી છે. 'કથાકોષ', 'વેદાકુશ', 'પંચનિયતી', 'પંચસંગ્રહ', 'પરોધરચરિત્ર', 'લોકભિન્દુ', 'સંભોધસિતરી', વગેરે મળીને તેમના ગ્રન્થો મોટી સંખ્યામાં છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીપુરનું પતન થયું તે પછી ગુજરાતમાં અણ-હિલપુરનો ઉદય થયો તે પહેલાં ચિત્રભાસ કે શ્રીમાલ નગરનું રાજ્ય બળવાન બન્યું હતું. ત્યાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાણિયા, શ્રીમાળી સોની, શ્રીમાળી કદોઈ, વગેરે જાતો જુદાઈ. પોરવાડો પણ ત્યાં આવેલા. આમાંના ધણા ખરા જૈન હતા. પછી વનરાજ ચાવરે અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું અને શ્રીમાલ નગરથી ત્યાં જૈનો વગેરે વસવાટ માટે આવવા લાગ્યા. અણહિલપુરની રચાપના સંવત ૮૦૨માં થઈ. વનરાજને આશ્રય આપનાર પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય શ્રી ચિલગુણસૂરિ હતા. એ દર્શકત સર્વ જાણે છે. પંચાસરા પાશ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા વનરાજે કરી. વનરાજના સમયમાં

ચાંપો મંત્રી જૈન હતો; રાજતિલક કન્યાર શ્રીદેવી જૈન ધર્મ પાળતી, લહરિ જૈન દંડાધિક હતો. ગુજરાત ઉપર આવડા વંશનો અમલ હતો. દરમિયાન સવત ૮૩૪માં ઉદ્યોતનસુરિએ ‘કુવલયમાલા’ કથા પ્રાકૃત ભાષામાં બહુ જ મનોહરરૂપે રચી એમાં અપભ્રંશ અને પૈશાચી ભાષાનો પ્રયોગ પણ કરેલો છે. પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસકો માટે આ ગ્રન્થ સાગમા સારો છે. આ કથા જાનોગમાં રચાઈ છે. આમાં અદાર દેશી ભાષાના નામો મળી આવે છે. વળી આમાં બ્યાસ, વાલ્મિકિ, બાલુ, પાદસિંહ, સાત-વાહન, દેવસૂત, રવિવેશુ, વગેરેનો ઉલ્લેખ છે આ પછી સંવત ૯૧૩માં શ્રી જયસિંહસુરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ‘ધર્મોપદેશમાના-વૃત્તિ’ રચી.

વિક્રમ સવત ૯૧૬ સુધી ગિરનાર તીથ ઔદ્યોગના દાયમાં હવું, પણ જૂનાગઢમાં રાંખેગર રાજ થયો ત્યારે શ્રી બલિમદ્ર-સુરિએ ઔદ્યોગે ગિરનારમાથી હાંકી કાઢ્યા અને ત્યાં જૈન તીથની સ્થાપના કરી. સંવત ૯૨૫માં મહાપ્રતાપી જૈનાચાર્ય શ્રી શિમાચાર્ય થયા, એમણે દશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પ્રાકૃતમાં ‘મહાપુરુષચરિય’ ગદ્યમા રચ્યું આ આચાર્યે જૈનોનાં અગિયારે અંગો ઉપર સંસ્કૃતમાં દીકા રચી હતી એમાંથી આજે ‘આચારગસૂત્ર’ અને ‘સુવગડાંગ સૂત્ર’ ઉપરની દીકાઓ જ ઉપલબ્ધ છે. સવત ૯૬૨માં મહાન જૈનાચાર્ય સિદ્ધિપિંએ ‘ઉપમિતિ-ભવપ્રપચ-કથા’ નામનો પ્રખ્યાત રૂપક ગ્રન્થ રચ્યો. સિદ્ધિપિંના ચરુ શ્રી દુર્ગસ્વામી મૂળે આજણુ હતા સવત ૯૭૫માં શ્રી વિજયસિંહસુરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ‘જીવનસુદરી-કથા’ રચી.

વિક્રમની દસમી સદી સુધી જે કુટિલ લિપિમાં સૌ લખતા હતા તેમાં દેસકાળ યોગથી ફેગ્દાર થયો અને દાહમાં જે નાગરી લિપિમાં લખાય તે તેવી જ લિપિ એ સમયથી શરૂ થઈ. સવત ૧૦૨૯માં ધારા નગરીના મહાગજા મુજના જૈન પડિત ધનપાલે પ્રાકૃતમાં ‘પાર્શ્વસ્થીનામમાલા’ નામનો કાવ્ય રચ્યો, ‘તિલક-મજરી’ નામની સંસ્કૃત કથા પણ એણે જ રચી છે. મહાકવિ ધનપાલ જાતે આજણુ હતો. આ જૈન કવિએ પણ જાતમ ગણુધર, વાલ્મિકિ, વેદવ્યાસ, કાવિદાસ, બાલુ, ભારવિ, ભવશ્રુતિ, વાકપતિરાજ,

બાપ્તિસ્મ, પ્રવરસેન, દરિદ્રસૂરિ, રાજશેખર અને ચોતના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિની પ્રશંસા કરી છે. કાદંબરી જેટલી ઉચ્ચ કાદીની 'તિલકમંજરી' ગદ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિરુચિરૂપ છે. મન-પાલના ભાઈ શોભને તીર્થ કર દેવોની સ્તુતિ બનાવી છે તે 'શોભન-સ્તુતિ' તરીકે પ્રખ્યાત છે. મહાકવિ મનપાલે પ્રાકૃતમાં 'આવકવિધિ' અને ભગવાન મહાબલદેવની સ્તુતિ રચેલ છે. તેણે અપભ્રંશમાં પણ રચના કરી છે.

સ. ૧૦૭૩માં શ્રી જિનચંદ્રગણિએ 'નવતત્ત્વ-પ્રકરણ' રચ્યું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત શબ્દોની સિદ્ધિ માટે ગદ્યપદ્યરૂપ વ્યાકરણ શ્રી ભુદ્ધિસાગરસૂરિએ સં. ૧૦૮૦માં રચ્યું. ઉપરાંત એ સૂરિએ 'પંચલિંગી-પ્રકરણ', 'વીરચરિત્ર', 'લીલાવતી-કથા', 'કથાકોષ', 'પ્રમાણલક્ષણ', 'પદ્મસ્થાનક-પ્રકરણ', વગેરે રચ્યાં. આશુ પદ્મા ઉપર સં. ૧૦૮૮માં ગુજરાતી ભીમદેવના પ્રધાન મંત્રીશ્વર વિમલશાહે આરસનાં કારીગરીપૂર્ણ જિનાલય બધાવીને અમર નામના મેળવી.

જૈન શાસનમાં અમરપણાને પામેલા ભગવાન અભયદેવસૂરિએ 'ચાતાધમ'કથા', 'સ્થાનાગ', 'સમનાયાગ', 'ભગવતી', 'ઉપાસક-દશા', 'અંતકૃત', 'અનુસૌપ્તિક', 'પ્રત્યેશ્વરપ્રકરણ', 'વિપાક', 'ઓપપા-તિક' તેમજ 'પ્રજ્ઞાપના' સૂત્ર ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૦થી ૧૧૩૦ સુધીમાં નવાંબી દીકા સંસ્કૃતમાં રચી. શ્રી નમિસૂરિએ રૂદ્રના 'કાબ્યાલંકાર' ઉપર સંસ્કૃત દીકા સંવત ૧૧૨૫માં રચી છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં 'શાંતિનાથચરિત્ર' ખલાતમાં વિ. સં. ૧૧૬૦માં રચ્યું. યશોદેવસૂરિએ પ્રાકૃતમાં 'ચન્દ્રમલચરિત્ર' અણહિલપુરમાં સંવત ૧૧૭૮માં રચ્યું. એ અરસામાં વિનયચંદ્રે 'કથાનકકોષ' રચ્યો. વાદી-દેવસૂરિએ 'પ્રમાણનયનત્વાલંકાર' નામે ન્યાયગ્રંથ સંવત ૧૧૮૦ની વ્યાસપાસમાં રચ્યો. આ પછીના ગુરુમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અણહિલપુર પાટણમાં સરસ્વતીદેવીનું અષ્ટ આરાધના કરીને પાટણને ગુજરાતનું વાગણસી બનાવી દીધું. હાલમાં ગુજરાતમાં જૈનધર્મનું જે કાંઈ અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે તેમાંથી મહુચે હેમચંદ્રના

અપ્રશંસામાંથી હાલમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ વિક્રમ સં. ૧૨૪૦ની લગભગથી સર થયાના પુરાવા મળી આવે છે. સં. ૧૨૪૧માં 'ભરનેશ્વર-મહુબલિ-રાસ' શ્રી શાંતિભદ્રસૂરિએ રચ્યો. સં. ૧૨૮૭માં 'રેવતગિરિ-રાસો' શ્રી વિજયભેનસૂરિએ રચ્યો. તેમજ 'મહાવીરજન્મભાષિષેક' કાવ્ય, જૂની ગુજરાતીમાં સં. ૧૩૦૦ની લગભગમાં શ્રી મંગલસૂરિએ રચેલ છે.

ગુજરાતના જૈન મંત્રીશ્રેયો શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના નામો ધણા જ જાણીતા છે. મંત્રીશ્રેય વસ્તુપાલ જેમ મદા શરવીર હતા તેમજ મહાકવિ પણ હતા. એમણે 'નરનાગયજ્ઞાનંદ' નામનું નાટક રચ્યું છે એજ અરસામાં બ્રાહ્મણ કવિ સોમેશ્વરે 'કીર્તિ'કામુદી' ગ્રંથ રચ્યો. એમાં શ્રી વસ્તુપાલની યશોગાથા છે. જૈન કવિ શ્રી અમરચંદ્રસૂરિએ 'બાલભારત' અને 'કવિહૃદયમતા' નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો રચ્યા. બ્રાહ્મણ જાતિના શ્રી બાલચંદ્રસૂરિએ 'વસંતવિલાસ' રચ્યો. તેમજ 'કરુણાવજ્રપુષ્પ' નાટક રચ્યું. સં. ૧૩૧૪-૧૫માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો અને શેઠ જગદુસાહે જૈન લોકોને 'દુષ્કાળના પંજામાંથી ઉદ્ધાર દિલે બચાવ્યાની વાતો જગમગાવુર છે. શ્રી મુનિદેવસૂરિએ સં. ૧૩૨૨માં 'શાંતિનાથ-ચરિત્ર' સંસ્કૃતમાં રચ્યું. શ્રી માનતુંગાચાર્યે સં. ૧૩૩૨-૩૩માં 'ત્રેયાંસ-ચરિત્ર' રચ્યું. 'શકુન-સારોદ્ધાર-ગ્રંથ' સં. ૧૩૩૮માં શ્રી માણિક્યસૂરિએ રચ્યો.

સવન ૧૩૦૦થી સ. ૧૩૬૦ સુધીમાં 'મન્નરેખા', 'સપ્તશેત્રી-રાસ', 'વયરસ્વામી-ચરિત્ર', 'મદિત્ર-ચરિત્ર', 'નમિનાથ-રાસ', 'શાંત-પ્રકાશ', 'રઘુલભદ્ર-કાગ', વગેરે રાખ્યો જૈન કવિઓએ રચેલાં છે. સ. ૧૩૫૮માં 'ગીતમસ્ત્રામીનું ચરિત્ર' રચાયું. આ અરસામાં ગુજરાત ઉપર મુસલમાનોના લુભસા આવ્યા અને અજિંદાપુર પાટનગર પતન કરાખેલાના સમયમાં ચલુ. પ્રખ્યાત હિન્દાસરસૈક સાહિત્યકાર મેરુતુગાચાર્યે વદવાણુમાં 'પ્રપંચવિતાલજી' ગ્રંથ રચ્યો. શ્રી મોમ-તિલક સૂરિએ સ. ૧૩૮૯માં 'વીરકથ' રચ્યો શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ 'જગદુ-ચરિત્ર' રચ્યું.

પરતરગન્ધીય શ્રી ગુણસમૃદ્ધિ મદતરાએ 'અંજણાસુદરી-ચરિત્ર' રચ્યું. શ્રી મેરુતુમે સ. ૧૪૧૩માં 'સંભવનાથ-ચરિત્ર'

અન્ય એ જ અ-સામાં જૂની ગુજરાતીમાં શ્રી તરુણપ્રમસૂરિએ 'શ્રાવક-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર-વિવર્ણ' અન્ય જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યમય ભાષામાં આ પદ્યો પ્રથમ છે. નાગશેખરસૂરિનો 'તેમનાથ-દ્વાગ', શ્રી વિજય-ભદ્રકૃત 'કમવાવલી-ગાથ', અ. ૧૪૧૨નો વિજયપ્રભનો 'ગૌતમ-રાસ' સં. ૧૪૧૩માં 'મયણુદેહાનો રાસ', સ. ૧૪૧૫નો 'ત્રિવિક્રમ-રાસ', 'શાનપથમી-ચોપાઈ', 'કાકાધ-ચોપાઈ', 'સાતિ-રાસ', 'ચિદ્ગુપ્તિ-ચોપાઈ', સં. ૧૪૫૫માં 'સાવિભદ્ર-રાસ', 'ગૌતમ-પૃથ્ઠા-ચોપાઈ' રચાયા. ચાંદ અને પદરમાં સનકમાં બ્રાહ્મણ કવિઓની જૂની ગુજરાતી ભાષામાં કરેલી રચનાઓ વિરલ છે. સં. ૧૪૧૬માં 'સ્થૂતિભદ્ર-દ્વાગ', સ. ૧૪૮૪માં 'વસ્તુપાલનેજપાલ-રાસ', સં. ૧૪૮૬માં 'વજ્રરંગમીશુક-રાસ', સં. ૧૪૮૬માં 'રાણકપુરસ્તવન', 'નિકમ-ચરિત્ર', 'ગુણસ્થાનકવિચાર-ચોપાઈ', શ્રી જયવલ્લભ-કૃત 'સ્થૂતિભદ્ર-બાસરીઓ', 'ધન્ના અનગરનેરાસ' અને મંડલિક-કૃત 'પેથડ-રાસ', વગેરે જૂની ગુજરાતીમાં રચાયા છે. સંવત ૧૫૨૧માં શ્રી યશકીર્તિએ 'ચદ્રમલ ચરિત્ર' રચ્યું. આ અંથ અપભ્રંશ ભાષામાં છે. ઉપરાંત 'મહેસર ચરિત્ર', 'શ્રીપાલ-ચરિત્ર', 'રોહિણીવિધાન કથા' 'દમમી-કદા' વગેરે જૂની ગુજરાતીમાં છે.

સોળમી સદીમાં જૈન વિદ્વાનોએ જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્ય સાહિત્ય પશ્ચ પુષ્કળ રચેલ છે આમાં પ. માણિક્યસુદરગણી, વિશાલરાજ, સવેમદેવ, ધમદેનગણી તેમજ સ. ૧૫૨૬માં દયા-સિદ્ધગણીએ 'ક્ષેત્રસમાસ' પર ગુજરાતીમાં 'બાલાવબોધ' રચ્યા છે. સં. ૧૫૬૧ની 'પાંડવ-ચરિત્ર'ની પ્રત મળી આવી છે. પાંચ'અદ્ર ગમ્ભીર સરથાપક પાંચ'અદ્રસૂરિએ 'આચારંગ-સૂત્ર', 'પ્રથમ બ્રાહ્મણ', 'ચોપપાતિક-સૂત્ર', 'સૂત્રકૃતાંગ-સૂત્ર', 'તંદુલવેધાની પયજા', 'જુ ચરિત્ર' વગેરે પર જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યમાં 'બાલાવ-બોધ' રચેલ છે 'બનાડલાવડની ચોપાઈ', 'રોહિણી ચોરનો રાસ', 'ચદન બાલાની ચોપાઈ', 'શ્રેણિક રાજનો રાસ', 'સ્થૂતિ-ભદ્ર કકાવલી', 'ચારમ્યા કુમાર રાસ', વગેરે જૂની ગુજરાતીનાં કાવ્યો સં. ૧૫૩૫ સુધીમાં જૈન કવિઓએ રચેલાં છે. લાવણ્ય-સમય નામના પ્રખ્યાત કવિએ સ. ૧૫૫૪માં 'ગૌતમપૃથ્ઠા-ચોપાઈ',

સં. ૧૫૬૭માં 'કેવલ-રાસ', સં. ૫૬૮માં 'વિમલપ્રબંધ' ને સં. ૧૫૮૯માં 'યશોભદ્રસુતિ-રાસ' રચ્યો. સં. ૧૫૯૯માં રાજ-રત્ન સુરિએ 'હરિગણમાધ્યમી-ચોપાઈ' રચી. સં. ૧૬૦૦માં બ્રહ્મ મુનિએ છત્રીય સંભાષ રચી.

નરપતિકૃત 'નંદનત્રીશી', જિનહરકૃત 'વિક્રમ-પંચદંડ-રાસ', રાજશીલકૃત 'ખાપરા-રાસ', ઉદયભાનુકૃત 'વિક્રમસેન-રાસ', પદ્મસાગરનો 'લીલાવતીસુમતિવિલાસ-રાસ', મુનિરત્ન-સુરિનો 'અંબક-રાસ', વગેરે સં. ૧૫૩૫ પછીની ગુજરાતીની કૃતિઓ છે. સં. ૧૬૦૫માં 'કપૂરમંજરીનો-રાસ', સં. ૧૬૧૬માં સિદ્ધિસુરિએ 'સિદ્ધાસનત્રીશી', કુચલલાભે સં. ૧૬૧૬માં 'માધવાનસ-કથા', 'મારૂંદોલાની-ચોપાઈ', 'વેતાલપત્રીશી', 'પંચતંત્ર-ચોપાઈ', સં. ૧૬૨૩માં 'શ્રીચરિત્ર-રાસ', સં. ૧૬૩૮માં રત્નસુંદરે 'શુકબહેંતેરી', માલદેવકૃત 'પંચદંડ-કથા', સં. ૧૬૫૧માં 'ભોજપ્રબંધ ચોપાઈ', સં. ૧૬૬૭માં 'સગાલશાહ-રાસ', સં. ૧૬૮૫માં 'અંદનમલગરી-રાસ', સં. ૧૬૯૭માં 'સદેવંતશાવલિંગા-રાસ', વગેરે જૂની ગુજરાતીમાં જૈન કવિઓએ રચેલા છે કે જેઓ બ્રાહ્મણ કવિ સામળજીના પુરોગમી હતા.

વિક્રમના આદારમાં સૈકાથી અર્વાચીન ગુજરાતી ચાલી આવે છે. આ સૈકામાં આનંદધન વિનયવિજય, યશોવિજય, જ્ઞાનસાગર, જિનહર, જ્ઞાનકુચલ, વિરવિજય, મેધવિજય, જ્ઞાનવિમલ, દીપવિજય, ઉદયરત્ન, નેમવિજય, મોહનવિજય, લાધા શાહ, દેવચંદ્ર, વગેરે જૈન કવિઓ થયા. એમણે વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. ઓગણીસમી સદીમાં ઉદયસાગર, નેમવિજય, પદ્મવિજય, વિજયલક્ષ્મીસુરિ, વારવિજય, જ્ઞાનસાર, રૂપવિજય, ઉદયસોમ, વગેરે થયા. વીસમી સદીમાં શ્રી ચિદાનંદજી, અમૃત-વિજય, જયવિજય, રંગવિજય, દયાવિજય, શ્રી હુકુમમુનિ, શ્રીમદ્ મનસુખલાલજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, વગેરે કવિઓ થયા. એમની કૃતિઓ વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં છે. છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં જૈન કવિઓએ સંસ્કૃત સાહિત્ય થયું ખૂબ ખેડ્યું છે. જેમાંમાં છેલ્લે છેલ્લે અધ્યા-ત્મપિંડ ભુદિસાગર મહારાજ અને અગ્નિતસાગર મહારાજ નામના

યોગનિષ્ઠ જેન કવિઓ યદ્યપિયા. એમણે ગુજરાતી તેમજ સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રન્થો રચેલા છે.

આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજ થકાશે કે ગુજરાતી, જૂની ગુજરાતી, અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષામાં જોનાએ વિશાળ સાહિત્યની રચના કરી છે, અને પરિણામે તે તે ભાષાસાહિત્યને મહત્ત્વ જ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

લોકગીત અને લક્ષ્મણાવન

•
: લેખક

પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

•

જન એ રસિક પણ મૂક કાંઈ છે કાવ્ય એ જીવનનું વાણીરૂપે મૂલ્ય સ્વરૂપ છે એ ન્યાયે લોકગીતો એ પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિંબ્ય ઝીનતા સ્વચ્છ દૃષ્ટિ છે કોઈ કોઈ વાર એમાં અતિશયોકિતની વિકૃતિ નજરે પડે છે, એ અપનાદ સિવાય સમાજની છાપ એમાં આબેદૂન ઊંડે છે પક્ષીઓના સહજ ગાનની પેઠે લોકગીતોના લખનારાએ એમના ઉરના બાવ એમાં નિર્ભરતા અને નેસગિંકનાથી ઠંભળ્યા છે કુમારિકાઓના કોડથી માડીને જુઓની અતિમ અભિવાધાઓ સુધીના જીવનના દરેક અંગને એ રપશે' એ— સમાજના પ્રત્યેક પ્રજાને એ છેડે એ સમજની સારી નરસી બન્ન બાણુને જીવત સ્વરૂપમાં એ રજૂ કરે છે નાનમના વહાલ કે સાસરિયાના સિતમેા, મારતરની મીઠાસ કે બાબીના મહેણાદણા, વીરોના બલિદાન કે કાપરોની નિર્મળતા સજ્જનોના સદ્માર કે દુર્જનોના ત્રાસ બધું જ એમાં મૂર્તિમત થયું છે લોકગીતના હોડ અમુક ક્ષેત્રમાં જ ઊઠે છે એમ નથી સમસ્ત સસાર—નિરતૂત માનવસમુદાય એનું ફળદ્રૂપ ક્ષેત્ર છે એમાં એ હોડ દૃઢિમ જલસિચ્ચન વિના કુદગતી રીતે ફાનેફૂલે છે, અને એના મધમખાટ ધરે ધર—ઉરે ઉર ભરી દે છે લોકગીતો લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કાન્ડ્ય એની એ સ્વાભાવિકતા છે

પૃથ્વીના પડમાથી વહેતા ઝરણાના મુજની જેમ લોકગીતોના

ઉદ્ભવસ્થાન અભણ છે એમના કવિઓ કેણુ દશે તે તદ્દન અજ્ઞાન છે, છતાં એમણુ તો કળી શકાય એવુ છે કે હાલના વાણી વિતારી સાક્ષરોમા જો નથી તે સહૃદયતા અમનામા ભરપૂર ભરેલી દશે નહિ તો એમના કાવ્યો આટલા બધા નૈસર્ગિક અને હૃદયગમ ન હોય

લોકગીતો સંસ્કારને સંસ્કારના પીયૂષ પાત્ર છે—સાચી જ્ઞાનભૂમિ અપે' છે આપણી પુરાણી સંસ્કૃતિના રક્ષક હોવા ઉપરાંત લોકગીતો નવીન જીવનના પેારક છે આપણા ગરમા અને ગરબીઓ, રાસડા અને પગડા, લગ્નગીતો અને સીમન્તના ગીતો, દાનરડા અને વધામણા, શબ્દિયા અને મરશિયા, ઈત્યાદિ નિરતર આપણામા રસ અને આનન્દ સિંચે છે—પ્રાણ અને પ્રેરણા પૂરે છે જીવનને ભાવભર્યું અને સંસ્કાર મોહામણુ મનાવે છે

લોકગીતોનું નિશિષ્ટત્વ એમની સર્વાંગસુ દરતામા છે એમની સાદી ભાષા, આછી સ્પષ્ટમૂલ્યની મનમોહક રચના, અજળ ઉદ્ભવ, વેગવત પ્રવાહ સુરમ્ય અત અને એ બધા સાથે સંકળાયેલું એમનું મુરીકુ સંગીત એમને અતોષુ સ્થાન અપાવે છે અને એ સૌથી વે અદ્ભુત એમના અપૂર્વભૂયેમા ભરેલો ભાવસભાર સૌને મનમુગ્ધ કરે છે સરસ ભાષામા સચોટ અસર કરનાર એ રસિક કાવ્યોના માદન અને માધુર્ય નિરાળા છે

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ લોકગીતો અત્યંત ઉપયોગી છે વખતના વહેણમા કેન્દ્રીય ઇતિહાસ બૂસાર્થિગ્યો હોત તેને લોકગીતોએ જીવંત રાખ્યા છે ગામેગામના અપૂર્વ જોશ અને બલિદાનના પ્રસંગે લોકગીતોમા ગૂઢાર્થ અમરતાને પામ્યા છે અનુપમ ધૈર્ય અને શૌર્યની વાર્તાઓ એમા વણુ ઇશ્વરજીવ બની છે અદ્ભુત સદસ અને પરાક્રમની કથાઓ એમા જડાર્થ કાયમની બની છે કોઈ ગીતે માધારાનનું અનુપમ બલિદાન માયુ છે, તો બીજાએ ગોડવેલ ગામને ગોદરે આપેલી પ્રાણુની આદુતિની વચકથા અપી' છે, તો વળી ત્રીજાએ જ્યોતિષખરીસા જોડ્યા બાંધીમલનું ઝળહળતુ વીગ્દન વખુંબુ છે આમ કેન્દ્રીય દ્રષ્ટીકો લોકગીતોના પ્રતાપે જળનાઈ રહી છે

લોકગીતોમા એકત્રિત કૃદ્ધૃતજ્ઞાનના, સમાજજ્ઞાનના, લગ્ન-

ભાવના, દેશભાવના, વગેરે અનેક ભાવનાઓ ભરી છે. આપણે આજે એકલી લગ્નભાવના જ વિચારીશું સારા હિન્દુ સંસારને વખતે રાજરોમ લાગેલો છે, અને જ્યાં લગી લોકગીતોમાંની પુરાણી સ્નેહલગ્નભાવના જીવનમાં ન ઊતરે ત્યાં લગી એ લય કર રોગની જડ નીકળે એમ નથી.

લગ્નની શાસ્ત્રોક્ત પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપરથી કેાઈપણ જોઈ શકશે કે એ મંત્રોનો શબ્દે શબ્દ સ્નેહલગ્નભાવનાથી ભરેલો છે, અને દરેક વિધિપુરસ્કર થતુ લગ્ન સ્નેહલગ્ન જ હોવું જોઈએ. એ ભાવના એકલા સ્વસ્કૃત અને સાક્ષર સમાજમાં જ છે એમ નથી, પણ પ્રાકૃત અને નિરક્ષર જનસમાજમાં પણ તે સભર ભરેલી છે. એના સમ-થનમાં ઘેરઘેર ગવાતાં લગ્નગીતોમાં એ ભાવના કેટલી બધી ઓત-પ્રોત છે તે આજે આપણે જોઈશું.

કન્યા પરણાવવાયોગ્ય ઉમરની થઈ છે. એના દાદા, પિતા, મામા, બાઈ, કાકા, વગેરે એના માટે યોગ્ય વરની શોધ કરે છે આ વાત કન્યાના જાણ્યામાં આવતા તે પોતાના માટે કેવો વર શોધવો—પોતાનો પતિ માટેનો આદર્શ કેવો છે, તે દાદાજીને સવિનય જણાવે છે. લાડલેલી કન્યા પોતાના વત્સલ વડિલોને વીનવે છે કે :

જામી મેડી રાજ રામની,	રદિયાળાં રે મોતી.
દીકરી દાદાજીને વીનવે,	"
કાળા તે વર ના શોધશો,	"
કાળા તે કુટુંબજનમણા,	"
જામી મેડી રાજ રામની.	"
લાડી મામાજીને વીનવે,	"
ગોરા તે વર ના શોધશો,	"
ગોરા તે પંડરોગીલા,	"
જામી મેડી રાજ રામની.	"
બહેની વીરાજીને વીનવે,	"
જામી તે વર ના શોધશો,	"
જામી તે તોરણ તોડશે,	"

પતિ માટેનો આદર્શ વલુવતાં આવાં ધણાં ગીતો છે. ઉપર આપેલા ગીતમાં પતિ નહિ કાળો, નહિ ગોરો, નહિ જોયો, નહિ નીચો, એવો મુંદર હોવો જોઈએ એમ કન્યા કહે છે સર્વ કાઈ રૂપ જુએ એ સ્વાભાવિક છે. ગુણ પણ જોવા જોઈએ પણ એ માપવાને કંઈ સાધન આવે છે? એટલે સાધારણ રીતે ઉર્ણાને પુરુષાએ કયું હતું તેમ સર્વ કાઈ સૌન્દર્ય તરફ જ આકર્ષાય છે. અને એ શું સત્ય નથી કે 'A thing of beauty is a joy for ever !'

નીચે વળી કન્યાની ઇચ્છા દર્શાવતું એક બીજું ગીત આપ્યું છે, જેમાં કન્યા પતિ ધત્વાન હોય એમ ઇચ્છે છે.

હાથીદાંતની ચોરી રે હીરા મોતી રતન જડી,
ત્યાં મેઠા કાશીયા રે દાદાજીને અરજ કરે:
દાદા એ વર જોજો રે પીળાં સોના અમને ચઢે
દાદા લીલુડી સણગારી રે પીળાં સોનાં લેવા આસ્થા,
સામા મળીઆ છેરાયવર રે હોઠાર તમે શીદને આસ્થા!
મુજ ઘેર દીકરી કુંવારી રે પીળાં સોનાં લેવા આસ્થા;
હોઠાર પાછેર વળજો રે પીળાં સોનાં અમે લાખ્યા
હાથીદાંતની ચોરી રે હીરા મોતી રતન જડી,
ત્યાં મેઠા કાશીયા રે દાદાજીને અરજ કરે:
દાદા એ વર જોજો રે ધોળા મોતી અમને ચઢે.
દાદા લીલુડી સણગારી રે ધોળા મોતી લેવા આસ્થા,
સામા મળીઆ છેરાયવર રે હોઠાર તમે શીદને આસ્થા!
મુજ ઘેર લગીજી કુંવારી રે ધોળાં મોતી લેવા આસ્થા;
હોઠાર પાછેરા વળજો રે ધોળાં મોતી અમે લાખ્યા,

કન્યાના વડીલો એના આવા આદર્શ પૂરા કરે એવા વરની તપાસમાં હોય છે. દરમ્યાન કન્યા એક 'મુંદર વર' નીરખે છે, અને એને જોઈ એના ઉપર એનું 'હિલ વસે છે'. પ્રજાપતીસર-ણીનાં ત્રણ પચ્ચિયાં—નયનપ્રીતિઃ પ્રથમ ચિન્હાકર્ણસ્તતો ડચ સંકલ્પઃ :—એક દુકાં કન્યા ચડી જાય છે અને એની સાથે

લગનમથિથી જોડાવા સકદપ કરી ચૂકે છે પોતાનો એ સકદપ
પોતાને મુખે મુખી અને પોતાને દુખે દુખી વડીયોને વિના સકે એ
જણાવે છે વડીયો એના સંકલ્પને નાણી જોવા આગતેડા પ્રશ્નો
પૂછી એની કસોટી કાઢે છે કન્યા પોતાના મનના માન્યા પતિ
માટે સતોપકારક ઉત્તર આપી વિજય મેળવે છે, અને એના સકલ્પને
વડીલોની સમતિ મળે છે

લાડકડી ચઢી રે કમાડ સુન્દર વરને નીરખવા રે,
દાદાજી મુજને પરણાવો એ વર છે વરણાગિયા રે,
કહે દીકરી કયા થકી દીકા ને કયા તારા દિલ વરયા રે ?
નિશાએ બાણતેલા દીકા અક્ષરે મારા દિલ વરયા રે

લાડકડી ચઢી રે કમાડ સુન્દર વરને નીરખવા રે,
મામાજી મુજને પરણાવો એ વર છે વરણાગિયા રે
કહે બાણજી કયા થકી દીકા ને કયા તારા દિલ વરયા રે ?
સરોવરિયે ન્હાતેલા દીકા ચોખ્લીયે મારા દિલ વરયા રે

લાડકડી ચઢી રે કમાડ સુન્દર વરને નીરખવા રે,
વીરાજી મુજને પરણાવો એ વર છે વરણાગિયા રે
કહે બહેની કયા થકી દીકા ને કયા તારા દિલ વરયા રે ?
સોના થાગીએ જમનેલા દીકા કોળિએ મારા દિલ વરયા રે,

લાડકડી ચઢી રે કમાડ સુન્દર વરને નીરખવા રે,
કાકાજી મુજને પરણાવો એ વર છે વરણાગિયા રે
કહે બત્રીજી કયા થકી દીકા ને કયા તારા દિલ વરયા રે
સોના ગેડીએ રમનેલા દીકા દુકુસે મારા દિલ વરયા રે

વરના આવી ગય પલદગીનાય અનેક ગીનો છે આપણે એક
વધુ દાખલો જોઈએ જેમા કન્યા પડે પાતગિયા ને મુખડે સોદા
મણા વરના સુન્દર કેશકવચ પર મુખ બને છે, અને એ વર
વરવા દેવાને વડીયોને નિનતી કરે છે

રતન તલાવડીમા યસ્તાની થોડે,
રહો રહેને રાજ્ય ભર રે અગોડા

અંખોડો લરતાં એમને કન્યાએ દીઠા,
કન્યાએ જઈને એના દાદા જમાડ્યાઃ
દાદાજી મેરા એ વર એજો,
કેડે પાતળિયા ને મુખડે સોદામણા.

કન્યાપક્ષના લોકો 'સુન્દર વર' સાથે એના વિવાહ નક્કી કરે છે. લગ્ન પશુ લે ન. કન્યાએ 'ધડિયા લગન'ના સમાચાર અને પોતાની પ્રમુખ ઉત્કંઠા દર્શાવતા સન્દેશ પાડી વરને વહેલા આવવા વિનંતી કરે છે. કન્યા પોતાના પ્રિયતમને કહાવે છે કે :

સહુણી સન્દેશ મોકલે રે રાયવર વહેલા પધારો કે રેજા ખડના રે
હુ કેમ આવું લાડી એકલો રે દાદાજી દુલાય કે ,,
તમારા દાદાને આપુ હાથીડા રે, અંખાડી સાથે પધારો કે ,,
સહુણી સન્દેશ મોકલે રે: રાયવર, વહેલા પધારો કે ,,
હુ કેમ આવું લાડી એકલો રે: વીનાજી દુલાય કે ,,
તમારા વીરાને સાથે લાવજો રે, ધોડીલા સાથે પધારો કે ,,

સન્દેશો પહોંચે કે ન પશુ પહોંચે. એ મળવામાં વિલંબ પશુ થાય. વળી ગમે તેટલો લાંબો અને રસિક સન્દેશો કહાવ્યો હોય તોય એ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં પાઠવેલી પત્રિકાની તોલે ન આવે, એમ ધારી કન્યા પોતાના હાથથી પત્ર લખી પ્રિયતમને નિમન્ત્રે છે.

લાડણી તે લખી રે કાગળ રાયવર મોકલે,
મેટાંના વહેલા પધારજો-ધડિયા લગન લાડી લઇ રહી.
આવીશ પશુ આસોને તોરણે નહિ ખરણુ,
ધડી એક રહીને ખરણીશ, જો મેટીના તોરણુ નીપજો.
લાડણી તે લખી રે કાગળ રાયવર મોકલે,
મેટાંના વહેલા પધારજો-ધડિયા લગન લાડી લઇ રહી.
આવીશ પશુ માટીની ચોરીએ નહિ ખરણુ,
ધડી એક રહીને ખરણીશ, જો તાંબાની ચોરી નીપજો

આવી રીતે આમત્રેવા મોઢા મહેમાનનો સત્કાર તો અસંખ્ય રવોજો મેઝંજોને ? તેટલા માટે કન્યા પોતાના વડીલોને તૈયારી કરવા કહે છે, કે જોથી રાયવરને જરાપશુ તકલીફ ન પડે લાડવાઈ પૂજ્ય

દાદા છત્યાદિ પામે જઈને બનતી તૈયારી અગાઉથી કરી રાખવા સૂચવે છે. એના વ્યવહારકુશલ વડીલો એમ કરવું વ્યવહારિક નહિ હોવાથી, એની જરૂર નથી એમ કહી એને શાન્ત કરે છે બોળા કુમારીનું શિનખ હૃદય શી રીતે સમજી શકે કે પ્રેમ અને વ્યવહાર બે જુદી ચીજો છે ?

ભાડવાઈ કાને કડી હાથે વીંટી હીરે જડી રે,
ભાડવાઈ જઈ બેઠાં છે દાદાજીને બોળે ચડી રે.
દાદા ! વાટ વચ્ચે આવજો રોપાવો,

પરદેશી સુબો દાતણ માંગરો.

દોકરી ! નથી આપણા મોટા ધરની રીત,

વેવાઈનો છેયો ગરજે આવશે

ભાડવાઈ કાને કડી હાથે વીંટી હીરે જડી રે,

ભાડવાઈ જઈ બેઠાં છે વીંગણને બોળે ચડી રે

વીરા ! વાટ વચ્ચે સરોવર ખોદાવો

પરદેશી સુબો નાવણ માંગરો.

બહેની ! નથી આપણા કૂટુંબ કેરી રીત,

વેવાઈના છેયો ગરજે આવશે.

ભાડવાઈ કાને કડી હાથે વીંટી હીરે જડી રે,

ભાડવાઈ જઈ બેઠાં છે કાકાજીને બોળે ચડી રે

કાકા ! ચોક વચ્ચે પકવાન પાડાવો,

પરદેશી સુબો ભોજન માંગરો,

ભત્રીજા ! નથી આપણા ગામડા ગામની રીત,

વેવાઈનો છેયો ગરજે આવશે

ભાડવાઈ કાને કડી હાથે વીંટી હીરે જડી રે,

ભાડવાઈ જઈ બેઠાં છે માતાજીને બોળે ચડી રે

મામા ! ચોક વચ્ચે નાગરવેલ રોપાવો,

પરદેશી સુબો મુખવાસ માંગરો.

ભાણેજી ! નથી આપણા મોસાળ કેરી રીત,

વેવાઈના છેયો ગરજે આવશે.

લાડવાઈ ઝાને કડી હાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ બેઠા છે મામાજીને ખોળે ચડી રે.

માતા સુખપાલો સણુચારી સામે મોકલો,
પરદેશી સુખો પગભેર આવશે
દોકરી! નથી આપણા મોટા ધરની રીત,
વેવાઈનેા ઉઠેા ગરજે આવશે.

રિનગ્ધલુદધી બાળા જેના માટે આટલી ચિન્તા કરે છે, એ પરદેશી સુખો પશુ કંઈ જાણે પ્રિમાળ નથી, મૃગનયની કન્યા જેની આટલી ઉત્કણ્ઠાથી વાટ લુએ છે એ વર કંઈ જાણે હોસીલો નથી કન્યાને માટે એ બગરે મગરે ભટકી ભાતભાતની અમોલી વસ્તુઓ વસાવે છે:

વર તો બહુ રે હોસીલો બહુ રે ખંતીલો,
કન્યા મૃગનેશ્વી લુએ એની વાટ રે
નગારા વાગે ધીમા ધીમાં રે
વર તો સોનીડાની શેરી માહે સંચર્યો રે
વરને તુસીયો વસાવતા લાગી વાર રે,
નગારા વાગે ધીમા ધીમાં રે,
વર તો દોસીડાની શેરી માંહે સંચર્યો રે,
વરને મુકડી વસાવતા લાગી વાર રે
નગારા વાગે ધીમાં ધીમા રે,
વર તો ગાધીડાની શેરી માહે સંચર્યો રે,
વરને શ્રીકૃષ્ણ વસાવતા લાગી રે
નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે.
વર તો ઝવેરીની શેરી માંહે સંચર્યો રે,
વરને કકણુ વસાવતા લાગી વાર રે
નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે.

આજે પણ દિવસથી જેની ઝંખના ચતી હતી તેલગ્નનો પ્રુણ દિવસ આવ્યો છે, અને પતિદેવ પધાર્યા છે. કન્યાએ તો વરને સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યો હતો અને એનામા એનું 'દિલ વરપુ' હતું ;

તેથી તે તો હર્ષોલ્લસન થઈ છે, પણ કેટલાક સમાવહાયને જુગતે
જોકે થયું ન વાગ્યું. કન્યા ગોગી હતી અને વર પ્રમાણુમા કાળો
પડ્યો. પણ કન્યા એના જવાવમા ધીમે ગ્હીને કહે છે કે એ
તડકામા આવ્યા છે એવે તાપને વીધે જગ સામળા લાગતા
હશે, નહિ તો નરજીત એમ છે જ નહિ. જ્યાં આ કોટિના
લગ્ન થાય ત્યાં લગ્નજીવન સફળ થવા વિના કેમ રહે ?

જામી મેડી ને ગોખ જાળિયા,
ત્યાં મેસી કન્યાના દાદાજી કહે રે
દીકરી ગોગ ને રાખર સામળા

દાદાજી મોગ હેયે ના ધગશે,
તડકાને તેજે ગાયવર સામળા

જામી મેડી ને ગોખ જાળિયા,
ત્યાં મેસી કન્યાના વીરાજીને કહે રે,
બહેની ગોગ ને રાખર સામળા

વીરાજી મોરા હેયે ના ધગશે,
તડકાને તેજે રાખર સામળા

પછી વરગળ પરજુના આવે છે ત્યારે કન્યાને ‘નખમા
સમાય તેવી’ સરસ સુંદર ‘રાખજીદી સુદડી’ પહેગવા આપે છે.
કુમારી લગ્નને લીધે ના પાડે છે, અને કહે છે કે મારા પૂજ્ય
વડિયો અહીં હાજર હોવાથી હું પટેંગી રાકીશ નહિ પણ ત્યારે
વર ધણો આમહ કહે છે ત્યારે પ્રજ્ઞાપ્રજ્ઞ બાલિમ એ રસમય
સુદડી એડે છે, અને રસિક અને જી ‘નખમા સમાય એવી સુદડી’
આપણને દાઝાની મલમલ અને ભારતની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું રમરજી
નથી કરાવતી ? વગી પાટણુમા રગકામ કેવું ઉત્તમ કાગિનું થતું હશે
તેનો પણ આપણને ખ્યાલ આપે છે એવા ધણાવ ગીતો છે કે
જેથી અમુક સહેરો જાને મારે પ્રખ્યાત હતા તે જાણી રામય
દાખલા તરીકે મુખર્ષિના મોતી, સુરતના સોના, બરુચની સુનીઓ,
નડિયાદના તાડા, ખલાતના શ્રીફળ અમદાવાદનો કિનખાજ, પાટણના
પટોળા વગેરે હવે આપણે સુદડીનો રસિક દપતી વચ્ચેનો સવાદ
જોઈએ

પાટણુરંગ રાયની ચુંદડી,
મારા નખમાં સમાય તેવી ચુંદડી,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયભદી ચુંદડી,

નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી,
મારા માતાજી દેખે, મારા પિતાજી દેખે,
નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી,

તમારા પિતાના તેડ્યા અમે આવીઆ,
તમારાં માતાની લજ્જા લોપો,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયભદી ચુંદડી.

પાટણુરંગી રાયની, ચુંદડી,
મારા નખમાં સમાય તેવી ચુંદડી,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયભદી ચુંદડી

નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી,
મારાં બાબીજી દેખે, મારા વીરાજી દેખે,
નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી,

તમારા પીરાના તેડ્યા અમે આવીઆ,
તમારા બાબીની લજ્જા લોપો,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયભદી ચુંદડી.

અંતે કન્યાને માયરામા પધરાયા છે તે વખતે પણ તેને યાદ દેવડાપવામાં આપે છે કે જો તારું ‘ફિલ ઓઢે’ તો જ પરણું, નહિ તો હજી પણ તું ત્યાંથી ભીડી પાછી આવી શકે છે જ્યારે આપણું જનસમાજમા આટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ સ્નેહલગ્ન-ભાવના અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પહોંચ્યા હશે, ત્યારે એ સમાજ કેટલો ઉન્નત, આનંદી અને સુખી હશે! હાવના સામાજિક જીવનમા જે કલેશપૂર્ણ ‘કલહો પ્રવતી’ રહ્યા છે, તેનું મુખ્ય કારણ ખીજું કશું જ નહિ, પણ કૃત્રિમ લગ્નો—કળેશ છે જો અત્યારે પણ નીચે આપેલા ગીતમા વ્યક્ત થતી છૂટ આપવામાં આવતી હોય તો સસાર સસાર થાય

કાણ કાણ શોધવા ગ્યુ' તુ, મોટાના કુતરી
 દાદા શોધવા ગ્યા' તા, ,
 કાળા શોધી આણ, ,
 દિલ ગોડે તો પરણો, ,
 નહિતર ઉઠી આવો ,

છેલ્લે એ રનેલધેના દપતીની મધુચ્છિકાની રૂપાળી ગતિએ
 એમના સોદામણા સપનખડમા લગીર એક પનકમાત્ર ડોકિયુ
 કરી વિરમીએ

અગરચદનના ઓરડા, સુખડે ઘડીયા કમાડ રે,
 સાગસીસમનો ટેનિઓ, અમરાડમ ના વાણુ રે
 અતમસના ઓશીકના મશરની તળામ્મઓ રે,
 માથે બે ગાલમસુરીઆ, આછા સાળુની સોડા રે
 ડાના તે હાથમા દીનડો જમણા હાથમા ઝારી રે,
 રૂળામ કરના મેડે ચકયા, સૂતા દેન મોરારિ રે
 દીવો મેલ્યો સામે ગોખમા, ઝારી મેરી ઓશીક રે,
 અગ્રડો મરડી જગાડીઆ નણુન વીર રસિકે રે

આ રીતે આપણે 'જોધુ' કે લખના પ્રત્યેક અમમા રનેલખની
 ફેરમ ફેરી રહી છે જો આ આપણી પુરાણી લખલાવના દરેક
 દૃષ્ટિ નિરતર વાસ કરી રહે, લખમા જે કુરદિઓ દાખલ થઈ
 છે તે સમૂહી ટળી જાય, જાળસખ, કળોડા, વરવિકેય, કન્યાવિકેય,
 વગેરે નાબૂદ થઈ જાય, કુમારકુમારીઓના સંસ્કાર અને શિક્ષણ
 ઉપર ધ્યાન અપાય, કુરદિઓનો ભેગ થયેલી વ્યક્તિઓનો પ્રભ
 સતોપકારક રીતે ઉકેલાય, તે તો 'હિન્દુઓ માળેજ જીવન કનેસમા'
 એ કહેવું સ્વરૂપ સમયમા પ્રરી જાય, હિન્દુઓને આગલો આનન્દ
 સરિતા રેલી ગહે, સસાર સુખપૂર્ણ અને અને રસમય જીવન જીવના
 સો રસો વૈસ નો અનુભવ કરે

રાણપ્રદેશના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

લેખક

જનકરાય હવશાકર બુચ

માનવ સરકૃતિના બે અંગ—સાહિત્ય અને કળાની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રગતિ કેના કેના સ નેજોમા થાય છે તે વિશે ધણુ મતમતાતર છે કોઈ એવું માને છે કે જેમ મા વસ્તુભાવમા કેન્દ્રાક સન્દેશીય તરવો, સારાએ પૃથ્વીના જી ૨ માલૂમ પડે છે તેમ સાચા સાહિત્ય અને સાચી કળા કેન્દ્રાક સન્દેશીય તરવો પર અન્યએ છે ત્યારે કોઈ એવું પણ માને છે કે જેમ લેહીના ઝરણુ માનવ વશની શાખાપ્રશાખાઓમા લિંગ લિંગ વહે છે, જેમ ભૂપૃષ્ઠરચના ખનિજસપત્તિ આબોહના નનરપતિ, પ્રાણીજન પૃથ્વીના લિન્ન લિન્ન ભાગોમા જુદા છે તેમ જ મનુષ્યસ્વભાવ અને રુચિ પણ જુદે જુદે ઢેઠાણે જુદી જુદી રીતે ધડાય કે અને મનુષ્ય સ્વભાવ—અને રુચિ—જન્ય સાહિત્ય અને કળા પણ જુદા જુદા આકારો ધારણ કરી લિન્ન લિન્ન મનુષ્યસ્વભાવ અને રુચિ વ્યક્ત કરે છે બાઉન જીપ્સી, બીફ વગેરે ભગ્નર્થ જીવન ગાગનારા લોકોના મ નોમા કેમ ભલા લોહીનો ઉકાળ, મનનો ઉશ્કેરાટ, આત્માનો તનસા વધુ જણાય છે? જીખી ને કસગીન કે નોમકથા કે નૃત્યમા

જે તનમનાટ છે જે અરિયા ૧૧ છે તે શુ તેઓના મટકના જીવનના પ્રતીક નથી ? જ્યારે, વર્ષોથી અમેરીકામાં રસવા કરી રહેલ સીદી નટ અને ગાયક પૉન રૉન્સનના હૃદયના ઊંડાણમાંથી મનના નીચ ભામાં નીચલા ચરમાંથી કે લોહીના કે ઈ અગમ્ય અણમાંથી વર્ષો જૂના આફ્રિકાના સરખા જાગે કે ત્યારે ને વતનથી દૂર પડેલા તડ ફક્તા માનનીની જેમ દ 'મરી મુગાનીમાં પોકારી ઊઠે છે, 'Sometimes I feel like a in therless child far away from home' આફ્રિકા કેઈ દિવસ જોડુએ ન હેય, સાત સાત રેડીથી અમેરીકામાં વસતો હોય છતાં કેમ બના માનરી આમ તડફાળ અનુભવી શકતો હશે ? લોહીનું પ્રાપ્ત રવીમયાં વચર છૂંકો જ નથી

કહેનાય છે કે ની ગસડાકાન્ય ('અપિક')ની બાન્યતા અને રિય રતા આય'પ્રગ્ન જ માણી શકે છે અને તેથી જ અનાવ' પ્રગ્નમાં વીરરસ કથાકા પો છે જ નહિ એમ ખ્દીએ ૧૧ ચાને આનું કરણ શુ છે ? જેવું જીવન તેવું સાહિત્ય અ જ કે નહિ ?

જો ઉપર દર્શાવેલી વિચા સરણી ગ્રીકારીએ તો પવંત-પ્રદેશ, મે ૧૮, ૨૭ સાગગઢો, જગન, વગેરેમાં વસતા લોકોના સાહિત્ય જુદી જુદી વિશિષ્ટતા વાગા હાથ જોઈએ અને બારીકીથી તપાસના માનુષ પડશે કે વસ્તુરિયત જેમ છે પણ ખરી

સુદૃષ્ટિને સિંધુપાર 'ઇસ્કે મિલજી ની હુક' અને મોજ માણવા મોકલે છે. મિમનાયાનો ઘાયર આવા પ્રસંગોને પોતાના મહાકાવ્યમાં અમર કરે છે. આજ સહવાસભૂખ વિકૃત સ્વરૂપમાં આંતરવલણ ('ઇન્દ્રોવશ્ર્ચન') ઉત્પન્ન કરી સ્વગતિમિમ—એક પ્રકારનું Projected Narcissism—ઉત્પન્ન કરે છે Boy-beloved—સ્વગતિ માણક અને તેને સંબોધીને લખાયેનાં કાવ્યો રજુપ્રદેશની જ વિસિષ્ટતા કેમ ન હોય? ઇરાન, સિંધ, વગેરે દેશોના શાયરોની કેટલીએ બેતો સ્વગતિ-માણકને સંબોધીને લખાણી છે.

માનવની સહવાસભૂખ બીજા પ્રકારનું આંતરવલણ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે। તે વચ્ચે 'ઇસ્કે મિલજી' માંથી 'ઇસ્કે દહીકી' તરફ લઈ જાય છે માનવકવન શું છે? તેનો હેતુ શું છે? તે ક્યાંથી આવ્યું? તે ક્યાં જવાનું છે? આ સ્વનો કોઈ નિયંતા ખરો કે નહિ? આસપાસ તો બહુ શુંક લાગે છે, અસાર લાગે છે તો પછી આ અસાર સંસારમાં સાર ॥? ઇશ્વર કોણ? જીવને ઇશ્વર સાથે કેવો સબ્ધ હોવો જોઈએ? આવી પ્રશ્નપરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે અને હજી કાલ સુધી 'ઇસ્કે મિલજી ની જખમાળા જખતો સહવાસભૂખ્યો રજુનો મનુષ્ય ઇશ્વરને પોતાની માણક કહી કલ્પનાવિસાસથી The Beloved god—ખુદ-માણકના નામની બાગ પોકારે છે અને તેની સાથે નિકટમાં નિકટનો સહવાસ કલ્પનાના ઘોડાને પાંખ આપી સાથે છે અને તેમાં ગયે છે. સુરીવાદ આમ પ્રકટે છે અને ભક્તિ સાહિત્યની પુરાવાઓ બને છે. બાદ રાખવું જોઈએ કે, 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાળ, દૂસરા ન કોઈ'ની અમર સુરાવળી સજ્જનાર મીરાં પશુ મરુભૂમિની હતી ભવસાગર સુખ અરણ્ય જેવો ભારથો ત્યારે 'ઇસ્કે દહીકી ની વેલ મીરાંએ પોતાની હૃદયગદામાં રાખી, આત્માના નિમજ્જ અરણ્યાય સીંચી ઉછેરી—જાણે રજુમાં લીલો પ્રદેશ, જાણે ખારા સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી!

માણુરા શરામખાના કે કાનાખાના ॥ મુનાકાત લેવામાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો. તેણે પોતાના જીવનનો વિચાર પોતાની અમર રુખાવતમાં લખ્યો છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઈસ્લામની ઉત્પત્તિ ગણમાં જ થઈ અને તે ધર્મેને લગતું બિચુ કાવ્યસાહિત્ય પ્રગટ્યુ રણમાં રહેનારી ભાગણીપ્રધાન પ્રજાએ જ આ સાહિત્ય રચ્યું. એકાંત જીવન ગાળતા માનવીની સહવાસભૂખ જો સારે રસ્તે દોરાય—જો તે ‘સબ્જીમેયુટ’ થાય, તો તે કેવા કેવા ચમત્કારો ઉત્પન્ન કરે તે જોવું હોય તો હિંદુ ભાષામાં અસંખ્યાબળના પામિક કાવ્યો વાંચના જોઈએ ભાવાતરમાં તેની મજા મારી જવ છે, તેવું તદ્દિદોનું કહેવું છે.

રણમાં ક્ષિતિજ સુધી જ્યાં નજર નાખો ત્યાં રેતી જ રેતી ! દિવસે આંખને હારે તેવું અંકે દશ્ય નહિ. બિડતી રેતીના કણો આંખમા જઈ આંખને હારવાને બદલે જાળવાનું કામ કરે આંખને આરામ આપે તેવા લીલો કે નીલ રંગ કપાય નજરે જ ન પડે. આકાશ તરફ નાખી નજર નખાય નહિ. કારણ કે કુદ્દ સૂપનારાયણ પૂરજોશથી પ્રકાશતા હોય; પણ ગરે જ્યારે આંખને આરામ મળે, અને રજનીની ચૂદડીના છેડામાં જ નહિ પણ આખી ચૂદડીમા મટેલા નિરજ જ્યારેશના નીલાકાશમા નિર્મળ પ્રકાશથી ચમકતા, હીરા જેવા અનેક ઉકુગણ તરફ દષ્ટિપાત કરી આખ હારવાનું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ધ્રુવ અને સૃષ્ટિની લખ્યતા આ તેજગોળા જોઈને, માણુસના મનમા હસે અને માણુસ ચિંતનશીલ થાય ચિતનમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટે અને પછી તેને લગતુ સાહિત્ય પ્રકટે જ

જ્યારે જ્યારે માણુસને એકવતા સાથે છે, જ્યારે જ્યારે માણુસને એમ લાગે છે કે પોને નિરાધાર છે ત્યારે ત્યારે તેણે કાં પોતાની અદર જોડુ છે અને ધીનમાં દીવો પ્રગટામ્યો છે અને કા આકાશમા જીવે જોયું છે અને આધાર શોધવાની કે ચિંત કરી છે મનની આવી સ્થિતિમા જ ચિંતનશીલ, આજ્ઞાભરી વાણીવાળાં પ્રાધનાકાવ્યો પ્રગટ્યાં છે. મનની આવી સ્થિતિ રણપ્રદેશ જેટલી ખીજે ક્યા ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

ત્યારે રજૂના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે હોના સભન છે -

- ૧ સામર્થ્યપ્રધાન કા વસાહિત્ય—ધરકે—મિત્રગુને લગતુ
- ૨ સામર્થ્યપ્રધાન કા વસાહિત્ય—ધરકે—હજીકાને લગતુ
- ૩ સામર્થ્યપ્રધાન કા વસાહિત્ય—રંગતિ—માશુકને સ મોધાએકુ
- ૪ મિત્રનશીલ પાથનાસાહિત્ય
- ૫ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતુ સાહિત્ય
- ૬ રજનીનિર્ગમન કરના યોગ્ય મનોરંજક વાર્તાસાહિત્ય

લિપિવિચાર

લેખક

હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ

ગુજરાતી લિપિ જેમથી જનરી આવી છે એ બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિની નહીંન લિપિઓ કેવી હશે એ બાળપાના સાધનો અચોક્કસ છે, છતાં એટલું તો કહી શકાય કે આજની બાળબોધ લિપિ અસની લિપિઓનું સરકારાગેરું સ્વરૂપ છે; કારણ કે તેમાં બે જુદાજુદા તરવે નજરે ચડે છે એના કેન્દ્રાક અક્ષરો કાનાવાળા છે અને કેટલાક કાના વગરના છે એ મતારી આપે છે કે એની પુરોગામી લિપિઓ જુદાજુદા વક્ત્રોવાળી હોવી જોઈએ આવી રીતે સધાયેલી દેવનાગરી લિપિનો પુન સરકાર પામવાનો વારો આવ્યો છે એ ઇતિહાસનું પુનગવતન માત્ર છે

આ લિપિના ગુજરાતીકરણનો ઇતિહાસ દૂધા જે શરૂમાં જુદીજુદી લીંગીઓને બદલે બાબી લીંગી તણીને અક્ષરો લખાતા જેમાં કેટલાક બાળબોધ અક્ષરો પણ વપરાતા જેમાં કે અ, ઇ, ય, ફ, લ પડી ચિલાછાપમાં ધીમેધીમે લીંગી નીકળી ગઈ ને છેવટે બાળબોધ અક્ષરો પણ બધે ચર્ચ ગયા આટલું થતાં અક્ષરોનું ગોળાકારપણું વધી જઈ અગમરોડ મનોહર ચર્ચ ગયો આજે ગુજરાતી લિપિ સૌથી સુદર છે એ વિશે મતભેદ ઓઠો છે સુરતાની સાથે આગળપાછળના પાખડાઓના ગોળાકારના વળાકને લીધે લખવાની સરળતા પણ નહીં વધી ગઈ, તે એટલે સુધી કે

અંગ્રેજી રીજ્યોથી 'એગ્રીસીડી'ની માફક એકખીજ અક્ષરોને જોડીને લખવાની પણ સુગમતા આવી ગઈ જે કે આ લાભ હાપખાનાએ નથી લીધો એ દીક જ ક્યું છે, તો પણ હાથના લખાણમાં એનો ઉપયોગ છૂટથી થાય છે, જેથી લખાણનો વેગ ધણો ઝડપી બની ગયો છે એના ઉપરથી જાણી શકાય કે લિપિનો ઉપયોગ મનુષ્યના વ્યવહારમાં મદદ કરવા માટે કરવો હોય તો એ કાય સૌથી સરસ પ્રકારે થાય એવી રીતે આ ગુજરાતી અક્ષરો યોજવા છે બાળબોધ લિપિ અક્ષરોથી હોઈ એને ફેરવવી એ અત્યારે મુખ્ય મુદ્દો છે તો પછી એમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ પ્રયોગસિદ્ધ થયેલી ગુજરાતી લિપિને શા માટે વિના સંકેતે અંગીકાર ન કરવો ?

બાળબોધ અક્ષરોના ગુજરાતીકરણમાં એકેય અસાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ થઈ હોય તો 'ક' ની છે મૂળમાં વ પછી ક આવે છે, એથી વ ના કાનાની જમણી તરફ એક પાખડુ લગાડવામાં આવ્યું છે આમ થનાથી એ અક્ષર ક જેવો થઈ જવાનો સભન ઊભો થયો એમ કહી શકાય પણ ડાબી તરફનો ભાગ વ જેવો હોઈ ક ને ક નો તફાવત જળગાઈ રહ્યો ગણાય હવે જ્યારે ગુજરાતીમાં ક નો 'ક' થઈ ગયો ત્યારે ક નો પણ ફેરફાર થતા 'ક' જેવો ધાટ થનાનો સભન ઊભો થયો આ વખતે બે મુદ્દા ઊભા થયા કે 'ક' ને 'વ' જેવો રાખવો કે 'ક' જેવો, અને 'ક' જેવો રાખના જતા 'ક' થી જુદો પાડવા માટે વ ને એક પાખડુ તો લગાડવામાં આવ્યું હતું એને વળી એક વધુ પાખડુ વળગાડવામાં આવ્યું ! ખરી રીતે 'ક' ને 'વ' જેવો જ રાખી એનાથી જુદો પાડવો જોઈએ અને એ માટે બે અક્ષર રચ્છ કરી શકાય જે તકતામાં બતાવ્યા છે એમાં થ કગતા 'વ' જેવો ધાટ વધારે ચોખ્ખું ગણાય એમ સૌ ડાઈ કબૂલ કરશે આમ અસાસ્ત્રીયતાન લીધે ગુજરાતીમાં ફેરફાર કરવા જેવો એકે અક્ષર હોય તો એ 'ક' એક જ છે

'ર' ના રેફની જગ્યા અસાસ્ત્રીય ગણાય રેફની સગા 'ર', માથી ઉત્પન્ન થઈ છે મૂળ જોડાક્ષરોમાં 'ર' ઉપર ને એની નીચે પછીનો અક્ષર લખાતો હતો, દા ત કં, સર્વે પછી 'ર'નું ઉપરનું

*જુઓ તકનો ગુજરાતી 'ક'નું મૂળ બાળબોધ સ્ત્રમાં નજરે પડે છે

પાંખડું પડતું ચુકાણું હશે ને નીચેનું પાંખડું રેફરેષે બની રહ્યું હશે. એટલે જો આ બાબતમાં સુધારો કરવો જરૂરનો હોય તો રેફરેષે બદલે 'ર' ને જ બેગ્ગક્ષરોની પહેલાં અર્ધો અક્ષર લેખીને મૂકવો એ ઉચિત ગણ્ય, દા. ત. સરવ, કરમ. આમ કરતાં એવો વાંધો રજૂ થઈ શકે કે 'ર'નું અર્ધપણું પ્રત્યક્ષ બનતું નથી. તો જવાબ એ હોઈ શકે કે મૂક્યો, પડ્યો, વગેરે શબ્દોમાં ક, ઙ, વગેરે અક્ષરોની પણ એ જ સ્થિતિ છે. તો પણ રેફરેષે રેફાકાર રાખવો જ હોય તો અક્ષરની પૂર્વે સગવડતાપૂર્વક મૂકી શકાય એમ છે. (જુઓ તકતો).

'ધ' અક્ષર 'ધ' સાથે એકાકાર થઈ જાય છે. એને માટે 'ધ'નું પાંખડું ડાબી તરફ વાળવાથી એ અડચણ દૂર થઈ જશે આ સૂચન નવી નથી કેમકે કેટલાક જુની ઢબના માણસો 'ધ' ને એજ પ્રકારે લખે છે. (જુઓ તકતો).

'જી' ને 'ર' એ બે અક્ષરો ખાસ નેંધ લેવા જોવા છે. 'જી' અક્ષર દ્વસ્વ અને દીધ' બંને 'ધ' માટે લખાય છે, પણ દ્વસ્વ ને દીધ' જુદી જુદી રીતે હવે લખાવા શરૂ થઈ ગયા છે. 'ર', 'ર' ને દીધ' 'ઝી' માટે પ્રખ્યાત છે ને સૌ માને છે કે એ બરાબર છે. પણ 'ર'ની વ્યુત્પત્તિનો જરા ખ્યાલ કરશું તો જણાશે કે એ માન્યતામાં સંકાર્યો પર નથી 'ર'નું મૂળ સંસ્કૃત ક્ષ હોઈ શકવાનો સભય પણ રહે છે. એ દિસાએ 'રિય' સખ્દ યોગ્ય જોડાણવાળો કહી શકાય. 'ર'ને જરૂરની સંજ્ઞા તરીકે ગણાવવામાં આવે તો ગુજરાતી લિપિમાં 'ઝ' જુદો પડી રહે છે એ ખટકો મટી જાય. (જુઓ તકતો)

બેગ્ગક્ષરોનાં લખાણમાં પણ કેટલીક અનિયમિતતા દેખાય છે. જો ગુજરાતી અક્ષરો સરખી રીતે જોડી શકાતા હોય તો બાળબોધ બેગ્ગક્ષરો શા માટે વાપરવા જોઈએ? દા. ત. જો આપણે 'શ્ચ' સરળતાથી લખી શકીએ તો 'શ્ચ' શા માટે લખવો જોઈએ? એજ પ્રમાણે 'શ્ચ' કરતાં 'શ્ચ' વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી છે, અને 'ઘ' ને બદલે 'દય', 'ઘ' ને બદલે 'દમ', 'ઘ' ને બદલે 'દય', ને 'હ' ને બદલે 'હમ' વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી છે. 'ધી' ને વિશેષ

સંજ્ઞા તરીકે રહેવા દેવા હોય તો બધે, નહિતર રૂઝી વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી ગણાય કાંઈ નહિ તોય આમાથી કેટલાંક સરકુતરૂપેને બદલે ગુજરાતીરૂપે વાપરનાથી શુદ્ધતા ને સરળતા જરૂર વધશે.

પણ બાપા ને લિપિના સમન્વયી વ્યવહારમાં ત્રણ ઉચ્ચારોની સંજ્ઞા સાવ વિચારે પડી ગઈ છે. આ ઉચ્ચારો માટે ક, છ, જ એ સંજ્ઞાઓ કોઈ વાર વાપરવામાં આવે છે. પહેલો ઉચ્ચાર બાપામાં સારી પેઠે પ્રચલિત છે; દા ત. ઘોડો, ખીજો ઉચ્ચાર ‘સારું’ ને બદલે ‘હારું’ બોલવામાં વપરાય છે અને છતાં માનીએ છીએ એટલે એ ગામઠી નથી. ત્રીજો ઉચ્ચાર કદાચ પરભાષીય ગણીએ તોપણ આપણે લોકવણી ‘જ’ ને ટૂંકાણે એનો છુટ્ટી ઉપયોગ કરે છે અને શિષ્ટ સાહિત્યમાં પણ પરભાષી અસર તરીકે એ ઉચ્ચાર જામતો જાય છે. દા ત. ત્રીજને બદલે ત્રીજ આ ત્રણે ઉચ્ચારને અહીં આપણે ચલાઉ ‘ડ’, દકારી ‘સ’, ને સકારી ‘ઝ’ કહીએ તો ચાલશે. આ ઉચ્ચારો માટે ખાસ સંજ્ઞા ગુજરાતીમાં નથી પણ ઉપર કયા પ્રમાણે જળતા ઉચ્ચારના અક્ષરોની નીચે નુકતા ચૂકીને એનું તાત્પર્ય સમજવાય છે. પણ નુકતાનો આ પ્રકારનો ઉપયોગ બિન-ગુજરાતી છે તેથી આ ઉચ્ચારો માટે ખાસ લુટી સંજ્ઞા હોય એ વધારે આવશ્યક ગણાય આ ત્રણ ઉચ્ચારોની લુટી સંજ્ઞાઓ નહીં કરવાથી એ બાપા-સાહિત્યને બહુ ઉપયોગી થશે અને ખસ કરીને સવાદાત્મક લખાણોમાં તો એની ઉપયોગિતા બહુ જ જણાશે.

તપાસ કરતાં જણાશે કે ચલાઉ ‘ડ’ ‘ડ’ ને ‘દ’ બેયને બદલે વપરાય છે; દા. ત ઘોડો અને કહીને બદલે કહી માટે બેયને અનુરૂપ બને એવી સંજ્ઞા રાખવી જોઈએ અને ‘ડ’ ના ઉપરના પાખડાને ડાખી તરફ વાળીને મીઠા આકારનું કરાય તો ચોખ્ખું થઈ રહેવાય (તકતો લુઓ). દકારી ‘સ’ની સંજ્ઞા માટે ‘હ’ ‘સ’ ‘રા’નો મેળ થાય તો ઠીક પડે (લુઓ તકનો) એ જ પ્રમાણે સકારી ‘ઝ’ માટે ‘સ’ ‘જ’ ‘ઝ’નો સમાસ થઈ શકે એવી સંજ્ઞા હોય તો ઉપયોગી થાય (લુઓ તકનો).

દાસની પદ્ધતિએ દ્રુત્વ ‘ધ’ની સંજ્ઞા અક્ષરની પહેલાં મુકાય છે એ અશાસ્ત્રીય છે. કેવળ લિપિકર કરવાના હિસાબે તો આ ફેર-

ફારની કાઈ જર નથી કેમકે મૂળ દેવનામરીમા પણ લાઘવના કારણે એ એમ જ લખાય છે પણ અસાચીવતા છે એ વાત કમૂચ કરવી જ જોઈએ અને માત્ર એ કારણે ફેરફાર કરવો જ હોય તો બાળ બોધ અક્ષરોની બીજી અસાચીવતાનો વિચાર કરીને પછી જેમ કીક સામે એમ કરવું જોઈએ

આ, ફ, ળ, રે, વગેરે દીધે અક્ષરોમા કાનો, રેફ, પાખડુ ને માત્રા છે એ એના આગલા દ્વસ્વ અક્ષરોના અવશેષ દર્શાવતી સહા નરીફ વપરાય છે, એટલે કે અ નો અવશેષ કાનો છે, ફ નો રેફ છે, ર નો પાખડુ ળ, ને એ નો માત્રા છે સ્વરસગ્ગાઓનો વિચાર કરથુ તો જણાશે કે આ સગ્ગાઓ અને કે અના કાનાને લગાડવામા આવે છે, ઇ ત —

ખ ખા ખિ ખી ખુ ખૂ ખે ખૈ ખો ખૌ ખ ઞ ખૂ અઢી ખરો ન્ય જન તો ‘ખ’ છે ને ‘અ’ નો કાનો જે લાઘવના કારણે અત્યારે પડતો મુકાયો છે એ લાગવાથી ‘ખ’ થયો છે એવો ખ્યાલ કરવો જરૂરના છે એ જ પ્રમાણે ‘ક’ મા ‘અ’ લગે ત્યારે ‘ક’ કરીએ છીએ પણ સાચીવતા સાચવવી હોય તો ‘કા’ થવો જોઈએ એ વાત પણ કાળજીપૂર્વક સમજવાની જરૂર છે એ રીતે તપાસતા સ્વરસગ્ગાઓ તકતામા આપ્યા પ્રમાણે હેઈ શકે, અને એ રીતે બારાખડી આમ ગમવી જોઈએ,—

કા કા કિ (કી) કી (કી) કુ કૂ કૈ કે કો કૌ કા કા કૂ કૈ કે કા જિના તો માત્ર ચર્ચારૂપે જ રજ કરી છે, તોપણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જો દ્વસ્વ ‘ક’ની સાચીવતા જાળવવી હોય તો તકતાની સૂચનામા કૌસમા આપી છે એવી સગ્ગાઓ જ ને ધકાર માટે ગખાય તો જ થયાયોગ થયુ મણાય.

આમ સહુ ગુજરાતી લખાણપદ્ધતિને અનુરૂપ થવા માટે કેવલાક ગુજરાતી અક્ષરોને ફેરવવાની જરૂર મણાય છે, તેની સાથે કેવલેક હેઠાણે એમ સૂચના પણ કરાય છે કે લિપિમા યોગ્ય ફેરફાર કરી છાપવાના કામમા એની ઉપયોગિતા વધે એમ થયુ જોઈએ, કેમકે કાના ને દ્વસ્વદીર્ઘની સગ્ગાઓને લીધે અત્યારે ગુજરાતી બીજા મોટા નામા બેવડીરેવડી મહેનત કરવી પડે છે એ સર્વ સગ્ગાઓને ઉપર

નીચે ગોઠવવાને બદલે સીધી લીંટીમાં ગોઠવવામાં આવે તો આ તકલીફ મટી જાય. આમ કરવા માટે સંઘાઓમાં જરા ફેરફાર કરવો જોઈએ. માત્રાની સંઘાઓમાં ફેર કરવાની જરૂર નથી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ-ની '૦' સંઘા જનકનાં બે પાંખડાં મળીને જ થઈ છે એટલે દૂરવ માટે એક પાંખડું ને દીધું માટે બે પાંખડાં જાણીય. સુલાચ્ચ ને યથાયોગ્ય ગણાશે. ઉકારની સંઘા નીચલા સવળા અદ્યપ-વિરામ જેવી ને માત્રાની સંઘા અવળા અદ્યપવિગમ જેવી રાખીએ તો શ્રુજરાતી અક્ષરોના અંગમરોડને અનુરૂપ રહેશે. વળી ઉકારની સંઘા નીચલા ભાગમાં ને એકારની સંઘા ઉપરના ભાગમાં લખાય એ પણ ચાકું, લૌકિક વપરાશ પ્રમાણે મથારથાન ને મથાકમ રહેશે. અનુસ્વારને વિસર્ગની માફક પડખે લખવો જોઈએ આમ ઘાટ, કમ, શેલી ને ચાલુ વ્યવહાર બધા પ્રકારે તકતામાં આપેલી સંઘાઓ યોગ્ય, ગણ્યાવ તથા એથી હાલની લખવાની પ્રથામાં કોઈ ખાસ પસંદો થતો નથી પણ બિલકુલ એને અનુરૂપ રહેવાય છે એ એની વિશેષતા છે.

૨-કાર

•
: લેખક :

ગિરધરલાલ લક્ષ્મીરાંકર રાવળ

•
[આશંસ]

વૃસ્તવિક્તાની દષ્ટિએ સામાન્ય જનસમુદાયની કે આમ્ય-
મોક્ષની મોટી તાદ્દશ સ્વરૂપે સાહિત્યમાં રજૂ થાય એ જરૂરી 'છે. મૂળ
'સ'કારનો આમ્ય મુજ-ગતીમાં જે ઉચ્ચાર થાય છે, તે સામાન્યરીતે
'હ'કારથી દર્શાવાય છે; પણ અસ્તુત ઉચ્ચાર 'હ'ના ઉચ્ચારથી
બિન્ન હોવાથી તે 'હ'થી દર્શાવવો એ યાચીય નથી. એટલે
લેખકની સૂચના છે કે 'સ'કારનું એ આમ્ય મુજગતી ઉચ્ચારણ
સંસ્કૃત વર્ણમાળામાંના વિસર્જના ઉચ્ચારણને મળવું હોવાથી તેને
દર્શાવવા નીચે પ્રમાણેની સહાયો મેળવી:—

ગુજરાતી અને કચ્છી બાષાનો સંપર્ક

●
: લેખક :
કવિ લાલજી નાનજી વડીલ

●
[સારાંશ]

આમાં, કચ્છી બોલીનો સંપર્ક ગુજરાતી સાથે ક્યાંથી થયો તથા તેથી કચ્છમાં બોલાતી ગુજરાતી પર કેવો અસર પડ્યો તે વિશે લેખક કેટલાક વિધાનો કર્યા છે.

ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગ

ત્રૈકૂટકવંશના રાજાઓ

: લેખક :

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

વલ્લભી । મૈત્રેયોના શાસનકાળ પૂર્વે સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ પ્રદેશ ઉપર ગુપ્તોર્ધુ સામ્રાજ્ય હતું, એમ અત્યાર સુધી એક સામાન્ય માન્યતા ચાલી આવે છે. વલ્લભી અને ગુપ્ત સવત્સરને એક માનવાથી આવી જાતનો મત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, એ સર્વ સામાન્ય વાત છે. એ તો અતિરૂપ્ય અને નિર્બાધિત છે કે ગુપ્ત સવત્સર ૧૯૫ ગ્રી. સ. ૧૪૯ સુધીમાં ગુપ્તથી રકંદગુપ્ત સુધીના રાજાઓએ રાજ્ય કયું છે રકંદગુપ્ત પછી થયેલા છુધગુપ્તનું સામ્રાજ્ય જો કે વ્યાપક નહોતું જતા તેણે લગભગ ગ્રી. સ. ૧૮૬ સુધી રાજ્ય કયું જાણવામાં છે અને તેના પછી મિહિરકુલનો સમકાલીન જાનુગુપ્ત ગુપ્તવંશનો બાહુકરી છેલ્લો રાજા થયેલો જાણવામાં છે. મિહિરકુલ અને જાનુગુપ્ત સમકાલીન થયેલા તે વાત જાનુગુપ્તના^૧ સ' ૧૯૧ના કિલાલેખથી જાણવામાં આવી છે. આ મિહિરકુલ ક્યારે થયો એ જાણવામાં આવતાં ગુપ્તોનો નિશ્ચિત સમય નક્કી થઈ જાય તેમ છે

“રાજતરંગિણી”માં^૨ એક એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે કનિષ્ક અને મિહિરકુલ વચ્ચે ૧૨ રાજાઓ થયા હતા. આ રાજા

૧. ‘મોઝન’ રિવ્યૂ’, જૂન ૧૯૩૨, પૃ ૬૫૧

૨. એજન, પૃ. ૬૫૧.

ઓના રાજ્યનાં દરેકના સરેરાશ વર્ષ ૧૫ ગણીએ તો એ બે વચ્ચે ૧૮૦ વર્ષનો ગાળો રહે. કનિષ્કનો સમય તેના ચિત્રાલેખો મુજબ વિ. સં. ૩થી ૨૩નો છે. વધુમાં શુદ્ધના નિર્ગણ પછી પાંચસો વર્ષે કનિષ્કના સમયમાં ચોથી બોધિસલા મળી ૬૫૧ શુદ્ધનું નિર્ગણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૬માં થયું હોવાથી કનિષ્કનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬ એટલે વિ. સં. ૧૦માં તો આવી જ રહે છે. અને ઉપર કહ્યું તેમ કનિષ્કના ચિત્રાલેખો સં. ૩થી ૨૩ના મળતા હોવાથી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩થી ૩૩ના ગાળામાં કનિષ્કનું અસ્તિત્વ નિર્ધારિત સિદ્ધ થાય છે. મિહિરકુલના પિતા તેરમાણનો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પરમા વર્ષનો ઉલ્લેખ છે. મિહિરકુલને કનિષ્ક પછી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ બાદ થયેલો માનાએ તો આ પરમું વર્ષ એવું કોઈ હોતું જોઈએ કે જે ગાળાના કોઈ ચાલુ સંવત્સરના વર્ષ સાથે મળે ખાય એ વર્ષ જો શક સંવત્સરનું હોય તો ૫૨+૭૮= ઈ. સ. ૧૩૦ એટલે વિ. સં. ૧૮૦ના વર્ષ સાથે મળે. મિહિરકુલ અને કનિષ્ક વચ્ચે ૧૮૦ વર્ષનો ગાળો માનનાં વિ. સં. ૧૮૩-૨૦૦ તો આવે જ છે. ગુ. સં. ૧૬૧માં મિહિરકુલ છે જ—ભાનુ-ગુપ્તના શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે. તે સમય બરોબર આ વચગાળામાં આવી રહે છે. આમ ચતાં વિ. સં. અને ગુ. સં. વચ્ચે કોઈ ભેદ રહેતો નથી. એટલું ચતાં ગુપ્તોના અનુસધાનમાં વલભીના મૈત્રેય આબ્યા, એ સંભંધી શક્ય નથી; કેમકે ભટ્ટાક વ સં. ૧૫૦ (વિ. સં. ૫૨૫) લગભગ આવ્યો હોય અને ગુ. સ.ની અને વિ. સં.ની અનન્યતા હોય તો ખુદ ભાનુગુપ્તના સમયથી ભટ્ટાકને ૩૩૪ જેટલાં વર્ષોનું અંતર રહે છે.

વલભીના મહારાજ દ્રોણસિંહનું વ. સં. ૧૮૩નું મળેલું તામ્રપત્ર જે હકીકત અને જે પદ્ધતિ રજૂ કરે છે. તે જોતાં ગુપ્તોના અનુસધાનમાં તરત જ વલભીના મૈત્રેય આબ્યા સંભવતા નથી; વચ્ચે બીજા રાજવંશોનો અધિકાર સોરાષ્ટ્ર અને લાટ

૩. રા. ગા. ગોવિંદભાઈ દા. દેસાઈ કૃત. ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’, પૃ. ૭.

૪. જુએ ‘ગુજરાતના ઐતિ. ચિત્રાલેખો’, પૃ. ૧૬, લેખ ૧૬મે.

પ્રદેશ પર આવી ગયો સંભવે છે. ક્ષત્રપોનો સમય અત્યારે નિશ્ચિત છે; તેઓનો સૌરાષ્ટ્ર પરનો અધિકાર સુદૃઢમાથી આરંભાય છે. સુદૃઢમાના^૫ સૌરાષ્ટ્ર પરના શાસનનો આરંભ ઈ. સ. ૧૪૩ એટલે વિ. સ. ૧૯૯ છે. તોરમાણ અને મિદિરકુત એ ક્ષત્રપોના જ કાંઈ સેનાપતિ હોય અને તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર પર વિજય મેળવી ક્ષત્રપોને સ્વાધીન ક્યાં હોય તો તે પૂરી રીતે શક્ય છે. આ વસ્તુ સ્વીકારતાં ગુપ્તોના અનુસંધાનમાં ક્ષત્રપો - સૌરાષ્ટ્રના અને સાથે સાથે ભાટ પ્રદેશના શક્ય હોય ત્યાં સુધી માંજિકો બને છે. હેમ્લા ક્ષત્રપ^૬ રકંદના મળેલા સિક્કા પરથી તેનું શાસન લગભગ ઈ. સ. ૪૩૦ (વિ. સ. ૪૮૬) સુધી સંભવે છે. ભટ્ટાક^૭ અને આ રકંદ વચ્ચે લગભગ ૩૬-૪૦ વર્ષનો ખાંચો રહે છે. ક્ષત્રપો પાસેથી ફાળે રાજ્ય ખૂચતું તે જોઈ જાણવામાં નથી, છતાં એટલું સંભવે છે કે કાંઈ રથાનિક જગીરદારો ધણીરણી ચર્ચ ગયા હોય.

આવી પ્રજા કોણ દરો? આ વિષયમાં તદ્દન અંધકાર છે. વસબીના મૈત્રીકાનાં તામ્રપત્રોથી બાપણે એટલું જાણીએ છીએ કે ભટ્ટાક^૮ કાંઈ બલિષ્ઠ શત્રુઓનો પરાજય કરી રાજ્યથી પ્રાપ્ત કરી હતી. આ શત્રુઓ કદાચ કાંઈ હોય તો મિદિગ દોષ^૯ શકે; કેમકે જો કે વસબીના મૈત્રીકા પહેલાનાં કાંઈ સાધનો મિદિગની બલિષ્ઠતાની સાબિતી રજૂ કરતાં નથી, છતાં મિદિરવંશના એક રાજા જાચિકદેવના^{૧૦} ગુ. સં. ૫૮૫ના તામ્રપત્ર ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે, કે મોરબી તરફના પ્રદેશમાં મિદિરોનું નાનું રાજ્ય અવસિષ્ટ રહી ગયું હતું. ભટ્ટાક^{૧૧} તેથી મિદિરોને કાઢ્યાં હોય તો આશ્ચર્ય નથી.

ભટ્ટાક^{૧૨} અને તેના પુત્ર ધરસેનના વિશેષણ તરીકે 'સેનાપતિ' શબ્દ વસબી તામ્રપત્રોમાં અતિવ્યાપક^{૧૩} છે. ગુપ્તોના સેનાપતિઓ એ હોવા શક્ય નથી; ક્ષત્રપો તેની પૂર્વે ૪૦ વર્ષ ઉપરજ હસાર્થનષ્ટ થઈ જાય છે. ત્યારે તે સેનાપતિ કોના?

ભટ્ટાક^{૧૪}ના સમયમાં ભાટપ્રદેશ પર એક સત્તા રાજ્ય કરતી હતી

૫. 'ગુજ. પ્રા. ઇ.', પૃ. ૩૩.

૬. એજન, પૃ. ૪૯.

૭. એજન, પૃ. ૧૨૭.

૮. 'ગુજ. એનિ. સેવો'નાં લગભગ જ્યાં વસબી તામ્રપત્રો.

એવું માણ્ય પડી આવ્યું છે. 'અપિગ્રાહિકા ઇન્ડિકા'ના ૧૦-૧૧મા અન્યમાં અધ્યાપક ઇ. હુલ્સે ત્રૈકૂટકવશના દુસ્રેન^૬ અને તેના પુત્ર વ્યાધસેનનાં અનુક્રમે કાઈ સં. ૨૦૭ અને ૨૪૧નાં એ તામ્રપત્ર પર વિવેચન આપ્યું છે. આ બે રાજાઓનાં આ તામ્રપત્રોનાં આવરો સંવત્સર કલચૂરિ વિ. વા. ગેદિ સવત્સર હોવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. દુસ્રેન-વ્યાધસેનના તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ અને વલ્લી તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ જોતાં પણ અવેનિશ્ચય કરી શકાય તેમ છે કે આ બે વંશ અંતિ નિષ્ઠના પરિચયમાં છે એ વર્ષો કલચૂરિ સંવત્સરનાં ગણતાં ૨૦૭-૨૪૧નાં વર્ષો અનુક્રમે ઈ. સ. ૪૫૭ અને ૪૯૧ લગભગ થરા ગય છે, વિ. સં. ૫૧૩ અને ૫૪૭ થવા ગય છે. આ વર્ષો વ. સ. નાં ૧૩૮ અને ૧૭૨ આવી રહે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વલ્લી રાજાઓએ દ્રોણસિંહથી માંડી મહારાજ-પદ પારણ ક્યું, તે પૂર્વેના ભટ્ટાક અને ધરસેન માત્ર સેનાપતિ તરીકે ઉલ્લિખિત છે દ્રોણસિંહના વ. સં. ૧૮૩ (વિ. સં. ૫૫૮, ઈ. સ. ૫૦૨)ના તામ્રપત્રમાં તે મહારાજ તરીકે ઉલ્લિખિત છે જ. વ્યાધસેન વ. સં. ૧૭૨ અને ૧૮૩ના ગાળામાં મરી ગયો હશે; કમક તે પછીનો તેનો કાઈ પણ અવશેષ પ્રાપ્ત નથી; જ્યારે તેઓનું બિરુદ દ્રોણસિંહ પોતાને માટે શરૂ કરી દે છે જ.

દુસ્રેનનાં અને વ્યાધસેનનાં મળેલાં તામ્રપત્રોથી ઈ. સ. ૪૫૭થી ૪૯૧ સુધીમાં લાટપ્રદેશ અને તેનાથી આગળ વધી જીજ્ઞ^૭ કેદલાયે પ્રદેશમાં તેઓનું શાસન હોવાનું સમગ્રાય છે; દુસ્રેન પહેલાના કાઈ પણ રાજાનો કશો ઉલ્લેખ ક્યાયથી પણ પ્રાપ્ત નહિ થયો હોવાથી દુસ્રેનના પિતા મહારાજ ઇદ્રદનથી પૂર્વેના રાજાઓનો પતો નથી લાગતો; પણ તેથી એ વંશમાં એ બે જ રાજાઓ થયા હશે, એમ ન જ મનાય.

આ ત્રૈકૂટકો કેણુ દના? પદ્ધિત ભગવાનલાલનું એવું માનવું છે કે તેઓ આજીર જાતના હશે. દાલ જુનર ગામ છે, ત્યાં પૂર્વ ત્રિકૂટની નામે નગર હશે, તે તેમની રાજધાની હશે, વ્યાધસેનના તામ્રપત્રમાં અનિરુદ્ધપુરનો ઉલ્લેખ આવે છે; એ અનિરુદ્ધપુર ત્રિકૂટના જ

૬. એમન, લેખ ન. ૧૩-૧૪.

૭. 'ગૂજ. ઐતિ. લેખો', ભાગ ૧લો, લેખ ૧૪મે.

ખીજી નામ હશે અપ-ાંત પ્રદેશમાં આવેલાં ત્રિકૂટ પર્વતની તળેટીમાં એ લોકો આવી વસ્યા તેથી જ ત્રૈલોક્ય કહેવાયા હશે કે કેમ એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. વ્યાધમેનના સમયમાં તો સભવ છે કે અપરાંત પ્રદેશ તેઓનો મૂળ નિવાસ હોય અને ત્યાંથી બેઠાં બેઠાં લાટ વગેરે જગ્યાએ પ્રદેશો પર તેનું સામ્રાજ્ય હોય. પાછળથી^{૧૧} આ લોકોએ પોતાને દ્વૈદય કહેવડાવ્યા છે. તેઓનાં તામ્રપત્રોમાં એદિ કે કલચૂરિ સવત્સર કેમ રચીકારાયો છે, તે વિશે પણ કંઈ ખાસ સમાધાન મેળવી શકાય તેમ નથી. એદિ અને ત્રૈલોક્ય એકજ હોય તો આતું સમાધાન મળે

લાટ પ્રદેશ પર વસબી શાસનના સમયમાં ત્રૈલોક્યનું આધિપત્ય ઇતિહાસમાં એક સાત્રુ મહત્ત્વ ધરાવે તેવું છે, કેમકે વસબી રાજાઓએ તેઓની જ તામ્રપત્ર-પદ્ધતિનો સમાદાન કર્યો હોવાથી અને તે પૂર્વે કંઈએ તામ્રપત્રો કર્યા હોય, એવું પ્રાપ્ત નદિ દેવાથી વસબીઓ કયાંય આવ્યાં તેનું સમાધાન આથી પ્રાપ્ત થાય છે એ સાથે એક વગ્નુ વધુ ગૂઠ થતી લાગે છે કે વસબી સવત્સર ટાળે ગયાઓ તેનું સમાધાન મેળવવા, વસબીના મંત્રિકો દ્વિદમાં બિતરી આવ્યા હોય ત્યારથી એ વપનો બહાઈદિએ આરબ કર્યો તે રચીકારીએ તો આ કહેવાનો એદિ સવત્સર પણ ત્રૈલોક્ય દ્વિદમાં બિતરી આવ્યા તેના આરંભના વપની હોય. આ સિવાયનાં ખીજી કાળો અઘાપિપય"ત તો મળ્યાં નથી; એટલે એ સમાધાન તગ્નિલ ખાસ આકર્ષાય છે

‘ધર્મારણ્ય’નું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ

: લેખક :

કનૈયાલાલ લાર્ડશાંકર દવે

પુરોચયન

‘ધર્મારણ્ય’ એ એક પ્રાચીન ગ્રન્થ છે, જેમાં મોઢ કામની ઉત્પત્તિ અને તેના પૌગણિક ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે તેમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને મજબૂત કરતાં કેટલાંક વિધાનો આપવામાં આવ્યા છે. જો કે તે અધ્યા અર્ધ-ઐતિહાસિક અને દત્ત-કથાઓના મિશ્રણવાળા છે. છતાં તેમાંથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલીક વિશિષ્ટ બાબતો તરીકે આવે છે ઉત્તરગુજરાતના પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશને પુરાણકારોએ “ધર્મારણ્ય” પ્રદેશ જણાવ્યો છે. ભારતના અનેક પવિત્ર અરણ્યોમાં ધર્મારણ્યની પણ ગણના કરવામાં આવે છે. મોઢ કામની ઉત્પત્તિનું આદિસ્થાન મહોરકપુરી યાને મોઢેરા ધર્મારણ્યમાં આવેલું છે, જેને લઈને તેના અનુષંગી ઇતિહાસને ‘ધર્મારણ્ય’ એવું નામ મળ્યું છે.

ધર્મારણ્ય પ્રદેશની પ્રાચીનતા ઠેક પુરાણકારીન હોવાનું મનાય છે. કારણ ‘સ્કંદપુરાણ’માં ૩૬ અધ્યાયોમાં ધર્મારણ્યનો પૌરાણિક ઇતિહાસ આવેલો છે,^૧ પણ તેમાંથી ખાસ ગુજરાતના ઇતિહાસને

૧. લુઓ સ્કંદપુરાણાત્મક ‘અક્ષય’ને ‘ધર્મારણ્ય’ વિભાગઃ
પ્રથમ અધ્યાય ૩૬.

મદદ કરતાં કંઈપણ સૂચનો મળી આવતાં નથી. ફક્ત તેમાં આમ રાગ્નએ બ્રાહ્મણોનાં ગામો પડાવી લીધા હતા અને પાછળથી તેઓની સમજાવટથી કે કોઈ ચમત્કારથી તેમને પાછાં આપ્યા હતાં તેટલી જ દૃષ્ટીકત આપી છે. આ સિવાય તેને પોતાની પુત્રી સ્તનગમાને આ પ્રદેશ પહેરામણીમા આપ્યો હોવાનું નોંધ્યું છે, જેમા કંઈકે ઐતિહાસિક સત્ય હોવાનું લાગે છે. આમ રકદપુરાણોક્ત ધર્મારણ્યમાં ઇતિહાસના અદ્યતનનો સાચો કેટલીક બાબતો પૌરાણિક સ્વરૂપમા રજૂ કરી છે, પણ તેથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ અજવાળું પડવા સંભવ નથી.

આ સિવાય 'ધર્મારણ્ય' નામનો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે જે હજી સુધી અપ્રકટ રહ્યા અનુભવે છે. 'મોહમાત'ક ના તંત્રી શ્રી. પ્રભાશંકર જટાશંકર પાઠકે તે છપાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી પણ હજી સુધી તે બહાર પડ્યો નથી. આ ગ્રંથના ફક્ત અંશાંશો અને આસરે ૩૫૦૦ શ્લોકો છે. આ ગ્રંથ ઉપરોક્ત 'રકદપુરાણ'ના 'ધર્મારણ્ય'થી સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેમાની કેટલીક દૃષ્ટીકત આ ગ્રંથકારે નોંધી છે. આ ગ્રંથની ખાસ નિશિષ્ટતા તેના ઐતિહાસિક વિભાગને લઈને છે તેના પાછળના પાંચ અંશોમા ગુજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક દૃષ્ટીકતો આપવામાં આપી છે. આ પુરાણના દરેક અંશોમાં અત્ય પ્રસરિતમાં આ ગ્રંથ પદ્યપુરાણોક્ત હોવાનું લખ્યું છે. 'પદ્યપુરાણ'માં આવેલ ધર્મારણ્ય નામનો કોઈ વિભાગ જોવામાં આવતો નથી, જેથી આ પુરાણ પાછળથી રચવામાં આવ્યું હશે એમ ચોક્કસ જણાય છે. પરંતુ તેનો રચયિતા વિદ્વાન અને બહુશ્રુત હતો એમ જરૂર લાગે છે. કારણ તેણે મોઢ બ્રાહ્મણો અને મોઢેરા શહેર માટે જે સગીન માહિતી રજૂ કરી છે તેથી તેનો ઇતિહાસપ્રેમ વધુ સાન્નિત થાય છે. તેણે ક્રુતપરપરા દ્વારા ચાલી આવેલી અને કેટલીક પૌરાણિક દૃષ્ટીકતોનો સમન્વય કરી આ પુરાણનું કલેવર બનાવ્યું હશે એમ લાગે છે અને પાછળથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતો રજૂ કરી પુરાણના ધારતરને સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું છે. આટલી વિધિ પૂરી થયા પછી, તેને પ્રાચીનતાની ઝાંખ મારવા પદ્યપુરાણોક્ત હોવાનું જણાવતા આ પુરાણ પુરામણીન

છે એમ જનાવ્યું છે આના ઇતિહાસો મધ્યકાલીન સાહિત્યમાથી કેટલાયે મળી આવે છે

ધર્માર્ણવ પ્રદેશનો ઇતિહાસ પ્રાકૃમકાલીન છે. જ્યારે તેના ઐતિહાસિક વિધાનો મધ્યકાલીન છે આથી આ ગ્રંથ મધ્યકાલમા ગયાઓ દ્વારા એમ જરૂર લાગે છે અગત્ય તે તેનો ઐતિહાસિક વિભાગ પાઞ્ચગી થીએ (પ્રદીપ) દેવ તેમા સરખ નથી આ પુરાણના ઐતિહાસિક તરવોની ચર્ચા શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ 'સુદ્ધિ પ્રકાશ'મા કરી હતી' પરંતુ તે સિવાય પણ તેમાથી બીજી કેટલીક ઐતિહાસિક જાતનો મળી આવે છે, જેની તુલનાત્મક ચર્ચા આ લેખ દ્વારા કરી 'ધર્માર્ણવ' ગ્રંથ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલું મહત્તર થાય છે તેનું થોડું વિવેચન કરવા વિચાર છે

ઐતિહાસિક તરવો

ગુજરાતના પ્રાચીન નગરોના ઇતિહાસ માટે આજે આપણી પાસે કોઈ પણ મહાબુદ્ધ સાધનો નથી કારણ તે કાલમા હાનતી મારક ઇતિહાસ માયવી ગણવાની પ્રથા ગળા કે પ્રજામા ખાસ ન હતી, જેથી આપણા પ્રાચીન નગરોના સીધસીનાન થ વળુનો આજે આપણને ઉપનંધ થતા નથી પણ ધાર્મિક માન્યતાને આધારે જે તે નગર અને પ્રદેશોના તીર્થો, મંદિરો, વગેરે અને ધાર્મિક રચનાઓની પરિવ્રતા અને મદત્તા ફરિયાદો તેના મહાત્મ્યો માથે નગરોના ઇતિહાસો પુગણ કરાયે મકાનના કંઈ છે, તેથી પૌરાણિક સ્વરૂપમા કેટલાક નગરોના ઇતિહાસોની કંઈક આખી થાય છે આ સિવાય કેટલાક રતિપુર જોમા જુદા જુદા નગરોના ઇતિહાસો સમવાયા છે તે પ્રમાણે 'ધર્માર્ણવ' પ્રાણી'માથી પણ મોદીરોનો કંઈક અસ્પષ્ટ ઇતિહાસ મળી આવે છે તેમા તેની ગ્યના અને તીર્થોના ઉત્તેજ થઈ છે જે તેથી તે પણ યોગ્ય

૨ 'સુદ્ધિપ્રકાશ' પુ ૭૬, ઓગસ્ટ ૧૯૨૧

૩ ત્યાં અગાડી ધર્માર્ણવ, મુલકુડ ધર્મશ્વર, તેની પાસે શ્રુગાર મડપ, તેની ઉત્તરે ઐશ્વર્યમડપ, પૂર્વ દિશાએ જ્ઞાનમડપ બવાનીરામ સદન મુકનેશ્વર, વિજયાનુ મહાતીર, ચોમિનીપીઠ, બકુલાક, શ્રીમાતા, દેવસરોવર, મધાકુડ ધાગતીય, નગાકુપ, અક્ષતીય, રુદ્રતીય, ત્રિપ્લતીય, અગ્નિતીય, કુબેરસદન મદ્રતીય, વિતીય, વાયુતીય, વિગેરે તીર્થો હોવાનું ધર્માર્ણવે જણાવ્યું છે જુઓ 'ધર્માર્ણવ' ખ ૫, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૦ થી ૨૬ વગેરે

(બારગાઉ)ના ઘેરાવાનું એક મહાનગર હતું એમ ચોક્કસ જણાય છે.^૪ તેની પાસે રૂપા (રૂપેશ્વ) અને દિરણવા (સુવર્ણ) નામે નદીઓ હતી.^૫ આ સિવાય મોઢાં બ્રાહ્મણોનો સામાજિક ઇતિહાસ આપતાં તેઓને દાનમાં મળેલાં અનેક ગામોનો તેમાં ઉલ્લેખ છે.^૬ આ જવા ગામો આજે મોન્સુદ છે, જેની પ્રાચીનતા પુરાણથી પુરવાર થાય છે. આ સિવાય મોઢાં ક્રામ અને મોઢેરાને લગતી કેટલીક પ્રકીણી બાબતો તેમાં નોંધાઈ છે. આ વિષયની વીચતવાર તપાસ કરતાં એક સ્વતંત્ર લેખ થઈ જવા સંભવે છે, જેને લઈને તેની વધુ ચર્ચા અહીં કરવી મ્હટ લાગતી નથી.

હવે તેમાંના ઐતિહાસિક અંશ તરફ વળીએ. સૌથી પહેલાં આમરાજનો આ પ્રદેશ ઉપર અધિકાર હતો તે વાત 'ધર્મારણ્યે'

૪. યોજનત્રયમાનેન ચતુઃકોણસ્તુ વિસ્તરઃ ।

માકારઃ સ્થાપિતઃ પૂર્વે શુભ્રપાપાણ્યંદિતઃ ॥

ચતુરભ્યે મહાન્ રમ્યપરિપાલેષિત' કૃતઃ ।

'ધર્મારણ્ય' અ. ૫, શ્લોક ૨૨.

૫. ધારાતોર્યાદક્ષિણતઃ રમ્યા રુપ્યા નદી સ્મૃતા ।

ઉવાહ સલિલં રૌપ્યં પિતૃણાં નૃત્તિકારક ॥

તસ્માદ્રાપ્યા ઇતિ ક્ષ્યાતા ધર્મારણ્યંઽતિપાવનો ।

'ધર્મારણ્ય' અ. ૨૮ શ્લોક ૨૧ .

સુવર્ણાશ્યા નદી યસ્ય સર્નાપં ન જહાતિ ચ ।

તત્તોર્ય સર્વતોર્યાનામુત્તમં નૃપસસમ ।

'ધર્મારણ્ય' અ. ૨૮, શ્લોક ૧૯.

૬. તેમાં આ પ્રમાણે ગામોનાં નામે છે. સીતાપુર, સરખેજ, સીરોલી, ગોઠલી, જેઠમજ, શેરથા, વડોદરા, રામપુર, કડવાડ, દેહમોડું, ચાંદણ, કુહડ, પેલ, હાથીજણું, કપડવંજ, ફેણવ, કાંબલી, ગોવિંદકું, મોરાજ, ગોળી, શેણ, શેખણું, મોજવા, લાલજ, ગોધરા, વાટ મુવાલ, માણજ, આનંદ, પાડલા, રાણક, કોકોલ, માતમોર, માતર, વિટોલા, ગાંધે, ચેતેજ, રૂપાલ, ઇનાલ, વાવજ, કપૂરી, ગોતા, દુધેયા, ચિત્રાણ, હામોલ, બેહોલ, દેરોલ, આસોજ, રંદણા વિ.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નોંધી છે. આમરાજ ગુજર પ્રતિહારવંશી હશે. તેનું બીજું નામ નગભટ્ટ કે નાગવગંક હતું તે કાન્યકુબ્જમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે બપ્પભટ્ટસૂરિના આદેશથી જૈનધર્માવધાથી ચલેો હતો. ‘ધર્મારણ્ય’ પણ તેન જૈનધર્માવધાની હોવાનું જણાયું છે. ‘પ્રભાતકચરિત્ર’માં બપ્પભટ્ટસૂરિપ્રત્યેકધર્માથી તેની હકીકત મળી આવે છે તે બપ્પભટ્ટસૂરિને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. બપ્પભટ્ટસૂરિ મોદેરાના મોદગચ્છના આચાર્ય હતા જૈન અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ચાલતા ધાર્મિક સંઘર્ષોને લઈને આમરાજએ બ્રાહ્મણોનો ગરાસ પકાવી લીધો હતો એમ ‘ધર્મારણ્ય’ કહે છે. આથી ઐતિહાસિક રીતે વિચારતાં ૮મા સૈકાના અંતમાં ઉત્તરગુજરાત બિપર, કનોજાધિપતિ ગુજર પ્રતિહારોનો અધિકાર હતો એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે, જેને ઇતિહાસકોવિદ રા બા. ચિતામણિ વિનાયક વૈદ્ય પણ ટેકા આપે છે.^૭ આ આમરાજની પુત્રીનું નામ રત્નગંગા હોવાનું પુરાણકારે જણાવ્યું છે. અને એને આ બધા પ્રદેશ પહેગમણીમાં આપ્યો હતો. આ હકીકત ‘પ્રત્યેકધર્મિતામણિ’ને સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે. તેમાં કનોજના રાજાની પુત્રીનું નામ મદલિકા જણાવ્યું છે,^૮ જ્યારે ‘ધર્મારણ્ય’ તે રત્નગંગા હોવાનું લખે છે આમાં ફક્ત નામ માત્રનો જ ફેર માલૂમ પડે છે. પણ એકંદરે બંનેનાં ઐતિહાસિક તથ્યો એક બીજાને સંપૂર્ણ મળતાં છે.

ગુજરાતને લગતી બીજી ઐતિહાસિક બાબતોમાં ‘ધર્મારણ્ય’ વનરાજ-ચરિત્ર વર્ણવે છે. પણ તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય કરતાં દત્તકથાનું મિશ્રણ વધુ જોવામાં આવે છે. અને તે એકદેશીય બ્રાહ્મણદષ્ટિએ જ લખાયું છે, જેથી કેમી પક્ષપાત તરફ વધુ દબે છે. “વનરાજનો પિતા ક્ષત્રા હતો. તેનો જન્મ સૂરવંશી અગ્નિકેતુથી સૈરમીમાં થયા હતા અને કાસવમાંથી બને પતિપત્ની અદ્વી આવી ચડ્યા દતાં બ્રાહ્મણોએ તેને પુરંદરીકત પૂછી મોદેરામાં આવેલ ઇન્દ્ર-સગવરના રક્ષા માટે નીમ્યો હતો. શ્રીમાતાના બેપુરમાં તે દંપતી રહી બ્રાહ્મણોની સેવા કરી પાતાનો નિર્વાહ કરતાં હતાં. થોડાક કાળ

૭. ‘હિરદરી આદિ ધી મિદિએવલ ઇન્ડિઆ’, પા. ૧૦૪.

૮. ‘પ્રત્યેકધર્મિતામણિ’ પા. ૨૦, ૬ કે. સાચી સંપાદિત.

પછી કાતાની છાં સગલાં થઈ અને પુત્ર પ્રસવ થયો જેનું નામ વનરાજ ગણવામાં આવ્યું. વનરાજ જ્યારે સ્નાત્ત માસ છ દિવસનો થયો ત્યારે સભેગજાત તેનો પિતા ક્ષત્ર ગાયોનું રક્ષણ કરતા મરણ પામ્યો. આથી તેની છાં જે પતિવ્રતા હતી તેણે પોતાના પુત્રને ત્યાં રહેતા બ્રહ્મણના આશ્રયે સોંપી પતિ સાથે સહુગમન કર્યું. આ બાળકને મોઢેરાના બ્રાહ્મણોએ ઉઠેરી મોટા કર્યો. જ્યારે તે ઉપરભાષક થયો ત્યારે નિરંકુશપણે વર્તવા લાગ્યો. ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ તેને બીજે સ્થળે જવા કહ્યું. આથી તે ત્યાંથી નીકળી વનમાં ગયો. આ સમયે તેનું શુભશુક્રનો થયાં. વનમાં જઈને તેણે બીજા સૈનિકને મેળની લૂટલાટ કરવા માઢી અને સંવત ૮૦૨ના અષાઢ માસની સુદી ૩ને સર્વનારે સરસ્વતીના કિનારા ઉપર અણુહીલપુર પાટણની સ્થાપના કરી. ”

‘ધર્મારણ્ય’નું ઉપરોક્ત કથન, વનરાજનો પિતા જયશિખરી ન હતો એમ સૂચવે છે તદુપગત વનરાજ મોઢેરામાં જન્મ્યો હતો જેનું પાલનપોષણ મોઢ બ્રાહ્મણોએ કર્યું હતું. વનરાજના ઇતિહાસમાં આ બંને બાબતોથી ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે. વનરાજનો પિતા જયશિખરી હતો એ ‘રત્નમાળા’નું કથન આજે પ્રચલિત ઇતિહાસમાં ૩૬ થઈ ગયું છે. બીજી બાજુ વનરાજ જૈન સાધુના આશ્રયે મોટા થયો હતો એમ જૈન ગ્રંથકારોએ નોંધ્યું છે. વનરાજના પિતા માટે આજે કેટલીક ચર્ચા ઊભી થઈ છે. મુનીશ્રી જિનરિજયણસપાદિત અને સિદ્ધી જૈન ગ્રંથમાળાદ્વારા પ્રકાશિત ‘પુરાતનપ્રબંધસમ્રઢ’માં તેનો પિતા આબાસજીનો વતની ચામુક ચાવડો હતો એમ જણાવ્યું છે. આમ વનરાજનું ચારિત્ર બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર ગ્રંથકારોએ જુદી જુદી દષ્ટિએ રજૂ કરી તેનું પાલણુ પોષણ પેલે ક્યાંતું સમર્થ નોંધ્યું છે. આનો નિષ્પક્ષપાત નિવેડો કાર્ત્તવરથ ગ્રંથ કે સાધન મળી આવે ત્યારે જ થાય તેમ છે. જ્યાં સુધી તેનો યોગ્ય નિષ્કર્ષ થાય નહીં ત્યાં સુધી દરેક ગ્રંથોનાં તે માટેનાં મંતવ્યો ઐતિહાસિક રીતે ગ્રંથનાન ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. વનરાજે અણુહીલપુરની સ્થાપના સંવત ૮૦૨ના કયા માસમાં

કરી તે માટે અન્યાય અન્યકારોએ જુની જુદી મિતિઓ નાધી છે તેમા 'ધર્માર્ણવ' પણ એક નવી મિતિ ઉમેરે ॥ તેમા પાટણની સ્થાપના અષાઢ શુદ્ધ ૩ ને શનિવારે થયાનું સૂચ્યુ છે ૧૦ અણ્ણદીનપુરની સ્થાપનાના માસ, વાર અને તિથિ એ માટેની ચર્ચા શ્રી રામનાથ સુનીવાન મોદીએ 'કાતમાળા'મા કરી છે ૧૧ તે "ધર્માર્ણવના ઐતિહાસિક તરનો" નામના લેખદ્વારા 'શુદ્ધિપ્રકાર'મા પણ તેમના તરફથી કેટલોક ઊદ્ધાપોહ થયા આ યો હતો મન સાહિત્ય પરિષદમા રજૂ કરેલ નિમિષ "ગુજરાતીમાં પાટનગર અણ્ણદીનપુર" - મા પણ મે કેન્નીક વિચારણા કરી છે, જેથી તે માટે અહીં વધુ પિંઢપેસ કંઈવાની જરૂર લાગતી નથી

વનરાજ્યચરિત્ર પત્રી 'ધર્માર્ણવ' ચારડા વચની વચાવની રજૂ કરે છે તેમા કેટલેક સ્થળે ભૂનો થયેલી છે પણ એકદમ રીતે તપાસતા તેમાથી કેટલીક ઐતિહાસિક ખામતો તરી આવે છે આવડા વચનો છે.નો રાજ ભૂતક સ્વછંદી અને દારુડિયો હતો તેને મૂળરાજે માગી નાખી રાજ્ય મેળુ હુ હુ આ વાત પુગણુમરે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે ૧૨ આવડાઓ દુગચરણી હતા તે વાત

૧૦ સયન મઘાદ્વતીય માસ આષાઢસપ્તક ।

શુભપક્ષ તતાયા ચ શનિવારે મ્થિાત્વતા ॥ ૮૫ ॥

વનરાજેન ધારેણ વાસિત પત્તન પુર ॥

૧૧ 'કાતમાળા'મા "પાણ્ણુ સ્થાપનાની તારીખ" નામનો શ્રી રામલાલ સુનીવાન મોદીનો લેખ, પા ૧૫૬

૧૨ રાજામૂઝડ નામેતિ તસુનૂ રાજશાસને ।

હુમાદકમક્ષા ચ કાર્મી કામકલાવિદ ।

યાગિતાવુંદામાક્તિ. હાસ્તન્યા હાસ્તરાદ સમ

અત પુર વર્તિ ત્વં રગરાગમતિ સદા ।

૬ દાન્નિદ્ ઘાસપક્ષેચ સમ મહલ સ્થિતડ

મિદ્ધાનૂલ્લડસ્તસ્ય સાલકાનૂલ્લમૂચણ ।

મુઝ ન હતા રાજા નિર્વશ મૂયડા ગત ।

પથ્યાદ્ મુલડ નામેતિ રરાજ પત્તન પુ ॥

ધર્મા ૮૫ અ ૬૬, નોંક ૮૪ ૬૬

'સરસ્વતીપુરાણે' પણ નોંધી છે.^{૧૩} જેથી 'ધર્મારણ્ય'નાં કેટલાંક ઐતિહાસિક નિધાનોમાં પ્રમાણિકનાના અંશ જોવામાં આવે છે. ત્યારબાદ મોલકી વંશની વંશાવળી તેમાં આપવામાં આવી છે. આ વંશાવળીમાં કઈક ગોટાળો થયો છે. કારણ તેઓના અનુક્રમમાં કાઠપિણ્ણ વ્યવસ્થિતતા જોવામાં આવતી નથી તેટલું જ નહીં પણ થયેલા રાજાઓના રાજ્યકાળના વર્ષો માટે પણ કાઠ પ્રમાણ સચવાયું નથી. રાજાઓના નામોમાં પણ કેટલીક ધાલમેલ થઈ છે. તેમાં મૂળરાજ પછી ચામુંડના બદલે વલ્લભરાજનું નામ દાખલ કર્યું છે. તેના પછી અનુક્રમે દુલ્લ અને જીમનાં નામો જણાવી વીસળદેવનું નામ મૂક્યું છે. તેટલાથી જ સંતોષ નહીં માનતાં તેણે વીસલનગર (વીસનગર) વસાવ્યું હતું એમ જોડી કાઢ્યું છે. વીસનગર વસાવનાર વીસનદેવ અને યુગરાતનો વાધેલો વીસળદેવ બને જુદા જુદા છે. તેટલું જ નહીં પણ મોલકી વંશમાં કાઠ વીસલદેવ નામનો રાજા જ થયો નથી આથી 'ધર્મારણ્ય' અહીં ખોટું નામ વીસળદેવનું રજૂ કર્યું છે. જેથી 'ધર્મારણ્ય'ના રચનારે કાઠ અન્યના આધાર કરતાં યુગપરંપરા અને દત્તકથાનો સંપૂર્ણ આશ્રય લીધો હતો એમ ચોક્કસ લાગે છે વધુમાં આ વંશાવળીમાંથી સિદ્ધરાજના પિતા કણ્ઠદેવનું નામ મળી આવતું નથી. જો કે તેના બદલે આગળ જણાવેલ વીસળદેવનું નામ જણાયું છે. તેના પછી સિદ્ધરાજનું નામ આપ્યું છે પણ તેના ચરિત્ર સમયે કાઠપિણ્ણ ઉલ્લેખ કયો નથી ત્યારબાદ કુમારપાળનું નામ જણાવ્યું છે. તેના ગાંધ્યકાળ દરમ્યાન થયેલો કાઠપિણ્ણ ઐતિહાસિક પ્રસંગ 'ધર્મારણ્ય' નોંધ્યો. નથી પણ બાલજી અને જેનો વચ્ચે ધાર્મિક મતાધારા માટે થયેલા સંઘર્ષોના એક બે પ્રસંગો તેમાં આપવામાં આવ્યા છે.

૧૩ ચાપોસ્કટા રતિ ર્યાતાઃસંમૂતા ધરણીતલે ।

સંપ્રાપ્યૈતન્મહાસ્યાનં ચર્વુદારણ્યસંસ્થિતા ॥

પ્રાવસન્ રૌદ્રકર્માણો મધયા નિરપજ્જપાઃ ॥

'સરસ્વતીપુરાણ' અ. ૧૫, શ્લોક ૬-૬૬.

કુમારપાળના રાજ્યકાળ દરમ્યાન મોટોરાના બ્રાહ્મણોનો ગરાસ જૈન ધર્મની અસરથી કે બીજા કારણોને લઈ કુમારપાળે ખૂંચવી લીધો હતો એમ 'ધર્મારણ્ય' જણાવે છે. પણ તેમાં સત્યાગ્રહનું પ્રમાણ મળું જ આવું છે; કારણ કુમારપાળની ધર્મસંદ્ધિપણા જોતાં તેને જૈન અને બ્રાહ્મણ બંને ધર્મો ઉપર સરખો પ્રેમ હતો એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. તેના અનેક બીરુદોમાં "ઉમાપતિવરલલ્લઘ્નપ્રસાદમાસરાજ્ય" એ એક બીરુદ હતું જેથી તે ઉમાપતિ (રુદ્ર)ના પ્રસાદવડે રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનું માનવો હોય એમ ચોક્કસ લાગે છે. જો રુદ્રભક્ત ન હોય તો આવું બીરુદ હોવા સંભવ નથી. વળી સોમનાથના શુભ પ્રસાદનો તેણે ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ સિવાય કેટલાક શિલાલેખોમાં તેણે શિવાલયો ને ગામો અને જમીનો આપ્યાના ઉદ્દેશો વળી આપે છે.^{૧૪} આથી 'ધર્મારણ્ય'નું કથન ઐતિહાસિક રીતે બંધબેસતું નથી. કારણ કુમારપાળ જૈન અને બ્રાહ્મણ બંને ધર્મો પ્રત્યે સમાન ભાવે વર્તતો આથી ધાર્મિક પક્ષપાતના કારણે કુમારપાળે બ્રાહ્મણોનો ગરાસ પડાવી લીધો હોય તેમ માની શકાતું નથી. તેવો બીજો પ્રસંગ જૈન યતિઓ અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે થયેલા વાદવિવાદનો છે. કુમારપાળના સમયમાં તેવો એક પણ પ્રસંગ બન્યો હોય તેવું કોઈ પણ ગ્રંથમાં નોંધાયું નથી. તેમાં જણાવેલ શરદાકુંભની સ્થાપના અને તેમાંથી નીકળતા પ્રત્નોના જ્વાળો વિ. દક્ષીણ ભગભગ સિદ્ધસજ્જના કાળ દરમ્યાન થયેલ વાદિદેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્ર વચ્ચે ચાલેલા વાદ-પ્રસંગને અનુરૂપ છે.

કુમુદચંદ્ર દિગંબર મતનો જૈન યતિ હોઈ કલ્પાટકથી પાટણમાં આવ્યો. જૈનધર્મના અંતરંગ કલદમાં પાટણના જૈન યતિઓની નિરૂદ્ધ બ્રાહ્મણોએ કુમુદચંદ્રનો પક્ષ લીધો હોય તે વાત માન્ય

૧૪ લુઓ 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાણ' લેખો', ભાગ ૨, ચિતોડ નજીકના પહાડ ઉપર આવેલ સમલેશ્વર મહાદેવનો શિલાલેખ, વડનગરની પ્રાકારપ્રશસ્તિ, વિ. લેખો તથા જેસલમીર ભંડારની નં. ૧૪૬-૧૩૩ની અંત્યપ્રશસ્તિઓ જેમાં 'ઉમાપતિવરલલ્લ' એવું વર્ણન છે.

રાખવા જેવી છે. તેના કારણે 'ધર્મારણ્ય'ના રચયિતાએ તે પ્રસંગ સિદ્ધરાજને બદલે કુમારપાળના નામે ચક્રાવી દીધી છે. શ્રુતપરંપરા ઉપર આધાર રાખી રચાતા ઇતિહાસોમાં આવી ભૂલો જરૂર થાય છે. કુમુદવ્યંદનો વાદપ્રસંગ ઐતિહાસિક હોઈ 'પ્રજ્ઞપચિંતામણિ' અને 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં વિસ્તારથી નોંધાયો છે.^{૧૫} તે પ્રસંગના આધારે 'મુદ્રિતકુમુદવ્યંદપ્રકરણ' નામે એક નાટક પણ લખાયું છે જે આ પ્રસંગની ઐતિહાસિકતા સૂચવે છે 'ધર્મારણ્ય'કારે પણ તે પ્રસંગ નોંધતાં તેને સિદ્ધરાજને બદલે કુમારપાળના નામ ઉપર ચક્રાવ્યો છે. આથી 'ધર્મારણ્ય'ના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ લખનારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલું હલું તેની સાબિતી મળે છે.

જૈન અને જૈનેતરો વચ્ચે થયેલાં સંઘર્ષો પૈકી લાખુખાકની કથા આજે પણ જનસમાજમાં પ્રચલિત છે. તે જ હકીકત કેટલાક ફેરફાર સાથે પૂર્નમિયા મઝ્છની ઉત્પત્તિ માટે જણાય છે, જેની નોંધ સ્વ. ફાળ્સ સાહેબે 'રાસમાળા'માં લીધી છે.^{૧૬} તેમાં જણાવ્યું છે કે એક સમયે કુમારપાળે કોઈ જૈન યતિને તિથિ પૂજતાં બૂલથી અમાસને બદલે પૂજ્યાં મા કહી. આથી તે યતિની સત્વતા દર્શાવવા મુનિશ્રી હેમચંદ્રે યોગિનીની સાધનાવડે ચંદ્ર બિગેલો બતાવ્યો અને પૂર્નમ કહેનાર યાતનો જે મઝ્છ થયો તે પૂર્નમિયામઝ્છ તરીકે ઓળખાવ્યો. બાટલી વાતનો જૈનધર્મના મંથોમાં પણ સ્વીકાર કરવામાં આવી છે.^{૧૭} 'ધર્મારણ્ય'કાર તે જ હકીકતને બ્રહ્મણ્યદષ્ટિએ રજૂ કરતાં લખે છે કે "એક વખત બ્રાહ્મણો રાજાની પાસે ગયા ત્યારે તેઓને રાજાએ આમમનનું કારણ પૂછ્યું. પછી નિધિવારનો પ્રશ્ન પૂછતા બ્રાહ્મણોએ અમાસ હોવાનું જણાવ્યું. આથી ત્યાં બેઠેલ યતિએ પૂર્નમ હોવાનું જણાવી બ્રાહ્મણોમાં અભક્ષ અને સુરાપાન કરનારા જેવો આશ્ચર્ય કર્યો. અને બ્રાહ્મણોના પાત્રોમાં જે જળ લયું હતું તે તપાસવાનું કહેતા તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત સુરા (દારુ)

૧૫. 'પ્રજ્ઞપચિંતામણિ', પા. ૧-૬, ડુ. કે. શાસ્ત્રી સંપાદિત.

'પ્રભાવકચરિત્ર'. 'વાલ્મીકિસમ્રાટપ્રજ્ઞ', પા. ૬૨.

૧૬ 'રાસમાળા', પા. ૨૮

૧૭ જુઓ 'કુમારપાળપ્રજ્ઞ'.

હોનાનું માનમ પડ્યું આથી બ્રાહ્મણો માનભંગ થયા અને તાત્કાલિક બંને આ બધું થયેનું જોઈ ખિન્ન બની ચલિઓનો માનભંગ કરનાનો લાગ શોધના લાગ્યા તે જ દિવસે જૈન યનિઓ ગોચરી (ભિક્ષા) લઈ જતા હતા તેનામા ધારણ્યુમ્ ગોત્રનો શ્રીપતિ નામનો વિદ્વાન જે તત્ત્વજ્ઞનેો અઠગ અભ્યસી હતા તેણે તે ભિક્ષાન રાત્રી પાસે બતાવવા જશ્યાયુ અને રાત્રી પાસે રન્ન કરતા તેમા માસ હોવાનું જશ્યાયુ આથી બ્રાહ્મણોએ રાત્રીને કહ્યું કે રાત્રેન્દ્ર બ્રાહ્મણો મઘપ (દાતુ પીનારા) નથી અને ચલિઓ માસભક્ષક નથી આપે જે જોયું તે બધું મનનજનું પરિણામ છે પછી તિથિનિર્ણય કરવા સંધ્યા કાળે બ્રાહ્મણો અને ચલિઓ ભેગા થયા ત્યારે આકાશમા ચંદ્ર ઊઠ્યો હોય તેવું જશ્યાયુ આથી બ્રાહ્મણોએ રાત્રીને કહ્યું કે આજે આકાશમા જે ચંદ્રમા દેખાયો તે સાચો ચંદ્ર નથી પણ દેવી પદ્માવતીના કુડળનો પ્રગટનાટ છે, જેથી ચંદ્ર હોય તેમ લાગે છે તેની સપૂર્ણ ખત્રી કરની હોય તો અહીંથી બાર યોજન દૂર વાસુવેગે માણસો દોડાવો આથી રાત્રીએ એક બ્રાહ્મણ અને રાજસેવકને પનવેગી અથ્થ ઉપર તેની તપસ કરના મોકલના તે બંને જણે તપાસ કરી રાત્રીને કહ્યું કે જે ચંદ્રમા આકાશમા દેખાય છે તે ફક્ત અહીંથી બાર યોજન સુધી જ છે અને આજે તિથિ અમાવાસ્યા છે આથી બ્રાહ્મણોનું વક્તવ્ય સાચું કરતા યનિઓ માનભંગ થયા ૧૮

આ પ્રમાણે અમાસ અને પુણિમાના વાદની હકીકત જૈનો અને બ્રાહ્મણો બંનેના ગ્રન્થોમા થોડાક ફેરફાર સથે સરખી જોનામા આવે છે આથી તે હકીકતોને દત્તકથા કહેતા પહેલા કાઈકે સત્ય છુપાવું હોનાનું જશ્યાય છે જો કે બ્રાહ્મણો અને જૈનોએ પોતપોતાની મહત્તા દર્શાવવા તેઓના ગ્રન્થોમા પરમતખડન અને અને સ્વમતમ ડનની પાતો ગોઠવી છે, જેથી ખામિ ક રાગદ્વેશના કારણે કેવીકે હકીકતો હિમેરાયાનું ચોક્કસ જશ્યાય છે પણ કેવળ તે કપોલકલ્પિત હોય તેમ માની રાખવું નથી

ત્યારબાદ ધર્મારણ્યકાર જશ્યાવે છે કે રાજમાતા અને રાજપત્નીએ

જૈનધર્મ પાખડધર્મ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવા રાજાને સૂચનું. પણ ઊલટું રાજાએ તેઓને જૈનધર્મ અંગીકાર કરવા કહ્યું અને ગુરુવંદના કરવા હુકમ કર્યો. રાજપત્નીએ તેના હુકમનો અમલ નહીં કરતાં રાજા ગુરુસે રથો અને રાજપત્નીને દુઃખ દેવા લાગ્યો. આથી કેટલાક રાજસેવકોએ રાજદ્વારે આમરણાંત ઉપવાસ આદર્યા કેટલાકે આત્મધાત કર્યો, તેઓની સંખ્યા ૭૮૪ની ર્ધ અને રાજપત્ની અથ ઉપર સવાર થઈ ચાવી ગઈ.”^{૧૯}

આ હકીકતને ઐતિહાસિક કહેવી કે કેમ એ વિવાદપ્રસ્ત છે. આવી ઝમેરની દંતકથા આજે પણ ભારતના ચોપડાઓમાંથી મળી આવે છે. ‘રાસમાળા’માં પણ આ વૃત્તાંત સ્વ. કાળંસ સાહેબે સંગ્રહીત કયું છે.^{૨૦} ‘ધર્મારણ્ય’ પણ તે જ વાત જણાવે છે, પરંતુ આટલા મોટા આત્માચારની હકીકત માટે હજી બીજો કોઈ મજબૂત પુરાવો મળી આવ્યો નથી. તેથી આમાં સત્ય શું હશે તેની કલ્પના ર્ધ થકતી નથી. પરંપર રાગદ્વેષના કારણે પણ કેટલીક વખત આવી સદિગ્ધ વાતો લખવામાં આવે છે. આથી સત્યધટના શુ બની હશે તે માટે ર્ધપણુ કહી શકાય નહીં.

ઝમેર પછી આગળની હકીકત લાખુખાક માટેની નોંધી છે તે માટે પુરાણકાર જણાવે છે કે “એક વખત ચારે દિશામાં જળજળાકાર થઈ ગયો. આથી રાજા ભય પામ્યો અને તે માટે તેણે યતિઓને પૂઠું ત્યારે તેઓએ બ્રાહ્મણોને પૂજવા જણાવ્યું. આથી રાજાએ વેદવેદાંગના પારમત બ્રાહ્મણોને શુ થશે તે માટે પ્રશ્ન પૂછ્યો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે યમિન તરફથી એક નોકા આવશે તેમા ત્રણ ગુપ્ત પુરુષોએ બેસવું અને તે જ માણસો જ એ બાકીના મરણ પામશે. આથી કેટલાક યતિઓ મહેલના ઊંચા માળ ઉપરથી પડી મરણ પામ્યા. રાજા એકદમ ભય પામ્યો અને બ્રાહ્મણોને તેનો ઉપાય પૂછ્યો. બ્રાહ્મણોએ વેદધર્મ અંગીકાર કરવા સૂચનું આથી રાજાએ મહેશ્વરી ધર્મ રવીકારી કેટલાય જૈનધર્માવલ બી-ઓને જળાકુ હુબાડ્યા અને કેટલાયનો સંહાર કરા યો આ

૧૯ એ જન, આ ૬૭, શ્લોક ૨૪ થી ૩૬.

૨૦ ‘રાસમાળા’, પા. ૨૭૯.

બધાની સંખ્યા એક લાખ અને દસની ચર્ધ. જ્યાં અગાડી તેઓનાં મરણ થયાં તે લાખુખાજ (લાખુખાડ) કહેવામાં આવી અને આજે પણ પાટણમાં તે જ નામથી એળખાય છે. ૧૨૧

આ જ દહીકત યોગ્યક ફેરફાર સાથે ‘રાસમાળા’માં આપવામાં આવી છે અને તેમાં સકરાચારના આદેશથી આ બધું થયું હતું અને તેમના કથા મુજબ જળનુ પૂર આવતાં જ મુનિ હેમચંદ્ર પોતાનો ગ્રાણુ બચાવવા કૃત્રિમ રોડીમાં બેસવા ગયા કે તરત જ મરણ પામ્યા અને પાછળથી જૈનધર્મ પાળનારાઓની કતલ કરનામા આવી આટલો મોટો સદાર કુમારપાળ કરે તે વાત માની શકાય તેવી નથી. કદાચ પુરાણકારે અન્યપાત્રના ગત્ય-કાગમાં તે વાત બન્યાનું નોંધ્યું હોત તે તેને કંઈક વજન આપી શકાત; પણ પરમાહત અને જૈનધર્મ પ્રત્યે સંપૂર્ણ અનુરાગ ધરાવનાર રાજવી માટે આટલી ઘટના જનવી તદ્દન અસંભવ અને હાશપાતી છે. જેથી ‘ધર્મારણ્ય’ના આ કથન ઉપર ઐતિહાસિક રીતે કંઈ વજન મૂકી શકાય નહીં. આથી, વર્ણનો ખાસ કરીને ગંગોદયના કારણે જ લખાય છે, જે સત્યથી ધણે અંગે વેગળાં હોવાનું લાગે છે. જો કે ઘટના જનસમાજમાં આજે પણ પ્રચલિત છે. પરંતુ તેની શક્યતા માટે દાંતકથા સિવાય કંઈ પણ પુરાવો નથી.

છેલ્લી વાત કરણ્યેલાના સમયમાં થયેલાં મોદેરાલ મની આપવામાં આવી છે. તેના પ્રધાન મધ્યવને રચમદિલી, મદાપાપી, કુતાધમ અને દ્વિંદુરાજ્યને પાપમાલ કરનાર જણાવ્યો છે તે મુજરાતને પરાધીન બનાવવા મુશ્કેલમાન સરદાર અધિક્ષાનને લાગ્યો હતો. મોદેરાને પરાસ્ત કરાવવામાં તેના સિંચાણ ત્યાંના વતની શ્રીપતિના પુત્ર સોમેશને હાથ હતો. તેની પીઠન કરાવતાં પુરાણકાર લખે છે કે સોમેશનેના બાપ શ્રીપતિ મોદેરામા રહેતો હતો તેવામાં તેની સ્ત્રી ચમંવતી ચર્ધ અને પ્રસૂતિ માટે પિનાને ઘરે ગઈ અહીં શ્રીપતિએ તેના વજમાન વણિકની પુત્રી સાથે વ્યભિચાર કર્યો અને તેનાથી તે કથાને ચમં રત્નો આથી બાહ્યોએ તેને રાતિથી ગદિષ્ટ કરી ચારી નાખ્યો. બીજા બાળુ શ્રીપતિની સ્ત્રીને પુત્ર પ્રસન્ન્યો. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે તેની

શ્રી પોતાના પુત્ર સોમયાને લઈ મોઢેરામાં ગયા અને ત્યાં રહેના લાગી. બ્રાહ્મણોએ શ્રીપતિની શ્રી કે તેના પુત્રને પણ વ્યવહાર બધે કર્યો હતો અને સોમયાને કોઈ કન્યા આપતું નથી આથી સોમયાએ તેની માતાને આ સંબંધી કારણ શું છે એવો પ્રશ્ન કર્યો. માતાએ જે પ્રમાણે દર્શાવત વળી હતી તે પુત્રને વિદિત કરી. આથી તેને કોઈ ધરો અને કાર્યવાજાનું બહાનું કાઢી મોઢેરાથી નીકળી દીલ્લી જઈ સુલતાનને મોઢેરા ઉપર ચઢાઈ કરવા કહ્યું. સુલતાને તેની દર્શાવત કાલણી આજ્ઞાસન આપ્યું અને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી અહીં મોઢે બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોએ સુવત્તાનને સામનો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો અને શ્રી, પુત્ર, ધન, આદિને મોઢેરામાંથી ખાલી કરી બીજે મોકલાવ્યા, બ્રાહ્મણોએ નિરૂપ નામના મોઢે બ્રાહ્મણની સરદારી નીચે સુલતાનના સૈન્ય સામે મોરચો માર્યો. દીવાળીથી શરૂ થયે માસ સુધી મોઢેરા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો પણ કોઈ પરિણામ આવ્યું નહીં તેથી સુલતાને માથવને બ્રાહ્મણ સાથે સંધિ કરવા કહ્યું. મોઢેરાના બ્રાહ્મણોએ સંધિ કરવા હા કહી અને શ્રીપતિની શ્રી સોમયાની માતાને કહ્યું કે આ કાચ તારા પુત્રે જ ક્યું છે અને તેજ તેનો સાચો ગુનેગાર છે. તેટલું જ નહીં પણ મોઢેરા ઉપર ચઢાઈ કરાવનાર તારો પુત્ર હોઈ તેનો જ કોઈ દડ આવેલો પડે તે તારે આવેલો પડશે. આની સોમયાની માતાએ હા કહી અને સંધિ બદલ પાંચ દળર સુવર્ણના સિક્કા આપવા કહ્યું. શ્રીપતિની શ્રીએ મોઢે બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે આ ધન લઈ જાઓ. મારા પતિએ તે તોણી મૂક્યું છે આથી બ્રાહ્મણો તે લઈ ગયા અને સુલતાનને સાદર ક્યું પણ તેમાંથી પાંચના બદલે સાત દળર સુવર્ણ સિક્કાઓ નીકળવાથી આ શહેર સમૃદ્ધ છે એમ માની તથા સોમયાએ કહ્યું કે આ ધન મારી માતા પાસેથી પરાણે લાવવામાં આપ્યું છે મારે આ શહેરને લૂંટવું જ જોઈએ એમ મળેલી સલાહના કારણે ફગણ સુદ ૧૫ (હતાશની) ના દિવસે જ્યારે બ્રાહ્મણો નિર્ભયપણે સંધ્યામાં પૂજા કરના હતા ત્યારે સુલતાને મોઢેરા શહેર ઉપર ધસારો કર્યો અને નગરમાં પેસી નગર લૂટી લઈ તેમ જ બાળી મૂક્યું. આ વખતે શ્રીપતિનો પુત્ર સોમયા સૈન્યની મોખરે હતો. બ્રાહ્મણોએ તેનો સામનો કર્યો

પણ તેમાં ફાવ્યા નહીં અને માર્યા ગયા. વિદુર સતોરાત ત્યાંથી નાશી ગયો. સુલતાને તેને ફરીથી બોલાવ્યો અને તે જો મ્હેઝ થાય તો તેને અમુક મામો વિ. આપવા હસતી તેને મિત્ર બનાવા હજી. આથી વિદુરે પોતાનો દૈદિવનો પુત્ર સુલતાનને મ્હેઝ બનાવવા અને સેવા કરવા સોંપ્યો. તેના બદલામાં વિદુરને બાર મામોનો ગરાસ સુલતાને આપ્યો. મોદેરામાં પ્રવેશ કર્યા પછી આવેન મુદ્દમાં સોમૈયો મરાયો અને તેને પાપનો બદલો તરત જ મેળવી લીધો. ૨૨ આમ પેટના બળેવા થીપતિના પુત્ર સોમૈયાએ પોતાના કુળનો, સહેરનો અને દેશનો નાશ કર્યો.

આ પ્રમાણે ‘ધર્મારણ્ય’ નોષેલ મોદેરાનો ઇતિહાસ કેટલોક વ્યવસ્થિત અને રસિક છે. તેમાં કેટલોક ટુકાણે દત્તકયા કરતા ઐતિહાસિકતા વધુ જોવામાં આવે છે. સોમૈયા અને માધવના દેવી વ્વભાને એકલા મોદેરાનો જ નહીં પણ ગુજરાતનો વિનાશ આદર્યો એ વાત પુરાણકારે સ્પષ્ટ સ્પર્શમાં જણાવી છે ‘ધર્મારણ્ય’ના બધાં ઐતિહાસિક તત્ત્વોમાં, મોદેરામાંની વિગતવાર દર્શાવત, સાથી મોખરે આવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે નેમાયી કાઈ પ્રિરણા મળે યા ન મળે પણ મોદેરાના ઇતિહાસ માટે ‘ધર્મારણ્ય’ અદ્વિતીય ગ્રંથ છે તેમાં શકા નથી. તેના કેટલાંક વિધાનોમાં સદ્ગુણતા અને અન્ય ધર્મો પ્રત્યેના સમ્બંધો ખાસ જોવામાં આવે છે છતાં તેમાં સમ્રાટાયેલ ઐતિહાસિક વિધાનો કેટલાંક સ્વતંત્ર સૂચનો કરે છે.

ઉપસંહાર

આમ મોદેરામાંના ઇતિહાસની અનુપૂર્તિમાં સમ્રાટની મયેવી ગુજરાતના ઇતિહાસને લખતી કેટલીક જાગતો ‘ધર્મારણ્ય’માં નોંધાઈ છે. જે કે તેથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રગતિ પડવા સંભવ નથી છતાં જાણજીતી ગ્રંથકારો પણ પોતાના ગ્રંથોમાં જોનોની પેઠે ઇતિહાસ માટે સ્પષ્ટ જા જરૂર સૂચનો કરતા તેનો એક વધુ દાખવો આ પુરાણથી મળે છે આ ગ્રંથમાં એક મોની કામનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે આતિના ઇતિહાસો સામાજિક ઉત્ક્રાંતિમાં

કેવો જાત જાણે છે તેનો સચોટ જાણવો એ પુરાણથી ગાત થાય છે. આવા જુદી જુદી જાતના ઇતિહાસો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ તપાસવામાં આવે તો ગુજરાતના ઇતિહાસચતુરમા કેટલીક પ્રેરણા મળે. તે માટે આપણે ઇતિહાસરસિકો અને મમંજી વિદ્વાનો આ દિશામાં પ્રયત્ન કરે તો કેટલાક નવા સંશોધનો ઉપલબ્ધ થઈ ગુજરાતના રાજકીય અને સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રકાશ પડવા સક્મ છે. દ્વિતીય 'ધર્માર્ણવ' ગુજરાતની એક વિશિષ્ટ કામનો ઇતિહાસ જણાવવા ઉપરાંત ગુજરાતને લગતી કેટલીક રાજકીય મામલોની પણ નોંધ લે છે તેથી ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં તેનું કેટલુંક મહત્વ છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

માત્રારૂપશો[†] (Sensations)

: લેખક :

અખાસાસ પુરાણી

માત્રારૂપશોસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણ સુઘડુ.ચ્ચદાઃ ।

“માત્રારૂપશ” એટલે શું ? એ પ્રશ્ન જગતજૂનો ગણી શકાય એવો છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણ્યાતા ઉપનિષદમાં તેનો ઉલ્લેખ અથેશે. ભેવામાં આવે છે. ‘હ્યોપનિષદ’માં કહ્યું છે:—

યેન રૂપં રસં ગન્ધં શબ્દાન્ રૂપશોઞ્ચ મૈથુનાન્ ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत् ॥

“રૂપને અને રસને, ગંધ, શબ્દ તથા રૂપશોને માનવ આત્મા (આત્માના) વડે જાણે છે, પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબોગના આનંદને માનવ આત્મા (આત્માના) વડે જાણે છે: આત્મા વડે જાણી શકાય નહિ એવું આ જગતમાં શું છે ? (તું જેની શોધમાં છે) તે એ જ છે ”

ઉપરના શ્લોકમાં ‘સજ્જ’, ‘સ્પષ્ટ’, ‘રૂપ’, ‘રસ’ અને ‘ગંધ’ એ પાંચ વિષયોનો અને તેમને મહત્ત્વ કરનાર પાંચ ઇન્દ્રિયોનો સમાવેશ થઈ ગયેલો જણાયો.

ઉપનિષદના ચિંતનની સાથે આધુનિક ચિંતનની દિશા સરખાવી શકાય તેટલા માટે શ્રી. અરવિંદે ‘કેનોપનિષદ’ના ઉપર લખેલ અંગ્રેજી વિવરણમાંથી નીચેનું અવતરણ ટાંકુ છું:—

“વિશ્વને જે તદ્દન જુદાં દષ્ટિબિંદુઓથી જોઈ શકાય છે. પહેલું દષ્ટિબિંદુ પદાર્થતત્ત્વને—દ્રવ્યને ‘મેટર’ને—આખી રચનાના મૂળ તરીકે મણીને તેમાંથી કેમેકેમે ઉત્કાંતિ થયેલી છે એમ સ્વીકારે છે, કે સાંખ્ય-દર્શન પેઠે અચેતન, અનિર્દિષ્ટ અને અક્રિય પ્રકૃતિશક્તિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી જુદી, મન પ્રાણ, વગેરે સૂક્ષ્મ કરણોને ‘ફળ’ તે અચેતન પ્રકૃતિના જ પરિણામરૂપ ગણે છે.

બીજા દષ્ટિબિંદુમાં પ્રરુપને, અર્થાત્ સચેતન પિંડધારી આત્માને, આખી રચનાનું આદિ કારણ તથા ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે છે એમાં પણ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર તો રહેલો છે, પરંતુ તે પુરુષના ચેતન્યમાં રહેલી શક્તિ તરીકે.

‘કેનોપનિષદ’માં આ બીજા દષ્ટિબિંદુનો સ્વીકાર છે.”

—શ્રી. ‘અરવિંદ’.

માનવના માનસમાં માત્રારૂપશૈતિ શો ઉપયોગ છે? તથા તેમનું શું સ્થાન છે? આ વિશ્વરચનામાં તેમની શો ઉપયોગિતા છે? કારણ કે માનવ સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં પણ ઇન્દ્રિયરૂપશૈતિ પરિણામે સ્વેદન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળામાં શોષણને પરિણામે એમ પણ લાગે છે કે વનસ્પતિ અને ધાતુઓમાં સુદૃઢ એક પ્રકારનું નાટીયત્વ આવી રહેલ છે. અને સચેતન, ગતિ કરનાર પ્રાણી માનવની પેઠે અગતિમાન (સ્થાણ) અને અચેતન દેખાતી વનસ્પતિ પણ દૃષ્ટીશૈત્તી પ્રાથમિક રચનાના અનુભવ કરતી લાગે છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે જુદી-વિકાસની શક્યતા અને કંઈક અંશે તેની પ્રાપ્તિલાભ માનવનું જીવિમુખ માનસ માત્રારૂપશૈતિમાં શા માટે આસક્ત રહે છે? “સ્વલ્પપદાર્થ”માં—નેના સંસ્પર્શ”માં—આનંદ રહેલો છે”—એવી ભ્રમજાભરી નીવડતી લાલચ આખીને માનવને એક વૃથા

એકમા લગ્નકાવો એટલો જ શુ તેમનો હેતુ હશે? કે પછી, દેહધારી—પિડીશૂત—ચૈતન્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એ એક પ્રાથમિક કારણ છે? પ્રાણીઓમા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પણ વાપરવામા આવતા એ માત્રારૂપશૈલી, મોટે ભાગે, માનવને દાગલગુર વિષયો પ્રત્યે આકર્ષવાનું કામ કરતા જોવામા આવે છે તે પછી ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગોને પરિણામે તે ઉપભોગોના મિથ્યાપણાને તથા તેમની અન્યાય વિકૃતિઓને કડવો, અને દાઘતાળી આપીને નાસી જતારો જે અનુભવ થાય છે તે જ શુ માત્રારૂપશૈલીના સાર હશે?

અને માત્રારૂપશૈલીને પરિણામે મળતું સવેદન જો સારું જ મિથ્યા હોય તો પછી તેમની અનુભૂતિમા વાસ્તવિકતાનું—ભયને, શોક સમય મારેનું હોય તોપણ—જે ભાવ થાય છે, અને જોને આટે માનવો કહેવાતા ‘પ્રિયસ્’ને અનુસરે છે તેનો શો મમ્ સમજવો? માત્રારૂપશૈલીના સવેદન દ્વારા જે ઉપભોગ મળે છે તેની પાછળ માનવ પોતાની પ્રકૃતિની ઉચ્ચતર શક્તિઓ તથા ઉચ્ચતર ઉપભોગોને પણ જતા કરે છે ઉચ્ચતર નીતિ, ઉચ્ચતર માનસિક આદર્શો થાતો ઉચ્ચતર આનંદને ખાતર માનવ માત્રારૂપશૈલીને પ્રાપ્તિ માગતો નથી ન્યાય, પ્રેમ, નિઃસ્વેચ્છ વગેરે આદર્શો થાતો શોધખોળના, કવિતાના કે કલાના સ્વર્ગના આનંદને મારે માનવ માત્રારૂપશૈલીને સહેલાઈથી હાંમે નથી પ્રપ્ત એ છે કે, માત્રારૂપશૈલીમા માદ અને નર્મ સ્થૂળ અપર્યાપ્તનો, અર્થાત્ ધનતમ વાસ્તવિકતાનો જે અનુભવ થાય છે તે જ્ઞાને આગારી છે.

પરંતુ આ પ્રશ્નો ઉકેલતા પહેલા માત્રારૂપશૈલીને પરિણામે પ્રાણીઓને તથા માનવને ક્યા પરિણામો પ્રાથમિક દષ્ટિએ પ્રાપ્ત થાય છે તે તપાસીએ.

વનસ્પતિમા પણ સૂક્ષ્મ નાડીતંત્ર કે એવી શોધ કે નગદોશચંદ્ર વસુએ કર્યા પછી પ્રાણીઓથી પણ નીચેની ચૈતન્યની શ્રેણીઓમા માત્રારૂપશૈલીને સ્વીકાર કરવો, સૌતિકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય ગઈ પડે છે. વળી, વનસ્પતિમા જે નાડીતંત્ર છે તેમા અને માનવના નાડીતંત્રમા પણ સામ્ય છે એ પણ નોંધવા જેવી દૃષ્ટિકોણ છે. લગ્નમણી, ગુનગડી, વગેરે હોડના અને દસોમાં તેજ પ્રત્યે, ગરમી પ્રત્યે,

હથિયારના ધા પ્રત્યે પ્રતિકાય કરે એવી નાડીનંત્રની રચના છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જો તેની નાડીઓના પ્રતિકાય ઉપરથી આપણે વનસ્પતિના મનની ઇચ્છાઓને જાણી શકીએ તો, અમુક વ્યક્તિની હાજરી તેને વધારે મમે કે અને અન્યની ઓછી મમે છે એમ કહી શકાય. વળી, જીવનના કેટલાક અવિચાર્ય ધર્મો અને તેના વિકાસને માટે આવશ્યક તત્ત્વો પોતાનામાં સમાવવા માટે એ નાડી-તંત્રનો ઉપયોગ તેનાં પ્રાથમિક સ્વરૂપોમાં થતો જણાય છે. મુખ અને દુઃખની અનુભૂતિ પ્રાણીઓના માત્રારૂપણીની નિયામક બને છે અલબત્ત, તે સ્ત્રીકારતાં પણ એ માત્રારૂપણીને મુખ અને દુઃખનું મૂલ્ય અપાવ્ય કરનાર કેવળ બહારનો પદાર્થ કે તેનો સ્પર્શ નથી હોતો. પ્રાણીની પોતાની અંતરની ચેતના અને નાડીનંત્રની તે સમયની રિયતિ પણ તેમાં અગત્યનાં નિર્ણાયક તત્ત્વો હોય એમ જણાય છે, ક્ષુધાની વાસનાનું સામાન્ય મૂલ્ય પ્રાણી જીવનમાં અપેક્ષા જોઈ શકાય તેવું હોય છે પરંતુ કામવાસના કે ક્રોધની વૃત્તિ જન્યુત થતાં તેના મૂલ્યમાં ફેર પડી જાય છે. જ્ઞાન કે નિષ્ઠાએ કામવાસના થતાં દિવસે સુધી તેઓ ક્ષુધાને જૂલી જઈ શકે છે જ્યારે ચેતન્ય આપણી પારિવર્તિ ભૂમિકા પર પ્રગટ થાય છે ત્યારે આજીવનની પરિસ્થિતિ જોડે તે શરીરમાં માત્રારૂપણ વડે સંબંધમાં આવે છે, અને એ સંબંધ વડે જ સંવેદનો થાય છે તેનો ઉપયોગ કરીને તથા તે સંવેદનો દ્વારા મુખદુઃખની જે અનુભૂતિ મમે છે તેના પર આધાર રાખીને પ્રાણી પોતાના જીવનને અનુકૂળપ્રતિકૂળ સંજોગોને જાણતા ચલ કરે છે, તથા ઘણે અંશે તેમાં સફળ પણ થાય છે પ્રાથમિક રિયતિમાં જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી, તેનો નિભાવ કરી, નિઃશ્વસ કરવા માટે નાડીતંત્ર વપરાય છે. રુધિગાલિસરણ, શરીરના જીવાળુદા અવધવેના કાર્યો અને કમેન્દ્રિયોના ધર્મો વગેરે જાળવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાર પછી ખોરાકની કે શિકારની શોધમાં, દુશ્મનથી બચવામાં, પ્રજોત્પત્તિ કરવામાં એમ અનેક રીતે પ્રાણીના જીવનમાં તેનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. અધ્યક્ષેણ એ પ્રાણીની વૃત્તિ છે, પરંતુ તેનો પ્રથમ અવિભાવિ નાડીતંત્રદ્વારા થતો જોડામાં આવે છે માનવમાં જે પાંચ જાનેન્દ્રિયો છે તેની તે જ પ્રાણી, પશુઓ અને પક્ષીઓમાં પણ ઘણું ખરું જોવામાં આવે છે. તેમાંની કેટલીક પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં—અવિકસિત

હોય છે શબ્દ, રૂપ, રસ અને મધની પ્રાહકતા માનવ કર્તાં પશુઓમા વિશેષ અશે ખીયેલી જોવામા આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ માનવે મન—શુદ્ધિપ્રધાન ચૈતન્યશક્તિ—ની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી છે તે છે વળી માનવને જેમ હાથપગ હોય છે તેવી જ રીતે પ્રાણીઓમા તેમના વિશિષ્ટ પ્રકારના શ્રવણને ઉપયોગી કર્મેન્દ્રિયો પણ હોય છે

ઉત્પાતિમા ગતિ કરતા ધીમે ધીમે નાડીન ન પણ ચૈતન્યની જેમ, વધારે ને વધારે સક્રિય, વધારે અટપટુ થતું જાય છે. માનવનું સ્થૂન નાડીતત્ત્વ વીજળીના તારની કે ટેલીફોનની અનેક ગુચળાશ્રુચાળાવાળા દોગડાવાળા અને જોના સખધો ધણી જ અડપથી ફલેફલે અનેક રીતે મદલાયા જ કરે છે એવી અટપટી ભાગતી ઓદિસ જેવું હોય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો શરીર બહારના તથા શરીર અદગ્ના અનેક સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સંદેશોમા લલ્લને આવે છે તે સધળા નેત્ર, કણુ, નાસિકા, જિહ્વા અને ત્વચા એ પાંચ ધોરી માર્ગે આવી એ સધળાને એક જ કરનાર મગજમા પહોંચે છે ત્યાં તેને એકા ('નિસ્તીર') કરી તેમનું મૂલ્ય નક્કી કરવામા આવે છે, તથા એ પ્રમાણે મૂલ્ય નક્કી થયા પછી કર્મેન્દ્રિયદ્વારા તેનો પ્રત્યુત્તર પણ તરત જ મોકલી દેવામા આવે છે માનવમા આ મૂલ્યની આકર્ણીમા કેવળ નાડીઓ સિવાયના તરવો પણ ભાગ લે છે એટલું તો નક્કી કહી શકાય તેમ છે

પરંતુ માનવમા માય કરતી ઇન્દ્રિયો કેવળ સારીરિક ધર્મો—ઇન્દ્રિયધર્મો જ જગતીને મેસી રહેતી નથી બાલ જમતના સસ્પર્શોને વધી લાવીને તથા તેમના પ્રત્યે પ્રતિક્રિયા કરીને એ માત્રાસ્પર્શો (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિના, (૨) સામર્થ્યપ્રાપ્તિના તથા (૩) આનંદની અનુભૂતિમા સંધન પણ બને છે

પાશ્ચાત્ય સંયોજકોના મત પ્રમાણે, માત્રાસ્પર્શો એ વાસ્તવિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સમીત અન ઐલિક પાયો છે જો કે દમણા દમણા તેમને પણ એટલું તો સીમાસ્તુ પડે છે કે સ્થૂન પદાર્થના કેવળ બહારના સ્પર્શની જાણ માટે પણ માત્રાસ્પર્શો વડે મળતું જ્ઞાન પૂરતું નથી હોતું માત્રાસ્પર્શોએ પૂરી પાડેલી માહિતીમા બીજી ધણી વસ્તુઓ ઉમેરીને પડી જ પદાર્થના સ્થૂન સ્પર્શ વિષે નિષ્ક્રિય દોરી શકાય છે આપણે જેમ ધૂમાડાના અસ્તિત્વ પરથી અગ્નિની દસ્તી

પરે અનુમાન દોરીએ છીએ—એ કે તેથી અગ્નિના સ્વરૂપનું કે ગુણનું કે તેના ભૌતિક નત્વનું આપણને પૂરું જ્ઞાન થઈ ગયું એમ મ્હી શકાય નહિ—તેવું જ માત્રારૂપણી વડે મળતું પદાર્થનું જ્ઞાન હોય છે માત્રારૂપણી વડે મળતું જ્ઞાન મદાર્થની એક જ બાજીનું—તેના એક પાસાનું—જ્ઞાન હોય છે પરંતુ પદાર્થના બાકીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપણે અનુમાન વડે જ મેળવીએ છીએ.

પરંતુ અરિકસિત માનવતાને એ માત્રારૂપણી ધણી ઉપયોગી હોય છે, કારણ કે બાહ્ય જગતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાનની સામગ્રી તેઓ જ પૂરી પાડે છે તેમની વારતવિમ્તા સ્વતંત્ર સિદ્ધિ લાગે છે પ્રણીઓમા જેમ સુખ આપનાર માત્રારૂપણી પ્રત્યે આકાંક્ષુ અને દુઃખ આપનાર માત્રારૂપણી પ્રત્યે પ્રત્યાઘ્ન હોય છે તેમ માનવની બળતમા પણુ તેવું જ બને છે માનવ બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે એન્દ્રે એની બાળતમા આ સુખદુઃખના ઉપભોગની અનુભૂતિ ધણી વિશુદ્ધ થઈ શકે છે, તેના માત્રારૂપણી ધણી સરકારી થઈ શકે છે—અર્થાત્ તેનામા રસદષ્ટિ, રસવૃત્તિ રસિકતા વગેરે શ્રેણી જાગે છે.

બુદ્ધિપ્રધાન માનવનું માત્રારૂપણી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના નહિ પરંતુ જ્ઞાનદ આપનાર કારણ તરીકે વધારે ઉપયોગના થઈ પડે છે અને જ્યાં સુધી માનવ જ્ઞાન કે જ્ઞાનદપ્રાપ્તિના આતર અંશ પ્રત્યે વળતો નથી ત્યાં સુધી બાહ્ય જગતના પદાર્થમા જ્ઞાનદની શોધ કરવાને માત્રારૂપણી જ માનવચિત્તન્યને બહાર બિચી જાય છે. આ શોધમા જ માનવ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂની જાય છે અને માત્રારૂપણીનું પોતાનું અંતિમ સત્ય પણ શુભાવે છે.

પરંતુ માત્રારૂપણીથી માનવને અકસરણુ નુકસાન જ થાય છે એવું નથી પ્રાણીઓની પેઠે માનવને પણ પાશવતા જોડે જકડી રાખનારી તેમની સ્વાભાવિક ક્રિયા હોવા છતાં, માનવની વાસનાઓ, વૃત્તિઓ, કામનાઓ વગેરે ઉચ્ચતર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતા હોનાથી તેમનામા રહેલો પ્રાણતાનો—પાશવતાનો અશ લગભગ નાનૂદ પણ થઈ જાય છે, અને આદ્ય સાદ્યની રસાસ્વાદની શોધ વડે માનવ પોતાના માત્રારૂપણીને વધારે ને વધારે

સંસ્કારી બનાવી જીવનને ઉન્નત કરી શકે છે, સંસ્કૃતિને સુંદર બનાવે છે તથા નવીન સર્જન રચી આદર્શ જગતને યથાશક્તિ ઇન્દ્રિયગોચર કરે છે. જેમ માનવમાં આ સૌંદર્યભાવના અને રસ-મહાશક્તિ ત્રીણી, ખીણેલી અને સરકારી તેમ તેનામા માનવતા વધારે ને પાશવતા ઓછી. ધણીવાર શુષ્ક સથમના આમલી ઉપાસદો અને ઉઘમ વગેરેના હિમાવતીઓ આ વાત ભૂલી જાય છે કે રસવૃત્તિ પણ વિશુદ્ધ કરનાર અને ઉન્નતિ કરનાર શક્તિ છે; પાશવતાથી તે માનવને દૂર ઈર્ષ જાય છે—અલબત્ત, નીતિમત્તાથી ભુદે રહેતે. ઇન્દ્રિયોપભોગનાં પાસાવ સ્વરૂપોને વધારે ઉન્નત, સંસ્કૃત થઈ સુંદર બનાવીને આ રસવૃત્તિ માનવજાતિની ઉન્નતિ કરે છે અને તેને વધારે સરસરી બનાવે છે એ બાબતમાં મતભેદ ભાગ્યે જ હોઈ શકે.

વળી, માત્રાસ્પર્શોને પરિણામે માનવમાં સામર્થ્ય-શક્તિ યાને બળની આપણે પણ થાય છે

આ જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ વગેરે માત્રાસ્પર્શોદ્વારા મળે છે. ખરો પરંતુ તેમની ધણી આકરી કિંમત માનવને આપવી પડે છે. જ્યાંસુધી માનવનું ચૈતન્ય બહિર્ભૂત ન થાય ત્યાં સુધી એ ત્રણે અનુભૂતિઓ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઉપનિષદમા કહ્યું છે:—

પરાઞ્ચિ યામિ દ્યવતૃણસ્વયંમૂ—

સ્તસ્માન્ પરાઙ્મપદ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ॥

“સ્વયંભૂ(આત્મા)એ પોતાને જોવાની બારીઓ બહાર પડે તેવી રીતની રાખેલી છે એટલે માનવ બહાર જુએ છે, અતરાત્માને જોતો નથી” એ બારીઓ એટલે ઇન્દ્રિયો અને તે દ્વારા મળતા માત્રાસ્પર્શો.

માનવના ચૈતન્યને બહારના જગત પ્રત્યે આકર્ષવામાં માત્રાસ્પર્શો અને માનવના મનમાં થતી તેમની ઇષ્ટાનિષ્ટતાની લાગણી—પ્રેરણાકન—ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઇન્દ્રિયોના માત્રાસ્પર્શો પડે પ્રાપ્ત થતો રસ—આનંદ માનવના ચૈતન્યને તે તે ઇન્દ્રિયના વિષય પ્રત્યે બળ—

પૂર્વક આકર્ષે છે. પ્રાથમિક ચેતન્યમાં જે ઇન્દ્રિયો, જીવનરક્ષા તથા સંવર્ધનનાં સાધનરૂપ હતી, આગળ જતાં જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તથા વિજ્ઞાન સંવેદનોની અનુભૂતિના સાધનરૂપ હતી તે માનવમાં ઉત્ક્રાન્ત થતાં ધણી જ અટપટી જનીને, જીવનરક્ષા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, બાહ્ય જગત સાથેનો સંબંધ, વગેરે ધર્મો સાધવા ઉપરાંત મુખ્યપ્રાપ્તિના—અને તેટલા જ માટે દુઃખપ્રાપ્તિના પણ—આનંદના સાધનરૂપ થઈ રહે છે ! અર્થાત્ માનવજીવનમાં માત્રારપણેની અનુભવ કેવળ માત્રારપણેની ખાતર જ માનવ ચાહે છે કે કેમ ? એનો ઉત્તર આ દૃષ્ટિએ નકારમાં આપી શકાય. જીવન એટલે કેવળ માત્રારપણેની શોધ નથી. વળી એ પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે માનવના જીવનમાં માત્રારપણેની સિવાય, પણ ચેતન્યનાં પ્રીત્ત કરણો અને તેમની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે.

, પૂરતું માત્રારપણે કેવળ સ્થૂલ જ છે શું ? અર્થાત્ તેમનું અતિમ અરૂપ સ્થૂલ સરીરમાં—નાડીતંત્રમાં—જે કાચપ્રતિકાચ થાય છે તેટલેથી જ અટકે છે ? બહારના પદાર્થોના સંસ્પર્શ થવો, સ્થૂલ ઇન્દ્રિયના ઉપર તેનો સંસ્કાર પડવો, ઇન્દ્રિયના સૂક્ષ્મ કેન્દ્ર સુધી તે સંસ્કારનું પહોંચવું અને છેવટે મગજની નાડીસુધી પહોંચી જવું એટલી જ માત્રારપણેની વાસ્તવિકતા છે; માત્રારપણે એટલે કેવળ નાડીના આંદોલનો. યા તો સ્પર્શનો એ વિચાર અધઃસત્ય જ લાગે છે. માત્રારપણેનું આપણું જ્ઞાન કેવળ તેનાં સ્થૂલ તરવૈથી જ સમાપ્ત થાય તો તે અપૂર્ણ જ કહેવાય.

વળી, સ્થૂલ નાડીઓ ઉપર કે ઇન્દ્રિયના વિશિષ્ટ કેન્દ્ર ઉપર સંસ્કાર પડે છતાં માનવને તેનું જ્ઞાન થતું નથી એમ પણ બને છે. રક્તામાં જતાં મન બીજે રોગાયનું હોય તો નેત્રના પડદા પર (અધુરિન્દ્રિય પર) આપણા મિત્રની છાપ પડે છતાં પણ આપણે તેના અસ્તિત્વ વિષે અજાણ રહીએ છીએ, એકાદ ઇન્દ્રિયની ઉત્તેજિત અવસ્થામાં બીજા ઇન્દ્રિય ઉપર પડતા સંસ્કારોના મૂલ્યમાં પણ ફેર પડે છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ નાડીતંત્રની પરિમિત સંઘા-શક્તિ છે. નેથી કેઈ કારણે એક કેન્દ્રના ઉપર તે એકાચ થઈ ગયેલી હોય તો બીજા કેન્દ્રના સંવેદનોનું મૂલ્ય ઓછું અંકારાનો સંભવ બનેો થાય છે. મંદવાહની સારવારમાં ઉગ્રત્વ કરવાની સમા-

ઝેલોઝેલોની શક્તિ યા તો, કમલમા સવે" પ્રકારની ચારીરિક સગવડો અને નાડીતંત્રના કાર્યની અનિયમિતતા વેદી લેવાની વે રીની શક્તિ કે લગન જેવા ઉત્સાહના પ્રસંગોમાં નાડીઝેલોની ઉરશ્ચાયથી રિચિતિમાં સામાન્ય રીતે અસાધ્યગણ દેખાય એવાં કાર્યો કરવાની શ્રીઓમાં જણાતી શક્તિ વગેરે આ પ્રકારમાં આવી શકે છે

ધ્વંસિયોના ઉપર જે સંસ્કારો (જાપ) પડે છે તે કેવળ વરણના અસ્તિત્વને જ આભારી હોય છે, તથા તે સંસ્કારો સવે" માનવો મારે એકસરખા હોય છે એ માન્યતા ધણી ભૂમભરેલી છે. વિશિષ્ટ પ્રકારના માનસવાળા, ચોક્કસ પ્રકારની પ્રકૃતિવાળા માણસો ધીમ સામાન્ય લોકોની જ પરિસ્થિતિમાં રહેતા હોય છતાં આજુબાજુના વાતાવરણના, પરિસ્થિતિના—સન્નેગોના તેમના સંસ્કારો તદ્દન જુદા જ હોઈ શકે છે કેટલીકવાર "એ સંસ્કારો એટલા તો આત્મલક્ષી હોય કે, જોદમતને અનુસરીને "પ્રત્યેક માનવની દુનિયા તદ્દન જુદી છે" એમ કહીએ તો પણ, એક નજરે, ખોટું ન ગણાય. આ પ્રમાણે દેખીતી રીતે એક જ જણાતી પરિસ્થિતિમાં રહેતા છતાં લોકો તદ્દન જુદા જ દુનિયામાં વસતા હોય એ તદ્દન બનવા જોગ છે ઉદાહરણ તરીકે, કળા-રિધાયકોમાં, કવિ વગેરેના જીવન લેા એ લોકો એની એ પરિસ્થિતિમાંથી પોનાતું જુદું જ જગત ઉત્પન્ન કરી લેતા હોય છે ! આજકાલો રુદ્ધ જેની સામાન્ય ઘટના કે હોકરીની હડતા જેની તદ્દન સાધારણ ધીના તેનામાં એના સંસ્કારો જગત કરે છે કે સામાન્ય માણસને તેની દરખના પણ આવડી મૂકેલ છે. *

એવા લોકો તો અપવાદરૂપે મધુમ એવી દલીલ કરવામાં આવે તો કહી શકાય કે એક જ વ્યક્તિની ધ્વંસિયો ઉપર

* " એક સ્ત્રીને પરિવાજક જુએ છે ત્યારે તેને તે શય મળે છે; પાશવપાસનાવાળો માણસ તેજ સ્ત્રીને કમોપભોગના સાધન તરીકે જુએ છે, રાની કે ચિકારી પ્રાણી તેને (માસના દુકડા તરીકે) ભક્ષ્ય તરીકે જુએ છે. "

' The sun has set ' એ વાક્યથી જુદા જુદા માનવોના મન ઉપર જે સંસ્કારો બેઠે છે તે તદ્દન જુદા હોય છે.

પડતા એકના એક પદાર્થના સંસ્કારોનું મૂલ્ય પણ સદાસર્વદા એક જ હોવાનું કે રહેતું નથી અસાધ્યભૂ ઉચ્ચેઘ્ણીના—ઉત્સાહ કે દિલગીરીના—પ્રસંગોમા આફત, માદગી, અકસ્માત, યુદ્ધ, વગેરેમા માનવ એની એ સ્થૂન પરિસ્થિતિમા—સંજોગોમા રહેતો હોવા છતાં એના માત્રાસ્પર્શો તદ્દન ભુદા જ પ્રકારના થાય છે દિલગીરીમા આડેદહાડે આઠદાહક વાગતો ચક્ર પગિતાપ આપે છે અને કડો વાયુ પણ દુ ખકારી લાગે છે

આધિગમન દશામા પણ ઇન્દ્રિયોની સરકારઆદ્યક્રતામા ફેર પડવાને પરિણામે કેટલીક વ્યક્તિઓની શક્તિ કુટિન થાય છે

ઉપરના વિચારો ઉપગ્રી એટલું જણાય છે કે બાહ્ય પદાર્થ માનવની ઇન્દ્રિયોના ઉપર પોતાનો સંસ્કાર મૂકે છે અને તેનું મૂલ્ય ઇન્દ્રિયો, મન, ગમેરે સૂક્ષ્મ કારણોદ્ધારા નક્કી થાય છે એ જેમ એક બાલુથી સાચું છે, તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી માનવ પણ પોતાની દૃષ્ટિની—સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે—આત્મભક્ષિતાના રંગ આભુબાલુના સંજોગો પર, પદાર્થો પર, સર્વ બાહ્ય જગત ઉપર નાખે છે એ પણ સાચું છે

એટલે કે ભ્રાંતિશાસ્ત્રો જેના ઉપર જૂન ઝોક મૂકે છે, ઘન-પ્રાપ્તિના કાર્યમા જેના સંસ્કારોનું મૂલ્ય તેમની યોગ્યતા કરતા પણ વધારે વધે છે તે માત્રાસ્પર્શો અને તેમની અસર (પરિણામ) નિરપેક્ષ નથી હોતી.

પ્રાચીનો માનવા કે સ્થૂન ઇન્દ્રિયો વડે માનવની ઇન્દ્રિયશક્તિ મર્યાદિત થયેલી નથી સ્થૂનમા આપણને ઇન્દ્રિયરૂપે દેખાય છે તે ખરું જોતા ઇન્દ્રિયનું વાર્તાત્મિક સ્વરૂપ નથી પણ તેનું છેક ઉપરનું કાચલુ માત્ર—કેવળ યાત્રિક યોજના છે ખરી ઇન્દ્રિય તો સૂક્ષ્મ દેહમા હોય છે ટેન્ડિન જેમ પોતે મોતનું નથી તેવી જ રીતે માનવની ઇન્દ્રિયો પણ પોતે અનિમ મચ્છુ રૂ. નથી એ સૂક્ષ્મ સંગીરને ‘નિ ગદેદ’ કહેવામા આવે છે

વળી સૂક્ષ્મદેહમા રહેતી એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો સર્વ-નાપી વિરાટ ચૈતન્યની હાજરીને આજારી છે અને વિગદને લઈને પ્રત્યેક પોત-પોતાના ધર્મપ્રમાણે વર્તે છે.

‘કેનોપનિપદ’માં કહ્યું છે—‘શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનો
યદ્વાચો હ વાચં સ ઓ પ્રાણસ્ય પ્રાણ. અશ્વપ્રશ્નશ્ચરતિમુચ્ય
ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા મરિચિ ॥—’ જે અશ્વનો પશુ
અવશ્ય છે, જે મનનું પશુ મન છે, વાચાની પાછળ જે વાણી છે તે જ
પ્રાણનો પશુ પ્રાણ છે, નેત્રનું પશુ નેત્ર છે—એ સ્વેચ્છી પર થઈને
ધીર, માની પુરુષ શુક્તિ મેળવે છે અને આ જગતથી પર થઈને
અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.”

વળી,

યશ્વશ્વપા ન પદ્યતિ ચેન ચક્ષુષિ પદ્યતિ ।
તદેવ પ્રહ્લ ત્વં વિદિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥

“ જે અશ્વવડે જોતો નથી (પરંતુ) જોતા વડે અશ્વઓ જુઓ
છે તેને તું જાણ જાણુ—જગતમાં માનવો જોને અનુસરે છે તે નહિ ”

અર્થાત્, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોનું આદિકારણ અનંત-
વિરાટ જાણ હોઈ તેમના ઘડતરની સર્વ સામગ્રી વિરાટ-પ્રકૃતિ
તરફથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિમાં કામ કરી રહેલી
ઇન્દ્રિયોને તથા તેમના ધર્મોને વિરાટ પ્રકૃતિ દ્વારા રાખી રહેલી છે.
વ્યક્તિમાં કામ કરી રહેલી ઇન્દ્રિયોથી એ ઇન્દ્રિયો વડે વ્યક્ત થતી
વિરાટ પ્રકૃતિ કે અનંત જાણ પરિમિત થતા નથી એવો ઉપનિષદના
મંત્રનો સાવાચ છે. જગતમાં વ્યક્ત થતાં તેના સ્વરૂપોથી અનંત
જાણ પરિમિત થતું નથી. ઇન્દ્રિયો તથા તેમના સંસ્પર્શના વિષયો
વગેરે જાણને આભારી છે એ ખરું, પરંતુ જાણ પોતે તે સ્વેચ્છી
પર—વિચાળ—અનંત છે.

વળી,

યન્મનસા ન મનુતે ચેનાદુર્મૈનો મતમ્ ।
તદેવ પ્રહ્લ ત્વં વિદિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥

“ તે જાણ મનવડે ચિંતન કરતો નથી પરંતુ મન પોતે
તેણે કંઈપણ છે (તેના વડે મન વિચારાયલું છે). તેને તું જાણ
જાણુ—જગતમાં માનવો જોને અનુસરે છે તે નહિ ”

આ ઉપરથી એ પણ દેખાય છે કે આયસરૂપિતામાં કેવળ

ચૂંત્ર ઇન્દ્રિયો જ માત્ર નહિ પણ સૂક્ષ્મ ગણાતું મન પણ બ્રહ્મને આધારે ટકી રહેતું છે એવી માન્યતા છે.

અનત-નિગદ્ બ્રહ્મ અને નિગદ્ પ્રકૃતિ એ એમા સર્વે કન્થોતુ મૂળ છે એટલે જીકાર કરી આપણે ઉપરના વિચારને હવે આગળ ચલાવીએ.

અનત નિગદ્ બ્રહ્મ—મનંવ્યાપી, એક, અખંડ ચૈતન્ય એ આ વિશ્વગચ્છનાતુ મૌનિક સત્ય હોય તો માત્રારંગીમાં પણ તે હોતું જોઈએ માત્રારપણં પણ તેનો જ આનિર્ભવ પરતુ બ્રહ્મ તો એક છે, જ્યારે માત્રારપણની અનુભૂતિ નો આખો આધાર ફક્તના—એના—ઉપર છે એક બાજુ ઇન્દ્રિયયુક્ત, સચેતન, સૂક્ષ્મદેહવાળો માનવ અને બીજી બાજુ બ્રહ્મ પદાર્થો વાને વિષયો ઇન્દ્રિયનો અને વિષયનો સંયોગ થય ત્યારે જ માત્રારપણં જન્મે પણ બ્રહ્મ જ કેવળ એક તત્ત્વ ટોઈ વિષય અને વિષયીનો બેદ, અનિમ્બ દૃષ્ટિએ, વાગ્તવિક નથી વિશ્વના રિધિરિધ પદાર્થોમાં વ્યાપી ગ્રહેથી મૌનિક બ્રહ્મની એમ્તાનો જુદી જુદી રીતે આ ચૂંત્ર જગતમાં સાક્ષાત્કાર કરવામાં સહાયતા કરી એટલે જ માત્રારપણંનો હેતુ હોય એમ જણાય છે બ્રહ્મ એટલે (૧) સત્ (૨) ચિત્—તપ અને જ્ઞાનરસ તથા (૩) આનંદ એ ત્રણે અનંતો પોતાનામાં ધારણ કરે તે અનત-નિગદ્ ચૈતન્ય અને અનંત સમિતમત્ (સામર્થ્ય) એ તેમનું સાદૃશ્યક ગ્વરણ છે એને પ્રાપ્ત કરી મારે અને સક્રિયણે જીવનમાં તેનો આનિર્ભવ કરવા માટે, મનોમય ભૂમિકાથી થણે ઉચ્ચે ટોચ એવી કોઈ દિવ્ય ભૂમિકામાં માનવે પોતાના ચૈતન્યને લઈ જવું જોઈએ અને ત્યાં અનંત બ્રહ્મ સાથે જોડાઈ કરવું જોઈએ ત્યાં એ અકૌનની અનુભૂતિને પણ તેણે પોતાનામાં સતત ધારણ કરી જોઈએ પણ એ વિરલ અનુભૂતિ તો દીવં સાધનાને પશ્ચિમે જ પ્રાપ્ત કરી સમય તેરી છે. માનવ તો રથજ—પાશિંન ભૂમિકામાં પડયો છે અને ફેનભાવ જેમાં મુખ્ય છે એવું મનોમય જીવન તે માગી રહ્યો છે માનવને તેના વ્યક્તિત્વનું, તેની વિશ્વન દેશનું કડક જ્ઞાન સતત જગત ગ્રહે છે એવી સામાન્ય અવગ્યામાં માત્રારપણંનું કાવં આપણે

સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. માત્રાસ્પર્શ એટલે સ્વચ્છ શરીરની અને મનની મર્યાદાઓમાં જઠકાયલા પ્રાણીને અનંત ચૈતન્યનો આનંદ દીધે દીધે આપવાનો વિરાટ પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન. અથવા તો ઇન્દ્રિયોના અનુભવ વડે અનંતના અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો વિરાટ પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન તે માત્રાસ્પર્શ એમ કહી શકાય. અનંત તો એક છે અને તેનું સ્વરૂપ આનંદમય છે. પરંતુ આનંદની અનુભૂતિ થવા માટે એ એકના દેખાતી રીતે વિધિવિધિ વિભાગ પડી જવાની જરૂર રહે છે. એમ થાય તો જ આનંદનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે. દેખાતો દ્વૈતમા—વિલક્ષ્ય દશામાં માત્રાસ્પર્શોને પરિણામે કેવળ જ્ઞાનની જ નહિ પરંતુ આનંદની અનુભૂતિ પણ શક્ય બને છે. માત્રાસ્પર્શની યોગતા વડે જીવનનો (અસ્તિત્વનો) સ્વયંભૂ આનંદ માનવની અજ્ઞાન દશામાં તેની સ્મૃત ભૂમિકા ઉપર આવી પડે છે. ફક્ત એ આનંદ વિશુદ્ધ નથી હોતો એટલું જ નહિ, પરંતુ દેવનાં તત્ત્વો સથે તે એટલો તો મિથ્ય થઈ ગયો હોય છે કે કાદવમાં મગેલા મધનો તેને ઉપમા આપવામાં આવે છે ને બિંમલુક બધેબેસતી લાગે છે. વળી તે આનંદનું જે સ્વરૂપ તેના કુલ્લક બોગવિલાસોદ્ધાર—માત્રાસ્પર્શી વડે માનવને મળે છે તે કાંઈ આનંદનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ નાતો તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ હોતુ નથી. માત્રાસ્પર્શદ્વારા પ્રગટતો આનંદ સ્વયંભૂ નથી હોતો અને પરિણામે માનવ માત્રાસ્પર્શોના ગુણામ બને છે. ભગવદ્ભીતામાં કથું છે તેમ “માનવ બાહ્ય સ્પર્શોના ગુણામ થઈ જાય છે.” આ પ્રમાણે આનંદના નિકુલ સ્વરૂપનાં દીપાંતી ક્ષણિક પ્રાપ્તિ માટે માનવને માત્રાસ્પર્શોની અને તેમના વિષયોની ગુણામી કળી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી એ આનંદની પ્રાપ્તિ કરવા જતાં માનવમાં જન્મસિદ્ધ સ્વતંત્રતાની જે લાગણી હોય છે તે સમૂળી દણાઈ જાય છે. એટલે પછી, ગમે તેની ગાઢ, તીવ્ર, દીર્ઘજીવી અને સતતપ્રાપ્ત ઇન્દ્રિયોના બોગની અનુભૂતિ માનવને અધૂરી અધૂરી લાગ્યા કરે છે આત્માત્મિક, વાસ્તવિક, સ્વયંભૂ આનંદની તો તેને તેમા છાયા પણ લાગે દેખાય છે. અને એ માત્રાસ્પર્શી વડે આનંદનો ઉપભોગ લેવાની શક્તિ—બોગસામર્થ્ય પણ ક્યાં અપરિમેય હોય છે ? સામાન્ય માનવનું નાહીતંત્ર એવું તો મર્યાદિત શક્તિવાળું હોય છે કે ચોક્કસ ગતિવાળાં આદિભનોની પરપરા જ

તે સહન કરી શકે તેમ છે. આ પ્રમાણે માનવ અનુભવી શકે છે તે માત્રાસ્પર્શોની મર્યાદા (તેની લીધણના અને મંદતા) ધણી જ સંકુચિત થઈ જાય છે. એની એવી અનેક મર્યાદાઓમાં નહીને ચતા માત્રાસ્પર્શોને પાછી કાવની પણ મર્યાદા હોય છે. અર્થાત્, કોઈ પણ ઇન્દ્રિય તેને ચતા માત્રાસ્પર્શનં અનિશ્ચિત કાવ સુધી ધારણ કરી શકતી નથી કાનનો આજો પણ મર્યાદિત હોય છે. માત્રાસ્પર્શ જેમ વધારે તીવ્ર અને વેગવાન તેમ તેની ધારણાનો કાલ અલ્પ. વળી કેટલીક ઇન્દ્રિયની શક્તિ રચૂન શરીરની જરૂરિયાતથી પણ મર્યાદિત મર્યાદા હોય છે રસાદોન્દ્રિયની શક્તિ ભૂખની જરૂરિયાત ઉપર આધાર રાખે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ, શરીરની તદુરસ્તી પણ પણ તેની શક્તિઓનો તથા ધર્મોનો આધાર ગ્રહેયો હોય છે નરી આંખે દેખાય જ નહિ એવાં કેટલાંએ કિરણો—રશ્મિઓ—આધુનિક ભૌતિક શાસ્ત્રોએ શોધ્યાં છે અને માનવ ન સાબળી શકે એવાં તીવ્ર અને ધીમા આદોલનો વડે ધનિ થતો હોય છે, તે માનવ જાણી શકતો નથી.

તો પછી માત્રાસ્પર્શોમાં કોઈક સત્ય છે યાતો હોઈ શકે 'ખરું' કેવળ ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરી ઉપભોગની ખોટી સામણીના ભૂવાવામાં નાખવા મારે માત્રાસ્પર્શો છે એમ માનવુ પણ સકારણુ લાગતુ નથી. યા તો આનંદની વાસ્તવિકતાની ઇન્દ્રજનન ઉત્પન્ન કરી તે ઇન્દ્રજનને ટકાવી રાખવાનો જ માત્રાસ્પર્શોનો હેતુ છે એમ માનવું પણ ખરાબર લાગતુ નથી. વળી, મનોમય શક્તિ જેમનામાં ખીલી નથી તેવા પ્રાણીઓમાં કેવળ માત્રાસ્પર્શો જ બાહ્ય જગતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ હોય છે તેનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી.

ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા શ્રી અરવિંદે એક સ્થળે લખેલું વાક્ય અહીં ટાંકું છું — “વાસ્તવિક ઇન્દ્રિય કેવળ મનસ્ છે, બાકીની આપણી કમેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો માત્ર ગોણુ યાને સગવડકારક કરણો જ છે.”

‘બૃહદારણ્યક’માં પણ (૧-૫-૨) કહ્યું છે:—મનસા હ્યેવ પદ્યતિ મનસા મૃણોતિ મનસા વિજાનાતિ ।—“ખરું જોતાં, માનવ મન વડે જુએ છે, તે મન વડે સાબળે છે, મન વડે (બહિર્જગતને) જાણે છે!”

ઉપરના કથનમાં રહેલું સત્ય જરાજર સમજી શકાય તેટલા માટે એક પહેલેથી જ ખીન્ને પ્રથમ પાસુ અહીં વિચારવો જોઈએ. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનું વિશિષ્ટ કાર્ય પહેલેથી જ જુદું જુદું જ છે કે લાંબા કાળના પ્રયોગને તથા અભ્યાસને પરિણામે મૂળ એક જ સામાન્ય ઇન્દ્રિયમાંથી દરેક ઇન્દ્રિય વિશિષ્ટ રૂપે વિકાસ પામેલી છે ! મૌલિક પ્રશ્ન એ છે કે મૂળ ઇન્દ્રિય એક કે વધારે ? મૂળ તો એક પ્રકારની સંસ્કારમાદી મૌલિક ઇન્દ્રિય હોય એ વધારે સંભવિત લાગે છે. આપણી ઇન્દ્રિયોનું અત્યારનું બધારણ તથા તેમનામાં જે ફેરફારો જુદાપૂર્વક પ્રવર્ત્ત કરીને થઈ શકે એમ છે અને માય છે તે જોતાં સ્પર્શ-ઇન્દ્રિય હોય એમ લાગે છે. દર્શન, ઘાસ, શ્રવણ, વગેરે કાર્યોમાં સ્પર્શની મૌલિક ક્રિયા જુદે જુદે રૂપે થતી લાગે છે. એટલે કાળક્રમે એક જ પ્રકારનું કાર્ય કરતા કરતા માનવની પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને તેનું વિશિષ્ટ કાર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય એમ જણાય છે.

આધુનિક પ્રયોગાત્મક સાગિની પાસુ ઉપરના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. શ્રી. જુલ રોમેન્એ (Joule Romain) લખેલ "The Eyeless Sight" નામના પુસ્તકમાં તેમણે કેટલાક અધ્યયનો પોતાની ચામડી (ત્વચા) વડે જોઈ શકે છે તેના સપ્રમાણ પ્રયોગો તથા સમજૂતી આપ્યા છે. આ ઉપરથી એ પાસુ જણાય છે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની અત્યારે જે શક્તિ છે તેના જે અત્યારે અનિવાર્ય જણાતો ધર્મ છે તે શક્તિ, ધર્મ, વગેરે સધળું લાંબા અભ્યાસનું જ પરિણામ છે અને તેમાં ફેરફાર કરવો એ કાંઈ કુદરતના કેાઈ અચ્છ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવા જેવું કદિન કે અસંભવિત કાર્ય નથી. લાંબા અભ્યાસને પરિણામે ચિરરચાયી ધર્મ ગમેલાં પ્રતિકારોને જ આપણે આજકાલ પ્રકૃતિના સનાતન (અચળ) નિયમ તરીકે સ્વીકારી લઈએ છીએ.

માનવીન કાળથી ચૈતન્યના વિકાસ માટે જે પ્રયત્નો થતા આજ્યા છે તેમાં આપણને જણાઈ આવે છે કે લોકો આત્મવિકાસને માગે જતાં માત્રાસ્પર્શોના સામાન્ય પ્રતિકાર કરવાના અભ્યાસ ઉપર વિજય મેળવતા; અને એવો વિજય મેળવવો એ તેમના સાધન-માર્ગનો એક હેતુ ગણાતો. શીન, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ, વગેરે પ્રત્યે એવી તિતિક્ષા ફળવળી એ તેમને એક હેતુ હવો. શ્રીક લોકોમાં

હોય છે. ઇન્દ્રિયોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ એ, ખરું જોતાં, ચૈત્યમઃ તેમની જે મૂળશક્તિ રહેલી છે તેનો જ નિસર્ગ (પદાર્થમાં વિસર્ગ) છે.

આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાં નેત્ર રૂપે જે ચક્ષુર્નિદ્રિય છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ ચિત્તાકાશની સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં જે રૂપો આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેમાં રહેલું છે. એ સૂક્ષ્મ દર્શિ—ચક્ષુર્નિદ્રિય જૂન તથા ભવિષ્યને પણ જોઈ શકે છે.

વળી વિચારોમાં રૂપો પણ એ દર્શિ જોઈ શકે છે. માણસના જાગ્રત ચૈતન્યની સતત ક્રિયાને પરિણામે સૂક્ષ્મમાં જે કોઈ પ્રતિમા કે રૂપ ધરાય છે તે એ ચક્ષુરૂપે જોઈ શકાય છે.

આ પ્રમાણે દુરદશાની પેઠે જ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય વડે શ્રવણ કરવાની શક્તિ પણ ચૈત્ય પુરુષમાં હોય છે. સત્યને તે સૂક્ષ્મ ભૂમિકા ઉપર સૂક્ષ્મ શ્રવણ વડે સાંભળે છે.

એ પ્રમાણે સર્વે ઇન્દ્રિયોનું સમજવું ત્યારે ઇન્દ્રિયો ઉપરનો સંયમ, તેનું જ્ઞાન, વગેરે ઘણું આગળ વધે છે ત્યારે કેટલીક સારાં કાર્યો કરવા માટે શુદ્ધિપૂર્વક પોતાના સ્થૂળ શરીરમાંના માણસ ચૈતન્યને બહાર લઈ નહીં શકે છે. (અંગેશુમા એને Exteriorization કહે છે.) શરીરમાંથી જ્ઞાનપૂર્વક એનું બિદર્ભન કરવું વિગલ પરંતુ શક્ય છે; અને એવી ઘટનાઓ બને પણ છે.

વળી એ સૂક્ષ્મ ચૈત્ય પુરુષ દ્વારા માણસ બીજી વ્યક્તિ કે ઇશ્વરના જોડે આપ લે કરી શકે છે ! આ પ્રમાણે માત્રાસ્પર્શીનો સંસ્કાર બીજાનાર વ્યક્તિ, તેની સ્થૂળ કમેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જાણ કરણો જ હોય તો પછી, સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં તેમનો ત્યાગ થા તો નિઃસંકલ્પ કરવાથી કે કેટલાક ચોખ્ખા લોકો જેમ આમદ-પૂર્વક તેમનો ઉચ્છેદ કરવાની બલામણુ કરે છે તેમ કરવાથી આદ્યપૂણ્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આદ્યપૂણ્ણતા તો તેમનું રૂપાંતર—જે શક્ય હોય તો—કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વિશ્વ-સમસ્તમાં જે અનંત દિવ્ય ચૈતન્ય લીલા કરી રહેલું છે તેની સાથે અદેશ કરવાથી એ રૂપાંતર શક્ય બને છે. વળી એ રૂપાંતર માટે માનવના આધ્યાત્મિક આદર્શોમાં ધણો ફેરફાર થવાની અપેક્ષા છે. કારણ કે, અત્યારમુખી યથેતા આધ્યાત્મિક

પ્રયત્નોમાંના ઘણા સમય પ્રયત્નોમાં પણ સ્થૂલ ભૂમિકાનો—
પાચિંવ દેહનો, માનવની ઇન્દ્રિયો તથા તેમના, કર્મોનો
અસ્વીકાર જ ધણેખરે ભાગે અતિમ આદર્શ ગણાતો આવ્યો છે.
ભાગે ખ્યાનમાં, સમાધિમાં કે ભાવાવેશમાં સાધકને ઉચ્ચતમ
ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય. ન્યારે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે
તેને વિરલ જ્ઞાન, સમય તપઃશક્તિ કે આધ્યાત્મિક આનંદની
પ્રાપ્તિ થાય એ જરાજર, પરંતુ સ્થૂલ ભૂમિકામાં તે ન્યારે
હરીને ઊતરે, ન્યારે શારીરિક અને પ્રાણની ભૂમિકાઓમાં પાછો આવે
ત્યારે તો તે સામાન્ય માનવો જેવો જ હોય એમાં કોઈને અસામંજસ્ય
ભાગતું નથી. કેટલાક સાધકોમાં એવા આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને પરિણામે
એક પ્રકારની જ્ઞાનની જ્યેષ્ઠિ તેમની સમગ્ર પ્રકૃતિને આલોકિત કરે છે,
તથા તેઓ ઉભવ અને પવિત્ર જીવન ગાળે પણ છે. પરંતુ નિમ્ન
પ્રકૃતિનું કાર્ય મદ પડે ના તો નિમ્નમાં રહે અને તેનું રૂપાંતર થઈ
નય એ એમાં ફેર છે. પરંતુ સમગ્ર પૂણ્ણતાને સ્વીકારનાર
કોઈપણ આદર્શમાં શરીરની તથા નિમ્ન પ્રાણની પૂણ્ણતાને એટલે
કે રૂપાંતરને સ્વીકાર થવો જોઈએ.

એ આદર્શ અવસ્થામાં માત્રારૂપણી કેવા પ્રકારના હશે ?
તેઓ કેવું રૂપ ધારણ કરશે ? તેમના વર્તમાન સ્વરૂપનું સમૂળું
રૂપાંતર થયા પછી તેમને અનુભવ કેવો હશે ? એ પ્રશ્નો આ
સ્થળે સ્વાભાવિક રીતે યામ છે.

અત્યારની સ્થિતિમાં સમગ્ર શકાય તેવી વાત્તામાં એ સ્થિતિને
રજૂ કરવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ એમ કહી શકાય કે એ આદર્શ
સ્થિતિમાં સર્વે ઇન્દ્રિયો દ્વારા માનવને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થશે
એટલે કે, માનવે કેવળ આંતર ચૈતન્યમાં પ્રભુ જોડે અદ્વૈત
અનુભવનું જોઈએ, મનોમય તથા પ્રાણમય ભૂમિકાઓમાં પ્રભુને
સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયોના માત્ર-
રૂપણી વડે પણ પ્રભુ માનવને પ્રત્યક્ષ થવો જોઈએ. રૂપાંતર
પામેલી ઇન્દ્રિયો વડે પ્રભુ જોડે અદ્વૈતનો આનંદ અનુભવવો એમાં જ
ઇન્દ્રિયોની વારણિક પૂણ્ણતા અને આદર્શ સાચકતા હોઈ શકે
વળી, રૂપાંતર આનંદ અહીં એક વાંત જણાવવી જોઈએ કે
ઇન્દ્રિયોની તથા માત્રારૂપણીની એ આદર્શ સાચકતા તથા અશુદ્ધ

તે સદન કરી શકે તેમ છે આ પ્રમાણે માનવ અનુભવી શકે છે તે માત્રારપણીની મર્યાદા (તેની લીધણના અને મદના) ધણી જ સકુચિત થઈ જાય છે એવી એવી અનેક મર્યાદાઓમા નહીને ચતા માત્રારપણીને પાત્રી કાવતી પણ મર્યાદા હોય છે અર્થાત્, કોઈ પણ ઇન્દ્રિય તેને ચતા માત્રારપણીન અનિશ્ચિત કાવ મુધી ધારણ કરી શકતી નથી કાલનો ગાગો પણ મર્યાદિત હોય છે માત્રારપણી જેમ વધારે તીવ્ર અને વેગવાન તેમ તેની ધાગણનો કાલ અદ્ય વળી કેટલીક ઇન્દ્રિયની શક્તિ ગ્રહન ચરીગની જરૂરિયાતથી પણ મર્યાદિત થયેલી હોય છે સ્નાયોન્દ્રિયની શક્તિ ભૂખની જરૂરિયાત ઉપર આધાર રાખે છે એન્ડુ જ નહિ, પરંતુ, ચરીરની તકુસ્તી પર પણ તેની શક્તિઓનો તથા ધર્મેનો આધાર રહેનો હોય છે નરી આખે દેખાવ જ નહિ એના કેવાએ કિરણો—રશ્મિઓ—આધુનિક ભૌતિક શાસ્ત્રોએ ગોઠ્યા છે અને માનવ ન સાબળી શકે એના તીવ્ર અને ધીમા અદોલનો નડે ધનિ થતો હોય છે, તે માનવ જાણી શકતો નથી

તો પછી માત્રારપણીમા કોઈક સત્ય છે યાતો હોઈ શકે ખરું ? કેવળ ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરી ઉપભોગની ખોળી લાગણીના બૂનાવામા નાખવા માટે માત્રારપણી છે એમ માનવુ પણ સકારણ લાગતુ નથી યા તો આનંદની વાસ્તવિકતાની ઇન્દ્રજાગ ઉત્પન્ન કરી તે ઇન્દ્રજાગને ટકાવી રાખનાનો જ માત્રારપણીનો હેતુ છે એમ માનવુ પણ બરાબર લાગતુ નથી વળી, મનોમય શક્તિ જેમનામા ખીલી નથી તેવા પ્રાણીઓમા કેવળ માત્રારપણી જ બાહ્ય જગતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ હોય છે તેનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી

ઉપરના પ્રશ્નો ઉત્તર આપતા શ્રી અરવિ દે એક સ્થળે લખેલું વાક્ય અહીં નાકુ છુ — ‘વાસ્તવિક ઇન્દ્રિય કેવળ મનસ્ છે, બાકીની આપણી ઇમેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો માત્ર ગોણુ યાને સગવડકારક

વાર્તાસાપ તથા ભાવિનું પ્રવણ તથા અમુકિથી દર્શન, વગેરે સ્થૂપ ઇન્દ્રિયોના કાયદોત્તરી તો કેટલીએ દૂર એવી ઘટનાઓ, માત્રા-સ્પર્શો કેવળ પાશિંવ થાતો કેવળ સ્થૂપ જ હોવા ભેદીએ એ આગ્રહભરી માન્યતાને કટકા લગાવે છે. અર્થાત્, સ્થૂલ પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવવા માટે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો અનિવાર્ય જ છે એ માન્યતા સાચી નથી.

જ્યારે માનવમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પ્રાણમય ચૈતન્ય તેના શરીરનાં બધાં અને તેની મર્યાદાઓથી મુક્ત થાય છે ત્યારે વ્યક્તિમાં વિશિષ્ટ રૂપે પ્રગટ થતા વિરાટ પ્રાણનું જ્ઞાન માનવને થવા માંડે છે. પરંતુઓમાં, ક્રિયાઓમાં, માનવોમાં, ઘટનાઓમાં એમ સર્વત્ર વિરાટ પ્રાણની વિશિષ્ટ લીલા ચર્ચ રહેલી માણૂંમ પડે છે.

ત્યાં આમળ સધળું પ્રાણમય દેખાય છે, અનુભવાય છે, માનવ ત્યાં સૂક્ષ્મ પ્રાણમય ભૂમિકામાં જીવન ધારણ કરે છે, અને બીજા માણસોનું પ્રાણમય વાતાવરણ તે જાણી શકે છે. કેઈ સ્થળની, કેઈ વ્યક્તિની અથવા તે જનસમૂહની આસપાસ જે પ્રાણમય વાતાવરણ આની રહેલું હોય છે તેને તે સૂક્ષ્મ પ્રાણમય ચૈતન્યમાં રહેતો માણસ જાણી શકે છે.

એટલું જ નહિ પરંતુ વ્યાધિઓના હુમલા સામે એવો માણસ વધારે સફળતાથી ચર્ચ શકે છે. કારણ કે તે પ્રાણસક્રિયને પ્રયોગ કરી જાણે છે. ખરું જોતાં, એવા માણસમાં વ્યક્તિમત પ્રાણની લીલા થતી હોતી નથી, એનામાં રહેલ વ્યક્તિત્વની મર્યાદાઓ (પ્રાણના પૂરતી) તૂટી જાય છે અને તે પોતે વિરાટ પ્રાણસક્રિયના અનંત સાગર પ્રત્યે ખુલ્લો થઈ જાય છે—તેમાં અવગ્રાહન કરવો હોય છે. અને એ અનંત વિરાટ પ્રાણસક્રિય સચેતન તપઃસક્રિય જ હોય છે એવો અનુભવ તેને થાય છે જગતનાની પોતાની ને ચિત્ત-સક્રિય (તપઃસક્રિય) કાય કરતી હોય છે અને વ્યક્તિ તો તેને કાય કરવાનું એક કરણ માત્ર—તેના અનંત પ્રગટને વહેવા માટેના જળમાર્ગ જેવી જ ચર્ચ રહે છે.

વળી, સર્વે ઇન્દ્રિયોની પાછળ ખરી સક્રિય તો ચૈત્ય પુરુષની

તેમ છે ઇન્દ્રિયોનું સ્થૂંદ સ્વરૂપ એ ખરું જોતાં ચૈતન્ય તેમની
ને મૂળશક્તિ ગ્રહેલી છે તેનો જ વિસર્ગ (પદાર્થમા વિસર્ગ) છે

આપણા સ્થૂંદ શરીરમાં નેત્ર રૂપે ને ચક્ષુગિન્દ્રિય છે તેનું
મૂળ સ્વરૂપ ચિત્તાકાશની સૂક્ષ્મ ભૂમિમાં ને રૂપો આપણે જોઈ
સકીએ છીએ તેમા રહેતું છે એ સૂક્ષ્મ દર્શન—ચક્ષુગિન્દ્રિય ભૂમિ
તમા અવિધ્યને પણ જોઈ શકે છે

વળા વિચારોમા રૂપો પણ એ દર્શન જોઈ શકે છે માણસના
જાગૃત ચૈતન્યની સતત ક્રિયાને પશ્ચિમાએ સૂક્ષ્મમા ને કાર્ષ પ્રતિમા
કે રૂપ બહાન છે તે અ અક્ષુરને જોઈ શકાય છે

આ પ્રમાણે દુઃસ્વપ્નની પેઠે જ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય વડે શ્રવણ
કરવાની શક્તિ પણ ચૈત્ય પુરુષમા હોય છે સત્યને તે સૂક્ષ્મ ભૂમિમા
ઉપર સૂક્ષ્મ જાણ ને સાલજે છે

એ પ્રમાણે સર્વે ઇન્દ્રિયોનું સમજતું ત્યારે ઇન્દ્રિયો ઉપરનો
સયમ, તેનું જ્ઞાન, વગેરે પણ આગળ વધે છે ત્યારે કેવળીક
સારા કાર્યો કરવા માટે શુદ્ધિપૂર્વક પોતાના સ્થૂંદ શરીરમાના
માણસ ચૈતન્યને બહાર લઈ જઈ શકે છે (અગ્રેજીમા એને
Exteriorization કહે છે) શરીરમાથી જ્ઞાનપૂર્વક એનું બર્દિર્ગમન
ખરું વિરલ પરતુ શક્ય છે, અને એવી બળતાઓ બને પણ છે

વળા એ સૂક્ષ્મ ચૈત્ય પુરુષ હાગ માણસ બીજી વ્યક્તિ કે
વ્યક્તિઓ જોડે આપ લે કરી શકે છે । આ પ્રમાણે માત્રાસ્પર્શોનો
સરકાર બીનનાર વ્યક્તિ, તેની સ્થૂંદ કમેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનન્દ્રિયો
ને ઝાણ કરણો જ હોય તો પડી, સ્થૂંદ સ્વરૂપમા તેમનો ત્યાગ
થા તો નિઃશ્વ કરવાથી કે કેટલાકે નોખતિયા લોકો જેમ આગ્રહ
પૂર્વક તેમનો ઉન્નહ કરવાની બલામણ કરે છે તેમ કરવાથી
આત્મપૂણ્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ આદ્યપૂણ્ણતા તો તેમનું
રૂપાતર—એ સમ્ય હોય તો—કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે વિશ્વ
સમસ્તમાં ને અનત દિવ્ય ચૈતન્ય લીલા કરી રહેવું છે તેની
સાથે અદેન કરવાથી એ રૂપાતર શક્ય બને છે । વળા
એ રૂપાતર માટે માનવના આધ્યાત્મિક આત્મોમા ઘણો ફેરફાર
થવાની અપેક્ષા છે કારણ કે, અત્યારપૂર્વી સર્વેલા અધ્યાત્મિક

પ્રયત્નોમાંના ધણી સમય' પ્રયત્નોમાં પણ સ્થૂં ભૂમિકાનો—
પાથિ'વ દેહનો, માનની ઇન્દ્રિયો તથા તેમનાં કાર્યોનો
અસ્વીકાર જ ધણેખરે લાગે અતિમ આદર્શ' ગણાતો આવ્યો છે.
ભલે ધ્યાનમાં, સમાધિમાં કે ભાવાવેશમાં સાધકને ઉચ્ચતમ
ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય. જ્યારે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે
તેને વિરલ જ્ઞાન, સમય' તપઃશક્તિ કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન'દની
પ્રાપ્તિ થાય એ ખરાખર, પરંતુ સ્થૂં ભૂમિકામાં તે જ્યારે
ફરીને ઊતરે, જ્યારે શારીરિક અને પ્રાણની ભૂમિકાઓમાં પાછો આવે
ત્યારે તો તે સામાન્ય માનવો જેવો જ હોય એમાં કોઈને અસામંજસ
લાગતું નથી. કેટલાક સાધકોમાં એવા આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને પરિણામે
એક પ્રકારની જ્ઞાનની જ્યેષ્ઠિ તેમની સમગ્ર પ્રકૃતિને આલોકિત કરે છે,
તથા તેઓ ઉભન અને પવિત્ર જીવન ગણે પણ છે. પરંતુ નિમ્ન
પ્રકૃતિનું કાચ' મદ પડે તો નિમ્નમાં રહે અને તેનું રૂપાંતર થઈ
જાય એ એમાં ફેર છે. પરંતુ સમગ્ર પૃથ્વીતાને સ્વીકારનાર
કોઈપણ આદર્શ'માં સરી'ની તથા નિમ્ન પ્રાણની પૃથ્વીતાનો એટલે
કે રૂપાંતરનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

એ આદર્શ' અવસ્થામાં માત્રાર્પણો કેવા પ્રકારના હશે ?
તેઓ કેવું રૂપ ધારણ કરશે ? તેમના વર્તમાન સ્વરૂપનું સખજી
રૂપાંતર થયા પછી તેમનો અનુભવ કેવો હશે ? એ પ્રશ્નો આ
રથને સ્વાભાવિક રીતે ધાય છે.

અત્યારની સ્થિતિમાં સમજી શકાય તેવી ભાષામાં એ સ્થિતિને
નજી કરવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ એમ કહી શકાય કે એ આદર્શ'
સ્થિતિમાં સર્વે' ઇન્દ્રિયો દ્વારા માનવને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થશે
એટલે કે, માનવે કેવળ આંતર ચૈતન્યમાં પ્રભુ જોડે અદ્વૈત
અનુભવનું જોઈએ, મનોમય તથા પ્રાણમય ભૂમિકાઓમાં પ્રભુનો
સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયોના માત્ર-
રૂપણો વડે પણ પ્રભુ માનવને પ્રત્યક્ષ થવો જોઈએ. રૂપાંતર
પામેલી ઇન્દ્રિયો વડે પ્રભુ જોડે અદ્વૈતનો જ્ઞાન દ અનુભવનો એમાં જ
ઇન્દ્રિયોની વાર્તાપિક પૃથ્વીતા અને આદર્શ' સાથ'કતા હોઈ શકે
વળી, સ્પષ્ટતા ખાતર અહીં એક વાંત નજીવવી જોઈએ કે
ઇન્દ્રિયોની તથા માત્રાર્પણોની એ આદર્શ' સાથ'કતા તથા અશુદ્ધ

આમ, ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવો—એ બેની વચ્ચે જરા પશુ—લેલમાત્ર પશુ સામ્ય નથી હોતું વળી જે રૂપાંતર સાક્ષાત્કારો વિષે કહેવામા આવ્યું છે તે ક્યાં સક્ય બને? જાા મુધી માનની ઇન્દ્રિયો તેમની સામાન્ય અવિદ્યાભરી કિનાઓમા તથા માત્રાર્પણોમા રહેવો. રસ' છોડે નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયોનો કાય'પ્રદેશ, તેમના ધર્મો, તેમનું અત્યારનું બધારણ વગેરે બદલાય નહિ ત્યાં મુધી એ રૂપાંતર સક્ય નથી અત્યારે તો માનની સર્વે ઇન્દ્રિયો તથા માત્રાર્પણો અહ પ્રધાન—અહ કેન્દ્ર—ચૈતન્યના સર્વે કાય'—પ્રતિકાષેનિ વશ ડ, કામનાઓને સતોષવાાં વૃત્તિના તેઓ ગુલામ છે, "વાયુર્નાથમિવામ્મસિ"—સાયુથી આમનેમ કકકા ખાતી અનિર્દિષ્ટપણે જળ ઉપર ગતિ કરતી હોડીની પેઠે મનન આવેશોથી દોરામ છે, તથા ઇન્દ્રિયોનો વત'માન શક્તિ અને કાય'ક્ષેત્ર બન્ને અનિ સક્રિયિત છે તેઓની પોતાની સૂક્ષ્મતર સક્યનાઓને, ઉચ્ચતર અવસ્થાઓને તથા નિશ્ચળ કાય'ક્ષેત્રોને તેઓ અત્યારે જાણુતી પશુ નથી

હવે આ રહે અવચેતનતામા થતા માત્રાર્પણો (Subconscious Sensations) વિષે નિચાર કરીએ

માનના ચૈતન્યનો જેટલો ભાગ ચેતનતામા છે તેનાથી ધણો મોટો ભાગ અચેતનતાના અવસ્થામા આવી-હેલો હોય છે એ અચેતનતા ન્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે ત્યારે તેને અવચેતના (Subconsciousness) કહેનામા આવે છે અવચેતનાની અસરકારકતા આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રે તથા માનસશાસ્ત્રે પણ સ્વીકારવા લાગ્યા છે. માત્રાર્પણોની બાબતમા પશુ અવચેતનામા તેમનો ધણોખરો ભાગ પડેલો હોય છે ઇન્દ્રિયો ઉપર પડતા સંસ્કારોની પ્રતિકૃતિ (છની) તેનું રમરણ, લાલુકારા, તથા કાય'નું પ્રતિકાય' કરવાની સામાન્ય શક્તિ, વગેરે અવચેતનાના તતમા કરીને એસે છે ન્યારે સામ્ય, સૂચના, ઉત્તેજના કે પછી રમરણ, વગેરેને પરિણામે તે જાગ્રત યાય છે ત્યારે અવચેતનામાથી ચેતનાની ખુલ્લી સખગી ઉપર તેઓ દેખા દે છે

અને માત્રાર્પણો કેનગ પ્લયિ'વ નથી તેની સારામા સારી સાનિતી આ અવચેતનામાથી સ્પુરતા માત્રાર્પણો આપે છે, કારણ

કે ઇન્દ્રિયોના સૌથી સ્થૂલ ભાગ પદાર્થ જોડે સ્થૂલ સંબંધમાં ન હોવા છતાં તેનો જે સરકાર અવચેતનામાં ભગત થાય છે તથા તેનાં જે પરિણામો આવે છે તે ઉપરથી તો તેને સ્થૂલ માત્રાસ્પર્શો કરતાં જરા પણ ઓછા વાસ્તવિક ન જ ગણી શકાય.

સ્વભાવરચામાં ભગતની પેઠે જ અવલેન્દ્રિય, ચક્ષુ, સ્પર્શ, વગેરે કાચું કરી શકે છે અને તેનાં પરિણામો છેક સ્થૂલ દેહ સુધી ઉપભવી શકે છે. અટલે એમ માનવું જ વધારે સચુક્તિક લાગે છે કે માત્રાસ્પર્શોની આખી ઘટના પદાર્થત્વના (દ્રવ્યતા) કોઈ સૂક્ષ્મતર સ્વરૂપમાં પ્રથમ બને છે અને સ્થૂલમાં તેનો જે સંસર્ગ થાય છે તે કેવળ એ સૂક્ષ્મમાં થતા સંસર્ગના પરિણામરૂપ હોય છે.

અવચેતનામાંથી ઊઠતા માત્રાસ્પર્શો ઉપર સમય સ્થાપિત કરવાનો ઉપાય સહેલો નથી દીર્ઘ પ્રવાસ અને સહજ અભીષ્માને પરિણામે જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પ્રથમ ભગત અવસ્થામાં તપશ્ચક્રાને પ્રયોગ કરી જ્યારે એ વૃત્તિઓ, વાસનાઓ, વગેરે ઉપર સંયમ સ્થાપિત કરવામાં સફળતા મળે છે ત્યારપછી ક્રમેક્રમે એ કાળુ અવચેતના ઉપર પણ સ્થાપિત કરી શકાય છે. કેટલીક વાર તો ભગત અવસ્થામાં બળપૂર્વક કરેલા નિમ્મળને પરિણામે કોઈ વૃત્તિ, વાસના કે ઇન્દ્રિય જીવડી અવચેતનામાં જઈને ત્યાં સચિત થાય છે અને કાં તો લાંબા સમય સુધી અવચેતનામાં જ સુપૃષ્ઠ દસામાં પડી રહે છે ત્યાં તો સ્વયં વગેરે અવસ્થામાં જ્યારે માનવના ભગત ચેતન્યનો કાળુ દૂર થઈ જાય છે ત્યારે જહાર પડીને પોતાનો ભોગ ભોગવવા પ્રવૃત્ત કરે છે. કેટલીક વાર તો ધણી વર્ષો સુધી એ પ્રમાણે દબાઈ રહીને જ્યારે માનવના ચેતન્યની પરિવ્રિત્તિ અને બાહ્ય સંજોગો અનુકૂળ જણાય છે ત્યારે તેઓ બળપૂર્વક જહાર પડે છે.

ધણી કાળ સુધી સમય પાળ્યા પછી પાતન પામેલા—અપ્પ થયેલા સાધકોના કે સાધુ પુરુષોના દાખલાઓ એ હકીકતનું જ સમર્થન કરે છે.

વળી ઉપરના કથન ઉપરથી કેવળ બાહ્યારમાં નીતિના નિયમોનું શુદ્ધ પાલન કરવાનો આમહ કેટલો અસ્થાને છે તે પણ

આપણને જણાઈ આવે છે. કારણ કે જ્યારે તેવો બાહ્ય નિઘ્ર કરનારા માનવોએ પોતાની પ્રકૃતિમાં અથવા તો અન્ય માનવોમાં બાહ્ય દષ્ટિએ સ્વપૂર્ણ સયમ જમાવી દીધેલો જણાય છે—ત્યારે, ખરું જોના, સમગ્ર મુશ્કેલી જેમની તેમ અવચેતનામાં જઈને ઠરેલી હોય છે. પ્રસંગ મળ્યે તેની હયાતીનો પુરાવો તે વ્યક્તિઓને પોતાને તથા અન્ય લોકોને પણ મળી ગ્હે છે.

જેને સ્વપૂર્ણ સત્ય પ્રાપ્ત કરવું છે તેવો જીજ્ઞાસુ એ યાગ્ય ધીમઃ અવસ્થા ચલાવી ઘર્ષ થકે નહિ. તેણે પ્રકૃતિના કરણોનું રૂપાંતર કયે જ છૂટકો છે. કારણ કે કોઈપણ ભાગ પહેલાના જેવો જ રહી જાય તો તે ફરીને કોઈ કાળે જીકવાનો એ નક્કી છે અને નીતિનું પાલન કરના કરતા પ્રકૃતિના કરણોનું રૂપાંતર કરવું એ કાલે કોઈ સહેલું નથી. નીતિપાલન—ફરજ આચરણ કે વતનમાં પ્રગટતો સયમ એ પ્રકૃતિના કરણોમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનો સામ્યો ઉઠે નથી એમ કહેવાનો આશય છે. પ્રકૃતિના સચેતન કે અવચેતન કણોમાં—સર્વે ભાગોમાં અત્યારે જે અચાનકમય કાલે—પ્રતિકાર્યો ઘર્ષ રહ્યા છે તેમને બહારે જ્ઞાનપ્રેરિત જ્ઞાનદની પ્રાપ્તિ કરીને તેને સ્થાપિત કરવાનો અતિમ આદેશ છે અને તેમ કરવા માટે આખા પ્રશ્નને વિશાળદષ્ટિ વડે વિચારવો ઘટે છે.

વ્યક્તિમાં જણાતી એ વૃત્તિઓ, વાસનાઓ, કામનાઓ, આવેગો, ભાવો, વિમરો, વગેરે જેમ વ્યક્તિના પોતાના વતનમાં તેમજ પૂરજીવનના કર્મોનું પરિણામ છે. તેમ એ પણ ખરું છે કે તેઓ રાષ્ટ્રના અને માનવજાતિના પણ છે. એને કે વ્યક્તિ પોતાના પૂરતી તેમને અનુમતિ આપવી અટકાવે અને તેમના બધારણને નિગળ કરે—તેમની જડને હલાવી નાખી શકે, તોપણ તેમનું સમૂળ રૂપાંતર થવા માટે સમગ્ર માનવજાતિની પ્રકૃતિના બધારણમાં ફેરફાર થવો જોઈએ.

વિરાટમાં જે ફેરફારો કરવાના હોય તે વ્યક્તિની પોતાની અહ પ્રધાન તપ શક્તિ કે બીજી કોઈ શક્તિ વડે ઘર્ષ થકે નહિ એ દેખીતું છે. એ કાલે કયા મટે વિરાટથી પણ પગ એવી દિવ્ય વિજ્ઞાનની મદાશકિતને—શુદ્ધ રાગની જૂમિકામાં કાલે ફરી

રહેલી દિવ્ય માતાને માનવે સાદ કરેવો જોઈએ. તે રીતે જ એ રૂપાંતર શક્ય બને મનોમય જૂમિકાથી પર હોય એવી ચિત્-શક્તિ જ તે કામ સાધી શકે માનવનો અતરંગમા અને તેનું એકએક કરણ એ મદારશક્તિ પ્રત્યે વધારે ને વધારે ખુલ્લાં થાય, તેને પોતાના એ દિવ્ય ચૈતન્ય સહિત નીચેની જૂમિકાઓમાં અવતરવાને આહ્વાન કરે તથા અત્યેક કરણ દિવ્ય શક્તિની આજ્ઞા કે ઇચ્છા પ્રમાણે આકાર મદ્ય કરવાને તત્પર થાય તો તે રૂપાંતર જલદી થઈ શકે.

ઉપર જે રૂપાંતર વિષે કહેવામાં આવ્યું તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ ધણુ અસ્પષ્ટ અને દૂર-સુદૂર કાલને અતે સિદ્ધ થઈ શકે તેવી કેવળ એક શક્યતા જ છે એમ લાગવાનો સંભવ છે. એ રૂપાંતર કેવળ માનસિક કલ્પના કે ઉદ્બુદન માત્ર છે અને તેથી તેનામાં વાસ્તવિકતા ઓછી લાગે એ પણ સંભવિત છે. પરંતુ એ વિચાર ભૂલભરેલો છે. એમ જ એ હોય તો પછી ઇન્દ્રિયો અને તે દ્વારા મળતા માત્રારૂપણી પણ શા માટે અવાસ્તવિક અને અસ્પષ્ટ ન મળ્યાવા જોઈએ ? પરંતુ વ્યવહારમાં આપણે તેમની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ જ. અને ઇન્દ્રિયોની સામાન્ય અવસ્થામાં જ્યારે તે દ્વારા મળતા અનુભવોની વાસ્તવિકતાનો આટલો ગાઢ પરિચય આપણને થાય છે તો પછી એ જ ઇન્દ્રિયોની ઉચ્ચતર શક્યતા જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે તેની વાસ્તવિકતા ઊંચડી વધારે સચોટ, વધારે ધન, વધારે તૃપ્તિદાયક, વધારે ઓઠસ અને વધારે પ્રત્યક્ષ હોવી જોઈએ. અને બને છે પણ તેમ જ. રૂપાંતર પામ્યા પછીનું ઇન્દ્રિયોનું કામ અત્યારે થાય છે તેના કરતા ધણુ વધારે ઓઠસ, અસ્ખલિત અને ધનતાવાળું નાગે છે સામાન્ય દસામાં માત્રારૂપણીદ્વારા મળતું જ્ઞાન અપૂર્ણ અને મર્યાદિત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ચક્ષુરિન્દ્રિય અમુક રૂપને જુએ છે એટલે શું થાય છે ? નેત્રની પાછળ આવેલ ચક્ષુરિન્દ્રિયના પડદા ઉપર બાહ્ય પદાર્થોના રૂપોના સરકાર પડે છે અને તેની આકૃતિ તથા તેના કદની રેખાઓ, રંગો, વગેરે અકાર્ષી બન્ય છે. અત્યેક માત્રારૂપણી માનવને અમુક રૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે માત્રારૂપણી અનુભવ આપનાર પદાર્થ પોતાનાથી જુદો છે—પોતાનાથી બહાર છે એવો

અનુભવ જ્ઞાતાને થવા કરે છે. હવે સત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં ઇન્દ્રિયો માનવને જે જ્ઞાન આપે છે તે પણ કેવળ અપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો કેવળ અસત્ય અને હાનિકારક પણ હોઈ શકે છે. વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે કોઈ પણ રૂપનું અંતિમ સત્ય આપણું ઇન્દ્રિયો સમક્ષ તેનો જે દેખાવ પ્રત્યક્ષ હોય છે તેમાં સમાઈ જતું નથી. પ્રત્યેક રૂપના રચ્ય આકારની પાછળ તેનો ‘આત્મા’ યાને જે શક્તિનું તે મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે તે શક્તિ આવી રહેલી હોય છે. ખરું જોતા રચ્ય ઇન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ દેખાતુ રૂપ તો એ શક્તિના આવિર્ભાવનું છેક રચ્ય બાહ્ય કાચનું હોય છે અને જ્યારે ઇન્દ્રિયોનું રૂપાંતર થાય ત્યારે પોતાની ઇન્દ્રિય વડે કેવળ રૂપ જ નહિ, પરંતુ તેની પાછળ રહેલ તેના આત્માને—શક્તિને પણ માનવ ઇન્દ્રિયોદ્વારા જાણી શકે.

સૂક્ષ્મતર અદિબત્તો અને માત્રારૂપો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અસ્પષ્ટ હશે યા તો અવાસ્તવિક જેવી હશે એમ માનવું બરાબર નથી. વળી, ઇન્દ્રિયોનું એ રૂપાંતર પૂરતા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તો રૂપની પાછળ કે માત્રારૂપણી પાછળ ગહેલ તેનો આત્મા કે શક્તિ કેવળ નહિ, પરંતુ તેમાં રહેલો ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ સુધ્ધા માત્રારૂપો દ્વારા જાણી શકાય. અર્થાત્, કોઈ પણ પદાર્થમાં કે વ્યક્તિમાં કાચ કરી રહેલો ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ એવું રૂપાંતર પામેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય.

ખરું જોતા ભગવાન જોડેના અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારને સૂક્ષ્મ, આંતર અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓમાંથી નીચેની ભૂમિકાઓમાં ભાવવો જોઈએ. એટલે કે, સર્વવ્યાપી અનત આનંદ અને ચિદ્ સ્વરૂપને માનવે પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવો જોઈએ. પોતે એ પ્રમાણે ભાગવત—દિવ્ય—આનંદ તથા ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવા એટલું જ નહિ પરંતુ અન્યને પણ તેના અનુભવ ઇન્દ્રિયોના માત્રારૂપો દ્વારા કરાવવાની શક્તિ હોવી એમાં ઇન્દ્રિયોના રૂપાંતરની પરાકાષ્ટા છે.

અત્યાર સુધીમાં આપણે જે મુદ્દાઓ વિચાર્યા છે તે નીચે પ્રમાણે—

૧. માનવના સ્થૂલ અવયવો ઉપર તેની ઇન્દ્રિયોનો તથા તેમના કાર્યોનો આધાર નથી હોતો. બાહ્ય વસ્તુનું યાને સ્થૂલ જગતનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ સ્થૂલ અવયવો—જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખવો જ પડે એવું નથી. ઇન્દ્રિયના કાર્યક્ષેત્રથી ધણે દૂર આવેલા પદાર્થોનું વાસ્તવિક અને સ્થૂલ ભૂમિકા વિષેનું જ્ઞાન, દિશા અને કાલના બંધનોથી નિરપેક્ષ એવું જ્ઞાન સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોની મદદ વિના મેળવી શકાય છે.

૨. પરિસ્થિતિ આંતર—આત્મલક્ષી—સ્થિતિ ઉપર પણ—ભલે થોડે અંશે—આધાર રાખે છે. આંતર સ્થિતિની અસર ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યો ઉપર થવા વિના રહેતી નથી, અને પરિણામે બાહ્ય જગતનું ઇન્દ્રિયો જે જ્ઞાન આપે છે તે માનવની આંતર સ્થિતિથી રંગાય છે—અર્થાત્ તે નિરપેક્ષ, વાસ્તવિક, અવિકારી અને સર્વ માનવો માટે સમાન નથી હોતું.

૩. જ્યારે માનવની ઇન્દ્રિયોનું દિવ્ય રૂપાંતર થશે ત્યારે એ પ્રકારનો બેદ બિન્નદો વધારે આગળ પડતો થાય છે. ઇન્દ્રિયોના કાર્યોની સમગ્રતા અને ચોક્કસાઈમાં અનેક મલ્લો વધારો થાય છે. અત્યાર સુધી અદ્વાત અને અદૃષ્ટ સનાદો અને અદીઠ દિવ્ય સૌંદર્ય પ્રગટ થવા માટે છે. વળી પાચિંચ પદાર્થોના આબેદ્યપણામાં ('વિવિદ્નેષ') પણ અનનુભૂત વૃદ્ધિ થાય છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે તેમ “ માનવને કવિની યાને કર્મવિધાયકની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે— પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા માનવ પ્રજાની યોજના જોઈ તથા સમજી શકે છે. ”

૪. બાહ્ય પદાર્થોનો જે સ્થૂલ સંસ્કાર ઇન્દ્રિયોના ઉપર પડે છે તેને જ માત્રાસ્પર્શનું અતિમ સ્વસ્થ માનવાની જે બૂલ અત્યારે માનવ કરે છે તે સુધરે છે, અને પ્રત્યેક પદાર્થ જગવાનનું એશ્વર્ય— તેનો મહિમા પ્રગટ કરતો જણાય છે. અનતગુણ જગવાનનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો વડે મળે છે.

અર્થાત્, બાહ્ય રૂપદ્વારા પદાર્થમાં કર્મ કરી રહેલ વાસ્તવિક શક્તિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોદ્વારા માનવને મળી શકે છે. “ પ્રત્યેક વસ્તુ સચેતન (અને સજીવ) છે એવો અનુભવ ” થાય છે.

૫ જ્યારે ઇન્દ્રિયોનું રૂપાતર સંપૂર્ણ થાય છે અને માનવ સતત તે ઊંધું ચૈતન્યમાં રહે ત્યારે તેને ગ્રથૂજી જગત તદ્દન ભુલુ જ લાગે. અત્યારે માનવ ત્રણ દિશામાનનાળી રચૂન સૃષ્ટિને પોતાની ઇન્દ્રિયો વડે જાણે છે તેને ઠેકાણે રૂપાતર પામેલી ઇન્દ્રિયો વડે માનવ ચાર દિશામાનનાળી સૃષ્ટિને જાણી શકશે. ચતુર્થ દિશામાન માનવને ઇન્દ્રિયગોચર થશે એ ચતુર્થ દિશામાનમાં પ્રત્યેક પદાર્થ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ લાગશે—અવિભક્ત અદ્વૈતવડે તે સર્વ પદાર્થો સાથે સંકળાયેલો જણાશે તથા તે અદ્વૈતનો જ પોતાના રૂપદાગ આવિર્ભાવ કરતો લાગશે.

અમળત એવું રૂપાતર ગ્રામ કરેલી ઇન્દ્રિયોને, સામાન્ય માનવના ઇન્દ્રિયચૈતન્યને લાગે છે તેમ, પદાર્થો પાર્થિવ યાને જડતત્ત્વના જનેના—અચેતન નહિ લાગે તેને તો “પદાર્થ” માત્ર પ્રથમ ચેતનગ્વરૂપ અને ગૌણરૂપે જ પાર્થિવસ્વરૂપ દેખાવાના—લાગવાના.”

ૐ અને ‘ અહુનવર ’

લેખક

જહાંગીર માણેકજી રસાઈ

[સારાંશ]

હિંદુ ધર્મની પવિત્ર વ્યાહતિ ‘ ઓમ્ ’ અને પવિત્ર મંત્ર ગાયત્રી, જરથોસ્તી ધર્મના પવિત્ર ઉચ્ચારણ ‘ અહુનવર ’ અને તે જ નામના મંત્રને ધણા જ મળતા આવે છે એવું બતાવવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ છે જેમ ‘ ઓમ્ ’ તથા ગાયત્રીમંત્રના પવિત્રતા, માહાત્મ્ય, ગૂઢ રહસ્ય અને પ્રજ્ઞાન ઉપર ‘ મનુસ્મૃતિ ’ વગેરે હિંદુધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથોના અનેક પ્રામાણિક વિધાનો મળે છે અને અર્વાચીન હિંદુઓ પણ તેમનું પાવનકારી પ્રાનલ્પ સ્વીકારે છે, તેમ જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ ‘ અહુનવર ’ નો પવિત્ર મહિમા ‘ વદીદાદ ’ અને બીજા પ્રામાણિક જરથોસ્તી ધર્મગ્રંથોમાં મુક્ત કંઠે ગવાયેલો છે અને પારસીઓને તે બહુમાન્ય છે

આવા પવિત્ર અને ગૂઢરહસ્યમય મંત્રો ને પ્રતીકા ઇસ્લામી, ખ્રીસ્તી, વગેરે ધર્મોમાં પણ મળી આવે છે

કલા વિભાગ

ભારત સંગીતનો આરંભકાળ અને સમસ્વર

•
: લેખક :

મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા

•

માનવ જાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાં
જે જે કથનો કરવામાં આવ્યા છે તે સર્વ તરફ દુર્લભ થઈએ
તો પણ આધુનિક નિશાનસાક્ષીઓ વિષ્ણુમાન કાળે એટલા નિષ્ક્રિય
પર તો આવ્યા છે કે આસરે ત્રીસ હજાર વર્ષ પૂર્વે માનવ
જાતિમાં સમજશક્તિ આવેલી અને માનવો સંસ્કારિતાને પથે
પડેલા. તે જ કાળમાં કલાના બીજ રોપાયા અને જેમ જેમ
માનવ જાતિમાં સંસ્કારિતા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તેમ તેમ
કલાઓનો વિકાસ થતો ગયો.

સંગીતનો આરંભ તે કાળથી મળાય. સાધારણ ભુદ્ધિએ
વિચાર કરીએ તો પણ આપણને સહજ માલમ પડશે કે પક્ષીગાન
અને પશુનાદમાંથી માનવ જાતિમાં સંગીત ઉત્પન્ન થયું હોવું
જોઈએ. માનવ જાતિએ પક્ષીગાન અને પશુનાદ સાંભળ્યા અને
તેનું તારતમ્ય ગ્રહણ કરી તેને વિકસાવ્યું. મનુષ્યે માત્ર સ્વરગાન જ
નહી પણ તાલગાન પણ પક્ષીગાન અને પશુનાદ પરથી ઉત્પન્નવી
કાઢ્યું છે એમ 'ઋક્પ્રાતિશાખ્ય'નાં નીચેનાં વચનો પરથી જણાય છે:—

ચાપસ્તુ વદતે માત્રાં દ્વિમાત્રાં વાયસોઽધ્વીન્ ।

ત્રિસ્રી ત્રિમાત્રો વિજ્ઞેયો નકુલસ્ત્વર્ષમાશ્રિકઃ ॥

“આપ પદ્મીનો સ્વર એક માત્રાનો છે, કાગડનો બે માત્રાનો છે, મોરનો ત્રણ માત્રાનો અને નાળિયાનો અડધી માત્રાનો છે.” ઉપરાંત ‘તૈત્તરીયબ્રાતિશાખ્ય’માંથી એ વિષે પ્રમાણ મળે છે તે આપણે આગળ જોઈશું. માનવસંસ્કૃતિનો ઉપકાળ અને વેદકાળ એ બે વચ્ચે સમયાંતર કેટલું તેનું આપણને મુદ્દત જ્ઞાન નથી. પણ એટલું તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ઇસુખ્રીસ્તનો જન્મ થયો અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સંસ્કૃતિનો આરભ થયો તેની સેંકડો વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષમાં સંગીત એક કલા તરીકે સ્વીકારાયું હતું. એટલું જ નહિ પણ એનું શાસ્ત્ર પણ રચવામાં આવ્યું હતું. આ કથનની પુષ્ટિમાં આપણા ગ્રામીન ગ્રંથમાંથી જે કે મળી આવે છે તેમાંનું થોડું એક તપાસીએ.

સામગાન અને ગધવંદે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. સામગાન કેટલું દુષ્ટ અને તે અર્થે આપેલા નિયમો કેટલા સૂક્ષ્મ અને અટાપટા કે એ પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. દુર્લાભે ગધવંદે પ્રાપ્ય નથી, નહીંતર એમાંથી આપણને ગ્રામીન સંગીત સંબંધી પુષ્કળ જાણવાનું મળત. આમ હોવાથી જે ગ્રામીન પુસ્તકો લખ્ય છે તેમાંથી જે કંઈ પ્રકાશ મળે છે તે મેળવી સતોષ માનવાનો છે.

સ્વન: વેદમાં કાંડવીણા, કકરીવીણા, સો તંત્રીવાળા વાજુવીણા તેમજ પ્રચલિત વીણા એમ વિવિધ પ્રકારની વીણાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત વેણુ આદિ વિવિધ પ્રકારની વાંસળાઓ તેમ જ દુંદુભિ આદિ વિવિધ પ્રકારનાં ચમંચાઓનો પણ એમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

‘ઋક્ષપ્રાતિશાખ્ય’ના ૧૩મા પટલમાં નીચેના સૂત્રો છે:—

ત્રીણિ મંદ્રં મધ્યમુત્તમં ચ સ્થાનાન્યાહુઃ સત્ત યમાનિ ઘાષઃ ॥૪૨॥

“મંદ્ર મધ્યમ અને ઉચ્ચ એ સ્થાન અને સાત યમ એટલે સ્વર વડે બોલવું.”

ટીકાકાર ઉચ્ચટ આ વચન સમજાવતાં કહે છે કે આચાર્ય પ્રાતઃસવન મંદ્ર સમેકના, મધ્યાહ્ન સવન મધ્યમ સમેકના, અને સાયસવન ઉચ્ચ સમેકના સ્વરોનો ઉપયોગ કરી કરવું.

अनंतराश्चात्र यमोऽविशेषः ॥ ५३ ॥

“ आ यमो—स्वरोनी वयमां केधं शीज्ज सरो आवता नथी. ”

सप्तस्वरा ये यमास्ते ॥ ४४ ॥

“ आ यम ते श्रात स्वर. ”

ત્રીકાકાર લખે છે કે આ સાત સ્વર તે પગપૂર્વથી ચાલતા આવેલા ગાંધર્વ, વદમા, જણાવેલા પદ્મ, ક્રમજ, ગાધારાદિ સાત સ્વર જેને સામમા, કૃષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મંદ્ર અને અનિસ્વયં કહેવામાં આવ્યા છે તે.

पृथग्भा ॥ ४५ ॥

“અથવા એમાંથી નિકળતા જુદા”

અર્ચાત એ સ્વરોમા રહેલા જુદા ધર્મો એટલે મુદ્દુ—કામળ
બને તીક્ષ્ણ—તીવ્ર સ્વરો.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સ્થાન અને સમ સ્વરોનાં નામ 'તૈત્તરીય-પ્રાતિશાખ્ય' માં પણ આપવામાં આવ્યા છે.

मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्तसप्तयमाः

कृष्टमथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमंद्वातिस्वार्थाः ॥ ३ ॥

એ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે

तेषां क्षीतिजोपलब्धिः ।

“ તે દીસ યતાં—તેજેમય યતાં—(ચઢતાં ચડતાં) ઉત્પન્ન થાય છે. ”

આ સ્ત્રોતનાં હિતપત્રિસ્થાન ‘શુક્લચતુર્વેદપ્રતિશાખ્ય’ના ‘પ્રતિષ્ઠાપરિસિષ્ટ’ સૂત્રની તૃતીય કડિકામાં જણાવવામાં આવ્યા છે:—

कण्ठात्पङ्कजः ॥ १९ ॥ शिरसः कृपम ॥ २० ॥

नासिकायां: गांधारः ॥ २१ ॥ उरसौ मध्यमः ॥ २२ ॥

घेवतो ललाटात् ॥ १३ ॥ निपादः सर्व्वत इति ॥ २४ ॥

“કંઠમાંથી પૂજ, શિરમાંથી ઝવણ, નાસિકામાંથી ગાંધાર, હિરણ્યગર્ભાથી મધ્યમ, કપાળમાંથી ધેવત અને સર્વસ્થાનમાંથી નિષાદ ઉત્પન્ન થાય છે.”

‘વાસ્તીકિરામાયણ’ના જાણકારોમાં એ કાવ્યના જ્ઞાનના સંબંધમાં નીચેનાં વચનો આવે છે:—

પાદ્યે ગેયે મધુરં પ્રમાણેન્નિભિરન્વિતમ્ ।

જાતિભિઃ સત્તમિર્યુક્તં તંત્રીલયસમન્વિતમ્ ॥

“પદ્યમાં અને ગાયનામાં મધુર, તથા પ્રમાણોપી અન્વિત, જાતિ અને સત્ત સ્વરથી યુક્ત તથા તંત્રીના લય સાથે.”

કુશલવના સંગીતજ્ઞાન સંબંધી કથું છે કે

તૌ તુ ગાંધર્વતત્ત્વજ્ઞૌ સ્યાનમૂર્છનંકાંચિદ્વૌ ।

“ગાયન વિદ્યાનાં તત્ત્વ તેમજ સ્થાન (એટલે તથા સપ્તક) અને મૂર્છના (એટલે પ્રયોજિત કાઠ) જાણવાવાળા.”

અયોધ્યાનું વણન કરતાં મહાકવિ મહર્ષિ વાસ્તીકિ લખે છે કે

દુન્દુભિમિર્મુદંગૈશ્ચ ધાંણાભિઃ પળવૈસ્તથા ।

“દુન્દુભિ, મુદંગ, કાણા અને પળવથી (ગાજાતું)”

‘મહાભારત’માં પણ સાત સ્વર, ગાંધાર, ગ્રામ, સંવાહિત, આદિ સંગીતના વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી ક્ષિતિ એ વાત છે કે તે કાળે સાત સ્વરો નિશ્ચિત થયા હતા. એટલું જ નહિ પણ એની મુદ્રતા અર્થાત્ ક્રમબદ્ધતા અને તીવ્રતાની પિછાન કરવામાં આવી હતી. વળી સ્વરોનાં તથા સ્થાન મંદ્ર, મધ્યમ અને તાર જેને સામાન્ય લોકો ખરજ, મધ્યમ અને ટીપને નામે ઓળખે છે એ તથા સપ્તક પણ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રચલિત રાગરાગિણીઓની માતા, અર્થાત્ પૂજા, આપંખી, વગેરે જાતિઓ પણ અસ્તિત્વમાં આવી મર્દ હતી તેમજ ઉત્તરમંદ્રા, રગની આદિ મૂર્છનાઓ એટલે કે વિવિધ પ્રકારના કાઠોની પણ રચના કરવામાં આવી હતી. ઉપરાંત સંગીતના માર્ગો એટલે સિંધ અને ડેલી એટલે ડેશજ એમ એ પ્રકાર પણ પાડવામાં આવ્યા હતા. દૂકમાં કહીએ તો મોખર્વિદ્યાનાં તત્ત્વો એટલે સંગીતશાસ્ત્રની રચના યર્થ મર્દ હતી.

ગાયન અને સુખગીતના સંબંધમાં આટલું જણવા પછી આપણે ગીતવાદન અને તાલવાદનના સંબંધમાં કેટલી પ્રગતિ મેળવી

હતી તે તપાસીએ ઉપયુક્ત અવતરણો પરથી સદૃશ જણાય છે કે વેણુ, સરણાઈ, શૃંગમ, આદિ સુધિર વાદ્યો; મૃદંગ, તબલા, નગારાં દોલક, આદિ ચમવાદ્યો; મંજીરા, કરતાલ, આદિ ધનવાદ્યો તેમ જ વિવિધ પ્રકારની વીણાઓ અને તેમાં પૂગ સર્વોપરી સોતાંતરાણી વાણા અર્થાત્ તણુવાદ્યો—એટલે કે સર્વ પ્રકારના વાદ્યોની રચના યદ્યદ્યદ્ હતી આ વાદ્યોનાં ૩૫ પણુ પ્રાચીન ચિત્રો અને કાતરકામ ઉપરથી માવમ પડે છે.

લક્ષ્યે શ્રુતોચના અવાસમાં નેશ કથો ત્યારે

.....શુભાચ મધુરસ્વરમ્ ।

તંત્રીર્ગીતસમાકીર્ણે સમતાલપદાક્ષરમ્ ॥

“ મૃદર પદાક્ષરવાણુ, તાલપદ્ધ અને તંત્રીની સાથેસાથે મધુર (ગાયન) સાભળ્યુ. ”

તે કાળે નૃત્યકલા પણ જહુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી ચઈ હતી, એમ પ્રાચીન પુસ્તકો ચિત્રો ન્ચા કાતરકામો ઉપરથી જણાઈ આવે છે અભુનંતુ નૃત્યકલાપ્રાવિષ્ય વિખ્યાત છે. દુઃકમાં કહીએ તો સંગીતની ત્રણે શાખા ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો સુભગ સંગોચ સાધી તેનો વિશ્વસ જહુ ઉચ્ચ કોટિ પર લઈ જવામાં આવ્યો હતો ભારતના જગવિખ્યાત વિદ્વા શાસ્ત્રી સર ચંદ્રશેખર રામને તબલાની રચનાના કરેલા સંશોધનનુ પરિણામ દર્શાવતા નિબંધમાં જણાવ્યુ છે કે,

“My investigations showed clearly that these instruments contained the solution in a practical form of the acoustical problem of transforming a circular drum-head giving inharmonic overtones into a harmonic musical instrument. In its classical form, the instrument is known as the Mridanga, and is referred to in ancient Sanskrit works and is also pictured in the paintings on the walls of the Ajanta Caves. It is thus clearly a very ancient invention and its acoustical perfection must

be considered a remarkable testimony to the inventiveness and musical taste of its progenitors '.

*Proceedings of the Indian Academy
of Sciences October 1934*

“ દોલકના મુખપરનું ગોળ ચામડું વગાડતા જે ઉચ્ચ સ્થાનના સ્વરો નીચે છે તે વિચવાદી હાથ છે તેને સનાદી કેવી રીતે બનાવ્યા એ એક નાદશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન છે પ્રશ્નનો વ્યવહારિક ઉકેલ આ વાદિત્રો એટલે તમનાની રચના વડે કરવામાં આયો ૬ એમ મારા સંશોધનના પાંચામે સ્પષ્ટ જણાયું છે એનું મૂળ સ્વરૂપ મૃદંગના નામે વિખ્યાત છે પ્રાચીન સંસ્કૃત પુરતોદ્ધમાં એનો ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ અજાતની ગુફામાંની દિવાનો પરના ચિત્રોમાં પણ ચીતરવામાં આવ્યું છે આ ઉપરથી નિશ્ચય છે જણાય છે કે એ ઘણી પ્રાચીન શોષ છે અને એની નાદાત્મક પરિપૂર્ણતાથી એના ઉત્પાદકોની શોષકવૃત્તિ અને સંગીતાસ્વાદ કેટલો તીવ્ર હતો તેનો તે વિવક્ષ્ય પુરવો છે ”

આ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન સંગીતજ્ઞે એ શ્રેણી પ્રગતિનું સામાન્ય દિગ્દશન કરી આપણે સંસ્કૃતસ્વરોના સમઘમાં કેંક વિશેષ ચર્ચા કરીશું, પણ તેમ કરતાં એ વાત આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે પ્રથમ તો એ કે પૂર્વે ગાયનના સ્વગ આરોહમાં નહીં પણ અવગોહમાં ગાતા, એટલે કે હાથ આપણે ગાઈએ છીએ તેમ સારી ગમ પાડે ન એમ નહીં પણ નીચ પામી રી સાં એ કંઠમાં ગવાતા

એક વાત નિશ્ચિત કરી કે કે પ્રથમ સ્વર તે માધાર; અને પૂર્વ ગાત અરોહમાં ક્રમતા હોવાથી પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ એ પ્રચલિત થઈ શકે. આ ચતુરસ્રોના સમૂહ પરથી સહજ સમ-સમગ્રરો કે માધારથી આરંભ કરી નીચે ઊતરતાં તેના સવાદી સ્વર નિષાદ પર પહોંચે. ત્યાર પછી ગાતા માતા ઊંચે ચઢતા વદનના એક સંગાદી સ્વર પ્રચલિત મધ્યમ સ્વર પહોંચ્યા અને પરિણામે કૃષ્ણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ત્યાર પછી નીચે ઊતરતાં ઋષભનો સવાદી સ્વર ધેવત એટલે દ્વિતીયનો સવાદી સ્વર મદ્ર અને વદનનો બીજો સવાદી સ્વર પચમ એટલે તૃતીયનો બીજો સવાદી સ્વર અતિસ્થાય અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને સ્વરસૂત્રક પૂરું થયું. સ્વરોપતિના સ્વરમાં 'શુકનવજુવે' પ્રાતિસાખ્યમાંથી જે સૂત્રો આપ્યા છે તેમાં પચમની ઉત્પત્તિને લગતું સૂત્ર નથી તે ઉપરથી પચમ યાને અતિસ્થાય ગુણ મારો અસ્તિત્વમાં આવ્યો એ કથન પ્રમાણિત થાય છે.

આપણે ઉપર જોયું છે કે મધ્યવેદમાં આ સ્વરોને વદન, ઋષભ, આદિ હાથ પ્રચલિત નામોએ ઓળખાવેલા છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉત્પત્તિ થાય છે કે કૃષ્ણ, પ્રથમ, આદિ નામો બાલાઈને વદન આદિ નામો કયારે અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આના સંબંધમાં બે અનુમાન થઈ શકે એમ છે. સદા સ્વરાઃ ચે યમાસ્તે. એ 'તૈત્તરીયપ્રતિસાખ્ય'ના સૂત્ર પરની ટીકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે "પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા મધ્યવેદમાં" ઇત્યાદિ આ કથનમાં "પરાપૂર્વ કાળથી ચાલતા આવેલા" એ શબ્દો ખાસ લક્ષમાં રાખવાના છે. આદિકાળમાં નારાખડીના ક ખ ગ ધ, ચ છ જ ઝ, આદિ કકાદિ પાંચ સ્થાનોના, અનુનાસિક શ્વિત્વના ચાગ અક્ષરોન પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ કહેતા તે જ પ્રમાણે આ ચાર સ્વરોને પ્રથમાદિ નામ સંખ્યાવાચક તરીકે આપવામાં આવ્યા હોય; એના બરા નામ માધાર, ઋષભ, વદન, અને નિષાદ તે જ કાળે અસ્તિત્વમાં હોય અથવા પાછળથી પાડવામાં આવ્યા હોય.

બીજું, હિંદુસ્તાનમાં આર્યો આવ્યા તે કાળે મુદ્દેનેડેરાવાળી સિંધુ તટપરની સંસ્કૃતિ તેમજ દક્ષિણ દેશની દ્રાવિડી સંસ્કૃતિ બહુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. સંભવિત છે કે

કાળે ઋષભ એ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ ગણાતો. ઉત્તમ પુરુષોને પણ ઋષભની સદા આપરામા આરતી તે પ્રમાણે સ્વરોમાં ઉત્તમ ગણીને દ્વિતીય સ્વગને ઋષભ કહેવામાં આવ્યો હોય કદહાર—ગધાર દેશમાં પ્રથમ ૨ ૨ અને પ્રથમ ગામની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે કારણ સગ તેનું નામ ગાધાર પાડવામાં આવ્યું હોય મધ્યસ્થ તે મધ્યમ અને પાચમો તે પચમ ધીમાન્—બુદ્ધિમાનમાથી રંગમાં ધીમાન ધૈર્ય થયો હોય અને સર્વથી ઉદ્ધનો એટલે જ્યાં સ્વર બેસી જાય છે તે નિપાદ પણ આના સમયમાં એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે આ સર્વ માત્ર કલ્પનાનો નિહાર જ છે, સત્ય તો અધકારમાં જ છે.

અતમાં આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં સમ સ્વગના સબધમાં ખાસ લક્ષમાં રાખવાને સારું એવું કહેવાનું આવશ્યક જણાય છે કે સામના કૃષ્ણાદિ રંગોમાંના કૃષ્ણ, તૃતીય અને અતિસ્વાય તે પ્રચલિત પદ્મ, મધ્યમ અને પચમ; દ્વિતીય અને મંદ્ર તે સદ્ જ મૃદુલ પામેલા પ્રચલિત ઋષભ અને ધૈર્ય અને પ્રથમ અને અત્યુચ તે પ્રચલિત સદ્ જ મૃદુલાવાળા કામળ ગધાર અને નિપાદ.

વિવિધ દષ્ટિબિન્દુઓ

‘જે ચિત્રકલાના નિષ્ણુતો છે, તે ચિત્રના સુદૃઢ સજ્જ અને વેગવાળા રેખાંકનને જુવે છે; અને જે કલાના વિચક્ષણો છે તે ચિત્રમાં જણાઈ આવતી ચિત્રકારની હજારા પીછીને ઝીલ્યદથી તપાસે છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ જેવો પ્રાકૃતવર્મ તેા ચિત્રમાં ધરેણા વગેરેની સગ્ગત સમવટ જેવા લક્ષ્યાય છે; અને કેવળ સમાન્ય દષ્ટાઓ તેા રંગની સમક ઉપર જ વારી જાય છે’—આમ ચિત્રનો ખરો આનંદ તેા એ જ મેળવી શકે જેને કાંઈ સ્વાભાવિક સંસ્કાર છે; અને કંઈક તેનો અભ્યાસ પણ છે.

આ ઉપરથી જેટલાક કહે છે કે ચિત્ર એ રેખાનુદ્ધ કાવ્ય છે. જેમ કાવ્યનો આત્મા વ્યંજ્ય છે તેમ ચિત્રનો આત્મા પણ આવ્યજના જ છે

ચિત્રના પ્રકાર

જે સાધનો વડે અને વસ્તુ ઉપર ચિત્રનું આલેખન કરવાનું હોય તેને અનુલક્ષીને ચિત્રના નજીકે ચાર પ્રકાર મહાકાયા છે :

(૧) ધૂલિ-ચિત્ર : જેમા ગંગોળી, સાંઝી, વગેરેનો ક્ષણજીવી પ્રકાર આવી જાય છે

(૨) સાદૃશ્યચિત્ર અથવા સત્યચિત્ર . જે ચિત્રમા સમારતી વસ્તુઓનું ગદ્ગદ ચિત્રણ હોય તે ‘સત્ય’ (સાદૃશ્ય દૃશ્યતે યત્તુ દર્પણે પ્રતિ-ચિત્તયત્)—જેમા મોગલ કલાની તરજીશ અને બીજા દરબારી દેખાવોનો સમાવેશ થાય છે. જનાં ફોટોગ્રાફીની કસાથી એ કંઈક ભિન્ન છે

(૩) રસ-ચિત્ર : જેના દર્શનમાત્રથી ચિત્રનો ભાવ—ચિત્રની વ્યંજના—સમજાઈ જાય તે ‘રસચિત્ર’ (નૃક્કારાદિ રસો યત્ત વર્ણનાદેવ ગમ્યતે)

(૪) અર્થ-ચિત્ર અથવા વિદ્યચિત્ર : અનુક દષ્ટિકોણથી જેવા માટે કાઢેલું, ઉપસાવેલું, ‘રિલિફ વર્ક’ અથવા ‘પ્રોક્સિપ્શન’ને મળતું આલેખનકાવ્ય.

(૫) વૈલ્લિક અથવા વસ્તુવિધાન : ચોનરૂથી જોઈ શકાય એવી ચિત્રપ્રકૃતિ માટે—Sculpture in round—કહેવાય છે તેનું આલેખન.

ચિત્રકલાના નમૂના લીંત ઉપર, કપડા પર, લાકડા પર, તાકપત્ર પર અને કાગળ પર, એ રીતે મળી આવ્યા છે.

સાચ્યચિત્ર અને રસચિત્ર

હિંદી ચિત્રો મોટે ભાગે રસચિત્રો અથવા ભાવચિત્રો હોય છે. યુરોપીય કેમેરાથી આવતી દૂબલ નકલોથી પ્રાપ્ત ચર્ચા છે તેના પ્રકારનું સાદસ્ય ચીતરવું એમાં કલા નથી; કારણ કે ચત્રનો સંબંધ કેવળ વાસ્તવિકતા સાથે છે ત્યારે કલાનો સંબંધ કલ્પના સાથે છે. અને મેરણા વગર કલાકૃતિ શક્ય નથી—ભલે એ કલાનુવાદન કવિતા હો, નૃત્ય હો, ચિત્ર હો, સ્થાપત્ય હો કે ચિત્ર હો !

કોઈકોઈ પાચિંવ વસ્તુઓનું આલેખન કરતી વખતે ચિત્ર-સાદસ્ય અવશ્ય વ્યક્ત થવું જોઈએ. કોઈની પ્રતિમા કે છબી બનાવવામાં ચહેરા આંગેલું આવે તે આવશ્યક છે; પરંતુ કલાકાર કેવળ અનુકરણ કરીને સતોષ માનતો નથી. પરંતુ બ્રહ્મની જેમ હમેશા નવાં સર્જન કરવામાં જ તે મગ્ન રહે છે: ચિત્રની ભોમ ઉપગતવામાં ચિત્રકાર સ્વતંત્ર રહી શકે છે

ચિત્રલક્ષણ

ક્યા ચિત્રને સુદર કહેવું તે માટે અંશોમાં એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે જે ચિત્રમાં માધુર્ય, તેજ અને સજ્જતા હોય—

—લસતીવ ચ ભૂલમ્બો વિઞ્ઞતીવ સદા નૃપ ।

હસતાવંચ માધુર્ય સર્જીવ દ્વ દશ્યતે ।

સમ્પ્રાસ દ્વ ચચિત્રં તચિત્રં શુભલક્ષણમ્ ।

જે ચિત્ર હમણાં બોલી ઉઠશે એવો ભ્રમ થાય તે જ ચિત્ર સુંદર કહી શકાય

વળી ચિત્રમાં આવનારી અકૃતિઓનાં પ્રમાણ, કદ, તેનું સ્થાન—

હિંદી ચિત્રકલાનો શિષ્ટાચાર

: લેખક :

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

ભા. રીતીય ચિત્રકલાનો અમજપૂર્વક ઉપભોગ થવા માટે પહેલવહેલો તેનાં મંતવ્યોનો સહજ પરિચય આવશ્યક છે.

લલિત કલા

કલા એ ભાવનાની ભાષા છે; અને જે કલા અંતઃકરણને સૂક્ષ્મ આનંદ આપી શકે તે જ કલા 'લલિત' કહેવાય છે. હુન્નર-ઉદ્યોગની કલા ઉપયોગી છે; અને તેથી ઉપયોગપૂરતી કલા તેમાં બતાવવામાં આવે છે; પરંતુ જે કલાદ્વારા ઇન્દ્રિય ઉપરાંત શુદ્ધિને પણ સંદેશની પ્રતીતિ થાય તે ખરી લલિત કલા છે. 'લલિત' એટલે 'સુદર' અને 'લલિત કલા' એટલે તે કલા જે સંદેશનું ભાન કરાવે અને તે દ્વારા સાસ્ત્રિક આનંદનો ઉપભોગ કરાવે.

કલાનું સાંસ્કૃતિક જીવન

રચાપત્ર, સિદ્ધ, ચિત્ર, કાવ્ય, સંગીત નૃત્ય અને બહિનય એ બધી લલિત કલાઓ છે. કોઈ પણ પ્રગતી સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ એની કલાના ઇતિહાસ ઉપરથી આવી શકે છે. વ્યક્તિમાત્રનું જીવન નાશ પામે છે; પરંતુ વ્યક્તિઓના જીવનને ઉદ્ધાસ વ્યક્ત કરનારી કલાઓ તેમના પછી પણ જીવે છે; અને તે દ્વારા સંસ્કૃતિના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્યાય છે.

ચિત્રકલા

‘ વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ ’ ના ‘ ચિત્રસૂત્ર ’ અધ્યાયમાં આપ્યું છે કે
 “ કલાના પ્રગટં ચિત્રં ધર્મકામાર્યમોક્ષદમ્ ।
 માહત્ય પ્રથમ ચેતદ્ ગૃહે યત્ર પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ”

અધ્યાય ૪૩, શ્લોક ૩૬

‘ ધર્મ ’, કામ, અર્થ અને મોક્ષ આપનારી ચિત્રકલા, બધી કલાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે જે ઘરમાં એ કલાનો વાસ છે તે ઘર માગધિક બની જાય છે’ લગભગ હજાર વરસ પછી અણુનક્ષત્રને ‘ આદિતે અકમરી ’માં એના એ વિચાર જણાવ્યા છે અકબરના માનવા પ્રમાણે ચિત્રકલા મુક્તિ અને ઈશ્વરસાગ્રિધ્ય મેળવવાનું એક મુખ્ય સાધન છે

ચિત્ર-રસારવાદ

જતા ચિત્રની સાચી કલા તો સહૃદયીને જ અસર કરી શકે છે એ કલાનો રસારવાદ સામાન્ય પ્રાણુસને હમેશા સુલભ નથી હોતો ‘ કલા છે ભોજ્ય ખીડી, તે બોકતાવિષ્ણુ કના નહીં ’—તેથી રસાનુભવનો જે અધિકારી હોય તે જ તે રસને માણી શકે છે

ચિત્રકલાની સમજ

આપણે લખના સબધમાં વિનોદ કરી કહીએ છીએ કે

કાન્યા ઘરયતે રૂપ માતા વિષ્ણુ પિતા શ્રુતમ્ ।

ચાન્દ્રવા. કુલમિચ્છન્તિ મિષ્ટાન્નમિતરે જના ॥

[કન્યા માત્ર વરના રૂપ પર મોહે છે, માતા શ્રુતિમાની આશિષે રિયતિ જુએ છે, પિતા તેણે ભણ્યુતર જુવે છે, સમાવહાના એનું કુક્ષીનપણુ જુવે છે અને જીજ્ઞાસ્યાતીવાઓની નજર માત્ર કેટલું મિષ્ટાન્ન જમવાનું મળશે તે ઉપર ઠરે છે]

તેમ, ‘ ચિત્રસૂત્ર ’કારે ચિત્રના રસાનુભવ માટે સૌસૌની ગ્રાહક શક્તિ વર્ધવતા કહ્યું છે કે જે જેનો અને જેવો ગ્રાહક તે તેનો અને તેટલો રસોપભોગ કરી શકે છે

રેત્નાં પ્રદોસન્ત્યાચાર્યાં ચર્તનાં ચ વિચક્ષણા ।

સ્ત્રિયો ભૂષણમિચ્છન્તિ વર્ણાલ્યમિતરે જના ॥

વિવિધ દષ્ટિજિન્દુઓ

‘જે ચિત્રકલાના નિખાતો છે, તે ચિત્રના મુદ્દમ સજીવ અને વેગવાગા રેખાકનને જુએ છે, અને જે કલાના નિયંત્રણો છે તે ચિત્રમા જાણી આવતી ચિત્રકારની દગલા પીછીને ઝીંજાટથી તપામે છે, પરંતુ ઓછો જેવો પ્રાકૃતમ’ તો ચિત્રમા ધરેલા ગેરેની ભગ્યક સમગ્ર જોવા લક્ષ્યાય છે, અને કેવળ સમાન્ય દષ્ટાઓ તો ગગની લક્ષ્ય ઉપર જ વારી જાય છે’—આમ ચિત્રના ખરો આનંદ તો એ જ મેગની શકે જેને કાર્પિશવાચિક કારક છે, અને કાર્પિ તેનો અભ્યાસ પણ છે

આ ઉપરથી કેટલાક કહે છે કે ચિત્ર એ રેખાખંડ કાવ્ય છે, જેમ કાવ્યનો આત્મા વ્યવ્ય કે તેમ ચિત્રનો આત્મા પશુ, ભાવ-વ્યવના જ છે

ચિત્રના પ્રકાર - ૨૮

જે સાધનો વડે અને વસ્તુ ઉપર ચિત્રનું આલેખન કરવાનું હોય છે તેને અનુલક્ષીને ચિત્રના નવું કે ચાર પ્રકાર ગણાયા છે.

(૧) ધૂલિ-ચિત્ર - જેમા ગોળી, સાગ્રી, વગેરેનો કાચુછવી પ્રકાર આવી જાય છે

(૨) સાદૃશ્યચિત્ર અથવા સત્યચિત્ર - જે ચિત્રમા સમારની વસ્તુઓનું તદ્દત્ ચિત્રણ હોય તે ‘સત્ય’ (સાદૃશ્ય દૃશ્યતે યસ્ય દર્પણે પ્રતિ ચિમ્બવત્) - જેમા મોગલ કલાની તસ્વીરો અને બીજા દરબારી દેખાવોનો સમાવેશ થાય છે. ૭૧ ફોટોગ્રાફીની કલાથી એ કાર્પિક ભિન્ન છે

(૩) રસ-ચિત્ર - જેના દર્શનમાત્રથી ચિત્રનો ભાવ—ચિત્રની વ્યવના—સમજાઈ જાય તે ‘રસચિત્ર’ (જૂજારાદિ રસો યત્ર દર્શનાદેવ ગમ્યતે)

(૪) અર્ધ-ચિત્ર અથવા વિદ્યુચિત્ર - અમુક દષ્ટિકોણથી જોવા માટે કાઢેલું, ઉપસાવેલું, ‘રિલિફ વર્ક’ અથવા ‘પ્રોક્સીન’ને મળતું આલેખનકાવ્ય.

(૫) વૈષ્ણિક અથવા વસ્તુવિધાન : ચોનરૂપી જોઈ શકાય
એવી શિલ્પકૃતિ માટે—Sculpture in
round—કહેવાય છે તેનું આલેખન

ચિત્રકલાના નમૂના લીંત ઉપર, કપડા
પર, લાકડા પર, તાડપત્ર પર અને કાગળ પર,
એ રીતે મળી આવ્યા છે.

સાન્યચિત્ર અને રસચિત્ર

હિંદી ચિત્રો મોટે ભાગે રસચિત્રો અથવા ભાવચિત્રો હોય છે.
સુરોપીય કેમરથી આવતી દુબદુ નકલોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેવા પ્રકારનું
સાદસ્ય ચીતરનું એમાં કલા નથી; કાલ્પ કે ધત્રને સંબંધ કેવળ
વાસ્તવિકતા સાથે છે ત્યારે કલાનો સંબંધ કલ્પના સાથે છે. અને
મૈરણા વગર કલાકૃતિ શક્ય નથી—ભલે એ કલાનું વાહન કવિતા હો,
નૃત્ય હો, શિલ્પ હો, રચાપત્ય હો કે ચિત્ર હો !

કોઈકોઈ પાશ્વિક વસ્તુઓનું આલેખન કરતી વખતે ચિત્ર—
સાદસ્ય અવસ્થા વ્યક્ત થવું જોઈએ કોઈની પ્રતિમા કે છબી
ખનાવવામાં અહોરો આખેહૂળ આવે તે આવશ્યક છે; પરંતુ કલાકાર
કેવળ અનુકરણ કરીને સંતોષ માનતો નથી. પરંતુ અહની જેમ
હમેશા નરા સર્જન કરવામાં જ તે મગ્ન રહે છે: ચિત્રની બોધ
ઉપજાવવામાં ચિત્રકાર સ્વતંત્ર રહી શકે છે

ચિત્રલક્ષણ

ક્યા ચિત્રને સુદર કહેવું તે માટે ત્રણેમાં એવી વ્યાખ્યા
આપી છે કે જે ચિત્રમાં માધુર્ય, તેજ અને સજ્જતા હોય—

લસતીવ ચ મૂલમ્બો વિભ્રતીવ સદા નૃપ ।

હસતાવ ચ માધુર્ય સજીવ इव दृश्यते ।

सम्भास इव यच्चित्रं तच्चित्रं शुभलक्षणम् ।

જે ચિત્ર હમણા જોઈ ઉઠશે એવો જ્વર યાવ તે જ ચિત્ર
સુંદર કહી શકાય

વળી જિતમાં આવનારી અકૃતિઓના પ્રમાણ, કદ, તેનું રચન—

‘પોઝ’, ભાવબ્યજના વગેરે પણ કરેલા ઘેતણે જ હોય. જોઈએ તો ચિત્ર સર્વાંગસુદર બને : દેવ, રાજા, ઋષિ, છતર મનુષ્યો—એના ચિત્રણમાં સામાન્ય માણસ કગના રાગ કઈક ઊંચો બનાવવો, અને રંગ કરતાં વળી દેવને ઊંચો ચીતરવો જેથી પ્રત્યેકની મદત પાત્ર જે મી ગહે દેવોનો ચહેરો વધારે સુદર અને તેજસ્વી બનાવવો, ગમત અગર દેવના માથા ઉપર કાગા વાકડિયા વાળ ચીતરવા; શ્રીઓ દ્વમેશ તરુણ, સુદર અને ઊમેતી બતાવરી તેમના મુખ ઉપર સન્નમ, અને વિનય દેખાડવા. આ પ્રકારની ભાવબ્યજના તથા ભિન્નતા આખ તત્કાળ પરખી કાઢે તે સરુ અમુક અમુક રમ વાપરવા તેની પણ મામિકે સૂચના ‘ચિત્રવક્ષણ’ જેવા ગ્રંથમાં આપેલી છે.

ચિત્રના ડ્રોઈવાને, આપેખનને ‘હસ્તલેખ’ કલો છે એ હસ્તલેખ ઉ ૨ ‘ચિત્રાકન’ થયા પછી છેવટની શીજીવટભરી સળવટ—finishing touch—ને ‘ચિત્રોન્માનન’ કહે છે.

ખરે ચિત્રવિદ અથવા કુશલ ચિત્રકાર

ભિન્ન ભિન્ન માનસિક અવસ્થાઓ વ્યક્ત કરવામાં જ ખગ ચિત્રકારની કસોતી થાય છે.

શલ્યવિદ્વં ચ વૃદ્ધં ચ ય. કરોતિ સ ચિત્રવિત્ ।

તરગદ્ધામિશિસ્વાધૂમં વૈજયન્ટ્યસ્વરાદિકમ્ ।

વાયુગત્યા લિલેધસ્તુ ત્રિણ્ણયો મત્તચિત્રવિત્ ॥

છુપ્ત ચ ચેતનાયુક્તં મૃતં ચૈતન્યવર્જિતમ્ ।

નિમ્નોન્નતવિભાગં ચ ય કરોતિ સ ચિત્રવિત્ ॥

— ‘ચિત્રસૂત્ર’

‘જે ચિત્રકારને વૃદ્ધ અને જખમી મનુષ્ય બરોબર ચીતરતા આવડે તેને જ ખરો ચિત્રકાર કહેવો મોખની સહેર જેવી રેખા, અખની માળ, ધૂમગોળ, અને જવનસચારની દિશા—બતાવનારી એધાણીઓ ચીતરી સહે તેને જ ચિત્રકાર કહી શકાય ઊંધત’, બેશુદ્ધ, મરલા અથવા એની અનેક બેલાન રિયતિમાં પડેલા મનુષ્યો જેને આબેહૂળ ચીતરતા આવડે તે જ ખરો ચિત્રકાર છે તે સિવાય ઊંચ, નીચા અને ખડખડા ભૂમિપ્રદેસ પણ જે ચિત્ર

દ્વારા બતાવી શકે છે તેને જ ‘ચિત્રકાર’ સહ્યા આપી શકાય. જે ચિત્રકાર પહેા ફાટતી વખતનું અને સાંજ પડતી વખતનું સાંધ્ય તેજ નોખી નોખી તેજગ્યાથી બતાવી શકે તેજ ખરો કુશલ કહેવાય.”

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ભાવચિત્ર બિંદુ કરવામાં ફેટલી સાવધાનતા અને કુશલતા ચિત્રકારમાં હોવી ઘટે.

ચિત્રોનાં ૭ અંગ

ત્રીજા શતકમાં રચાયેલાં ‘કામસૂત્રો’ની લગભગ દસમાં શતકમાં લખાયેલાં ‘જયમંગલા’ ટીકામાં ચિત્રનાં ૭ મુખ્ય અંગ બતાવનારો શ્લોક છે:—

રૂપભેદાઃ પ્રમાણાનિ ભાવલાવણ્યયોજનમ્ ।

સાદૃશ્યં વર્ણિકાભંગં ઇતિ ચિત્રપટક્રમમ્ ॥

ચિત્રના બિંબ વિષયોનું જ્ઞાન—તે રૂપભેદ; અંગ અને રચનાના પ્રમાણનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન તે પ્રમાણ; શરીર ઉપર દેખાવાના મનોવિકાર તે ભાવ; સુદર અને ચિત્તાકર્ષક લાગતું આલેખન તે ભાવણ્યયોજન; કુદરતની યથાસ્થિત નકલ તે સાદૃશ્ય; અને રંગ તથા શક્તાકા(ખીંછી)નો ઘટતો ઉપયોગ તે વર્ણિકાભંગ; આ પ્રમાણે ચિત્રનાં ૭ અંગ જેમાં અનુરૂપ હોય તે ચિત્ર ઉત્તમ કહેવાય.

ચિત્રગુણપટક અને ચિત્રદોષ

‘વિષયુધર્મોત્તરપુરાણ’માં ‘ગુણપટક’ મણાવવામાં આવ્યું છે: તે નીચે પ્રમાણે:

સ્થાનપ્રમાણભૂલમ્બો મધુરત્વં વિમક્તતા ।

સાદૃશ્યં ક્ષયવૃદ્ધી ચ ગુણાદક્રમિદં સ્મૃતમ્ ॥

રેખામાધુર્ય, પ્રમાણ, સાદૃશ્ય, પાશ્વભૂમિની સમ્પત્તિ, સજીવપણું, ઇત્યાદિ ચિત્રના આવશ્યક આઠ ગુણો છે; અને

દૌર્વલ્યં સ્થૂલરેસ્વાત્વમવિમક્તત્વમેવ ચ ।

વર્ણનાં સંકરાશ્રાત્ર ચિત્રદોષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ભડી રેખા, પ્રમાણભંગ, અયોગ્ય ખિલાવટ, ભાવનાચ્છેદન, અવયવોનું ભૂલભરેલું આલેખન—એ ચિત્રના દોષ કહેવાય છે.

ચિત્રનાં સ્થાન—('પોઝીશ')

‘ચિત્રમૂર્તિ’ કારે તેમ ‘ચિત્રલક્ષણ’ કારે છબી—પ્રતિમા (‘પોટ્રેયટ’) માટે નવ પ્રકારનાં સ્થાનો વર્ણવ્યાં છે: આલેખનમાં શરીરનો અને મુખ્ય-સ્વેકરીને મોનો કેટલોક ભાગ દેખાવો જોઈએ તે ધ્યાનમાં લઈ, આ નવ પ્રકારના બેઠ બતાવવામાં આવ્યા છે:—

(૧) ઋજુવાયત : સંમુખ અથવા અભિમુખ (frontal elevation)

(૨) અર્ધજુ : અર્ધાભિમુખ (Semi frontal), અર્ધુ મોં એક બાજુ.

(૩) સાઘીકૃત શરીર : (oblique) જેમાં બન્ને આંખ દેખાય : એક બાજુ.

(૪) અર્ધવિલોચન : જેમાં એક જ આંખ માત્ર દેખાય

(૫) પાશ્વગત : પૃષ્ઠ ભાગ (back elevation) પીઠનો ભાગ દેખાય.

(૬) પરાવૃત્ત : અર્ધુ મોં બીજી બાજુ.

(૭) પૃષ્ઠગત : ત્રણ-ચતુર્થાંશ—ઊલટા ક્રમે.

(૮) પરિવૃત્ત : જેમાં બીજી આંખ માત્ર દેખાય

(૯) સમાનત : જમે તે એક બાજુ નમેલો ભાગ.

આ ઉપરાંત મુખ સામું પણ શરીર તીરછું અને મુખ તીરછું પણ શરીર સમુખ—જેમ કે ત્રિભંગવાળું મુરલીધરનું ચિત્ર એવાં ‘સ્થાન’ પણ ચિત્રકારોને સાધ્ય છે. શરીરના અવયવોના પરસ્પર પ્રમાણ અને માપ ધ્યાનમાં રાખી ચિત્રકારે આ ‘પોઝીશ’ બતાવવાના છે.

અર્ધવિલોચન અને ‘પ્રોફાઇલ’

ભારતીય ચિત્રોમાં ઘણે ભાગે ‘અર્ધવિલોચન’ અથવા એક ‘ચરમ’ વાળી તરફીરો મળી આવે છે, અને આ આસનમાં, શરીરનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ ચિત્રકાર બતાવી શકે છે. પ્રાચીન સપ્રદાય એવો છે કે વ્યક્તિઓના શરીરનો વધારેમાં વધારે ભાગ અનુકૂળતા પ્રમાણે બતાવવો જોઈએ. એ જ કારણને લીધે સંમુખ-ચિત્રો બહુ ઓછા અને જે

મને છે તે પ્રમાણુમા બહુ નીરમ હોય તો સમુખ ચિત્રમાં પ્રેક્ષક માત્ર અધુન શરીર જોઈ શકે છે

દોઢ આખ દેખાય એવી તરતીર—જેને અંગ્રેજીમાં “Three Quarters Profile” કહે છે—એનો પ્રચાર પણ ભારતીય ચિત્રકારોમાં વિશેષ છે; પરંતુ અકબર તથા જહાંગીરના સમય પછી એક-ચરમ તરતીર ‘પ્રોફાઇલ’નો જ આગ્રહ પ્રચાર થવા કર્યો છે.

તેજ અને છાયા

ચિત્રકામમાં બીજી વસ્તુ ચિત્રકરને એ ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે કે વસ્તુઓનું પરસ્પર અંતર, જોનારના ધ્યાનમાં આવે તેટલા સારું, તેને પ્રકાશ તથા છાયાના સમિશ્રણ દ્વારા રજૂ કરવું જોઈએ. તેમજ જોવાનીયા ભાગનો પણ તેજ-છાયાથી ખ્યાલ કરાવાય છે—

તસ્મિન્નિમ્નોભતાદીનિ છાયાભેદેન દર્શયેત્ ।

પ્રકાશવાળો ભાગ કોમળ અને આછા રંગથી અને છાયાવાળો ભાગ ઘેરા રંગદ્વારા દેખાડવો એવી પ્રથેમાં સૂચના છે.

જોડાઈ અને દક્રપ્રત્યય (‘પરપે’કટીય’)

વર્તમાન સમયના પ્રેક્ષકોને ભારતીય ચિત્રકલામાં ‘પરપે’કટીય’ ખતાવવાના યુરોપીય રિવાજનો અભાવ ખૂબે છે. ઇટલીમાં ચૌદમી સદીમાં આ પ્રથાનો પ્રારંભ થયે. જેમ રમણચિત્રમાં પ્રેક્ષક નાટ્ય-પ્રયોગ જુવે છે તેમ ચિત્રરચના પણ પ્રેક્ષકના એક નિશ્ચિત—અરાબર સામેના—દષ્ટિકોણથી હોવી જોઈએ. તેજ-છાયાથી જોડાઈ ખતાવવાની રીત પણ આને લીધે જ યુરોપમાં શરૂ થઈ હતી.

કમેરાના તદ્દપ ચિત્રો પણ અમુક દષ્ટિકોણથી જ લઈ શકાય છે, પરંતુ હિંદી ચિત્રકરને તો ચોતાની કૃતિમાં શક્ય તેટલું વિસ્તારપૂર્વક આલેખન કરવાની ઇચ્છા હતી. તેથી એક જ ચિત્રમાં અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી એ આલેખન કરે છે યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે જો એ કામ કરે તો તેને જેટલા દષ્ટિબિંદુ તેટલા ચિત્રો દોરવાં પડે. આમ હોવાથી જ કેટલાક મુગલ કલામંદો તેમજ રજપૂત કલામંદો ચિત્રોમાં ઘરની અંદરના તેમજ ઘરની બહારનાં દ્રશ્યો એક સાથે જોવાને મળે છે. ચિત્રની વધારાંતા સમજવા માટે પ્રેક્ષક

પોતાની આખને જુદા જુદા દષ્ટિકોણમા ફેરવી શકે છે જેમ રંગ ભૂમિનો પ્રયોગ સામેથી, બાજુપરથી કે બિચેથી પણ જોઈ શકાય છે, તેમ આના દિદી ચિત્રોનું છે

બીજી વસ્તુ એ ખ્યાનમા રાખવાની છે કે દિદી ચિત્રો કંઠમા નાના હોય છે, અને ધણે ભાગે પુસ્તકોના પાના જેવડા જ છૂટા અથવા બાધેલાં રહે છે તેથી એને જોવા માટે ધુરોપીય તૈલચિત્રોની પેટું દૂરથી જોવાની જરૂર પડતી નથી

ચિત્રકલામાં શિષ્ટાચાર

ચિત્રકારે ચિત્ર દોઢતી વખતે શુ શુ ખ્યાનમા રાખવું ધટે તે માટે, નાટ્યશાસ્ત્રમા વર્ણવ્યો છે તેના જેવો એક શિષ્ટાચાર નક્કી કરેલો છે, ચિત્રકાર નદી બતાવે ત્યારે તેમા વહાણ અને જલચરો પણ બતાવના જોઈએ, દેવતાઓને ચીતરે ત્યારે દેવપત્નીઓ સાથે માલા ધારણ કરાવી તેમને રત્ન કરવા જોઈએ, બ્રાહ્મણોને શુક્લાભર સાથે નરિઓને જગજુટ સાથે, પ્રજાજનોને સામાન્ય શ્વેત વસ્ત્ર વાળા અને ગાયક તથા નર્તકોને અવજોના પોશાકમા ચીતરવા જોઈએ

આકાશ સ્વામ હોય ત્યારે ઓક તારાસહિત, અને એ રિક્ટું જુરુ હોય ત્યારે અનેક પક્ષીઓ ઊડતાં બતાવવા જોઈએ પતંગોના શિખરો અનેક વૃક્ષ વડે, અને ઝરણો વહેતા જળ વડે, જળાશયો જળચર સાથે, અને નગરો અનેક રાજમાર્ગ અને ઉદ્યાનો સાથે ચીતરવા જોઈએ એવો કેવળ મુખ્ય વસ્તુનું સદૃશ્ય ચીતરવા ઉપરાંત ચિત્રકારે બીજી અનેક જાનનાઓ પોતાના ચિત્રમા ભરવાની હોય છે, જેથી એવું ચિત્ર માત્ર કોઈ પણ વસ્તુની દુબલું નકલ ન બની રહે, પરંતુ તેમાથી એક “રસ-ચિત્ર” ઊભું થાય

ગૃહજીવનમાં ચિત્રનું સ્થાન

અમુક ચિત્ર કેમ આવેખવું તે માટે જેમ શિષ્ટાચાર છે તેમ એવા ચિત્રો ધરના કયા ભાગમા ચૂકવા અને કેવા ચિત્ર બિંધકુલ જ ન દોરના તે માટે પણ આચાર્યોએ વિધિનિર્દેશ કરાવી ચૂક્યા છે

સુંદતા, રમણાનું તથા કડુણ અને અમઝલ પ્રસંગના ચિત્રો રહેવાના સ્થાનમા કદી ન ચીતરાવવા કે ત્યાં રહેવા ન દેવા રાજસભા અને દેવમંદિરોમા બધા પ્રકારના ચિત્રો રહી શકે છે પરંતુ સામાન્ય

રહેવાના રથાનોમા શૂગર, હાસ્ય અને શાન રસના ચિત્રો જ દેરાવના જોઈએ. તેમાં યે શૂગરનાં ચિત્રો ખાસ કરીને રાવનખડ્ગી બહાર ન રાખવા જોઈએ.

ચિત્ર અને નૃત્યકલા

ચિત્રકલાનો વિષય કેવળ પુસ્તકોદ્ધારા સોખવાનો નહોતો ચિત્રકારને પોતાને, વાસ્તવિકતાનો અને ભાવ-રજ્જીનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આવે તેટલા સારું નૃત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેણે અત્યંત કરેલો હોવો જોઈએ. સિદ્ધકૃતિઓના નિર્માણ માટે જેમ નૃત્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પહેલું હોવું જોઈએ તેમ નૃત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ પછર ચિત્રસૂત્રનું હાથે સમજાવવું, અને ચિત્રનું રંગાકન કરવું અને અધરુ—લમભમ અસકય જ છે. તેથી જ કહ્યું છે.

વિના તુ નૃત્યશાસ્ત્રેણ ચિત્રસૂત્રં સુદુર્વિદમ્ ।

નૃત્ય અને ચિત્રના પ્રાણ અસિંગલ અને મુદ્રા છે નેત્ર, અશુની, પગની તથા બીજા અંગક્રિયાની ભાવના. ચેષ્ટાને નૃત્ય કહે છે શિષ્ટી તેમ જ ચિત્રકારનું પહેલું કર્તવ્ય, આ ચેષ્ટાઓને યથાચિત સ્વરૂપમા પોતાની કૃતિમા ઉતારનામા ગ્રહેલું છે અને તેથી જ આલોકારિકોએ મધુમેલા નવ અવવા હસ રસ ચિત્રકલાન પશ્ય માન્ય છે.

જેમ નાટ્યમા તેમ ચિત્રમા પણ, ચિત્રાકૃતિ કેટલી વધતી બતાવવાની છે તે જાણ્યા પછી તે વધના કદને અનુસરતો વેપ પહેરવેશ બતાવવો, અને વધને જાગે અથવા શોભે તેવી ગતિ એંગલે એ ગવિન્યાસ, અને એ અગવિન્યાસને અનુકૂળ આવે તેમ, જે જ્ઞાન અથવા રસને પ્રગટ કરવો હોય તે પ્રમાણે રંગપૂરણી કરવી— આ બધું ચિત્રકારે ધ્યાનમા રાખવાનું હોય છે

ચિત્ર અને સિદ્ધાંતો સંબંધ

આસન, મુદ્રા અને જ્ઞાન તથા તાલમાન (૩૩)—એ વિષયના શિષ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને ચિત્રકલા સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે નૃત્યના સ્વરૂપોની જ્ઞાનના શિષ્યકૃતિઓમા તેમ જ ચિત્રમા ઉતારવામા આવે છે તેથી કેટલીક શિષ્યકૃતિઓ સાથે ચિત્રોની દબ ('રટાઈલ') નો નિકટ સંબંધ રચાવી શકાય છે આ શિષ્યકૃતિ પૃથક પર હોય, લોકો પર હોય કે પછી ખાત્રુ પર હોય વિક્રમના ૧૩ મા શતકમા બધાયેલા ચિદમ્બરમમાના નટરાજમ દ્વિમા નૃત્યના ૧૦૮ સ્વરૂપોની 'શરતનાટ્યશાસ્ત્ર' પ્રમાણે કલ્પેની મૂર્તિઓ આજે પણ જોઈ શકાય છે તેજ પ્રમાણે ચિત્રકલામા ભરત્ય પાસેના મંધાર બદરમા વિક્રમના ૫૬૨મા સૈકામા ચીતરાયેની કલ્પસૂત્રની પોથીના દાસિ યાઓમા હરમુદ્રા, પાદમુદ્રા, તાનમંઝર, દષ્ટિભેદ, રાગરાગિણી, વગેરેના લાક્ષણિક નાના ચિત્રો આપેલા છે આ પોથીનું અસ્તિત્વ શ્રી સારાભાઈ નવાળે પહેલું પ્રસિદ્ધમા આણ્ડુ હવું રાજપૂત કલમના 'રાગમાલા ના ચિત્રોનું પીઢર આ પોથીમાના રાગરાગિણી ચિત્રોમા જોળી શકાય છે

હવે છે કે 'હસ્તપાદસમાયાગ નૃત્યસ્ય કર્ણં ભવેત્।' નૃત્યના સાધન, હાથ અને પગની વિવિધ સંયોજનાઓ છે એ સંયોજનાનું યથારિત્ય સ્વરૂપ ચિત્રકારની આજ આગળ આવીને બહુ યાય તો જ એ સજીવ' અને 'સ-આસ ચિત્ર દોરી શકે

ચિત્રકલાનું શિક્ષણ

આપણી યોસઠ કલાઓમા ચિત્રકલાનો સમાવેશ છે એ ચિત્રકલા તે રસિક કલાઓની સામોજિક અર્થને મૂલ્યવનને લગતા પ્રસંગોમા કામ આવનારી સૌન્દર્યચિત્રકલા સ્વપ્રત્યાયના મૂલ્યમા પ્રતોષમા

સુશિક્ષિત (accomplished અથવા civilized) નાગરિક અથવા નાગરિકના શિક્ષણનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં લખવામાં આવ્યું છે કે દરેક નાગરિક પોતાની પાસે એક ચિત્રફલક, શનાકા અને રંગી પેટી (પટ્ટોલિકા) એટલી વસ્તુઓ અવશ્ય રાખવી.

અહીં 'પટ્ટોલિકા' શબ્દથી 'અનેક રંગો ભરેલી પેટી' એમ સમજાવેલું છે. તે ઉપરથી કહેવાનું મન થાય છે કે આપણા 'પટોળા'નું નામ તેમાં આવતા વિવિધ રંગોના સમિશ્રણને લીધે પડ્યું હોય એમ સંભવે છે.

ચિત્રકારનું સમાજમાં સ્થાન

પરંતુ નાગરિક જે ચિત્રકલા શીખતો તે તેના મનની મોજ ખાતર અથવા કલાના શોખ ખાતર શીખતો. પરંતુ 'અભિજાત ચિત્રકાર' અથવા 'ચિત્રકાર-અવસાથી'જ માત્ર ધંધા તરીકે પેટી દરપેટી, તેની પરપરા સાચવતો.

ચિત્રકારનો કારીગર વર્ગ

'નગ્નૃવેદ' (૪-૧૬-૩)માં ઉલ્લેખ છે કે "એવી રીતે સ્વર્ગમાં સાત કારીગરો બનાવ્યા: તે લોકો દિવસે ગાતા ગાતા પોતાનું કામ કરે" જાય છે." એ સાત કારીગર 'કાર' કહેવાતા ચિત્રકાર શિલ્પકાર, નૃત્યક, કવિ, ગાયક, વાસ્તુકાર અને વાણવાદક એ સાત-માથી યે શિલ્પી અને ચિત્રકાર, ખાસ કરીને 'કારુ'—કારીગર છે.

ચિત્રકાર-કલાકાર ('આર્ટિસ્ટ') તરીકે

હાલના વખતમાં જોને 'આર્ટિસ્ટ' કે કલાકારનું નામ આપી, ચિત્રકારનું બહુમાન કરવામાં આવે છે તે તો અર્વાચીન કાળમાં બન્યું છે. સંસારભરમાં ચિત્રકાર એ મુખ્યત્વે કારીગર જ હતો, કારણ કે પોતાની મિસા પ્રમાણે એ બહુ જ જોણું કામ કરતો. એની કલા-કારીગરી ઉપર એની આજીવિકાનો આધાર હતો.

આદકોની રુચિ પ્રમાણે ચિતારાનું સર્જન

ચિત્રકારની કૃતિના વિષય તેના આત્મવ્યક્તતા નકકી કેરી આપતા અને તેથી તેને આદકોની રુચિ અને ફરમાયેશ પ્રમાણે કામ કરવું પડતું. ધાર્મિક સંપ્રદાયોના ઉત્કૃષ્ટ પાત્રો કે ધનાઢ્ય

ગ્રાહકોને સારુ મનાવવા પાછળ જ ચિત્રકારોનું જીવન બહુધા વીતવું હતું જ્યાં એની કલાકૃતિઓમાં જે પ્રતિભા જોવામાં આવતી તે કલાકામી પોતાની ઇશ્વરદત્ત સંસ્તિઓને લીધે જ હતી. તેમાં તેના મુરખીઓના ચિત્રકૃત દિગ્ગેા નહોતો.

વ્યક્તિમત કલાપ્રદર્શનની વર્ક

આમોદપ્રમોદ ખાટે રાખ્યો જેમ સંગીતકારો અને નૃત્યકારોને રાજસભામાં રાખતા જન પોતાની કલાપ્રિયતાના વસોમાન કલાવવા માટે આવેલ આવતા, તેમ ચિત્રકારને પણ આવશ્ય મળતો. આમ ચિત્રકાર એ રાજ્યના અનેક 'કાગખાના'ના કારીગરોમાનો એક હતો. આ કારીગરોની પ્રેરણા વ્યક્તિમત નહોતી; પરંતુ કન'વ્યમન હતી, જાના, ફરજ તરીકે કરેલા કામદારા કીર્તિ' કમાવતો તેમને રમ પણ ખ્યાલ નહોતો, તે પણ રથાપત્ત, ઇસત્ત અને ચિત્રકલાના અનાજના સમદરવાન જેની અજન્તા ગુફાઓની કલાકૃતિઓ, રૂપનગર કલાપ્રજ્વાલી પ્રમણે સમષ્ટિના આનંદ ખાતર 'નર્માણુ' વર્ક હતી એ તેમને ખાટે જોજા મેંચરની વાત નથી.

આમવર્તની કલા

ભારતીય કલાનું સર્જન વ્યક્તિગત આનંદ માટે નહોતું થતું, પરંતુ બહુજનસમાજને જે વિષયો, જે પ્રસંગો, જે પદ્ધતિ રુચે તે પ્રમાણે તે કલાકૃતિઓ જન્મ પામતી હતી. આમવર્ત માટે સર્જાયેલી આ કલાના નમૂના મોટેભાગે દરજારી કલાકૃતિઓને મુકાબલે કેમ લુપ્ત પડી ગયા હશે તે હવે પછી જોઈશું.

સ્થાનિક પદ્ધતિઓનો પરિચય

ભારતીય ચિત્રકલાની સ્થાનિક પદ્ધતિઓનો પરિચય હવે પછીના લેખમાં કરીશું ત્યારે ચિત્રકલા સંબંધીનો સિદ્ધાંત નજર આગળ રહેવાથી, તે સમજવામાં બધી સુગમતા થશે.

પ્રકીર્ણ

ઈસ્લામી સમયના ગુજરાતનું વહાણવહું (ઈ. સ. સને ૧૨૬૭ થી ૧૮૦૩)

: લેખક :

કાઝી સૈયદ તુરફીનહુસેન એહમદહુસેન

વિ.પ્રથમ ધણો બહોળો હોવાનો સમયે, ઐતિહાસિક સાધનો પૂરતાં નહીં મળી શકવાને કારણે આ વિષય પર મારાથી બરાબર પ્રકાશ પાડી શકાયો નથી, છતાં ગુજરાતના એક વતની તરીકે આવા જરૂરી અને ઉપયોગી સાહિત્ય પર મારી શક્તિ ને બાજુ મુજબ થોડીક ખિદમત અર્પણ કરી શકાય તેવા હેતુથી, મેં અરબી, ફારસી, ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાધનો તેમજ મારી શોધખોળ પરથી આ નિગ્રંથ લખવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

આ નિગ્રંથ ઇસ્લામી સમયનો હોવાને લીધે, ઈ. સ. ૧૭૬૦ સુધીના દરખીકતો લેી યોગ્ય હતી. પરંતુ ને પછીના ૫૦ વર્ષોમાં એટલે અંગ્રેજોની સત્તાનન પૂરી રીતે કાયમ થતા પહેલાં કેટલાક દેશી રાજ્યોએ રાનત્ર ચર્ચ રાજ્યકારમાર કરતાં વહાણવટાની ઉત્તિમાં પોતાનો શાજો આપેલો છે, તે કારણે તે વર્ષોના સમાવેશ કરી, લખવા યોગ્ય ધારેલું છે.

નિગ્રંથ પર વિવેચન કરવા પહેલાં ઇસ્લામી સમયના સંબંધથી ગુજરાતના પ્રાચીન વહાણવટાને લગતી પરિભાષા વગેરે સાથે અત્રે જણાવવા મુનાસબ લાગે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન સમયથી પશ્ચિમ કિનારાના નાવિકોનો સંબંધ, દિંદુસ્તાનના બંદરો સિવાય દિંદુસ્તાનની બંદરના દેશો સાથે લાંબા સમયથી ચાલતો રહેલો હોવાને સંબંધે, ગુજરાતના નાવિકોમાં કચ્છી તથા ગુજરાતી (રોડેન્ડલસાડ તથા દમખના) નાવિકો કુદળ નાવિકો તરીકે ખ્યાતિ પામેલા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં, ધરણામી સમયનો સંબંધ વહાણવટા સાથે ઈ. સ. ૧૨૯૭ની સાલથી મળાવો જોઈએ; પરંતુ માગ ખ્યાલ મુજબ તે તેનો સંબંધ કેટલેક અંશે મુસલમાનોના ઈ. સ.ના ૭મા સદીમાં (ઈ. સ. ૬૩૬, હી. સ. ૧૫ આસપાસ અને પછી) થાણા તથા જહઝ પર ઈરવા માર્ગે હુમલા થયેલા ત્યારથી મળી શકાય. તે પછી પણ જુદે જુદે સમયે ગુલામવાયા હુમલા થતા રહેલા મુસલમાનો ગુજરાતના બંદરોમાં વંખારી, પ્રવાસી, પ્રચારક અને નાવિકો તરીકે આવતા જતા હતા. ઈ. સ. ૧૦૬—૧૨૯૧ દરમિયાન, મુસલમાન (તુર્કી અને અરબ) પ્રજાઓને યુરોપી પ્રજાઓ (ગ્રીકો, રોમનો, સ્પેનવાસીઓ, ફ્રાન્સીઝો ને અંગ્રેજો) વચ્ચે ધાર્મિક લડાઈઓ ('ક્રુએયુઝ્') ચાલેલી એ વખતે વહાણવટામાં ને લડાયક સામગ્રીઓમાં જે ઘણા સુધારાવધારા થતા જતા હતા, તેની અસર તે પ્રજાઓના સંપર્કને લીધે બહોળા વહાણવટા પર થતી ગંહેતી હતી એ દેખીતું છે.

એજ સંપર્કને લીધે, ઈજિપ્તની ફાત્મી બિલાલતના^૧ દાહમમાં તો ત્યાં વહાણો બનાવવાની ગોદીઓ “દાર-અ-સિનાબહ” [જેને અરબીમાં (dar-as-sinab) કહેતા હતા,] ખોલવામાં આવી હતી. એ શબ્દ પૃથ્વી તુર્કીમાં તરસાના (Tarsana) ને ઇટાલી ભાષામાં (arsena-arsenale) થઈ અંગ્રેજીમાં (Arsenal) કહેવાય છે. તે ખાતાના ઉપરી અમલદાર (નૌકાધ્યક્ષ)ને “અમીર-અદર” કહેતા, જે ફ્રેન્ચ ભાષામાં (Amiral) થઈ અંગ્રેજીમાં Admiral રૂપે સ્વીકારાયે ફારસીમાં ભાષામાં તેને મીર બહેરી કહેતા.

સદરહુ ગોદીઓમાં જે જાનનાં વહાણો તૈયાર કરવામાં આવતાં.

એક નીલીઆ (નાહિલ નદીમાં ફરનારા), ને બીજાને બેદરીઆ કહેતા

નીલીઆ જાતના વહાણોને અરબો “અલ ઉશાર રીઆત” કહેતા, જે વહાણો ઇસ્લામની નામન નદીમાં વેપાર તથા ભાર ખરદારીના ઉપયોગમાં આવતા હતા દરબીઆ^૩—અટલે લડાયક જાતના વહાણો જે નાનીમોટી આકૃતિવાળા, હલકાભારે વજનના ધીમી અગર ઝડપી ચાલનાળા જનાવવામાં આવતા હતા તેમાંથી કેપ્તાનના નામ તેમની ઝડપી અગર ધીમી ચાલ પરથી (જેવા કે ‘સુલુક’—અરબી ‘સુલુક’ એટલે ‘ઝડપી ચાલનાળું,’ ‘બધનો’—અરબી ‘બદલ’ એટલે ‘બદલાર’ અથવા ‘બદ્દન’ એટલે ‘ધીમું’), અથવા કદપરથી, પાડવામાં આવતા કેપ્તાનના નામ, જનવરો કે પક્ષીઓના માયાની આકૃતિ જેની વહાણની આગની નાલ અથવા પાછલ ભાગ(Stern)ની આકૃતિ હોવાથી તે ઉપરથી પાડવામાં આવતા હતા (જેવા કે ‘અરરામ’—‘કાગડો’, ‘કામીઆ’ અથવા ‘મજે’—‘પોપટ’), કેટલાક નામ લડાયક અસખામ (Transport service) પરથી જનાવવામાં આવ્યા હતા લડાયક જાતના વહાણોના ઘણા નામો અરબીમાં છે, પરંતુ ટુકાણુને લીધે થોડાકના નામ અત્રે આપવા મુનાસબ લાગે છે —

‘અલશીની’ અથવા ‘અનશીની (school or)’ નામ લડાયક જાતના વહાણો માટે છે પહેલા એ જાનના વહાણો ધાર્મિક લડાઈઓ (જેહાદ)માં વપરાતા પણ પાછળથી લડાયક કામમાં વપરાના લાગ્યાં આ નામ ‘અરાબ અથવા ‘અરરાબ’ જાતના વહાણ માટે પણ વપરાતું હતું ‘અલહીરાક’ વહાણ લડાયક સામગ્રી જેવી કે—દારૂગોળા, મિજનીક, નિફત (naphtha oil), વગેરે પદાર્થોને લાવના—લઈ જવા માટે વપરાતું ‘અનતરીદા

૨ ‘સુફીનુત ઉસ્તુબ અત ઇસ્લામી’, અન ઉમ્માદાહ

૩ એજન

૪. ‘A vessel with from two to four or even five masts and the chief sails fore-and-aft sails’
‘ઓગ્રાન્વી એન્ડ એન્ડ્રામ પા ૬૨૭

(Tartan)^૫ વદાણો લગાડાના ઉપયોગમાં લેવાતાં.

અલકરકર—^૬ (Caraque) વદાણો લગાડક સામાનના ઉપયોગમાં લેવાતાં.

શલંદી ^૭ (Chelantium) વદાણો લગાડાના ઉપયોગમાં આવતાં.

‘ ગુરુણ ’ ^૮ અથવા ‘ ગુરુણ ’ (Grub) વદાણો લગાડના ઉપયોગમાં આવતાં.

‘ અલખઆરીજ ’ ^૯ (બારજ-Barge) વદાણો ‘ શીની ’ અથવા ‘ સવાની ’ જાતનાં વદાણો કરતાં મોટાં થતાં

‘ સંબુક ’ ^{૧૦} (Zebec) નાની જાતના વાપક વદાણનું નામ છે.

‘ ફેલ્ડા ’ ^{૧૧} (Felucca) નામ એક જાતના લગાડક વદાણનું છે, જેનો સંજય કાફલા સાથે રહેતો. એવી જ રીતે કાફલા માટે, અરબીમાં ‘ અલ હિસ્તુન ’ અથવા હિંદી ભાષાના ‘ બેગા ’ શબ્દ પરથી ‘ અલખવારેજ ’ નામ અપાયું છે

અરબો લગાડક સામગ્રીમાં પાંચરો અને સગમી બહાર પડાથી લેવા કે ‘ ના રેયુનાન ’ અથવા ‘ નિફ્થ ’ (Naphtha oil) નો ઉપયોગ કરતા, તે તેને માટે ‘ પજનીક ’ (ગોધુ) નો ઉપયોગ

૫. ‘ A vessel used in the mediterranean somewhat resembling a sloop but with a large lateen sail on its mast’, ‘ઓજલ્લી એન્ડ એનગ્રાન’, પા. ૭૧૭.

૬, ૭, ૮, ૯ : ‘ સંબુક હિસ્તુન અલ ઇરકાબી ’, અલ અખ્ખાદાદ.

૧૦. ‘ A three masted vessel used in the Mediterranean with both square and lateen sails ’.
‘ ઓજલ્લી એન્ડ એનગ્રાન ’, પા ૨૮૩.

૧૧. ‘ A long narrow vessel once common, in the Mediterranean with lateen sails, and capable of being propelled by oars ’. એનન.

કરતા. એ ઉપરાંત એ લોકો દુશ્મનો સામે, ચૂનાનો અગર હડતાવના ચૂબુનો ઉપયોગ કરતા, જેથી કરીને તેમનો આંખો પૂરાઈ જતાં લડવું મુશ્કેલ થતું વળી તેઓ વીંછી અગર સપાંથી ઊરેલા વાસણો અગર નરમ સાણવાલા પદાર્થ વાપરતા. પોતે દુશ્મનથી બચવા માટે, ચામડા^{૧૨} અગર ખાદીના કકડાઓને સગકાના અથવા ફટકડીના પાણીમાં પલાળી તેમને પોતાના વહાણની બહારની બાજુએ લપેટી દેતા, જેથી દુશ્મનો તરફથી ફેકાતી આનસવાજી અગર નિશ્તથી બચાવ થતો. એમના વહાણોમાં અદરની બાજુએ સંદુકો (પેટ્રીઓ) બનાવવામાં આવતી, જેને 'અમત-તવાબીત' કહેતા હતા. તેમાં લડાઈ વખતે સિપાઈઓ અગર હલેસા મારનારાં બેસી જતા, જેથી દુશ્મનોના પથરો અગર બીજા નાશકારક પદાર્થોથી બચાવ મઈ થકતો હતો. તેઓ એક જાનની હોડીઓ બનાવતા. તેની આગવી નાલમાં તીક્ષ્ણ અણીદાર લાલા જેવા ખીસા રાખતા, જેને તેઓ 'લુન્નમ' કહેતા તેવી હોડીઓ દુશ્મનોના વહાણો સાથે અથડાતાં, વહાણોમાં કાણાં પડી જતાં અથવા ફાટી જતાં, તે ફૂગવા લાગતાં. એ જાનની હોડીઓ સુવતાન મહમદ ગીઝ-નવીએ ઈ. સ. ૧૦૨૬ની મુલતાન પાસે ચીનામ નદીમાં જાદ સાથેની દરિઆઈ લડાઈ વખતે ઉપયોગમાં લીધી હતી, જેથી તેમના તથા નિશ્તના ઉપયોગથી જાટોનો કાફલો લાગી જઈ બળીને નાશ પામ્યો હતો. હાલમાં આવો ઉપયોગ ટોરપીડોથી થતો હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ.

અરબો દરિઆઈ લડાઈ વખતે હથિયારોમાં, તલવાર તથા તીર-કમાવના ઉપયોગ ઉપરાંત 'ઝરરાહ' (Armour) 'ખોદ' (Helmet) દાલ (shield) નેજો (Lance) અને 'કલા લીન' (કાટા)નો ઉપયોગ કરતા તેઓ દુશ્મનના નજરથી બચવા માટે રાત્રે પોતાના વહાણમાં આગ સળગાવતા નહીં, તેમ મરધાને બોલવા દેતા નહીં. એ ઉપરાંત તેઓ લીજું કપડું પોતાના વહાણ પર નાખી દેતા જેથી દૂરથી તેમનું વહાણ દેખાતું નહીં અરબો પોતાના ઉપયોગમાં 'કેમ્પાસ' (Compass) અથવા 'ઉસ્તુરલાબ' (Astrolabe) ને બીજી ચીજો તારાની ગતિ જાણવા માટે લેતા.

આર્ય વદાણુવટીઓએ વદાણુવટા માટે નાવિકાનાં નામ તથા તેમની ફરમે મુકરર કરેલાં છે, જેવાં કે નાખુદા, મુખ્યદલમ, કરાણી, મુકાની, ખસાસી, વગેરે; ને વદાણુવટામાં વપરાતી ગીતો માટે, તેમણે વદાણુની ગીતો—કુવો, સદ, રસસી, વગેરેનાં નામ, તેમ દરિયામાં વદાણુ હંકારતી વખતે સદ બોલવા, અગર સદ બંધ કરતી વખતે શું બોલવું, સામાન ખેંચતી વખતે જોર કરતાં શું શું બોલવું એ સધાનાં નામ તથા ગીતો મુકરર કરેલાં છે, જેમનાં ધણાં ખરાં દાલખાં તમામ ગુજરાતમાં, ફરફાર સાથે બોલાતાં આપણે જાણીએ છીએ. એમનું વણન નીચે આપ્યું છે. આર્યોનાં વદાણુમાં વળી સૂરા—જેસવાની સગવડ ઉપરાંત, પીવાના પાણીની ચોરસ લાકડાની પીપ તથા રસોડાની ગોઠવણુ રખાતી. જગર માટે લાકડાનું ચોકકું; મુકાનની બાજુમાં બનાવી મૂકવામાં આવતું હતું, જેને અરખીમાં ‘સંડાસ’ કહે છે.

વદાણુવટાને લગતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

દાલખાં બોલાતાં નામ	અરખી નામ	દાલખાં બોલાતાં નામ	અરખી નામ
મોટો કુવો	દોગલે ઉંદ	નાનો કુવો	દોગલે સગીર અથવા ગલમી
મોટો સદ	શરા	નાનો સદ	ગાખીઆ
સદનું લાકડું	ફરમને ઉંદ	સદનું નાવું લાકડું	ફરમને ગલમી
મુકાન	મુકાન	ગરગડી	ગરીઆ તથા અખ
અસ્તામ	શીસ્ત	પદાણુ તથા કરોડ	ખીસ
સંગરની દોરડી	ઈમાર, ખુરાળ	લંગર, લોથારી	બાવરાહ
મોટા સદનું દોરડું	રવેસી	કૂવાની ટોચવાળું દોરડું	બરસહ
બાવો, બકરો	નરસ	ડોલ	હુ
માપ લેવાની દોરડી	બંદ	નાવું કાટિયું	બલખૂત
ઉઘાર	ઈરખીત	આરીઆ	હુરીઆ

એક માણસ જોર કરતી વખતે 'હલામ હેલ' બોલે છે જ્યારે બીજા સાથીઓ જોર કરી 'યા હલા, યા હલા' (યા અહલાહ) બોલે છે.

વહાણવહીનાં ગીત

કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
મકકામાં ચઢ્યો મુસલ્લર, કનમા માલેક.
હાજી ચઢ્યો હજો મકકા, કનમા માલેક.
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક.
મફેથી જાના મદીને, કનમા માલેક.
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક.
શાંખિતરી સાફ દરિયા, કનમા માલેક.
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક.
દાલલતો દરિયા કિનારે, કનમા માલેક.
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક.
સારંગ તો સૂતો ન જાગે, કનમા માલેક.
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક.
કરાણી હાલેક મગિ, કનમા માલેક.

આવી રીતે બધા કામ પૂરું કરતા સુધી બોલે છે ને જોર કરે છે.

કમ્રાણી વહાણવહીનાં ગીત

જમસાં હે માલી જમસા, જોર કરો જો જમસાં.
જોર જોરાતો જમસા, રબકે પરતો જમસાં.
રબીઆ રબી જમસા, આરબ સીલ્લી જમસાં,
વગેરે બોલે છે.

જાંજીરા તરફના નાવિકોના ગીત

હેને માલી યા અહલાહ, યા અહલાહ કેસા, જોરબી વેસા.
જેમરા જમી, માતવા લાંગી, જમી જાના, યા મોલાના.
મોલા બલી, સાકજે વલી, સાકજે મુલતાન, મુશ્કેલ કર આશાન.
આશાન કરનાર, પરવર દીગાર, અહલાહ પાંસુ, સલામત જાસુ.
હલામ હેલ, ખીચડીમેં તેલ, ખીચડી ખાતી, બસરે કુ જાતી.
સાસાર અજર, કાળા બંદર, મકકે મદીના બેતે રસુલ.
હાજી ચલે હજબી કુશુલ, હાજી માના, યા મોલાના.

વગેરે બોલે છે.

ઉપર જણાવેલો વહાણુવટામાં થતો જતો ફેરફાર વહાણુવટીઓનાં પરરપરના સમાગમને લીધે થતા પામ્યો છે અને ખાસ ફેરફાર તો એકમદયાદ ૧લો, મદમદયાદ ૧લો, (મેદમદ બેગડો), બદાદુરયાદ, એકમદયાદ ૨જો, એ ગુજરાતના સુખતાનોના સમયમાં, તથા મોગલ આદલાહો અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબના સમયમાં થયો. એટલે તે આદલાહોની કાળજી અને દેખરેખ, તે પરદેશી કંપનીઓ ફિરંગી ('પોન્ચુ'ગીઝ', વલ્લદા ('ડચ'), અને બ્રીટીશ ઇન્ડિયા કંપનીના નૌકા જગોમાં થતી રહેલી તરકકીને આભારી છે. તે સમજથી ધરલાખી સમયમાં સુધરેલી હજનાં, તથા જાત-જાતનાં વહાણો લગાવક સામગ્રી સાથે થતાં રૂતાં ૧૬મા ૧૩ તથા ૧૮મા ૧૩ સૈકામાં ગુજરાતમાં વહાણો બાંધવાની ગોદીઓ હતી, જેમાં નીચેની ગોદીઓમાં મજબૂત, સારી કારીગરીવાળાં વહાણો તૈયાર થતાં હતા

અગાસી, તથા વસઇમાં—થાણાનાં બંદરે.

સુરત, વલસાડ, વસઇ, કચ્છ માંડવડ ખજાતનું બંદર, ધોધા, દીપ, દમણ, ગોલા અને મુંબઈ

સદરુદ્ધ ગોદીઓમાં બે જાતનાં વહાણો તૈયાર થતાં. એક જાતમાં—પાટિયાં જોડી ર્ધ તેમને કાથાની દોરડીથી ગૂંથી લેતા; તે બીજી જાતમાં તેમના પાટિયાં મોટા મથાળાના પાતળા ખીસાઓથી જોડી તેના મથાળાં બીજા ખીસાઓથી અદરથી રીવીટ કરી દેતા. કેટલાંક 'પોન્ચુ'ગીઝ' હજનાં તૈયાર થતાં હતાં

ધરાની અખાતમાં સીરાઝ બંદરને અરબસ્તાન અખાતમાં મસકત બંદરે આવી ગોદીઓ હતી. ચીનાઈ જૂક (Junk) જાત અને મલાકામાં બધાતા.

ધરલાખી સમયમાં વપરાતાં વહાણોનાં નામ આપણને નીચે મુજબ મળે છે એ જાતના વહાણો હાલમાં પણ દેશી વહાણુવટા (Native Craft) તરીકે તમામ ગુજરાતમાં વપરાય છે. સદરુદ્ધ વહાણોમાં નાની જાતના વહાણો, જેવા કે જતેલો (ચાપડો), મજવો, હોડી, ફૂંગી, નાવ અથવા નાવડી તે તરખા, વગેરે કિનારે

૩ નારી જાતમાં ગણાય છે જેમાં એકજ જાતનાં સુરત, ભરૂચ તથા કોકણ તરફ જુનાં જુદાં નામથી ઝાળખાય છે. પરંતુ મોટી જાતના દુની દરિયાઈ સફર કરનારા, જેના કે પચાવ, ખતેલો, દવ—બચવા અગતો, ટીંગી અથવા કુગી, કાટિયું, ગલ્લમત, વગેરેના નામથી ઝાળખાતાં વહાણો ગુજરાતની મોટી મોટી નદીઓ નખંદા, તાપીમાં તેમજ કાંકન, કચ્છ, કાઠિયાવાડ તરફ ફરે છે, આ સફરી વહાણોની મોસમ નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી, તે માયથી જુન મુધીની હોય છે, અને કિનારે ફરનાગ અથા માસ ફરે છે, સિવાય કે તોફાની હવા વખતે અગર નદીમાં રેલ વખતે થોડો વખત બંધ રહે છે. એ સઘળી જાતના વહાણોના નામ ‘જોમ્બે ગેઝેટીઅર’ના કાઠિયાવાડ, સુરત, ભરૂચ, અને થાણા વિભાગોમાં વીજતાર છે, જેથી અત્રે તેની વીજત લખવા મુનાસબ ધાયું નથી.

ઇસ્લામી સમયમાં ગુજરાતમાં વહાણો મોટા કદનાં અને વધારે વજનવાલાં તૈયાર થતાં હતા, જેમાં ‘જોમ્બે ગેઝેટીઅર’ના વોલ્યુમ ૧૩, વિભાગ બીજામાં કેટલાક વહાણો ૬૦૦ થી ૧૬૦૦ ટનનાં બનાવતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે જેમાં નાના કદનાં ૧૦૦ થી ૧૫૦ ટનનાં બનતાં. મોટા કદના વહાણોમાં સાધારણ રીતે બે મોટા કૂવા તે એક નાનો કૂવો તે તેટલી સંખ્યામાં સડ પછુ રાખવામાં આવે છે તે નાના કદમાં એક કૂવો તથા એક સડ હોય છે. મોટા કદનાં વહાણોમાં નાપ્રુદા (Captain) સિવાય બીજા નાવિકોની ૮૦ થી ૫૦ સંખ્યા હોય છે તે નાના કદના વહાણોમાં ૬ થી ૧૫ હોય છે.

ઇસ્લામી સમયમાં સમાવક વહાણોની જાતમાં—‘ગુરાબ’ અથવા ‘ગુરરાબ’, ‘સણક’,—‘ઉકીરી’, ‘ફનેદમારી’, ‘બખારિજ’, ‘શાહીમાર’, ‘મલ્લત’ તે ‘બારકસ’ના નામ જણાય છે. અને યુરોપી પ્રજાઓનાં વહાણોમાં, ફિરંગીઓનાં વહાણોમાં ફ્રીગેટ (Frigate) કારાવેલ (Caravel or Carvel) કાટુર (Katur) કરક (Carack) ગેલીએન—(Galleon) પિનેસ (Pinnace) હોય (Hoy) કેચ (Ketch) વગેરે નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ

૧૪. ‘ધી ઇંગ્લીશ ઇન વેસ્ટ ઇન્ડીઝ’; પા ૧૬૭. તથા ‘ફોરેસ્ટ પેપર્સ’, વો ૧,૨

ઉપરાંત મુસક્કમાન જત્રાણના વપરાશ માટે ફેટલાક મોગી સાધકના વહીવટી વપરાતા હતા તે મોટે ભાગે ખાત્તી માનિફાના હેવાથી તેમના ચોડાક નામો જાણીયામાં આપ્યા છે

ગુડીમાં^{૧૫} એ પદાણુ નામ સહેનસાંદ જહાગીરની માતૃશ્રીના નામ પગથી ગખરામાં આવેલું તે સુગત જદરથી મકકે જત્રાણુઓ માટે ઉપયોગમાં રહેતું, તેની વતાર્થ ૧૫૩ શીંગ, પદાગાર્થ ૪૨ શીંગ ન હોવાથી ૩૧ શીંગ હતા એમાં ૧૫૦ ઉતાગુઓ બેસતા તેનું વજન ૧૫૦૦ ટન હતું

મરકબે એહમદી તથા મરકબે મુહમદી નામના વહીવટી સુરતના એહમદ ખાનદાનની માનિફાના હતા જે ૧૭માં સેકામાં થઇ ગયેલા સુગતના ખાનદાન મદાપુરો, દમરત સૈયદ એહમદ તથા સૈયદ મોહમદના નામથી જાળખાના એ વહીવટી ૫૦ સુગત જદરે જત્રાણુઓ માટે વપરાતા

મદીનતુલ રસુલ-^{૧૬} એ નામનું વહીવટી ૫૫ સુરત જદરે જત્રાણુઓના વપરાશમાં હતું

હવે આપણને ઇસ્લામી સમયમાં શુ શુ તરકકી થઇ, તથા શુ શુ ફેરફાર થયા તે દરિયાઇ જહોજાત કેવો હતા તે જાણવાની જરૂરત છે, જે માટે તે સમયને નીચના વિભાગોમાં વહેંચવાનું વધારે યોગ્ય જણાય છે

- (૧) પહેલો વિભાગ ઈ સ ૧૨૯૭-૧૪૦૩
- ૨) બીજો વિભાગ, ઈ સ ૧૪૦૩-૧૫૭૦
- (૩) ત્રીજો વિભાગ ઈ સ ૧૫૭૩-૧૭૬૦
- (૪) ચોથો વિભાગ ઈ સ ૧૭૬૦-૧૮૦૦

ઉપવા વિભાગોમાં પહેલા વિભાગમાં એટલે અવાહિદ્દીન ખીન જીએ ગુજાતનો નહીવત્ કયો ત્યાગથી તે તથાજાણના જદરા સુવત્તાન—મદમદ તથાજાણના સમય સુધીનો એમાં વધુ ફેરફાર થયેલો જણાવેલો નથી કારણ કે તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં યુરોપી

૧૫ 'આમ્ને એઝેગીયર (સુરત એન્ડ બ્રોચ)', પા ૨, પા ૭૭

૧૬ સયદ મુલેમાન નદવી, 'આરબોહી જહાજગાની', પા ૧૬૬

પ્રજાઓની આગમનની શરૂઆત દરિયાઈ માર્ગે થયેલી નહોતી અહીંના બદલાઈને સળધ જહાઝની ઇસ્લામી હકુમતો સાથે સારે રહેનો ખામ રીને અરવ તથા તુકું પ્રજાઓ સાથે—તેમણે સારે સંબંધ જાળવ્યો હતો ખિનારો તરફ તેઓ સારું માન ધરાવતા અને મક્કા તથા મદીનાની પ્રજાઓ તથા અમીરો માટે સરા હદીઆઓ મોકલી તેમને ખુશ કરના હતા રાજ્ય તરફથી ખંજા-તના અખાનખાથી તેમજ મનગાર કિનારો તરફથી જત પ્રવાસીઓ અગર જાત્રાળુ મુસતમાનોની સગવડ તથા તેમના રક્ષણ માટે મોગી જતના, અને દરિયાકાંઠાના દુશ્મની તથા તીરફ માનનાર્થી સિપાઈઓની સગવડના વહાણોનો મદદનસ્ત ગમવામાં આવતો હતો, જેનો ઉદ્દેશ આપણને ઈમ્ન-ગતૂતા (ઈ સ ૧૩૫૨) ના સફર-નામાં “રહબને ખતૂતા” માંથી મળે છે. એ સમયના વહાણો માટે ભાગે ખાનગી માલિકીના હોવાથી તે વખતના વહાણવટા પૂરતી હકીકત મળી શકેલ પડે છે

ખીમત નિલામમાં ગુજરાતના સુલતાનોનો સમય છે એ સમયમાં વહાણવટાને ધણી તરફથી થયેલી છે એ બાદશાહો વહાણ-વટાની ઉત્પત્તિમાં જત દેખરખ તથા કાળજી ગમતા તેઓ દૂર દૂગના સુનદા અને હોશિયાર કારીગરો, તથા નૌકાધ્યક્ષની પસંદગી કરતા તેઓ વહાણો જનારવાની ગોદીઓ બનાવતા, ને તે માટે અધિકારીઓ—નૌકાધ્યક્ષ તથા શાહુખંદર નીમણૂકો કરતા હતા. ૫૬૨માં સૈકાથી મોઝમાં સેકા સુધીમાં યુરોપી પ્રજાઓમાં ફિરંગીઓના દરિયાઈ હુમલાઓ સર થયા હોઈ, લૂટફાટવાળી અને નાશકારક પદ્ધતિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી, જેથી બાદશાહોને પોતાના વિસાળ મુદ્દકની ઉશ્કેળ, તથા પ્રજાની સનામતીના પતવા લેવાની જરૂર પડી હતી નૌકાધ્યક્ષને “મીર ખેહરી” (અમીરલ ખહેર) કુરળના અમલદારને “સહબદર” ને તોપખાનાના અમલદારને “મીર આતશ” નામ અપાતા હતા

ગુજરાતના સુલતાનોમાં એહમદશાહ ૧૭ (ઈ સ ૧૪૧૧-૪૬)

૧૭ ‘મિગતે સિકદરી’, તથા વોટસન ‘ધી હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત’, પા ૩૬

પહેલાંએ, વહાણવટાની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપેલું તેના વખતમાં દીવ, યોધા ને ખંભાતના બંદરો નોકા માટેનાં કેન્દ્રો હતાં, જે દારણથી નેરો ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં દક્ષિણના સુલતાન એહમદ બદમનીની સામે માલીમના કિસ્તાની દરિયાર્ધ લડાઈ વખતે, એ બંદરોથી એક લડાયક કાફલો તૈયાર કરી મોકલેલો, અને નેની મદદમાં એક લશ્કર ખુશકી રસ્તેથી પોતાના નાના દીકરા અફરખાન તથા મલેક ખખ્તિયારખાનની સરગરી નીચે માલીમ તરફ મોકલી આપેલું. તેમાં તેની જીત થતાં માલીમ સુલતાનના તાબામાં આવ્યું હતું.

સુલતાન મેહમૂદ^{૧૮} ૧લા (મેહમૂદ બેગમ) ના વખતમાં (ઈ. સ. ૧૪૫૮-૧૫૧૧) દરિયાર્ધ બળ વગરે મળખૂત બન્યું હતું. દીવ તથા ખંભાતના બંદરો તેના કેન્દ્રો હતાં. સુલતાને ખંભાતના બંદરોમાં તુકી તથા ફિરંગી બંનનાં વહાણો તૈયાર કરાવેલાં, ને મલેક તોગાન (હરદતુલમુલક), તથા મલેક અયાઝ સુલતાની જેના યુનંદા અને કાબેલ નોકાખલ્લ મુકરર કરેલા, જેમણે નોકાખાતામાં ધણા સુધારાવધારા કરી દરિયાર્ધ બળને વધારે શ્રેષ્ઠ બનાવેલું. તેની સરખામણી તે વખતનું કોઈ નજદીકનું રાજ્ય કરી શકતું નહીં. એની પાસે દરેક પ્રકારની તાપો પણ હતી, જેમાં ઘેરો ઘાલવા માટેની તથા દરિયાર્ધ કાફલા માટેની પણ હતી. તેથી કરીને તે ઈ. સ. ૧૪૭૨-૭૩^{૧૯} તથા ઈ. સ. ૧૪૯૦ની જગત (દારકા) ને સ ખોદ્દાર, અને ડાબોલની દરિયાર્ધ લડાઈઓમાં—ત્યાંના ચાંચિયાઓને બહાદુર ગીલાનોની સામે અને ઈ. સ. ૧૫૦૮ તથા ઈ. સ. ૧૫૧૦ની લડાઈઓમાં ફિરંગીઓના હુમલાઓ સામે પૂરતા લડાયક બળ ને સામગ્રી સાથે મુકાબલો કરી, તેમને હરાવી, તેમનું જોર દબાવી શક્યો હતો.

મલેક અયાઝે ફિરંગીઓના હુમલાઓ અટકાવવા માટે દીવ બંદર આગળ બે કોટ ને એક ધુરજી ચણાવેલાં. ધુરજીને કોટ સાથે કિનારા સુધી સાંકળવતી બાંધી દીધી હતી, જે સાંકળકોટ કહેવાતું હતું. તેણે વળી એક પટ્ટરનો પૂલ પણ બંધાવેલો હતો. ઈ. સ. ૧૫૦૭-૮ની લડાઈમાં સુલતાનને મદદ કરવા તુકી સુલતાને

છજીતથી એક કાફલો બાર વહાણો તથા લડાવક સામગ્રીવાળા ૧૫૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે મોકલ્યો હતો, જે લડાઈમાં મુસલમાનોએ આતશબાજી (fireworks and grenados)^{૧૯} નો ઉપયોગ કર્યાથી ફિરંગીઓના કેટલાક વહાણો ફૂટી ગયાં હતાં. તેમાં તેમનું એક વહાણ ધણું મોટું હતું. તેમાં તેમનો એક કરોડનો માલ હતો, જે પણ વહાણ સાથે નાશ પામ્યો હતો. ફિરંગીઓનો નૌકાધ્યક્ષ ડોન ફ્રાન્સિસ્કો આલમેઈડા (Don Francisco Almeida) માર્યો જતાં તેની દિગ્ગીરી માટે તેના પિતા (ગોવાના મલિક જનરલ)ને મુસલમાન નૌકાધ્યક્ષ મલેક અયાઝ સુલતાનીએ એક કામળ લખી ખેદ બહાર કરેલો. સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૫૨૭-૧૫૩૭)—દરિયાઈ કાફલો મળ્યું હતો. બહાદુરશાહનો તોપો પર વધારે પ્રેમ હતો તેથી તેણે દરેક જાતની નાની તથા મોટી તોપો એકઠી કરી હતી, ને કેટલીક મુજરાતમાં પણ લગાવી હતી. એના તોપખાનાનો અમલદાર (મીર આતશ) રમીખાં તથા ગોલંદાઝ તરીકે ફિરંગીખાં કાબેલ અને સુનંદા અમલદારો હતા. રમીખાંનું અસલ નામ મુસ્તફાખાં હતું. તે છજીતમાં રહેતો હતો. ત્યાંથી તે યમન ગયો, અને ત્યાંથી એક આવીને ઈ. સ. ૧૫૩૦માં દીવ આવેલો, ત્યારે તે પોતાની સાથે મિસરથી છુરકીના સુલતાન સુલેમાને આજમની બનાવેલી મોટી તોપ લાવેલો, જેનું નામ લયલા હતું. રમીખાંની કાબેલીયત જોઈ સુલતાને તેને પોતાના તોપખાનાનો ઉપરી અમલદાર મુકરર કરી, તેને રમીખાંનો ખિતાબ આપ્યો. સુલતાને સદરહુ તોપના જેવી બીજી તોપ તેની પાસે લગાવી તેનું નામ મજનું રાખેલું. એ તોપોમાં લયલા તોપ મિસરી તોપ, ને ‘મજનું’ તોપ ‘બહાદુરશાહી’ ના નામથી ઝાળખાતી હતી એ તોપો સિવાય ત્રીજી એક મોટી તોપ ફિરંગીઓ પાસેથી ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં દીવની લડાઈ વખતે આક્રમણને લાયક આવી હતી, જેનું નામ તેણે ‘તોપે ફિરંગ’ રાખેલું એના સમયમાં ફિરંગીઓ સાથે નીચલી દરિયાઈ લડાઈઓ થઈ હતી.

૧૯ જોન બ્રિગ્ઝ: ‘એ કોનોલોજીકલ ઍંપીરિમ ઍંડ ધી વૉસ’ ઍંડ પોર્ચુગીઝ ઇન ઇન્ડિયા ઍંડ કનેક્ટેડ પીચ ધી હિસ્ટરી ઍંડ ધી ડેક્રેન’ પા. ૫૦૭.

ઈ સ ૧૫૭૭ માં ફિરંગીઓએ એકેનપર ચઢાઈ કરેલી જેની સામે સુલતાનો ૮૦ વઢાણોનો માર્શનો મોકલેના તેમા એકમનગરના સુલતાને મદદ પરી હતી એ લડાઈમા ગુજરાતના કાફતાને નુકસાન પહોંચ્યું હતું

ઈ સ ૧૫૩૦ માં દીવનો કમળો લેના માટે, એન્થોની ડી સીનવેરા (Anthony de Siquiera) ની સરદારીમા જુદા જુદા કના લડાયક વઢાણો સામે ચઢાઈ કરનામા આવેની, જેમા તેઓને ગુજરાતના દરિયાઈ બંધથી વધારે ખમણુ પડતાં, ૧૭૬૫ પડ્યું હતું એ માર્શનો તાપી નદી જોળાની સુરત બંદરે આવી પહોંચેનો જ્યાના ૨૦ વઢાણોને બાગી નાખી સુરતપર દસ્તો કર્યો હતો તે પછી તેમણે દીવ લેના માટે મોગી તૈયારી કરી હતી

ઈ સ ૧૫૩૧ માં ફિરંગીઓએ મોગા લડાયક બળ સાથે દીવ પર ચઢાઈ કરી હતી તેમા ૩૬૦૦ યુરોપી સૈનિકો, ૧૪૫૦ ખના સીઓ, ૨૦૦૦ મનનારી, કાનડી, ૮૦૦૦ કાફરી (અલામો) અને ૫૦૦ બીજા હિંદુસ્તાનના નાવિકો મળી કુલ ૨૦૦૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો તેમા રમીખાએ ધણી બહાદુરી બતાવનાથી ફિરંગીઓ હારો જતા, પોતાની એક મોગી તોપ ચૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા તે તોપનું નામ બહાદુરશાહે તોપે ફિરંગ રાખ્યું હતું

ઈ સ ૧૬૩૮ માં ફિરંગીઓ સાથે દીવ આગમ લડાઈ થઈ હતી જેમા તુર્કી નૌકાબંધ સુતેમાન આગાએ, દરિયાઈ કાફનાથી તથા ખાળા ઝરે ખુશકી મામે લશ્કરી મદદ કરી હતી તેમા ન્યુન્હાની સરદારીમા ૧૬૧ લડાયક વઢાણા ૧૦૦૦ તોપો તથા ૫૦૦૦ લશ્કરી સામગ્રીથી ફિરંગીઓએ સામનો કરેલો

બહાદુરશાહ પછીના સુલતાનો સુલતાન મેહમુદશાહ ૨ જે (ઈ સ ૧૫૩૬-૧૫૫૪) મેહમદશાહ બીજો, (ઈ સ ૧૫૫૪-૧૫૬૧) તથા મુઝ્ફરશાહ ત્રીજો (ઈ સ ૧૫૬૧-૧૫૭૨) ગાદીએ આવેના તેમ ૧ વખતમા દરિયાઈ બંદોબસ્ત સારો હતો

૨૦ એપીગમ એ ફ ધી વેસ* એફ ધી ચોતુર્ગીઝ ઇન ઇન્ડિયા *

પા ૫૦૭, ૫૧૩

૨૧ એન, પા ૫૫૪ ૫૧૬

પરતુ અંદર અંદર અમીરોમાં થયેલા ફિસાદો તથા રૂમીખાં જેવા અમલદાર વર્ગની પ્રમાણાજીને લીધે, તેમજ હુમાયુ તથા અકબર બાદશાહના અને ફિરંગીઓના મોટા લડાયક બળ સાથે હુમલાઓ થતા રહેલા હોવાથી ગુજરાતી સલ્તનતનો વહેલો અંત આવવા પામ્યો. એ સુવનાનોના સમયમાં નીચે પ્રમાણેની દરિયાઈ લડાઈઓ થયેલી છે.

ઈ. સ. ૧૫૩૬, હુમાયુએ બહાદુરશાહને હરાવી નસાડવાના લીધે ગુજરાતમાં ચાલી રહેલી અધાધુધીનો લાભ લઈ ફિરંગીઓએ ભરૂચ પર દિવાઈ માગે હુમલો કર્યો હતો પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થવાથી પાછા ચાલ્યા ગયા હતા.

ઈ. સ. ૧૫૩૮માં દીવ આગળ ગુજરાતના કાફલા સાથે ફિરંગીઓને લડાઈ થઈ હતી, જેમાં તુર્કી કાફલાનો નેકામ્પક્ષ સુલેમાન આગા હતો.

ઈ. સ. ૧૫૪૫માં દીવ આગળ મેદમુદશાહ સુલતાને લડાયક બળ મોકલી દીવ ફિરંગીઓ પાસેથી પાછું લેવા તજવીજ કરી હતી. સુલતાને ફિરંગીઓને હિંદુસ્તામાંથી હાકી કાઢવા માટે દક્ષિણનાં સુલતાનોની આ લડાઈમાં મદદ ચાલી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૪૬-૪૭માં ભરૂચ પર ફિરંગીઓએ દરિયામાંગે હુમલો કર્યો હતો. તે વખતે ભરૂચના હાકેમ ઇમાદુલમુદક રૂમી કામ અથે અમદાવાદ બરકર સાથે ગયેલો. તેને લઈ ફિરંગીઓએ ભરૂચ શહેરમાં પેરતી જઈ કલેઆમ કર્યું હતું, જે કારણથી તેમના લશ્કરી અમલદાર ડોમ મેનોઝ (Dom Jorge de Menoz) ને ફિરંગીઓએ બરોચ (Baroch) નો કિતાબ આપ્યો હતો. ફિરંગીઓએ ભરૂચથી જતી વખતે બાહબુત ન કિલ્લા ઉપર તોપોનો મારો ચલાવી નુકસાન કર્યા પછી ચાલ્યા ગયા હતા.

ઈ. સ. ૧૫૪૮માં ફિરંગીઓ પાસેથી દીનનો કબજો લેવા માટે સુલતાન મેદમુદશાહે ફરીથી દરિયાઈ ઘેરો ચાલ્યો હતો, જેમાં ગુજરાતના કાફલામાં કેટલાક ફ્રેન્ચ તોપચીઓએ ખાળ ઝડરની સરદારી નીચે બગ લીધો હતો આમાં ખાળ ઝર માર્યો ગયો હતો.

પણ રમીખાં તથા ઝુઝારખાને ઘેરો ચાલુ રાખ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં તુકી^{૨૩} સુલતાન તરફથી એક લઘાયક કાફલો સીદી અલી રઘસની સરદારીમાં ગુજરાતના સુલતાનની મદદમાં ફિરંગીઓ સામે મોકલવામાં આવ્યો હતો જે સુરત બંદરે પહોંચ્યો હતો. એ અરસામાં ગુજરાતના એક અમીર નાસીરલમુલ્કે બંક ઉઠાવી ભર્યનો કિલ્લો કબજે કરી લીધો. હોવાથી સુલતાન એદમદ શાહે તુકીઓના ૨૦૦ તોપચીઓને મદદમાં લઈ ભર્ય પર ચડાઈ કરી કિલ્લો કબજે કર્યો હતો. તુકી^{૨૪} કાફલાના કેટલાક વહાણોને ફિરંગીઓએ નુકસાન પહોંચાડવાથી તેમજ ગુજરાતમાં ગેરબંદોશ્ત ચાલતો હોવાથી તુકી^{૨૫} અમલદાર સીદીક અલી બાકીનો લઘાયક સરસામાન ગુજરાતી નાણુદાખાનને સોંપી દઈ પોતાના તાબાના માણસોને લઈને સુરતથી ભર્ય ને ત્યાંથી અમદાવાદ ચર્ધ પોતાને વતન વિદાય થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૫૫૮-૫૮૨૪માં ફિરંગીઓએ દમણનો કિલ્લો દરિયાઈ હલ્લો કરીને લીધો, જેનો બચાવ કરવા માટે તેમણે ૧૨૦૦ સિપાઈઓનું લશ્કર તુકી બલસાક ઉપર હુમલો કર્યો. પણ ગુજરાતના સુલતાન તરફથી લશ્કર આવી પહોંચતા તેઓ ચાલ્યા ગયા હતા. એ અરસામાં સુરતના હકિમ ખુદાવંદખાન રમીએ ગુજરાતના અમીર હિમાદુલમુલ્કને સુરતમાં મારી નાખવાને કારણે તેના દીકરા ચંગીઝખાએ પોતાના બાપનું વેર લેવા ખુદાવંદખાન ઉપર ચડાઈ કરવા માટે ફિરંગીઓની મદદ માગી. તેણે દમણની આસપાસનો મુલક ફિરંગીઓને સોંપી દીધો, જેમાં તેમને ૧૦૦ ગામ મળ્યાં હતાં. તેમની જિપજ ૧૧. ૪૩૦૦૦૦૦) નીરૂપ હતી.

ઈ. સ. ૧૫૬૧માં ફિરંગીઓએ સુરતબંદર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો પણ પછી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા ગયા હતા.

ઉપર જણાવેલા હુમલાઓ ઉપરથી આપણે જણ્યું કે ગુજરાતના

૨૩. એ વેગમરી: “ટ્રાવેલ્સ ઍન્ડ ઍડવેન્ચર્સ” ઍન્ડ સીદીઅલી રઘસ ઇન ઇન્ડિયા”.

૨૪. “એપીટોમ”, પા. ૫૧૯.

૨૫. ગોવિન્દલાઈ: “ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ,” પા. ૬૫.

સુવતાનની પાસે સામગ્રી સાથેનું બહુ જળજી વડાવક બળ હતું, જે મરણ્ય પાત્રો ૮૪ બદરો (૨૭ ગુજરાતના ૫૭ પરદેશી) ની ઉપર સત્તા ભોગવના । સુવતાનો મથુતા હતા એજ કારણથી બહાદુરશાહ ચીતોડ આગળ દારી ગયા પછી હુમાયુ બાદશાહે તેના તથુઓનું જરીકામ જોઈ કંટેણુ કે આ બધો સરસમાન સમુદ્રની પર સત્તા ભોગવનાર—સુલતાનનો છે ' તેમ સીકેદ નોદી પણ વારનાર કહેતો હતો કે ' દીલ્લીના બાદશાહેના રાજ્યનો આધાર બહુ તથા જવ પર છે, પણ ગુજરાતના સુલતાના રાજ્યનો આધાર પરવાળા તથા મોતી ઉપર ■

ત્રીજો યુગ મોગલ બાદશાહના અમલનો આ સમયમા પણ ગુજરાતના વહાણવટાની સારી તરકડી થતા પાત્રી છે શહેનશાહ અકબરે ગાદીએ આવ્યા પછી વહાણની ઉન્નતિ માટે કેટલાક કામદાઓ મોકલા જેનો હવાલો 'આઈને અકબરી'માથી મળે છે તેના સમયમા મોગી મોગી સાઈબના અને સાગ કારીગરીના વહાણો કાશ્મીર—લાહોર બગાળ વગેરે જગ્યાએએ—કેન્લાક દારીઓ લાવતા લઈ જતા માટે, કેન્લાક ઘેરો ધાલવાના ઉપયોગ માટે ને કેન્લાક વેપાર માટે—મનાવવામા આવતા એના વહાણોની સમગ્ર બધી જગ્યાએ —ખાસ કરીને વપારના ધમ બગાળ કાશ્મીર તથા હામા—રહેતી અકબરે પોતાના હરવારવા માટે સારી સમગ્રનાળી હોડીઓ બનાવેલી, જેના મથાળા (આમલી નાલ) કેઈ જનાવરના મથાળાની આકૃતિને મળતા હતા કેટલાક વહાણો તરતર બગારની માફક અને કેટલાક તરતા ગળીયા જેવા બનાવવામા આવતા હતા

'આઈને અકબરી'મા નાવિનાની ફરજો માટે ' ખીર બેદરી ' (નૌકાદળ)ના મથાળા હેઠળ નીચે પ્રમાણે મળે છે —

- (૧) નાપુલ (Captain) અટલે વહાણનો સરદાર જેની ફરજ વહાણ કયા લઈ જવાનું ડ તે જોવાની છે
- (૨) મુઅલ્લમ (Mate) જેને જૂલથી માલમ કહેવાય છે એની ફરજ દરિયાની જોઈપણ માપ જોવાની, તારીઓની દરકત જાણવાની, વહાણને લયમાથી બચાવવાની ને વહાણને લઈ જવાની જગ્યાએ પહોચાડવાની છે

- (૩) ટૂંક એટલે ખલાસીએનો ઉપરી
- (૪) નાખુદા બેસનની ફરજ ખલાસીએને સામાન પૂરો પાડવ ની તથા તેમને મદદ કરવાની હોય છે.
- (૫) સરદાર (સરંગ)ની ફરજ વદાણનો માલ કિનારા ઉપર કિતરે ત્યારે દેખરેખ રાખવાની છે.
- (૬) જાંઘરી એટલે જેની દેખરેખનીએ વદાણનો માલ હોય છે તે.
- (૭) કરાણી એટલે વદાણનો રકુન, જેની ફરજ દિસાબ રાખવાની ને લેકાને પાણી પાવાની હોય છે
- (૮) સુખાનગીર એટલે જે સુકાન પર બેસી સુખાન ચલાવે છે તે.
- (૯) પજેરીની ફરજ ફૂવાના મથાળા ઉપર બેસી ફરથી કાપ વદાણના આવવાની અગર સુકાનની ખમર આપવાની છે.
- (૧૦) ગુમતીની ફરજ વદાણમાંથી પાણી કાઢવાની હોય છે. એ સમયમાં લગ્નક વદાણ માટે તોપચીઓ તથા સામગ્રીની ગોઠવણ થતી, જેની દેખરેખ મીર આતચ તથા મીર બેઢરી રાખતા હતા.

અકબરના વખતમાં હોડીકિતાર માટે નાકાવેરા ચુકરર થયા હતા.

સહેનશાહ અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, તથા ઔરંગઝેબના વખત સુધી નૌકાગળ મજબૂત હોવાથી વદાણવડાનો સારો બદોબગત રહેલો હતો. ધોધા, ખજાત, સુરત, ભરૂચ, વગેરે જગ્યાઓએ મુત્તસદીએ ના હાથ હાથ નીચે મીર બહેરી તથા શાહખંદર, નૌકા બળતી દેખરેખ રાખતા. તેમની પાસે નદીઓના ઘાટની, જહાજોની સંખ્યની નવિગતી, તથા કેટલાક જહોરોમાંથી મળતા હડો (જેવા કે માનુગોષ, માપાગીરી, પારેખગીરી) ની નોંધ રહેતી. કેટલાકને પુરખ પરથી યોગીઆ (દરોજની ખેડકની રકમ) અપાતી. જેવા કેટલાક હડો ભરૂચ જંદના પુરખ પરથી મળતા હોવાના તથા શાહજહાંના વખતમાં હિંદુઓ ને મુસલમાનોને મળ્યા સળધીના દાખાઓ ભરૂચના જહાતખાતામાં તથા ખાનગી દસ્તાવેજોમાં છે.

સહેનશાહ અકબરે ગુજરાત છૂટા પછી ફિરગીઓ સાથે તેણે ખ્રિ. સ. ૧૫૭૩માં સુલેહલારેલી વતંજૂક ચલાવવા નક્કી કરેલું. ને

એના વખતમાં તેમજ તેની પછી પણ જહાંગીર શાહજહાંના વખતમાં બદોબરત બહુ સારો રહેવાને કારણે ફિરંગીઓ ગુજરાતના બદરોમાં વધુ નુકસાન કરી શકતા નહોતા. તે પણ અકબરના સમયમાં પણ ફિરંગીઓની રબ વગર ૨૬ કેઈ પણ વહાણ અરબી સમુદ્રમાં વેપાર કરી શકતું નહીં. ફિરંગીઓ થોડાક છૂટછાપા હુમલાએ ગુજરાત પર ઈ. સ. ૧૬૧૨, ૧૬૨૯, ૧૬૩૧, વગેરેમાં થયેલા હતા. તેમની સામે નવી હરીફ પ્રભા નરીકે બીટીશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઊભી થઈ હતી આ સમયમાં મુગલ રાજ્યના મળ સામે બીજા ચાર નીકાબજ ફિરંગી, વલદા, ડચ, સ્પિટીશ ઇન્ડિયા કું, તથા મરેઠાઓ ઊભા થયા હતા, પણ ઔરંગઝેબના સમય સુધી સારો બદોબરત હોવાથી તેઓ વધુ ફાટી શક્યા નહીં. પગંતુ ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહો નમળા થતા ગયા, તે બીજી તરફથી અંગ્રેજોને ઈ. સ. ૧૬૬૧થી મુંબઈનું બદર ફિરંગીઓ તરફથી ઇંગ્લાંડના રાજાના હામમાં રાણી કેથેરાઇનના દાર્મજમાં મળેલું હોવાથી તેઓ એ જગ્યાએ પોતાનું દરિયાઈ તથા ખુશકી બળ વધારી શક્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૫૬થી સુરતની કિલ્લેદારી દીલ્લી શહેનશાહનું તરફથી અંગ્રેજોને મળ્યાથી તેઓનું જેર વધી ગયું. છેવટે ગુજરાતના દાર્કોમે સ્વતંત્ર થઈ જવાને કારણે ગુજરાતના દેશી વહાણવટાની ઉન્નતિ થતી અટકેલી અને અતમાં રેલ્વે અને સ્ટીમરોને લીધે વહાણોના ઉદ્યોગ પડી બાંધે.

ચોથા વિભાગમાં સ્વતંત્ર નવાબોમાં ખલાત, સુરત અને બરચના નવાબોનો, ગુજરાતમાં મરેઠાઓ અને (આમીઆ)નો તથા ઠઠિયાવાડમાં જૂતાગઢ, પોરબર, કચ્છ, લાવનમર, વગેરે દેશી રાજ્યોનો વહાણવટાના ઉદ્યોગમાં જે કેટલોક શરો છે તે આવે છે. એ સમયના વહાણવટા સંબંધી વધુ દાખલાઓ મને મળી શક્યા નથી પરંતુ સુરત અને બરચના નવાબોની હકીકત મળી છે, જે પરથી જણાય કે કે એ બદરોમાં સારો બદોબરત હતો. સુરતમાં અંગ્રેજોની કિલ્લેદારી હેવાથી તેઓએ નીકાબજ સુગત બંદરે પણ રાખેલું હતું.

બરચના નવાબોમાં નેક આલમખાન રબ (ઈ સ ૧૭૫૨-૧૭૫૪)થી છેલ્લા નવાબ મોઅજખાન (ઈ સ ૧૭૮-૧૭૭૨)

સુધીના નાનાએ લાવક સામગ્રી ભાષેનું નોંધખાત ગણેલું હોવાનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે મને છે —

૧૭૫૩માં મગીર નાના નક અલમખન ત્રીજાના વખતમાં ભરચની ગાદી માટે નેમના રીજન્ટ બી.બી. શુભન ઉદે' બડી બીબી સાથે ભરચ બંદરે દરિયાઈ લગાઈ મીગજ દામદખેતને ધણેલી, જેમાં મીરજા સુરતથી લગાવક વદાણે લઈને ભરચ પર ચઢી આવેનો તેમાં તે દારી ગયેનો.^{૨૭}

ઈ સ ૧૮૭૨માં^{૨૮} નાના મોખમજીજખાન સામે ઇસ્' ઇન્ડીયા કુની એ મોટું ભરકા મોકલેલું, જેમાં તેઓને દારુગોગો મળી જવાથી નુકસાન થવાથી અંગ્રેજ નાના સાથે સલાહ કરી ચાલી ગયેના^{૨૯}

ઈ સ ૧૭૭૨માં ઇસ્' ઇન્ડીયા કુનીએ મોટું લડવક બા નાના સમે મેન્દુ જેમાં પાચ લગાવક વદાણો, ચાર મતબત સોળ માછીઓની હાડીઓએ ભાગ લીધેલો. નાના દયાળુતા પરિણામે દારી જતા ભરચ પર અંગ્રેજોએ હુનો કરી તેને કબજે લીધું હતું.

ઉપરની વિગત ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ઇસ્લામી સમયમાં અન ખસ કરીને મુગલ સમયમાં ગુજરાતના વહાણપટાન ધણો ફાયદો થયો હતો. જેને લીધે ગુજરાતના વેપાર રાજગારની ખિસલણી થતા સુરત ભરચ ઠોકણ એકલ મુખર્જ, ખભાત વગેરે બંદરોનો ધણી આબાદી થવા પમી હતી.

અત્રે શ્રી લોહાનાના ' ધી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ['મી બી.ગી.ય પીરીયડ'] ' ભાગ મહેલાનું લખાણ ઉપલ લખાણની શુદ્ધિમાં ટાકવાનું મુનાસબ લાગનાથી સદરકુ અથના પા ૬૧ તથા ૬૮ પગની ઇખારત નીચે જણાવી છે.

૨૭ 'મિરાતે અહમદી, ભા ૨, પા ૪૪૨ થી ૪૪૮, (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ)

૨૮ સેપદ અબ્બાસઅલી ફિરસએ નવાજ મુખમજીજ બહાદુર (હસ્તલિખિત હી સ ૧૯૧૮) બોમ્બે એગ્રેટીવર સુરત એન્ડ પ્રોચ પા ૪૭૦ ૭૧

પા. ૧૧ :- As for water transport, there were boats and coasting trucks on the manifold system of the Ganges, the Jamna and the Indus. Fitch travelled with a fleet of 180 boats, while the boats on the Ganges were so many as to have sufficed to transport the whole of Akbar's camp, at times. The barges on the Jamna were on an average of 100 Tuns, and on the Ganges of 400-500 Tuns. India then built all her ships and the aggregate number was great when measured by contemporary standard. Ships upto 1000 Tuns were in existence.

પા. ૧૨ :- Merchantships were generally of four kinds. Caracks of 1500-2000 tons, pilgrim ships of 400-1000 tons, ordinary ships of 200 tons, and junks from China of 300 tons. Besides these, there were fighting galleys of 800 tons and coasting crafts of 30-40 tons. Making elaborate calculations as to their number, the size and the season in which they could be used, Mr Moreland concludes that the total volume of Indian foreign trade was about 60000 tons or 24000-30000 tons.

ગુજરાતની ખેતીના વ્યાપક પ્રશ્નો

સંપાદક :

દાનિદાસ મધુસદાસ શાહ

ખેતીનું મહત્વ

ખે

તી એ દુનિયાનો મુખ્ય ઉત્પાદક છે. જનન અને વસ્ત્ર
અનની મૈત્રિક જરૂરિયાતો મળુ પ છે, કારણ કે કેઈ પણ વ્યક્તિ
ઘરીરના પોષણ વિના કે ઘરીરનું ટાળકાપી મશીન ક્યાં વિના
અગી કો નહિ. લોકોની આ મૈત્રિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનાં
સાધનો માત્ર ખેતીમાંથી જ મળી આવે છે. ખેતી સિવાય અન્ય રીતે
તે ઉત્પન્ન થઈ નથી. ખેતી જેવા કષ્ટોએ જ અર્થસંપાદન કરવાનાં
ખર્ચ સાધનો છે, કારણ કે તે માલની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ
કરવાને સમર્થ છે. માત્ર પૈસાને કે નાણાને જ દોષન કે સંપત્તિ
તરીકે મહુવામાં જૂઠ છે. પૈસા એ સંપત્તિ નથી પણ સંપત્તિ
કે દોષન મેળવવાનું માત્ર એક સાધન છે. પૈસાદાર માણસ
પૈસા અર્થવા છતાં અમલ જોઈ અનની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો
ન મેળવી કો તે પૈસા તેને માટે નહીં છે, કારણ કે પૈસાની
જૂખ ટાળવા માટે કે પૈસાના દેહનું રક્ષણ કરવા માટે તે પૈસાને
ખાવાનો નથી કે ખેડેવા ઓઢવાનો નથી. ખેતી કે તદ્દએ યત્ન
ઉત્પન્ન જ માનવસમુદાયના અવનમરણ અને અતિતરનો પાયો છે.

ખેતીને અવનર્નિર્વાહના સાધન તરીકે મહુવા, દુનિયાની
વસ્તીનો પોણો ભાગ, સંપત્તિઉપાજનના મુખ્ય સાધનરૂપે ખેતી

ઉપર જ અવલંબી રહેલો છે. દિલ્લી ૭૫ ટકા જેટલી પ્રજા ખેતી ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે. ૧૯૩૧ની છેલ્લી વસ્તીગણતરી પરથી જોતાં મુબઈ ઇલાકાનું વસ્તીપ્રમાણ દર ચૌરસ માઈલે ૧૭૩ અને ગુજરાતનું ૩૦૯ છે. પણ આ તો બધા જ પ્રદેશ ઉપર થયું. ખેડાણ પ્રદેશ ઉપર ગણતાર ૩૮૩ આવે છે. ન્યારે સિંધમાં એકત્ર શ્વેતશૂળ ઉપર ચૌરસ માઈલે ૯૮ અને ખેડાણ પ્રદેશ ઉપર દર ચૌરસ માઈલે ૧૬૧ વસ્તીનું દર્શાવ્યું થાય છે. ગુજરાતમાં ખેડાણ જમીનના માત્ર ત્રણ ટકા પીતની જમીન છે, ન્યારે સિંધમાં ૭૩ ટકા જેટલી છે. સરચાનોનો સમાવેશ કરતાં મુબઈ ઇલાકાની વસ્તીના ૬૮ ટકા ખેતી ઉપર જ નિભાવ કરે છે. બ્રિટિશ હકૂમત નીચેનો પ્રદેશ મથવા જતાં ૬૬ ટકા આવે છે. ન્યારે સિંધમાં ૫૯ ટકા અને ગુજરાતમાં ૭૦ ટકા જેટલી વસ્તી જીવનનિર્વાહના એક માત્ર સાધન તરીકે ખેતી ઉપર જ રહે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે દિલ્લી વસ્તીનો ધણો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર જ એટલે કે ખેતીને એક ધધા તરીકે સ્વીકારી તેના ઉપર જ નિભરે છે. જોકે વિશાળ દ્રષ્ટિએ જોવા જતાં જનસમુદાયનું અસ્તિત્વ ખેતીની ઉત્પન્ન ઉપર જ રહેલું છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો અને ખાસ કરી દિલ્લી વિકાસ કે અભ્યુદય તેના કૃષિકર્મ કરતાં લોકો ઉપર અવલંબી રહેલો છે. જ્યાં સુધી આપણો કિસાનવર્ગ ખેતીમાંથી સાબદાયક કે પૂરતું ઉત્પન્ન નથી મેળવી શકતો, જ્યાં સુધી તે સાદુકાર અને ખીન-ખેત જમીનદારોના દેવામાં દૂબેલો છે (અને આ દેવાને હજીને મામ્મ જનતામાં ધર્મ, દ્રેષ અને જાતીય વિરોધ બહુ પ્રબળ રીતે પેદા થતા પામ્યા છે.) જ્યાં સુધી તેઓ અભણ, અગ્રાજ અને વહેમથી ભરપૂર છે ત્યાં સુધી આપણા રાષ્ટ્રનો નામને શોભાવે એવો ખરો વિકાસ થવો તદ્દન અસંભવિત છે આપણા રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને નાણિક ઉત્પત્તિનો પાયો આપણા કિસાનવર્ગ ઉપર અવલંબિત છે.

એક ધધા રૂપે ખેતી

એક ધધા તરીકે ખેતીની દાલની પરિસ્થિતિ હવે આપણે તપાસીએ ખેતીનું ઉત્પન્ન પૂર્ણાંશે નીચેની વસ્તુઓ ઉપર નિભરે છે:—
ખી, જમીન, વરસાદ, દવામાન, જીવ-જંતુઓના ઉપદ્રવ, રોગકાંખર,

નાનાં મોટાં ખેતીનાં ઓગળે, પાકની ફેરવદલીની ત્રયા, પીતપામ્લીની સગવડ, માલ વેચવા માટેનું બજાર અને તે અંગેનાં સગવડસાધનો, સંસ્થા અને વ્યવસ્થા, પોતાના ધંધા અંગે જરૂરી મૂડી અને રોકડ ધેમે, જમીન મહેસૂલના દર, 'લોકલ ફંડ સેસ', ખેડૂતે આપવા પડતાં દાણ-ભાડાં વગેરેના દરો, અને તેની દેવાદારી અને તેની સાથે સકળા-યેલા ગિર્યા વ્યાજના દર. આ ઉપરાંત સામાજિક વગેરે ખીળાં ધણું દારણો છે કે જેમાંનાં થોડાં ઉપર ખેડૂતનો પોતાનો કામૂ છે અને ખીળાં ધણું ઉપર તેનો કંઈ પણ કામૂ નથી.

જમીન

જમીન એ ખેતીવપયક ઉત્પત્તિનું એક મુખ્ય સાધન છે કેઈ પણ ધંધાને લાભદાયક બનાવવો હોય તો તેનો આધાર તે ધંધામાં કેટલું રોકાણ કરવું પડે છે તેના ઉપર છે. ખેડૂતને તરતો કરવાનો આધાર પણ આના ઉપર છે કેઈ પણ ધંધાદાર પોતે મેળવે છે તેના કરતાં વધારે ખર્ચો કરતો હોય તો તે જરૂર દેવામાં રહેવાનો. દાલના સમયમાં ખેતીનો ધંધો સામુદાયિક રીતે ભેટાં દેવામાં જ છે. દિંદુરતાનનો સાધારણ ખેડૂત પોતાના કુટુંબનું નિભાવવા પૂરતું થાપી નથી પકાવી શકતો તેનું મુખ્ય કારણ તો પોતાની પાસે રહેલી બહુ જ થોડી જમીન છે. ખેડાણુ જમીનનો લગભગ અડધા ભાગનો, ખીન-ખેડૂત આસામીઓ અને ઉત્પત્તનો ભોમવટો કરતા જમીનદારો પ્રાપ્તિ કદ બોગવે છે. ખરા ખેડૂતો કે જે પગસેવો ગિતારી ખેતી કરે છે તેઓ પોતાની પાસે પૂરતી જમીન નહિ હોવાને કારણે આપા જમીનદારો પાસેથી જમીન સાથે કે દાણે લઈને ખેતી કરે છે અને આમ સાથે કે દાણે જમીન લેવામાં મુકરર કરેલી સાથ કે દાણુ કરતાં પણ ઘણી વધારે રકમ આ ખેડૂતોએ જમીનના લાડા તરફ જમીનદારોને આપવી પડે છે અને લીધે ખેડૂતને રોકડનાણું ઊપજો એવો પાક ઉછેરવાની આડકતરી રીતે ફરજ પડે છે અને આથી ધાસચારા કે કડબાણુવાર જેવા પાક તરફ બિલકુલ નહિ જેવું લક્ષ આપવામાં આવે છે. આમ ખેડૂતને રોકડ નાણાની જરૂરિયાત વધે જાય છે, અને તેથી કરીને તેને દેણું ક્યાં વિના છૂટકા જ નથી હોતો સહકારી જમીનમહેસૂલ અને સાંથ કે દાણુ—આ બે

વસ્તુઓને લઈને ખેડૂતને તેના ખેતીના ધધાને અંગે રોકક નાણાની ખાસ જરૂર પડે છે

કલમને ઘેરે કાચદેસર ખેડૂતનું દેવું કાઢી નાખવાનું જાહેર થાય તો પણ બધા સુધી જમીન સાથે સંકળાયેલા બધા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ન કરામા આવે ત્યાં સુધી ખેડૂત પાકો પહેલાની માફક ફરીથી દેવામા તણાઈ જવાનો, આર્થિક અને ખર્ચનો મેળ એ રીતે જોવા જતા ગુજરાતમા એક ખેડૂત પાસે ઓછી પણ સાગ પ્રકારની જમીન છ એકર સુધી હોવી જોઈએ પણ ખેડૂતના ઘણા મોટા ભાગ પાસે ઓછામા ઓછું આટલું પણ નથી હોતું અમદાવાદમા ૫૫ ટકા ખેડૂતો પામે છ એકરથી પણ ઓછી જમીન છે, તે જ પ્રમાણે ખેડા જિલ્લામા ૭૭ ટકા, ભરૂચ જિલ્લામા ૫૨ ટકા, સુરત જિલ્લામા ૭૧ ટકા અને પચમહાલમા ખેડૂત વર્ગના લગભગ ૫૦ ટકા પાસે છ એકરથી ઓછી જમીન છે પચમહાલમા જમીનનો પ્રકાર અને આબોહવા જોવા જતા, દરેક ખેડૂત પાસે ઓછામા ઓછી ૨૦ એકર જમીન હોવી જોઈએ

આમ પોણા ભાગના ખેડૂતોની ખેતીદારી આર્થિક દૃષ્ટિએ ગેરફાયદાકારક છે તો પછી ખેડૂતના દેવાનો પ્રશ્ન જોયો મૂકવાનું સ્વપ્ને પણ કેમ ધારી શકાય ? આમ જનતાનો ઉત્કર્ષ થાય એવી કોઈપણ યોજનામા જમીન સાથે સંકળાયેલા બધા જ પ્રશ્નોને અચર્યાત હોવું જોઈએ. જમીનવિષયક કોંકડુ જિક્કયુ એટલે તેની સાથેના બીજા પ્રશ્નો પણ સદજમા ચોક્ક વખતમા જીકલી જનાના. આ જમીનવિષયક પ્રશ્ન કેમ ઉકેલવે તે આ લેખના અંતમા ચર્ચીશું

વરસાદ હવામાન વિગેરે

ખેતી વિષયક ઉત્પન્નમા ખાસ કરીને વરસાદ અને આબોહવા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને આના ઉપર આપણો કોઈપણ કાબૂ નથી જમીનની સારી માવજત કરી શકાય સાત બી મેળવી શકાય પણ ધાર્યો વરસાદ કેમ આણી શકાય ? પાકની સફળતા, વરસાદ કેટલા પ્રમાણમા અને કયે કયે વખતે આવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે, એક સામટો ખૂબ વરસાદ પડી જાય તે નકામો અથવા જિગી નીકળે. પાક મુકાઈ જાય ત્યાર પછી આવે તે પણ નકામો સમર બેરેજના

જિપ્સવાળી સિંધના ખેડૂનોને જરૂર લાગે થયો છે, પણ એમ અસાધ્ય થઈ રીને મનાય છે કે આથી ગુજરાતનાં વરસાદ અને દવામાન ઉપગ્ર માડી અસર થઈ છે તે એટલે સુધી કે કોઈ સાલ અતિદૃષ્ટિને કોઈ સાલ દિમ પડે છે. તો કોઈ સાલ એઈએ તે વખતે વરસાદ આવતો અટકી જાય છે એ કે આને માટે શાસ્ત્રીય પુરાવો નથી પણ મોસમ અનિયમિત થઈ ગઈ છે તે નો ખરું ગુજરાતમાં વરસાદનું પ્રમાણ આપણે ધારીએ છીએ તેથી ઊંચડું, વધારું જાય છે પણ તેની ઉપયોગિતા ઘટતી જાય છે, અને સિંધ કે જ્યાં વરસાદ નહિ જેવો જ હોય ત્યાં આજે દસ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે અને હજુ પણ વધે જરૂરી ગુજરાતમાં જરૂર કરતાં પણ વધારે એક સામટો વગસાદ પડી જાય છે અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઉત્કંઠાથી વરસાદની મહા જોવી પડે છે. વરસાદ અબુધાયો આવે છે એટલું જ નહિ પણ અનિયમિત રીતે પણ આવે છે. છેલ્લા વીસ વર્ષમાં ગુજરાતમાં નીચેના વર્ષોમાં દિમના સપાટા ઘણા કપરા પડ્યા છે.—૧૯૧૧, ૧૯૨૫ અને ૧૯૨૯ (મુંબઈ ઇલાકાતું ખેતીવાડી ખાતાનું જીનેરીન, નં. ૧૧૫, ૧૯૩૦) ૧૯૨૫ પછી તો દિમ વારે ઘડીએ પડે છે પહેલાં જે ૧૪ વર્ષના ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૫ ના માળા પછી પડ્યું તે માળો હવે બહુ જ દુકો થઈ જવા પામ્યો છે ૧૯૨૫ પછી ચાલુ વર્ષને માળે ૧૯૨૯માં પાછું દિમ પડ્યું અને ફરીથી પાછું પાંચ વર્ષને માળે ૧૯૩૫ માં પડ્યું અને એ વર્ષ પછી ૧૯૩૭માં દિમ નહીં તો બહુ ઠંડી પડી અને કપાસ, તમાકુ, તુવેર, વિગેરે પાકને ખુવાર કરતી મઈ ગુજરાતની વાડી ચરોતર એકનામા જ, ૧૯૪૪માં ૨૬૯૦ ઇંચ વરસાદ હોયો તે વધીને ૧૯૩૩માં ૪૮૪૯ ઇંચ સુધી પડ્યો. નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે કુલ વગસાદ કેટલો વધ્યો કે

વરસ	વરસાદ (ઇંચમાં)	વરસ	વરસાદ (ઇંચમાં)
૧૯૨૪	૨૬૯૦	૧૯૨૯	૨૯૬૬
૧૯૨૫	૨૪૩૧	૧૯૩૦	૪૬૮૧
૧૯૨૬	૪૪૮૧	૧૯૩૧	૪૦૭૭
૧૯૨૭	૭૬૬૩	૧૯૩૨	૩૧૨૬
૧૯૨૮	૩૨૧૪	૧૯૩૩	૪૮૪૯

છેલ્લા સેકા દરમ્યાન ગુજરાતમાં નીચેના વર્ષોમાં અતિવૃષ્ટિ થઈ છે.—૧૮૩૭, ૧૮૬૮, ૧૮૭૧, ૧૮૯૨-૯૩, ૧૮૯૪-૯૫, ૧૯૧૯, ૧૯૨૭ અને ૧૯૩૪. જ્યારે નાના નાના પાણીનાં પૂર સ્થાનિક રીતે કેટલીએ જગ્યાએ આવ્યા હશે અને પાક, દોરદાંખર, દાણાફૂણી, વગેરેને નુકશાન પહોંચાડી ચયા હશે તેનો હિસાબ નથી. આમ નૈસર્ગિક આફતોથી પ્રત્યક્ષ રીતે કેટલુંએ ખેતીનું ધન નાશ પામી ગયું, એટલું જ નહિ પણ પરોક્ષ રીતે, અતિવૃષ્ટિ અને હિમ દોરદાંખર અને માણસોમાં રોગચાળો ફેલાવતાં ગયાં. જે કે આ બધાં કારણો આપણા હાથની બહાર છે; આપણે તેને અટકાવી ન શકીએ; પણ ખેડૂતની સંયુક્ત વ્યવસ્થાશક્તિથી આનાથી યતુ નુકશાન ઓછું તે જરૂર કરી શકાય.

પાક અને તેની પ્રથા

પાક અને તેની પ્રથા ખાસ કરીને જમીન અને હવામાન ઉપર આધાર રાખે છે. આ ઉપરાંત માલ વેચવા માટે બજાર અને માલ વેચવાની સુવિધા અને સવલત ઉપર પણ ઘણો આધાર છે. બહોળા જમીનવાળા અને વેપારી દષ્ટિથી ચલાવતાં મોટાં પ્રામર્ગો પ્રમુખ બાજુએ ચૂકતાં, આપણા ખેડૂતોમાંનો ઘણો મોટો ભાગ ચોક્ક નાણું મળે એવા પાક પોતાની જમીનના ઘણા મોટા ભાગમાં ઉછેરવાની સ્થિતિમાં નથી. અજમાયશથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સાધારણ રીતે એક ખેડૂત પોતાની જમીનનો ફે ભાગ દાણાફૂણી પકવવા માટે ઉપયોગમાં લે છે. આથી એનાં કુટુંબને જરૂરી ધાન અને દોરને જરૂરી ચારો મળી રહે છે, અને બાકીની ફે જમીન ચોક્ક પાક ઉછેરવા માટે વપરાય છે. હવામાન અને જમીનને તળીએ રહેલી પાણીની સપાટીમાં કુદરતી ફેરફાર ચવાથી અને બજારને કારણે જુદા જુદા પાકનું પ્રમાણ દર સાલ બદલાયા કરે છે. ૭૨૫નિયા દુકાને ગુજરાતની ખેતીને ઘણો ધોખો પહોંચાડ્યો છે. કૂવાના પાણી નીચે ઊતરી જવા પામ્યાં છે અને કેટલે ઠેકાણે પાણી ખારા થયાં છે. આથી કૂવાના વપરાશમાં ઘટાડો થયો છે. તે એટલે સુધી કે ઘણા કૂવા અવડ પડ્યા રહેવા પામ્યા છે. ખેડૂતને પીતના પાકને બદલે વ્યાકશિયાં પાણી ઉપર આધાર

ગમે એવા પાક ઉછેરવા પડ્યા આના પરિણામે ગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં તમાકુની ખેતી થવા લાગી ગુજરાત કે જે ઇલાકાનું નદનવન કહેવાય તે આજે તેડું રદયુ નહીં ૧૮૯૨-૯૩માં ચરોતરમાં ૧૪૧ ટકા જમીનમાં તમાકુ વસાતી, તે વધીને ૧૯૩૨-૩૩માં ૧૭૦૦ ટકા થતા પામી છે, જ્યારે ધાન્યતૂતો અને કઠોળ જે ૧૮૯૨-૯૩માં ૮૧૫ ટકા હતા તે ધીમે ૧૯૩૨-૩૩માં ૬૦૮૫ ટકા થવા પામ્યા છે ૧૮૯૨-૯૩માં શેરડીનો પાક ૦૧૬ ટકા જમીનમાં વસાતો તે ધીમે આજે ૦૦૩ ટકા થઈ જવા પામ્યો છે આખા ગુજરાતના આકાશ લેતા ૧૯૦૨-૩માં ૭૭ ટકા જમીનમાં ધાન્યતૂલો વસાતા અને ૨૩ ટકા જમીનમાં ધાન્યેતર તૂંચે વસાતા તે ૧૮૩૫-૩૬માં ધીમે ૫૬ ટકા જમીનમાં ધાન્યતૂનો અને વધીને ૪૪ ટકા જમીનમાં ધાન્યેતર તૂંચે વસાવા લાગ્યા છે આ ઉપરથી ચોખ્ખુ સમજાશે કે પાકની પ્રથા જે પહેલા વાસ્તવિક રીતે ધાન્યતૂનોની હતી તે બદલાઈને આજે ધાન્યેતરતૂલેની અને વેપારી થતા પામી ૧૯૦૨-૩ની સાલમાં ગુજરાતમાં માત્ર ૧૭૮ એકર જમીનમાં જ બોયસિંગ વસાતી તે ૧૮૩૫-૩૬ની સાલમાં બેદદ વધીને ૧,૧૪,૧૮૭ એકર થતા પામી છે આ આકાશ ઉપરથી સમજાશે કે ગુજરાતની ખેતીમાં શા શા ફેરફાર થતા પામ્યા છે બીજા આકાશ આ પ્રમાણે છે -

પાક	ઈ સ ૧૮૦૨-૦૩	ઈ સ ૧૯૩૫-૩૬
તમાકુ	૨૪,૪૪૦ એકર	૮૧,૨૫૧ એકર
કપાસ	૬,૫૦,૭૭૧ ,	૧૦,૭૧,૦૮૧ ,

ગુજરાતની ખેતીમાં છેલ્લા પાત્રીસ વર્ષમાં પ્રખર ફેરફાર થવા પામ્યો છે તાકની પ્રથા જ મૂળમાંથી બ લાઈ જવા પામી છે જે પાકની પ્રથા જીવનનિર્વાહના ધોરણ ઉપર રચાઈ હતી તે બદલાઈને વેપારી દષ્ટિમાં પરિણમવા પામી છે તેથી જરાતની આર્થિક મુશ્કેલીઓ પણ વધતા પામી છે પાકની પ્રથા સાથે સકળાયેલા પ્રશ્નો જેવા કે પાકન લગતા રોગચાળા અને જીવજતુઓના ઉપદ્રવ અને તેને અટકાવવાના ઉપાયો પીત અને જરાવત પાકનું પ્રમાણ બી, મેક, ખાતર, ખેતરની મજૂરી, દહાડિયાન આપણુ પડતુ મહેનતાણુ કે રાકડ દર નેરે માવનર ઉત્પન્ન સાથે સબધ ધરાવતા પ્રશ્નો, અને

છેલ્લે માલ વેચવાનું બજાર અને તેની સાથે સંકળાએલા પ્રશ્નો—
આનો આપણે આગળ વિચાર કરીશું. પાકની પ્રથા નિર્વાહતુલ્યો-
માંથી ધાન્ય-તુલ્યોમાં ફરી જવાથી પાકની ફેરબદલીની પ્રથાનો લોપ
થયો છે અને જમીનનો કસ ખાતરના અભાવે ઊંતરી જવા પામ્યો
છે. આમાંનું ધણું બીન-ખેડૂત માલિકે ને લીધે બનવા પામ્યું
છે. કારણ કે તેમને વેપારી દૃષ્ટિએ જ ખેતીની ઉત્પન્નમાં રસ છે.
નહિ કે ખેતીની ચીરરથાયી સુધાગ્લ્યામાં

ઇતર પ્રશ્નો

ખેતીની સાથે સીધી કે આડકતરી રીતે ઘણા પ્રશ્નો સંકળાએલા
છે. પણ તેની આ રથજે ઊંડાણથી ચર્ચા કરવી અરથાને લેખાય
એટલે માત્ર તેના ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે
ખેતીવિધપક, આર્થિક, રાજદારી અને સામાજિક પ્રશ્નોનું જીકું
જ્ઞાન ખેતીવિધપક પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે ધણું ઉપયોગી છે.
એક, ખાતર ને પાણી—ખેતીની આ ગળુ મુખ્ય જરૂરિયાતો છે.
એટલે કાષ્ટાણુ જાતનો સુધારો આમાં જ આવકારવા લાયક છે.

બજારુ પક ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસને લઈને એક વધુ ગેરલાભ
થયો છે, અને ને એ કે આપણી જમીનમાં ખાતરની તગાચ પડવા
લાગી છે. ખાતરનો આધાર બે વસ્તુઓ ઉપર છે (૧) ઉછેર-
વાના પાકને જમીનમાંથી મળતા દ્વારા અને બીજા જરૂરી રસ-
દ્રવ્યો ઉપર, એટલે કે જમીનમાં આ કેટલા પ્રમાણમાં છે તેના
ઉપર અને (૨) ખાતર કેટલા પ્રમાણમાં અને કેટલે વખતે
નાખ્યું છે તેના ઉપર જમીનમાં રહેલા દ્રવ્યોની તૂટ પૂરી પાડવા
ખાતર વાપરનામાં આવે છે. આ તૂટની મજૂતરી બે વસ્તુઓ ઉપર
આધાર રાખે છે. (૧) પાક ક્યાં ક્યાં દ્રવ્યો અને કેટલા પ્રમાણમાં
જમીનમાંથી ચૂસી લે છે અને (૨) જમીનમાં પાકને જરૂરી દ્રવ્યો
કેટલા પ્રમાણમાં છે. આ બેની ઘટ ખાતરદ્વારા જમીનને પૂરી
પાડવામાં આવે છે ઉકરડાનું કે જાણિયું ખાતર, રજારીના વાડાનું
ખાતર ઘેટા બકંગ કે ઊંટ બેસાડવાથી મળતું ખાતર, નવાણનાળાં
અને ફૂરાતગાર મગાવવાથી નીકળના કચરાનું ખાતર, ચણ વેચા
વગેરેને લીધા દારી દેવાથી મળતું ખાતર અને બજારુ રસાયણિક

ખાતર—આ બધાં ખાતર મેળવવાનાં સાધન છે. ગણુતરી કરતાં માલમ પડ્યું છે કે, ખાતરનાં આ બધાં સાધનોનો સમાવેશ કરીએ તો પણ જમીનની દર વરસની ખાતરની જરૂરિયાતનો માત્ર ૩૯ ટકા ભાગ મળે છે. આનો અર્થ એમ જ કે ૬૦ ટકાથી પણ વધારે જમીન દર સાલ ખતરાયા વિના રહેવાની જ

ગુજરાતમાં પીતની સમસ્યા નહિ જેવી છે. સરકારી મોટી નહેરો નથી—જો કે બારે માસ વહેતી મોટી મોટી નદીઓ છે. છતાં પણ પીતની કુલ જમીનના ૧૩,૮૧૯ એકરને સરકારી નહેર મારફત, ૪૩૮ એકરને ખાનગી નહેર મારફત ૫૯૯૧ એકરને તળાવ મારફત અને ૨૨૪૭ એકર જમીનન ખીજી રીતે પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. કુલ ૯૮,૬૬૭ એકર પીતની જમીનમાંથી ૭૬,૧૭૨ એકર જમીન દ્વારા (જે પીતનું મોટામાં મોટું સાધન છે) મારફત ભીજવવામાં આવે છે. પીતના પાકોમાંથી ધાન્યેતર પાક ૩૪,૭૪૬ એકર જમીનમાં અને ધાન્ય-તુલો-માંથી અગ્રસ્થાને ધઉ ૨૨,૮૩૪ એકર જમીનમાં વાવવામાં આવે છે. ઘઉં પછી બીજો દરજ્જો ડાંગરનો પાક આવે છે. આ ઉપરાંત બીજા પીતના પાકનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આ ઉપરાંત જણાશે કે ગુજરાતની કુલ ખેડાણ જમીનના બે ટકાથી સહજ વધારે જમીનને જ, પીત માટેનાં ઉપરના સમસ્ત સાધનો ભેગા ગણવાથી, પીતનું પાણી મળે છે; બાકીની જમીનમાં આકાશિયા પાણીથી જ પાક ઉછેરવામાં આવે છે.

આપણા પાકની ઉત્પન્ન બીજા દેશોના તે જ પાકની સરખામણીમાં ઘણી જ ઓછી છે. જમીન અને હવામાનના પ્રશ્નોને બાળુએ મૂકીએ તો પણ બીજા ઘણા કારણોને લઈને આપણા દેશના તુલેણ ઉત્પન્ન ઘટે છે તેમાંના થોડા કારણો આ રહ્યા: જમીનનો માલિકી હક, જરૂરી ખાતરની તગણ, પીતનાં જમીન-સુધારણાના અને ખેડના સાધનોનો અભાવ, અને આ ઉપરાંત સૌથી મોટું—માનવ.

બીનખેડત જમીનદારીની પ્રથાનું અસ્તિત્વ એ ખેતીસુધારણામાં મોટામાં મોટું નડતર છે. ખેડૂતો પોતાની જમીન ઉપર વધારે ધ્યાન

આપે એ રસભાવિક છે જેટલું મળે તેટલું ખાતર જમીનમાં નાખવું, ઘોવાણુ થતું અટકાવવું, અને વાડ વગેરે સમાર કામ કરી ખેતર સાગી સ્થિતિમાં રાખવું—આ બધી માનજત પોતાની બાપોતી જમીનમાં કરે એ દેખીતું જ છે દાણું કે સાથે લીધેલી જમીન ઉપર થોડું ધ્યાન આપે. અને ન પણ આપે. ખેડતોને પૂછનામાં આવે કે તમે સાંપની કે દાણુની જમીન કેમ સુધારતા નથી તો તેઓ જણાવશે કે ‘એવી જમીન સુધારવામાં ખર્ચ’ ખૂબ જ થાય છે.’ આ ઉપરાંત ખીર્જા પણ કારણ છે જીન ખેડૂત જમીનદાર ચીરસ્થાયી સુધારણા તરફ તદ્દન ઉદાસીન હોય છે જે કે જે તે તેને માટે કંઈ પણ પરસેવો ઉતારતો તો નથી જ અથવા તે પેટે કંઈકાણા પણ આપતો નથી. “મેઝા વહેવા તેને પોતાની જમીન વેચી દેવાની દુરજ પડવાની છે; અમારી જમીન તેની પાસે આવેલી હોવાથી, એકત્રિત માસિકી હકકના નામે એ જમીન અમને મળવાની છે એટલે તે વખતે અમે તે ખરીદી લઈશું. જે અમે તેની સારી માવજત કરીએ, ખાતર નાખી પૈસા ખચી મહેનત કરી સુધારીએ તો તે અમારી પાસે વેચાણ વખતે ઘણી વધારે કિંમત માટે એટલું જ નહિ પણ તેને સારી સ્થિતિમાં રાખીએ તો એ સાચાસીને લઈને જીન આજી-બાજીના ખેડૂતો વધારે સાંથ આપી અમારી પાસેથી પડવી લે; અને આમ વખતોવખત બને તો માનિકને વધારે સાંથ આવતી જાય, અને જમીનની કિંમત વધે”. દેખીતી રીતે જ ખેડૂતો આવી માન્યતા સેવે. આ ઉપરથી જણાશે કે જીનખેડૂત જમીનદારી આપણા પાકની ઓછી ઉત્પન્નતા પ્રમુખ કારણરૂપ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ “માનવ” પણ આપણા પાકની ઓછી ઉત્પન્નતા કારણ છે ગુજરાતમાં જુદી જુદી કામના ખેડૂતો છે. પાટીદાર ધારાળા, રજપૂત, કોળી, બીલ, વગેરે. સામાન્ય રીતે પાટીદાર ખેડૂત ખેતીની બાબતમાં બધા કરતાં વધારે હતેદમંદ છે. એ પોતે બહુ જ, મહેનતુ, શુદ્ધિસાળી, ચકોર છે અને પોતાની ખેતી એક ધધાદાર તરીકે ચલાવે છે. પાટીદાર સિવાયના બીજા કામના ખેડૂતો આજીવન ને અરીજી, દારુ, વિગેરે કેરી પદાર્થના વ્યસની છે; પોતાની પરાધર્મી નામના કે મહોજલાબી ઉપર કુલેલા હોય છે; અને ખેતીની બાબતમાં તદ્દન નિષ્કુળ નીવડેલા હોય છે. પાટીદાર

જેવા ખેડૂતોના હાથમાં જેટલી ખેડણ જમીન વધે તેટલી આપણા પાકની ઉત્પન્ન વધવાની જ. માત્ર ફલ ઉત્પન્ન નહિ, એકર દીઠ ઉત્પન્ન (જમીન, ખેડ, ખાતર, વગેરેના કારણે) પણ વધવાની જ. વાસ્તવિકતાએ સારામાં સારી જમીન, સારામાં સારા ખેડૂતોના હાથમાં જવી જોઈએ, અને જાય છે. પણ આ જેમ વહેતું અને તેમ વધારે સારું. ખેતીની દૃષ્ટિએ સારામાં સારી જમીન સારા ખેડૂતોના હાથમાં જેમ વહેલી જાય તેમ આપણી ખેતીવિષયક ઉન્નતિ વધારે અને વહેલી ચવાની. આ ઉપરથી જણાશે કે “માનવ” કારણ આપણા પાકની ઉત્પન્ન વધારવામાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવે છે. સાથે, બીજી કામના ખેડૂતોનો ઉત્પન્ન અને તેમને ઉત્તમ ખેતીની સમજ આપવાની વ્યવસ્થા ચંડી જ જોઈએ.

ખેતીને તરતી કરવામાં ખેડૂતે પાકનું ઉત્પત્તિશક્તિ જાણવું આવશ્યક લેખાય છે. પણ કેટલાંક કારણોને લીધે ખેડૂત કોઈપણ જાતની નોંધ રાખતો જ નથી અને આના અભાવે દર સાલ કેવી વ્યવસ્થાશક્તિથી ખેતી ચલાવવી કે ખેતી કરવી, ક્યું ખગ્ગ વધારવું કે ઘટાડવું, વગેરેની તેને પૂરેપૂરી ખબર નથી હોતી. તે પડેલી પ્રથાએ જ માત્ર ખેતી કયે જાય છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલા “ખેડૂતનો ચોપડો”ની પ્રસ્તાવનામાં મહાત્મા ગાંધીજી ખેતીનો દિસાળ-કિતાબ રાખવા ઉપર લખે છે કે—

“ખેડૂતની ખેડકારી કહો કે અજ્ઞાન કહો તેનો નો પાર જ નથી. એમને નુકસાન થાય છે એ તો છે જ, પણ હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૮૦ ટકા ઉપરાંત ખેડૂત હોવાથી દેશને એ અજ્ઞાનથી અજાણેનું નુકસાન થાય છે. આ ખેડકારીમાં મોટામાં મોટી ખેડકારી કદાચ દિસાળ રાખવાનું આજણ છે. વેપારી ચોપડા ન રાખે તો દેવાળું કાઢે. ગૃહસ્થ દિસાળ વગર ખર્ચ કરે તો કંગાળ થાય. વગર દિસાળે વપનાએલો કુબેરનો ભગર પણ ઘડીકવારમાં ખુટાડી શકાય, તો પછી ખેડૂત કઈ રીતે બચે ?

આમ છતાં જગજાહેર વાત છે કે હિંદુસ્તાનના ખેડૂતો દિસાળ તેના મગજમાં રહે છે, ચોપડો ચડતો જ નથી. પરિણામે તે દેવાદાર છે અને જો કે કોઈપૂરા આકાશ કાઢી શક્ય નથી તોએ

અંદાજ પ્રમાણે મનાય છે કે તેની ઉપર કરોડો બાંકે અગ્રજોનું દેવું છે. આનો અર્થ એકે ખેડૂત ખોટમાં ખેતી કરે છે.મારી મૂલના એ કે દરેક ખેડૂતે હિસાબ રાખવા જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. અત્યારે આ કામના ક્ષાયદાનો અંદાજ ખેડૂત નહિ કરી શકે, પણ એક વર્ષના અંતે ખેડૂતને ખચર પકડશે કે જરા પરિશ્રમથી બે આનાના ખર્ચે કેટલો વેસો તેણે બચાવી લીધો છે.”

પાકનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખેડૂતે ચોપડા રાખવા કેટલા લાભકારક છે તે આ ઉપરથી સમજાશે.

ગુજરાતનું પશુધન

સમસ્ત ગુજરાતમાં ૨૯૧૦ સાંઢ છે, જ્યારે ગાયોની સંખ્યા ૨,૩૬,૧૭૩ છે. એટલે ૮૨ ગાયે એક સાંઢ પડ્યો તેજ રીતે પાકની સંખ્યા ૩૨૦૬ છે અને ભેંશોની સંખ્યા ૩,૪૦, ૫૮૫ છે. એટલે કે દર ૧૦૮ ભેંસે એક પાકો આવે. વૈજ્ઞાનિક મત પ્રમાણે જોતાં દર ૫૦ ઢોરે એક સાંઢ કે પાકો જોઈએ. આ રીતે જોવા જતાં જરૂરિયાત કરતાં અડધા જ સાંઢ કે પાક પશુસુધારણા માટે આપણી પાસે છે. આ સયોગોમાં આપણે આપણા ઢોરનો બાધા અને દૂધ દેવાની શક્તિ બહુ જ ઓછી વધારી શકીએ. ગુજરાતનું પશુધન જળવી રાખી તેમાં સુધારણા કરી તે પશુધન ઉત્તરોત્તર વધે એ જોઈએ તે જાતના અને જોઈએ તેટલી સંખ્યામાં સાંઢ કે પાકો હોવા તેના ઉપર અવલંબે છે—ધાસચારાના પ્રશ્નો બાબતે રાખીએ તો પણ

ગુજરાતમાં ૨,૭૯, ૭૩૨ દેશી (પાટના) હળ છે, ૬૭૩ લોખડી હળ છે અ. ટ્રેક્ટરની સંખ્યા ૯૯ છે. મુળર્ધ ઇત્યાદિમાંના ટ્રેક્ટરમાંથી માત્ર ગુજરાત એકલામાં જ ૯૯ છે. આ જતાંની આપે છે કે જ્યાં યત્રો ઉપયોગી કે લાભકારક જણાય છે ત્યાં ગુજરાત આગળ પડતું છે પણ કેટલાકને નિરમય થશે કે ગુજરાતમાં લોખડી હળની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી છે દક્ષિણમાં લોખડી હળ ૫૯,૮૨૩, કર્ણાટકમાં ૯,૨૯૦ અને કોંકણમાં ૨૪૭ છે નરીન સુધારણાને અ નાવવામાં ધીરા પશુને વધતે આમ નહીં, પણ ગુજરાતની આબોહવા અને જમીનને લોખડી હળ નહુ ઉપયોગી નથી તેને કારણે છે. ખૂબી તો એ છે કે હળની સંખ્યા અને ધોરી જળદની જોડીની સંખ્યામાં કઈક સામ્ય છે લોકડાના પાટના અને લોખડી હળની કુલ સંખ્યા ૨,૮૦,૪૦૫ છે અને ધોરી જળદની જોડીની સંખ્યા ૨,૮૦,૨૦૫

ગુજરાતમાં મુસાફરીના અને માન લાવવા લઈ જવા માટેના કુલ ૧ ૭૯,૯૭૭ ગાડા છે ભાર લઈ જવા લાવવા માટે ૧,૨૧,૭૬૯ ગાડાની સંખ્યા છે એને વાતર જમીનના દર ૩૭ એકર દીઠ એક ગાડુ પડયું

પીનના પાણી માટે ૫૫ સાથે ૬૪૫ ઍર્લિ ઍન્જન છે અને ભુગગા ધાવેના કૂના માટે નિજગાના ૫૫ છે

સારાંશ અને સૂચના

ગુજરાતન ખેડૂતના ખેતીવિષય અને આર્થિક પ્રશ્નોનું બહોળું નિનજી કરવાનો અહીં અવકાશ નથી પણ ખેડૂતના વિશાળ પ્રશ્નોના ઊકેલ માટે ઊંડા અભ્યાસ કરવા તરફ લક્ષ્ય ખેડાચ એ હેતુથી એ પ્રશ્નોનું માત્ર રેખાવેખન કરી તે પ્રશ્નોની વ્યાપકતા જતાવવાનો જ અહીં આશય છે, અને ઉપરના અવતરણો એ દષ્ટિથી જ કરવામાં આવ્યા છે

ખેતીના ધ ધામાં મુખ્ય પ્રશ્ન—બદીનું, મુખ્ય કારણ—જમીન-વિષયક છે ખેતીની જમીનની માલિકી જે પોતે ખેતી કરે—સાતીક ખેડી પરમેષો પાડે—તેને જ આપવી જોઈએ ખીન—ખેડૂત જમીનદારી (જેમાં જમીનદારોને માત્ર ખેતીની ઉત્પન્નમાં જ રસ છે પણ ખેતીની સુધારણા કે ઉન્નતિ માટે નથી) તદ્દન નાબૂદ કરી નાખવી જોઈએ. આ ક્રમાં

કાયદો ધડીને કરી શકાય. દાલના બીન-ખેડૂત જમીનના માલિકોને પોતાની જમીન બે-ત્રણ વરસમાં (મુદત કાયદાથી નક્કી કરી શકાય) ખરા ખેડૂતોને વેચી દેવાની વરદી આપવી જોઈએ એટલા મમય પછી જો તેઓએ પોતાની જમીન ન વેચી નાખી હોય તો સરકારે તે લઈ લેવી અને ખરા ખેડૂતોને યોગ્ય કિંમતે આપી દેવી આમ કરતાં મળેલી વેચાણકિંમત, 'ખચ' આદિ કર્તા જે રહે તે જમીનના મૂળ માલિકને સરકાર પાછી આપે. જમીન વેચી નાખવામાં પણ, જમીનની એકત્રિત માલિકીના ધોરણે વેચવી એમ કરાવવું. આગળ ઉપર કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલીઓ ઊભી ન થાય તે માટે દરેક રાજ્યના ધારણીય વિભાગમાં એક કુટુંબને પૂરતી જમીન—એક સાતીની જમીનના આકાશમાં ગણી કાઢવા જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં આમ એકત્રિત કરેલી જમીનના ભાગલા થતા અટકે એમ કરવું જોઈ એ ગીરો મૂકવા વિષે કે વેચાણ કરવા માટે પણ ધારાધોરણો બાધવા જોઈશે, જેમ કે ઉપર નક્કી કરેલી એક કુટુંબ પૂરતી બધી જમીન એક જથ્થે ગીરો મૂકી શકાય કે વેચી શકાય, નાના નાના ભાગમાં નહિ એટલે કે ગીરો કે વેચાણનો એકાંકિ એક કુટુંબ પૂરતી કરાવેલી બધી જમીન હોવી જોઈએ આમ જુદા જુદા વિભાગની જમીનની 'ઈકોનોમિક હેલ્ડીંગ'ની દૃષ્ટિએ પુનઃનહેચણી કર્યા પછી બાકી રહેલી 'નોન-ઈકોનોમિક હેલ્ડીંગ' વાળી જમીનના માલિકોને જમીન મહેસુલ કે વેરામાંથી મુક્ત કરના જોઈએ જમીનના અટપટા પ્રશ્નનો આવી રીતે નિકાલ કરવાથી ખેડૂત-જનતા પોતાની જમીન ઉપર ચિરસ્થાયી વસવાટ કરી શકશે અને ખેતીમાં પણ ખરેખર આવશે આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આમ કરવા જતા ખેડૂતોની શાખ ધડી જવા સહવ છે પણ સાવકારી કે શાખના પ્રશ્ન કરતા માલિકીના ખેતરનું પુન વર્ગીકરણ ભવિષ્યના ઉત્કર્ષ માટે વધારે ધ્વજ્જા ગોચર છે. જમીનને લગતા પ્રશ્નોનો નીવેડો આણુનાથી ધીરધારનો પ્રશ્ન આપોઆપ જ ઊકલી જશે.

મારી બીજી એક સૂચના એ પ્રજાજનધારણના રતલ સમા ખેતીવાડી અને સહકારી ખાતાની કાયદાપ્રણાલી સંબંધી છે. ખાતાના તબક્કા કે નિષ્ણુતો અમુક વિષય ઉપર, તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં મૂળ વસ્તુચિત્રિથી કેટલીક વાર વિમુખ રહી,

શોધખોળ કે સંશોધન કરે છે અને પછી ખાતાની નિયત કાચ પ્રજાલી-
ને અનુસારી તેનો અમલ કરાવતા જિજ્ઞાસુ માણસો ઉપર મોકલી
આપે છે. ખેતીના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે આથી તદ્દન ઊલટો રસ્તો
લેવો જોઈએ:—દરેક તાલુકા કે દરેક ગામડાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મહે-
સુધી ખાતામાંથી મળી આવતા અધિકારીઓને આધારે અને તે પૂરતો ન
હોય તો વધુ તપાસણી કરી કરતું જોઈએ આ પ્રશ્નો ત્યાર બાદ તેના
નિષ્ણાતો ઉપર ખરા નિરાકરણ કે અભિપ્રાય માટે મોકલવા જોઈએ.
એટલું જ નહિ પણ તેમણે એ સચ્ચેલા નિરાકરણ કે રસ્તાથી ખેડૂતને
કંઈ આર્થિક ગેરલાભ ન જ થાય, અને તે બંધારો હોય, તેની કાળજી
સરકારે રાખવી પડે. આટલી કડકાઈને કારણે નિષ્ણાતો પ્રશ્નોનું નિરા-
કરણ સંપૂર્ણ સંશોધનથી, ઊંડી વિચારણાથી, ભુદ્ધિપૂર્વક, ખરી વસ્તુ-
સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી, પૂર્ણ જવાબદારીથી જ કરશે અને તેને લઈને
નિષ્ફળ નીવડવાનો સભવ પણ એણે યદ્દિ જશે. એક દાખલો લઈ સમ-
જનું: પાકવનરપતિશાસ્ત્રી ગુજરાત માટે એક બાજરીની નવી જાત કાઢે.
ધારો કે તેના ઉત્પન્ન સો ટકા વધારે છે. વારુ, પણ જ્યાં સુધી ગુજરાતમાં
કાતરાથી થતું નુકસાન (જે વસ્તુસ્થિતિથી તેઓ પૂર્ણ માહિતગાર ન પણ
હોય અને હોય તો ખોતાના ચાલુ સંશોધનમાં આ પ્રશ્ન આપ બળે ન પણ
ઉમેરે) અટકાવવાનો ઉપાય સાથે સાથે નથી થતો ત્યાં સુધી પાક-
વનરપતિશાસ્ત્રીએ કરેલી મહેનત અને ખર્ચેલો પૈસો નકામો
નીવડવાના કારણે પાકની નવી જાત મને તેટલી વધારે ઉત્પન્ન આપે
તો પણ જ્યાં કાતરાનો ઉપદ્રવ છે, જ્યાં આખોએ પાક ધોડામાં ઉ
ત્યાં થોડાક ટકા ઉત્પન્ન વધે કે ઘટે એ ગણતારી જ નકામી છે.
આમ સંશોધન અને સુધારા બાપક અને ખરી વસ્તુસ્થિતિને
રચના હોવા જોઈએ: કેઈપણ પાકની નવી જાત કાઢી હોય તો
તે પાકને અંગે ઉપરિચિત થતા જવા જ પ્રશ્નોનો પહેલેથી વિચાર
કરી કાચ દિશા નક્કી કરી તે પ્રમાણે સંશોધન થવું જોઈએ.

સુધારાની દિશાનું સૂચના ખેડૂતો તરફથી થવું જોઈએ. કારણ
કે તેમને ક્યાં, કેવો, કેટલો સુધારો કરવો અને કંઈ દિશામાં કરવો
તેનું, ધણા વર્ગોના અનુભવને કારણે, ધણું સારું જ્ઞાન હોય છે. આ
દિશાસૂચન થવા પછી નિષ્ણાતોએ તે દિશામાં શોધખોળ કે પ્રયોગો
કરવા જોઈએ અને છેવટે ચોખ્ખો સુધારો અમલમાં મૂકવો જોઈએ.

નિષ્ણાતોએ જણાવેલા સુધારાઓનો કેટલો અમલ થાય છે તે સંબંધી આકાંક્ષાઓ દરસાવ બહાર પાડતા જોઈએ જેમ કે અમુક સારું બી, અમુક ખેડ ખાતરની રીત વગેરે, ઇલાકાના કેટલા ક્ષેત્રફળમાં વ્યાપક થતા જાય છે, દગ્ગસાન વધે છે કે ઘટે છે, વિગેરે યોગ્ય સમયમાં એ સુધારો ધાર્યા પ્રમાણે ફેલાઈ જાય છે કે નહિ તેની ખરી ઉપયોગિતા અને તેનાથી થતા ફાયદાની તે ખરી નિશાની છે. જો ધાર્યા પ્રમાણે ન ફેલાય તો જરૂર તેમાં કેઈકે ન્યૂનતા કે ત્રુટિ છે; આ ન્યૂનતા કે ત્રુટિ સાધાગણ્ય ખેડૂત ફેડી ચકે નહિ એવી હોય કે સુધારાની ઓછી અસરકારકતા ને લીધે હોય દરસાવ બહાર પાડવાના આકાંક્ષાઓ આના ઉપયોગી નિરાકરણો માટે કામ લાગે જે જે સુધારા નકામા નિવડે તે સુધારા ન જ કહેનાય અને તે ઉપર કાષ્ઠપિણુ જાતનું 'અચારકાય' પણ ન કરવું જોઈએ આ રીતે પૈસો વખત અને શક્તિનો મર્યાવ થાય અને બીજા પ્રજોન્નતિના વધુ ઉપયોગી કામમાં વાપરી શકાય

परिशिष्ट

પરિશિષ્ટ અ

ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળા

પ્રાચીન અને અર્વાચીન

શ્રી બચુભાઈ રાવત

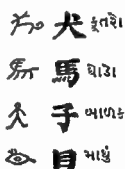
ચિત્રો એ સર્વદેશીય ભાષા છે. દુનિયાના કોઈ પણ દેશનો વતની ગમે ત્યાં ગયે, પણ આવી નિશાની જુએ એટલે તેનો અર્થ 'આ ગમે' અગર 'આ જુઓ' એવો થાય છે એમ એ તરત સમજી જવાનો એ જ રીતે આપણે આગળ વિચાર કરીએ તો, અભણ માડીવાળાઓ અને રાહદારીઓ પણ રસ્તા પર ચીનરેલી 'ટ્રાફિક સાઈન્સ' (માર્ગમણાઓ)ની સૂચનાઓ સમજી શકે છે પોતાની માતૃભાષાનો કહો પણ ન લખે હોય એવા માણસ આગળ કોઈ પણ દેશના સચિત્ર પુસ્તકો કે સમાચારપત્રામાંના ચિત્રપ્રમંચો મૂકતા તે તેની પાછળનું કથાનગ્નું મૂલ્ય કરી શકવાનો તાલિય, તેમજ, ગવાયબમ કે કાનડી ન જાણનાર બાળા કે પગલથી પણ ચિત્રો જોઈને દક્ષિણ હિંદની પૌથીઓમાંની રામાયણ મહાભારતની કે પુરાણની કથાઓ તરત વર્તી જઈ શકે છે. હિંદની કોઈ પણ ભાષાથી અગ્નિજ્વળ જર્મન, રશિયન, અમેરિકન કે જાપાની મુસાફર, એ જ રીતે, અજ્ઞતાના કલામકપોમાંના ભાવપ્રધાન ચિત્રો પાછળની માનવ-ગર્ભિઓ અને જનક કથાઓના પ્રમગ્નચિત્રો ઉકેલી શકે છે આમ, ચિત્ર એ માનવસમગ્રતાની સાર્વત્રિક ભાષા છે

અને તેનો ઉદ્ભવ પણ, વિપિથી થે પહેલા, માનવ મનુષ્યની સાથે જ થયો અથવા, માચી રીતે કહીએ તો, માનવીની મનકારિતાની શબ્દાત ચિત્રોથી થઈ પોતાનો મંદેશો બીજાને પહોંચાડવામાં, પોતાનું વક્તવ્ય માગાને સમજાવવામાં અથવા પાછળનાને મારે તે મરી જવામાં પહેલુ અને મર્યાદા માધન માણસને 'ચિત્ર' જ હાથ લાગ્યું છે. પ્રાચીનકાલિક કાળની ગદ્યાઓમાંના અમુક દેશોના ચિત્રો આજે પણ આની સામી પૂરે છે તે પગી રાજ્હો અને આદરોને અમુક મણાઓમાં ઉતારીને માનવીએ વ્યવહાર વધુ વ્યાગ્રિય કર્યો પ્રાચીન ઇન્ડિયન અને ચીની વિધિ તો ચિત્રમણાની જ અનેની હતી, અને આજની અમુક વિધિઓ એના ધીમેધીમે ધમાએવા આવ-

નાર છે એમ પુરાણા અવગેનો મિદ્દ દરે છે. (જુઓ આ નીચેનાં ચિત્રો)

ઉપર: પ્રાચીન ચિત્રલિપિ ઉપરથી આજના વિવિધ રોમન મૂળાક્ષરો કઈરીતે ઊતરી આવ્યા તે દર્શાવતો ચાર્ટ (૧) ઇન્ડિયન ચિત્રાક્ષર, (૨)-(૩) તેમાંથી ઉદ્ભવેલા ઇન્ડિયન અક્ષરો (૪) થી (૧૦) તે પરથી થયેલાં ઓક, રોમન, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી રૂપાંતરો. જમણી બાજુ: ચીનની ચિત્રલિપિ ચિત્રસંજ્ઞાઓમાંથી થસાતી થસાતી આજના રૂપમાં બંધાઈને કેમ વિકાસ પામી તે દર્શાવતાં મૂળ ચિત્રો તથા તે ઉપરથી થયેલા ચિત્રાક્ષરો

આમ, ઓક બાજુ માનવીની વાણી તો સદાગત—નિષિબદ્ધ થઈ; પણ ચિત્રાલેખનનો મંત્ર થો માનવીની ઊર્મિ સાથે જડાયેલો, એટલે તેનો સ્રોત ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસિત, ઉદ્વિસિત અને વેગવાન થતો ગયો. ચારપાય હમર વર્ષ પૂર્વેના પ્રાચીનમા પ્રાચીન ચીન, સિંધ, મિસર, આગીરિયા વગેરેમાંનાં જોદકામોના અવગેમોથી માંડીને સુરોપની પુરાણી બાઈબલ પ્રતો, હિંદમાંના મુદ્રાચિત્રો અને તાડપત્રોની પોથીઓ સુધીના બધાં માધ્યમોમાં એ સ્રોત અખડ પડેતો આવ્યો છે સિલાઓ, મુદ્રાઓ, પેટીપટારા, વાસણો, વસ્ત્રો, ધગ્ગથુ ચીજો અને મકાનોની ભીંતો ઉપરથી ઊતરોને, માણસ લખતો થયો

ત્યારથી એ બિર્મિસ્ત્રોત ગ્રંથોમાં પણ વલ્લો છે; અને ઘણે સ્થળે તે લેખનની સાથેસાથ ચિત્રો પણ સરખી જ અગત્યનું સ્થાન લેતા આવ્યા છે.

ઇતિહાસના અંકોડા

સિધના મૂએ-એ-ડેરાગાંથી ગળી આવેલા, હિંદની પ્રાચીનતમ મંસ્કૃતિ-ના અવશેષોમાં શિષ્ય જેટલો ચિત્રકળાનો અંકોડો હજી મળ્યો નથી, એટલે હિંદમાં મસ્કારી ચિત્રકળાના સૌથી પુરાણા અવશેષ આજે તે, ઈસવી સનના પહેલાથી સાતમા સૈકા સુધીના કાળને આવરી લેતાં અજ્ઞતાની ગુફાઓનાં, અને તેને અનુમંધાને મધ્ય હિંદમાં બાધ, દંડકારપ્પમાં વેરૂણ (મલોરા), દક્ષિણ-માં સિત્તનવાસલ, અને લકામાં સિંહગિરિ-અનુરાધાપુર અને પોલોનાઝાની ગુફાઓમાંનાં બીંતચિત્રો જ છે. તે પછીના જે અવશેષો મળે છે તે કવગિત્ત બૌદ્ધર્મી ધ્વજ (banners) ઉપરના આવેખનોના તથા ગ્રંથાર્દ ચિત્રકળાના; અને તે પણ જૂનામાં જૂના અગિયારમા સતકના. તે પહેલાંના ઇતિહાસના અંકોડા તૂટી ગયા છે.

આમ, હિંદની અંધરથ (પુસ્તકગાની) ચિત્રકળાના જૂનામાં જૂના અવશેષ આજે માત્ર આસો-નવસો વરમ પહેલાંના જ મળી શકે છે એ દક્ષીકન ઉપર આપણે આબ્ધા^૧. તેમાં પૂર્વ હિંદના અચિત્રગ્રંથો અગિયારમા સૈકાના અને પશ્ચિમ ભારતના જૂનામાં જૂના ઈ. સ. ૧૧૦૦ની સરખાતના તાકપત્રના ગ્રંથો જ છે.

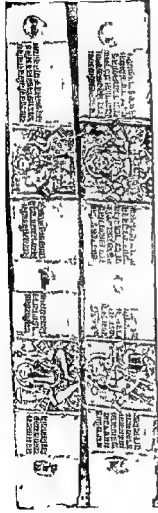
૧ તે પહેલાંના (એટલેકે બીંતચિત્રોના તેગજ તેની અગાડના) કાળમાં ચિત્રો લેખનની સાથેસાથ ગ્રંથોમાં પણ સ્થાન પામ્યાં હતાં કે નહિ તેની જોડે કાંઈ સાબિતી મળતી નથી, પરંતુ વિખ્યાત સિપિસાહી મહામહોપાધ્યાય રાય-બહાદુર મીરીશકર હીરાચંદ એજાના મત પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકાની આસપાસ, એટલે આજથી લગભગ અઢી હજાર વરસ પર તે સિપિવિકાસ ભારતમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યો હતો એ દક્ષીકત માન્ય રાખીએ, તથા ભારત-વાસીઓ રૂમાંથી કાળ જનાવવાની વિદ્યા ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા-ચોથા સૈકાથી નળતા થયા હતા, તેગજ પુરાણોમાં પુસ્તકો લખાવીને કાન પચાત્ર મહાપુરુષ મનાયુ છે એ આધારને સ્વીકારીએ તો, આજથી જો અઢી હજાર વર્ષ પર આટલી સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલા ગ્રંથલેખનમાં, માનવબિર્મિની સાથે સંદેહિત જડ-એકી ચિત્રકળા કાંઈ પણ પ્રકારે સ્થાન પામ્યા વિના રહી હોય એ બીના શક્ય લાગતી નથી. અજ્ઞતાની બીંતો પર જે સરકારી અને કાવેશ પીછી આટલી વિપુલ હીવા વિરતારી રહી હતી તેણે તે અથવા તે પહેલાંના કાળમાં ગ્રંથોમાં પણ પોતાનાં પત્રવાં ન પાડ્યાં હોય એ માની ન સમય.

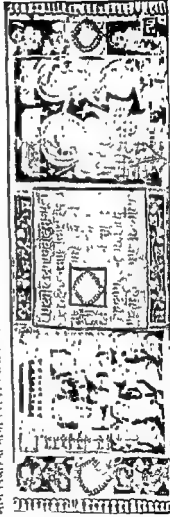
ગુજરાતી ભીંત કપડા આલેખનનો એક નમૂનો (પ્રદાન: 'કુમાર')

પણ એ બંનેની ઢંગો જુદીજુદી છે. બૌદ્ધ ધર્મના ઉત્પાદક અને ઉત્તેજનાથી પોપાઓની ઉત્તરગતિ અને નેપાળ-તિબેટની ગ્રંથગ્રંથ ચિત્રકલામાં ગુજરાતી બૌદ્ધ કલાને મળતી એક વિશિષ્ટ લક્ષણોનેવા મળે છે; જ્યારે પશ્ચિમ હિંદમાં — ગુજરાત રાજપૂતાનામાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ (જૈન) મંદિરોના આશ્રય અને ઉત્તેજનાથી પોપાઓની, અને તે દ્વિમથી તે છેક હમણાં સગલગ આદર્શો-દળર વર્ષ લગી કૂંસેલી કાંતેલી, લાડપત્રો તથા કાગળની દસ્તસિખિત પ્રતો પર તેમજ કપડાના ઓળિયાં (પટ) ઉપરની અચાર્દ ચિત્રકલા કોઈ અનોખા જ રૂપની છે. એ બંનેને પરસ્પર કોઈ મંગલ હોવાનું જણાતું નથી; એટલું

૧ એને વિશે જે માન્યતાઓ છે. ૪ ૧૬૨૨માં 'વસન્તવિલાસ'ના ઓળિયા પરનાં ચિત્રો જોઈને એને 'ગુજરાતી કળા' તરીકે પહેલવહેલી ઓળખાવનાર શ્રી ગિરિધર રાવળ માને છે કે એ ઝડપી, વેગવાળી, સારી, અને પોતાને રમ્મ કરવાની વાત સજ્જાપમાં ઉતાવળા ખસારાની દરે—sketchy styleમાં કહી જતી ચિત્રકલા, વર્ણિયાઓને હાથે, લેખનની સાથેસાથ, લેખનની ઢંગની જ વિશિષ્ટતા પામીને જન્મી અનેકવિધ વિષયો, જાણે કોઈ 'નોટેશન' પદ્ધતિથી સજ્જાઓના રૂપમાં, ઝડપી અને વહેલી રેખાઓ વડે, બેદરકારીથી છૂટ્ટ હાથે ચિત્રાઈ જતા એ આપણે

આજ વિદ્યારે બીજા ત્રિશન કિતોનાથી છાજોના મહાભાની પ્રતોના જે પાના (શ્રી ગણગણાઈન પાળના રોજીન્યથી)

વડોદરાના શ્રી આત્માચમ જ્ઞાનજારમાની કદ રસુતની તુ રાજીશિની પ્રતજીને પાત્ર (શ્રી સારાગણન પાળના રોજીન્યથી)

પ્રાચીન ગ્રંથનાની અથિવિવરણોના ત્રણ તળકા

(૧) કપર સારાની સાવતી વાટપત્તના પાના પરની વિવરણ, (૨) નીચે રોજીન અલે સમજીની જીવો દશાએ

નવરસ આ લલકરે મનુષ્ય કાચ પ્રતિભાસી નવરસ
 ઘણી જાણના ધર્મના નિસવાણા

સેવકાદી ઉદાહરણનાં બહુવાચન
 સકલિખાં કાલી વસાવે યાગ્યતા સમક મિથ વિરદેવે
 પ્રિયત સંધિ

પાસના વકરે કોઈ સા
 ની જેવરે કસરે
 નાચે નવરસે મેગલ
 રાતે મરતિયાને
 રૂઝે કાલે મિથ મરણ
 કાલે મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ

મહીને સારે સ્વપ્ન મુખે પીસવા સામલ કમળે પલ્લવ
 મરણ મરણ મરણ

મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ
 મરણ મરણ મરણ

પ્રાચીન ગરવાની ગ્રંથવિદ્યાનાં ત્રીણ તબક્કાં મુદા સ્થાનના સીતલા પુસ્તકમાળા (ચિત્રાણી)
 ગરવામાળા (ચિત્રાણી) મુદા સ્થાનના ત્રીણ તબક્કાં મુદા સ્થાનના સીતલા પુસ્તકમાળા (ચિત્રાણી)

જ નહિ, પણ પૂર્વની કળાનો સ્રોત ટૂંક વખતમાં જ ઇતિહાસના અંધકારમાં ભળી જાય છે, જ્યારે પશ્ચિમમાં જૈનોના ધર્મપ્રેમથી, રાજ્યોના આશ્રયથી અને સમાજની રુચિરતાથી સતત પોષાતો રહેતો એ સ્રોત, એક બાજુ પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જાળવતો રહેતો છતાં, બીજી બાજુ રાજપૂત અને મુગલ કળાનો જન્મદાતા બને છે.

પ્રાચીન ગુજરાતની ઐતરેય ચિત્રકળા

આદ્યુ તો હવે વિદ્વાનો અને વિવેચકોને મને સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે અગિયારમા શતકના અંતથી મળી આવતી પશ્ચિમ હિંદી આ પ્રથમ ચિત્ર કળાનું જન્મ અને પોષણસ્થાન ગુજરાત જ છે, તેમાં ગુજરાતના ધર્મ અને

જેઘજે જીએ તેની પાછળ લલિયા કલમનો જ લહેરો છે, અને તે ગુજરાતમાં જ, ગુજરાતી લલિયાઓને જ હાથે, તથા અચ્ચિત્રમુખા જ વિશિષ્ટ હૃદયથી, પ્રથે હપર જ, લેખનની સાધોસામ જન્મી વિદ્વાનોની બીજી માન્યતા એવી કે ગુજરાતની આ અંતરેય ચિત્રકળા એ, સાતમા સૈકામાં હોય પામતી અજ્ઞતાની કળા અને સોળમા સૈકાની આખરે પ્રકટેલી હિંદુ-રાજપૂત કળાને જોડતી સાકળ છે અને છેલ્લાં છેલ્લાં મિ. ડી વી યુએસને બહેર કરેલાં હિંદુ-રાના હમી ૧૦મી સદીનાં ઇતિહાસમાં ગુજરાતી કળાની આંખ, નાક તથા છાતીના ભાગની વિશિષ્ટ ઢળના અજાણતાં એ તેના અત્યંત અદ્યેષો બનીને આખા ઐતરેય સંધી દે છે આમ, અજ્ઞતાની ચિત્રકળાનો પ્રવાહ ‘કળાસાગરમાં હ્રમ થયા’ને બાંધે સતત વહા કર્યો છે એવી એ માન્યતા છે, અને એની સાબિતી-રૂપે એ અંતરેય ચિત્રોમાંના અમુક કટિબગો, રેખાવહન વગેરે એ અજ્ઞતા ઢળને મળતાં દર્શાવવામાં આવે છે

પરંતુ તેમ છતાં યે આ ઢળમાં અજ્ઞતાનું માર્ફવ, માધુર્ય કે હૃદય પ્રેરુત્વ જણાત નથી ત્યારે શું અજ્ઞતાની કળા બીજી પરથી કાગળ પર કોતરી આવતાં બાહ્ય નિરૂપ રૂપ પામી હશે ? કે પરપરાએ ધસાતી આવીને તે આ અવસ્થાએ પહોંચી હશે ? કે પછી, પહેલી (શ્રી રાવળની) કલ્પના પ્રમાણે એ ગુજરાતમાં મન્યાલેખનમાં જ ખીલેલી વિશિષ્ટ કળા હશે ?

એક બીજો પ્રશ્ન પણ થાય છે અજ્ઞતાનું શિલ્પ પણ ત્યાંની ચિત્રકળાની લગભગ સમકક્ષાના કવિત્વવાળું છે ત્યારે, ઇ. સ ની ૧૧મી સદી આસપાસ આપણે ત્યાં બધાએમાં સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળ, પાટણની રાણાવાવ અને મોદેરાનાં મુર્ખમંદિર વગેરેના અત્યંત મનોહર અને હૃદય શિલ્પની જોડે ખૂડતાં અજ્ઞતા જેટલી સમકક્ષાએ પણ એ જ કાળની આપણી અંતરેય ચિત્રકળા આવતી નથી.

નિઠમના પોશાકોડીકા
ગુજરાતનાં નરનારી

સમગ્ર ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ-
ના ગાળા સુધી ગુજરાત-
ના ગ્રંથોમાં વિસ્તરી રહેલી
'ગુજરાતી ચિત્રકળા'ની
વાનગી દર્શાવતા બે નાના
નમૂના: દાખી બાલુ-ચો-
દમી સદીના એક પ્રાચીન
ઓળિયા પરનાં ચિત્રોમાં-
થી; જમણી બાલુ: સરસ્વતી દેવી ('કુમાર' કાર્યા-
લય અને શ્રી સારાભાઈ નવાજના સૌજન્યથી).

સમાજજીવનનાં પ્રતિબિંબો છે, ગુજરાતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે, ને તે 'ગુજરાતી'
—'ગુજરાત'ની જ ચિત્રકળા છે. ગુજરાતની રાજ્યસત્તા ને સંસ્કારિતાની છત્ર-
છાયા ન્યાંન્યાં ઢગી ત્યાંત્યાં સુધી-ઉત્તરમાં માળવા-રજપૂતાના અને દક્ષિણમાં
લાટપ્રદેશ સુધી તેનો વિસ્તાર અને વિકાસ થયો છે. એના વ્યક્તિત્વનાં
મુખ્ય તત્ત્વો તે એની સરળતા, વિશદતા તથા શોકજીવનનો ચાલુ મંપક પામી
રહેલી સજીવતા છે. પાછળથી, ઝોમાંથી જ પીઢીને રાજદરબારનો આશય
પામેલી રાજપૂત અને મુગલ ક્લમે અમુક ખાસ વર્ષનું જ રંગન કરનારી ઢોવાથી
તેમાં અમારાત આવી, તે સુધ્ધ-ઝોઢામણી ને નાણુક-નમણી બની. પણ ગુજ-
રાતની ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાના અગિયારમાંથી ઓગણીસમાં સતક સુધી પથરાએલા
અર્મખ્યાન આવરંભોમાં વિસ્તરી રહેલી એ ક્લમે તો, લદાયુના જુદાજુદા
પક્ષટા પામવા છતાં પથ, પોતાનું મૂળનું સાદું, તળપડું, વિશદતાથી કથામંગ
સમજાવતું, સહેલી સંગાઓવાણું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ તો જાળવ્યા જ રાખ્યું છે.
એ ગુજરાતના આમવર્ગની કળા બની રહીને તેના સંસ્કારિક જીવનમાં એકરસ
થઈ ગયેલી છે. તેનાં સુખદુઃખ, મનોરંધો, ધર્મભાવના અને જીવનદર્શનનો એણે
આબેહૂબ પ્રતિરાખ્દ પાડ્યો છે. જૈન ધર્મનાં કલ્પસૂત્ર, કાલકાવ્યાર્પકથા કે મંમ-
હણી સૂત્રમાં, ઉત્તરારખ્યન સૂત્ર કે લગવતી સૂત્રમાં, વૈષ્ણવી જાલગોપાલરત્નતિ
કે દશમ રંધમાં અથવા સકિતસંપ્રદાયી સામસતી ચંડીપાદમાં—એમ વિવિધ
સંપ્રદાયના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જ નહિ, પણ વર્ગંતવિજ્ઞામ, દોષામાર અને મધુ-
માલતી જેવાં સમાજજીવનનાં પ્રણય-કથાનકોમાં તેમજ સો-દર્પલદરી તથા
રતિરદસ્ય જેવા ગ્રંથોમાં—એવા વિશાળ ક્ષેત્ર પર, ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષના ગાળામાં
એ ક્લમ ખુબ પ્રફુલ્લતા ને વેગથી ફરી વળ્યા છે. એણે ધાર્મિક કથાચિત્રો ને

છળિચિત્રો, વેનણુદાઓને સુશોભનો તથા સુત્રાત્મક મણિચિત્રો આલેખ્યા છે જગલો ને તળાવો, કિલ્લા ને નગરો, માનવસૃષ્ટિ ને પક્ષી પ્રાણી સૃષ્ટિ, ત્યાગ ॥ તેમજ બોમ ॥ પ્રગળો, વરધોનાઓ ને શ્રમજનકો, શિકારના તેમજ સાગરસંસ્કારના વૃત્તાન્તો, પ્રશાન્ત ધ્યાનમુદ્રાઓ અને લાલિત્યભર્યા નૃત્યો, મગીતશાસ્ત્ર તેમજ ॥ ૫૪ ॥ શાસ્ત્રના રસરૂપો, દેવદેવીઓ તીર્થકરો, ધનપતિઓ, રાજવીઓ તેમજ આમર્ગની સામાન્ય જનતા—એવી વિપુલ વિવિધતા એ ॥ અસ્ખલિત પ્રવાહે એ ૭૦૦—૮૦૦ વર્ષના ગાળામાં સમરત પશ્ચિમ ભારત પર નરસારી છે

પણુ ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગ લગભગ એની પડતીના પગલા મલમાલો માટે જ સ્થિતના મપડંથી, દેશમાં જે મસ્કોરોના ધર્મણુ મનથે રનાલાવિક રીતે જ જન્મતી જે દ્વિધાવૃત્તિ, અસ્થિરતા ને અપર્યાપ્ત પ્રત્યક્ષમા આવી તેણે, અને ત્યાર પછી તરત જાણનાના ધધાના આગમને ચિત્રકળાની એ પરપરાનો ધાંધેધાંધે લોપ આણો દીધો

સુદ્રણકળાનો પ્રવેશ

અઢારમી સદીના છેડના દશકામાં ગુજરાતી જીવાનો જન્મ થયો. પાણુ દશ પુત્રકા મુખ્યત્વે શિલાજાપથી જ જાના, અને શિના ઉપર તો લલિયા એને હાથ નડે જ લખનાનુ હતુ એટલે, પુઝાતી વેગા છેલ્લુછેલ્લુ પ્રકાશી રતા દીપ્તિ જે રહે ગુજરાતની તળપદી કળાની એ નેચોતો આખરી અમકાર કરી લેના માટે એ ક્ષેત્ર મળી ગયુ સુવેખનની માથેસાથ પેઢીગત જળનાઈ રહેની ચિત્રકામની જાખીજી લલચુને ધધાતરી લલિયાઓ તેના રજાસલ્લા રૂપમાં પણ એ શિનાજાખી અથો ઉપર ઉતાગતા ગુજરાત વનોકિપુનર સોસામગીની લાયજેરીમાં જૂના અથાનો જે વિપુલ સમ્રહ છે તેમાં ॥ શિનાજાપ ॥ અથોમાં એ પરવાસ્તી ચિત્રકળાના વિલીન થતા જતા પગના જણાપ છે ઈ ॥ ૧૮૪૭માં જપાએના ‘નીતિર્વેણુ’ અને ‘ડાર્સ્લીની વાતોના ભાગનર મા એના છેલ્લા અવશેષે દેખાય છે પણુ સહી ૧૮૫૪-૫૫ ના ‘પ્રસિપનીતિ’ અને ‘મદન મોહના’ના ચિત્રોમાં એ પાતળુ ઓ વિકૃત રસરૂપ પામે છે એમાં તેમજ એ પછીના ગાગાના ચિત્રા ને બોડરોમાં પ્રતિષ્ઠાનો અભાવ, ભીવિકનાનો ખાસ, રહીમહી પરપરાં ધૂનીને જાગરી સખતી કઝિયાસાહી-સનારી શૈલી, અને સમજાવિના ॥ પશ્ચિમી દાના અનુકરણોનો પ્રવેશ ક્રમસ ૨૫૯ જણાઈ આવે છે

અને ત્યાં તો સુશોભનો માટે ટાઈપની બોર્ડરો, અને ચિત્રો ઉતારવાની 'બ્લોક એન્ડ્રેવિંગ'ની પદ્ધતિ પ્રવેશ પામે છે અને ૧૮૭૬માં છપાએલી 'મનીષ પૂતળીની વાર્તા' ઉપર સુદૃષ્ટકળાએ ઉતારેલા એ પદ્ધતિના ચિત્રો નગરે જોવા મળે છે.

પરંતુ પ્રાથમિક મમયના આ મુદ્રિત ચિત્રોમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સાચું કલાતત્ત્વ જણાતું નથી ક્યાંક અંગ્રેજી એન્ડ્રેવિંગોની નકલો અને ક્યાંક, તે સાથે, ગુજરાતી કળાના અલ્પ અવતાર જેવી મધાટી ચૈત્રીના મિશ્રણોના માત્ર આદા એ સમયે આપણને જોવા મળે છે કવિ નર્મદાસકરે આ અરમામાં જર્મનીથી તૈયાર કરાવી મળાવેલું પોતાનું રંગીન એન્ડ્રેવિંગ ચિત્ર એ આપણા દેશની કળા ન હોવાથી સ્વાભાવિકરીતે જ આમાં અપવાદ કે છે અહીં થતા એન્ડ્રેવિંગો મોટે ભાગે દક્ષિણ તરફના કારીગરોને હાથે (સુદૃષ્ટકળા પ્રથમ મુળાઈ તરફ ખીલી હોવાથી) થતા હોઈ, ગુજરાતી વાતાવરણ, પહેરવેશ કે અહેરાનું કોઈ પણ તળપદ્ધતિ અથવા જણાતું નહિ, અને આ ગિયતિ છેક વીસમી સદીના પહેલા દશકા સુધી ચાલુ રહી ક્યારમિક એ ગેર શીનાન પુરપોત્તમ વિશ્રામ ગાવજીએ પોતાની 'ગુરમાગરની સુદરી' નામની નવવકલા મચિત્ર કરીને બહાર પાડી અને તે પછી થોડા મમયે એમણે એમના જાણીના 'સુનર્ણમાળા' સામયિકના ચિત્રાકો પ્રગટ કરવા માડ્યા એ મુદ્રિત ચિત્રમાળાનો પ્રથમ શિષ્ટ આનિષ્કાંત કહી શકાય. પરંતુ તે ચિત્રો પણ, ઉપર કહ્યું તેમ, શ્રી કુમ્હર આદિ જેવા દક્ષિણી ચિત્રકારોને હાથે થએલા હોવાથી તેમાં સાચું દેશજ કલાતત્ત્વ તો નહોતું જ

અર્વાચીન પ્રથમ કલાનો ઉદય

પણ આ દિશામાં સાચો અને પ્રસંગીક તથા પ્રથમ પ્રયત્ન તો બીજાને જ છે R B T ની મહીથી ભાવનગરના અર્ચક મદારાજ (રાઓયથી ભાવસિદ્ધિ તખ્તમિદ્ધિ)એ પાનાની ઉચ્ચ રમજિતને પોતા જે પ્રેરણા ઉત્તમ પ્રમાણનો કરેલા છે તેમાંનું 'મચિત્ર મગીન નીનિવિનોદ' એ આધુનિક ગુજરાત માં મુદ્રિત મચિત્ર પુનઃમગા કાવાનુક્રમે (આ લખનારની માદિની

પ્રમાણે) પ્રથમ પુસ્તક છે. એમાંનાં રંગીન ચિત્રો ‘કલ્પર લીથોગ્રાફી’થી છાપેલાં છે, અને તળપદાં પાત્રોનાં મોંમાં સાદી દેશજ લાગામાં મૂકેલી વિનોદ્યચાંને અનુરૂપ જ આલેખનો કરાવવાનો એમાં પ્રામાણિક, અને એ સમયના પ્રમાણમાં સફળ કહી શકાય તેવો, પ્રયત્ન ચલે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૩ની સાલનું એ પ્રકાશન છે.

એ જ અરસામાં, કે એની થોડી આગળપાછળ, ‘લીથોગ્રાફી’નાં ચિત્રોના પીત્ત પ્રયત્નો સામયિકોમાં પણ થયા છે, જૂના ‘ચિત્રજ્ઞાનદર્પણ’માંના આલેખનો અને ‘ભીમસેન’ તથા ‘નટવર’માંના ‘કાર્ટૂનો’ (કટાક્ષચિત્રો)એ શરૂ કરેલી પ્રણાલિ મુજાર્તના વિખ્યાત કટાક્ષસામયિક ‘દિ’દી-પચ’ની લાગી અને નોંધ-પાત્ર કારકિર્દી સાથે સગે ચડી એ આખી એક વિશિષ્ટ પરંપરા છે પણ તેમાં મુખ્ય ઝોક કલાગતિ કરતાં હાર્યના તરવો અને પ્રસંગના મુદ્દાઓ સાચવવા તરફ વધુ હતો.

ત્યાર પછી તો ઉપર દર્શાવ્યા મુજબનાં ‘સુવર્ણમાળા’ વગેરેના ઉદાહરણો સાથે, ગુજરાતનાં સામયિકોમાં ‘શ્રી લક્ષ્મી’ ‘ભારતજીવન’ વગેરેમાં જે ચિત્રો આવતા તે, તથા મુજાર્તના વિખ્યાત સાપ્તાહિક ‘ગુજરાતી’ના દીવાળી ચંકો ને વાર્ષિક પંચાંગોમાંનાં (કેટલાક ‘લીથોગ્રાફી’ના તથા કેટલાક ‘બ્લોકપ્રિંસેસ’નાં) ચિત્રો ગણાવી શકાય.

આમ, ગુજરાતી મુદ્રણની સાથેસાથ ચિત્રો છપાતાં થયાં હતા, બ્લોક બનાવવાની પદ્ધતિ મુજાર્તમાં આવી ગઈ હતી, અને સ્વ શ્રીમાન પુરુષોત્તમ નિશ્ચય માવજીએ એ દિશામાં સાધનમંડળ મળ્યાં એવું ‘લક્ષ્મી ચાર્ટ’ છાપખાનું શરૂ કરી ‘સુવર્ણમાળા’ તથા તેના અનુરૂપી ગ્રીક્ષ કલાત્મક પ્રકાશનો બહાર પાડ્યા માંડ્યાં હતાં; પણ હજી ક્યાંયે ગુજરાતી કળાનો સાચો પ્રાણ જોડતો ન હતો. ગુજરાતી નવલકથાના પાત્રો દક્ષિણી પોપાક પહેરીને ચિત્રોમાં રજૂ થતાં, અને ચહેરામહોરા, વાતાવરણના દરેક તથા લક્ષ્ય, બધું પરાધુ ને ઉછીનું લાવેલું લાગતું સજીવ કળાનું વહેણ સમાજજીવનમાંથી તૂટી ગયે અંદરથી ઉપરાંત સદી વીતી ગઈ હતી, એટલે એ દિશામાં કેવળ અનામિત્ત એવો આપણો ગલરુ કેળવણીનો વર્ગ આવાંઆવા રમકડા જોઈને પણ કળાને નામે રાચતો.

મંગળ પગલાં

એવે, ગુજરાતના સમ કલાપ્રાણને કોમ્પોઝે મંત્રપૂત અંગલિ જાદી માગત કુર્ગો અને ઈ. સ. ૧૯૧૬માં ગુજરાતની ખરી દેશજ કલાનો પરચો આપતા ચિત્રો પ્રકટ થયા.

આધુનિક ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અસ્થિતિની ગામૃતિના અધ્યક્ષ સગા રવ. રણજિતરામને એમાં પ્રેરણાસંચાર હતો. ગુજરાતને આંગણે પહેલો કલા-યજ્ઞ પ્રકટાવનાર હોતા હાઇમદમ્બદ્ધનું ‘વીરમી સદી’ માસિક એ કળા ઝીલનારું ને પ્રતિજિગ્મિત કરનારું પ્રથમ દર્પણ હતું. એ એ મિત્રોની પ્રેરણાથી પુષ્ટ અનેલી શ્રી રવિશંકર રાવળની કથનનાં જે ચિત્રોનવા પ્રકટેલા ‘વીરમી સદી’ માસિકનાં પાનાંઓ પર પ્રકટ થવા માંડ્યાં એમાં પહેલવહેલું ગુજરાતનું એનદેશીય તત્ત્વ જનતાના હૃદયને સ્પર્શવા લાગ્યું. સમગ્ર પોણી સદી પછી ગુજરાતની કળાએ પુનર્જન્મ ધારણ કર્યો જણાયો.

અને હવે, પેાળ-પડોસમાં, જાગર-હાટે કે એનીવાડીમાં રેશન નાસ્તે તરતા, ગુજરાતની તળપદી જનતાના વિવિધ લાક્ષણિક ચહેરા-types, તેમના પહેર-વેશ અને પરિચિત રહેણીકરણોનું વાતાવરણ પેનાપણની લાવનાથી વાચકના અંતરને ખેંચવા લાગ્યું. હવે જ, ગુજરાતનું લહેરાતી સાડીની હલક અને ગુજરાતના શુદ્ધજનનાં મીઠાં દરેકો દિલચસ્પી જમાવવા લાગ્યાં. આશ્ચર્યદાના છુટાવાળાં ગુજરાતનાં સપાટ ભેતરેના વિસ્તાર-દરેકો-flat landscapes અને કાઠિયાવાડની ઉરખમક જેવી જામીનીથી ટેકરિયાળી શ્રમિ વચ્ચે રમતાં નદીવહેણો હવે જ માભોમનું ચાર્ય દર્શન આપતા ચિત્રતંત્ર તાર જીજ્ઞાસુવવા લાગ્યા. દેશન વ્યક્તિ અને વાતાવરણના હાર્દમાં પેસીને કરેલાં અભ્યાસ અને ઉપાસનાનું એ ફળ હતું. અને દોઢેક વર્ષમાં શ્રી મુનશીની વિખ્યાત નવલ ‘ગુજરાતનાનાથ’નાં ચિત્રો જોઈને ગુજરાત પોતીકી કળાનું મીરવ મેતું ચર્મ ગયું.

તે પછીના આ એ દશકામાં ગુજરાતની કળાએ જે પ્રગતિ કરી છે તેમાં અંધરથ ચિત્રકળાનો જ મોટો ફાળો છે. અને એને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ખીલવનારાઓ પણ પ્રકટતા રહ્યા છે. પ્રાણીચિત્રણમાં હજી એ અજોડ શ્રી રવિશંકર પંડિતનાં આશ્રેષ્ઠનો, મુચક કલા અને આયોજનચિત્રો (designs)માં સખ્યપ્રતિષ્ઠા થી કનું દેસાઈનાં શાલનચિત્રો અને કવર-ડિઝાઇનો, કથાચિત્રોના અંગેજન અને ચિત્રણમાં એક વખત મોખરુ પર આવી જવાની આગાહી આપતા શ્રી કલાગ્ધિ (દુર્ગાશંકર પંડ્યા)નાં અસંખ્યાત ચિત્રો, શ્રી રસિકલાલ પરીખ અને મોખાલાલ શાહ તથા જગજાથ અદિવાસીનાં વાવચિત્રો, શ્રી જગમોદન મિસ્ત્રીનાં સામયિકોમાંનાં ચિત્રો, —આ અને બીજા અનેક જિગતા કલાકારોની ફક્તે ગુજરાતની અંધરથ કળાની વેલને પાંચરની કરી છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના અગત્ય કળાપદને શન પાંખડીએ વિકસાવ્યું છે.

હવે આપણે એ ઇતિહાસ ચિત્રકળાનાં વિવિધ અંગો, પ્રકારો અને સ્વરૂપો જોઈએ.

પ્રકાર

મુદ્રણકળા દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર થવા માગ્યો તે પહેલા, શુ ચાર્ટો કે શુ પશ્ચિમના, ઇતિહાસકળાના પ્રકાર માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા જ હતો અને તેમાં શે શેથી માઈને લાગ્યા વખત સુધી તે મોટે ભાગે એક જ પ્રકાર પ્રચલિત હતો અને તે કથાચિત્રોનો (story-illustrations અથવા illustrationsનો) બુદ્ધિવનની જાતક કથાઓ તથા સમાચાર મહાભારત, પુરાણો અને ભાગવત, જૈનોના રામ અને સૂત્રો તથા લોકકથાઓ વગેરેની વાર્તાઓના પ્રમુખો જ મોટે ભાગે ચિત્રોની પ્રેરણા જાતતા અને એ ચિત્રો પુસ્તકોમાં, ઓગિયા (કપડાના પટ)માં તથા ભીંતો ઉપર ચીતરાતા પ્રાચીન ચિત્રકળાનો લગભગ પોણા ઉપરનો ભાગ આ કથાચિત્રો જ રોકે છે.

તે પછીનો પ્રકાર તે શોભનો અને સજ્જાર આલેખનો (decorative)નો. કુવપત્તી, મોર-પોપટ, સાથી કમળ અને એવા લોકમાનસને અદર્શિત પરિચયથી રંજિત કરતા મનોહારી રૂપવળાકાવાળા પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિઓની અનેક વિધ લીલા ચિત્રકારોએ વેશા, કિનારો, બુદ્ધા ને સુશોભનોમાં ઉતારી મુગ્ધમાન કળાકારોની ભૌમિતિક આકૃતિઓની વિપુલવિદ્યારી કુશળતાનો પાશ લાગતા આ પ્રકાર વધુ વિકાસ પામ્યો.

સર્વત્ર—સર્વ દેશોમાં આ બને પ્રકાર પૂરી છટા અને વેગથી ખીંચ્યા કે શુ આપણા દ્યુતિચિત્રિત કથાપુરાણોમાં કે શુ પશ્ચિમના બાઈબલમાં, માનવીની હોર્મિ કથાચિત્રો આલેખનામાં અને વેવબુદ્ધાના શોભનો ઉતારવામાં મોકળો વેગ પામી છે સાથેસાથે તેણે વિધિને પણ સુશોભિત અને સજ્જાર-આરંભિત કરી છે ઇતિહાસમાં માનવઆકૃતિની અને પશુપ્રાણીની ચિત્રણની મના હોવાના કારણે ત્યાંની ચિત્રકળાએ ભૌમિતિક આકૃતિઓ તથા અલ્પત રૂપસુદર વળાકાવાળી અરબી લિપિની છટાઓમાં પોતાની લીલા વિખારી છે જેકે પાછળથી તે ધરાની સજ્જદરવારો કવચે ઇતિહાસ ચિત્રકળાનો સર્વોત્કર્ષ વિકાસ પામ્યો છે.

ત્રીજો પ્રકાર મહાચિત્રો કે સૂચક ચિહ્નો—સૂચકો (symbols)નો જૈનોના અષ્ટ મુખ અને ચૌદ રસોના, બજા પરના આલેખોના, વિવિધ તિલકોના, વ્યવસ્થાની આર રાશિઓના,—એવા ચિત્રો તે આ પ્રકારના. કોઈ

બળદ, ઘોડા, વાદરાં અને સાપની આકૃતિઓ ગૃહીને કપલવેલા સંયોજનાચિત્રો (૧, ૧, ૭, ૪ વાગા બેઠેક સારાભાષ નવાજના મૌખ-પથી, ધાપનો લોક 'કુમાર કાર્યાવપના')

ભાનવાચ્ય વસ્તુને પ્રતીક રૂપે દૃશ્યા નિર્ણય કરતા ચિત્રોનો આ વિચિત્ર પ્રકાર પણ મૂર્વ દેશની કળામાં મૂર્વ કાળે ખીલ્યો છે, વસ્તુ ઉપર ॥ જે પ્રકારેને મુકાવતે પ્રમાણમાં જોડો જોડે એની વાચ્યસક્તિ અને ભાવવાદિતા ધણી સમર્થ ને કવિત્વભરી હોય છે પણ એવિષે વિસ્તારથી મધ્ય ઉચિત પ્રમંજે

એથી પ્રમંજ પ્રાચીન ચિત્રકળામાં તો ઘણુખર એન્ધા દ્વિગ્ના જ નજરે પડે છે, તે તરોની ભૌમિતિક આકૃતિઓનો તત્ત્વજ્ઞાનો વિભાગ આપણે ત્યાં (બૌદ્ધ, જૈનો અને શાક્યોને વિશે આભારી) થયો એટલો મધ્ય દેશમાં થયો નથી, અને એ જ કારણથી જીભ દેશના પ્રધેશમાં આ આરોજન પ્રમંજ ખામ જણાતો નથી, જોકે પશ્ચિમમાં પદ-મી-એગમી મદી પડી રિયા નો નિ

કાસ થતા સાથે ભૌમિતિક ગિદ્દા-તોની, વૈજ્ઞાનિક યત્રોની અને ખજોળવિદ્યાના આલેખનો વગેરેની આકૃતિઓ પ્રચાર થતી આવી છે. નકશાઓ તો ત્યાં એથી પણ પહેલાના મળ્યાના મળી આવે છે

જાન્યેનું પણ એક પ્રકાર આપણે ત્યાં વિશિષ્ટરીતે આવિષ્કૃત થયે છે, તે મ્યોજનાચિત્રોનો માનવીની કે પ્રાણીની આદિ પ્રાણી ર્જની બે કે વધુ આકૃતિ-ઓની ખૂબીપૂર્વક ચૂંચણી કરીને એક મનોદારી તેમજ કેઈ વસ્તુનું સૂચક ઘટકચિત્ર ધણીવાર ઉપજાવવામાં આવે છે. તેનો ઉદ્દેશ ચાતુરીભરી આલેખન-રચના વડે મનોગ્જન કરવા સાથે એકાદ નાનું સૂચન કરવાનો હેતુ છે એકરીતે જોતા આ વેદકાળનો જ પ્રકાર ગણાય આ માથે એવું ખૂબીભર્યું આલેખન આપ્યું છે. એક દળમાં, એક જ મુખ સર્વને જાણ પાડતી ચાર હરખની ચૂંચણી, તેમજ ચાર દસ, ચાર ઘોડા, ત્રણ સસલા, બે વાનર, બે સર્પ, સાતનો ખ્યાસ આપતા ત્રણ બાજક વગેરેની સ્થોળનાકૃતિઓ વિવિધ રથો મળી આવે છે. સ્ત્રીઓની આકૃતિઓને અનેકવિધરીતે ચૂંચીને ઉપજાવેલા હાથી, દસ, માકુ, પાનખી વગેરેના આલેખનો દર્શાવના નારીકુન્દર, નારીહત્ત, નારીરાક્ષ્સ વગેરેના આ પ્રકારના ચિત્રો ધણે દેકાણે જાણીતા છે આ જ પ્રકારે શબ્દ ચોજનાની રચનાચાતુરી દર્શાવતા ભૌમિતિક આકૃતિઓવાળા કાવ્યોના ચિત્ર-જથ્થો પણ ઘણાને પરિચિત દરી

ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા ચરણ સુધી આપણી પ્રથમ ચિત્રકલા આટલી વિવિધતામાં સમાધ જતી હતી

અર્વાચીન પ્રકારવૈવિધ્ય

મુદ્રણકળાની શોધ ને પ્રગતિ સાથે જ્ઞાનપ્રચારના સાધનો તેમજ પ્રકારમાં પશ્ચિમના દેશોએ ખૂબ વેગ અને વિવિધતા આપ્યા, અને તેમાં તેમણે ચિત્ર-કળાની શક્તિને પૂરી પિછાનીને તેનો સર્વતોમુખી વિકાસ કરવા માગ્યો. પહેલા, ચિત્રોના બીજા લોકકા કે ધાતુ પર હાથે પ્રતરાતા, તેને બદલે હવે રસાયણોની મદદથી ઝડપી પ્લોટો જતાવવાની શોધ થઈ; એકલા હાથના રેખાકોનોને બદલે પીછીના ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફીને પણ જાપમાં ઉતારવાની 'હાઈડ્રો પ્રોમેસ' અસ્તિત્વમાં આવી, પર્લુરંગી ચિત્રો ત્રણ ચાર કે સાતસાત રંગોમાં વિભાગીકરણ કરીને તેમના તાદરશ રૂપમાં ઉતારવાની ઉચ્ચતમ 'લેટરપ્રેમ' તેમજ 'એક્સેટ લીથોગ્રાફી' જેની મુદ્રણકળાનો આવિષ્કાર થયો

સાધનોની આ વિપુલતાએ જે સક્રિયતાઓ વધારી મૂકી તેનો પૂરેપૂરો લાભ ચિત્રકળાનો અનેકવિધ પ્રકારે ઉપયોગ કરીને, માધ્યમો સાથે લેવાનો જ ગયો, અને આજે તો ચિત્રકળાનું વૈવિધ્ય જ્ઞાનપ્રચારમાં એટલા વિસ્તારથી પથરાઈ ગયું છે કે મંસ્કૃતિની એક મુખ્ય મર્યાદાએક તે બની રહી છે.

પશ્ચિમની મંસ્કૃતિનાં પગલાંની માથે આપણે ત્યાં પણ એ પ્રકારનો આવિ-
ષ્કાર તથા વિકાસ થવા લાગ્યો,—જે કે એટલા લેગથી, એટલી વિવિધતા કે
વિપુલતાથી પણ નહિ. છતાં જ્ઞાનપ્રચારના મુખ્યમુખ્ય ક્ષેત્રોમાં બધે તેના
નાનાવિધ પ્રકારોનો ઉપયોગ આપણે કરતા થઈ ગયા છીએ. એમાંના મુખ્ય
આટલા છે: કથાચિત્રો કે પ્રમંગચિત્રો—story illustrations; પાત્ર,
સ્થળ કેાક્ષમય દાખવનાં તથા પદ્ધતિઓ નિરૂપતાં 'દૌરોપાધિક' ચિત્રો; ભાવા-
ત્મક ચિત્રો—fine art paintings; સૌભાગ્યચિત્રો—designs and
decorations; મંડાલચિત્રો તથા પ્રતીકો—symbols; નકશાઓ—maps;
આલેખો—charts; આકૃતિઓ—diagrams; વ્યંગચિત્રો, 'કાર્ટૂનો'—
Cartoons; હાસ્યચિત્રો—Caricatures; પ્રથમાક્ષરો અને નામાક્ષરો—
initials and monograms; પ્રચારચિત્રો—posters and pla-
cards; લેખકો અને 'કાર્ટન'—labels and cartons; મહેરખબરમાં
મુકાતાં ચિત્રો—advertisement illustrations; પૃષ્ઠ અને જોડેટ
ઉપરનાં ચિત્રો—cover and jacket designs; જાણકોનાં પુસ્તકો
માટેનાં વિશિષ્ટ ચિત્રો; શોભનોમા કાચ્યો માટેના સ્વચ્છ અર્થગર્ભ ચિત્રો;
તેમજ ભાવાત્મક ચિત્રોમાં 'બ્લૅકટ', 'ધિયિંગ', 'એન્ડ્રિયિંગ' વગેરેના પ્રકારો.

આ બધા પ્રકારોનો વિપતવાર પરિચય આપતા જતાં પ્રત્યેક એકએક
જુદો લેખ જ માગી લે તેમ છે; એટલે આ લેખની મર્યાદામાં સમાઈ શકે તેટલો
તેમનો ટૂંક પરિચય તથા આપણે ત્યાં થયેલો તેમનો આવિર્ભાવ અને વિકાસ,
બની શકે ત્યાં ઉદાહરણો સહિત, નોંધીને જ આપણે અંતોષ માનવો રહેશે.

કથાચિત્રો

અગાઉ આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રયસ્થ ચિત્રકળાની સરચાત્ર કથા-
ચિત્રોથી થઈ ગયા છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, જ્ઞાનકો, લોક-
નાર્તાઓ, રાસાઓ, ગાથાઓ વગેરેનાં પ્રમંગચિત્રોથી જ મોટે ભાગે આપણા
મથો ભરેલા છે. ચિત્રકળાનો એ આદિ અને પ્રથમ પ્રકાર આજે પણ એટલી
જ વિપુલતાથી નવલિકાઓ તેમજ નવલકથાઓમાં, પુસ્તકો તેમજ સામયિકોમાં

મિતરી રહે છે. ગૃહજીવનની ક્ષીણી ઝાંખાથી નાકી વૃધવતા સાગરના સહમો સુધી એનો પ્રેશ પથરાયેલો છે.

કથાચિત્રોના પ્રાચીન ઉદાહરણો વિષે અગાઉ જાણી ગયા એ કથાના આધુનિક દેશજન્યરૂપની સાચી શરૂઆત, અગાઉ બંધુ તેમ, શ્રી રવિશંકર ગાયે આલેખેલા 'ગુજરાતનો નાથ'ના તેમજ 'સીમળી મરી'માંનાં કેટલાક ચિત્રોથી થઈ મથાય, કેમકે ત્યાં સુધીના દક્ષિણી ચિત્રકારોને કાંઈ આયેખાતા ચિત્રોને ગુજરાતી કથા જાણે જ કહી શકાય ત્રી રાવળને હાથે શરૂ થયેલી એ પરપરા આજ પર્યંત અનેક કલાકારોને કાંઈ વહેતી જ રહી છે. પાનની લાક્ષણિકતા, વાતાવરણની જમાવટ અને પ્રગતી પ્રવર્તમાન ગતિ-action, એ ત્રણ કથાચિત્રોના મુખ્ય અંગ છે, અને ઉત્તમ ચિત્રકારોનામાં તેમનું મહત્ત્વ આયોજન કરવા માટે સમર્થ પીછી જ નેમ્તએ છે, કેમકે કથાચિત્રો (illustrations) એ ખરી રીતે તો ચોટા પટચિત્રો (paintings)ની નાની ન્યાત્તિ જ છે આના લાક્ષણિક ઉદાહરણ તરીકે શ્રી રાવળના આલેખેલા 'કલા-પીના કેકાર'માંના કેટલાક કથાકાવ્યોના, 'સીમળી મરી'માંની કેટલીક વાતો એમાંના અમુક, ને 'ગુજરાતના નાથ'ની, અને 'મારી લીમ વાતો'માં જેવા અમુક વાતોએમાંના કેટલાક ચિત્રો ગણાવી શકાય તેમની પછી એ ક્ષેત્રમાં શ્રી રવિશંકર પસિત, કનુ દેસાઈ, કલાજિવ વગેરે અનેક કલાકારોએ ફાળો આપ્યો છે તે મર્યાદા 'કલાજિવ'ની પીછી કથાચિત્રોની ગુણુ-રસતાની એક કાળે આશાજનક શક્તિઓ દેખાડતી હતી.

ગતિલયા પ્રસંગોના આલેખન ઉપરાંત વિવિધ લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વ વાળા પાત્રોનું આલેખન—character pictures પણ આ પ્રકારમાં આવે 'ગુજરાતના નાથ'ના મુખ્ય ભૂતોના આલેખન તેમાં સફળ નમૂનો કહી શકાય.

ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો

પરિગણા તો હવે સામયિકમાંની વાતોમાં તથા નવલોના ચિત્રો સાથે આલેખોને બદલે સાચા ફોટોગ્રાફોના પણ ઉપયોગ થઈ લાગ્યો છે પ્રસંગમાં આવતા પાત્રોને ચોખ વાતાવરણ અને ગતિ સ્પષ્ટ રજૂરિયામાં તેમના ફોટો-ગ્રાફ પાડીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે True Story Magazine જેવા ઘણા છાપાઓમાં આવા photographic illustrations જ આવે છે આકરી જાનપ્રચારના ચિત્રસાધન તરીકે તો ફોટોગ્રાફોનો ઉપયોગ ઘણા લાંબા વખતથી અર્વંત થતો આવ્યો છે જીવનચરિત્રોમાં વ્યક્તિઓની છબી

મંદિર પાતાડેખન એ કથાચિત્રોનું જ એક અમ
તોણા ઉત્તરન તેનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર પણ છે
જનનાનો નિહટ ર હં પામે ની વેપક દષ્ટિ અને
વચન કે જે સુખનું કાળુ પ્રસાવતો કથાકાર જ
અનુ આણેખન મફત જનાલી રાંડે છે

(શ્રી સચિદાનંદ મંદિર ચિત્રિત થાઈ પાતાડેખન બેઠેક કુમાર કાર્યાલપના સૌજન્યથી)

જુગી વય ની હ નીઓ એ તો સામાન્ય છે તે ઉપગત પ્રવાસ સ્થળોના વિવિધ
ગથો ના પરિચય આપવા માટે ઐતિહાસિક મહત્ત્વની લખાણો તથા મધ્યામા
વિશિષ્ટ રચાઓ તથા ત્યા ના સંગ્રહ નાં નામ ઉત્તરના સારુ યોગ આપામ
વગેરે ની પ્રક્રિયાઓ દર્શાવવા માટે દાખરી નાં નિર્માણ આખીસાથે રંગે
વિગ્નાશાખાઓના ઉદ્ભવો અને મૂનાઓ દર્શાવવા સારુ વગેરે તથા
તે ની ક્રિયાઓ દેખાવા માટે — આમ જાણી જમી સાખાઓના રંગે
માફિક ચિત્રો તો આત્મન ઉપયોગી સાધન છે અને વિજ્ઞાનના આ
જગ્યાના પુસ્તકો તેમજ આમયિકોના મળીને તેનો વિસ્તાર મંજૂર ની
દષ્ટિએ, કદાચ મ્યાચિત્રો કરતાં એ વધારે છે તે નાં મળીને અર્થો આપવા ની

જોડો જેટલો જ રસ મેલિરાઓને પણ જેમા પડે છે તે લાકનાર્તા ચપાસજીક યા નાગની એવી એક વાત
 નાના હંડ મને પોષણ કવિત્વમય ચિત્રદર્શનવાળુ વાસ્તવદર્શી અને વિશદ કથાચિત્ર (બર્બેક કુમાર

ખામ નાનકડાના ઘણાની નથી, કેમકે આજકાલ આપણા પાન ઘણા પનો તેનો ઉપયોગ કંતા મળા છે તેમ પુનઃક્રોમાં આપણે ત્યાં દુધ તે પ્રમર એના ઉપયોગમાં આપો નથી માત્ર પુનઃક્રોમાં ફેસ્ટ ઉપર તે કમિટિ દેખા દે છે એટલે

આપણે

ખાલસાએમાંના ચિત્રો

માળના માટેના ચિત્રો એ મુળમાં પ્રકાર તો કથાચિત્રો — illustrations નો જ પણ વસ્તુ પરત્વે શૈલીનો એમાં ઉચિત ફેરફાર આવશ્યક છે

માની દેખા, અપે આમ, વસ્તુને તરત માથે મનાવતી નિશાન શૈલી અને આજે માલોચિત મંગલનું ચટકું—એ માથેચિત્રોની શૈલીના પ્રધાન વસ્તુઓ લેખકે બધાનું ક સારમાં ઉપયોગ ચિત્રને ત્વેર આપીને તેની મર્યાદા હાથ પાડવામાં આ ચિત્રો નો મદદ ન કરે તો એ અર્થદાન બની શકે છે આપણે ત્યાં ઘણા પુનઃક્રો તથા માથેચિત્રો એ દિશામાં માન

પ્રયત્નો થયા કે શ્રી સૌ દમ્ભાગદેવ મહેના કૃત 'ખાલસા'ના રસિધી માડી નાગર દામ પટેલ અને 'માડી'ની માગાઓ સુધી (એક ખાલસાના રમણ ચિત્રના નમૂનો ઉપર આપ્યો કે) ત્વેક 'માડી'ના પ્રમદાઓના આ લેખોમાં ગૈરીની પ્રીતિલયા શિષ્ટ લેખાની કાળુપ કે

કવિતાચિત્રો

આપણી અમીરકિ હેઠળ કરી જીવનવાદ એટલા જવાબમાં જીવન કરતા એક કાલકાલ મદદેના માટે આપણે કવિત્વર ચ સ્વચ્છ નો મન (કુમાર)

કાવ્યો માટે આ લેખો કા યગ્યુષ્ઠી તો માગી જ લે છે મદદ અને મદદ

કાવ્ય માટેના કલ્પનાવિદારી શાળાનચિત્રો નહોતો. શ્રી અન્નદાસ મહેતાના એક તરંગમધ્યમાંની 'ચોકરાણી'નું આલેખન (રિવિસકર રાવણ)

કાવ્યો'ના અમુક આલેખનો અને 'કુમાર' 'નવચેતન' વગેરે માનિકોમાં આવતા છટક કાવ્યો માટેનાં ચિત્રો આનાં ઉદાહરણો તરીકે મળ્યાથી શકાય.

લાવાતમક ચિત્રો

અથવા લાવવાળાં, કલાનાં હિચ તરવો ધારતા અને જીવનને માર્ગદર્શન કરાવનાચિત્રો—fineart paintings એ ખરી રીતે મધ્યસ્થ ચિત્રકળાનું અંગ નથી. મધ્યચિત્રોની મારક તે કાંઈક યાવતુના આલેખને કે કોઈ ઉદ્દેશને ખાતર આલેખાએવાં હોતા નથી પણ સાહિત્યકારની મિસલથી જન્મતા સર્જનાત્મક સાહિત્યની પેઠે, કલાકારના મનને પરિણામે થયેલુ સ્વપ્ન-કાંચિનું તે સ્વર્ણ હોય છે. કાંઈ હૃદયપ્રેરણા રમદર્શન, જીવનને હિલત, પાવન કે ભવ્ય કરતી કોઈ ભાવના, માનવીની મનોજાત જિર્મિઓના મંથનનું આલેખન, નિમર્તનું પ્રસન્નમંજીર કોઈ દર્શન,—આના તેના વિષયો હોય છે આપણા સર્વ આધુનિક કલાકારોની પાછી આ પ્રેરણા સારી પેઠે ધૂમી થઈ છે અને એમના રચયિત્રો આજે તો સર્વત્ર જાણીતા છે. એના લાક્ષણિક ઉદાહરણ તરીકે શ્રી રવિસંકર રાવળનું 'જીવનમેશીત' નામનું ચિત્ર નિર્દોશી શકીએ.

પરંતુ આ પ્રકારના જાધા ચિત્રો રચયિત્રો જ હોય એવું પણ નથી; વેગવતી એકલી રેખાનું જ કોઈ આલેખન, 'ચૂકટ' (એટલેકે લાકડા પર કલાકારે જતે કોરેલું) ચિત્ર, ત્રાણાની પ્લેટ પર ચિત્રકારે ચ્વલ્લંતે કરેલું ઇમિંગ કે 'એ-એમિંગ', અથવા એકદમ સાદો રસેય પણ આ કક્ષામાં આવે

શાળાનચિત્રો

શાળાનચિત્રોથી તો આજકાલ આપણે ઊંડીક પરિચિત થઈ ગયા

વચ્ચે જે ફેર છે તે જ મામાન્ય કથાચિત્રો અને કાવ્યનાં ચિત્રો વચ્ચે આવશ્યક છે, લાવની મનતા, કલ્પનાની ચમક અને મુચક

ચદનના એ ત્રણ ગુણ કવિતા ચિત્રોની મેક્ષી-બોધ: 'કુમાર' માં રોપેલો. 'ધિવા-

કાવ્યો'ના અમુક આલેખનો અને 'કુમાર' 'નવચેતન' વગેરે માનિકોમાં આવતા છટક કાવ્યો માટેનાં ચિત્રો આનાં ઉદાહરણો તરીકે મળ્યાથી શકાય.

છીએ સામયિક પત્રોમાં લેખોને મવાગે તથા અતે મૂકાતા હેડ'પીસ' અને 'ટેઇન'પીસ' તથા લેખોની વચ્ચે આપના લાવસૂચક શોભનો એ એક પ્રકાર છે, જેમાં લખાણને અનુષંગી કાઈકે ધ્વનિસૂચક આરોપના હાથ છે પીળે પ્રાર કેરાગ મોભાની દૃષ્ટિથી આલેખાએવા વેનગુદા, ટિ હારો, કાગરીઓ નોરેનો

છે, જેમાં માત્ર કૂચ પાન આદિ કુદરતની આકૃતિઓને વિવિધ રચનામય મયોજનો તથા ભૌમિતિક મૂલ્ય છીથી ચીતરી હોય ચિત્રકળાના આ પ્રકારની વિપુલતાનો કોઈ શુભાર નથી તેનું મૂળ પશુ કદાચ

સુખી રામ નાગની વાર્તાનો ટેઇનપીસ

વિવિધાનુવક્ષી શોભનચિત્રા
(બ્લોકો કુમાર ના સૌજન્યથી)

કોઈ કાવ્ય લેખ વાર્તા, નાટક વગેરેમાં આવતા વિષય કે પ્રસંગને અનુવક્ષી આને લેવા નાના સૂચક શોભનચિત્રો જે લખાણની વચ્ચે યથાસૂચિત સ્થાને મુકાય છે વિશિષ્ટ વિવિધાનુવક્ષી હોવા છતાં આવા શોભનોમાં મોટે ભાગે કોઈ મ્યાથી ભાવનો દ્વનિ પણ સમાજેલો હોવાથી તે કાવ્યમાં સુસોમનો તરીકે પણ વાપરી શકાય છે

મા મા યા વાદરી બની ગમે સી ગેર શાદબગીચા વાતોનો 'દેશીમ', જેમા શાદ
બગીચાની યાયામા વાદરીનુ આ રેખન કરીને નેના નાઆરુ નમા પચતે ના રમે આતુર
પુત્ર મા હાલ ન હું છે (જોકે શી હસાબદેન મહેતાના સોનરચથી)

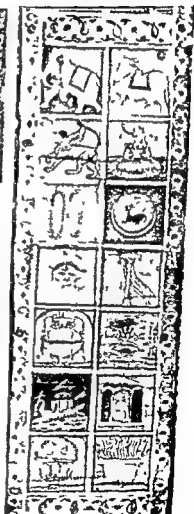
परण

(बुद्धदेव रसिकलास श्रीज)

હિપર શુભાન મના યુવર સાસાયગીમાંની દુર્ગાસિદ્ધાની
ની ૧૮મા સૈકાની પ્રગભાથી કચાચિત્તના નમુનો નીચ-
તાબી માનુએ ૧૯મા સૈકાના અન્યા વોરામા ચીન
રાએવી 'મધુમાલની ની વાગામાનુ વિત્ર જેમા સજ્જત
કલમ પ- મરાઈ અસર રવજ નાણા રહે જમાણી માનુએ
૧૮મા સૈકામા શીરોહીના ન રજનાએ મોકલ લ વિહસિ
પદમાથી ચોન્દવપ્રનુ વિત્ર સજ્જાચિત્તના આદ મનના નમુનો

(શ્લોક કુમાર ના સૌભાગ્યથી)

કથાચિત્રો એટલું જ જૂનું છે. પ્રાગૌત્તમ ચિત્રોમા પણ તેના આદિ સ્ત્રોત મળે છે આ અત્યંત પરિચિત ચિત્રપ્રકારના થોડાક નમૂના અને આપ્યા છે

પ્રતીકો

ગોમનચિત્રોના જ કદાચ એક અગ્ર તરીકે પણ મણી લઈ શકાય એવો એથો ચિત્રપ્રકાર તે મસાચિત્રો નથા પ્રતીકો—symbols—નો છે મસાચિત્રનું મુખ્ય લક્ષણ એ કે તે અત્યંત અર્થમળે હોય અને થોડામા થણ કંઠી દેરાની શક્તિરાણુ હોય અંગ્રેજીમા symbol—પ્રતીક—ની એક વ્યાખ્યા થથાર્થ રીતે એરી કરેલી છે કે a symbol is a salient parable જાતે એણુ ન્દીને વાકાનાનું સૂચન કરતા આ મિતભાષી પ્રતીકોનું આલેખન સમર્થ વિચારણા તથા ચિત્રણાની શક્તિ માગી લે છે, અને ધણા એાજા કલાકારો એની સાચી કસોટીમાથી પાર કીતરી શકે છે જાવનું દિગ્દર્શન કરાવનાર પ્રતીક યોજનાની ચિંતનશક્તિ અને તેનું આલેખન—દેનમ માફુ જ આલેખન નહિ, પણ સંયોજના—designingના રૂપમા તેનું આલેખન—કરનાની ચિત્રણાશક્તિ, અનેની એમા ભારોભાર જરૂર હોય છે એનો આલેખક કથિતઅનો મુદ્દમ પ્રાણુ પકડીને રજૂ કરવાની કાળેલિધન-વાળો જોઇએ, તેમજ spirit of designનો પણ પૂરો સમજદાર જોઇએ

કામ ધર્મપથો, પ્રગતિઓ, મડાો કે મરથાઓની ધ્યાનમુદ્રાઓ, રાજ્યોના નાન્યચિહ્નો coat of arms, કોટુખિક કે વ્યક્તિગત મુદ્રાચિહ્નો, રાજ ઉપરના મસાલેખનો, સિહ્નાઓ, ચન્દ્રકો અને ટપાનની ટિકિટો માટેના સૂચક ચિત્રો,—આમ અનેક ક્ષેત્રોમા આજે એનો વિસ્તાર છે અને એ ની અગત્ય

મહેલો બીજા અને નીચે ત્રણ સંસ્થાઓના ધ્યાન-ચિહ્નો, નીચું ૧૯૩૦ના રવાત્તવસમામને રમતખામિત કરતી ટપાલની ટિકિટ માટેનું સચિત આલેખન, થોડુ (જમણી બાજુ ઉંચે) વ્યક્તિગત સહાયમુદ્રા (જહોકો 'કુમાર' કાવ્યોવધના સીમન્થથી)

નયા નવરિધાન જીનન જેટલી જ વ્યાપક છે મગ્યા કે વ્યક્તિના મુખ્ય ધ્યેય કે ધ્યાનમત્રની ભાવનાનું મુખ્ય કન્તા કેષ્ઠ પદાર્થ અથવા પ્રાણીનું ચિત્ર, સ્પષ્ટ સમગ્રય તેવી નિશદ આવેખનાથી તેમજ રૂપસુદૃગ ચૂંચણીથી એમા કરેલુ હોય છે મહિવાર એમા સૂત્રમત્ર તથા વ્યક્તિના પ્રથમાક્ષરે અગર નામાક્ષરોની ચૂંચણી પણ હોય છે નિશદ અર્થધનતા એ એનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે

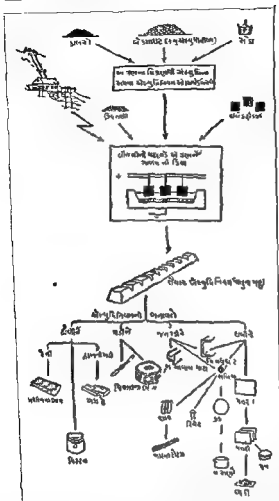
વાસ્તવમા જે સ્થાન કાન્યનુ—તેમા ચે નાના ાર્ગિગીનનું, એનંટનું કે મુક્તકનું છે, બાપામા જે ધ્યાન સૂત્ર કે સુભાગિન અગર મ્હેનતનું છે તે ચિત્રકયામા મર્યાચિતનું છે મર્યાચિત એ સૂત્રાત્મક મમર્થ વાણી છે મુજરાતની કળામા તેનું ધ્યાન પ્રાચીન કાળથી છે, અને આજે પણ, ધીન પ્રાતોને મુખ્યમ્હે આપણે એમા પઠાન નથી, બન્ને આગવી દારમા ડીએ થી મ્હુ દેમાનને દાય તેના પર રીક નમેયો છે આ માથે થોડા ઉદાહરણો છે

નકશાઓ

નકશાઓ—maps, આવેખો—charts and plans અને આકૃતિઓ—diagrams એ ત્રણે એક જ કુકુમના ગાળમે જેવા, મરખો ઉદ્દેશ મારતા, જુદીજુદી સક્તિવાળા માધનો છે ત્રણે પ્રકાર જ્ઞાનને વધુ સરળ, પુલ્હિગમ્ય અને સચોટ બનાવવાના અણમૂલ માધનો છે આપણે ત્યાં એનો ઉપયોગ નહિ જેવો જ થાય છે પશ્ચિમવાસીઓએ અધરામા અવરા વિષયોને પોતાની પ્રગતિ અદનામા અદના માધ્યસ સુધી પહોંચાડવામા આ ત્રણ સાધનોનો જ બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે ત્યાંના જાપામા અગત્ય ન બનાવેાની હકીકત નકશા વિના બાએ જ હોય દેશની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, વ્યાપારી કે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અને પ્રગતિના માપ દર્શાવતા આને મોળા અનેકવિધ આતુર્યુક્ત પ્રકારો ત્યાં ચોખ્ખા જ કરે છે આે આકૃતિઓ—diagramસને આધારે તે જ્ઞાનની કઈ ગાખામા લેવો નથી પડતો ? ભૂમિતિથી શરૂ કરીને એકેએક વિષય બેઠ વખો

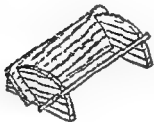
આલેખો

નકશાઓ—maps મુખ્યત્વે ગ્રથળ (પછે તે દુનિયા આખી હોય કે તેનો ખડ, દેશ, પ્રાંત, ગામ, શહેર, મેરી, ધર, વહી કે એનડી દોષ) દર્શાવવા ચીનરામ છે અચુક ગ્રથળ જોક્કસ રીતે કલા આશુ અને તેની

એકબીજામાં મેળવવામાં આવે છે, તેમાંથી થતી તેની રચના અને તેની બનાવટના પ્રકાર એકદરેશ દર્શાવેલા આલેખ નીચેના જાણના દર્શાવવા માટે આકાશ નહિ પણ પ્રત્યેક દેશના નકશામાં આગર તેના નામ સામે એક પીપ બરાબર એક લાખ ઝવંચના દિસામે નેટવા લાખ ઝવંચ બાજુ થઈ હોય તેટલાં પીપ મીતર્યા હોય. આ ૪૪ રીતે દેશનું ચરકરી બળ, આયાનનિકાસ, હુબરહુબોગની બાજુ, રોગના

પરિસ્થિતિ કેવી છે તેનો એમાં નિર્દેશ થાય છે. પણ charts—આ-લેખોની કળાના વિકાસનો ઉપ-યોગ તો આજ-કાલ લોકશિક્ષા-ના કામમાં એટલો બધો થઈ ગયો છે કે પહેલાં તેનું સ્થા-ન નક્કી અને આકૃતિઓ દરતાં પાછળ હતું તે, પ-શ્ચિમના દેશોમાં તો ધણુ આગળ પડતું થઈ જશે. એની મથેજના-ઓ પણ દિન પર દિન નવતર અને બુદ્ધિસૂક્ત થતી જાય છે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લેન્ડ, અ-મેરિકા, જાપાન અને રશિયાની ચેટ્રાલની એક વ-

મુલારીમામની સમનાનો આલેખ

આકાશમાં કે વનમાંથી મળ્યા વ-
ગેરેનો દૃકાવૃક્ષ મલેટ અને ચિત્ર
મુકામ ચિત્રા રચીકા ના માટે charts
એ આલેખોન નામન છે

આલેખનો બીજો પ્રકાર તે
plans સિદ્ધપાપત્યના, મકાનોની
બાંધણીના, બાગચીયા ને નગર
રચનાના, ઘરકરની વ્યવસ્થા, —એવ
બને રૂપો એના ૬ એ નમુના તરીકે
પણ જોવામાં છે ખુબી જોના તે આ
ગળે પ્રકારે એટલા મળતીય છે કે
મુનીક વાગ એ મીમાના ક્ષેત્રમાં તેઓ
પ્રવેશી આન્ય રૂપ ન હી વળા વાગતી
લાગતી દિશુતાનના નમુનામાં તે ૩
ઉપાદત સહુરેખાનુ ચિત્ર, એ જ રીતે
મરહી, બાગચી, ઘઉં વગેરે બીજા
પાક ઉત્પન્ન કરતા પ્રેશમાં એના

દુનિયાના દેશોની સ્થિતિ આલેખને મુકાબલે દિલની આવક દર્શાવી તેની
મરીની કાબજતો સમીક્ષા આલેખ (ખેડો 'કુમાર કાર્યાલયના તો નમુના')

ચિત્રો, વગેરે આલેખન તૈયાર કરેલો map (નકશો) chart બનીને એવા જ એક મિશ્રણનું ઉદાહરણ પૂર પાડે છે. ઍરોપ્લેનની બનાવટની આંતરિક રચના દર્શાવતા કે 'ટેલીવિઝન' અમર 'કમ્પ્યુશન ઍન્જિન'ના સિદ્ધાંતો દર્શાવતા આલેખોમાં plans અને diagrams એ બંનેનું મિશ્રણ થાય છે. પશ્ચિમના બુદ્ધિમાન દેશોએ આ ત્રણે પદ્ધતિઓના અનેકવિધ ચાતુર્યયુક્ત સરવાળા-ગુણાકાર કરીને જ્ઞાનને એટલું હસ્તામલકવત્ કરી મૂક્યું છે કે આપણે તે જોઈને છક શબ્દ જરૂર એ આપણે ત્યાં તો એનો શનાશ પણ પ્રચારમાં નથી. આ સાથે થોડા ઉદાહરણો હાથા છે. જ્ઞાનને આપણે સર્વવ્યાપી બનાવવું હોય તો આ ભેદન સાધનો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ.

કટાક્ષચિત્રો

નકશો, આલેખ અને આકૃતિની અઝાદિ વર્ણવેલી ત્રિપુટી જેવું જ એક ખીજું સમતીય જોડકું તે કટાક્ષચિત્રો અને દંડાચિત્રો—cartoons and caricatures—નું એ કળા પણ આપણે ત્યાં નહિ જોવી જ ખોળી છે એમ એદ સાથે કબૂલ કરવું જોઈએ કટાક્ષાલેખનો અને દંડાચિત્રો તો કોઈ પણ પ્રજાના મર્મોળા નર્મનો, બુદ્ધિયુક્ત કટાક્ષનો કે ચાતુરીયરી દંડાશક્તિનો (અને પરિણામે તેની સચેત જીવનદષ્ટિ અને બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાનો) ક્યાસ બનાવી આપે છે Cartoons (વ્યંગચિત્રો)માં કોઈ વ્યક્તિ, મર્યાદા, સમાજ, રાજ્ય કે દેશને સમતા પ્રમંથ કે પરિસ્થિતિની વિચિત્ર અને ઉપકાપાન બાજુ પર તીવ્રો વંગ આવજોવો હોય. હાસ્ય કે મસ્કરી એમાં મોટે ભાગે હોય ખરા, પણ એ અનિવાર્ય જ હોય એવું નથી. કેટલીકવાર પ્રશમાજનક 'ઝાઈનો' પણ આવેજાય છે. પણ મોટે ભાગે તો તેમાં તેજાજ રેડે સડસડીને ઊતરી જનારો તીખો ઉપાલંબ કે કડવોઝેર કટાક્ષ જ હોય છે સચોટતા એ એનું મુખ્ય લક્ષણ છે અને તેને મારે ઘણુંપરુ રૂપકનો આશ્રય લેાય છે.

દંડાચિત્રો

દંડાચિત્રો—caricatures—નું માન્યું તો cartoons જેવું જ. માત્ર તેમાં આલેખન વ્યક્તિત્વ જ હોય એમાં રાગઓ, સરસુજ યારો ને ધર્મચુરઓ, રાજદ્વારી પુરુષો અને દેશનેતાઓ, સમાજસેવકો, વિદ્વાનો અને વીરો,—પ્રજાના એવા કેઈપણ અગ્રણી પુરુષોના કાષ ઉપાલંબપાત્ર વર્તન, વાણી કે પ્રમગને અનુલક્ષીને તેનું હાસ્યજનક ચાકું ચીતરવામાં આવે છે. પણ એમાં કબાકારની શક્તિની સાચી કસોટી થાય છે હાસ્યને પાન વ્યક્તિના ચહેરાની

લાક્ષણિક નિશિષ્ટતા ઓછામાં ઓછી રેખાઓમાં, સમોદપણે, પ્રદાક્ષ્યુરિક
અને દમમણી દમઠથી ઉતારનામાં તીસી નજર અને કનમ પરનું પ્રશુત્વ
જોઈએ છે દક્ષિણ મક્કિતનું દસામણુ ચાકુ ચીનરના માથે તેના ચહેરાના
મુખ્ય લક્ષણ એમાં એની ખૂબીથી સચનાઈ જવા જોઈએ કે જે જોતા નાના
ગામક પશુ જેને ઓગળી મઢી શકે દા રના તનેક મહાત્મા ગાંધીજીના
ચહેરામાં મોઝા મન, ગોળ ચક્ષુ, આમગપનો નીચલો હોઠ લાલુ નાક
મુકા હાથ કરના હોઠ અને ગાન નાગના થોડા તરણનામી દૂધી ચોટની
વગેરે ચિત્રકારી માનીતી સામગ્રી થઈ પડે દિનરની દૂધચર જેની મૂંઝો
અને અરધુ કપાળ નમ્મો વાગીને ગુરુઓ, મુખોનિનીના મોટા ડોળા અને
જુનડોગ જેના જડા, ધીરજા જડા વગર પ્રધાન આલેખનનું ગાજર

નવું નાક અને મોઢા સદા રહેતી યુગી, બીજા એવા વડા પ્રધાન ગેમ્મર-લેમ્મિનાં ગુરુદાદર હયાં અને એકેવા ગાલવાળો લાખો ચંદ્રેરો, એ બધાં 'કાર્ટૂનો' દ્વારા જનતબરના માનવીઓની આંખમાં એવાં રમી રહ્યા છે કે ગમે ત્યાં એને ઝોળખી કાઢી શકાય.

આપણાં સામયિકોમાં આ દિશામાં કીક પ્રયત્નો થયા છે, -એકે પ્રશંના પાત્ર કહી શકાય તેવા નહિ એ વિષયમાં મોટામાં મોટો ફાળો મુખાર્પના જાણીતા (પણ હવે મરુકુમ) સાપ્તાહિક 'દિદી પંચ'નો છે. તે પહેલાં 'બીમ-સેન'માં એવો પ્રયત્ન થયોતો. પરંતુ એ બધાનાં આલેખનોમાં વર્ણનાત્મક શૈલી વિશેષ હતી, તીણી રમૂજ અને ટીખળ ગાદેના ઉટાગ આલેખનો ઓછાં. 'બીમ'ની સદી'માં 'અદલાતુન'ની મહીયાં શ્રી રનિશંકર રાયજી થોડાં હઠાચિત્રો આલેખેલા તે વોકામિય થયા હતા. 'કુમાર'માં આવેલી આપણી મામાનિક કુરુદિઓ ઉપરની એમ બી વ્યંગચિત્રોની માળા પણ નોધપાત્ર છે. વચ્ચે ધોમાવાળા ભાષાઓના 'તોપ' નાખના સાપ્તાહિકમાં ટૂંક વખત આવેલા કંઠમાં પ્રયત્નો પ્રતિદાસનો અંકોડો સાચવવા પૂરતા પણ નોધવા નોંધએ અમદાવાદના 'ગુજરાતી પચે' પણ પોતાની કારકિર્દીની સફળતામાં કાર્ટૂનો આપવા માટેલાં કહેવાય છે.

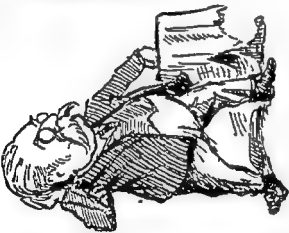
આજના જનકારત્વમાં 'નવસૌગંદ' પત્રે એ દિશામાં નોધપાત્ર પહેલ અને પ્રગતિ કરી. એમાં આવતાં 'ચકોર'નાં વ્યંગચિત્રો પાછળ વિચારની મોટ અને જોરદાર આલેખન હોય છે. એવા જ આપણા બીજા સાપ્તાહિક 'પુલખામે' એ દિશામાંના પોતાના પ્રયત્નો વડે, (કદમાં આલેખનની અડચણ છતાં) જે લોકમિયતા પ્રાપ્ત કરી તે જ આ ચિત્રપ્રકારની શક્તિની માખિની રૂપ છે.

આ વ્યંગચિત્રો અને હઠાચિત્રો પ્રગતી કૌણવણીમાં મોટામાં મોટો ફાળો આપી શકે, કેમકે વિનોદ માથે વિચારપ્રચાર કરવાનું એ ધણું જ પ્રબળ સાધન છે. મોટા માણસોની વિચિત્રતાઓની અને જાહેર પ્રમંથોના એકદમપણાની કે પ્રજાના દુષણોની ફેકડી કરીને તે દ્વારા પ્રગતિની માર્ગી વાતો અને જનતાને ગુસ્સાન કરના વસ્તુઓની અમર વોકાના મન પર અત્યંત સરળતાથી કમાવી દેવાનું આના જેવું બીજું એક પણ જોરદાર સાધન નથી. પરિણામે તો આ કલા એટલી બધી ખીણરી કે કે લાના મોટા ભાગનાં

* આને તો 'પ્રબળકુ' સાપ્તાહિક, 'દેખા' માસિક અને 'જન્મશક્તિ' 'વહેમાવરમ' વગેરે દૈનિકમાં પણ એ ચિત્રપ્રકાર આપવા શરૂ થયે છે.

પેલેર યાદનમાની ન્યમેલેની કુલિલ બેઠીતિ કપર
નામ કરુ 'કાદન' જેન ખુલે પેલેર યાદન રખી
કેલના નમુ કદકા કરી માયુ પોતે રાખ્યુ છે,
વચ્ચે યો ભાગ ઝીરામ નક્કરીઓને આપે છે, અને
પછકુ અરખોને નમુ કદકા છે પેલેર યાદનના રામક
મોટું ચિત્રકારે ઓગિલ્યપૂર્વક એ રામક્રેડેરાનું
વાદન કાઢ નીતવું છે (બેલોકા 'કુમાર')

નૂલ શરીર પર બરાબર ચડેરામા વિલિધ
મૂળ, મોર્ગ ચરમા માગથી તાકતી આપો
અને પાછળ ઓગેલા વાળવાળા આપણા પીઠ
સાક્ષર શ્રી બંધવતયાય કાકેરને એક વાર ભેલે
એવા દુશે તે તેમનું આ 'કેરીકવર' તરલ ન ઓ-
ળખી કાઢવાના (ચિત્રકાર રતિશકર રામક)

કરિયા મહાદેવના વાનના આર્ચનિરુદ્ધ
તથા સ્વચ્છતાસૂચક આ ચિત્રો પોરદર ને
મહેકાં ના હીં નમૂના ગણાય

દૈનિકો કે સાપ્તાહિકો એ વગરના હોતા જ નથી એ દેશો આ ચિત્ર-પ્રકારનું પરિણામ બરોબર વિઠાવી ગયા છે આપણે એ કળા હજી વિકસાવી રહી છે

હાસ્યચિત્રો

આપણે ત્યાં મુદ્દન નથી એનું હાસ્યચિત્રોનું બીજું અંગ જે પશ્ચિમે ખીલવ્યું છે તેની નોંધ પણ લેવી આવશ્યક કે તે આ બધા દૈનિક-ચિત્રોનો જ પ્રકાર છે પણ તેમાં કેટલું ચોક્કસ ધ્યેયને કે પ્રમત્તને અનુવક્ષીને કરેલા ઉપાલબ્ધ પ્રતા છાનમાંથી જડતા હાસ્યપાત્ર અસંગો અને પાત્રો ઉપર ચમકરીને ગમ્મત ઉડાવવાનો હેતુ હોય છે 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'માં પોપ નામના પાત્રના હાથગણા પરાક્રમેની રાજ-જ-રાજ આવતી પેલી ચિત્રોની પદ્ધતિ સૌને જાણીતી છે યુરોપ અમેરિકાના એકેએક શહેરના લગભગ પ્રત્યેક દૈનિક અને સાપ્તાહિક પાંચા આની humour strips ચાલુ આ પાંચ જ કરે છે, રાજ કાષ્ઠક ને કાષ્ઠક નીન ચરિત્રાવેડા ને પરાક્રમ હાજર જ હોય વળી, હાસ્યના દુચકાઓને સચિત્ર કરતા ચિત્રોનો પણ ત્યાં તોટો નથી એ બધું જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થાય કે ઇન્ડિયામાં શું ચાલુ બધું હાસ્ય પડ્યું છે' જે દેશ પોતાની પ્રમત્તના પ્રાણને પ્રદુર્લિત અને તેની છનાદષ્ટિને જાગ્રત કરવા ઈચ્છે છે તે તેની અગત્ય સમજે છે

પ્રચારચિત્રો

પ્રજનના જ્ઞાનપ્રચાર કરવાનું બીજું એક પ્રબળ સાધન કલાએ પૂરું પાડ્યું છે તે 'પોસ્ટરો'—posters આપણે એને પ્રચારચિત્રો જ કહીએ એ ચિત્રપ્રકારનો આવિર્ભાવ પણ પશ્ચિમમાં જ થયો, કેમકે આજની પ્રચાર વિદ્યાની જગતી પશ્ચિમી પ્રજા છે અને શું ત્યાંનો પ્રજાસત્તાવાદ કે શું ત્યાંનો વેપારનિયજ—બધું લોકપ્રચાર ઉપર જ નભે છે રાજકીય મતપ્રચાર, માવની અપત, નાટક સિનેમાની જાહેરાત કે અન્યકેળવણીના પ્રમોધસૂત્રો—બધામાં આ 'પોસ્ટરો'ની જરૂર પડે છે, અને આગ એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે કોઈ રમ્ય સ્થળની જાહેરાત કરતા, રેલવે કે પોસ્ટ ઓફિસની અગત્ય સમજાવતા, લક્ષ્યમાં જોડાવાનું ઉદ્દેશ્ય કરતા, દંડોથી બચવાને એવતા, આયત્ત જનહિત પ્રમત્ત-આરોગ્ય કે સમાજશ્રેય સૂચવતા આ પ્રકારના ચિત્રો અને તેની નાની આવૃત્તિ જેવી ખામ કાટેવી પ્રચાર ટિકિટો, ત્યાંના જીવનમાં રોજિંદા પરિચયના બની ગયા છે પરંતુ એ 'પોસ્ટર'નું કે એના નાના

બાપ જેવાં 'પ્લેકાર્ડ'—placards—નું દ્રાવું રથાન અંધગિયણામાં ન આવે, એટલે અત્રે કલાપ્રકાર જેટલો જ એનો નિર્દેશ કરીને અટકીયું. એ જ રીતે શીશીઓ, ડબ્બા કે ખંડો ઉપરનાં લેખો અને કાર્ટોનનું.

બાહેરાતી ચિત્રો

પશ્ચિમચારમાટેના ચિત્રોનો ત્રીજો એક પ્રકાર, જે સામયિક પત્રોમાં આવતી મહેર-ખબરોનાં ચિત્રોનો છે, તેની મધ્યમરી આદી જરૂરની છે; કેમકે સામયિક પત્રોમાંની કલાને પાશ્વ આપણે અંધગિયણા જ ગણી છે. 'પોસ્ટર'ની પ્રચારશૈલી અને પ્રસંગચિત્રોની કથનશૈલી બંનેનું આ ચિત્રોમાં મંદિશ્રમ્ય હોય છે. પોતાને આપવાનો મંદેશ સીધો અને ઝડપથી અંતરમાં ગતિરે એવા રીતે એમને કહેવાનો હોવાથી એની ચિત્રશૈલી જોરદાર અને આસરકારક હોય છે. ગમે ત્યાં દૂર પડેલા ખૂણામાંથી કે ઝડપથી ફરવાતા પાના વચ્ચેથી પશ્ચ કોકિયું કરીને જૂમ પાડી જાણવાની મત એ

મોઢાં આગનુક પ્રસંગની બાહેરાત માટે લખિત ચિત્ર (ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ)

सूची

ચિત્રોમાં જોઇએ આપણી બીજી જિમતી ચિત્રસાખાઓ જેટલી પળપ્રગતિ આ પ્રકારના ચિત્રોમાં આપણે નથી કરી એ કબૂતર જોઇએ માત્ર ગુલાબડયા ઉદાહરણો કયાકયાક જણાય છે પરંતુ કપનીઓની જાહેરખબરોના ચિત્રો બાદ કરીએ તો આપણે નામે ગેપ બહુ ઓછા રહે છે

જેકેટ અને પૂઠાના ચિત્રો

પણ આટલી અબઝોળ પડી, જાહેરાતો અને સોશન ચિત્રોના મિશ્રણના એક પ્રકારમાં આપણે હિંદુઓમાં અમર્યાદાને છાંયે એ દર્શાવતી ની ગોધ ગોધ માથે લેતી જોઇએ એ ચિત્રો તે પુસ્તકો ઉપરના જેમજે અને પૂઠાના ચિત્રો પુસ્તક ઉપરનું જેકેટ એકીમાથે જે કાર્ય સારે છે એક તો ધૂમ, દવામાન અને ધમાસથી તેનું રક્ષણ કરનારું અને બીજું તેને સોખા આપીને તેની ઓગળ (અગત જાહેરાત) આપવાનું બુકમેનરની દુકાનના આથે ॥ કમ્પ્યુટર કે મોબાઇલ ફોનના ટેલિ પર પુસ્તકોના ટોળા વચ્ચે પડેલી ચોપડી ઉપરનું જેકેટ પોતાના આતેજન અને રમખાંડથી જેટલો વધુ સ્પષ્ટ અને તરી આવતો અગત કાઢી શકે તેની તેની એ કાર્યની સાર્યકતા વધુ દર્શાવતી જોરદાર નામાશરો, અથવાનુજો એક સપાટ ખ્યાન આપતું ઉદાહરણ ચિત્રોજન અને આખ તથા મ. પર એ બનેલી છાપ પાડી તેમને મહી લે એવી રમખાંડના—આ તથે ગુણશીખી આપણા ગુજરાતના જેકેટ અને પૂઠાના ચિત્રોએ સારા જેવા અશે સદા તાથી આપનાની લીધી છે એ બીજા પ્રતિને મુકાબને સ્પષ્ટ સમગ્ર છે, અને આપણે ત્યાં ઓછા ઉપયોગ આજે એટલો વ્યાપક થઈ ગયો છે કે આધુનિક વાચનશીખી કોઈ પણ ગુજરાતી વ્યક્તિ એથી અગત્ય નથી

.

આમ, કયાકયાક તદ્દન અજાણ જણાવતી, કયાક પ્રાયમિક પગના પાડતી, કયાક ફૂલીફાલી સોહતી આપણી અથગ ચિત્રકળા આજે મોહરી રહી છે એ તો નક્કી અને અસ્મિતાના લાનથી તે સઘ પદ્ધતિ થશે અને ગુર્જરીના ધોરણ સાહારશે

સૂચી

અખો	૧૨૧	આદર્શવાદ	૧૧૩-૧૨૧
અતિચાર	૧૬૨	આધુનિક ભીતિદાસ-સ શોધકો	૧૪૨
અનુવાદો	૧૩૧	આમ રાગ	૪૬૩-૬૬
અપ્રમ સ ૩૪૮-૫૦, ૬૨૦, ૪૨૪-૨૫		‘ આશય ૧ ’	૩૬૨
—સાહિત્ય	૪૨૫	આલેખો	૧૨-૨૫ (પરિ)
અમયદેવસગિ	૪૨૩	‘ ઇતિહાસ-દિગ્દર્શન ’	૧૩૩
‘ અમૃત-કથો-૧ ’	૩૬૦	ઇન્દ્રિયો	—૧ ૨૫૫૨ ૫૦૩-૦૪
અગ્નિ દ થોપ	૪૮૨	—૧ ૨૫૨૫	૪૬૫
‘ અરેમિયન નામુદસ ’	૧૧૪	ઇળસન	૧૨૩
અથ ‘ અતે ધમ ’ નીતિ	૨૧૭-૧૮	ઇસ્કે મિગજી	૪૪૩
અથ ‘ શાસ્ત્ર ’	૨૧૫	ઇસ્કે હકીકી	૪૪૩
—અતે માધીજી	૨૨૬-૨૭	‘ ઉપદેશમાના	૩૫૩
—૧ સાહિત્ય	૨૨૨-૨૬	‘ ઉપમિતિ-બા-પ્રપચ-કથા ’	૪૨૨
‘ અત કરકો ’	૫૪૦	ઉપાગો	૪૧૯
‘ અપ મઆરીજ ’	૫૪૦	ઉગર અધ્યામ	૪૪૩
‘ અલ શીની ’	૫૩૯	ઉસ્તુરસાળ	૫૪૧
અવચેતના	૫૦૦ ૦૧	‘ ઉપાહરણ ’	૩૬૧
અન્નીન્દનાથ દાગોડ	૧૯૫	‘ ઝકુપ્રાતિશાખ ’	૫૧૧-૧૪
અવહાય લાપા	૩૫૨	‘ એપિક ’	૧૦૬
અસાધિત	૩૫૩	ઐતિહાસિક	—૬૬૮ ૧૪૭-૫૦
અસ્મિતા	૭૦-૭૧, ૭૫-૭૮		
અહુનર	૫૦૭		
‘ આધતે અકબરી ’	૫૫૩		
આત્મોક્તિનુ સાહિત્ય	૮૨		

—સત્ય	૩૯૦ ૯૧	—૧૨ ગમ્પાન	૪૦૩
—સ શોધન	૧૩૫	—ભાનનામ્પાન	૪૦૫
ઓમ્	૫૦૭	—વિચારગમ્પાન	૪૦૩
ઓલ્ડ વેસ્ટન રાજસ્થાની	૩૭૪	—સુદેશ	૪૦૭
ઓકિત્તો	૩૬૬	—ના મ્પરપ	૪૦૦-૦૯
‘ કુંદુની રાસ ’	૩૫૧	કવિતાચિત્રો	૧૭-૧૮ (પર્ગ)
કાશ્ચિત્રો	૨૫ (પર્ગ)	‘ કાકનધી ઓપાઈ ’	૩૫૮
કથાચિત્રો	૧૪ ૧૫ (પર્ગ)	‘ કાન્દુદે-મ્પાપ ’	૩૫૨
કનિક	૪૫૭-૫૮૮	‘ કામાનતી ’	૩૫૧
કબીર	૧૫૪	કાલ પુત્રકમદોષ	૩૬૨ ૮૩
કરાન્દી	૫૪-૫૬	કાવિદાસ	૧૨૩
‘ કમયોગી રાજમ્પર ’	૩૭૯, ૩૮૫	‘ મલ્લપ્રકાશસ કેત ’	૧૪૨૫૦
કમચૂરિ સ વત્સર	- ૪૬-૫૧	કુલિલ લિપિ	૪૨૨
કલા	૪૨-૫૦, ૨૦૩-૨૧૪, ૫૨૦	કુમારપાન	૪૭૦-૭૧
		‘ કુમારપાનપ્રતિભે ૫ ’	૩૪૮
		‘ કવલપમાલા ’	૪૨૨

‘ ગણિતસાગ ’	૩૬૫	ગૌરી	૩૩૦
ગામડાઓનો ઇતિહાસ	૧૪૪-૪૫	‘ અથ અને ય યકાગ ’	૧૪૬
ગાંધીજી	૬૫, ૭૫ ૮૨,	અથપ્રશસ્તિઓ	૧૩૭
‘	૨૨૫-૨૭, ૨૫૮, ૨૬૧	આમનૃત્ય	૩૧૬
‘	૨૬૪, ૨૭૪, ૦૯	આમસગાળની ખદીઓ	૨૭૩-૩૪
ગાંધીયુગ	૨૭૩, ૨૭૫		
ગાંધીરાઠ	૮૫-૮૬	‘ અચારિકા ’	૩૫૭
ગિજુસાઈ	૨૬૧	ચિત્ર	૧ (પરિ)
ગુજરાત	૬૬, ૭૧, ૭૨	—નો ઇતિહાસ	૩ (પરિ)
—નો ઇતિહાસ	૧૪૩, ૪૬૩ ૭૭	—નો ઉદ્ભવ	૧-૩ (પરિ)
—નું પરિવર્તન	૫૬૯	—અને નાટ્ય	૫૨૯
—નિર્ધારીત	૨૬૪	—અને નૃત્ય	૫૨૯
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો	૧૮૯	—મા પ્રમાણ	૧૯૭-૯૮
‘ ગુજરાતના વેરની વસુનાત ’	૩૮૦, ૩૮૧	—મા ભાવ	૧૯૮-૯૯
‘	૩૮૧, ૩૮૫	—મા રૂપભેદ	૧૯૫-૯૭
‘ ગુજરાતનો જુઝાતો દીપક ’	૩૦૧	—મા સાનપથયોજન	૧૯૬-૨૦૦
ગુજરાતનો મધ્યકાલીન	૮	—નું શિક્ષણ	૫૩૦
‘ ગજપૂત ઇતિહાસ ’	૧૪૩	—અન સિદ્ધ	૫૩૦
‘ ગુજરાત શાળાપત્ર ’	૨૬૫	—મા શિક્ષકાચાર	૫૨૮
ગુજરાતી	૬૬ ૧૪૪ ૨૬૧-૬૨	—ના પદો	૧૯૫-૨૦૨, ૨૧૦
—ભાષા અને સાહિત્ય	૧૪૪	—નું સમાજમા સ્થાન	૫૩૧
—સાહિત્ય	૬૩-૬૬, ૧૪૪	—મા સાહિત્ય	૨૦૦-૦૧
—સાહિત્યનો અરથ	૩૪૧-૪૨	ચિત્રકલા	૫૨૧
ગુજરાતીઓ	૬૬	—અથથ, અર્થચીન	૮-૯ (પરિ)
—સિદ્ધમા	૫૮-૬૨	—અથથ, ના પ્રકાર	૧૧-૩૨ (પરિ)
ગુપ્ત ય	૪૫૭	—અથથ, આચીન ગુજરાતની	૫-૭ (પરિ)
ગુપ્તસમ્રાટ	૪૫૭	—અને મુદ્રણ	૭-૧૧ (પરિ)
ગુરાળ	૫૪૦	ચિત્રકાર	૫૩૧
ગુરરાળ	૫૪૦	—નો ધર્મ	૫૩૨
ગોવર્ધનરામ	૧ ૮ ૩૯૬		

‘ ચીકુ ગતિ-ચોપાઈ ’	૩૫૮	ઠગાચિત્રો	૨૫-૨૯ (પરિ)
ચેદિ સવત્સર	૪૬૦-૬૧	તત્ત્વજ્ઞાન	૧૧૬-૧૬
ચૈત્ય પુરુષ	૪૯૮	—નો ઇતિહાસ	૧૦૫-૪૬
છન્દો	૩૬૬-૬૯	—અને ધર્મ	૧૫૧-૧૮૭
જમીન	૫૬૦	તપ સકિત	૪૯૬
જપસ્વાસ	૧૨૭-૧૩૨	તરસાના	૫૩૮
‘ જ બુસ્વામી-ચરિત ’	૩૫૫	તામ્રપત્રો	૧૩૬
‘ જ બુસ્વામી-કાગ ’	૩૫૬	‘ તિલકમ જરી ’	૪૨૨
જાહેરાતી ચિત્રો	૩૦-૩૨ (પરિ)	ત્રિકૂટની	૪૬૦-૬૧
જિનવિજયજી	૧૪૩	‘ ત્રિભુવન-દીપ-પ્રમથ ’	૩૫૯
જીવ	૧૭૩-૧૭૫	‘ ત્રિકુમ રાસ ’	૩૫૫
જોડના ચિત્રો	૩૨ (પરિ)	ત્રૈલોક વસ	૪૬૦-૬૧
જેન સાહિત્ય		‘ દક્ષિણામૂર્તિ ’ ત્રૈમાસિક	૨૬૬
—૧૨મી સદીનું	૪૨૧	હલપનગમ	૧૧૬-૧૨૯
—૧૩મી સદીનું	૪૨૫-૨૬	‘ દુહામાતૃકા ’	૩૫૭
—૧૪મી સદીનું	૪૨૬	દેવચંદ્રસૂત્રિ	૪૨૩
—૧૫મી સદીનું	૪૨૬-૨૭	દેવધિંગણી કામાગ્રમણ	૪૧૯
—૧૬મી સદીનું	૪૨૭-૨૮	‘ દેવી કવિત ’	૩૫૬
—૧૭મી સદીનું	૪૨૮	‘ દેશ દિવાન ’	૩૭૯
—૧૮મી સદીનું	૪૨૮	દેશીઓ	૩૬૬-૬૯
જોગી	૩૩૦	દાદાજી	૪૧૯
જોડણી	૨૬૭	ધનપાસ	૪૨૨
જોડાક્ષરો	૪૪૮	ધર્મ	૧૭૫-૧૮૭
ચાતિઓનો ઇતિહાસ	૧૪૫	—નો ઇતિહાસ	૧૪૫-૪૬
ઝમોર	૪૭૩	—ને માનવ સમાજ	૧૭૧-૮૨
ઝમોર	૩૯૬	—નું સરોધન	૧૮૨-૭
ટોડી	૩૩૧	‘ ધર્મરૂપપુરાણ ’	૪૬૨
		ધાર્મિક ગ્રંથો	૧૬૩-૬૪
		—સમાજો	૧૮૨

નકશા	૨૨ (પરિ)	પરિપદ	૮૮-૮૯
નતિ	૪૯૬	‘ પંચીકરણ ’	૧૫૯
નમિસૂરિ	૪૨૩	‘ પામ્મલસન્ધીનામમાળા ’	૪૨૨
નરસિંહ મહેતા	૭૩	પાકની પ્રથા	૫૬૩-૬૪
—નો સમય	૩૪૩-૩૪૬	‘ પાટણની પ્રજ્જ્વલતા ’	૩૭૭, ૩૭૯
નરસિંહરાવ	૩૯૭		૩૮૧-૮૨
નમંદ	૭૪, ૨૬, ૩૬૫	પાઠપુસ્તકો	૨૨૮-૨૯
‘ નવકારવ્યાખ્યાન ’	૩૬૨	પાળિ’ટગ	૧૪૪
નવલકથા અને હતિદાસ	૩૭૭	પાશાત્ત વિચારોનું આક્રમણ	૨૩૪-૩૯
નામરી ત્રિપિ	૪૦૨		૩૫૭
નાટીત્રયની મર્યાદા	૪૯૩	‘ પાંડવચરિત્ર ’	૩૫૭
‘ નાજિન દનોદ્દાગ પ્રગથ ’	૩૫૧	‘ પુરાણવિવેચન ’	૧૪૪
નારિકામાં નામ	૫૪૨	પૂનમિયા મન્થ	૪૭૧
નારિકેતા	૧૬૫	પૂર્વા રામ	૩૩૪
નીલીઆ	૫૩૯	‘ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર ’	૩૬૩
‘ નૂતન-શિક્ષણ ’	૨૬૬	‘ પેથક રાસ ’	૩૫૧
‘ નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા ’	૩૫૫	પ્રમતિવાદી સાહિત્ય	૧૨૧-૨૫
‘ નેમિનાથ-શાસ્ત્ર ’	૩૫૫		૪૧૦-૧૭
‘ નેમિનાથ-રાસ-નારાસ-શાસ્ત્ર ’	૩૫૬	પ્રચારચિત્ર	૨૬ (પરિ.)
નોકાદળ	૫૫૦-૫૪, ૫૫૬	પ્રતીકો	૨૧-૨૨ (પરિ.)
		‘ પ્રબોધચિન્તામણિ ’	૩૪૯
પદમચરિય	૪૨૫	પ્રબોધ	૧૩૮
પત્રકાર	૨૭૫	‘ પ્રબોધચિન્તામણિ ’	૩૫૯
—પશ્ચિમના	૨૮૪-૮૭, ૨૮૯	પ્રાચીન ગુજરાતી	૩૪૬-૪૭, ૪૨૬
પત્રકારિત્વ	૨૭૨-૩૦૪	—હિન્દુચરણ	૩૭૨
—ની કલા	૨૮૦	—ઐતિહાસિક કાવ્યો	૩૫૧-૫૩
‘ પદપુરાણ ’	૪૬૩	—કથાકાવ્યો	૩૫૫-૫૭
‘ પદાવલી ’	૩૬૧	—ગોદીઓ	૫૪૪
પરમેશ્વર	૧૬૯-૭૨	—ધાર્મિક કાવ્યો	૩૫૭-૫૮
—નું અસ્તિત્વ	૧૬૩	—વાર્તાઓ-કથાનકો	૩૫૩-૫૪
પરિભાષા	૨૨૬-૨૨	વાકરણ મ થો	૩૬૫-૬૬

—નુ સ્વરૂપ	૩૬૯-૩૭૪	‘લક્ષ્મીનાથ સ્તોત્ર’	૪૨૦
પ્રાચીનતમ ગુજરાતી સાહિત્ય		લક્ષ્મીનાથ	૧૫૬
	૩૪૭-૫૦	લક્ષ્મીનાથના ૫૬૯ ૧૩૩ ૩૪,૧૩૬	
‘પ્રાચીન ભારત-૧૫’	૧૪૯		૧૩૮,૪૬૦
‘પ્રાચીન ભારત-૧૬’	૧૪૯	લક્ષ્મીનાથ	૪૫૮, ૪૫૯
		‘લક્ષ્મીનાથ’	૩૬૧
ફૂલ	૫૪૦	‘લક્ષ્મીનાથ’	૪૨૧
ફૂલ કાવ્યો	૩૫૬	‘લક્ષ્મીનાથ—પાદ્યનાથ ગણ’	
‘ફૂલ-સંવિનાસ’	૧૬૯		૩૫૫, ૦૫૮
ફૂલ-સં સંહિતા	૧૨૯	‘લક્ષ્મીનાથ’	૪૨૫
ફૂલની લક્ષ્મી	૫ = ૫૨	લક્ષ્મી	૨૪૭
		લક્ષ્મીનાથ	૪૫૭-૫૮
		‘લક્ષ્મીનાથ’	૧૩૮૧
પ્રાચીનભારત	૪૬૬	લક્ષ્મીનાથ	૧૧૩ ૧૨૧
‘પ્રાચીનભારત’	૩૬૧	લક્ષ્મીનાથ	૧૮ (૧૫૬)
પ્રાચીનભારત	૩૩૧	લક્ષ્મીનાથ	૪૨૧
‘પ્રાચીનભારત’	૩૬૫	‘લક્ષ્મીનાથ’	૪૨૨
પ્રાચીનભારત	૩૬૨-૬૩	લક્ષ્મી	૩૩૦
‘પ્રાચીનભારત’	૩૬૧		
પ્રાચીનભારત	૫૬૬-૬૭		
પ્રાચીનભારત	૪૫૮	‘લક્ષ્મી’	૫૪૯
પ્રાચીનભારત	૩૫૮	‘લક્ષ્મીનાથ’	૨૫૪-૫૭
પ્રાચીનભારત	૪૨૩	‘લક્ષ્મીનાથ’	૩૬૧
પ્રાચીન ગુજરાત	૫૩	‘લક્ષ્મીનાથ’	૩૬૧
પ્રાચીનભારત	૫૩૬	‘લક્ષ્મીનાથ—પાદ્યનાથ’	૩૫૪
‘પ્રાચીનભારત’	૧૪૩	‘લક્ષ્મીનાથ’	
પ્રાચીન	૩૬ = ૬૪	—પ્રાચીન ભારત	૪૨૫
પ્રાચીન	૪૮૨	‘લક્ષ્મીનાથ’	૩૮૩
પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉદ્ભવ		‘લક્ષ્મીનાથ—પાદ્યનાથ’	૩૫૬
—પ્રાચીન સાહિત્ય	૪૨૦	‘લક્ષ્મીનાથ—પાદ્યનાથ’	૩૫૮

માનારપશી	૨૧	૨ જતર ગિણી	૪૫૭
—અ દસ અરચામા	૪૬૯	‘રાજહામા’	૩૭૯-૮૦, ૩૮૩, ૩૮૫
—તુ કાન	૪૮૫-૮૫	‘રાગપિરાગ’	૩૭૮, ૩૮૦
—અને પાશાત્પ વિદ્વાનો	૪૮૫-૮૬	‘રાગપદ્ય’	૩૮૫, ૩૮૬
—ની સુદ્ધમતા	૪૮૮-૮૯	રામચંદ્રસુરિ	૪૨૪
—નુ રાગ	૫૦૫-૦૬	રામન	૫૭૫
‘માધવાનલ’	૩૬૧	‘ગસમાળા’	૪૭૩ ૭૪
માયાવા	૬૫૬	‘રૂપસુદગ્ધકથા’	૩૬૧
મિહિરકલ	૪૫૭ ૪૫૯	‘રેવ તમિરિરાસ’	૩૫૧
મિદિરો	૪૫૮	લગનભાવતા	૪૩૨-૪૦
મીર મેહેરી	૫૩૪	લખવા	૫૪૯
‘મુખાવબોધ-ઔકતિક’	૫૬૬	લાખુખાડી કથા	૪૭૧
મુખિયમ ઇતિહાસકરો	૧૩૭	‘લિરિક’	૧૧૦૬
મેરુતુમ	૧૩૮	લુગમ	૫૧
મેરકા-	૪૫૮ ૪૬૦	‘લેફ’ લિટરેચર’	૪૧૪-૧૫
મોદબાદીઓ	૪૬૩-૬૪, ૪૭૪-૭૬	લોકગીતો	૩૧૬ ૪૩૦-૩૧
મોદેરાલમ	૪૭૪-૭૬	લોકસાહિત્ય	૧૪૬
પત્રોની મર્યાદા	૨૪૮-૫૨	વનરાજ	૪૬૭
‘યુક્તિપદ્ય-ઔકતિક’	૩૬૬	વગસાદ	૫૬૧-૬૨
‘યોગવાસિષ્ઠ’	૧૬૦	વગ’વિમ્બહ	૨૫૭
રણુના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ	૪૪૫	વણુ’વ્યવસ્થા	૨૧૬-૧૧
‘રણુમદસજીદ’	૩૫૨	વણુ’કાલમ	૨૦૨
રતનપ્રભસૂતિ	૪૨૫	વલબી સવત	૪૫૭
રમણલાલ દેસાઈ	૪૧૨	‘વસંતવિલાસ’	૩૬૦
રસ	૧૧૨	વસંતુપાલ-તેજપાલ	૪૨૬
રમભૂમિ	૫૦	‘વસંતુપાલ-તેજપાલ-રાસ’	૩૫૩
રાગ અને રાગિણી	૩૨૯-૩૫	વદાલુવટાની પરિભાષા	૫૪૭
રાગોની અસર	૩૩૩-૩૫	વદાલુવટાની ગીત	૫૪૩
		‘વાગ્વિલાસ’	૪૬૩

વારસાદક	૩૪૬	‘સમ્યક્ સચિત્ર’	૩૫૩
વાસ્તવવાદ	૪૪-૪૫, ૧૧૩-૧૦૧	અદ્યાચારો	૧૬૫
‘નિકમચરિત્રકુમા-રાસ’	૩૫૫	સદેવ નસાવનિગાની વાર્તા	૩૫૪
‘નિકમચરિત્ર-દ્વ’સાનતીની વાર્તા	૩૫૫	‘સપ્તશ્રેત્રી-રાસ’	૩૫૭
‘નિઘાવિનાસ-પવાડો’	૩૫૪	‘સપ્તશતી’	૩૫૨
‘વિઘાવિનાસની વાર્તા’	૩૫૪	‘સભાશૃંગાર’	૩૬૪
‘વિરહપદ’	૩૫૭	સપ્ત સ્વર	૫૧૭-૧૬
નિવેચન	૧૦૫, ૧૨૩	‘સમરાધ્યક્ષકદા’	૭૬
નિશ્ચનાથ	૧૧૮	‘નમગરાસ’	૩૫૧
વૃત્તો	૩૬૬-૮૯	સમાજગરના	
વ્યાજ	૨૪૭	—ગ્રામીન	૨૩૦-૩૩
		સમાજશાસ્ત્ર	૨૧૫
શાનદી	૫૪૦	‘સમ્યક્ત્વમાર્ગ-ચોપાઈ’	૩૫૮
‘શશિકમા-પંચાશિકા’	૩૬૧	‘સરસ્વતીચંદ્ર’	૮૧
— ઇતિહાસ	૧૪૪-૪૫	‘સર્વતીથ’નમરકાનરતન’	૩૬૨
—ની રિથિતિ	૨૩૯	સંગીત	૩૦૭-૩૬
‘શાલિભદ્ર’	૩૫૯	—નો આગંભ	૫૧૧
શિલાચાપ	૪૨૨	—નો ઇતિહાસ	૩૧૬
શિલાલેખો	૧૩૬	—પરિપદો	૩૧૭
શોભનચિત્રો	૧૮-૨૧ (પરિ)	સંખ્યક	૫૪૦
‘શાવકનતાદિ-અતિચાર’	૩૬૩	‘સમ્યક્મળની’	૪૨૫
શ્રીમાલ	૪૨૧	સંસ્કૃતિ	
શ્રુતિ		—પાશાત્ય	૧૫૩
—ની નાદવ્યસ્થા	૩૨૩	—પૂર્વની	૧૫૩
—ના નામ	૩૨૬	‘સામવેદ’	૩૧૯-૨૦
—એનો સવાદ	૩૨૭-૨૮	સાહિત્ય અને વ્યક્તિત્વ	૭૭-૮૮
શ્રુતિવ્યવસ્થા	૩૨૨-૨૬	સિકાઓ	૧૩૭
		સિદ્ધપાલ	૧૨૫
‘પદકારક’	૩૬૬	સિદ્ધરાજ	૭૭
‘પદ્યવસ્થા-અભિવ્યક્તિ’	૩૬૨	સિદ્ધસેન દિવાકર	૬૨૦

सिध	५५	हजिव शपुराज्य '	४२५
सिधी लापा	५७	हरीक्षार्ध	२४०
मोमप्रसन्नरि	४२५	' ह सगल-वत्सगल-योपाधु '	३५३
सोमये	४७४	' ह सनत्सकथा '	३५३
मोमकी न श	४६६	' ह सावनी '	३५३
' सोरिगेट सिटरेयर '	४१४	' हारभाणा '	७४४-४५
' मोगण्डे '	२७६	दास्यमित्रो	२६ (पत्रि)